



૭૫૩

ગુજરાત

પુસ્તક ૮]

આધિન ૧૯૮૧

[અંક ૧]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામર્થ્યોપી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

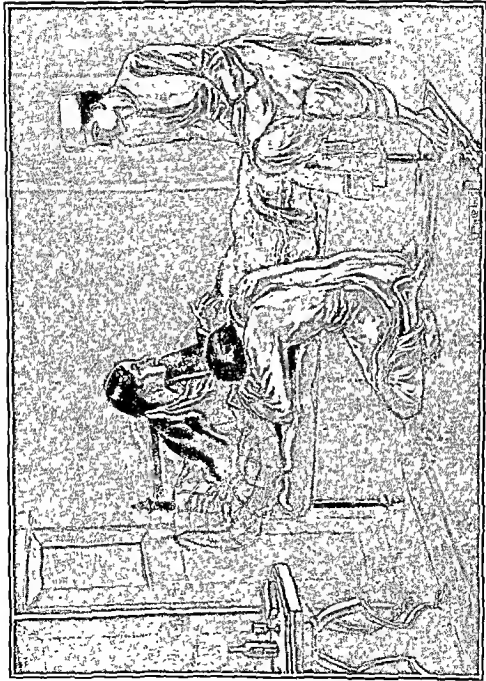
એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉદી વ્યવહારિકતા ને ઉચી અભિલાષા છે એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુત્સદીપણું છે અને નિશ્ચયતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મ ને પ્રેમ છે; અને લગીર તપશ્વી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુશળી સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક જ્ઞાતિ છે; કાળમયતા છે ને તે વ્યવહારિક છતાં બુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્માધિતા નથી છતાં, અદ્વાણુ દૈન્યની શક્તિ છે; એમાં પુરુષના સમાન યવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજ ઉભા રહેવાનું ડહાપણું છે; નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ મહન કરવાની હીમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત અમવા માંઠી છે.

બાળેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ચેરચેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

બાળેગામમાં જ્યાં એક ને અનિબક્ત ગુજરાતનાં અંગ બને છે; અને જેમ અજેઅંનની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરમાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવ્ય ને પરશુરામની આ જુમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે; અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃભક્તિ ને છત્રદયા; ગર્વજલની સર્વોન્નિષેવા; અને પ્રેમ-નિમલ ને નિરકુશ-આ પુરાણા નવ-આયાવર્તની પ્રેરણાથી દરે દિશામાં પ્રસરે.

—‘ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’માંથી



ચેતરવત] “મારો ઇવ અતારે સાક્ષી પુરે છે કે હું છંડગીબર ગ્રામના પ્રત્યે તો અહુલ નિહુરે થઈ છું.” [આશ્વિન ૧૯૮૧]



કુમારના અનુભવ

—૩૩૩૩૩૩—

સંપાદક:

રા. ઇંદુલાલ કુનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર:

રા. રવિશંકર શિવશંકર ખંડિત

(૨)

મધુરીનું ખલિદાન

૩૩૩ ૦ ૬૬૬

કુમુમના અનુભવથી સ્ત્રીહૃદયની-શ્રી-
જીવનની મને કેંક સમજ પડવા લાગી.
તેથી મારાં સગાંસંબંધીઓના શ્રી-
સંસારમાં મને કેંક વધારે રસ પડવા લાગ્યો,
તેમ તેનો વધારે અનુભવ પણ લેવા લાગ્યો.
તેમાં કેટલીએ હોંશીઆર છોકરીઓ અનિષ્ટ
સંસ્કારથી અને પરતંત્રતાની તાલીમથી વિરૂધ્ધ
બની ગઈ હતી તેની કદ્યના પણ કરતો, તેમ
તેમની દાલની દશાને માટે પુરુષોજ ધણે
અંશે જવાબદાર છે, એ ધીમે ધીમે માનવો
થયો. તેથી થોડાજ માસમાં હું વિચારસરણિ-
ને એક છોટી છોક બીજી છોડે જઈ
પહોંચ્યો. શ્રીઓનો વિરોધી મરી, તેમનો
ચુસ્ત હીમાયતી બન્યો. અને તેમને પુરુષોની

સામે બંડ કરવામાં કેમ મદદ કરી શકાય,
તેની યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યો.

૧

આવી મનોદશામાં હું હતો, તેવામાં
મારા પીતરાઈમાં એક મરણપ્રસંગ બનવાથી
પરગામથી તેમનાં છોકરાંછોકરીઓ સહકુટુંબ
વતન આવ્યાં. મારા નવા સંસ્કારને લીધે આ
બધાંની સાથે જે જુનો આજો સંબંધ હતો,
તે જોતજોતામાં મેં વધારી દીધો. અને થોડા
દિવસમાં તો એ કુટુંબની એક શાખાના
સ્નેહમાં હું એટલો મગ્ન થઈ ગયો, કે તેનાં
નાનાં મોટાં બાલકબાલિકાઓની સાથે હું
આખો દિવસ ખુબજ ખેલવા લાગ્યો. તે
સર્વેમાં રોજરોજ મને કેં નવાં નવાં તત્ત્વ

જણાતાં તેમને રોજ હું કે નાની નાની ભેટ આપું, ને કે જીડીસાચી વાતો સમજાવું. તેઓ મને કાલી ભાષામાં પોતાની નવી રમતો શીખવે, તેમાં જેમ તેમ હું મારું ધીમું મગજ પરોવું. એમ કરતાં કેટલાએ દિવસો વહી ગયા.

આ બધાંની મોટી બેન મધુરી તે વખતે આશરે ૧૮ વર્ષની હતી. મધુરી તે ખરેખર મધુરીજી હતી. તેની ઉંચી અગતતા સુવિકસિત હતી, છતાં જરાએ સ્વૃષ્ઠ કે સૂક્ષ્મ ન હતી. કોઈક સુંદરીઓ સૂર્યના જેવા જળદળતા પ્રકાશથી જોનારને ચમકાવે છે, ને બાળે છે. પણ મધુરી તો સુધા રત્નો મંદિર અનંતરસજ ચામેર રેલાવતી. તેના વિશાલ અને સહેજ ઉઠાં મએલાં નયન સાધારણ રીતે નમ્ર ભાવે નમેલાંજ રહેતાં. માત્ર વાત કરે કે હસે ત્યારેજ તેનું ધીર ગંભીર તેજ પરખાતું. તેના ચહેરા પર નિરંતર ફરકતા સ્મિતમાં આનંદનો ઉન્માદ ન હતો, પણ સ્નેહની સુરખીજ હતી. તેના કપાળ પર નિર્દય વિધિની બાગ્યરેખાની માફક ચિંતાનાં ચિન્હ અંકાવા માંડ્યાં હતાં. તેથી એકંદરે તેની આકૃતિ પરથી તેના નૈસર્ગિક આનંદ-ત્સાહનો અને તેના પર પડેલાં દુઃખનાં વાદળનો સહેજે ખ્યાલ આવતો. છતાં બહુએ દુઃખ એ તપસ્વિની હસતે ચહેરે પોતાનો ધર્મ સમજીને સહન કરતી. તેથી વિધાની ઘેરી છાયાને બેદીને પણ તેના અંતરનો સૌમ્ય નિશ્ચલ પ્રકાશ ધણુંખરું પ્રકટતો.

મધુરીને થોડાજ વખતમાં મારી સગી બહેન તરીકે હું પુજવા લાગ્યો, ને તેથી તેનાં જે દુઃખની મને પહેલાં થોડીજ ખબર હતી, તે મારા હૃદયને ઘણુંજ સાલવા લાગ્યું. તેના પિતાને નોકરીને અંગે મામડા મામડા ફરવું પડતું

હતું. અને તેમનો કુટુંબવિગ્નાર ધરે મોટા હતો, તેથી તે ત્રણેક ચોપડીજ બધી હતી, ને ઘણીજ નાની વયથી તે ધરકામમાં પરોવાઈ ગઈ હતી. ને પાંચેક વર્ષની હતી ત્યારે એક ખાનદાન કુટુંબના તેનાથી બેએકજ વર્ષે મોટા નવનીતભાઈ સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. પછી દસ વર્ષે તેનું લગ્ન થયું, ને તેરચોદ વર્ષની વયે તે સાસરે ગઈ. તેના સસરા મુળ મામલતદાર હતા. ત્યાંથી ધીમે ધીમે પોતાની ખટપટથી ને સરકારની મહેરબાનીથી સચીન ગેટના દીવાનની પદવીએ પહોંચ્યા હતા. નવનીતભાઈનાં માતૃશ્રી તેમને નાના મુકીને ગુજરી ગએલા હોવાથી દુર્ભાગ્યે દીવાન સાહેબે એક કર્કશા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ને તેની માથે તેની છુટ્ટી પ્રપંચી ખાંના અને યુવાન બાલકવિધવાનો પડાવ કાયમને માટે તેમને ત્યાંજ રહેતો. નવી સ્ત્રીને એક છોકરો ને બે છોકરીઓ હતી તેથી નવનીતને ટાળીને તેમને જ દીવાન પોતાની બધી યુંજી આપે તે માટે આ સ્ત્રીસંધ નિરંતર દીવાનના કાન ભંભેરતો, અને સાચાખોટા કીરસા ઉપગ્રવતો. દીવાન બોળા જાણા જેવા દેખાતા છતાં, નવનીત માટે તેમને અગાધ પ્રીતિ હતી તેમણે આ પ્રપંચી પાત્રોની કીમત આંકી લીધી હતી, અને તેથી હંડે પેટે દસીને તે બહુ સાંભળતા, ને તેનાથી જરાએ ભરમાયા વગર પાછું બહુ વીસારે મુકતા.

આ ઝેરી વાતાવરણમાં મધુરીનાં પગલાં મંડાયાં. તેની સાસુને અને તેનાં સગાંને નવનીત પર દાઝ હતી, તે બધી બીચારી મધુરી પર હવે ઉતરવા લાગી. નવનીત તો છોકરો, એટલે તેની સાથે તો બોલીનેજ બેસી રહેવું

પરે; ભારે મધુરીને તો ચોવીસે, કલાક તેના તાબામાં રહેવાનું, એટલે તેની તો રેવડી કરવામાં કશીજ મથા રાખે નહીં. મધુરીએ જાણે પૂર્વ જન્મમાં પાપ કરતાં પાણું જોયું હોય, તેમ આ મુસીબતને બરાબર પહોંચવાને આખા યુધ્ધ અને શક્તિ કુળમાં હતો. ધરકામ તો તેણે નાનપણથી કરેલું, એટલે તેમાં તો એકકો હતો. સૌના પહેલાં ઉકવું ને રસોઈમાં અને ખીચા કામમાં વીજળીની ઝડપથી ફરી વળવું, નોકર ચાકર સાથે મીઠાસથી વર્તીને ધરતો ખુણેખુણે ચોખ્ખો રખાવવો, જે જાતજાતનાં માણસ ધરમાં ભેગાં થયાં હતાં, અને રોજ નવાં આવે જાય, તે બધાનાં મન સાચવવાં, આખો દિવસ જરાએ આજસ કરવું નહીં, અને રાત્રે પણ સૌના સુતા પછી સુવું; -આ બધું તો એ થોડાજ વખતમાં નિયમસર કરતી થઈ ગઈ. આટલું કામ કરતાંએ કોઈને મધુરી કડવો શબ્દ કહેજ નહીં, એટલુંજ નહીં, પણ દીવાનથી તે છેલ્લા નોકર સુધી સૌના પર મામાનો મીઠો રસ વરસાવે.

તેનાં સાચીઆં હજાર આંખે તેનાં છિદ્ર જોયાંજ કરે, છતાં એકે જડે નહીં. ઉઘડું

તેમનાં દીલમાં મધુરી માટે વહાલ પેદા થવા જાય. પણ આ ત્રિપુટીએ પોતાના રવાથનાં આંક એવો તો આંકી લીધો હતો, કે તે આવી નબળાઈને વચ્ચે તો ચાલજ નહીં, પણ ઉઘડું પોતાના પાસા ઉધા પડવાથી મધુરી પર



તેનાં વિશાલ અને સહેજે હડાં ગએલાં નયન સાધારણ રીતે નમ્ર ભાવે નમ્મીલાંજ રહેતાં.

વધારે ને વધારે મીઠાઈ. તેથી એનાં મીઠાઈ સાધારણ રીતે જાળવતાં છતાં પણ કોઈ કોઈ વાર નજીવો પ્રસંગ લઈને કે એટલે જુદો

કાઢીને તેના પર સૌના દેખતાં પીરતાલ પાડવા આ સત્રારીઓ ચુકતી નહીં. આમ જશમાં જુતીઆં મળે તે પણ મધુરી હસતી હસતી ને મનમાં રોશ પણ લાગ્યા વિના સદન કરતી. ને આવી દેંએ ટીકા થપા છતાં દીવાન તો મધુરીને ગૃહલક્ષ્મી ગણીને પુજતા, તેથી વળી પોતાનાં બંધાં બાણુ નિષ્ફલ જવાથી તેની સાસુના હંધામાં વધારે લાય લાગતી.

નવનીતભાઈ વળી એક ઓરજ મૃતિ દતા. લણવામાં તે પ્રથમથીજ કાચા દતા. અને મધુરીની મારે ખરી ઝોળખાણુ થઇ, સારે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેત્રણ વાર નપાસ થઇ ચુક્યા દતા. પણ તેમની બુદ્ધિ જેવી કાચી ને લીસી હતી, તેવુંજ તેમનું હૃદય રસિક અને રસાળ હતું. મધુરી પર તેઓ મુગ્ધ દતા. તેમની આંખે મધુરીનુંજ રનેહઅંજન થયું હતું. તેમને આખો સંસાર અને જીવન મધુરીમયજ લાગતાં. તેમ લણવાનું રહ્યું નહીં, વિદ્વાનો વ્યાસંગ નહીં, અને કમાવાની ચિંતા નહીં, તેથી ધીમેધીમે તેમના મનની સર્વ શક્તિ મધુરીના રનેહ પરજ અલંત એકાગ્ર થઇ. જીવનની ક્ષણેક્ષણુ મધુરીનાજ સંગમાં ગાળવાનું ને પળેપળ તેતુંજ મીઠું મુખડું નીરખવાની લગની તેમને લાગતી ગઇ.

પણ પતિરનેહના આ આવેશથી મધુરીને જે સુખ થયું હશે, તે કરતાં વધારે ચિંતા ને અગવડ વેઠવા પડતાં. મધુરીએ નવનીતને પોતાનું હૃદય તો સમર્પ્યુંજ હતું. પણ તેના ખીલતા હઠાપણે અને ધર્મશુદ્ધિએ તેને શીખવ્યું હતું કે, સંસારના સર્વે ધર્મ નિયમસર પાળવા જોઇએ, ને સૌ કુટુંબીઓની અણિશુદ્ધ સેવા કરવી જોઇએ. જે આવા ભરેલા ધરમાં રહેવુંજ હોય, તો તેની જવાબદારી પણ

માથે ઉપાડવી જોઇએ. તેમાં કે જુલ પડે, તો ધરતુંજ ખોડું દેખાય, અને તેના પર ટાંપી રહેલાં સાસરીયાં વરતી માફક છુટી પડે. પણ રનેહના નીલામાં ચક્રચુર થએલા નવનીતભાઈને તો આ હઠાપણુ અકારુજ લાગે. તેમને તો ઓરમાન માની ત્રિપુટીના કે હીસાખજ નહીં, એટલે તે સર્વે મધુરીને કે કહે, તેની કાઠી જેટલી કીમત પણ નહીં. તેથી જે કોઇ વાતમાં મધુરી તેનો પક્ષ લઇને જરાએ બોલે, તો તેમને ગાળ દેવા પણ ભાગ્યેજ ચુકે. મધુરી પોતાના અને પતિના સુખને કેવળ સ્વાર્થરૂપ ગણી, તેને કુટુંબસેવાથી ઉતરતું ગણે, તે નવનીતભાઈ સહેવાયજ નહીં. તેઓ બોલાવે ત્યારે ધરનું કામ મુકાને ન આવે. તેમને ધરના ગાળામાંથી છુટી કોઇ ગામડે સાથે સહેલગાઠ કરવા જવાનું મન થાય, તેના પણ મધુરી રનેહભાવે વિરોધ કરે. આવા પ્રસંગોથી નવનીતભાઈ તેની સાથે કેટલીએ વાર ચીઠાષ ને રીસાય, આંક્ર ગાળે ને ગંજાવે; પરંતુ પરાદીઉ થાય ત્યારે જાણે કેંજ બન્યું ન હોય તેમ અર્ધા ઉઘે ધરની ધાણીમાં મધુરી સ્વરથ ચિત્તે જડાય.

આ બધી હકીકત કેંક મધુરી પાસેથી, કેંક તેના પીઅરમાંથી મારી જાણમાં આવી. ઉપર સુચવેલા કુટુંબપ્રસંગે નવનીતભાઈ પણ થોડા દિવસને સારુ આવ્યા દતા. તેમની સાથે પણ સાધારણ સગપણમાંથી ગાઠ મૈત્રી જામી, એટલે તેમણે તો મોકળા દીલથી મને પોતાના અને મધુરીના કુખની પુરી વાત ગદગદ કહે સંલગાવી. એક દિવસ અમે ખડકીમાં હોયકા પર બેસી આ પ્રકરણ ઉઠેલતા દતા તેવામાં મધુરી બહારથી આવી. નવનીતભાઈના ચહેરા પરથી અમારી વાતનો

હ્યાસ કરી લઇ, તે દસતી દસતી બોલી:
“કેમ કુમારભાઈ, તમારી તો કેં બધું લાંબી
વાતો ચાલે છે?”

“આ તમારાંજ પરાક્રમની કથા. તમારી
ધીરજની દૃઢ નથી, તેમ અમારી વાતોનો
પણ કેં છેડોજ નથી
આવતો.”

“તમે એ બધું કહે
છે તે માનશે નહીં.
મને કરું એવું દુઃખ
નથી પડતું. બાકી સંસાર
છે, એટલે મુખ ને દુઃખ
બને હોય.” મધુરીજીરા
ગંભીર ચપ્પ હાથગાના
સળાઆને અંદેશીને બોલી.
નવનીતે તો એકા દસે
મધુરીના મુખ પરજ શીટ
માડી, પણ મધુરી તો
વિવેક ભાવે મારા સામું-
જ ભેધ રહી.

“તમે જાણો છો
તે, કે હું તો સખત
નવા વિચારનો છું,
એટલે નવનીતભાઈનો
વધીસ બનતો જાઉં છું.
છતાં તમારી ધીરજ
અને શીઠાઈ મને દંકેવે
છે, ને તમારો વાંક
જેમ કાઢવો તે સમજાતું-
જ નથી.” હું મધુરીના
ચારિત્રજળથી મુગ્ધ થઇ
ને બોલ્યો.

“હશે, ચાલો. તમારા જેવું હું ક્યાં
જાણી છું, કે તમને વાતમાં પડેલી શકું?”

પણ હવે બહેનને સાંભારીને કાંઈ દિવસ સમીન
આવશે તો ખરાને?”

“હારતો. પહેલીજ તકે મોક્ષસ આવવાનો
છું. બીજું કેંજ નહીં, તો તમારા વિચિત્ર
સંસારને નીરખવાને. નવનીતભાઈને પણ



“તમે એ બધું કહે છે તે માનશે નહીં..” મધુરી દીકરાના
સળાઆને અંદેશીને બોલી.

વચન આપ્યું છે.”

“બધુંજ સાચું થયું; ત્યાં આવીને બે
દિવસ રહેશે, ત્યારેજ મારી સ્થિતિ સમજ

સકશી.”

“જુઓને! અહીંઆં, પણ આપણી સાથે વાત કરવાને બેસે છે?” નવનીતભાઈ અધીરાધથી બોલી ઉઠ્યા.

મધુરીએ તરતજ સહેજ દસીને ઉતાર આપેા: “કેમ કુમારભાઈ! તમારી સાથે તે દિવસ રાતે કેટલી બધી વાતો કરી હતી?” મેં સાક્ષી પુરૂષાને ડોકું નમાવ્યું. “પણ સવારમાં તે નીરાંતે વાત કરવાનો વખત છે? અહીંઆં આવી છું, તે કામમાં મદદ કરવાને; વળી કાંઈ જુએ તો કેવું બોલું કહેવાય!”

નવનીતભાઈને પાતો ઉઠળા ઉઠયો: “આજ મને ચીટ ચઢે છે. જુએ તે જાન જલ્દનમાં; તેની આપણે શી પરવા?”

એટલામાંજ બારણામાં પગરવ સંભળાયો, એટલે મધુરી દીવકાની માંકળ છોડી, નવનીતભાઈના બોલને ખીસ્સામાં મુકી શાંતિથી બોલી: “ત્યારે તો હવે જરૂર સમીન આવજો. ન આવો તો મારા સમ.” આ બોલતે બોલતેજ ને ચાલી ગઈ. તેના ચહેરા પર ચમકતા વિજયી કાસ્યે અને મઠાત કયો.

બંને સમીન ગયાં તે પછી મેં તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ કર્યો. નવનીતભાઈ ઉઠળતા કલરા કાઢે, ત્યારે મધુરી ચીકાસથી પોતાનો પક્ષ બતાવે, અને બંને એકબે કવરમાં મને મળે. હું નવનીતભાઈને આશ્વાસન આપતો, ને મધુરીને જરા વધારે સ્વતંત્ર થવા લખતો. પણ તેથી એક નરમ થવા નહીં, ને બીજી ગરમ થવા નહીં.

૨

ત્રીઓના બંડને જે વિચાર મેં ખીલવ્યો હતો, તેના પ્રયોગને ‘માટે’ આથી વધારે કરવું પ્રસંગ કયો હોઈ શકે? છતાં પહેલેથીજ આમ

બંડ કરવાની સલાહ આપવાની મારી છાતી ચાલતી ન હતી. અને વધારે પરિચયથી ધીમેધીમે મારું મન એટલું બધું પલળતું ગયું, કે હું સમીન જવા નીકળ્યો, ત્યાં સુધીમાં તો મધુરીનીજ વાત અને વર્તન યોગ્ય લાગતાં ગયાં અને આટલી નાની વયમાં તેણે આતું સ્નેહધર્મનું તપ કયું, તે માટે માન અને શુભાનથી મારું હૈયું બરાતું ગયું.

મારી વિચારસરણિ ચોખ્ખીજ હતી. જે નવનીતભાઈ પોતે કમાતા હોય તો જુદા રહેવાનો અને સહેલગાદ કરવાનો શો વાંધો હોય? પણ બાપનીજ પુંજ પર નભવાનું હોય, તો તેઓ મને તેટલી રળ આપે, તોએ સહેલગાદ કરવી, કે જુદા રહેવું એ નજ શોભે. નેઓ કે ન બોલે પણ તટસ્થ માણસો બાજબી રીતે ટકાર કરી શકે. તેમ જો એ ધરમાં પણ રહેવાનુંજ હોય, તો મધુરીના જીવનક્રમમાં એક તણબર પણ સુધારો સુચવવાનો મારો શો અધિકાર? ક્યાં તેના જીવનની નિશ્ચલ સાધના ને ક્યાં મારા વાહીઆત વિચારો!

મુખાપથી નીકળીને એક દિવસ પરાદીઆમાં હું સમીન રહેશને ઉતર્યો. નવનીતભાઈ મને લેવા આવ્યા હતા, તેમની સાંધે તેમને ઘેર ગયો. એટલા પર બેસી દીવાન સાહેબ દાતણ કરતા હતા.

“કેમ આવી પહોંચ્યા? મધુરી તો ક્યારેની ઉઠીને ત મારા માટે તૈઆરી કરી રહી છે.”

“મધુરીબહેનનો ભાવ તો અદ્ભુત છે.” મેં પ્રણામ કરીને કહ્યું. તેમની તળીઅતની ખબર પુછી હું ધરમાં દાખલ થયો, તો ચોકમાંજ પ્રાતઃકાલની પવિત્ર મૂર્તિસભી મધુરીનાં દર્શન થયાં.

[વધુ માટે. જુઓ ૫૪-૭૧]

પુનમની રાતડી

લેખક :

શ્રી મંગુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
બી. એ. એલએલ. બી.

—૧૦—

સખી! મને અખડ દરજાલ
ઝીણા સુષિતા રાસ કે અમોલ :

પુનમની રાતડી રે શોલ—

અડ ખીલે, હંફુ ઝીલે, ટપકંતી અમીધાર :
પ્રાણે પ્રાણ પ્રફુલ્લતા, પ્રસરે પ્રભુ મંસાર—

સખી! હડીએ પ્રદ્રશને પ્રદેશ :
કુટે પાંખો નો હડીએ દમેશ :

પુનમની રાતડી રે શોલ—

તારલીઆ ચમકે ઝાણુ, નહાતાં સાવર નીર :
કુંભ ચક્રી સરતો ધીમે, શિલલ મુગધે સમિર—



સખી ! કહ્યો ને તાલ દે અખંડ :
સ્નેહભરતીનાં મોઝાં પ્રચંડ :

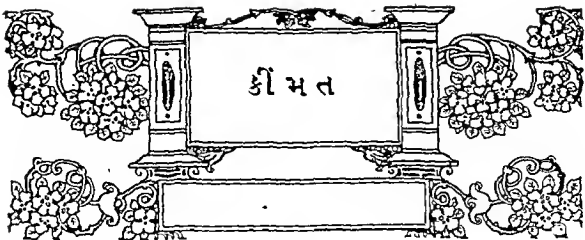
પુનમની રાતડી રે લોલ—

કરૂંપલ સારસ જોડલાં. ઝુલે ઉર-ધી-ડોલ :
એવાં રસલેલાં સખી ! રાસ રમતાં ગોળ—

સખી ! એવો કો ડયન મુલાસ :
પિંચવખરમાં જગાવે ઉલ્લાસ :

પુનમની રાતડી રે લોલ—





લેખક :

રા. પ્રતાપકુમાર પોપટ વૈદ્ય

ચિત્રકાર :

રા. હરિલાલ ત્રિભજી વિવેકી

— ૦ —

મે હોજી રફીટમાંથી એક રોલસરોલસ મોટરકાર નીકળી અને રસ્તાના નાકા ઉપર સીપાઇએ રોકવાથી જરા અટકી. સાંજનું દૈનિક વેચતો એક છોકરો મોટર પાસે આવ્યો અને તેની હંમેશની રીત પ્રમાણે ભુમ પાડી : “એક આના ફીફુરયાન ! સાહેબ જોઈએ કે ? હંસરાજ કેસની છેલ્લામાં છેલ્લી ખબરો.”

છોકરો અટક્યો. તેણે મોટરમાં બેઠેલા પુરુષ તરફ જોયું. તેણે પોતાની બુલ જોઈ. “આ પોતેજ હંસરાજ છે; પછી એને છાપાની શી જરૂર ?” એવો વિચાર કરતો કરતો રસ્તાની બીજી બાજુએ ચાલ્યો ગયો.

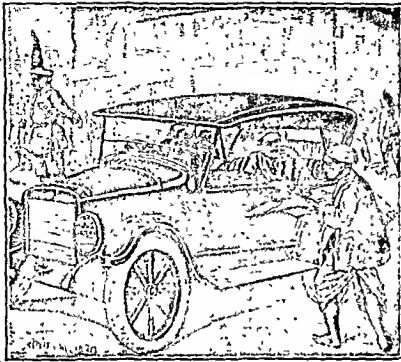
અને તેની આ વાત ખરી હતી. મોટર-કારમાં બેઠેલા માણસ હંસરાજ પોતેજ હતા. તેમના વિજ્ઞાન ક્ષણ ઉપર ચિંતા અને દુઃખની રેખાઓ અચૂક જણાઈ આવતી હતી.

કવીન્સ રોડના શબ્દગારરૂપ આ મોટર

કવીન્સ રોડ ઉપર પુર ઝડપે દોડી જતી હતી. ફક્ત એક અડવાડીઆના સમયમાં, ચિંતાઓથી ગળી ગયેલા હંસરાજ, નીચી નજર કરીને એસી રહ્યા હતા. તેમની નજર મોટરમાં પડેલા કીમતી ગાલીચા ઉપર હતી. જાણે કેમ એ ગાલીચોજ તેમની આવતી ગરીબીનું મૂલ્યન કરતો હતો.

ફક્ત થોડા દિવસ પહેલાંજ, તેઓ પોતાને સુખી માનતા હતા. સારે તેમણે માનેટું કે કે જગતમાં પોતે સુખી થવાનેજ સર્ગવ્યા છે. પણ છેલ્લા આઠ દિવસથી, તેમને પોતાનો આ વિચાર ખોટો લાગેલો. અને ત્યારે સમુદ્રની હિજળતી લહેરો, ઉડતી ઉડતી, તેમને જાંતિ આપવાના પ્રયાસો કરતી હતી સારે હંસરાજના મનમાં ભવિષ્યની ખરાબીના વિચારો આવતા હતા.

એક વંચ પહેલાંનીજ આ વાત હતી. સારે તેમણે આવતી ગરીબીની પ્રથમ નીચાની-



ધણાએ દિવસ સુધી વહીવે વચ્ચે કાગળોની લેવડદેવડ ચાલેલી. અને છેવટે નક્કી થયેલું કે એ કેસ કોર્ટમાં ચલાવવો.

કેસ જ્યારે શરૂ થયો, ત્યારે હંસરાજ ધારતા હતા કે થોડા દિવસ કેસ ચાલશે અને છેવટે મીલકત તેમનેજ મળશે. પણ કેસ લાંબો ચાલ્યો. આજે આઠ આઠ મહીના થયા મુંબાઈની કોર્ટમાં એ કેસ ચાલતો હતો. ફરીઆદ પક્ષ તરફથી ન હારી શકાય તેવી

પ્રકારાએ જુમ પાડી: “એક આના હોંદુરયાન! સાહેબ ભેધએ કે?” સાક્ષીઓ રજુ થઈ હતી. એ જોઈ હતી. પણ એ વખતે તેમના મગજમાં જરાએ સંશય નહોતો કે ફક્ત એકજ વર્ષના અરસામાં, તેમને હંમેશાને માટે લક્ષ્મીહીન થઈ જવું પડશે.

તેઓ શ્રીમંત હતા. પણ એ બધું વારસામાંજ મળેલું. કલકત્તામાં રહેતા તેમના કોઈ એક વડીલે આ ગંગાવર પુંછ, મરણ પામતાં હંસરાજને સોંપેલી. અને તેમણે દસ વર્ષ સુધી આ પુંછનો ઉપયોગ છુટથી કરેલો. પોતે વિધુર હોઈને જગતમાં ફક્ત એક બહેનનીજ દરકાર કરવાની હતી. અને તે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવતા હતા.

પણ એક વર્ષ પહેલાંજ, વિદ્યુતની ત્વરાથી, તેમનીજ ન્યાતનો કોઈ એક પુરુષ એકદમ મુંબાઈ તરફ આવેલો, અને તેને આ મીલકત ઉપર પોતાનો હક્ક સાબીત કરવો હતો.

અને છેવટે આજે તેમની એકની એક આશા પણ નષ્ટ થઈ હતી.

“મીલકત જશે. ‘વિમળ વિલાસ’ પેલાના હાથમાં જશે. એ એમાં મોજ માણશે. અને હું? હું ક્યાં? વિમળા ક્યાં? તેનું શું?” આવા વિચારોએ તેમનું મગજ ઘેરવા માંડ્યું.

પણ હજુ આશાની એકજ જારી ખુણા હતી. કદાચ તેમનો હરીફ બધી મીલકત નહોતો લઈ લે. થોડુંક તેમને માટે રાખશે. પણ અહીં તેમને પોતાનું સ્વમાન યાદ આવ્યું. એવા એક રખડતા હુતારા પાસેથી શા માટે તેમણે એ પૈસા સ્વીકારવા? એવા વિચારો કરતા નવી ચોખ્ખાઓ ચોખ્ખતા અને બાંગતા, પુર ઝડપે જતી મોટરમાં તે બેસી રહ્યા.

બહાર મોટર ડ્રાઈવર પાસે બેઠો તેમનો વફાદાર નોકર કાનજી પોતાના શેઠની બચા

સારી પેઠે સમજી શક્યા. તેણે હસીને મોટર-
ની ઝડપ વધારવાનું કહ્યું. અને છેલ્લા આઠ
માસ દિવસથી કોર્ટમાં ચાલતા કેસથી વધુ
અને વધુ પ્રખ્યાત થયેલા હંસરાજ શેઠ પોતાના
અગામી આવી પહોંચ્યા.

“મોટાભાઈ! આવ્યા!” વિમળા જરા
આનંદથી બોલી. પણ એ કે ખરા દીકરો
આનંદ નહોતો. ફક્ત પોતાના દીકરીના લાભને
આનંદમાં લાવવા
મોટેજ વિમળા બના-
વટી આનંદથી બોલી.

વિમળાની ઉંમર
સગલજ ઓગણીસ
વર્ષની હતી. એ
સંસ્કારી હતી, મુશીબ
હતી, શાણી હતી.
તેણે કન્ટર મુઠી
અભ્યાસ કર્યો હતો,
પણ પછી ન ફાવવાથી
અભ્યાસ છોડી દીધો.
અને જે ચિંતાઓથી
તેનો મોટા ભાઈ ઘેરાયો
હતો તે ચિંતાઓની
જાણ તેને પણ હતી.

હંસરાજને પોતાની એકની એક બહેન
ઉપર એટલું બધું દેવ હતું કે તેને કેસ
બાબત તે કે પછી વાત ન કરતા. અને જ્યારે
જ્યારે વિમળા કેસની વાત કાઢતી ત્યારે ત્યારે
તે આડી વાતો કરીને, મુળ વિષય ડાઘી દેતા.

આજે વિમળાએ પણ એજ વાત કરવાનો
વિચાર કર્યો હતો. અને તેમાંએ પોતાના ભાઈના
મુખ ઉપર ચિંતાઓનું અધિક સામ્રાજ્ય
જોઈને, તેનો આ વિચાર દબ થયેલો. પણ

તેનો આ વિચાર અમલમાં મુકાય તે પહેલાંજ
હંસરાજ પોતાની બહેનનો વિચાર કળી ગયા.
તે જાણતા હતા કે જો જાણે અગાઉથી પણ
વિમળા સાથે આ કેસ બાબત વાત નીકળશે
તો વિમળા બધી વાતો તેના હૃદયમાંથી કઢાવી
શેશે, અને તેથી ખરી પરિસ્થિતિ જાણીને
તે વધુ ને વધુ દુખી થશે.

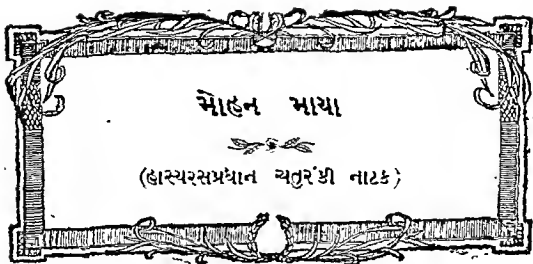
“વિમ્મ બહેન!” તે સુકા છતાં દૃઢ
અવાજે બોલ્યા :
“જાઓ, જાનકીબાઈ”



“હું તેને મારા ખરા દીકરી માહું છું.”

સાથે ફરવા જાઓ. મારે અભારે અત્યંત કામ છે.”
“કાનઈ!” તેમણે નોકરને જીમ મારી, “જા
રોડરને કહે, કે બહેનને કોલાએ લઈ જાય.
સમજ્યો કે? જાઓ બહેન! કપડાં નહીં
બદલો તોએ ચાલશે.” આ દૃઢ હુકમ સામે
વિમળાથી કે પછી થઈ શકે એમ નહોતું.
અને મન ન હોવા છતાં તે મોટરમાં બેઠી
અને સામી બાજુએ જાનકીબાઈ બાઈણ બેઠી

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬]



મોહન માયા

(હાસ્યરસપ્રધાન ચતુરંશી નાટક)

લેખક :

અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહ
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. શિવરાવ સજીવ,
એ. એમ.

—૭૭૭૭૭—
મુખ્ય પાત્રો

—૧૦—
પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ...	...	અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીધેલછામાં ગરકાવ થએલા વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ	...	અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
સારાલાઈ	...	અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન યુરોપીઅન થઈ ગએલો પુત્ર.
મોહનદાસ	...	નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
જીવરાજ	...	અમદાવાદના મુખ્યસિદ્ધ વૈજરાજ, નરોત્તમના સહાધ્યાસી.
સરદાર હીરાસિંહ	...	પંબળનો એક અગ્રેસર તાલુકદાર.

સીવાય નાનાલાલ કવિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સી. એફ. એન્ટુઝ, મોહનદાસ ગાંધી, અનુપરાષ ભોમીએ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી...	...	અંબાલાલ શેઠની બહેન—કવિકલાધેલી બામિની.
મધુરી	...	અંબાલાલ શેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પુષ્પા	...	તેની નાની બહેન.

નોકર, આકર ક્ષત્રિય.

આગલા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

ગાંધીબક્ષ રોઢ અંબાલાલના બંગલામાં અતુ લોખંચે પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં રોઢનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેટીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ ફેવી જતી છે તે જણાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલ્પની વાતચીત કરી પોતાની મહત્તાનાં બજારમાં ફૂંકી, ગુસ્સા રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે. જીવરાજની રૂબરૂમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રજ્ઞાસિંચાને પ્રબળ રીતે દાંભિક ટેરવે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યા જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાણુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે ફેટલેક વાદવિવાદ થતાં અતે તે ખીલકને ચાલ્યા જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્યવિનાદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. અને મધુરીને પરસ્પરની પ્રજ્ઞાસિંચા દંડકરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે. નરોત્તમનો જીવો મિત્ર મોહન વિચની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે એની વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાની જીવનની વાત કહેવા માંડે છે; એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફેટિ આવતાં મોહનની ખુબીથી બંને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે, તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પધરામણી થાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન એકતાં પડતાં સૌંદર્ય દોને કહેવું, કેમ પારખવું વગેરે વાતચીત કરે છે. જમતાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણુ પુરું કરી સર્વે આરામજીમાં સુખવાસ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવિધ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. થોડી વારે સંગીતનો જીવો થાય છે. ત્યાર બાદ કાવ્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. અતે કૃતિની સ્વતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાય છે અને સૌ સમય થતાં વીખરાય છે. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાજી કેમ પાર પાડવી તે વીશે વિચાર કરે છે. મોહનના કે પ્રજ્ઞાસિંચાભર્યા વાક્યોથી પુષ્પા કોપિત થઈ ચાલી જાય છે. નરોત્તમ મોહનને ટાગોર થોડામ કુટે છે વગેરેનું અંબાલાલના કુટુંબને યથાર્થિત બાન કરાવી કંટાળો ઉપભવવા કહે છે અને થોડામ પણ આપે છે. મોહન આ પસંદ નથી કરતો. મોહન તથા માયાવતી વચ્ચે હાથમાં ધોર વાગવા વીશે અનિષ્ટ સંવાદ શરૂ થાય છે. માયાવતી ચીડાઈ ચાલી જાય છે. મોહન અંબાલાલ સાથે ગાંધી નીતિ વીશે કમ્પ્રોમીસ ચર્ચા ચલાવે છે અને તે પણ ચીડાઈ, બીજે દિવસે ગાંધીજીના હાજરીમાંજ વધુ ચર્ચા ચલાવવાનું નક્કી કરી છુટા પડે છે. મધુરી આવી લાગે છે અને મધુરી તથા મોહન વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. ફેટલેક સમય ટાગોરનાં ઉત્તરોત્તમ કાવ્યોની અને તેની મેલિકતાની ચર્ચા ચાલે છે. મધુરીને આ ચર્ચામાંથી ટાગોર હેમખંજા, દાંબી અને આસક્તિવાનું પુરુષ છે એમ લાગે છે. આ વાર્તાલાપની વચ્ચેજ નરોત્તમ એકએક પત્ર સુઝાને બહાને અંદર આવે છે. ટાગોરની સ્વાર્થી પ્રેમવૃત્તિથી મધુરી નરોત્તમની સ્નેહબંધિ પારખી શકી છે; તે તેને ભેતાં એકએક ગર્ભિવશ થઈ નરોત્તમને બાજી પડે છે. પુષ્પા મોહનને નરોત્તમ તથા મધુરી સુવેગ કરાવી આપવા માર્શન કરે છે. મોહન તેના અમોઘ ઉપાય તરીકે ફેટલેક આનાકાનીને અતે પુષ્પાને તેની સાથે પરણવા જણાવે છે. પુષ્પા આ અણધારી માગણીથી વિરમિત થાય છે. એટલામાં ટાગોર અંબાલાલને ત્યાં છે, તેમ હીરાસિંહને ખબર પડતાં શોધ કરતો તે આવી ચડે છે. અને ટાગોરને બધી મંડળી દેખતાં તિરસ્કરે છે. નરોત્તમ તેને યુક્તિમયુક્તિથી આ ટાગોર નથી પરંતુ સ્વ મોહનદાસ માધવદાસ બેરોન્ટ છે એમ સમજાવે છે. અંબાલાલ જતાં નરોત્તમ મોહનને હીરાસિંહ સાથે લટવાનું સુધી દેઈ પલાયન કરવાની સલાહ આપે છે. મોહન તેમ કરવા ના પાડે છે અને તે પુષ્પા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે એમ જણાવે છે. નરોત્તમ સાનંદ ચાલ્યો પામે છે. પરંતુ ન્યાં સુધી મોહન ટાગોર વેધધારી બની રહે ત્યાં સુધી તે કામ અશક્ય છે એમ જણાવે છે. મોહન તેને સ્વાર્થી કહે છે અને ચર્ચા ચાલે છે. અંબાલાલ આવે છે અને ટાગોરને તેમના એક જીવો મિત્ર મળવા આનંદાનું જણાવે છે. ફેટલેક આનાકાની પછી તે મળવા જાય છે. સસરાજીમાઈ હીરાસિંહથી ટાગોરનું કેમ રક્ષણ કરવું

તેના વિચાર કરે છે. અને આખરે ગાંધીજીને જાણવવાનું નક્કી થાય છે. અંબાલાલ સંમહસ્થાન વગેરે સ્થાન કરાવવા નય છે અને નરોત્તમ ગાંધીજીને આમંત્રણ આપવા નય છે. પુષ્પા ટાગોર સાથે પ્રેમમાં છે, તેણે એમ મધુરીને કહે છે. મધુરી ગુસ્સે થાય છે અને આ અયોગ્ય છે એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી પુષ્પા અને મધુરી વચ્ચે ટાગોર વીરો લંગાણથી ચર્ચા ચાલે છે. પુષ્પા તેના અનેક બહારથી જણાતા ગુણો ઉપર મુગ્ધ થઈ છે, ત્યારે મધુરી તેને અધમ અને નીચસિદ્ધિમણિ ગણી ધિક્કારે છે. એટલામાં માયાવતી આવે છે, તે પણ મધુરીના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે, અને વેશધારી ટાગોર તે સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોનિટા હોવાના સબળ પુરાવા આપે છે. ટાગોર અંબાલાલ તૈયબજીને મળવા ગએલા છે એમ જાણી આ છુપા ભેદની ખાતરી, મેળવવા માયાવતી પણ તૈયબજીના ઘર તરફ રવાના થાય છે. પછી અંબાલાલ રોકેલા પુત્ર સારાભાઈ વેરા બદલીને ત્યાં આવે છે. મધુરી પહેલાં તેનાથી ઉતરાણ છે પણ પાછળથી એાગમે છે. પુષ્પાના પ્રેમની સારાભાઈને ખબર પડતાં તે અનવશ થાય છે, અને મધુરીને પોતાના પતિ ઉપર ક્રોધ ન કરવા સમજાવે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

સારાભાઈ

એ નીતિશાસ્ત્ર તને ટાગોર શીખવ્યું ?
આવી અણીને પ્રસંગે ત્યારે આપણું એક
માત્ર પ્રીતિપાત્ર હાથમાંથી સરી જતું લાગે
અને તેમાં છાંદગી પણ જોખમમાં લાગે,
ત્યારે મારી નજરે તો ગમે તે ઉપાય વાપરવાની
કુટ હોવી જોઈએ. અને એની પાસે હજાર
શું ઉમરાઈ જતા હતા કે એ સારાનરસાનો
વિચાર કરવામાં અપૂર્વ તક અચાનક મળી
તોપણ ખોટ નામે ? તને એની વાત પણ
સંસાગવાની ક્યાં દુરસદ હતી ? ત્યારે ખીચારો
શું કરે ? તારો મનનો માનેલો હીરો નહિ યાય
તોજ એનું કૈંક સંસાગાય. એટલે એણે એ
ઉપાય અજમાવ્યો.

પુષ્પા

મારુભાઈ ઠીક કહે છે, હો બહેન !

સારાભાઈ

અલખત ! મને તો આ પ્રયોગોમાં તારા
વરના અનંત પ્રેમના અપૂર્વ પુરાવા ઉપરાંત
ખીચું કશું દેખાતું નથી. એનો પ્રેમ મેળવી
એકે-ઉપગતી એકે-તે એી કેટલી ભાગ્યશાળી ?

મધુરી

પણ મારે વેર વાળવું છે !

સારાભાઈ

તે જાણે, તારી એણે મસ્કરી કરી તો હું
પણ એની ખુશીથી મસ્કરી કર, એને હાંસીપાત્ર
ખનાવ અને તારું વેર લે. એમાં અમને
કશો વાંધો નથી. અને મારાથી બને તેટલી હું
તો ઉલ્ટો સહાય કરવા તૈયાર છું.

મધુરી

[એના સામું એકીટશે જોઈ રહે છે.]
મદદ કરીશ કે, ભાઈ ?

સારાભાઈ

બેલાશક-ચાય નેટલી.

મધુરી

તેં આ ખાદી જોમો કેમ પહેર્યો ?

સારાભાઈ

ખાપાને રાજ કરવા. અસહકારી અંબાલાલ
રોકેલો સપુત કે પરદેશી કલંક અંગ કરે કે ?
[દસે છે.]

પુષ્પા

પણ હજીખની વાત કરતા હતા તેનું શું ?

સારાભાઈ

હજીખ આપનાર પત્ર મારા મજવામાં
છે; તેનો હંકાર કરનાર પત્ર મેં ટપાલ પેક
કર્યો-દમણાંજ. આવતી કાલના વતમાન.

પત્રોમાં ધક્કાપ અને ઇન્કાર સાથેજ મહેર
ધરે; એટલે બાપાને હું ખરેખરો અસહકારી
લાગીશ કેમ નહીં ?

મધુરી

પણ અભારે મારી વાત સંભળ. આ
કલામાં હું ખરાબર ટાગોર જેવોજ દેખાય

પુષ્પા

[બાગમાં નચર કરે છે. અંબાલાલ અને
નરોત્તમ તથા મોહનને આવતા જુએ છે.]
જે કરવું હોય તે જલદી કરો બહેન. બાપા,
નરોત્તમભાઈ અને—એ—એમના મિત્ર અહીં
આવતા લાગે છે.



સારાભાઈ : આપ મહારાજ સ્વદેશીય કાકર ?

મોહન : છ હા. અને આપ મહારાજ ?

છે. સાંજ પડવા આવી છે, એટલે બાપાને કે
મારા વરને ખરાબર દેખાવાનું નથી. હું
ટાગોર બની જા.

સારાભાઈ

[અકળાયે] પણ તે કેમ બનાવ ?

મધુરી

[એમના એક ખાનામાંથી નામપત્ર
કાઢી] લે આ ટાગોર નામપત્ર. અહીં આવ.
તારો વેશ ખરાબર શીખવું. [મધુરી અને
સારાભાઈ જમણે દરવાજાથી જાય છે]

પુષ્પા

[એકલી] હા-આ-શ. એ ટાગોર તો નથીજ. હુ. બાણુતીજ હતી કે તે મને ઈંગેજ નહીં. [બાગ વાટે અંબાલાલ, નરોત્તમ અને મોહનદાસ આવે છે.]

અંબાલાલ

ત્યારે આપ મારાજ મતના છે, નહીં કવિરાજ ? [પુષ્પા] આં સંબોધનથી હસી પડે છે.]

મોહન

નરોત્તમભાઈ ગમે તેમ કહે; મને તો એ આવૃત્તિ હસ્તકૃત કાગળ પર છાપેલી બહુજ ગમે છે.

નરોત્તમ

એકજ લખનારના પ્રત્યેક પુસ્તકની સાત સાત જુદી આવૃત્તિ મને તો મુખાંધની અવધિ લાગે છે ! એમ પૈસો વાપરવા બેઠા તો ત્રાંબાપત્રે ગાંધીજીના મહદુદ્ધાર અમર કેમ નથી કરાવતા ?

અંબાલાલ

હા. એ પશુ ઠીક સુઝાડ્યું. 'નવજીવન'માંથી કેટલાક ઉતારા ખરેખર ત્રાંબાપત્રે અમર કરવા જેવા છે. [નવી વાત ચાલ આવવાથી] વારુ, એ તો થઈ રહેશે. પશુ આ હીરાસિંહનું શું કયું ? તમે ગાંધીજીને મળી આવ્યા ?

નરોત્તમ

આશ્રમે જઈ આવ્યો. પશુ મહાત્માજી તો રટેજન ઉપર ગયા હતા, એટલે માત્ર આશ્રમમાં શંકરલાલજીને ખખર આપી આવવા સીવાય મારાથી કશું બન્યું નથી. [જમણે દરવાજેથી માયાવતી આવે છે.]

પુષ્પા

[માયાવતીને આસ્તેથી] તૈયબજીને મળ્યાં કે ?

માયાવતી

[એજ સ્વરે] હું ગઈ ત્યારે તો એ ચાલ્યા ગયા હતા.

મોહન

[નરોત્તમે કહ્યું તેટલી જો માયાવતી ચુસ્તે થઈ હોય તો તે નહીં પરવડે, એટલે એને ખુશ કરવા આવે છે] કેમ માયા બહેન, ધડી પહેલાં મારા પર બહુજ કોપાયમાન થયાં હતાં નહીં કે ? મારી રીતભાત અને વાતચીત બહુ આમ્ય લાગી, ખરું ?

માયાવતી

[રીસમાં] હા છ.

મોહન

ત્યારે તમારે મને ક્ષમા કરવી પડશે- આટલા દાસ્યરસ માટે, તમે મારી મક્કસ તો સમજ્યાંજ હશે.

માયાવતી

હા-આ-છ...

મોહન

મને સાહિત્યમાં સત્યદર્શન-તાદૃશ્ય ચીતાર-તો મોહ છે. એટલે હાલ જે હું કાલ્ય રચું છું તેમાં આવા અનુભવના આમેહુઅ વર્ણનની જરૂર હતી. પશુ મેં જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ ના કયું હોય ત્યાં સુધી કેમ લખાય ?

પુષ્પા

[વિરમયકિત] એટલે ?

મોહન

મારે એવું હતું કે આવા જુદા તહોમતની મહાનુભાવી, મહદાશયની બાતુ પર કેવી અસર થાય છે.

નરોત્તમ

[વળી આ ઘણુવો કેમ બગાડવા બેઠો ?] પશુ કવિરાજ...

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૪]

શરદ ઉત્સવ

સંપાદક:

રા. શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળ,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.



ધવજ ચઢે વ્યોમ તથો મહામોઢ આ
લીપયો અદ્ભુત ઓઢળીએ આગ બે !
કેવાં વિરભવ કુળી હાસ મીઢાં હસે
તારલીઆ સી ને મુંઢર શશીરાગ બે !
વહાલા ! કેવું સારું આવું રોગ બે !

ચાંદનીના અમૃતરનાને બર નાદી શાં
દેહથી ખીલાવી અગે અગ બે !
કુદરતદેવી કેશ છુટા ખંખેરતાં;
અગ્રકે ચોખિત મુખડે શાં સુશિત બે !
વહાલા ! કેવું સારું આવું રોગ બે !

ઉડી ઉડી શાંતિ સ્થલ સ્થલ શી સુતી !
 સૂતું જડચેતન સૌ શાંતિઅંક જે !
 હૈડાં કેવાં હીચે શાંતિખાટ 'આ !
 અનુભવ અદ્ભુત ઉરમાં કમેશય જે !
 વહાલા ! કેવું સારું આવું રોજ જે !

શાંત પવન આ ઝૂલવાડી ડોલાવતા,
 પારિખતક દ્વારે મીઠા ગંધ જે !
 પ્રણયકલદ કે કરીશું પ્રિયતમ ! પાતળા ?
 સત્યભાગા સમ લઉં શાં રુસણું આજ જે ?
 રુસણુંનો અવસર આવો ફરી ના મળે !

વહાલા ! આપણી વાડીનાં શુભાશ આ
 લચી રહ્યાં અમૃત ઝીલી શાં અંગ જે !
 કુમળા પાંદડીઓ વહાલા ! શી વીલરડી !
 કહો વધુ કુમળું સારી કે આ ઝૂલપાંદડી ?
 કુમળું કુમળું આજ અધું સૌ વિશ્વમાં !

વડાલા ! છેડી સુર મધુર સીતારના,
 હૃદયવાંસળી મારી એમાં ઝીલ્લને !
 ગીતવાદના દૈવી રવિમાનમાં
 ખેત્રી આશો વ્યોમ વીહરીએ આજ ને !
 ધન્ય પળોનો યોગ કદી ફરી ના મળે !

શરદો કે કે રમીઆં સગે વડાસમાં !
 રતેહરસાયન રસીઆં આત્મા દેહ ને !
 શરદુખો મુગ્ધાવયનાં પલ્લુ વીસર્યાં,
 કેવા તોએ તુટે ઉરસરદા ને !
 વડાલા ! કેવું સારું આવું રોજ ને !

પ્રિય પ્રસંગો ઉજવવા આવા પ્રભુ
 દેશે વડાલા ! આપણને સદ્ભાગ્ય ને ?
 હીંચોળનાં આ ફુલપુલ ઉરઅગાસીએ
 રમીયું કે કે શરદુખનમની રાત ને !
 અવસર આવા રોજે આ છવને મળે—!

ચીરી આભનાં ઉંડાણ વીજળી ઝબકે રે !

લેખક :

રા. નાથુભાઈ પટેલ

૧૯૩૩-૩૪

ચીરી આભનાં ઉંડાણ,
વીજળી ઝબકે રે !

બેદી ફુંગ નિકુંજ અગાધ
કાપલ ટડકે રે !

વીજલડી રે ! ઝમકી જરા શાને ડુખી જતી ?
કાપલડી રે ! ટડકી જરા શાને ઉડી જતી ?

હવે હવે આભને ગોખ
ચાંદની રેલતી રે !

હેમ ચિત્રે ઉપા અનુપ
ગગને ચીતરતી રે !

ચાંદરણી રે ! શાને ઝરી ડુખતી ડુખતી ?
ઉપા દેવી રે ! ચીતરી ક્યાં ચીતરો છુંસતી ?

ચીરી ઉરનાં ઉંડાણ
વીજળી ઝબકે રે !

બેદી ઉર નિકુંજ અગાધ
કાપલ ટડકે રે !

હડે હડે ઉરને ગોખ
ચાંદની રેલતી રે !

હેમ ચિત્રે ઉપા અનુપ
હદયે ચીતરતી રે !

કાપલડી ! ચાંદની ! વીજ ! ઉપા બહેની રે !
પુણું, રહેશે હર અખંડ દેશણ અંકજ રે !



મારી કમુ ગૃહદેવી કેમ બની ?

લેખક :

રા. કૃષ્ણલાલ માતીલાલ ઠાકોર,
બી. એમ.સી.

ચિત્રકાર :

રા. બદાણી
૭૭૭ ૦ ૮૮૯

ક મગાના સ્વભાવથી હવે તો હું છેક જ
કંટાળી ગયો હતો. મારી પત્ની કમળા
જરીપુરાણી (orthodox) વિચારવાળા કુટુંબ-
માં હજી હતી. ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમાં હતી
ત્યારે એના પિતાની મુંબાઈ બદલી થઈ અને
નાની ઉમરની છોકરીને મુંબાઈમાં વહેલી મુકવાની
એની માની દીમત ન ચાલવાથી અને છોકરીને
ક્યાં કમાવા મોકલવી છે ? એ વિચારથી નીચાળ
હોડાવી હતી. ત્રણ વરસ રહીને પાછી સુરત
બદલી થઈ પણ છેક નાની છોકરીએ જોડે
એસતા જરમ લાગવાથી કમળાએ શિક્ષણને
તિલાંજલિ આપી દીધી. ત્યાર પછી પરણી
અને સાસરે આવી ત્યાં સુધી શેરીમાં આધિ
વપની સ્ત્રીઓમાં બેસી ગામઝપાટા માંલજવામાં
અને તમકા મારવામાં જ એનો પુરસદનો
વખત જતો.

હું પહેલી એલએલ. બી. માં હતો ત્યારે
મારાં કમળા સાથે લગ્ન થયેલાં. પુખ્ત ઉંમરે
પહોંચેલી વહુને ઘેર તેડાવવા મારી બા તો
તરતજ એક પગે યઇ રહી હતી; પણ આ
એક ઉપાધિમાંથી તો મુક્ત થવા દો પછી
એ પરીક્ષામાં બેસીશું, એમ કહી વાત ઉડાવી
હતો. એલએલ. બી. થઈ ગયો અને મુંબાઈમાં
વજીલાત ચરુ કરી. એડવોકેટનો અભ્યાસ
કરવો હતો એટલે ૯૭ ધરસંસારમાં પડવાનો
વિચાર ન હતો. પણ હવે ના કહો ચાલે એમ
ન હતું. વખતે ચાલે તો ચલાવાય એમ પણ ન
હતું. કેમકે મુંબાઈમાં જમવાની સોઈ બરાબર
ન હતી. એકબે મિત્રોએ આગ્રહ તો કર્યો પણ
એમ અખાડા કરવા ઠીક ન લાગવાથી આખરે
મેં નમતું મુક્યું અને કમળાગૌરી પહેલવહેલાં

મુંબાઈ ખાતે સાસરે આવ્યાં.

ક્યમ એ સ્ત્રીસખા ગૃહદેવી અને? એવા વિચારો મને પણ રુપરેલા. ગૃહલક્ષ્મી મેળવવા અનેક મિત્રોને સાધેલા (અને કેટલીક વખત ખતવાનો પ્રસંગ પણ આવેલો) પણ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ. સલામો ધુળવે, પુરસદે શુક્લ પક્ષની રાત્રિએ ચંદ્રિકામાં નહાવા અગાસીએ ચઢ્યાં હોયએ ત્યારે વીણા, સીતાર કે દીલરુઆ લઈ 'કાના કીકી કામચુગારી રે.' 'કાનુડા તારી કાંમણ કરનારી,' 'ધેર આવો વસંત-વિલાસી,' 'હું તો ભેગણ બની છું' મારા વાલમની,' વગેરે વગેરે ગાઈ બજાવી દીધને રંજન કરે, રવિવારે વરસાદ આવતો હોય અને બહાર જવાનો પત્તો ખાય એમ ન હોય ત્યારે રવિઆયુ, કેન્ટ, ગેટ, રેન્સર કે ટ્રાઈસ્ટોપની આધ્યાત્મિક શીલસુશીની રેલમ-છેલ કરી મુઝી શ્રમિત મગજને ડોલમડોલ કરાવે, ધરતું બજેટ ભલે ન સમજે (અને સમજે તોએ tiffant આવે તો વાંધો નહીં) પરંતુ સર બેઝીલ બ્રેકેટના બજેટ અને estimate ઉપર કલાકોના કલાક ગરમાગરમ ચર્ચા કરે, ઝોશીસમાંથી ચાકવાપાકવા આવ્યા હોયએ ત્યારે 'કેમ ડીઅર, કંઈ નાસ્તો લાવું?' વગેરે વગેરે શબ્દો બોલી કહેજાને ટાલું કરે એવી ગૃહદેવીની શોધમાં હુંએ ઠીકઠીક આપડેલો, પણ મનગમતીનો કે પત્તો ન આપો અને આખરે બીચારાં પુલાં દીલનાં બોળાં વડીલો અને રનેલીઓના 'પછી રખડી જશો; કઈ પંદ્રિની લાવવાના છે?' એવા એવા શુકનો સાંભળી દોરી દીલી મુઝી મારી બાની પસંદગીની ઈર્ષની અપ્સરા જેવીના તેજમાં હું અંજલ્યો અને વાચક, મારી જીવનનોકાને સંસારસાગરમાં અંપલાવવાની દરખાસ્તને મેં સાદાગ દંડવત્ પ્રણામપૂર્વક સ્વીકારી લીધી.

કમળાગૌરીને ગૃહદેવી બતાવવાના પ્રયત્ન પ્રથમ દિવસથીજ ચાલુ કરી દીધા હતા. કમળા આવવાની હતી તેના આગલા બે દિવસથી મારી room શણગારવા માંડી હતી. રવિવર્માના અરોંક વનમાં સીતા, શકુંતલા-પત્તલેખન, કૃષ્ણને હુંદતી રાધા, વનમાં દમયંતી, તથા ચિત્રકાર કુરંધરના 'A cup of wine,' 'a loaf of bread and thou,' 'Radha's love' લમલામજનુન વગેરે વગેરે ચિત્રાંશી દીવાલોને ચોભાવી દીધી. 'ખતિ સમાન દેવ નથી,' 'સ્ત્રી એ પુરુષનું ડાખું અંગ છે,' 'કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી,'-વગેરે સુવર્ણ વચનોનાં પટ્ટીમાં ચીનરાવી યોગ્ય સ્થળે લટકાવી દીધાં હતા; તેમજ ચંદ્રકંત, સરસ્વતીચંદ્ર, જળા અને જવંત, ઉષા, બાળવિલાસ, ઇલાદ પુસ્તકોથી એક ભંડારીઈ ભરી દીધું હતું. શુભસુદરી, શુભરાત, સ્ત્રીબોધ, ઇલાદિ માસિકા અને સુદરી સુબોધની જીની ફાલ્સ ખુબમાં એક ટેબલ ઉપર ગોઠવી દીધાં હતાં. મારી આટલી તૈયારી સાથે ગૃહદેવીને વધાવવાને હું તૈયાર થઈ બેઠો.

વાંચનાર, તે પણ આવી ધડીઓ અનુભવી હશે. મારા જેવા વિચાર તને પણ રુપી હશે. જો એ મંગળ ધડી હજી તને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો મારા તને આશીર્વાદ છે કે એ ધડી તને જલ્દી પ્રાપ્ત હો.

અને તે પ્રથમ રાત્રિએ મને શા શા અનુભવ થયા? ફોટો મદનાર શીદાઅલીએ ફૂમ મદતાં પુરતી સાવચેતી રાખી ન હતી, અને દરેક ફોટા નીચે તે કયા પ્રસંગના છે તે દર્શાવનારી દિશાનો લોપ કરી નાખ્યો હતો. મહેલી રાત્રે તે બીજી શી વાનો હોય? બધા ચિત્રો તરફ પહેલું ધ્યાન બેઠું. નાના બાળકને સમજાવતાં કેટલી મહેનત પડે છે તેનો તો

કદાચ તનેએ અતુભવ હશે. અને આ તો નવ-
વધૂ હતી. દરેક ચિત્ર સમજાવતાં મારી તો
હુસન નીકળી ગઇ. પછી વયનામૃતોનાં પારીઆં
સમજાવવાનાં તકલીફ મેં લીધીજ નહીં. અને
ગૃહદેવીની પરીક્ષાની નવી બારી તરફ વળ્યો.

આ સુંદરી
સુખોષ વાંચ્યાં
છે ? એમ કહી
ફાઇલમાં ની
એક નકલ
તેના હાથમાં
મુકી. પણ
નસીબે મારી ન
આપી. પાક-
શાસ્ત્રના વિષય-
માં ખમણુ-
દોકળાં કેમ
બનાવવાં તે
સૌ. ગુજરા-
તી, બી. એ.
ના લેખ ઉપર-
જ તેની પહેલી
નજર પડી.

એક શેર...
...ની દાળ
થ્યો....વગેરે.
આ વાંચતાંજ
મારા ભોગ ફરી
વળ્યા. “આનાં
તે આટલાં શાં વખાણુ કરો છો ? આ તમારાં
ચોપાનીઆં અને આ સુંદરીને સુખોષ ? થ્યો,
બધીને બીજાં કે ન સુઝયું તે બહેન દોકળાં
બનાવતાં શીખવે છે. મને લાગે છે કે બહેનને

કેલેજ છોડ્યા પછી રાધતા શીખવા આવા
પાઠોજ શીખવા પડ્યા હશે, એટલે બીજાંએને
એમના જેવી ભોટ સમજી આમ પદાવતાં હશે.
મારે તો આ ચોપાનઆં વાંચીને આંખ
બગાડવી નથી. કોઇ ભણેલી લાવવી હતીને



તે તેને દોકળાં બનાવતાં શીખવા કામ લાગત.
મને તો આ મારી માએ બધુંએ શીખવ્યું છે.”

બસ થઇ ગયું. કેસ છેક બગડી ગયો.
દસ રોજ ધુળ આપ જુનાં ચેલિમાંથી હુંદીદુંદીને
ભેગી કઢેલી ફાઇલની કીમત અંકાઇ ગઇ.

“અરે પણ ગાંડી, એ તો મેરી ડાહીએ

કમળાએ સુર
પારખ્ય અને

ભડ જઇને ઢાર ખોલતાં સાક્ષત
ચંડિકાદેવીનાજ બાણે દર્શન થયા.

હોય તે એવું લખ્યાં કરે. પણ ખીજા લેખ તે વાંચી જોજે સારે તને ખબર પડશે.” પણ ધરના મદદેવને ખાવા સમજવવા સહેલા પશુ કમળાને સમજવવી અધરી છે જાણી અત્ન છોડી દીધો.

આ તો મારી પ્રથમ દિવસની કહાણી. પરંતુ મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેમ કમળાલક્ષ્મી જીના વિચારનાં વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અને સહેજ લાડકવાયાં હતાં. આપની એકની એક દીકરી હતી તેમજ કાકા, મામા કે માસીને સાં જાહેનના દકમાં ભાગ પડાવનારી ખીજા કોષ ન હતી એટલે બધાના એમના ઉપર મારે હાથ હતા. ઉદરથી ખીજે, ધરોળીથી ખીજે એ તો જાણે સમજાએ; પણ તીડથી પણ કમળાદેવી ખીતાં અને રાત્રે જો જંગલ જવાનું થાય તો વાંદા નસાડવાને અર્થે કલાક અગાઉથી સેવકને ફાનસ મુખી આવવું પડતું. ઈસ્ટીશ પ્રીત્તમાં સમજે નહીં અને દેશી ધાર્મિક પ્રીત્ત અંદાને ગમતી ન હોય તોએ કોષ મિત્રની પાતી જતી હોય તેના સંગ્રામમાં સીનેમામાં જવાનો આગ્રહ કરતાં તરતજ “બા, મારે ગામ જઈ ખીજાઓની માફક એમ નથી કહેવડાવવું કે મુખાઈ જઈ ફાટી ગઈ છે; બધુંએ રીતનું શોભે.” એ વચનો મુખમાંથી નીકળી પડતાં અને હું ચુપ થઈ જતો. “રાત્રે ફરવાનું કેવું?” એ મંત્રની બીકથી રાત્રિએ સીનેમા કે ખેલ જોવા જવાનું નહીં. વળી કોષ દિવસ બેચાર મિત્રા ટોબે મળી Moonlight માં એપેલો બંદર પર હોડીની સહેલ કરવા આમંત્રણ દેવા આવે તોએ મારે એની ગ્રીકે નન્નોજ વાપરવો પડે. “એ તો ધરકુકડી યજ્ઞ, ગયો છે,” “બેરી પાછળ ગાંડો બની ગયો છે,” “લાઈ વડીલ થયા—હવે તે કે આપણી જોડે ફરે?” આવા

આવા મિત્રોના શુકન સાંભળી કાનને બહેરા બનાવી દીધા હતા.

આખરે હું કંટાળ્યો, અને કમળાલક્ષ્મી મદદેવી નહીં તો છેવટ મદદેવી તો છેજ એમ માની આશ્વાસન લીધું. વડીલાત જરૂર કર્યાંને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ લાઇનું ટુંદુ હજી બરાબર ચાલતું ન હતું, એટલે કલબ તરફ રહેજ વૃત્તિ વધારે દોડતી. કોલેજમાં હતો ત્યારથીજ ક્રીકેટ, ટેનીસ, વગેરે રમતોનો શોખ હતો. એટલે મેં પુરસદની વેળા ત્યાંજ મારી પંક્તિના મિત્રા જોડે બીલીયર્ડ વગેરે રમવામાં ગાળવા માંડી. આથી ધેર જવાનું ધણીવાર મોકું થઈ જતું. હજી પેટે કે ફરજ ન હતું એટલે કમળા ધેર એકલીજ રાહ જોતી રાંધીને પોતાના નસીબનો વાંક કાઢતી બેસી રહેતી. એને કે “દેવિ કિમ્વ નિચ્ચતામુ દેવાયતે વસ્તુનિ” એ શીલોસોશીથી સમજવાય એમ ન હતું. એકાદ બે વખત ‘પુરસદના વખતે વાંચવાને પ્રજ્ઞમિત્ર કે જામે જમશેદ મંગાવીએ,’ એમ કહી દાણો ચાંપી જોએલો પણ ‘તમને કોણ જાણે કેમ ઘોળા કાકા અળખા-મણા લાગે છે, રૂપીઆ વીસનું ધી વધારે ના ખાઈએ?’ એ મદામંત્રને શ્રવણ કરવો, પડેલો અને મને પણ કેટલેક અંશે ઠીક લાગેલો. મને જેમ બને તેમ જલ્દી ધેર તરફ વળવાની સૂચના કહો કે હુકમ મળી ચુક્યો હતો અને બીલીયર્ડ કે પતાં રમતાં તાનમાં આવી ગયા હોઈએ અને કદાચ late થઈ જાય તો ‘નવ વાગ્યા મુધી ક્યાં રખાડો છો? બાલકજી હોય અને વસ્તારીનું કરવાનું હોય તોએ પરવારીને ધેર ગયો હોય. આતો હું ને મારી મીરાંખાઈ જેવું છે તોએ રાતના દસ મુધી છુટકોજ નહીં. નવ વાગે છે તોએ અમારું શું થતું હશે તેની શીકર છે?’ વગેરે

વચનોની રેલમહેલ થઈ રહેતી
અને પતિપરાયણ પત્નીને
વહાલથી જો 'તારે તારી
મેળે જમી લેવું' હતું કની.
હું મારે ગમે સારે આતું
તેની શહ શું કરવા જોયાં
કરે છે? જો મારો ધંધો એવો
રહ્યો એટલે કોઈ દિવસ મોડું-
એ થઈ જાય તેમાં તારી
જાતને શું કામ લુખે મારે
છે?' એમ કહાપણુ કરવા
જતાં 'એ તમારી ચાંતા
અને ખીજબોના જેરી મને
ના સમજશી. જો સહેજ
વહેજા આવતાનું કહ્યું તેમાં
તો પુરાણ વાંચના જાણે
એસી ગયા. બેરીનું એટલું
બધું કામે છે ત્યારે વહેજ
આવતાં શું થાય છે?' એવા



ટકકા સાંભળતાં હું નરમબની જઈ જતી લેતો.

એક દિવસ ટેનીસ ટુર્નામેંટમાં ભાઈ સાહેબ ઉતરેલા અને સામાવાળાએ સહેજ ઠીક ખખર લીધેલી હોવાથી ટાંટીઆ ભેગા કરી જઈથી ઘેર આવવું જરા મુશ્કેલ હતું. વીકટોરીઆ કરી લેવાનો વિચાર તો કયો પણ અમારી પાડોશમાંજ રહેતા મનુભાઈએ 'ત્યારે શરદભાઈ, આવોને સહેજ એકાદ બે game ખીઝીક તો ખેલીએ; મારી સાથેજ ગાડીમાં આવજો' એવી દરખાસ્ત મુકી અને મને પણ જોકે કમળાને order આદ હતો છતાં પણ ધોળાભાઈ ફેંકી દેતાં હીમત ચાલી નહીં અને રમત શરૂ કરી. થોડીવારેજ 'ત્યારે મને ગોટલા ચડ્યા હોય તો એકાદ ગ્લસ વીસ્કીસોડા લઈ લો ને મારા સાહેબ, આમ ભણેલા યજ્ઞને કેમ ભુલો છો?' પાસે બેઠેલા મી. પંડ્યાએ સુચના કરી અને મારી હા ના કરતાં તો 'બોય, શરદભાઈકા ટેબલ પર ચાર ગ્લસાસ વીસ્કીસોડા ભેજ દો.' એવી ભુમ મારાથી સંભળાઈ અને ધોળા-ભાઈની આમ ખખર લેવાઈ ગઈ. આવેલા ગ્લાસને મને કમને' પણ દસ્તે મોંએ સ્વીકારી લીધો.

પછી તો પુછવુંજ શું? ગ્લાસ પુરો થયો ને કમળા નાંભરી. દવે તો પુરી કમખખતી આવવાની. ઘેર ખખર પડશે તો શું જવાબ દઈશ તેની ખારી શોધવા લાગ્યો. રમત પણ રંગતે ચડેલી, સહેજ મોઝા ઘેર જઈશું એમ વિચાર કરી હુંએ બેસીજ રહ્યો. આખરે ગાડી આવી અને હું મનુભાઈને આભાર માનતો નસીબને ગાળો દેતો ચઢી બેઠો.

સાડાનવે ઘેર પહોંચ્યો, પણ દહા મસાલા-પાણીની વાસ ગઈ ન હતી. મગજ તો ઠેકાણે

હવું પણ ખારણું ખોલતાં, 'એ કોણુ એ?' તો સાદ અંદરથી આવ્યો. અને પુરતી સાવધાની ન સચવાતાં ગફલતોથી 'પોલીસ' એમ બોલાઈ ગયું. કમળાએ સુર પારખ્યો અને ભડ લઈને દાર ખુલતાં સાક્ષાત ચંડિકાદેવીનાંજ જાણે દર્શન થયાં. કશેવડા ચોથ હતી અને એણે સવારનો પાણીનો છાંટોએ દેખ્યો ન હતો. ભુખે પેટે શહ જોતી ગોર મદારાજ ઉપરની રીસ મારા ઉપર નીકળી-ગઈ અને 'કેમ ક્યાં પધાર્યાં તો? અને મોં કેમ ગંધાવ છે? કેં આચમન લેતા લાગો છો. દાં, દવે હું સમજી. વાત વંઠી લાગે છે. જ્યારના પેલા મનુભાઈ જોડે ફરતા થયા છે. સારની મેં' તો કુંડળી માંડીજ મુકી છે કે કેં અગડ બગડ' શીખરીજ.

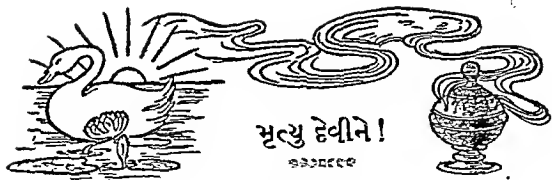
'અરે ના રે, એ તો સહેજ આજે ટુનો-'

'કંઈ તુદાજ, આ, બાપરે, આ તો છેકજ ગયા. મને આપણી પાડોશનાં શારદાજીને તો રોજ કહેનાંતાં કે તમે ને પેલા મનુભાઈ દક્ષિણમાં રોજ બેસાં ભેગાં રમ્યા કરો છો, પણ હું માનતી નહોતી. આજે બધી ખખર પડી. મુઝો એ. મનુકો, એનું સતપાનાશ જાણે. જ્યારથી મુઆનો પગ આ ધરમાં પડ્યો છે સારથી જ પીને બેસવાજ દેતો નથી. એમને એમ પોતાની બેરી તો મારી નાખી અને દવે બીજાના ધરમાં નખખોદ ધાલવા બેઠો છે.'

'અરે મુરખી, સહેજ વિચારીને તો બોલ. ધધા અથે' ગમે તેની જોડે ફરવું પડે. કોઈ આડોશીપાડોશી સાંભળશે તો પાછો ઝગડો થશે. આ વળી શું ધર્તીગ માંડ્યું છે?'

'તે બધાંએ જાણે છે, એમ બગલા યજ્ઞને ફરતા દર્શો એટલે જાણે પોતાની જાતને ડાઘા માનતા દર્શો. પણ લોકે તો બધાએ પાછળ વાત કરે છે કે ધરની બેરીને પુછતોએ નથી.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૮૭]



મૃત્યુ દેવીને !

૭૭૭૮૮૮૮

લેખક :

સ્વ. શરદચંદ્ર મંતુભાઈ મહેતા

ચિત્ર પહેલું

વર્ષાની શ્યામ રાત્રિના ઘેર અંધકારમાં, દક્ષિણનો ભયંકર ઝંઝારા, સિંધુમાં ઉઠાળા ખારનાં ભયાનક મોત્તની સપાટી પર, અચ્છિન નૌકાને ડોલાવમાન કરી મુકે છે—વિશ્વ-નૌકાને કુભવી મુકે છે—સારે અંગે શ્યામ વલકલ ધારણ કરી, ન્યોનિર્ધુજ સમ તવ દીપકને ખડકની ઉડી ચુદાઓમાં દે કોનરોમાં છુપવી, ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી, કવચિન તુજ કેશ-કલાપને ઉરાડતી, યા તવ અમર મૃત્યુદંડને ફેરવતી, વિષુન ચમકારમાં ખડકનાં ઉચ્ચનમ શિખરેથી, અમ નાનકડી નૌકા પ્રતિ તુજને તુજ વળધનુષ તાકતી, અડગ, અચલ, હું નીરખું છું. સર્વ નૌકાજન તુજ ભયંકર સ્વરૂપ ભાળી ત્રાસે છે. “શાંતિ બહો... રક્ષણ કરો”...શી હૃદયદ્રાવક યીસો સદિત, તુનક પર દોડખામ કરી, ડોલતી નૌકાને વધુ ડોલાવમાન કરી મુકે છે.....પામર મનુષ્ય ભાગ્યે જલે છે તે તેજ શાંતિ યાગ્યે છે જેની તું મૃતિમંત પ્રતિમા છે—

દેવી ! હું તવ ભયંકર સૌંદર્ય પીજાનું છું. તુજ છુપવેલા, અદશ્ય, શાંત દીપકને નીહાળું છું. સર્વ નૌકાજનથી વીજુટો પડી

તુજ ઉગ્ર સ્વરૂપ પ્રતિ દીન સેવકના લેઆસમાં ઉભો રહી તને પ્રબોધું છું : “દેવી ! અખંડ શાંતિનાં મહાન સામ્રાજ્યની ભવ્ય રાણી ! સેવકનું નમ્ર આમંત્રણ કૃપા કરી સ્વીકારો—આપને સ્વચ્છ ધરેલી દીન ભેડને ન તરછોડો—અખંડ શાંતિના અદ્ભુત પ્રદેશે મુજને પ્રવેશવા આજ્ઞા આપો—દેવી—અખંડ શાંતિ મુજ અંતિમ હેતુ છે.”

પરંતુ દીલરખાના તુટતા તાર અર્ધું તુજ અટકાર્ય હું સુણું છું. અને બંસી શો મધુર નાદ શ્રવણેન્દ્રિયે પ્રતિધોષ પાડે છે : “યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર—હજીએ કેંક દિનની ચાર છે—”

ચિત્ર બીજું

માંદગીની અસહ્ય શમ્યાએ લોટતાં દીન મનુષ્યના કદખાંત વેળાએ બીજાનાની બાળુએ હું તુજને સ્વેત કફની ધારણ કરી કપાલ-પ્રદેશ પર રક્ત શો લાલ ચાંદલો કરી, મીચાએ દાડમાળા લટકાવી, અનન્યકૃત હરતે માત્ર નાળુક દિસક લોહદંડ ધારી તુજને તવ કાપં સ્થિર નેત્રે નીહાળતાં હું ભાળું છું. સર્વ કુટુંબજન કદખાંત કરતાં પ્રથુ સમીપ યાગ્યે

છે: “શાંતિ બહે, પ્રભુ ! બચાવો—” પામર મનુષ્યગણ ન જાણતો હશે તેએ તેજ શાંતિ યાચે છે જેની તું મૂર્તિમંત પ્રતિમા છે—દેવી ! હું તુજને તુજ સર્વ સ્વરૂપે પીઠાતું છું અને દીન બની ચાચના કરું છું: “રનેહ-મૂર્તિ ! પરમ દયાળુ પ્રભુનાં શાંતિ સામ્રાજ્યની દ્વારપાલિની !—દીન જન પર કૃપા કરો—હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?” કિંતુ કોષયુક્ત તવ જ્વલંત નેત્રો નીહાણી હું સુષ યદ જાઉં છું. ફરીએ એજ શબ્દો સ્મરું છું: “યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર—સામગ્રી વિના જાળ શાંતિના વિશાલ પ્રદેશે દાખલ ન થવાશે.”

હું જાનાશ બની પુનઃ મુજ મદુલીએ ખિન્ન હૃદે ફરું છું—

અને દેવી ! કેંક ન જેવી સામગ્રી સહિત તારીજ શોધે ફરી નીકળું છું. મને તારી, બસ તારીજ પુન મચી છે—

હું સમરાંગણે તને હુંહું છું અને વાયુવેગી મૃત્યુ રથ પર આરુઢ થએલી તુજને લાળું છું. રક્તથી રંગાએલાં તુજ પલ્લોમાં રક્તખિંદુ શાં અમીખિંદુથી ભરપૂર તુજ કમંડલ છુપવતાં તુજને નીરખું છું. પ્રણામ કરી હું પુછું છું: “હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?”—કેં ઉત્તર ન મળતાં હતાઝ હૈયે મુજ મદુલીએ તારીજ ટહેલ નાખતો પાછો ફરું છું.

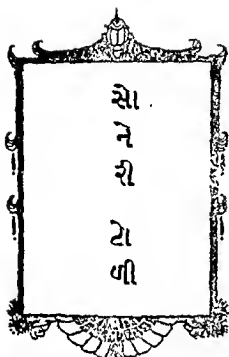
પ્રભુના સુંદર ઉપવનના એક એકાંત કોણમાં અમે—જનાશ પ્રેમીઓએ—એક ગરીબ ઝૂંપડી બાંધી છે. લાં નીત્યે તારાંજ

જાળન જાળાય છે, તારાંજ ગીત ગવાય છે, તારીજ દિનરાત્ર અપેક્ષા રખાય છે—એ દીન ઝૂંપડી પર કૃપા કરો—દેવી—જાળન શાંતિનાં અમર દેવી ! અમને તારું—બસ તારુંજ એટલે લાગ્યું છે.

બાળે તારો અધિકાર, હું જાણું છું. ધૂમકેતુના પુચ્છ મા પુષ્પતંત્રના દંડ સમા તુજ ક્ષીણ તોએ અચુક દંડના ભોગ યદ પડતાં અસંખ્ય નાણુક યુક્તોને હું મુજ નેત્રે પ્રત્યક્ષ નીહાળું છું. પ્રેમી યુગલોને વીધુટાં પાડી કલ્પાંત કરતાં નીહાળતાં—વિના ક્ષોભે—એકએ આંસુ ઢાળ્યા વિના નીહાળતાં તુજને હું દેખું છું. પાર્થિવ હૃદય ક્ષણભર વિચારવા દોરાય છે: “શને આ દર—?” પરંતુ તેજ પળે મેલની ગર્જના શો જાપંકર તોએ આત્માસન-દાયક ધોર અવાજ સુણાય છે: “તેઓ તેજ જાળ શાંતિએ જાય છે જેની તેઓએ યાચના કરી હતી.”

શાંતિવીહોણાં કોલાહલભર આ જગમાં, દેવી ! તુજ શાંતિ છે—તુંજ પ્રભુના સુખમય સ્વર્ગની દ્વારપાલિની છે—મનેએ મુજ શિષે તવ કોમલ હસ્ત મુઠી આશિષ દે—દેવી—અખંડ શાંતિ સામ્રાજ્યે પ્રવેશવા આજ્ઞા આપ—પ્રિયતમ પ્રભુનાં દુર્લભ દર્શન તારા વડે છે તો આમંત્રણ સ્વીકાર, મને તારી—બસ તારીજ પુન મચી છે, કારણ, અખંડ શાંતિ મુજ અંતિમ હેતુ છે. ફરી પુછું: “હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?”





લેખક :

રા. ભાતુશંકર મણિશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

સૌ. જડાવખહેન વીણુ

૧૧-૧૭૭૬૬૬-૫૫

તેનું નામ વાસુદેવપ્રસાદ હતું. યશ્માનેજ પોતાનું ખેપ માનનાર ગૃહસ્થોની પ્રથમ પંક્તિમાં તે મહાશય ઉચ્ચરચાન ધરાવના હતા. ૩૦ વર્ષની ઉંમર હોય દિંદુસમાજની આજ દિગ્દિશે તે આધેડ વયજ ગણાય છતાં તેમના શરીરનું યોગ્ય અવલોકન કરીએ તો તેમનામાં નાસિકાની દીર્ઘતા તથા નેત્રદ્વયની લઘુતા સૌરાય અન્ય કોઈ શારીરિક દોષ ન હતો. વાસ્તવિક તો તેમના નેત્રદ્વયના લઘુતા રૂપી દોષને છુપાવવા માટેજ તેમને યશ્માનું પરિધાન કરવું પડ્યું હતું.

આ દોષોને ખાતલ કરીએ તો તેમના મુખનો ઉર્ધ્વજ આભાસ, તેમની શુક્રચંચુ સમ નાસિકા અને તેમના લઘુ નેત્રોને ઢંકતા મહેતા અધસના વીક્ષ્ત ગોગ્રસ્ત તેમના શરીરના સુદૃઢ અવગતને પ્રકાશમાં મુક્તા હતા. અને આ સૌંદર્યમાં વળી જ્યારે તેઓ ઇચ્છીજ સુદનું પરિધાન કરતા, ત્યારે તેમની સોભાહેટ

પરનું પ્રમત્ત, અમ્રભાગમાં ઝીવાની આસપાસ વીંટળાઈ શોભાવતી ઝેરી નાગણુ સમ નેકટાઈ તથા પીઠ ભાગમાં ઉડતો કાટ કે અસૌક્રિક શોભા આપતાં હતાં.

જાતે જાહકુલોત્પન્ન હોય મજોપવિત તો સદા તેમના કંઠમાં વીરાજતું હતું, પશુ ન છુટકે. શિખા રાખવાનું પાશ્ચાત્ય દેશોના 'કોઈ' માં લખેલું ન હોવાથી તેમણે તેનો સર્વદા મારે ત્યાગ કર્યો હતો ને તેનું સ્થાન સુંદર તેલોથી સુશોધિત ગુચ્છાઓને મળ્યું હતું.

મુંબાઈ શહેરના પ્રખ્યાત બેરીસ્ટરોમાં તેમનું નામ જાણીતું હતું. હું પશુ તેના બેરીસ્ટર તરીકેના સર્વ કામમાં સામેલ થતો. તેના મિત્રમંડળમાંનો હું પશુ એક મિત્રજ હતો. સદા હું તેના સ્વભાવને અલુકળ રહેતો તેથી મારા પર તેનો પશુ વિશ્વાસ હતો. ધરકામમાં પશુ તે મને ખુશીથી ભાગ આપતો.

* * *

દરરોજના નિયમ પ્રમાણે આજે પણ હું સાડાપાંચ વાગે ચોપાટી પર ફરવા જવા માટે વાસુદેવને મકાને ગયો. ત્યાં તે મદાસય તો પોતાની નાનકડી ફ્રેંચ કટની મુછો સાફ કરતા હતા. મને જોઈને તેણે પોતાનો સુટ પહેરવા માંડ્યો. એવામાં તો અમારો નોકર રામે દીવાનખાતામાં દાખલ થયો ને વાસુદેવના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ મુક્યું.

“હા, આવવા દે.” એમ કહી વાસુદેવે તે કાર્ડ ટેબલ પર મુક્યું. મેં તે લીધું તો...

DR. M. M. SOLANKI,

M. B. C. M.

ના નામથી અંકિત થયું હતું.

“વાસુદેવ, આ કોઈ વીક્ષાયત ગએશે માથુસ લાગે છે. બહુ સુધરેલો જણાય છે, નહીં વારુ?” મેં પુછ્યું.

તેવામાં તો દીવાનખાતાનું બારણું ઉઘડ્યું ને એક ગૃહસ્થ અંદર દાખલ થયો. તેનો પોશાક તદ્દન સાદો હતો. તેણે પીળી કીનારનું એક ઘોતીલું તથા પારસી જેવો લાંબો ડગલો પહેર્યો હતો.

“વાસુદેવ બેરીસ્ટર આપનું નામ કે?” તેણે અંદર આવતાંજ પુછ્યું.

“હાજી, હુંજ વાસુદેવ બેરીસ્ટર. જરા આરામ લો. બેસો આ ખુરશી પર.”

ડોક્ટર વાસુદેવના કહેવાથી પાસે પડેલી આરામખુરશી પર પડ્યો ને વાસુદેવ તેની સામેની ખુરશીએ બેઠો.

“જા રામા, ચઢા તૈઆર કર.”

આંદર પછી થોડીજ વારે ચઢા તૈઆર થઈ ને તરતજ ઇન્સાફ અપાયો. ગરમાગરમ ચઢાથી સર્વનાં મન પ્રખુલ્લ થયાં.

“આપનું આમ આકરિમક આવવું કેમ

થયું છે તે જો હરકત ન હોય તો કહી સંભળાવો.”

“હું કહું, પણ આપ અત્યારે બહાર ફરવા જવા માટે તૈઆર થયા છો માટે કાલે સવારે આવીશ.”

“નહીં નહીં તેમ કરવાની કે જરૂર નથી. મારા ધંધા કરતાં મને અન્ય કે વધારે પ્રિય નથી માટે તમારી હકીકત અત્યારેજ કહી સંભળાવો.”

“તોપણ—” તે ગૃહસ્થે મારા સામે વિકટ ભાવથી જોયું અને અદ્વૈતાસ્પતો ડોળ કરતો હોયની તેમ કહ્યું: “હું કાલેજ આવીશ.”

વાસુદેવ તેનો આશય કળી ગયો ને મારા સામું હસતો હસતો બોલ્યો: “આમને માટે કશોજ સંકોચ રાખશો નહીં. તે મારા મિત્ર છે તેથી તેમની પાસેથી બીજો વાત જાયજ નહીં ને માટે હું તમને ખાતરી આપું છું.”

“જીએ મારા આચારવિચાર જરા ચમત્કારિક છે, તેથી તે તમને એટલા બધા પસંદ પણ નહીં પડે.”

“નહીં નહીં, એવું માનવાની કે પણ જરૂર નથી. કોઈ પણ જાતનો સંશય રાખ્યા સીવાય તમારી હકીકત ખુદશા દીલથી કહો.”

“સંભલો બેરીસ્ટર સાહેબ, ગીરમામ પર આવેલા પ્રાગજી સુદંરજી શેઠ મરણને બીજાને છે માટે તેમનું વીલ કરવા માટે કોઈ પ્રખ્યાત વિશ્વાસુ બેરીસ્ટરની જરૂર છે. કેમ આવશોને? યોગ્ય જદશે મળશે.”

“અરે શેઠજી કેમ નહીં આવીએ? એ તો અમારો ધંધો છે. પણ હેં, પ્રાગજી શેઠ કયા? હું તો તેને જાણખતો નથી.”

“અરે મારા મહેરબાન, તે માટે હું સાક્ષી છું ને મારી બોન્ડી પકડાને ને ચાલો જશી

કરો; વખત જશે તો ક્યાંક શેકનું અશુભ થઈ જાય.”

“હા ચાલો. માન મિત્ર પણ મારી સાથેજ આવશે.”

થોડીજ વારમાં અમારી ત્રિપુટી વાળી વીંટલારીઆ ગીરગામ બેકરોડ પરના એક બંગલા પાસે આવી પહોંચી. આ અરસામાં ડોક્ટર તો મારી સામે ટીકી ટીકીને જોના હતા તેનો દીક્રા ભડકાવે તેવો ચહેરો, તેની લાંબી થોભાદાર મુઠો, તેની ભાટીયા જાતની પેંદળ પાંદડી તથા તેની મરોડદાર આંખોએ તો મને અજાયબીમાં ગરકાવ કરી દીધા હતા. ગમે તેમ હો પણ આ ડોક્ટર ન હોય તેમ કુદરતી મારા આત્મા તરફથી પ્રેરણા થઈ; પણ તે પ્રદર્શન થઈ શકી નહોતી. અન્ય કોઈ પ્રકારની વાતચીત વગર અમારી માડી પ્રાગજી શેઠના માળા પાસે આવી પહોંચી. બંગલો વીજળીની રોશનીયા સુશોભિત હતો. તેની આસપાસ થોડે દૂર સુધી એક પણ મકાન ન હતું તેની આસપાસ સુગંધી ફુલોવાળો એક બગ હતો.

“પ્રાગજી શેઠના માળા આહે.” એમ કહી માડીવાને લગામ બેંચી.

અમે પૈસા ચુકવી સર્વે ખીન્ને માળે ગયા. ત્યાં એક વયોવૃદ્ધ આધેડ પુરુષ મોટા પલ્લેખ પર સુતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થા તથા લાંબી ખીમારીને લીધે તેનાં જડાં બેસી ગયાં હતાં. દેવ-

વશાત મૃત્યુની છાયા તેના કુર્બાન આધેડ મુખ પર તરવરતી હતી. તેના ગંદા ખીજાના થી થોડેજ દૂર બે સ્ત્રીઓ તથા એક બાર વર્ધનો પુખ્ત બાળક મોતો કકળતો ઉભો હતો. થોડે છેટે ઔષધની શીશીઓ લઈ ચાકરો ઔષધ ખનાવના હતા. પણ સર્વના



Dr. M. M. Solanki. M. B. C. M.

ના નામથી અંકિત થયું હતું.

મુખ પર ગ્લાનિ છવાયેલી હતી.

“પ્રાગજી શેઠ તે આજ કે ?” ડોક્ટર સાહેબ તરફ જોઈ વાસુદેવે પુછ્યું. પણ તેનું ધ્યાન તો ખીન્નેજ હતું. તે તો પાસેના કપાટમાંથી કાગળોમાં લઈ ઉપસાવતા હતા.

“હાજી, તેજ પ્રાગજી શેઠ.” એક નોકરે

તેને બદલે ઉત્તર આપ્યો, ને દમામમાંજ આગળ ચલાવ્યું: “ડાકટર સાહેબ કહે છે કે તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે.”

વાસુદેવ શેઠની પાસે ગયો ને જ્યેષ્ઠ તો શ્વાસોચ્છવાસ ઉતાવળે ચાલતો હતો. તેની તબિયતે સ્પર્શ કર્યો તો જવર જરા લાકડાં જણાયા. કોષ્ટએ પોતાને સ્પર્શ કર્યો જાણી શેઠજીએ આંખો ખોલી ને જ્યેષ્ઠ તો સામેજ ભેરીસ્ટર સાહેબ બેઠા હતા. તેણે બેઠા યવા ધણી યતન કર્યો પણ વ્યર્થ. તેનાથી બેઠું યવાયું નહીં.

“ના શેઠજી; બેઠા યવાની કે જરૂર નથી. ને કે કહેવું હોય તે સુતાસુતાજી કહેા.”

શેઠજીએ ક્ષયડને અવાજે કહ્યું: “આપને શા આશયથી બોલાવવામાં આવ્યા છે તે તો તમેજે ડાકટર સાહેબ તરફથી જાણું દરો.”

“હાજી, તે માટે આપે ચિંતા કરવી નહીં.”

એટલામાં તો એક ચાકરે આવી ટેબલ પર ખડીઓ હોલકાર તથા નોટણુક મુક્યાં.

“આપને જે કહેવાનું હોય તે વિના સંકોચે કહેા.”

“ભેરીસ્ટર સાહેબ હું આ મરણની પચારીથી બચવા પામું તેમ નથી; મને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે તેવા અભિપ્રાયો મળી ચુક્યા છે. માટે મારા અશુભ પછી મારી બે સ્ત્રીઓ તથા એકનો એક પુત્ર કે જેણે...” શેઠનો શ્વાસ રુંધાયો. તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં તથા તેને આગળ બોલવાથી વ્યથા થતી હોય તેમ તેણે આગળ ચલાવ્યું: “મારી સારી બરદાસ કરી છે તે મારી પછી મારી રથાવર જંગમ મીલકતના વારસ યાચ. તે પર ખીજી કોષ્ટનો દુક દાવો નથી. દવે મારું મૃત્યુ નજીક આવ્યું છે મારાથી...”

હ...બસ પાણી પાણી.” તરતજ નોકરે શેઠને પાણી પાડું. પાણીને છુંટડા લેતાં શેઠને ફરી ચૈતન્ય આવ્યું. પ્રથમ કરતાં વધારે જીરુસાથી તેમણે આગળ ચલાવ્યું. “મારી પ્રથમ સ્ત્રી અપુત્ર હતી તેથી મારે બીજી પરણવાની જરૂર પડી. તો પણ મારી મીલકત પર પ્રથમને પણ બીજી જીટલોજ દાવો છે. તે પણ મારે મન તો સરખીજ છે. આ પુત્ર મારી બીજી સ્ત્રીનો છે.”

“મારી મીલકતમાં બે લાખ રૂપીઆ રોકડા તથા રથાવરમાં આ બંગલા સીવાય પરેલ પરનો ૩૪ નં. નો બીજો પણ બંગલો છે. તે સીવાય આંખાવાડીજ પણ છે. તે તમે પાછળથી જોવા પામશો. રહેી પ્રમાણે હું પણ મારા અશુભ પહેલાં ઝગડાનું મુળ મીલકતનું વીલ કરવા ચાહું છું. આ સઘળી હોલત મારી પોતાનીજ રૂપાણીની છે. તથા બંને બંગલા તથા સઘણું રાચરચીકું પણ મારું પોતાનુંજ વસાવેલું છે. ફક્ત મને વારસામાં મળેલું આંખાવાડીજ છે. ને તેના પર એકલા મારા શથી (તેનો પુત્ર) નોજ દક છે. મારી મીલકતમાંથી અર્ધ ફીરસો મારા પુત્રને મળવો જોઈએ. બાકીના અર્ધમાંથી મારી બંને સ્ત્રીઓને અર્ધોઅર્ધ ફીરસો મળવો જોઈએ. આ બંગલો તથા આંખાવાડીઆ પર હું શશીનો દક ચઢાવું છું ને પરેલ પરનો બંગલો હું મારી બંને સ્ત્રીઓને આપું છું. જો તેઓ ત્યાં રહેવા માગતાં હોય તો ખુશીથી સલાહસંપથી રહે; નહીં તો તેના આડતો સરખો ફીરસો વહેચી મરણમાં આવે તે વ્યવસ્થા તેઓ કરે.

“બીજું, ભેરીસ્ટર સાહેબ! આપની શી માટે ચિંતા ન રાખવી. તે મેં પ્રથમથીજ ડાકટર સાહેબને કહી દીધું છે.”

“નહીજ તે માટે તમારે કે કહેવુંજ નહી. મને આપની પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.” વાસુદેવે સર્વ જીવાની લખી લીધા પછી યશમાં ઉતારતાં કહ્યું.

આ બધો વખત મારું ધ્યાન તો ક્યાંનું ક્યાંએ ભટકતું હતું. “કેવો સ્વાભાવિક કેસ ! સર્વ કોઈ જગ્યાએ બની શકે તેવોજ.” આવા વિચારો મારા મગજમાં બ્રમણ કરતા હતા. મેં સર્વ તરફ ફરીથી એકવાર નજર ફેરવી. વાસુદેવ તો તેના વીલમાંજ ગરક થઈ ગયો હતો. શેઠની સ્થિતિ બેઢાલ હતી. આસ

પણ આ દરમ્યાન ડાક્ટર સાહેબ તો વળી કોઈ જીદીજ ઘટનામાં જોડાયા હતા. કપાટના કાચળ ઉઘલાવતા ઉઘલાવતા તેણે એક નોકર તરફ જોઈ કેક આશંકથી આંખને ધસારો કર્યો કે તરતજ દીવાનખાનાનું બારણું ઉઘાડી તે પસાર થઈ ગયો.

વાસુદેવનું ધ્યાન આ તરફ ન હતું પણ મેં તો તે બરાબર જોયું હતું.

થોડી વારે ગ્રાંજી શેઠને ફરીથી જુરસો પ્રગટ્યો. આ તેમનો મરણનોજ આસાર હતો. તેણે ટટાર બેઠા થઈને કહ્યું: “ડાક્ટર સાહેબ !



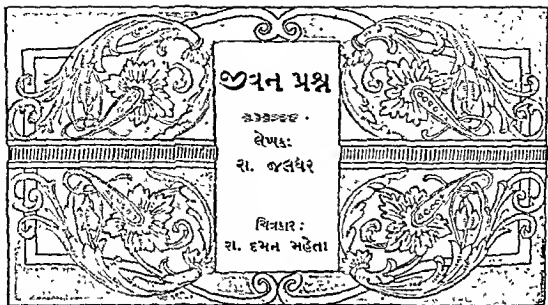
“ના શેઠજ, બેઠા થવાની કે જરૂર નથી; જે કે કહેવું હોય તે સુતાસુતાજ કહો.”

થયો હતો. આ સ્થિતિથી લોખંડનું હૃદય પણ પીગળ્યું ને મારા નેત્રમાંથી બે અશ્રુજિંદુઓ ઝરી પડ્યાં. બીઓની ચિકિત્સા કરવા ધણું પણ તેમણે તો ઘુંઘટમાં મુખો છુપાવ્યાં હતાં. પુત્રની સ્થિતિ તપાસી તો તે રડતો હતો પણ નેત્ર તો તદ્દન મુકાં હતાં, આથી મને આશ્ચર્ય થયું. ‘રડતા માણસનાં નેત્ર મુકાં કદી પણ ન હોય’ તેમ મને થયું પણ પાછું ‘તે તો હોય’ તેમ થયું.

મારી ચીઠ્ઠીથી આપને બેંકમાંથી રૂપીઆ મળશે, તે આ બેરીસ્ટર સાહેબને આપજો.”

તેની જીમ ઝલાઈ ગઈ પણ બોલવાનું અશક્ય હતું. તેની નાડીઓ ટુટતી હોય તેમ અવધવો હાલવા લાગ્યા. તેણે મહા મહેનતે સર્વ તરફ ફરી નજર ફેરવી. પુત્ર તરફ જોવાથી તેને મહા દીલગીરી પેદા થઈ.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૬૩]



એ ટકું સારું છે કે કોઇ પૈસાદાર માણસે જગદ્ગુરુને પુછ્યું નથી કે જીવનનો પ્રશ્ન લેકેલવા કું થું કરું? જો પુછ્યું હોત તો જરૂર જવાબ મળત કે જો બધું તારી પાસે છે તે વેચી નાંખ અને ગરીબને આપી દે. આનાથી સરલ રીત કદાચ હોય શકે?

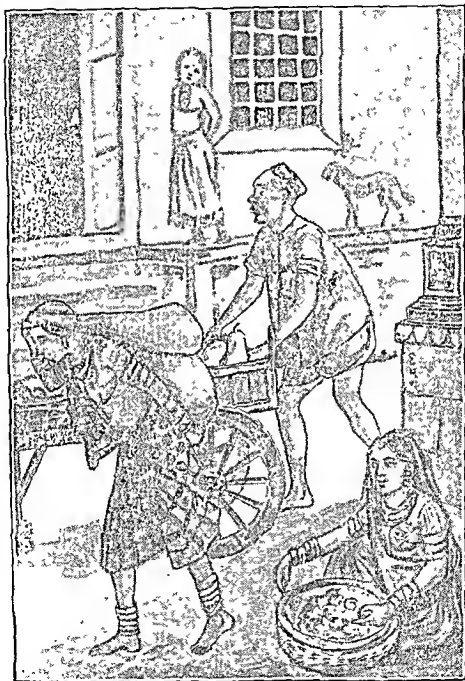
એવો પૈસાદાર મધ્યમ તેના સદ્ભાગ્યે નીચેનું દરજ્જા જોડા જરૂર નથી. હોત તો!

વૈશાખ માસના સપ્ત તાપર્માં એક પચાસેક વરમતી ઉમરનો ગરીબ માણસ શાંતથી ભરેલી રેંકડી ખડેલતો, જીખ અ- ઉમરના પરિણામે મુંઝતા અવાજે “શાકે લ્યો, શાક” એમ જીમ મારતો ચાલ્યો જતો હતો. ડાબી બાજુએ દરેકે દરેક બારણા આગળ અટકા જીમ મારતો પછી તેના કરતાં જીવાન અને મજબુત અંગવાળા ક્યારના ત્યાં ફરી વળ્યા હતા. થોડી વારે શાક ખાવા અટક્યો; માથેથી ત્રેલી ફાટેલી ટોપી ખતારી અને કોટની બાંધતી કપાળ પરનાં પસીના લુછ્યો. જમણી બાજુએ

પોતાનો માસ વેચવા મહેનત કરવી કે આગળ વધવું તે વીશે વિચાર કરતો હતો. બીજો દિવસે રેંકડી ખડેલતા જોટલી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે જરૂર પુરતા પૈસા મળે તો પછી કેવું અકોલાઅ !.....

તે વૃદ્ધ પોતાના માલની જીમ મારતો પછી આસપાસ દોડતી દ્રામ અને મોટરોમાં તેનો નખજો અવાજ ક્યાંથી સંભળાય? તેની પાસેથી કે.ઇ.એ. કે લીધું નહીં. ચાકેલો-અધાથી ત્યાગ- એ લો-એક જગ્યાએ આરામથી બેઠો ત્યાં પછી સ્પર્શનાં કિરણોએ શોધી કાઢ્યો અને ચટકા ભરવા માંડ્યા. તે ચાકેલા મુસાફરને સ્પર્શ કેવો ધાતકી લાગ્યો હશે!રંગેરંગને ઢીલી કરતી અને રનાજીને તોડી નાખતી અસહ્ય ગરમીમાંથી બચવા વરસાદની કેવી ઇચ્છા રાખતો તે જાણે બેઠો હશે!પછી ગરમીની તીવ્ર વેદના જીખની વેદનાને ન જીતવાની ચક્રી કે ન મટાડી શકી; આવતી કાલની બીકને..... તે જિંદગી અને રેંકડી ખડેલતો આમળ

ચાલ્યો. ભાં મદકાગ્યે ચાર આનાનો માલ પાણીથી લીંબવડું પડતું. આગળ ચાલતાં એક વેચારો. તડકામાં સુકાતાં શાકને વારંવાર પેસાદાર જે એ ઘોડાની ગાડીમાં બેસી પોતાના



શાકથી બરેલી રેંકડી ધોલેલો, ધુળતા ગળાને 'શાક લ્યો, શાક' એમ હુમ મારતો ચાલ્યો જતો હતો.

અંગલામાં જતો હતો તેણે તે વૃદ્ધ સામે બહુ કતરાધને જોયું..... કદાચ તે પછુ જીવન પ્રશ્ન ઉકેલવાનોજ વિચાર કરી રહ્યો હશે.....

ન કોઇ બાગબગલાવાળાએ કે ન કોઇ હોટેલવાળાએ તેની પાસેથી ખરીદ્યું. હોટેલમાં કેટલાંક માણસને નીરાંતે જમતાં જોયાં. દેખાવે ખાધેલ પીધેલ હોય તેમનાં મોં પછુ ચહેલ હતાં-જાણે જીવવાની દુઃખદાયક ફરજ પરાણે બજાવતાં ન હોય ! તે વૃદ્ધ માણસને મન તો તેઓ ધણા સુખી હતા કેમકે તેઓએ મરણ ચોક્કસ કરાક તો દૂર કાઢ્યું હતું, જ્યારે તેનાં અંગ તો સુક્ષ્મ પાપકની જેમ કડકડ મતાં હતાં.

રસ્તાના નાનામોટા ખાડાએ તેની નસે-નસ હચમચાવી નાખી. તેણે સવારથી કે અમ મોંમાં નાંખ્યું ન હતું. તેનો અવાજ ક્ષયરોગીના જેવો ખોખરો થઇ ગયો હતો. તેનો અવાજ માલ વેચવા કરતાં મદદની આત્માગણી વધારે સુચવતો. વારંવાર નીસાસા મુકતો તે આગળ ચાલ્યો. પછુ ઉલોગી શહેરની સુધરેલી પ્રાંતે આવું જોવા ક્યાં નવરાજ હતી ?

પગનાં તળીયાં બળતાં હતાં અને હાથ મુજતા હતા. ગરમીથી થોડું ધણું બાકી રહેલ માંસ પછુ પીગળી જતું હોય તેમ તેને લાગ્યું. મસ્તકમાં ગરમ લોહી ધમધમ કરતું વહેતું હતું. એટલામાં રસ્તે એક દારૂની દુકાન આવી. અંદર જઇ એક પ્યાલું લેવા વિચાર થયો પછુ એ ચાર આના કે એમ ખરચી નખાય ? વળી રેંકડી ધકેલતો આગળ ચાલ્યો અને કચ્છરાન પાસે અટક્યો.

ચાર થાકે ખાનાં ખીર, જગ્યા પાસેથી

ચાપી જતારી અને કેટલો બાંધવા - કે

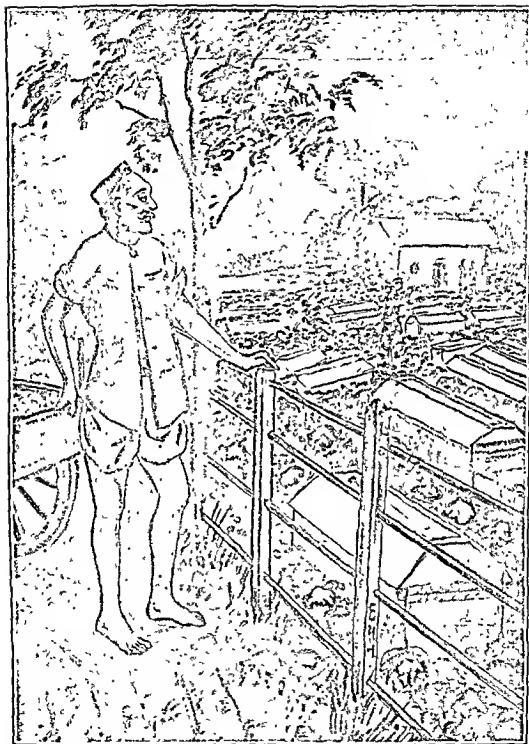
પેના છુટ્યો. જમણી બાજુએ તે

અંદરનો બાગ કેટલો સુંદર અને આસપાસ કેટલી ઠંડક હતી ! તેને લાગ્યું કે ત્યાં વસેલા મૃતદેહો ફરી એક વાર સજીવન થઇ કે કે કયાઓ કહી રહ્યા હતા. એક ચહેરા સહેજ દુઃખી લાગતો કેમકે તેના કાળજામાંથી હજુ-એ રુધિર વહેતું હતું; બીજો હસતો હતો જાણે કે બધું પુરું થયું તે બહુ સારું થયું; ત્રીજાના ચહેરા ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ સાફ દેખાતી હતી કે બીજું તો કે નહીં પછુ જીવનનો કેલ્લો તો ઉકેલાયો; તે ખરી ગયો ત્યાં સુધી જીવ્યો-ન તો હવે કપડાંની જરૂર હતી, ન ખોરાકની, ન આશ્રપની-ન ચિંતા કે ન દુઃખ-ત્યાં વસેલાં બધાંને જીવનની લઢાણ મળી ચુકી હતી. જરૂરીઆત, માંદગી, યુદ્ધ, દુષ્કાળ, રાજ્યક્રાંતિ, સગદારી જીવન કે અન્ય કોઇ દુન્યવી બનાવથી તેઓની શાંતિમાં તુટી આવે તેમ ન હતું. સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા.....કેવી મૃદુ ! જાણતિની ખીંક વગરનું શ્વપન...કેવું સુંદર !

તે વૃદ્ધને તેઓની છપાં આવી.

ત્યાંથી બહાર નીકળતાં છેલ્લી ઉત્સાહ દૃષ્ટિ રેંકડી આગળ ચાલ્યો. એક મંદિર આવ્યું ત્યાં અટક્યો. બહાર રેંકડી કોષ્ટને ભાળી ભક્તિભાવથી અંદર ગયો. સામે એક ભટ્ટ કથા કરી રહ્યા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશનાં વચનો નીકળી રહ્યાં હતાં : “વિચાર કરો, તમે કુતરા કરતાં શું સારું જીવન ગાળો છો ?” ગમે તે સંબંધમાં ઉચ્ચારેલું વૃદ્ધને તો પોતા પર સચોટ લાગ્યું. વળી સંબોળાયું : “પ્રજ્વર આધારે બધું મળશે.” તે વૃદ્ધના મનને થયું “શું બધુંએ ?.....”

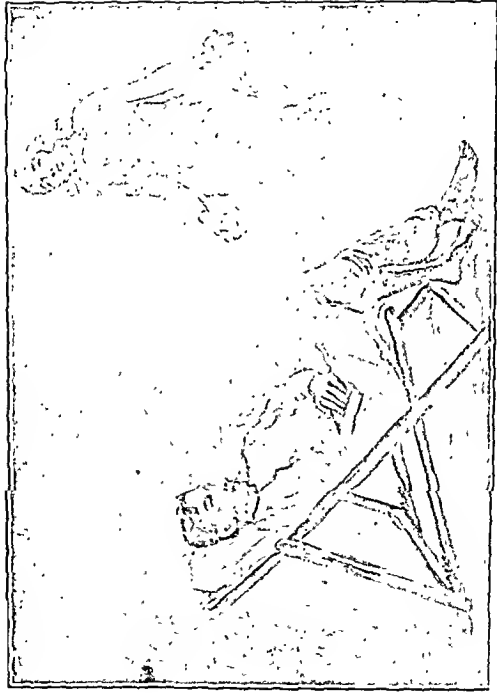
એક ધનિક ત્યાં સ્તંભને અટકી, બીજી ઉપર વિચાર કરતો અને, જીવનના હેતુ ઉઠ્યો. એક મંદિર જીવો પૃથ્વી]



યુવરાત]

વળી રેંદરી ધીલનો આગળ ચાલ્યા અને કચ્છરતાન
પામે અટક્યો.

[આશિત ૧૯૮૧



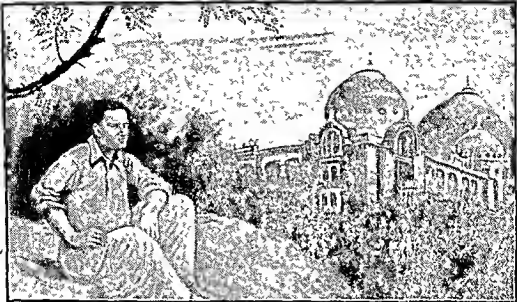
પ્રાર્થના]

એક વરદા તેવડેલી વાલિય તેની આંખ આપણા રૂબી રૂબી.

[આશિષ ૧૮૮૧]

- ૧૧૯-૨૦૭]

[નં. ૧૧-૧]



સ્વ મ. દ્ર ષા

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સમ્મ, સાહિત્ય સંસદ.

અને

રા. રવિશંકર રાવળ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

અમલુંદના સ્ટેશન ઉપર મુંબાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા. બ. પ્રમોદરાયને મળાય યાય છે. તેઓ સાથે વડોદરે જાય છે. રા. બ. પ્રમોદરાયને પુત્ર સુદર્શન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે. તે અનેક સ્વપ્ના રચે છે. તેને મળવા તેઓ જ ને કોલેજ રેસીડેન્સીમાં જાય છે. પરંતુ તે પ્રેમ વાંધના બાપલુમાં ગયા છે એટલે રા. બ. પ્રમોદરાય ત્યાં જ બેસે છે અને ના. જગમોહનલાલ તેમના સાથે રાત્રીભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને સુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

થોડી વારે સુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે. દેશની પરિસ્થિતિ વીરો વિવાદાસ્પદ ચર્ચા ચાલે છે. રા. બ. સુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને સુલેખનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા માટે રાત્રીભાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન કચવતે અને જાય છે.

રાત્રીભાઈને ત્યાં રામળદાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલેખના-આને તેને જ નિ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેને વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'એચીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડોદરા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયે છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલેખના-બાવિ વરવહુ-અવડાસાથી એકમેક સામે બેઠે રહ્યાં છે. આખરે સ્પષ્ટ,

વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનધ્યેય સમજાવતાં એકમેકનો પટ્ટો નહીં ગોળે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવબહાદુર અને પ્રમોદરાય પોતપોતાને રથે બેસી શરૂ થાય છે.

સુદર્શન એક હપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હાંદની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા માંડે છે અને હાંદ દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. મોડી વાંદે આ સ્વપ્નમાંથી જાગે છે. તેના મિત્રોને જાણ મળે છે અને તેના મિત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને-ભીમનાથના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શનનું બાલજીવન ક્રોધપણ જાતના અમલકાર વિના, બાલુશંકર મહેતાજીની નીરાળે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી બ્રાહ્મચારી-બ્રાહ્મણ-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કોશિકાદિ ઋષિવંશની સાથે જોડવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના વિશ્વનાથકા-તેમની ભાવના-સાથે તેને ઝેરી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધવા લાગે છે.

મુસલમાન રીવાસત વાંચતાં હાંદ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ અતુલની ઉરેકેશી જાય છે. પરંતુ બરેલીયાકાકા વગેરેનાં તેના પ્રતિની પ્રીતિ જોતાં તે ઓસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જ અભિલાષી સ્વભાવે રહેતો દિવસેદિવસે મોટો થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ ઘોડેવાર મળે છે. ગોરા સવાર બને બાપદીદારને બીજે દિવસે તેની સીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં ખીન નાગરિકો માધવલાલ માભાઈ અને દલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વર્તણૂક ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને ખીનજીઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના પ્રશ્નામતબર્થો હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરા પ્રમ આગળ કડકા દુકાન માટે પુછીઓ પડપડાવતા ધાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં કામ લે છે.

તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો હપર, તેના પૂર્વજે હપર ધણે ક્રોધ થઈ છે.

સુદર્શને મેટ્રીની પરીક્ષા પસાર કરી. અને લેકેશન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. ઘડોરાની ગમન સાથે એક દિવસ લગન વીરો ચર્ચો થઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માભાઈનું પ્રભાવશાળી જણાયું આ સામે તેના સ્વપ્નવિલાસી મને બળકે ક્યો તેને બ્રાહ્મણવની માત્ર નીરાળીઓ તરફ તરસ્કર થયા. તેને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ હતું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિરત કરી. અને અમદાવાદની કેમિસ અને હાંદના મેટ્રી સુરેન્દ્રનાથના બળે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગે છે.

તેને દેશની અને અમાનની શક્તિ અવસ્થાનું તીવ્ર ભાન થયું ને તે જાણી લેયો. ઇતિહાસ અને વીર નંદાનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિશ્વવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોટું, ફેરવું ને બાંગ્લુજ એમ સ્વભાવે જાણ કર્યો. અને આ બધા ગિનારને અતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાંઈપણ સૃષ્ટિમાં તે વીરુદ્ધ લાગ્યો.

(દરે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૬ કું

૨૦૦૬૬૬

ભારતીની આત્મકથા

૧

એક દિવસ જાપાને અધિકારમાંથી બહાર પડી રહીઆને-સુરખને-પડકાર કર્યો. રંગો-જાપાનીઝ વિગ્રહ શરૂ થયા. નિરાધાર એશીઆવાસીઓના જીવનમાં પૂર્વમાં ઉગેલા સૂર્યનાં કિરણો લીમત, આશા ને ચેતન લાવી રહ્યાં.

ને દરે શક્તિ નહોતા; ને નિહાળ નહોતા ને પરાધીન રહેવા સમર્થતા નહોતા. એન પુરાના કોરીઆનાં ક્ષેત્ર ને સમુદ્રો આપવા લાગ્યા એશીઆની લુગલુની નિરાધારી જતી રહી ચીનના અશીમે ધેરેલાં મગજમાં, હાંદના ધર્મધેર હૃદયોમાં, ધરાનના અજાનઅસ્ત અંતરમાં નવી ચેતનાની સજીવ જ્વાલા પ્રનાપ પ્રેરના લાગી.

આ વિગ્રહની અસર વડોદરા કોલેજમાં જન્મી ચઇ. છાપાનો શોખ વધી ગયો. જપાન વીશે પુસ્તકો લાઇબ્રેરીમાં આવી પહોંચ્યાં. અરવિંદ થોપે જપાની ભાષા શીખવા માંડી એવી વાત ઉડી. જપાનના વિજયની વાટ બધા જોવા લાગ્યા.

સુદર્શનના અંતરમાં નવી આશા પ્રગટી. આ વિગ્રહ તેને માત્ર જપાની નહીં લાગ્યો. એણે યુરલથી જપાન સુધીનો એશીઆ કુંભકર્ણી ઉંઘમાંથી ઉઠતો જોયો. પોતાની વિકરાલ યાજ્ઞ ઉછાળતો એ મહાખંડ, સદીઓથી સહેલા અન્યાયથી અકળાતો, ત્રાડ પાડતો હતો. આ વિરાટ જંશુદીપ સુરપના દોરને ડારતો પોતાની શક્તિની અસ્થિતા અનુભવતો હતો.

સુદર્શનની દૃષ્ટિને દેશ જતિ કે ધર્મની સીમા રહી નહીં. એશીઆનો જીવનસ્ત્રોત આર્યાવર્તમાં પ્રગટી શુદ્ધગયાના પુનિત ઘાટ પરથી તેણે નીર્જરનો જોયો. હીંદી બુદ્ધિ, ને હીંદી શૈષથી સમૃદ્ધ થઇ તે વધે એક તરફ મધ્ય એશીઆનાં રજોમાં; અફઘાનીસ્થાનના ગિરિગરદરોમાં. તે પ્રસર્યો ચીનમાં ને જપાનમાં; આસામ ને બ્રહ્મ-દેશમાં; ધરાન ને જુડીઆમાં. આ મહાનદના ફાંટાઓ ચારે દિશાને જલમય કરી રહ્યા; અને ધરલામરૂપે ધરાનથી, ને એશીઆની અસ્થિતારૂપે જપાનથી આ જન્મભૂમિમાં પાછા વળી આખા એશીઆને રસાળ કરી સજીવ કર્યો.

‘એશીઆની એકતા’નાં સ્વપ્નામાં સુદર્શન પત્રવાર મુગ્ધ થઇ ગયો. અરબસ્થાન, તુર્કસ્થાન, તાનાર ને હીંદને જલગંધીરી જંજીરથી એક કરી ‘ધરલામખંડ’ કરવાનાં ખરીદનાં સ્વપ્નાં; જપાન, ચીન ને હીંદને સાંસ્કારિક બંધનોથી એક કરી ‘શુદ્ધખંડ’ બનાવવાનાં આકાંક્ષાનાં સ્વપ્નાં

તેને અધુરાં ને અસ્પષ્ટ લાગ્યાં. એનાં સ્વપ્નાં તો આર્યાવર્તથી જપાન ને તુર્કસ્થાન સુધી એક પ્રચંડ મહાવિપ્લવ પ્રસારી, રાજ્ય, સમાજ, ને ધર્મના બેઠા વીસરાવી એશીઆને નવે અવતારે આજીવાની યોજનામાં ગુંથાયાં.

૨

પણ એશીઆઇ મહત્તાનાં સ્વપ્નાં જોવાં ઉઠ્યાં તેવાંજ શમ્યાં. શ્રીદીશ સત્તાવીશનાં વચનો ને કૃત્યો તેને વાસ્તવિક સ્થિતિનું કૂં ભાન કરાવી એનાં સ્વપ્નાંની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. એના લોક માટે પ્રતાપ ને સત્તા નહોતાં, એના દેશ માટે સ્વાતંત્ર્ય નહોતું એ વાતનું તીવ્ર ભાન અવારનવાર થતાં ‘એશીઆઇ’ એકતાની અશક્યતા તે જોતો.

જ્યારે તેણે ૧૯૦૩ માં દીલ્હીમાં થએલી તાજપોશીની કહાણી સાંભળી તે તેનાં ચિત્રો જોયાં ત્યારે સુદર્શનને અકળામણ થઇ. દીલ્હીને સિંહાસને—જ્યાં પાર્થિવે પણ પગ નહોતો મુક્યો, જ્યાં પૃથ્વીરાજનાં શૌર્યસ્મરણો હજુ દેખાતાં, જ્યાં મોગલશાહોએ હીંદી ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યાં પરદેશી રાજના પ્રતિનિધિને બેસતો જોઇ તેના હૈયામાં હોળી ઉડી. હીંદમાં કે ગૌરવ રહ્યું હોય એવું જણાયું નહીં... ક્યાં જપાન ને ક્યાં હીંદ ?

જ્યારે કર્જને કહ્યું: “વિકાસની હાલની સ્થિતિ જોતાં હીંદને રાજકીય ક્ષેત્રમાં મુક્તિ મળવાની નથી. હીંદમાં, સાધારણ રીતે, મોટી દીવાની નોકરી અંગ્રેજોને મળવીજ જોઈએ—” અને તે નીતિ અમલમાં મુકી ત્યારે સુદર્શનને કાઢ્યે તમાચો મારી ભાન આણ્યું હોય. એમ લાગ્યું. એનાં સ્વપ્નાં નકામાં દેખાયાં. એ ક્ષેત્રો જોવા એશીઆની સત્તાની વાગ કરતો હતો; પણ ખરું

જેતાં તો તેના દેશમાં તેનું સ્થાન માત્ર આશ્રિતનું હતું. એકદમ તેને જાપાન ને હોદ વચ્ચેનો બેદ સ્પષ્ટ થયો: જાપાન સ્વાધીન ને હોદ પરાધીન. આ બેદની પ્રતીતિ તેના અંતરમાં વિપની માફક પ્રસરી.

પણ નવી ખીનાઓ ઝપઝપ બનતી ગઈ; અને સુદર્શનની દૃષ્ટિ બંગાલ પર ઠરી, ને તેનું હૈયું ત્યાં પ્રગટતી ઊર્મિઓ સાથે સંવાદમાં નાચી રહ્યું.

૧૯૦૪ માં બંગલગંતી યોજના થઈ; યુની-વર્સિટીઓએ સ્વાતંત્ર્ય ખોલ્યું. ૧૯૦૪ની કોંગ્રેસ-માં બુંઆઇમાં તોફાનની ઝાંખી થઈ. ૧૯૦૫ની ૧૧મી ફેબ્રુઆરીને દીને કઝને હોદીઓને ભુટ્ટા કઢ્યા. ૧૯મી જુલાઈએ બંગના ભંગનો ઠરાવ બહાર પડ્યો; ૭મી ઓગસ્ટે આખા બંગાળે સ્વદેશી વ્રત લીધું; ૧ લી સપ્ટેમ્બરે નવા પ્રાંતનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું.

જાણે અંગ કપાતું હોય તેમ બંગાળને-હોદને વેદના થઈ.

તેનાઓ વીર્યા. યુવકો નવે ચેતને પ્રેરાયા. સુરેન્દ્રનાથની જીજ પર સંજીવિની મંત્ર આવી વસ્યો. અને રાષ્ટ્ર જગ્યું ઉમ ને ભય કર. -તેની અસ્મિતાએ સ્વરૂપ લીધું સ્વદેશીનું; તેના કાષ્ઠે સ્વરૂપ લીધું બહિષ્કારનું.

૧૬મી ઓક્ટોબરે બંગલગંત અમલમાં આવ્યો તે દહાડે બંગાળાએ શોક સજ્જ્યો; 'વહે-માતરમ'ના ગીને કલકત્તા ગાજ્યું; બંગ-વાસીઓ એકમેકને સ્વદેશી વ્રતનું રક્ષાબંધન કરી રહ્યા; સાંજના રાષ્ટ્રની એકતા સાચવવા ફેડરેશન હોલનો પાંચ નંખાયો. બંગાળાએ પડકાર કર્યો: જેણે ઇતિહાસે ને સંસ્કૃતિએ એક ક્યાં છે તેને ખંડિત કરવાની મગદુર કાની?

વડોદરા કોલેજના વાંચનાલયમાં બંગાલી પ્રેફેસરની પ્રેરણાથી પ્રગટેલા વાતાવરણમાં બેઠાં બેઠાં સુદર્શન નવાં નવાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યો; ને નવાં ભાવો અનુભવવા લાગ્યો. તે સ્વદેશ બધા મહાપાપાણો ભાંગવાની તૈયારી કરતો હતો. તેણે ખીડન રકવેરની મીટીંગો જો કાલીઘાટ પર રક્ષાબંધન ક્યું ને કરાવ્યું, તે બંગાળની અવિભાજ્યતા રાખવાનું વ્રત લીધું.

પણ જ્યારે તેને સ્વદેશી વ્રતનો ખ્યા આવ્યો, ને 'વહેમાતરમ'નું ગીત વાંચ્યું ત્યાં એની આંખ નવો પ્રકાશ સહન કરી શકી નહીં.

'મા'ની ભાવના અપરિચિત ને આકર્ષ હતી. એ અત્યાર સુધી તેના મગજમાં કેમ ઉઠ્ઠતી એ વિચિત્ર લાગ્યું. તેનાથીજ અધકાર પ પ્રકાશ-જળહળનો-પડ્યો હતો. તેની આંખ પડળ ખુલી ગયાં. જે ન જોવાતું તે તેણે જોયું જે ન સમજાતું તે સમજાયું. અંતરની આશાઓ ઊર્મિઓ કેંદ્ર થઈ. સ્વદેશ એ દેશ નહોતો; પણ જીવંત વ્યક્તિ હતી. તે માત્ર વ્યક્તિ નહોતું પણ દુઃખાર્ત માતા હતી. હોદીઓ માણસે નહોતા પણ માતાના શરીરના પરમાણુ હતા 'સ્વદેશી વ્રત' એ વ્રત નહોતું ને પડકાર નહોતો-એ તો માતાના આત્માનું દર્શન હતું.

જેમ જેમ તે વિચાર કરતો ગયો તે 'માતા'નું દર્શન સ્પષ્ટ થતું ગયું. 'સુન્દરા સુલભા માતરમ'.....તે બોલ્યાં જતો. એ પરમ તેજસ્વી વ્યક્તિ તેની આંખ આજ રમી રહી....

૩

નવેંબર ડીસેંબરમાં તે પોતાને ઘેર ગયો. આખી દુનીઆએ નવું સ્વરૂપ લીધું. ત્યાં ત્યાં 'માતા' જોવાનો, ઓળખવાનો પ્રયત્ન

કરવા લાગ્યો; અને વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, પ્રજાલિકાઓ તેના નાનામોટા અંગોની માફક ગોઠવાવા લાગ્યાં. ઘરમાં, ન્યાતમાં, ને ગામમાંથી અણુકરુણે લાવનારો નીતરવા લાગી. તળાવ ને નદી, લૂનાં મંદિરો ને મસ્જિદો, ખેતરની લીલોતરી ને ગામડાના ગંદવાડમાં નવું રહસ્ય દેખાયું. એ બધામાં ‘મા’ની તેજસ્વિતા દેખાવા લાગી.

શ્રીઆળામાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તે ઉડી તે ગામ બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. નિર્જન ને અધકારમય રસ્તા પરથી બુતાવળ સમાં સુનકારભર્યાં ધરાની અધારી હારો વચ્ચેથી તે ચાલ્યો જતો; અને છતાં તેની આંખ આગળ આ નવા દર્શનનો પ્રકાશ રહેતો. ફરથી સંભળાતી બળદની ધુધરીઓ, મધુર સ્વરના સંવાદ સાથે સંભળાતો ધંડીનો ધધરાટ, વહેલી ઉઠેલી દાદથી ધુજતી પનીઆરી-ઓના વાર્તાલાપ-આ બધાં ‘માતા’ના સૌંદર્યનું ભાન તેને કરાવતાં. અને શ્રીઆળાની કડકડતી ઠંડીમાં ગામ બહાર ખેતરોની કેડીઓ પર થઇને જતાં ન્યારે તે કણસલાના ભારે નમતા છોડોને પ્રભાતના સમીરમાં નર્તન કરતા જોતો;—ન્યારે સવારના વધતા પ્રકાશમાં, પૂર્વ દિશામાં તપતા સુવર્ણ સરમાંથી નીકળતી સરિતા ગાંધરંગી બની, પશ્ચિમમાં કિતિજના વાદળોમાં ભળી જતી તે જોતો;—ન્યારે કાંઈ ટેકરી પર ફરફરતા પવનમાં ઉભા રહી કુંગરની અસ્પષ્ટ હારની પાછળથી સવિતાનારાયણનું મોનેરી બિંબ નપવનના સ્વ સરખું ઉપર આવતાં જોતો ત્યારે એનામાં વસતી વિનાશકતા ને અનુભવ જતાં રહેતાં, અને ‘માતા’ના દેહલાલિત્યની પ્રેરણાથી ભક્તિના અંકુરો તેના હૃદયમાં પુટતા. એક વખત પ્રજાધીના અધીરા લુરસાથી તે ઓલી રહ્યો: “મા ! મા ! તું અદ્ભુત છે.”

એક દિવસ સવારે પાંચ વાગે ઉડી તે ગામ

બહાર ફરવા નીકળ્યો. રાતે તેને ઉંઘ આવી નહોતી એટલે તેને ઉગ્મગરો લાગતો હતો. ગામથી થોડેક દૂર એક ટેકરી પર જઈ તે નદી તરફ જોઈ રહ્યો. ‘મા સુતી છે. કેવી સુંદર લાગે છે !...’

ત્યાંથી ક્યારે ઉઠ્યો તે યાદ રહ્યું નહીં. કંઈ તરફ ગયો તેનો પણ કંઈ હીસાખ રહ્યો નહીં. પણ તે વધારે ને વધારે દૂર ચાલ્યો.....

...ખેતરો દૂરને દૂર, અદૃશ્ય થતાં હોય એમ લાગ્યું. પગથીઓ સાંકડી ને અસ્પષ્ટ દેખાતી. એક બીજામાં ઘટા બેળવી વૃક્ષો ગમે ત્યાં ગમે ત્યાં દેખાયાં. અને આગીઆની ચમક ઠેર ઠેર ચમકી. ન જણાય એવા સ્રોતનો સ્વ કાને પડતો.

અધકાર હતો તે છતાં કંઈક કંઈક ઉગ્મગરો કાંઈક ઝાડ નીચે દેખાતો.

એકદમ તે અચડાઈ પડ્યો. તેણે અધારામાં ગભરાઈને, ખીને ચારે તરફ જોયું. એક ઝાડ નીચે માથે હાથ દઈ એક સ્ત્રી બેઠી હતી. તેની આસપાસજ માત્ર આંધો પ્રકાશ હતો.

તેનું મુખ તેણે જોયું હતું—ક્યાં તે યાદ નહોતું. તેની સૌંદર્યથી શોભતી ભચ્ચતા કાંઈક દહાડો તેણે પ્રશંસી હતી—ક્યારે તેનું ભાન નહોતું. તેની આંખમાં વેદના હતી—ન જોઈ શકાય ન કદપી શકાય એવી. તેના પર કુલીન સુંદરીઓના શરીરને સ્વાભાવિક એવી મુદ્રતા હતી; અને તેનાં અંગો પીઝાતાં હોય એમ દેખાતું.

સુદર્શન તેને જોઈ ગભરાટમાં પડ્યો. આવી તેજસ્વી સ્ત્રી આ નિર્જનતામાં, અધકારમાં એકલી ને નિરાધાર કેમ આવી? કેમ પડી છે? કાણ સાથે છે?

તેના પગ ધુણી ઉઠ્યા. તેને નાસવાનું મન થયું. પણ તેના પગ પાછા ફર્યા નહોં. એકદમ તેના હૃદયમાં પુર આવ્યું હતું—એ પુર પેલાં વેદ

નયનો તરફ ઉછળતું જતું હતું. ગંભીરતામાં ગંભીરતામાં
પણ તેનાથી પુછાઈ ગયું “કાણુ છે ? અત્યારે
અહીંઆ કેમ ?...”

પેલી સ્ત્રીએ મોં ઉઘું કયું. તે મુખ પર
અદ્ભુત સૌન્દર્યનું તેજ હતું-વિષાદે આચ્છાદિત.

“હું હીણભાગી છું. અત્યારે વાટ જોઈ
છું.” પેલા સુંદર મુખમાંથી દુઃખે કંપિત, છતાં
સુમધુર અવાજ નીકળ્યો. સુદર્શનની આંખમાં
આંસુ આવ્યાં. તેનામાં રહેલી વીરતા જળી. આ
સ્ત્રીની વારે નહીં ધાય તો તે મરદ શેનો ?

“શું છે ? કાની વાટ જુઓ છો ? અને તે
અહીંઆ ?”

“ખેટા ! મારી દુઃખની કહાણી તો લાંબી
છે. મારી દુઃશાનો કાંડો નથી. ભાઈ ! વન કે
શૃંગના એકાંત સ્થાવ વાટ જોવાનો મારો
અધિકાર નથી.”

“કેમ ?”

“હું ગુલામ છું. પરાધીન છું. મને કોઈ
જંપીને વાટ જોવા દેતું નથી.”

“કાની વાટ ?” દશે દિશામાં શોધ કરવા
તત્પર થયેલો સુદર્શન અધીરાધથી બોલી ઉઠ્યો.

“મારા પ્રાણુની. વર્ષો વીત્યાં પણ ફરી તે
હાથ લાગ્યા નહીં.”

એકદમ સુદર્શન તેની પાસે ગયો. તે આ
વિરહીણીની વેદના જોઈ શક્યો નહીં.

“બહેન ! મને કહે, એ કાણુ છે ? ક્યાં
છે ? હું લઈ આવું.”

“ભાઈ ! તારાથી એ મારો પાલનહાર
પાછો નહીં લવાય.”

“કેમ નહીં લવાય ?”

“તારા જેવા ધણા આવ્યા, ને ધણા ગયા.
ધણાઓ વચન-દંધ ગયા પણ ફરી તેને દોઢા નહીં.

ધણાએ બીડું ઝડપું ને કમોતે મુવા.”

“પણ મને કહે તો ખરાં. આટલા ગયા
તો હું એક વધારે” સુદર્શને આત્મત્યાગની
ઝુલથી કહ્યું.

“એ સાંભળી શું કરશે ?...”

“કહે, કહે. કેમ બંધનું તમારું દુઃખ
મારેજ હાથે શીટવાનું હોય તો ?”

પેલી સુંદરી હસી. નિરાશાથી તે અશ્રદ્ધાવાન
બની હતી. “ત્યારે સાંભળ” તેણે કહ્યું ને જરા
ટટાર બની ગયું મોંખાધું.

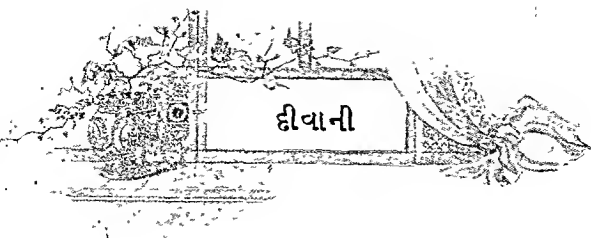
૪

“ધણાં વર્ષો થયાં એ વાતને” પેલી સ્ત્રીએ
વાત કહેવા માંડી: “હું જન્મી હતી, કસોલતી
સરસ્વતીને રમણીય તીરે. પણ મારાં માથાપને
હું પીછાનતી નથી. ભાન આવ્યું ત્યારથી ગગન-
વિહારી ગિરિરાજ દિમાલપને મેં પિતા લેખ્યા
છે. ને વિશાળકદથી સિંધુદેવીને માતા માની છે.

“હું સુંદર હતી. આશાઓનો અંબાર મારા
બાલકરૂપમાં બધાને જણાતો. સરસ્વતીને તીરે
વસતા કવિઓ મને હેતથી ઉછેરતા ને મારા
સુકુમાર હૃદયમાં અપૂર્વ સંસ્કારનાં
બીજ રોપતા. હું તેમની લાડકી હતી. તે મારે
મન પિતા સમાન પૂજ્ય હતા. નિર્દોષ આનંદના
ખેલમાં બાલપણુ આલ્યું ગયું.

“વસિષ્ઠ ને અરુંધતીએ મારા લાડકાડ પુષ્યાં.
તેમની પશુકુંડીની છાયામાં હું મોડી થઈ.
પતિએ મને પવિત્રતાના પાઠ લણાવ્યા. સ્ત્રીએ
મને શ્રદ્ધાના સંસ્કાર દીધા. વસિષ્ઠના તપની
ભવ્યતા, ને અરુંધતીના આત્મસમર્પણની
મહત્તા બંનેની પ્રેરણા હું પામી. તેમના મમતા-
ભર્યા સંરક્ષણમાં હું વધતી ચાલી-કોડીલી ને
આશાભરી.

[વધુ મારે જુઓ . ૫૫ . ૬૩]



દીવાની

લેખક:

રા. સીતારામ બે. શર્મા

ચિત્રકાર:

રા. દત્તાત્રેય ભેગલેકર,

એ. એમ.

—૭૩૭૭૭૭—

એ કે દમિયની દીવાની નહોતી; પરિ-
સ્થિતિએ તેને દીવાની બનાવી હતી.
તેનું નાનુંક, દામળ, લાગણીવશ હેયું વેદનાઓ
વેડી શક્યું ત્યાં મુઠી તો એના જેવી રાહી
શ્રીઓ ધણીજ ઓછી ગણાતી. પરંતુ વીતકની
વેદનાઓ વધી પડી, સહન કરવા શરીર
અશક્ત થઈ પડ્યું અને હૃદય પણ ભાર
ઝીલી ન શક્યું ત્યારે એની અસર મન ઉપર
થઈ, એની ધીરજ ખુટી પડી અને મન ઉપર-
નો કાણુ ખસી ગયો. ત્યારથી જગત એને
દીવાની કહે છે. તે પહેલાં સહુ એને મૃણાલિની
તરીકે ઓળખતું.

નાનુંક આંધાની મૃણાલ મી! સ્વભાવથી
જેમ આલ્પકાળે પીએરમાં સહુને વહાલી લાગતી
તેમ સાસરે આવ્યા પછી, ન્યાતજાતમાં તેમજ
પાડોશીઓમાં સહુ એને ચહાતું. જરાક ઉંચી

અને પાતળી હોવાથી, રનેદભયો નયન અને
મુકોળ નાસિકાથી શોભતું એનું ઉત્તમાંગ
અદાથી એક તરફ સહેજ નમતું રહેતું; એથી
તે મોહક લાગતી. એની આલ છટાભરી હતી.
સ્વભાવે તે નમ્ર. માયાળુ અને ગમે તેવાનું
કામ કરી છુટનારી હતી. પણ એ બધાથીએ
લોકાને જે વધુ ગમતું તે તો એનો અલૌકિક
મીઠો સ્વર. જ્યારે તે બોલતી હોય ત્યારે કોઈ
કોઈ એમાં કૃષ્ણઅંસીની મધુરતા કલ્પતા, તો
કેટલાક અને વસંતની કોકિલા સાથે સરખાવતા.

ધણાંએ સુગંધભર્યાં પુષ્પ જેમ દેવશિરે
ચઢવાને બદલે કે કોઈ રસિક જનના બાજે
જવાને બદલે, નિષ્કુર મનુષ્યોને હાથે ચઢી
કચકાઈ-હુંદાઈ જાય છે, તેમ કેટલાંએ નાનુંક
હેવાં સદાએ સંસારના ધગધગતા અગ્નિમાં
સીઝાયાંજ કરે છે. વિધિને દયા નથી. આજ

તો જગતને એ બધી ઉભા રહી એવાં દીલનાં દાઢેલાંઓને આશ્વાસન આપવાની પુરસદ નથી.

૨

તે પરણી ત્યારે ધરકામમાં પુરેપુરી પાવરધી ગણાતી. ગામની કન્યાશાળામાં તેણે પાંચ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાં શીવતાં, ભરતાં, ગુથેતાં અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ગાતાં શીખી હતી. કુમારી મૃણાલ નાની હતી ત્યારે જ્યેને ખોળે ન ખેલી હોય તેવા સહુદયી માણસો ઓછાજ હતા અને કન્યા બની ત્યારે એના સૌજન્ય તરફ જેમનું ધ્યાન ન ખેંચાયું હોય તેવાં માણસો પણ ઓછાજ થોડાં હશે. શાળામાં તેણે ક્ષિતિકાઓનો રોડ મેળવ્યો હતો, બહાર તે સખીઓની માતીતી મનાતી. ધનામના મેળાવડાઓમાં એના રાસ સાંભળવા સૌ આવતાં, ગૌરી-પૂજન અને બીજાં કન્યાઓનાં પ્રતોમાં અને નવરાત્રિના ગરબાઓમાં સૌ એના ગીતો અને ગરબા સાંભળવા તલસતાં. પોતાના લગ્ન વખતે મીઠા કંઠે લગ્નગીત ગાવા મૃણાલ આવે એવું એની ન્યાતના પરણવા નીકળતા છોકરાઓ ધ્રુવતા.

અને એ તો એના કૌમારકાળના જીવનની એકજ બાજુ છે. વિવિધ અંગદીર્ઘોલ સાથે મૃણાલને પાણી ભરતી કે માથે પાણીની હેલ સાથે એ ચંપકલતિકાને દરિયુ ફાળે નાચતી, કુદતી, ચાલી આવતી જેવી એ કેટલાએ યુવકોના જીવનની મજા હતી. ગામડાના અડધા અંધારીઆરસોડામાં, ધુમાડાની સામે બાથોડીઆં ભરતી, દાળ વધારતી કે પુલકા બનાવતી મૃણાલને જોઈને એની માતા પણ હસી પડતી. નાનામોટા તમામ ગૃહકામમાં તે માતાની નીચાળમાં નિપુણ બની હતી. કુટુંબની બીજ

ઝીઝો વાસણ માંગે કે પાણીઆરું સાફ કરે તેમાં અને મૃણાલના એજ કામમાં દેખીતો ફેરફાર જણાતો. એનું માંજેલું પવાલું કે ચાળા બીજાં વાસણોમાં જુદાંજુદાં તરી આવતાં. તમને એ એકજ વખત પુલકિત વદને એની લાક્ષણિક છટાથી પાણીનો લોટાપવાલું આપી ગઇ હોય તો જીવનના અંત સુધી તમે એને વીસરી ન શકો.

મૃણાલ નાની હતી સારથીજ એનું બાવી સાખનારી પોળતી ઝીઝો હસતાં હસતાં, કન્યાઓને મમતી મરકરીના મીઠા મારથી એને મુંઝવતાં કહેતી: “અલીબાઈ! આ છોકરી જ્યેને ઘેર જશે તેનાં ભાગ્યજ ખુલી જશે. વરના અંધારા ઓરડે એ અજવાળાં પુરશે. પણ કો'ક પુરો તપ કરનારજ એને પામી શકશે!”

એ વખતે તે બીચારીઓને ઓછીજ ખબર હતી કે મૃણાલને નશીબે શું મંડાયું છે?

૩

હીંદુ માળાપો વર શોધવામાં રાખે છે તેટલી કાળજી તો એનાં માતાપિતાએ પણ રાખી હતી. સારું ધર શોધ્યું, વધમાં પુત્રીને થોડા વર જોયો; પરંતુ બવિધ્યના જમાઇના ચારિત્ર્યની અને વરકન્યાનાં મનનો મેળ મળી શકશે કે નહીં તે જોવાની કાળજી ન કરી. પણ તાનાં છોકરાંમાં એ તપાસ થઇ પણ થી રીતે રહે ?

હાંજલા-હાંજલીને પગણાવી હીંદુ માળાપ જેટલાં રાજ માય છે તેટલાં રાજ મૃણાલનાં માળાપ પણ દસ વર્ષની દીકરીનો હાથ સાડા-અગીઆર વર્ષના છોકરાને સોંપીને થયાં. એ પારડા અજવડા છોકરાનું નાક ખેંચી, ચાર દિવસ વિવિધ જાતની મજાકમરકરીઓથી

તેને મુંઝવી, સાસુએ જમાઇને લહાવે લીધી।
રૂપાળા છોકરાને જમાઇ તરીકે શોધી કાઢવા-
માટે ગામની સ્ત્રીઓએ મૃણાલની માતાનાં
વખાણુ કર્યાં. નોંચતી-કુદતી મૃણાલને વહુ
બનાવી સૌએ સાસરે મોકલી !

એનો વર દેખાવડો છોકરો હતો. બહુવામાં
પણ છેક ઠેક નહોતો. પરંતુ તોફાનમાં એનો
નંબર પહેલો આવતો. પણ પરવશ પછી

તેટલી કુટવે શીએ, નીશાળમાં ઇચ્છા મુજબ
જય આવે કે માખાપને મન ફાવે તેવી પુછપાં-
બસિયી વધારે: તે બધું સહન કરવું એ છે.
એ વાતાવરણમાં મૃણાલની જીવનનૌકાનો
સુકાની, એનો પૃથ્વી ઉપરનો પ્રભુ ઉછરી
રહ્યો હતો। બાપને ફટકાવવો, માતાને નિલજી
માગો દેવી, પોળનાં છોકરાંને મારવાં, બહાર
જતાં દુકાનદારો તથા રાહદારીઓના અટક-



તેણે મંદીરને પાણીમાં ડુબાડી દીધી, અને હાથે હાથેને ડુબાડી.

નીશાળમાં વિદ્યાર્થીઓએ એની મસ્કરી કરવા
માંડી, એટલે મૃણાલ પહેલી વખત સાસરે રહી
ત્યાં સુધી એણે શરમાઇ શરમાઇને દહાડા પુરા
કર્યા; પણ મૃણાલ પીએર ગઇ સારથી નીશાળને
એણે બાર હાથના નમસ્કાર કર્યા।

એકનો એક છોકરો એટલે માખાપનો
ખુબ માનીતો. અને માનીતાં દીકરાનાં લાડ
કરવાં એટલે તે ગમે તેવાં તોફાન કરે, ગમે

ચાળા કરવા એ તો તેનો નિલ વ્યવસાય હતો.
અને એ બધાની બરદાસ કરવામાં મૃણાલનાં
સાસુ-સસરો એકના એક લાડલેલા પુત્રના
લાડકોડ પુરવાનો સંતોષ અનુભવતાં. એનું
ફળ મૃણાલને મળ્યું !

૪
તે સાસરવાસીની યદ તે પહેલાં એના
સસરા સ્વર્ગે સીધાવી ગયા હતા; એના વરે
[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૯૭]

જ પ મા ણ

લેખક :
બહેન હીરજી



ગાળ્યા સુખના દિવસ ને કાળ,
તે મારા જપની પ્રિય માળ.
પ્રિય સંવાસની એક ધડી,
મારે મન હીરાથી વડી.

જપની માળાએ અણમુસ મોતી,
ગણતાં ગણતાં આંસુએ ધોતી;
એ મારી જપની માળ.

હૃદય સુદૃઢે એ જપમાળ,
પ્રિય સ્મરણની એ જપમાળ,
અનેરા ભાવ જગવે એ જપમાળ,
જીવનમાં ભાવે લઢાવ એ જપમાળ.

વીણાં વધનાં સ્વપ્ન રસાળ,
હૃદયને કરે મારી જપમાળ.
હૃદયની દુખલતા હરતી,
ઉરમાં નવચેતન ભરતી.

પ્રભુદાસની હું આકાંક્ષી,
અદૃત પ્રેમની પ્યારી સાક્ષી;
એ મારી જપમાળ.

પ્રેમ વધારે એ જપમાળ,
માન છુલાવે એ જપમાળ.
હેવાની સખી એ જપમાળ,
પ્રાણુથી પ્યારી એ જપમાળ.

હું વહેલો કેમ જન્મ્યો ?

લેખક :

રા. પૂર્ણનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

ચિત્રકાર :

રા. કલાનિધિ

પુત્ર જન્મવું કે પુત્રી, હોંદમાં જન્મવું કે પછી કોઈ બીજા દેશમાં, ગરીબ કુટુંબમાં જન્મી લાકડાના ઘુમરે રમવું કે પછી સમૃદ્ધિવાન માળાપતે ત્યાં જન્મી ચાંદીના ચમચે ચઢા પીવી, આ જેમ આપણા હાથમાં નથી તેમ વહેલા જન્મવું કે મોડા એ પણ આપણા હાથમાં ક્યાંથી ? આ માટે તો પેલા પરમેશ્વરનેજ દોષ દેવો રહ્યો.

કેટલાકા મોડા જન્મ્યા માટે પરમેશ્વરને ફરીઆદ કરે છે, પણ હું તો વહેલો જન્મ્યો માટેજ ફરીઆદ નોંધાવું છું. પરમેશ્વર પણ બીયારો શું કરે ? એની રિયતિ પણ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવીજ ! તે કાનું કણું કરે ? જે મોડો જન્મ આપે તો પછી વહેલા આવનારા આકાંક્ષીઓ પ્રભુની કોટે ચઢે કારણ કે તેમને તો કાલિદાસના પહેલાં જન્મી 'ચાકુંતલ' તથા શેક્સપીયરના પહેલા 'Merchant of Venice' લખવાની મરજી હતી. જે તે બીયારો મોડો જન્મ આપે તો મારા જેવા તેને બહેરો, આંધળો વગેરે ઉપનામો આપી સંભોળે ! અરે, અરે ! પરમેશ્વર પણ-જરા :

અક્કલના ભુક્કા ખરા. તેમણે મને કેમ નહીં પુછ્યું હોય ? હું તો તેમને એવીજ સલાહ આપત અને આપું છું કે કોઈને જન્મજ ન આપવો. પત્યુ. પછી રજાઓ ક્યાંથી ફરીઆદ કરવાના હતા !

તમે પુછશો કે 'કેમ ભાઈ, તમને હજી મોડા જન્મવું હતું ?' હાજી, આ તમારો પ્રશ્ન અસ્થાને નહીં ગણાય. મારી પોતાની દલીલો પણ છે અને તે નવજ્યા પછી કદાચ તમારા મોઢામાં પણ મોડા જન્મવા પાણી છુટશે. હું કેં ફૂલની નથી કે વગર વાંકે પેલા પરમેશ્વરને બહેરો કહું.

હું વધારે નહીં, ફક્ત પચાસજ વર્ષ મોડો જન્મવા માંગતો હતો. (કદાચ મારા છોકરા-એને આ ફરીઆદ કરવી નહીં પડે.) એમાં એના આપવું શું જવાવું હતું ? પણ એના નસીબમાંજ ગળો એટલે હું શું કરું ?

પચાસ વર્ષ પછી એટલે શું ? અરે, સીવીલ લગ્નો તો રાજનાં યથ પડતઃ કોઈ સ્નેહી જીવડાએને જરા પણ ડરવાનું રહેતજ



બે પાંખો ભગલમાં બંધાવીને ચાંપ દાખી કે ઉડયા.....



નહી. કોઈ બે સ્ત્રીપુરુષની આંખે આંખ મળી ને
પ્રસારો થયો કે આ...લો રજીસ્ટ્રારની ઝાંશીસમાં
પછી ભલેને એક ઉચ્ચ કોટિનો બ્રાહ્મણ હોય ને
ખીજ એક ગોવાનીજ દામપીરટ. આવું જો યાત તો
પછી મારે સ્વચ્છાતિની ખુશામત પણ કરવી પડતે કે ?
પણ એ અઢોભાગ્ય કયાંથી ? અને છુટાછેડા ? અરે
રાજ. એક સ્પેશીઅલ કોર્ટ પણ સ્થાપવી પડત અને
કેટલાક વકીલોને હમણાંની માફક માંખો મારવાનો
પ્રસંગ ન આવત.



કલિયુગ તો લોકો જુદી જાત અને તેમને
એમજ લાગત કે 'વિજ્ઞાનયુગ'માં રહેવાનું-જન્મવાનું-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. જગદીશ બોઝો અને એડીસનનો
તો દરેક ઘરમાં પાકતા હોત અને વૈજ્ઞાનિક શોધોની
તો વાતજ નહીં. ક' રોજની હળરો જોવાનું મારું
ભાગ્ય હોત. આપણી ધરવાણીને રસોઈ કરવાની તરફી-
જ નહીં. આ એક બટન દાખ્યું કે સડસડાટ વીસ
મીનીટમાં દાળ, ભાત, રોટલી, શાક અથવા જે જોઈએ
તે તૈયાર. હું તો જરૂર આના સંશોધકનો ઋણી
બનત, કારણ કે અમારા ધરવાણાં રોજ ઉડીને
સંભળાવે છે કે "રોજ ઉડીને આનું આ શું ? તમારા
ચુલા ને તપેલાંથી તો ફવે કંદાળ્યાં !" આ તો ઠીક
પણ ખીચારા રસોઈઆઓ તો પેલા સંશોધકને
જીવતોજ ન રહેવા દેત.





આંખે આંખ મળી ને ધસારો થયો કે ચા...લો
રજકદારની એકીસમાં.

અને સાક્ષરો! H. G. Wells, નાનાલાલ,
કે પછી બાગેવ બાહાણુ જે મારા વખતમાં
જન્મ્યા હોત તો તેઓને જુએ મરવાનો
પ્રસંગ આવત. કોઈ નવલકથા કે કાવ્યો
વાંચવા નવરું પણ હોત કે? અરે, રામરામ
કરો. શોષણોળની પાછળ બધા એટલા મડ્યા
હોત કે ખાતાની તો શું પણ આપણી જીવન-
સહચરી સાથે રેડેહોળી કરવાની પુરસદનાં
પણ ફાંફાં! રેડીઓ અને ઇલેક્ટ્રીકની પ્રગતિ
વધતીજ હોત. પુસ્તકો લખાત તો નહોં કે
'ઈકુકુમાર' અને 'Tono Bungay' જેવાં.
અરે, બરાં વિદ્વાનને લગનજ. કાલને
નહોં તો મને તો આ ધણુજ ફાયદાકારક
થઈ પડત. સાક્ષરો તો મને શોખજ નથી
એટલે એની એટ મને ભારે ન પડત. મારે
વાંચવા બંધએ 'Latest Radio News' કે
એવુંજ કે, એટલે મને તો ધણી મળ પડત.
બધું તો ખરું પણ મુખ્ય વાતજ હું

તમને કહેવાની જુલી ગયો. આ પેલા દ્રામ
કંડકરોથી તો તોખા! સવારના પુઝળ બીડ
હોય ને પેલું જળા જેવું છે તે બંધ હોય
ને આપણે જુલેચુકે ચઢ્યા તો કમખખતી.
"એ આદમી, જગા નહોં ને કાયકુ દરવાજા
ખોલા? ઉતર જાઓ." આમ ધુમ મારી
આપણને ઉતાર્યા વિના જપે નહોં. અને
વીકટોરીઆવાળા! સાલોએને જરાક એણું
ભાડુ આપ્યું કે કમખખતી. કહેશે કે "શેઠને
આઠ આનામાં ઘોળીતળાવથી વાલકેશ્વર જવું
છે!" પણ જે ફક્ત પચાસ વર્ષ પછી જે
તમારે ગીરગામથી ભોરીખંદર જવાનું હોત
તો? કે ખટખટજ નહોં. દ્રામ કંપની તો
ક્યારનીએ લીકવીડેશનમાં! આ બારીમાં
દીંગાડેલી બે પાંખો બગલમાં ચઢાવીને ચાપ
દાખી કે ઉડ્યા તમે સ...ર...ર અને બે
મીનીટમાં તો ભોરીખંદર. અને પેલી પાંખોની
દોંભત? ફક્ત પચાસ રૂપીઆ, અને નહોં ઘોડો



ચુનીસીપાલીથી તથા ધારાસભામાં પુરુષ સામે
શ્રીઓ હમેદવારી કરતી હોત.

કે પેટ્રોલ. ટાપર પંકચર થવાની તો ધાસ્તીજ
નહોં. આપણા ટોકરાઓના ભાગ્યમાં તો આ ખરું.
ચાલોને આપણે એટલેથીજ સંતોષ માનીએ!

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૨]



૧

લેખક :

દા. મુખંત બ. મહેતા

૧૯૨૪-૨૫

સ્ત્રી ઉત્પત્તિનો યુગ

જોવી રીતે ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૪ સુધીનાં પાંચ વર્ષ 'રાજકીય અસહકાર'નાં ગણ્યાન ના ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦ સુધીનો યુગ સ્ત્રી ઉત્પત્તિનો, ધર્મી સ્ત્રીનાં ચિન્હો જણાય છે. ખરું છે કે માનસિક કેલવણીનો પ્રચાર જોઈએ તેટલો થયો નથી, લાખો સ્ત્રીઓને અગ્રાનના અધિકારમાં પડી રહેવું પડે છે, તે છતાં તેમનામાં નવું ચેતન આવ્યું છે. જ્યારે ધરન, મીસર અને તુર્કીની પડદા પાળનારી સ્ત્રીઓ જાહેર જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી થઈ જાય ત્યારે હોદ્દાસ્તાનની સ્ત્રીઓ બહાર પડે તેમાં શી નવાઈ? ગાંધીજીની ચળવળમાં સ્ત્રીઓએ જાહેર સભાઓમાં હુટથી જવાનું શરૂ કર્યું અને તેમની રાજકીય ચળવળમાં તથા રચનાત્મક કાર્યમાં ભાગ લેતાં થયાં. જનસમાજમાં થયેલા ફેરફારો માત્ર દેખાદેખીથી યાય છે. જ્યારે અમેરીકાએ દારૂનિષેધને માટે કાયદા કર્યા

ત્યારે તેની અસર આખા યુરોપમાં અને એશીયા ખંડમાં પણ થઈ રહી. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેલવણી મક્ત અને ફરજિયાત થઈ એટલે તેનો ચેપ હોદ્દાસ્તાનના ખીંગા ભાગોમાં ફેલાઈ ગયો. દેશના એક ખુણામાં એક વ્યુવાન સ્ત્રીએ કન્યાવિકૃત્તના માસથી કંટાળીને આત્મહત્યા કરી એટલે તેની નકલ ખીંગા પ્રાંતોમાં થવા માંડી. યુરોપના ફરીમરોએ ત્યાંના લાગણી વિનાના મુડીવાળાઓ સામે લડત જમાવી એટલે તેનો પડો દુર હોદ્દાસ્તાનમાં પણ સંભળાયો. યુરોપની સ્ત્રીઓ વર્ગોથી જાહેર જીવનમાં કામ કરી રહી હતી, તેમને સારી કેલવણી મળે છે તે છતાં તેમને રાજકીય મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો ન હતો. લલાઈના વિકટ મામલા વખતે સ્ત્રીઓએ તે દક્ષ હુટવી લીધી, જ્યારે આપણા દેશમાં વગર લલાઈએ, અને લગભગ વચર માએ એ દક્ષ તેમને મળ્યો છે. બીટીસ હોદ્દની ચોવીસ કરોડ માણસોની

વસ્તીમાંથી આશરે બાર કરોડ સ્ત્રીઓ છે તેમાંથી બારસો સ્ત્રીઓને કાઉન્સિલના મતાધિકાર વીશે તીવ્ર ઇચ્છા હોય એવું માનવાને કારણ નથી, એટલે એક લાખ સ્ત્રીઓમાંથી નવાણું હજાર નવસોને નવાણું તો આ પ્રશ્ન વીશે દરકાર પણ કરતી નથી, તે છતાં તેમને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સાહિત્ય અને કલાનાં પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ તો ક્યારનોએ કર્યો હતો; હવે તેમની સંખ્યા ખુબ વધતી જાય છે. તેમનાં મંડળોની સંખ્યા ઘણી વધી છે, પોતાના મતપ્રકાશનને માટે માસિકા પણ નીકળ્યાં છે અને સામાન્ય માસિકોમાં તેમની કૃતિઓ પ્રગટ થયે જાય છે.

ગુજરાતી પ્રજામાં જે ચિન્હો છેલ્લા એ-ત્રણ માસમાં દેખાયાં છે તેના વર્ણન ઉપરથી ખાત્રી થશે કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની ઉત્થાનનો યુગ શરૂ થયો છે.

સ્ત્રી પુસ્તકાલય

મુંગાઈની મુનીસીપાલિટીએ ગુજરાતી હોદ્દુ સ્ત્રીમંડળના મકાનમાં સ્ત્રીઓ માટે મફત પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે અને તેમાં રૂ. ૨૫૦૦ નાં પુસ્તકો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી છે. આવાં પુસ્તકાલય અગર વાંચનાલયોમાં જે બાલકોને રખવા માટે ગોઠવણ કરી હોય તો છોકરાં એક બાલુએ ખુશીથી રમ્યાં કરે અને સ્ત્રીઓ ખુશીથી વાંચી શકે. વડોદરામાં આવી યોજના ઘણી સફળ નીવડી છે. છોકરાંઓને રમત શીખવવા માટે એક સત્રારી છે તે પોતાનાં કામમાં એટલો બધો રસ લે છે કે હવે તો છોકરાંઓને લીધે માતાઓને લાયબ્રેરીમાં જવું જ પડે છે.

લાવનગરમાં નવી કન્યાશાળા

લાવનગરમાં કન્યાઓની માધ્યમિક કેલવણી માટે એક હાઈસ્કૂલ છે પણ તેમાં નેષ્ટ

તેટલો જીવ નથી. જુલાઈની ૨૫ મી તારીખે સૌ. શારદાબહેન મહેતાને હાથે મલિલા વિદ્યાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા થઈ હતી. આ વિદ્યાલયનું કાર્ય એક અનુભવી શિક્ષકમંડળે વપાડી લીધું છે, અને બહેન વિનોદિની યાચિક તેના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ છે. ગયે વર્ષે જ ભરૂચ મલિલા વિદ્યાલયનું મકાન સૌ. શારદાબહેને ખુલ્લું મુક્યું હતું. સુરત તથા અમદાવાદના વિદ્યાલયોમાં સંખ્યા વધતી જાય છે. હવે નડીઆદ, રાજકોટ, જુનાગઢ, ગોધરામાં એવી શાળાઓ સ્થાપવાની શરૂઆત શા માટે ન થાય?

હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ

ગોડળમાં એક બ્રાહ્મણના કુટુંબની વિધવા બાઈ મુસલમાન સાથે પરણી તેને લીધે ઘણો હોડાકાર થઈ ગયો હતો. હોડાકાર કરવો તો સહેલો છે પણ આવા બનાવ અનેક વાર થાય છે તેનું કારણ શોધવાની જરૂર છે. બાળકને લીધે આપણી હોદ્દુ છોકરીઓ બહુ નાની વયે પરણે છે અને જે કમનસીબે તે વિધવા થાય તો ધરકામ સીવાય તેમને કંઈ પણ કામ હોતું નથી. જે છોકરીઓને કેલવણી ન મળી હોય તે સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં પણ પોતાનો વખત રોજી શકે નહીં, અને દરેક સ્ત્રીપુરુષને વ્યવસાયની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને હુન્નરઉદ્યોગો શીખવ્યા હોય તો તેમની શક્તિનો સદુપયોગ થાય અને તેમાંથી કમાણી પણ થાય. લાખો કુટુંબોમાં કમાણીની જરૂર છે અને જે નિરાધાર વિધવાઓ કુમારો જાય છે તેમાંની ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીમાં હોય છે. જે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ કારણસર સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની જરૂર પડે તો પવિત્ર જીવન ગાળવા માટે તેમને સામાન્ય કેલવણી અને કોઈ હુન્નર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન હોય એ આવશ્યક છે. આપણે આ પ્રકારના શિક્ષણ

તરફ બહુ લક્ષ આપ્યું નથી. કેટલાંક ગામોમાં સ્ત્રીઓને વેપારીઓ માફત કામ મળી શકે છે પણ તેમાં અનીતિમાં ફસાઈ જવાનો ભય રહે છે. તેથી સ્ત્રીઓને માટે ઉદ્યોગાલયો સ્થાપવાની ધણીજ જરૂર છે. નવસારી, સુરત, વડોદરા, નડીઆદ, પેટલાદ, ઉમરેક, અમદાવાદ, બીસનગર, પાંટલુ, સિદ્ધપુર, બાવનગર, અમરેલી, દારકાં વગેરે ગામોમાં આવી સંસ્થાઓ છે પણ તેમને વધારે ખીલવવાની જરૂર છે અને આવી સંસ્થાઓ તો દરેક ગામમાં હોવી જોઈએ. રાજકોટના કાકોર સાહેબે દમણીજ તેવી ગોઠવણ રાખ્ય તરફથી કર્યાનું સંભળાય છે. વિધવાઓને મુડી નાખીને ખુણામાં બેસાડવાથી તેમના શીલનું રક્ષણ થવાનું નથી પણ જો તેમને માનસિક, ધાર્મિક, નૈતિક કેલવણી મળશે અથવા તેમને ઉદ્યોગ અગર જનસેવાના કામમાં રોક્યાં દશે તોજ તેમનું રક્ષણ થશે. સ્ત્રીઓએ નર્સિંગનું કામ ઉપાડી લીધું છે એવા ધંધામાં ભય નથી એમ કોઈ પણ માણસ દીનતથી કહી શકશે નહીં, પણ ધરના ખુણામાં પણ અનીતિ યદ્ય શકે છે એ દર્શકત ગોંડળની બહેન મંગળાએ ફરીને જાહેર કરી છે.

સ્ત્રી સંસ્થા માટે સખાવત

આપણા દેશના જિજ્ઞાસુ વેપારને સજીવન કરનાર મદાન પુરષ જમશેદજી ટાટાના નામથી કોણ અગ્નિવ્યૂં હોય ? તેમનાં બહેન શ્રીમતી રતનબાઈ જામજી નવસારીમાં રહે છે અને તેમણે સ્ત્રીઓને માટે પાંચનાલય, ઉદ્યોગાલય, મોટી હંમરની સ્ત્રીઓને માટે વગેરે કાઢવાને માટે રૂ. ૨૫૦૦૦ ની સખાવત કરી છે. એ ઉદાર વિચારનાં અને ઉદાર દીલનાં બહેનને ધન્ય છે. વડોદરાની સરકારે મદદ કરવાની દા પાડી છે અને નવસારીની

સ્ત્રી પ્રગ્ન માટે એક અતિ ઉપયોગી સંસ્થા ખડી થશે.

નવસારીમાં પારસીઓની વસ્તી નારી સંખ્યામાં છે, અને પોતાની કોમ માટે કન્યાઓની દાકરકુલ, દવાખાનું, પ્રસુતિગૃહ, હોસ્પિટાલની નીશાળો વગેરે સંસ્થાઓ છે, પણ દોઢુઓ માટે સુવાવડખાનું નથી. હાલમાં લાંબા એક આગળ પડતા જીવાન વધીએ એ કામ હાથમાં લીધું છે અને પોતે રૂ. ૨૫૦૦૦ આપવાનું કલ્પવ કરીને એક લાખ રૂપિયા ઉધરાવવાની યોજના કરી છે.

વડોદરામાં સ્ત્રીઓ માટે હોસ્ટેલ

જો ગામોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેલવણી આપવાને માટે સંસ્થાઓ નથી ત્યાંની છોકરીઓને શિક્ષણાર્થે પરમામ મોકલવાને માટે કે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા આખા ગુજરાત કાઢીઆવાડમાં આજ સુધી નહોતી. કોઈ કોઈ છોકરીઓને વનિતાવિદ્યામોમાં રહીને અભ્યાસ કરવાની મોકલવણ થઈ શકતી હતી, પણ સારા વિદ્યાર્થીગૃહની યોજના થઈલી નહીં. કેલવણીમાં આગળ પડેલા વડોદરા રાજ્યે એક હોસ્ટેલ ખોલી છે અને તેમાં લગભગ પંદરેક કન્યાઓ દાખલ થઈ છે. તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક આધિક વચની અનુમતી બહેનની યોજના થઈ છે અને દરે બે બહાંગામતી કોઈ પણ સ્ત્રી અગર કન્યાને દાકરકુલ, કોલેજ અગર બીજાં સ્થાન સુધી લેવાની છુટ્છા દશે તેને રહેવા માટે મુંદર વ્યવસ્થા થઈ છે.

મુરસલમાન સ્ત્રીઓ

ઉપર બનાવેલી ધણીખરી દખાન દોઢુ તથા પારસી સ્ત્રીઓને લખનાં દશે એવો ખ્યાલ વાંચક વગેરે યાપ તો તેમાં બુલ છે. ધણીખરી સંસ્થાઓ મામાન્ય પ્રગ્નને માટે છે અને તેમાં દરેક કોમ લાભ લઈ શકે છે.

પણ મુસલમાન સ્ત્રીઓ હજી પછાત છે, અને બ્રહ્મર સંસ્થાઓનો લાભ લેવા જેટલી તેમની તૈયારી નથી. પણ હમણાંજ પુનામાં તેમણે મહિલા પરિષદની એક વખતે કલવણી, બાળવગ્ન, બાળવિધવા, ખરાબ રહેઠીરીવાજો, વગેરેની ચર્ચા કરી છે. જ્યાં સુધી દરરોજ કામ કરવા માટે એક મંડળ અને ઝોરીસની

વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાં સુધી પરિષદોમાંથી બહુ ફળ મળવાનું નથી. મુસલમાન બાઈઓ તથા બહેનો કોમી સેવા કરવામાં ગુંથાઈ જાય એવું આપણે ઇચ્છીએ. છેલ્લા બેત્રણ મહીનામાં બનેલા પ્રસંગોનું ટુંકું વિવેચન કયું છે તેટલા ઉપરથી સર્વ કાષ્ટની ખાત્રી થશે કે સ્ત્રી વર્ગમાં ખુબ જગૃતિ આવી છે.

૨

લેખક :

રા. દંદિલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

—૩૩૩૬૬—

ત્રિવિધ તાપ

રાજ્યધારણનો સુધારો

દરેક રાજ્ય અથવા સ્વરાજનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ તરવે ઉપર રહે છે: (૧) રાજ્યનું સમતોલ અને સુધટિત બંધારણ— કે જેથી કોઈ વ્યક્તિ કે અધિકારીઓ આપખુદ સત્તા ન ચલાવી શકે તેમજ બંધારના શત્રુઓની સામે રક્ષણ કરવામાં ને અંદરની શાંતિ સાચવવાને તે સમર્થ નીવડે; (૨) રાજ્યની લશ્કરી વ્યવસ્થા—જેથી કાયમના થોડા લશ્કર ઉપરાંત દેશના જુનુંદા યુવકોનું જોડતું સૈન્ય જરૂરને વખતે મેળવી શકાય અને છતાં સુલેહના વખતમાં તે સૈન્યના અધિકાર ઉપર યોગ્ય અંકુશ મુકાય; અને (૩) દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગની વ્યવસ્થા— જેથી દેશમાં સારા ઉદ્યોગો ખીલી શકે તેમજ ખાલની આયાત નીકાસને માટે યોગ્ય સગવડ મળી શકે. આ ત્રણે બાબતોને વીશે અતિશય મહત્વના સંબંધો ગયા માસ દરમિયાન મુખ્યત્વે કરીને સીમલાની ધારાસભામાં ચર્ચાવા છે; અને તે ત્રણેને વીશે સરકારે છેકળ વિપરિત છુદ્ધિ ધારણ કરીને અસંતોષનું જંગી આદેશન દેશમંદમાં ફેલાવ્યું છે.

આમાં પહેલો રાજ્યધારણની સુધારોનો સવાલ લાગ્યો. લોડ' બર્કનહેડે અમીરોની સભામાં બાપણ કયું, તેથી તો સર્વે નિરાશ થયા હતા. છતાં તેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે ના. વાઇસરોયની સાથે મસલત કરીને તેમણે કેંક દરખાસ્તો તો ધડી છે, પણ તે વીશે હોદ્દો સરકારની કારોબારી સભાની તેમજ ધારાસભાની સલાહ લીધા સીવાય કેં પ્રગટ કરી શકાય નહીં. આ ઉપરથી સ્વરાજવાદીઓ જોવા વિચક્ષણ રાજપુરુષોના મનમાં પણ એમ થયું, કે વાઇસરોય સાહેબ પોતાની થેલીમાં કેંક પણ લાધને આવે તો છેજ, અને તેથી કલકત્તામાં તેમણે જે ઠરાવ કયો તેમાં પણ તે સાહેબના શ્રીમુખેથી થવાના પ્રવચન પર ધણો આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. છેવટે તેઓ સાહેબ પણ ખોટા; પણ તે તો લંડનના છેક પડધા જેવુંજ લાગ્યું. એટલે રહી છેવટે ધારાસભાની વાત. મુડીમેન કમીટીનો સુધારા સંબંધી હેવાલ ધારાસભામાં આવવાનો હતો, તેની ચર્ચા દરમિયાન પણ કંઠાય સંસ્કાર પોતાનાં છેવટનાં પાનાં ખુલ્લાં

મુકે અને લોડ બક્ટનહેડે આસમાને ચઢાવેલી સભાનું વલણ જોઈને સરકારનું દીલ કંક બદલાય એવી આછી આશા પણ રહી હતી. તે પણ છેવટે નિષ્ફળ ગઈ છે. સર્વ રાષ્ટ્રીય પક્ષોએ વધુમતે પસાર કરેલા સુધારા સંબંધી ઠરાવનો ખેડક રીતે વિરોધ કર્યો એટલુંજ નહીં પણ તે સભામાં ઉડી ગયેલો સર એલેક્ઝાંડર મુડીમેનનો ઠરાવ પોતાની બહુમતીથી રાજસભામાં પસાર કરાવ્યો, એથી તો હવે સરકારની આખીએ પ્રપંચ-ગળા છેકળ પ્રકટ થઈ ગઈ છે.

સરકારી અને પ્રજાકીય દૃષ્ટિની વચ્ચે મુડીમેન કમીટીમાંજ જે ભેદ દેખાયો હતો, તેજ ધારાસભામાં પણ તરી આવ્યો છે. લોડ બક્ટનહેડે પણ કબુલ કર્યું છે કે પ્રાંતોની દિમુખી પદ્ધતિ તેમને પરંપરાથીજ બહુ પસંદ ન હતી. તેના અમલ દરમિયાન તેમાં કેટલાક દોષો પણ જણાયા છે એમ પણ તેઓ સાહેબે કબુલ કર્યું હતું. અને છતાં પણ સરકારનો તો આગ્રહ એજ છે કે હાલનું બંધારણ ગમે તેટલું દોષિત છે છતાં પણ તેનો અમલ કરીને તેનો અને તેટલો લાભ ઉઠાવવો અને પછી ગોઝ વખતે-એટલે ૧૯૨૯ માં બાદશાહી કમીશનની મારફત તમારી પરીક્ષા લઇને ગાંજબાગ્જીના સુધારાનો વિચાર કરીશું ત્યારે બીજી પાસ નરમ અને ગરમ, એ સર્વે પ્રજાકીય પક્ષો એવી દલીલ કરે છે કે જેને તમેજ કંઈ તો દોષિત અને અવ્યવહારિક ગણો છો અને જે અમારા કેટલાકને પુરા અનુભવ પછી નિરુપયોગી ને નિઃસત્ત્વ માણુમ પડ્યું છે, તેના વધારે અમલથી કોઈનું કંઈ પણ કદવાળું થઈ શકવાનું નથી, માટે હવે એક કાણુની પણ રાહ જોયા સીવાય બાદશાહી કમીશન, સર્વ પક્ષ સંમેલન

કે એવા કોઈ પણ મંડળની મારફત રાજ બંધારણને વીશે ફરીથી તરત તપાસ કરીને તેના સર્ગોપાંગ સુધારાને માટે સત્ત્વર પગલાં ભરવાં જોઈએ.

દુઠામાં સરકારને ૧૯૧૯ ના કાયદાનો અક્ષરે અક્ષર કાયમ રાખીને તેના ચારે ખુલાની અંદર રહીનેજ જે કે નજીવા વહીવટી સુધારા થઈ શકે તે કરીનેજ સંતોષ માનવો અને આપવો છે, જ્યારે પ્રજાપક્ષને એ કાયદાનેજ અથથી છૂતિ સુધી સુધારવો છે, અને તેને માટે યોગ્ય વિચાર કરવાને તરત પગલાં કરવાં છે. આને અંગે બીજો પણ એક મહત્ત્વનો મતભેદ તરી આવ્યો કે આપણા સુધારાની પ્રગતિનો, અને છેવટના બંધારણનો નિર્ણય કોણ કરી શકે ? સરકાર ૧૯૧૯ ની જીની પોથીને વળગી રહીને, પોપટની માફક તેના મંત્ર ભણે જાય છે-અર્થાત્ આ વીશે છેવટની સત્તા બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટનીજ ગણે છે. ત્યારે પ્રજા પક્ષ એ પરદેશી કાયદાને ટપી જઈને લડાઈ દરમિયાન ધણા મવાએલા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત મુજબ આ સત્તા હોંકના પ્રતિનિધિઓનીજ ગણે છે. આ મતભેદ ઉડે અને અગ્રાધ છે, ને તે ધારાસભાની ચર્ચા દરમિયાન વધારે ઉલ્લેખી આવ્યો હતો.

પરિણામે ૭૨ વિ. ૪૫ મતે રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરફથી પંડિત મોતીલાલજીએ રજુ કરેલો ઠરાવજ પસાર થયો. એટલે વીલાયતની પ્રજા આગળ તેમજ દુનીઆના દરબારમાં અચુક પુરવાર થઈ ચુક્યું કે હાલનું બંધારણ પ્રજાને બીલકુલ નાપસંદ છે, અને તે માત્ર અમલદારોની આપખુદીથી અને લજ્જકરના દારૂગોળાથીજ પ્રજામતની વિરુદ્ધ નીલાવવામાં આવે છે.

પંડિત મોતીલાલજીએ જે મહત્ત્વનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, તેમાં અરું જોતાં તો તેમણે

હાલના રાજ્યપ્રધાનશ્રીમાં દાખલ કરવાના મુખ્ય સુધારાની દિશાએજ સુચવી હતી.

મુખ્ય મુદ્દા

(૧) ૧૯૧૯ ના કાયદામાં પણ એ ધર્તીગ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે કે હોદી રાજવહીવટ તો ૬૦૦૦ માદલ દર વીજાપતમાં વસતા હોદી વજરને અને તેમની શોભારૂપ કાઉન્સીલને સોંપાએલો છે. આ કેવળ શબ્દોની વાત નથી પણ હાલની વસ્તુરિયતે સુચવે છે. હજી ઘણી ખરી મહત્ત્વની બાબતો વીશે લંડનના હુકમનોજ અમલ હોદી સરકારને કરવો પડે છે, અને તે મોટે ભાગે સીમસાના સરકારની જલામણ મુજબજ હોમ ત્યારે પણ તે સ્વાભાવિક રીતે લંડનની ઓફીસનો આજ્ઞા લઈ શકે છે. આમ જ્યાં સુધી હોદી સરકાર એક પરદેશી અમલદારને જવાબદાર હોમ ત્યાં સુધી તે હોદી ધારાસભાને વશ થઈ શકેજ નહીં. તેથી હાલના બંધારણના આ યડ ઉપરજ કુદાડો મારીને અગ્રેસરોએ એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે કે હવે તો હોદી સમસ્તનો રાજવહીવટ હોદી વજરને અને તેની સમિતિને બદલે સીમસા-દીલ્હીમાં વીરાજતી હોદી સરકારને હસ્તકજ રહેવો જોઈએ, આથી બે મહત્ત્વના ફેરફાર તો એ થાય કે હોદીનાં નાણાંનો વહીવટ આજે ધણે ભાગે લંડનમાં ચાલે છે તે મુંબાઈ અને કલકત્તામાં ચાલે, અને ઉચામાં ઉચી સનંદી અને ખીજી નોકરીઓને માટે નીમણુંક કરવાની જે સત્તાઓ હાલ હોદી વજરને હસ્તક છે, તે હોદી સરકારને સ્વાધીન રહે. આ બે સુધારા થવાથીજ હોદી રાજતંત્ર ચોખ્ખા રીતે વધારે રાષ્ટ્રીય બને. વળી હોદી વજર મોટે ભાગે સંસ્થાનોના મંત્રીની નીચી પાયરી ઉપર આવી જાય અને પછી ઘેર બેઠેલા અમલ-

દારોના કે અફીઆના રાજકીય જીવનમાંથી ઉતરી ગએલા સરકારોના ખીરસાં ભરવાને વીલાયતમાં સમિતિ પણ ચલાવવી ન પડે. આમ હોદી વજરનો અંકુશ નાશુદ થાય એટલે હોદી સરકારને મોટે ભાગે ધારાસભાને જવાબદાર કરવી જોઈએ.

(૨) જતાં હાલના પ્રાંતો જેવી વિભાગી રચના કરવાની નહીં, પણ લશ્કર અને પરદેશ સાથેના સંબંધ જેવાં જે ખાતાં ખુદ વાઇસરોયનેજ હસ્તક રહે તે સીવાયના તમામનો વહીવટ પ્રધાનોનેજ સોંપાવે જોઈએ. એટલે કારોબારી સભા કેવળ પ્રધાનોનીજ અને અને તેઓ પોતપોતાના ખાતાને માટે બંધિત તરીકે તેમજ પ્રધાન મંડળ તરીકે ધારાસભાને જવાબદાર રહે. એટલે ન રહે હાલના જેવી આપખુદ કારોબારી સભા કે ન રહે તેમાં હાલના જેવા મહોનમત સીવીલીઅનો, લશ્કર વગેરે જે ખાતાં વાઇસરોયને હસ્તક રહે તે વીશે તો ઠરાવેલી મુદત સુધી તે હોદી વજરને જવાબદાર રહે, અને તે મુદત પુરી થયે હોદી સરકાર સર્વાંગે ધારાસભાનાજ અંકુશમાં આવે અને ખરેખર હોદી સ્વરાજ સ્થપાય.

(૩) જેમ હોદી તંત્રમાં તેમજ પ્રાંતિક તંત્રમાં પણ સદંતર સુતરો થવો જોઈએ. સરકારનાં બે પાંખાં અને તેના ખાતાંનો બેદ નાશુદ કરવો અને સમગ્ર કારોબારી સત્તા કેવળ પ્રધાનોનેજ સોંપાય અને તેઓ ધારાસભાનેજ જવાબદાર રહે. આમ પ્રાંતિક તંત્ર સળંગ અને અવિભક્ત થવું જોઈએ એટલુંજ નહીં પણ તે પોતાના વિષયમાં તો હોદી સરકારના અંકુશમાંથી પણ મુક્ત થવું જોઈએ. અર્થાત્ દુકામાં કહીએ તો, પ્રાંતિક સ્વરાજ સત્તર સ્થાપવું જોઈએ.

(૪) આપણા રાજ્યધારણના સુધારાની આ ત્રણ દિશાઓ સુચવ્યા પછી ગૌરીય પક્ષેએ જેવી માગણી કરી છે કે છેવટના ધંધારણનો ખરડો ઘડવાને અને તેના અમલનો ક્રમ નિયત કરવાને માટે હોદ્દસ્થાનના હોદીઓ અને અગ્રેજી-સર્વેના પ્રતિનિધિરૂપ એક મંડળ સરકારે સત્વર બેલાવવું જોઈએ અને તે જે ખરડો તૈયાર કરે તે હોદી ધારાસભા આગળ રજુ કરીને તેનો છેવટનો નિર્ણય ક્ષીટીશ પાર્લામેન્ટ આગળ સંમતિને માટે મુકવે જોઈએ.

પ્રજનપક્ષની આ મુખ્ય માગણીઓ છે. તેનો તરતજ અમલ કરવાનો સર્વેએ મળીને આગ્રહ કર્યો છે, અને સરકારે તેના એકે એક અંગનો જલ્દીપણે વિરોધ કરીને પોતાની નિરકુશ આપણીદત્ત પુરું પારખું બતાવ્યું છે.

ગોળીઆર પર અંકુશ

જેમ રાજ્યધારણની તેમ લશ્કરની બાબતમાં પણ સરકારે આપણને નિરાશ કર્યા છે. માત્ર અડધો ડઝન હોદી ટુકડીઓમાં ધીમે ધીમે હોદી અમલદારો દાખલ કરવાનો અખતરો કેટલાએ દસકા પછી પુરો કરવાની ને તેના પરિણામ મુજબ સમગ્ર હોદી લશ્કરને રાષ્ટ્રીય બનાવવાની લોર્ડ બર્કનહેડની તરફીય તો આપણી આગળ મોજુદજ છે. તેની સખતમાં સખત ઝાટકણી તો સર શીવસ્વામી આપર જેવા નરમ દળના અગ્રેસરે કાઢી છે, તે પરથી આ સરકારી નીતિની અપ્રિયતાનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. તે પછી લશ્કરને હોદી બનાવવાના સમગ્ર સત્તાલનો વિચાર કરવાને રકીન કમીટી નીમાણ છે, અને તેમાં મી. જીજા અને પંડિત મોતીલાલજી પણ નિયુક્ત થયા છે, તેથી આ વીરો કે સત્વર પ્રગતિની આશા ધણીને રહેશે.

છતાં લોર્ડ બર્કનહેડ જેવા આપમતલખી રાજપુરુષે બધો કયાસ કરી જે નિર્ણય અમીરની સભામાં આટલા આગ્રહપૂર્વક જાહેર કર્યો છે, તે રકીન કમીટીની ગમે તે લલામણો છતાં પણ થોડા વખતમાં ફરી શકે એમ માની શકાતું નથી.

પણ આ સંબંધમાં ખરેખરો આઘાત તો શ્રી. રંગાચારીના કાયદાના ખરડા વીશે સરકારના વલણથી લાગ્યો છે. એ કાયદાનો હેતુ તો સાવ ચોખ્ખોજ છે. દમણાં દમણાં પ્રજામાં જાગૃતિ આવવાથી ઉકેરાએલાં છતાં નિઃશંક ટોળાં ઘણી વાર જામી જાય છે, અને તેથી તેને સહેલાઈથી વીખેરવાને માટે જે લશ્કર બેલાવવામાં આવે છે, તે નિરકુશ અને નિર્દય રીતે ગોળીઆર કરવાનોજ સુલભ માર્ગ લે છે. આથી ઘણીવાર જલ્દીયાંવાલા બાગના જેવા અનેક કીરસા બન્યા છે, અને તેથી લશ્કરની વતંચુકને કેંક આંકમાં લાવવાને માટે શ્રી. રંગાચારીએ ચાર મુખ્ય સુદ્ધા રજુ કર્યા છે:

(૧) કોષ ટોળું બીજી કોષ રીતે વીખેરવાનું નજ બની શકે ત્યારે છેક છેલ્લા સોધન તરીકેજ અંકુકનો ઉપયોગ કરવો;

(૨) આવી રીતે ગોળીઆર કરવાની જરૂર લાગે ત્યારે પણ છેવટે તેમ કરનાં પહેલાં નિર્દોષ માણસોને ખસી જવાની તક આપવાને માટે તેમજ ગાંડાતુર બનેલા માણસોને સાત લાવવા માટે ગોળીઆરની ચેતવણી આપવી;

(૩) દરેક વખતે ગોળીઆર થયા પછી તે વીશે વિગતવાર દફતર પાસેના પાસે રહેતા મેજસ્ટ્રેટને લશ્કરી અમલદારે મોકલી આપવી; અને

(૪) આવા કોષ નિયમનો લાગ કરીને ગોળીઆર કર્યાના કારણુનર લશ્કરી અમલદાર પર ફરીઆદ માંડનાં પહેલાં સરકારની મંજૂરીની જરૂર હોવી જોઈએ નહીં.

આ ચારે અંકુશની જરૂર ફીવા જેવી દેખીતી છે. છતાં સરકારે તેમાંની ત્રીજી સીવાય બાકીની ત્રણેનો વિરોધ કરીને અને છેવટે ધારાસભાએ વધુમતે પસાર કરેલો આ અરડો રાજસભાની મારફત રદ કરાવીને દ્વિદી પ્રજાનું હકદહતું અપમાન કયું છે.

મીલો પર જકાત કાયમ

છેવટે મીલોની જકાત રદ કરવા વીશે-અથવા તેને આ સાલને માટે મોકુફ રાખવા વીશે કેક હહેવાનું રહે છે. આ સવાલ ખુબ હજીય ગયો છે. સરકારે પોતે તે પહેલી તકે રદ કરવાનું વચન આપ્યું છે. પણ સરકાર તે વીશે કે પશુ કરે તે પહેલાં આ સાલ દરમીઆનજ મીલોની રિયતિ ધણીજ ખરાબ થઇ ગઇ છે. તેથી થોડા માસ પરજ મીલમાલીકાએ જકાત દૂર કરવાને એક વીનંતીપત્ર ના. વાઇસરોયને મોકલ્યું હતું પણ તેને તો એક નજીવા જવાબથીજ પતાવી દેવામાં આવ્યું. પછી તેમણે આ ઉદ્યોગને જેમ તેમ ટકાવવાને માટે અને લગભગ ૨ લાખ ગાંસડી જેટલો ભરાઇ ગયેલો માલ કેક જોણી કીમતે કાઢી નાંખવા માટે મળુરોના પગારમાં ૧૧૩૬ ટકાનો ઘટાડો કર્યો છે. આ પગલાંના અન્યાય વીશે ગમે તેટલી ટીકા કરનાર પણ કયુલ કરે કે એક છેવટની અણી ઉપર આવ્યા સીવાય માલીકો આવું પગલું ભરે નહીં. પછી તેમનું પ્રતિનિધિમંડળ વાઇસરોય સાહેબને સીમતે મળના મયું, લાંબી પણ ખાલી દાયેજ પાછું આવ્યું.

રાજ્યધારણના સુધારા વીશે છેકજ નિરાશ કરનાર બકા સાહેબ આ ઉદ્યોગ તરફ કેક રહેમ નજર રાખશે એવી આશા પણ છેક નિષ્ફળ ગઇ. પણ છેકજ નહીં. સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ આ વીશે ધારાસભામાં ઠરાવ લાવે, તે વખતે તો સરકારનું વલણ કેક બદલાશે એવી આશા પડી હતી. તે ઠરાવ અચાંચ તે પહેલાં મળુરોની જંગી હકતાળ પણ મુંબઈમાં ચરુ થઇ ગઇ. તેનો પણ કેક ધમકારો સીમલાના શિખર સુધી પહોંચશે એમ ધાયું હતું. પણ આ બધીએ ધારણાઓ ફાકટ ગઇ છે, ને સુધારા તેમજ લશ્કર નીતિ વીશે વિપરિત બુદ્ધિ ધારણ કરનાર સરકારે આ વીશે પણ આવી આંધળા અને અવિચારી નીતિ સ્વીકારીને પોતાનું લોહકાણવત, જડ, અસ્થક અને નિષ્કુર સ્વરૂપ પ્રકટ કયું છે.

આથી સહકારને પથે પડતા રાજપુરુષોના કોષાગિર્માં છેલ્લાં થોડાં અઠવાડીઆમાં સરકારે ખુબ આહુતી આપીને તેને પ્રજ્વલિત કર્યો છે. વળી તેથી પંડિત મોતીલાલ નેહરુનો સ્વરાજ પક્ષ અને મી. જીયાનો સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે મળીને ધારાસભામાંથી એક સાથે રાજીનામું આપીને અને પછી ફરીયા આવતી સાલ સુંદાઇને સરકારની સામે જામતો પ્રજ્વલત અણીશુદ્ધ સિદ્ધ કરવાની યોજના રચે છે. પણ તે વીશે આ લખતી વખતે કે છેવટનો નિષ્ક્રમ થયો નથી તેથી તેની પુરી ચર્ચા તો આવતે મહીનેજ કરી શકાશે.



૬૧. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર

અ કારી વરસની પાકટ ઉમરે ડાકટર સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર આ બાદ-પદ માસમાં ધુણામાં સ્વર્ગવાસી થયા. સમગ્ર હિંદુસ્થાન અને દુનીઆના જે જે ગાગેમા સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ આકર્ષિત થી છે ત્યાંના અગ્રગણ્ય પંડિતોમા ડાકટર ભાંડારકરનું નામ સંસ્કૃત પંડિત તરીકે અતિ પરિચિત છે. આપણા દેશમાં તો અંગ્રેજ ચોથું ધોરણ શીખનાર વિદ્યાર્થીવર્ગથી માંડી તમામ શિક્ષિત-જનોને માર્ગોપદેશિકા અને મંદિરાન્ત પ્રવેશિકાના રચનાર તરીકે તેઓ ગુરુસ્થાને રહ્યા છે.

ડાકટર ભાંડારકર પોતાની ચોકસાઈ, શુદ્ધિ અને શ્રમનાળી વિક્રતાથી સંસ્કૃત ભાષા જાણનાર અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં પણ એટલાજ પંકાએલા હતા. તોપણ પોતાના જીવનમાં એક કરતાં વધારે વખત જે માન તેમનાથી ધણી ઓછી વયના અંગ્રેજોને સહેજે મળતું તે માન મેળવવા બેનસીબ રહ્યા હતા.

આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણનું મુખ્ય કાર્ય લખવું અને લખાવવું એ મનાય છે અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં તો સર રામકૃષ્ણનું આખું જીવન બ્રાહ્મણજીવનજ રહ્યું શકાય તેમ છે. તેમાં નથી ધનને માટે લીધેલા કે નથી હોદ્દા અથવા અધિકારને માટે પ્રયત્ન, જે માન એમને પછે પડતાં આવ્યાં તેજ તેમણે સ્વીકારી પોતાના જીવનની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે. યુનીવર્સિટીએ એમને ડાકટરની પદવી આપી તેથી યુનીવર્સિટીની શોભા વધી છે, તેમજ સરકારે એમને સર નાછટ જનાવ્યા તેથી સરકારની આજર વધી છે. આવી ઉપાધિઓ વિના પણ સાદા ભાંડારકરની અધ્યાપક તરીકે અને ગુરુ તરીકે સેવા એટલી બધી હૃદય અને વિસ્તૃત છે કે એમનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના એક પંડિત તરીકે અમર રહે તેમ છે.

ડાકટર ભાંડારકરની સેવાઓ ચિરંજીવ રાખવાના જે પ્રયાસ થયા છે તેમાંનો ભાંડારકર રીસય' ઇન્સ્ટિટ્યુટની સ્થાપનાનો સૌથી મહાન

અને પ્રશસ્ય પ્રમાસ છે. અમે આશા રાખીએ કર જેવી વિદ્યાભ્યાસંગી વ્યક્તિઓ એક કરતાં છીએ કે જે શુદ્ધિ અને એકતાઈ માટે વધારે ઉત્પન્ન થાઓ એવી પરમાત્મા પ્રત્યે ડાકટર ભાંડારકર દેશદેશાન્તર-માં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનેજ અનુરૂપ કાર્ય આ સંસ્થા તરફથી થશે.

ડાકટર ભાંડારકરનું જ્ઞાનગી જીવન અતિ વિશુદ્ધ હતું. તેમનો વિદ્યાતો ભ્યાસંગ તેમની સંતતિમાં પૂર્ણ અંશે ઉતર્યો હતો. અને તેમનું આખું કુટુંબ—પુત્ર, પુત્રીઓ, પૌત્રો વગેરે સૌએ યુની-વર્સિટીની કેથવણી લીધેલ છે, અને સુશિક્ષિત કુટુંબ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલ છે.

ડાકટર ભાંડારકરના એક પુત્ર રા. દેવદત્ત આત્મારે કલકત્તા યુનીવર્સિટીમાં કામ કરે છે, અને તેમના પિતાને પગલે ચાલી તેઓ પણ તેટલીજ કીર્તિ સંપાદન કરશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અંતમાં આપણા દેશમાં ડાકટર ભાંડાર



રવ. ડા. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર.

પ્રાર્થના સાથે ધીરમીએ છીએ. પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ આપેા!





૧

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

નુ વાનોએ જાણવાની અને પરણેલાં-
એ જાણવાની. લેખક: સૌ. દીવાળી
જગજીવન ત્રિવેદી, અમદાવાદ. પ્રકાશક:
રા. જગજીવન શિવશંકર ત્રિવેદી, પુસ્તકપ્રચારક
ઓર્ગેનિઝેશન, નં. ૭૪, રીઝીરોડ, અમદાવાદ. કી.
રૂ. ત્રણ.

સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વીશે આ જમાનામાં
આપણી ભાવના બદલાતી જાય છે, તે સાથે
સાથે એ સંબંધ વીશે જાગૃતિ પણ વધારે
આવતી જાય છે. સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષ-
જાતિ વચ્ચે અનાદિ કાળથી આકર્ષણ છે.
પ્રાચીન માત્રનો એ એક સહજ સ્વભાવ છે.
એ સ્વાભાવિક આકર્ષણને બળે આ જગતનું
જીવન હંમેશાં ચાલ્યાં કરે છે. પણ બીજા
માણ્યો કરતાં મનુષ્યજાતના જીવન ઉપર

આ આકર્ષણે ધણી બળવાન અસર કરી છે.
માનવજીવનના સુખદુઃખનો ધણો આધાર
સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ ઉપર છે. આ જમાનામાં
વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આ સંબંધ વીશે ધણો
વિચાર થયો છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ
વિષય ઉપર ઢગરો મથો લખાયા છે. આ
પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોની અસર આપણા ઉપર પણ
થઈ છે અને દેશી ભાષાઓમાં આ વિષય
ઉપર લખાણો થવા લાગ્યા છે. હજી નવા
ત્રિચારો દર્શાવતું કે નવા સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન
કરતું કે લખાણું નથી પણ આ નવી દિશા
ઢિંધરી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક લખનાર એક બાઈ છે
એ ધણુંજ ખુશી થવા જેવું છે. સ્ત્રીકેલવણીની
વર્તમાન દશામાં એક સ્ત્રી આવા વિષય ઉપર
લખવા તૈયાર થાય એજ નવાઈ છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૩]

સ્વમદ્રષ્ટા

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪ થી]

“બધા મને જોઈ મોહ પામતા, ને એકએક તરફ ગર્વથી જોતા. મને જોઈ નાના બધા ઉત્સાહધેલા થતા, વૃદ્ધો બધા જીવનની સફલતા સિદ્ધ યદ્ય સમજતા. મને સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ કરવામાં બધા મગ્યા રહેતા; ને મારું ગૌરવ વધારવામાં પ્રાણુની પણ પરવા રાખતા નહીં.

“પછી આવ્યો મારો પ્રાણુ—ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મારો કોડીસો—વિશ્વના વિજેતા સમે મારો રાજર્ષિ. એના ડગમાં વિજ્યનો ઉત્સાહ હતો. એની આંખમાં ગર્વની મસ્તી હતી. એની ભુજમાં વિનાશની સચોટતા હતી. એની જીભે જાતવેદો રહેતા. એની બુદ્ધિમાં સવિતાના ભગવરેણ્ય વસતા. એ હતો મારો વીર, મારો કવિ, મારો દ્રષ્ટા, ને મારો માલીક.

“એની લટકે લોભાઇ મેં આત્મસમર્પણ સાધ્યું. એની માનવતાથી હું મહાદેવી યદ્ય. મારી આર્થતાથી એ આર્થ થયો. મારો કંથ દેવોનો લાડીસો ને આર્યોનો અધિપ હતો. એના મંત્રોથી જીવનનો સંચાર થતો. એના પરાક્રમથી પૃથ્વી ગાજતી. એની આર્પ દૃષ્ટિ આગળ નજી કાલ હુંકા યદ્ય જતા.

“જેમ વીર અર્ધાંગના ગ્રહે તેમ તેણે મને ગ્રહી—માનવતાના પ્રાણધ્યથી ને ઉત્સાહના જ્વેશથી. પલવારમાં નાનકડી બાલામાંથી હું વીરાંગના બની—ને તેની પડખે મહારાણી પદ લેવા તત્સવા માંડી.

“તેણે દયા કરી શુનઃશેષ ઉગાર્યો, ને દ્રુપથી હરિશ્ચંદ્રને રજગાળ્યો. તેની હિંમતથી સુદાસનો ઉદ્ધાર થયો, ને કૂરતાથી શતપુત્રના પિતા વસિષ્ઠ સંતાનહીણ થયા. તેણે રસિકતાથી ઉવંશીને વશ કરી. ઔદાયથી અનાયોને

સંસ્કારી કર્યા, ને આશ્રિત ત્રિશંકુને તારવા નું સ્વર્ગ સરગ્ગતી મધવાની મહતા તોડી. અને છતાં મહત્તાને સુલભ એવી નમ્રતાથી તેણે અમર પ્રાર્થના ઉચ્ચારી: ‘ધૌયોયોનઃ પ્રચોદયાત્’

“મારા કંથની દેવી હું—ભરતશ્રેષ્ઠ પરથી ભારતી લેખાઇ. મારા અસંખ્ય પુત્રોના ગર્વનું નિધાનહું—ભારતમાતા કહેવાઇ. ગૌરવ ને સત્તાથી ચક્ર્યુર બનેલી હું મારી મોહીનીથી ત્રણ ભુવનને ગાંડાં કરી રહી. મારે આંગણે દેવોના દેવ અવતાર ધરી આવવા લાગ્યા.

“મારામાં વિશ્વવિજેત્રીની મહત્વાકાંક્ષા આવી, જગજીવનની અતુલ શક્તિ આવી; અને છતાં મારી રગમાં ઉછળતા પ્રણયમાં ભરતી આવ્યાંજ કરતી ને મારી દૃષ્ટિ જ્યાં પડતી ત્યાં સૌંદર્યના અદ્ભુત રંગો વિસ્તરતા. મને લાગ્યું કે મારા વિજ્યપ્રયાણને મર્યાદા નહોતી. મારા પ્રેરણા-બળથી ખડો ને દ્રીપોની સરહદો હતી ન હતી યદ્ય ગદ્ય.”

અને આ બોલતાં તે સ્ત્રીની આંખમાંથી અજબ જેવી વિદ્યુત ચમકતી સુદર્શને જોઇ. તેના અવાજમાં વિજ્યી ઉલ્લાસનો ધ્વાનિ તેણે સાંભળ્યો. આ સુંદરીના શબ્દોનું રહસ્ય તે સમજ્યો નહીં, છતાં સમગ્રનું હોય એમ લાગ્યું. આ બધી જીવનકથાથી જાણે પરિચિત હોય એમ લાગતું હતું, છતાં તે નથી જણાઇ.

“પણ બાઇ!” પેલી સ્ત્રીએ ખિન્ન સ્વરે આગળ ચલાવ્યું: “મારું નશીબ આવી રહ્યું. એક દિવસ, હમેશની માફક હું વાટ જોઈ એકી હતી—પણ તે નહીં આવ્યા. મારો વિયોગ જે કદી સહી શકતા નહીં તે મને વિયોગવેદનાથી રીખાવી રહ્યા. મને તે કદી છોડી જાય નહીં એવી ખાતરી હતી, છતાં તે ન આવ્યા. સમય વલ્લો—હું વિયોગિનીજ રહી.

“ને આવશે એમ તો મને લાગતુંજ હતું—ને

છતાં તે ન આવ્યા. એના ને મારા સંયોગથી ઉદ્ભવેલા વીરો પિતાનું તેજ દેખાડી રહ્યા. નદી ને પર્વતો ઓળંગી તે મારી કીર્તિ સમુદ્રના અંત સુધી લઇ ગયા.

“વર્ષો વહ્યાં પશુ ન આવ્યા મારા નાથ, ને ન ખુટી મારી આશા. મેં તો વાટ જોયાંજ કરી. તે નવે અવતારે આવશેજ એવી શ્રદ્ધાથી હું મારા વિરહી હૃદયને આશ્વાસન આપી રહી. એકે દહાડો મને કાઠકે મંગળ સંદેશ કહ્યો-કે જે માનવતાએ મને મોહાધ કરી હતી તેણે યમુના તીરે દેખા દીધી. મારા હૈયામાં ઉત્સાહ આવ્યો. મારા વીર સાથે જે દિવસો ગાળ્યા હતા, તેનાં સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. હું તેને મળવા તત્પર થઇ. અમે મળ્યાં ને મારું હૃદય નિરાશ થયું. આ મારો વીર નહોતો. મેં આમાં સ્વસ્થતા જોઇ, ઉત્સાહી જોઇ, જ્ઞાન જોયું-પશુ ગગનભેદી ઉત્સાહ ને પ્રાજ્ઞત્યથી ઉજળતી પ્રયંડ માનવતા-મારા પ્રિયતમની એંધાણી-મેં જોઇ નહીં. આશા ભંગ થએલી લામિની હું છાતી-ફાટ રહી.

“આ નવા વીરને પોતાની દૈવી સંપૂર્ણતાના દર્પ આગળ મારો હીસાજ નહોતો. તેણે મારા પુત્રને માંહોમાંહ લદાવ્યા. નિરાશાની મૂર્છનામાં પડેલી એવી મને તે બધા વીસરી ગયા; ને નાનાં મોટાં અભિમાનો છેલ્લામાં મારી નિરાધારી વધતી હતી તે જોવાની કાઠએ પડવા કરી નહીં.

“આશા છોડી, મારા પિયુથી અપરિચિત થઇ રહેલા મારા ઉમરા પર બેઠી બેઠી હું એક દિવસ આંસુ સારતી હતી. મને થયું કે મારા નાથ વિના જીવવું નિરર્થક હતું. ત્યાં વૃદ્ધ ને જ્ઞાનગભીર એવા એક દૈવાયન નામના મહાત્મા આવ્યા. તે મને વિરહવ્યાકુળ જોઇ સલાહ આપવા લાગ્યા: ‘બેટા! શ્રદ્ધાવાન કદી

આશા જોતું નથી.’ તેની ભલ્લમનસાધથી આકર્ષાઇ મેં તેને મારી કરુણ કથની કહી સંભળાવી. જ્ઞાનભીના હૃદયના આદાર્થથી પામને મને કહ્યું: ‘સંભળ! આશા વિના શ્રદ્ધા શક્ય નથી; શ્રદ્ધા વિના સિદ્ધિ સંભવતી નથી.’ મેં તેને કહ્યું કે હું શ્રદ્ધા તે કેમ કરી રાખું? તેણે મને જવાબ દીધો: ‘સ્મરણોના સેવનથીજ શ્રદ્ધા નિશ્ચલ બને છે. બેટા! તારા નાથનાં સંસ્મરણો મને કહે. હું તેની સંહિતા બનાવી આપીશ. એ સંહિતાના પાઠથી તારી શ્રદ્ધા સચવાશે.’ એમ કહી તેણે મારો ઇતિહાસ સાંભળ્યો ને તેની સ્મરણસંહિતા બનાવવા માંડી. તેણે તે થોડી રચી, ને તેના પછી નૈમિષારણ્યમાં ભેગા મળેલા તેના શિષ્યોએ તેને પુરી કરી. તે સંહિતાનો પાઠ કરી શ્રદ્ધાની જ્યોત સજીવન રાખવાનો પ્રયાસ કરતી હું જેમતેમ જીવન વીતાવી રહી.

૫

“નવી પ્રગટેલી શ્રદ્ધાથી મેં મારા પ્રાણુની વાટ જોયાં કરી. તે આવે ત્યારે રખે મારું વિશાળ ભુવન જાંખુ દેખાય એવી બીકે મેં બધું હતું તેવું રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યોજ કર્યો. સ્મરણસંહિતા ગણગણતી હું ઉત્સાહને અવિચળ રાખવા કે કે નવું કર્યું કરતી. અને તે આવે ત્યારે તેજસ્વિતા હતી તેનાથી વધારે બતાવવા જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ એકઠી કરવા માંડી. તે આવે ને મને જોઇ નિરાશ થાય તો!

“થોડે વખતે એક પ્રભુદ્ધ પુરુષ આવ્યા. તેણે સુમધુર સ્વરે મારું દુઃખ પુછ્યું, અને અતુકંપા ધરી એ દુઃખ નીવારવાના રસ્તા યોજ્યા. મારા નાથનો રાગ છોડી, કીર્તિ ને આકાંક્ષાનું આકર્ષણ છોડી, મારા પ્રણયને ઉત્સાહ ડામી બેઠરકારીની શાંતિ કેળવવાનું તેણે મને શીખવ્યું. દુઃખ અને વિરહથી અશાંત બનેલા મારા હૃદયને શાંત બનાવવા હું તે તથાગતને શરણે ગઇ.

“કટલાક ઉપાયો રોગથી પણ વધારે હાનિકર હોય છે. આ નવા ઉપાયથી જરા શાંતિ વળી ખરી; પણ મારા પ્રેમનો અમિ મંદ થયો, મારા નાથના રતનથી પ્રગટતો ઉત્સાહ અદૃષ્ટ થયો, ને તેને માટે મારી જાત, ને મારા રસ સાચવી રાખવાની પરવા જતી રહી. હું વિરહવેદી મૃદુલી-ને બદલે શરમ વિનાની સાધ્વી થઈ. મારું ગૌરવ સાચવવાનું ભુલી, પારકાનો ઉદ્ધાર શોધતી હું ભટકવા લાગી. મારા વિશાળ ભુવનોમાં ને રમણીય કુંજોમાં મારા નાથના અવાજના પ્રતિશબ્દો સંધરવાને બદલે તેમાં જેને ને તેને-અનુકંપાના આડંબરથી-મેં કાલાહલ કરવા દીધો. આ નવા ધર્મને શરણે જતાં મેં મારા સ્વધર્મ પણ સાચવ્યો નહીં.

“આમ સાધ્વી થઈ, મારા ઉદ્ધાર પહેલાં જગતનો ઉદ્ધાર સાધવાની હોંસથી હું ચારે દિશામાં ભટકતી હતી ત્યારે એ જણ મને મળ્યા. એક કૌટિલ્ય નામનો મુન્સદી હતો, બીજો એક તેનો શિષ્ય હતો. દ્વૈપાયને સંધરેલી સ્મરણસંહિતામાંથી મારા નાથની પ્રેરણા તેમને મળી હતી. તે મને આવીને મળ્યા, ને મારું સ્વરૂપ ને સ્વભાવ જોઈ ખેદ પામ્યા.

“‘દેવી!’ કૌટિલ્યે લકુડી ચઢાવી મને કહ્યું: ‘તમે આ શું લઈ બેઠાં છો? તમારા પ્રાણનો સંસ્મરણો વીસારે મુક્યાં? શું તેની વાટ જોવાનું માંડી વાળ્યું? શું પ્રણયદ્રોહી વિધવાની માફક તમે પણ સતીત્વને સાધુતામાંજ શોધવા માંડ્યું? દેવી! નિર્બલ હોય તે વિરમૃતિની શાંતિ શોધે; દેવોને દુર્બલ એવી તમારા જેવી જનનીને એ શોભે? ચાત્રો પાછાં ઘેર. તમારા પ્રાણ પાછા આવશે તો શું તેને અપાસરા સમા શયનાલયમાં બિનારશે? તેને પિતૃયજ કરવો હશે તો શું યવન ને ચીનસંઘના પાદસ્પર્શથી ગંધીય

થએલી વેદી બતાવશે? તેને તમારાં કુંજોમાં તમારું સૌંદર્ય નીરખવાનું મન થશે તો શું મતથી શુષ્ક થએલા શરીરનો ઉપહાર ધરશે? પાછાં ચાલો. અમે તમારા નાથને પાછા લઈ આવીશું. ને તમે તમારું આંગણું સમારી તૈયાર થાઓ.’

“જ્યારે પેલા પ્રતાપી કૌટિલ્યને મેં બોલતાં સાંભળ્યો ત્યારે મારો બ્રમ દૂર થયો, અને હું કેવી અધમ થઈ રહી હતી તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. તરત સાધુતાનો આડંબર છોડી હું મારે ઘેર ગઈ. મારા હૃદયમાં રહેલો પ્રણય ફરી જાગ્યો ને નવોદાના ઉત્સાહથી મારા પ્રાણની વાટ જોતી હું બેઠી.

“પેલા એ જણે પણ બનતું કયું, સામાન્યોના સંચારથી બ્રહ્મ થએલું મારું ભુવન પાછું સુધ્ધ ને સુંદર થવા લાગ્યું. મારા વીરની કીર્તિને જાળે એવી તેની ભવ્યતા ફરીથી ભભકી રહી. તેની માનવતા જ્યાં વીસામે લઈ શકે એવી મોહક કુંજોમાં પળીઓનો કશ્તોલ ફરી સંભળાયો.

“ને મારા પુત્રો પણ પિતાને શોધી પાછા લઈ આવવા પ્રેરાયા. તેમણે દરેક દિશામાં સંચાર કર્યો. મને સંદેશ પણ આવવા લાગ્યા. મારા નાથનો પતો મળ્યો હોય એમ લાગ્યું. વર્ષોની વિરહીણી હું પ્રણયવેદી બની. મેં કેશ સમારી, કુમકુમની શોભાધરી. મેં છોડેલાં વસ્ત્રો ફરીથી સ્ત્રીકાર્યા. વાટ જોતાં ચિથર થએલી છાતી, અધીરાઈથી ઉછળવા લાગી. એ આવ્યા-એ આવ્યા-ના ભણકાર વાગી રહ્યા; ને મારા વીરના ઉત્સાહની ઊર્મિઓ જતણે ચારે તરફથી આવતી હોય એમ લાગ્યું. મેં મારા નાથનો પગરથ સાંભળ્યો-તેનો અવાજ મારે કાને અથડાયો. હું તેને આવકાર દેવા દોડી—

૬

“—ને બળર આવ્યા કે કૌટિલ્ય ને તેનો મિત્ર

બંને સ્વધામ ગયા. નિરાશ હૃદયે હું પાછી આવી. કૌટિલ્યના મિત્રના અનુજ્ઞે બહુ આશ્વાસન દીધું. મારા નાથને શોધી આપવાનું વચન આપી તે બહાર ગયો. ગયો તે ગયો. તથાગતે શીખવેલી શાંતિથી અશોક થવામાં તે મારા પ્રાણની શોધ કરવી વીસરી ગયો. સંસારને બ્રમણ માની, તેણે ધાર્મિક દિગ્મિજ્ઞથી દેવાને પ્રિય થવાનું પસંદ કર્યું.

“ભાઈ ! હું સરક્ષિત પડી રહી ખરી, પણ મારા દુર્લાભનો પ્રારંભ થયો. ગમે તેવા પુત્રો હોય પણ પતિવિહાણી સ્ત્રી નિરાધાર તે નિરાધારજ. બધા મને સાંત્વન આપવા મથતા; મારા ગૌરવનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરતા; પણ મારું સુખ ગયું તે તો ગયું. કેટલાક કહેતા કે તે મારા પ્રાણની શોધમાં ફરતા હતા; કેટલાક નિરાશબની શાંતિ શોધતા હતા; કેટલાક બેદરકાર બની કશાની પરવા કરતા નહોતા. મારા પ્રાણની વાટ જોવામાં હું તેમને અન્યાય કરતી હતી એમ તે મને કહેતા; અને તેથી મારાથી ખુલ્લે દીલે વાટ જોવાતી નહીં, ને મારી વિરહવેદના કાઠને કહેવાતી નહીં. આવા ઝોણીઆળા અવતારમાં કાષ્ઠક વખત કાઠ વીરવો આશાનાં અંકુરો પ્રગટાવતો-પણ વળતું કે નહીં.

“શી દુર્દશા! મારું હૃદય કહેતું કે મારો પ્રાણ છૂટે છે. હું તેની વાટ જોતી. દિવસ ને રાત સેજ સમારી તેના પગરવના ભણકારા સાંભળ્યા કરતી. અને મારા પુત્રો શાંતિના લોભમાં તેને વીસરવા મથતા; નહીં તો પિતાને સદ્ગત થયેલા માની તેને શ્રાદ્ધાંજલિ આપવા તત્પર થતા. મારા હૈયામાં શ્રદ્ધા હતી કે મારો પ્રાણ સચ્ચ છે; મારા પુત્રો તેને મરેલા માની તર્પણ કરતા. આવી ભયાનક સ્થિતિ કાષ્ઠએ જોઈ હશે?

“પુરુષ જેવો પત્નીને પ્રિય હોય તેવો પુત્રો-

ને કદી હોય? અશ્રદ્ધાની બેદરકારીમાં કેટલાક તો પિતાનું સ્વરૂપ પણ ભુલવા લાગ્યા. મારા પ્રાણની પ્રવંક, તપસાત્મક, સર્વોગસુંદર, પ્રદુસ્ત્ર માનવતા વીસરી પેલા યસુનાવાસી વાસુદેવનાં ઉસ્તાદી, સ્વચ્ચતા, ને ખાસ કરી વિદ્યાસને નજર આગળ રાખી તેને અર્ધ આપવા લાગ્યા. જેને તે મારો પ્રાણ લેખતા, તેની મને પરવા નહોતી; જેની મને પરવા હતી તેને બધા વીસરવા લાગ્યા હતા.

“મારાં ગાત્રો શિથિલ થયાં, મારું સ્વરૂપ ઝાંખ થતું ચાલ્યું, મારો ઉત્સાહ મંદ પડવા માંડ્યો. કાલ્પનિક શાંતિ કે નિર્માલ્ય વિદ્યાસ શોધતા મારા પુત્રોને પોતાનું ને પારકું સમગ્રાયું નહીં. લોહા પોરણી શીરી ધરધણી થવા લાગ્યા. પહેલાં તે માન આપવાને બહાને ઘરમાં આવ્યા. ને મારું સંરક્ષણ કરવાને બહાને ઘરમાં રહ્યા. મારા પુત્રોએ પિતાના પાછા ફરવાની આશા છોડી દીધી, ને પરાશ્રયમાં મોટાછ માનતાં શીખ્યા. જાણે યુગોની નિરાધારી મારે શિર આવી પડી હોય તેમ હું અસકલ ને અસ્વચ્ચ બની પડી રહેતી; ને પરાધીનતા ને વિરહની તીવ્ર વેદના વીસરવા મારી સ્થિતિનો વિચાર કરતીજ નહીં.

“મારા પુત્રો મારો પ્રાણ વીસર્યા ને મને પણ વીસરવા લાગ્યા. મારાં ભુવનોમાં પારકાઓ રાસ બેસતા, મારા ઉદ્ધાનોમાં પારકાનો પગરવ સંભળાતો. અને પારકાઓ મારા, મારા પુત્રો અને મારી સમૃદ્ધિના માલીક બની મહાભવા લાગ્યા. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યસત્ત્વની મૂર્તિ જેવી હું પરાયાની મીઠકત બની રહી. તેમણે મને હીરે મદી, ને કાનખાએ ઢાંકી. અગણિત બાંદીઓ મારી ફેલા હાવાતી. મારે આરણે હાથીઓ બ્રહ્મા, ને ડંકનીશાન ગગડતા. મારા

રંગમહેલમાં ગવૈઆનાં તાન ને સુવર્ણની ઝાંઝરી
શોભતા મપૂરોનાં નર્તન સદાય સંલગ્નાતાં..
મારો હાઠ બેગમ સમો હતો; મારી શુભામળીરી
પડદાનશીન જેવી હતી.

“હાય! હજારો વર્ષોના આવા એકઆરામ-
ને હું શું કરું? એક પલવાર મારો પ્રાણ
પાછો આવે-એક પલવાર હું તેની પડખે રહી
અમારા સંયુક્ત સુરથી મારા કુંને ગળતું-
એક પલવાર અમારા સંયુક્ત બલથી અમે
વિજયપ્રવાણ આરંભીએ! પણ એ ક્યાંથી?
મોજમજાહના અધિકારમય વાતાવરણમાં કાષ્ઠક-
વાર મારા નાથનું મને સ્મરણ થતું; અને થરથર
કાંપતી હું ડોળા ફાડી ચારે તરફ જોતી. મારો
પ્રાણ આવે તો! શું મને આવી અધમ જોઈ
આવી નજરે?” પેલી દેવી સમાન તેજસ્વી સ્ત્રીએ
નિશ્વાસ મુક્યો; ને જાડપાન ને પૃથ્વીએ નિશ્વાસ-
પરંપરાથી દિશાઓ કંપાવી. સુદર્શનની આંખમાં
ઝળઝળાંઆં આવ્યાં.

“એક દિવસ સહ્યાદ્રિ શૃંગેથી એક વીર
ઉતરી આવ્યો” દેવીએ આગળ ચલાવ્યું “ને
અનેક અંતરાયો ભેટી તે મને મળ્યો. તેની
તીક્ષ્ણ આંખો તિરસ્કારમાં ફાડી તેણે મને કે
કે કહ્યું: ‘મા! મા! તને શરમ આવે છે?
તું પણ અયતિમ એવા તારા પ્રાણની વાટ
જોવાનું વીઝરી આ હુદ્ર વિલાસમાં બેલાન બની
ગઈ છે! તું આમે તેને વીસરશે તો અમે તેને
કેમ શોધીશું, તેનાં સ્મરણો કેમ સનેજ રાખીશું?
અંબા! તું પણ તારું ગૌરવ, ને તારો ટેક વીસરી
ગઈ? અમારું શું થશે?’

“બેટા!” દુઃખાત્ હૃદયે મેં કહ્યું: “બધા
મને બુલ્યા તો પછી હું મારી જાતને બુઝું એમાં
શી નવાઈ?” ‘હું’ તને નહીં બુલ્યા કે નહીં
બુલ્યા હૃદયે શંકરના અવતાર સંરખે તો હમ
વીર બેહોયો: ‘મને પિતાની એધાણી ને તારી

આશિષ આપ. ‘હું’ જઈને તારા ને અમારા
પ્રાણનો પતો મેળવી આપીશ.’

“કૃતદ હૈયે, મેં તેને આશિષ આપી, ને
મારા પ્રાણના સ્મરણચિન્હોની ‘લવાની’ ધડી
મેં તેને યોંપી; ને જનનાની જાહેજલાલી બુલ્લી
હું વાલમની વાટ જોવા લાગી.

“પણ હું શું વાટ જોઉં? મારું ભાગ્ય પુટેલું
હતું. જે શોખી પરભાર્યા મારા ધરમાં વર્યા હતા,
તેને મેં છતી પોતાના કર્યા હતા. પણ એ બધા ને
મારા પુત્રો એવા મોહલા બન્યા હતા કે હાથે
કરી પાકા બ્યાપારીઓને ત્યાં વેચાવામાં તે મોજ
માનતા. અમારું સર્વસ્વ તેમના હાથમાં ગયું.

“તેમને મન હું નહોતી મહાદેવી, નહોતી
જનનાનું નુર-હું તો માત્ર હતી એક કામ કરનાર
લુંડી. મારી સમૃદ્ધિ તેમનાં સદન શોભાવવા ગઈ.
મારા પુત્રો તેમની સેવા કરવામાં રોકાયા. અને
હું આર્થજનની, જેના ઉદ્ધાર માટે દ્વિપાયન
જેવા જ્ઞાની, ને કૌટિલ્ય જેવા મુન્સદી મરી
શીલ્યા હતા તે દાસીની દાસ બની રહી.

૭

“હું અધમમાં અધમ થઈ રહી છું. હવે આથી
અધમ દશા કદપાતી નથી. મારા ગૌરવનું ઠેકાણું
નથી. મારા ધરમાં પેટપુરતું ખાવાનું નથી. મારાં
છાકરાં નબાપાં થયાં છે, તે હવે નિર્માલ્ય ને
નિરાધાર થઈ પડ્યાં છે. મારે રાત ને દિન
વૈતરું કરવું પડે છે. એથી પણ વધારે અવદશા
તો મારા અંતરની છે: હું મોજશોખમાં હતી
ત્યારે મારી દશાનું ભાન હું બુલ્લી હતી; અત્યારે
સેવાધર્મ આચરતાં તેનું મને તીવ્ર ભાન થાય છે.
મને મારું ગમેલું તેજ સામે છે. મારું
લગ્ન થયેલું ગૌરવ મને સદાયે ડાંખે છે. મારી
લુંડાએલી સમૃદ્ધિનાં સંમણાં મને આવે છે. મારા
પુત્રોની નિરાધારી જોઈ મારી જાતી ફટિ છે.
મારાં પ્રાણની પ્રતાપી મૃતિ ધડીએ ને પગે મારી

આખ આગળ રમે છે—મને ઠપકા દેતી, મારો તિરસ્કાર કરતી, મારી હાંસી કરતી. એ સદાએ કહેતા સાંભળાય છે કે ‘હું આવું છું, હું આ આવ્યો; પણ ક્યાં તું હતી તે, ને ક્યાં તું આજે?’

“ઓ ભાઈ! એનાં દર્શન કરવા, એનું સ્વાગત કરવા, એનાં પાયવંદન કરવા હું તલસું છું—પણ એ ક્યારે આવશે?—ને આવશે તો આવી અધમને સ્વીકારશે? આવા વિચારે બાકુળ બની હું આ એકાંત વનમાં વાટ જોતી બેઠી છું. યાપુ! તું ન્યાંથી આવ્યો ત્યાં આલ્યો જા. મારી કથનીમાં બહુ સાંભળવા જેવું નથી.”

સુદર્શન આ વાત સાંભળી દીગ થઇ ગયો. તેને આ સુંદરીની ઓળખાણ જાણે પહેલેથી પડી હોય એમ લાગતું હતું. પણ તે કાણ હતી તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં. આ નિરાધારની વારે ધાવાને તે તત્પર થયો.

“મા! ગભરાશો નહીં. હું તમારા પ્રાણને શાધી આપીશ. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. પણ એ કેમ જડે? એ કેમ ઓળખાય?”

આંસુ સારતી સુંદરીના આંન નયનોમાં તેજ આવ્યું. “મારા પ્રાણને કેમ પીછાનવો? બેટા! એને પીછાનવો સહેલ છે કેમકે સૃષ્ટિમાં એનો કાંઈ સમોવડ નથી.

“જ્યારે ગગનવિહારી ને મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવતા જુએ—જ્યારે રૈદ્રસપ્તેષી ને વિનાશ-વિલાસી પ્રભાવ જુએ—જ્યારે સર્વાંગસંપૂર્ણ વ્યવસ્થાત્મક સર્જકતા જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે મર્યાદાવિહોણું ને ભ્રાંતિ વિનાનું જ્ઞાન જુએ—જ્યારે સૂક્ષ્મ ને વિશાળ દૃષ્ટિ જુએ—જ્યારે અધકાર બેદવાની સતત ઉન્નંદા જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે આચાર ને વિચારની ગેપરવાહ જુએ—જ્યારે ઉગ્ર ને અવિચળ આત્મનિષ્ઠા જુએ—

સમય ને સ્થિતિનું સ્વામિત્વ મેળવવાનો નિશ્ચય જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે મનોહર ભાવનાની સતત સેવા જુએ—જ્યારે સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ સૌંદર્યની અવિરત ભક્તિ જુએ—જ્યારે તેને વ્યક્ત કરવાની સર્વશક્તી મહેચ્છા જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે દુઃપ્રાપ્ય કીર્તિની વૈશ્વા-નરસમી ભુખ જુએ—જ્યારે સર્વોપરી સત્તાનો સીમા વિનાનો મોહ જુએ—જ્યારે અપાર સમૃદ્ધિ સરળવવાનો ને સંયત્ત કરવાનો શોખ જુએ ત્યારે ઓળખજો મારા પ્રાણને.

“જ્યારે રસધેલી મસ્તીનો મોહક નીશા જુએ—જ્યારે ક્ષણેક્ષણનો વિલાસ અનુભવવાની અધીરતા જુએ—જ્યારે સ્થલ, કાલ ને દેહના બેદ છતાં મેળવેલી પ્રેમની પરમ સિદ્ધિ જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે દેશ ને જાતિથી પર એવો ન્યાય જુએ—જ્યારે વર્ણ ને યોનિથી પર એવું ઔદાર્ય જુએ—જ્યારે દાનનો જ નિરંકુશ લોભ જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને.

“જ્યાં આ બધાં લક્ષણો એકાગ્ર ધાય—જ્યાં પળેપળમાં જીવનનો રસ જણાય—જ્યાં પ્રાપ્તિ, કર્તવ્ય ને ઉપભોગમાં જ પળેપળની તપશ્ચર્યા સમાપ્ત થતી જણાય—જ્યાં પ્રદુલ્લભ શક્તિનો નિષ્કામ આર્પણાવ જણાય ત્યાં જડશે એ મારા પ્રાણ.” કહી પેલી સુંદરી ગવંથી ચોગ્રેર જોઇ રહી. દિશાઓએ વિજયધોષ કર્યો હોય એમ લાગ્યું. અને સુદર્શને એને ઓળખ્યા. તેણે માથું નમાવ્યું. “ઓળખું છું, ઓળખું છું. આ ગભરાશો નહીં. એને લઇ આવીશ. પણ તમે ક્યાં મળશો?”

પેલી સુંદરીએ ઉચ્ચ જોયું. તેની ભવ્ય મુખમુદ્રા પર અવર્ણનીય વેદના જણાઇ... તેની મોટી ને મોટી થતી આંખોમાં ઠપકા હતો... “મને,

મને !” અપમાન પામી હોય તેમ તેણે કહ્યું.
“ નબાપા જન્તુઓને મા ક્યાંથી મળે ?...” અને
દિશાઓએ રૂદન આરંભ્યું. ચારે તરફથી કહ્વાંત
કરતાં તરુઓનું આકંઠ સુદર્શનનો શ્વાસ રુધી
રહ્યું. તેને પરસેવો અકળાવી રહ્યો.

“હું ઓળખું છું—ઓળખું છું” કહેતો
તે ‘મા’ ની પાસે જવા ગયો...

—ને એકદમ સ્પર્શનો તાપ તેને સતાવી રહ્યો.
ચારે તરફ જોયું તો નિર્જન ટેકરી પર તે બેઠો
બેઠો આંખો ચોળતો હતો. તડકામાં પાસે પહેલી
સરિતા ચમકતી હતી.

સુદર્શને આંખો ચોળી, માથું દાબ્યું; શું
તે ઉધતો હતો ? શું આ સ્વપ્ન હતું ? શું તે
સ્વપ્ન આબ્યું કે તે હૃદયમાં રહેલા ભાવોની

સંકલ્પના કરી રહ્યો હતો ? શું તેણે દેવી સંદેશો
સાંભળ્યો કે ઉત્તેજિત દેશભક્તિથી નિબંધ
લખવાની સામગ્રી ભેગી કરી ?

તે ઉઠ્યો. સત્ય શોધવાની તેને પરવાન રહી.
તેણે ‘મા’ ને જોઈ હતી, તેનો સંદેશ સાંભળ્યો
હતો. તેનું દુઃખ નજરેનજર જોયું હતું. માએ તેને
પોતાની દુર્દશાનું રહસ્ય કહ્યું હતું—તે તેના
પ્રાણની વાટ જોતી હતી. તેના પ્રાણ... ‘જ્યારે
જુએ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને ..’ કહી
સ્વપ્નામાં સાંભળેલાં વાક્યો તે યાદ કરી રહ્યા.

“મા! મા! હું તમારા પ્રાણ પાછા લઈ
આવીશ” તે હમકીને ઉભો “—નહીં તો પ્રાણ
જતા કરીશ” કહી તે ત્યાંથી આઘ્યો; અને
દોડતો દોડતો ટેકરી પરથી ઉતરતાં બોલ્યો :
‘વહે માતરમ્.’

[આ વાર્તાનો વિરોધ સાગ આવતા અંકમાં]

ખ હા ર પ ડી ચુ કી છે!

સંસદ-અંશાવલિ પુસ્તક-૮

સૌ બહેન લીલાવતી કૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પુસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૮-૦]

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઈ જવા વીનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક : ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,
૧૦-૧૪, બેકદાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ.

કલકત્તામાં ડા. ખોઝની લેબોરેટરીમાં બનેલી
ખે અમૃદ્ય દવાઓ

એલીકઝીર વાઈટો ગ્લીસરો ફોસ

જેની અછતથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે વાઈટામીન્સ તત્ત્વ આ દવામાં હોવાથી હોદના નામીયા ડાક્ટરો ખાત્રીનું શક્તિવર્ધક અને ધાતુષોષ્ટિક તરીકે આ દવાની હમેશાં ખાસ ભલામણ કરે છે. ચિંતા તેમજ અતિ મહેનતને લીધે લાગતા થાક તેમજ લોહીનું કમીપણું, કોષ્ઠપણું માંદગીમાંથી ઉઠવા પછીની નબળાઈ, અમ્મિ મંદ, અજીર્ણ, બદબંધી, હાડકાંનું પોચાપણું તેમજ વળી જનું અને નપુંસકપણું વિગેરે રોગોમાં ઘણું ઉપયોગી છે: આથી જુબ સારી લાગે છે તેમજ દરત સાફ આવે છે, પહેલીજ બાટલીથી એનો ગુણ માલમ પડશે.

છ ઔસની બાટલીની કીંમત રૂ. ૨. તથા વીસ ઔસની બાટલીની કીંમત રૂ. ૫-૮-૦.

અશોક કોડીઅલ વાઈટામીન્સ

સ્ત્રીઓને લગતા અનેક રોગો પર અમૃદ્ય

ગર્ભશયોનાં દરદો તેમજ શ્વેત પ્રદર, અતિ શ્રાવ તથા ઓછો શ્રાવ, ઝટુ શ્રાવનું અનિયમિતપણું, વિગેરે પર ખાસ ઉપયોગી છે અને તેથી આવેલી ક્ષીણતા, નબળાઈ, ચક્કરનું આવવું, જાંગ તેમજ કમ્મરનો દુખાવો વિગેરે તરતજ દૂર થાય છે તથા સર્વ શરીર પ્રુષ્ટ, આરોગ્યપૂર્ણ અને સંતતિ ધારણ માટે યોગ્ય બને છે. સ્ત્રીઓના ઉપરનાં દરદોને આ દવા એક ખરો આશીર્વાદ છે.

કીંમત ૪ ઔસની બાટલી રૂ. ૨-૦-૦, ૧૬ ઔસની બાટલીની કીંમત રૂ. ૬-૦-૦.

આ બને દવા ઘણી પ્રસિદ્ધ થવાથી

દરેક દવાવાળાને ત્યાં મળે છે.

સોલ એજન્ટ્સ:—

ઈંડીઅન ડ્રુગ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ કંપની.

મોગરજી ગોકળદાસ મારકીટ, મુંબાઈ નં. ૨.

કુમારના અનુભવ

— ૦ : —

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ થી]

તેના સાર્વિક સ્વભાવને શોભે તેવું યુદ્ધ વસ્ત્ર તેણે પહેલું હતું. તેના લગભગ અર્ધ ચંદ્રાકાર કપાળની વચમાં ઝીણો રાતો ચાંદેરો અને તેની ઉપર નીચે ભરમની રેખાઓ શોભતી હતી. હાથમાં રક્ષાક્ષની માળા હતી. સ્નેહના ઉત્સાહથી તેનું મુખકમલ પ્રકુલ દેખાતું હતું. તે સર્વાંગે સ્વચ્છ હાસ્ય કરતી લાગી.

“અહો હો ! વચન આપીને કેટલે મહીને આવ્યા ! હવે તો પંદર દિવસ પહેલાં જવાજ નથી દેવાની.”

“પહેલીજ તકે આવ્યો છું, ને આવું ખોસો છો ? હું મુંઝામ ગયો, ત્યારે તો તમે પીએરમાં હતા, એટલે પાછા ફરતાંજ અવાપને ?”

“ચાલો પણ તમે આવ્યા, તે તો બહુજ સારું થયું.” મારો જવાબ ઉડાવી તે બોલી.

“તમને તો જેમ વધારે તરફી આપીએ, તેમ તમને વધારેજ ગમે !”

“જો વળી આવ્યા ત્યારથી તરફી ને પાડની વાત કરવા માંડી કે ?”

“હમણાંજ દીવાન સાહેબે કહ્યું કે આજે સવારે ચાર વાગે ઉઠીને તમે ખટખટ કરવા માંડી છે. અને આ તો હજી મગળાયરણ થયું.”

“હું તો હમેશાં વહેલીજ ઉઠું છું આજે તમે આવવાના હતા, એટલે અડધોએક કલાક વધારે વહેલી ઉઠી, એટલુંજ.”

પછી કુંડળીઓની ખજર અંતર પુછી અમે નિલકંઠમાં ગુંથાયાં.

બેચાર દિવસ તો મોજમજામાં ચાલ્યા ગયા. પણ નવનીતભાઈએ લાગ સાધીને

પોતાની બાજુ તો ગોઠવીજ હતી. તેમના નિલના સ્નેહકલ્પની અને સ્નેહવિવશતાની અસર તેમના કોમળ શરીર પર પણ થઈ હતી. તેમની આંખો ઉઠી ગઈ હતી, તેમનો ચહેરો શીકો પડ્યો હતો. અને કોઈકાઈ દિવસે તાવ પણ આવતો હતો. તેથી કોણ જાણે કેટલામી વાર તેમણે થોડાં અડવાડીયાં માટે મધુરી સાથે કુમસ પાસે બીમપુરમાં રહેવા જવાની ગોઠવણ કરવા માંડી હતી. તેમાં વાંધો હતો માત્ર મધુરીનોજ, ને તેનો નીકાલ કરવાનો મારે માટે રાખ્યો હતો.

એક દિવસ રાત્રે દસેક વાગે હું નવનીતભાઈની સાથે તેમની ઓરડીમાં બેઠો હતો. અમારી નીચેનાજ ખંડમાં મધુરી સાસુના મંડળને ક્યારનુંએ વીદાય કરી ઘરમાં હેઠાં ઢાંકાસાંકાં કરતી હતી અને સવારને માટે નોકરોને મુચના આપતી હતી. તેને એ હંમેશાં સાલતું હતું, કે બીયારા નોકરોને વાસણ માંજવાને મોડે સુધી જાગવું પડે છે અને પાછું સવારમાં ચુનો સળગાવી ગરમ પાણી મુકવા બહુ વહેલું ઉઠવું પડે છે. તેથી તે આજે તેમને કહેતી હતી : “કાલથી તમારે કોઈએ સવારે બહુ વહેલા ન ઉઠવું. હુંજ ચુનો સળગાવીને પાણી મુકીશ. સમજ્યા કે ?”

રાત્રિની શાંતિમાં આ શબ્દો અમે બંનેએ માંસળ્યા. બીજાં બધાંએ ક્યારનુંએ ધોરવા માંડેલું, છતાં આટલે મોડે સુધી મધુરી કામથી ન પરવારે તેથી તો નવનીતભાઈ હંમેશાં ચીઠ્ઠાતાજ અને તેમાં વળી તેણે ખાસ નોકરોનીજ દાઝ જાણીને સવારનું પણ નવું કામ માથે લીધું, તેથી તેમને પીતો ઉઠીજી ઉઠ્યો.

“જુઓ, આ તમારી બહેનનાં પરાક્રમ. કેંક ને કેંક આવું કરે, પછી કેમ ટંટો ન થાય ?”

હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો દાદર પર મધુરીનાં પગલાં સંભળાયાં. તે આવી એટલે આવેશથી બેઠા થઇ, નવનીતભાઈએ તેના પર મીટ માંડી. મધુરી તો નિશ્ચલ હાસ્યથી મારા સામે જોઇ બોલી: “કેમ કુમારભાઈ! આજે ખુબ ગરમાગરમી જમી છે કે?”

“તમારીજ ખાતર. હમણાંજ તમે નોકરોને સવારની છુટ આપી, તેથી નવનીત-ભાઈ તમારા પર ખુબ ગુસ્સે થયા છે.”

“હું ધારતીજ હતી, કે મારા બોલ તમને સંભળાશે અને આવું કેં થશે પણ સાચું કહેજો, એ પણ આપણા જેવા માણસજ છેને? આપણને પુરું ઉઘવાનું જોઈએ અને તેમને ન જોઈએ? અને વળી હમણાંજ એક બે જણને નો તાર આવી ગયો. હું તેમની જુજ ન જાણું, તો ખીજું કોઈ જાણનાર તમે આ ઘરમાં જુઓ છો?”

“થયું ત્યારે આપી ફુનીઆની જુજ જાણજો. વહેતો મુકજો ફક્ત મનેજ.” નવનીતભાઈ તકુકી ઉઠ્યા.

“હું કોઈને વહેતા શું કરવા મુકું? પણ ઇશ્વરને ધેર તો શેઠ ને નોકર ચૌ સરખાંજ છે. એટલે સૌની દયા જાણવી જોઈએ.”

આ શબ્દોની મારા ઉપર તો જાદુઈ અસર થઇ. મધુરીના જીવનશાસ્ત્રની જે ચાવી હું શોધતો હતો તે મને મળી ગઇ. તે નહોતી રનેહને અંખતી કે નહોતી સ્વતંત્રતાની જુખી. તે બને તો સંસારનાં ક્ષણિક તત્ત્વો છે. તેનું દીલ તો સંસાર પર નહીં પણ પરમાથ પર લાગેલું હતું—તેને વિશુદ્ધ સ્વાર્થની નહીં, પણ દિવ્ય ધર્મની લગ્નની લાગેલી હતી. ઇશ્વરે જે જુદાં જુદાં માણસો સાથે સંબંધ ધડયો છે, તે સૌ પ્રત્યે પ્રેમભાવે

યથાયોગ્ય ફરજ અણિશુદ્ધ બળવવી—આમ કરતાં ન કેં અભિમાન રાખવું, કે ન કેં ફળની આશા રાખવી—સૌ કર્મ નિષ્કામ ભાવે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરવાં—એ તેનો જીવનમંત્ર જણાયો. હું આ બધા વિચાર કરવામાં રોકાયો, તે દરમિયાન પતિપત્નીની સાકંમારી વળી નવેસર શરુ થઇ.

“હીક, હવે તમારે બીમપુર આવવું છે કે નહીં? તે કહી દો, એટલે પછી છેવટનો નીકાલ આવી જાય.” નવનીતભાઈ વાત ફેરવીને બોલ્યા.

“બીમપુરમાં શું છે?” મધુરીએ જરાક મગ્નક કરતા પુછ્યું.

નવનીતભાઈ તરત મારા સામે ફરીને બોલ્યા: “જુઓ આ નવું નાટક. જાણે કેં જાણુતાંજ નથી!”

“નવનીતભાઈની અને તમારી પણ તખીઅત સારી રહેતી નથી, તેથી થોડા દિવસ હવાફેર કરી આવો તો ફાયદો થાય. તે માટે દીવાન સાહેબે પણ રજા આપી છે,” મેં સંધિનો પ્રયાસ શરુ કર્યો.

“મારી તખીઅત તો સારીજ છે. અને એમનું તો મન જ્યાં સુધી શાંત નહીં થાય, ત્યાં સુધી તો તખીઅત એવીજ રહેવાની છે.”

“એટલે મારી તખીઅત તો જલ્દતમમાં જાય ને તમારો તો પાછો નન્નોજ છે, એમ ને?”

“મેં ના ક્યાં કહી છે? હું કેંજ સમજતી નથી, એમ શું કરવા ધારો છો?”

“ત્યારે તમારા મનમાં ખીજું શું ખટકે છે?” મેં ધીમેધી પુછ્યું.

“સસરાજી તો રાજા માણસ છે. તેમની તો કોઈ દિવસ નાજ નથી. પણ સામુજીનું મેં ચઢે એ મને ગમતું નથી.”

“જુઓ, હું તમને કહેતો હતો, તેજ વાત પાછી આગળ આવીને!” નવનીતભાઈ મારા તરફ ફરીને બોલી ઉઠ્યા.

“પણ મારી વાત ખરી છે, તેને કેં એમ કાઢી નંખાશે? બધાનાએ તરફ જોવું તો પડેજ ને?”

“મહેરબાની કરીને ત્રધારે ન બેસશો, નહીં તો એ સા.....ળાંબોને હું ગાળ દઈ બેસીશ.”

“મને આજ નથી મમતું. આપણે કોઈને ગાળ શું કરવા દઈએ? જે ખોટું કરે તેને પાપ લાગે, તેમાં આપણું મોં શા માટે બગાડવું?” મધુરીએ જરા જુસ્સાથી કહ્યું.

“તમારી શીલસુશી તો જાણી. સાર એટલો કે સાસુજી કોઈ દિવસ રાજપુશીથી રંગ આવે નહીં, અને તમે બીમપુર આવો નહીં.”

“એમ પણ શું કરવા માની લ્યો છો? પહેલાંના કરતાં મારે તેમની સાથે કેટલું સારું અને છે, એ તમે કેં નથી જાણતા? પણ કેટલા મહીનાની રાતદિવસ મહેનત કરીને ખીણમાં મેળવી હોય, તેમાં સાતદસ દિવસની મોજ કરવાથી પાછું ઝેર મળે, અને કીનારે આવેલું વહાણ કુધી જાય!”

નવનીતભાઈની કમાન હવે છેકજ છટકી ગઈ. આવેશમાં ઉભા થઈ કાંપને સ્વરે તે બોલ્યા: “ડીક, સારે તમારે મારું કામ નથી, મારે તમારું નથી. તમે સાસુજીનું મન સાચવ્યા કરજો, એટલે લવંસાગર તરશે. અને આમ મારા કોઢીનું પાણી થયાં કરે, તેના કરતાં તો.....” વાક્ય અધુરું મુકી નવનીતભાઈ હલંગ મારી દાદર પાસે ગયા, અને ધડગડ ધડગડ નીચે ઉતરીને ચોકની છો પર ચઢ્યા. મધુરીએ મને સાન કરી, એટલે તરત હું તેની

પાછળ ઉતરી, અને એક એરડો બ્રાજીંગી બહાર નીકળતાં ચોકની છો પર નેમને ચત્તાપાટ પડેલા, તે કુસકાં ભરી આંસુ સારતા જોયા. કેટલીએ વાર સુધી તો મારું કહ્યું સાંભળેજ નહીં, અને ડેંક ને ડેંક પડાતકાજ બોલ્યાં કરે. પછી તેમના માથા પર થોડી વાર સુધી હાથ ફેરવી, ‘ગોળીમાંથી કંડું’ પાણી પાછ, તેમને શાંત કર્યા. અમે પાછા ઉપર આવ્યા, ત્યારે મધુરીના ચહેરા ઉપર ચિંતા અને શોકની સાથે ગભરાટની પણ છાયા મેં સ્પષ્ટ જોઈ. થોડી વાર સુધી સૌ શાંત રહ્યાં. છેવટે મેં ધીરેથી મધુરીને કહ્યું:

“તમારી વાત તો હું હવે બરાબર સમજી ગયો છું. પણ તમેજ કમ્પ્લેક્સ દરશો કે તમારી પહેલી ફરજ નવનીતભાઈ તરફ. અને પછી બીજાની તરફ. આમ ને આમ કરતાં તેમના શરીર કે મનને કેં વ્યાધિ થઈ જશે. તો પછી શું કરશો? અને આવું દરદ પહેલેથી કેં નોટીસ આવે છે?”

“મને પણ થોડા વખતથી આવી બીક લાગે છે. પણ જેમની સાથે આખો દિવસ રહેવાનું તેમને પણ તેવે શી રીતે સુકાય?” મધુરી ડેંક નરમ પડીને બોલી.

“પણ બધીએ બાળતમાં ડેંક હદ હોય છે. તમે સાસરે આવીને બીજેજ દિવસે સહેલગાદ કરવા ઉપડો તો તે ખોટું દેખાય, એ હું પણ કમ્પ્લેક્સ કરું છું. પણ તમને તો અહીંયાં કેટલાંએ વરસ થઈ ગયાં, અને હીવાન સાહેબની રંગ પણ મળી છે, તોએ તમે નવનીતભાઈની તખીઅતના ખાસ કારણ છતાં આટલો બધો સંયમ રાખો, એ તો વધારે પડતુંજ કહેવાય.”

મધુરી ડેંક ઉડા વિચારમાં પડી. મેં આગળ ચલાવ્યું:

“છતાં હું જાણું છું કે સાસુની પરવાનગી વિના તમને જવાનો ખરો ઉમળકો ન આવે ને તમારું દીલ ડગ્યા કરે. તેથી હું એ પરવાનગી મેળવી આપવાનું માથે લઉં તો ?”

“તે સસરાજી કહે તો તમારી આગળ ઉપરઉપરની રળ તો સાત વાર આપે એમાં શું ?” મધુરીએ પોતાની ફલીલ નરમાશથી ચાલુ રાખી.

આ સાંભળીને નવનીતભાઈ ફરી પાછા પથારીમાં બેઠા થઈ મથા, અને ખુબ ગુસ્સામાં આંખો ફટારીને મધુરી સામું એકી ટસે બેઠ રહ્યા. પણ એમને બોલવાનો કે અવકાશજ ન આપવાને હું તરતજ બોલ્યો :

“એમ પણ નહીં. તેમની રળ ખાનગીમાં નહીં, પણ ચોકમાં સૌ સાથે જમવા બેઠાં હોઈએ, ભારે લઈ તો પછી કે વધી રહેશે ?”

“પછી તો સાત સમુદ્ર ઝોળંગીને પણ એ જ્યાં દોરે લાં જાઉં.”

આ શબ્દો સાંભળીને નવનીતભાઈનો ચહેરો નરમ પડ્યો. તેમના કપાળ પર કરચલી શમી, છાતી ફલકી થઈ, અને થોડી વારમાં તેમના મુખ પર જરા સ્મિત પણ રજુ. પણ મધુરીને તો જેમ પહેલા શોક ન હતો, તેમ હવે અતિ હર્ષ પણ થયો નહીં. તે તો એની એજ રહી, નિશ્ચિત ધર્મની અચલ પ્રેમક મૂર્તિ બીજેજ દિવસે સવારે મે દીવાન સાહેબ સાથે ખાનગીમાં આ વીશે વાત કરી, તેમના પુત્ર અને પુત્રવધુ બંનેનાં મન સમજાવ્યાં. પછી તેમણે એકમે દિવસ તેમના પત્ની સાથે ખાનગી ચર્ચા કરી. એવામાં એક દિવસ વળી નવનીતભાઈનું માથું સખત કુખવા આવ્યું. મધુરીની કાયા પણ જરા કરમાઈ તો હતીજ. છેવટે જમવાની વખતે વાત નીકળી. તેજ દિવસે બીમપુરના મહાનવાળા

જમીનદાર પણ જમવા આવ્યા હતા. સૌ પુરુષવર્ગ નવનીતભાઈને મહીના માસ માટે બીમપુર મોકલવામાં એકમત થયો, અને એમે તેની તબીબતના કારણે એવું ગંભીર સ્વરૂપ આવ્યું, કે બધી સ્ત્રીઓ પોતેજ જરા ગભરાઈ ને—જરા કચવાતે મને, અને કૈંક મધુરીના તપથી તેમનું પથ્થર જીવું દીલ કૈંક પીગળવાથી તેને પણ સાથે મોકલવાની ભલામણ કરી.

પછી થોડાજ વખતમાં બંનેને બીમપુર જવાનો દિવસ નક્કી થયો. બધી ગોઠવણ ચોક્કસ થઈ. મારું કામ પુરું થયું, એટલે મેં મારે ગામ જવાની રજા માગી.

“અહુ નક્કી કરીને તમે ઠીક ખસી જાઓ છો ? તમારે થોડા દિવસ તો આવવુંજ પડશે.” મધુરીએ બહુજ ભાવથી આગ્રહ કર્યો. મેં દસીને જવાબ આપ્યો : “વકીલાતનું કામ પુરું થયું, એટલે બંદા છુટા.”

બીજે દિવસે હું મારે પથે પડ્યો. પણ મને શી ખબર કે હું તેને સાજીસમી હેઠલીજ વાર જોતો હોઈશ !

૩

આ પછી લગભગ એક વરસે નવનીતભાઈ એ શામનગરમાં નોકરી લીધી. તે કાયમની થઈ, એટલે મધુરીએ સાસુસસરાની આશિષ લઈને ત્યાં ધર માંડ્યું. તે દરમ્યાન મને સચીન આપવાનું ઘણી વાર આમંત્રણ તો મળતું જ હતું, પણ મને ત્યાંનું વાતાવરણ અતિશય દુઃખદાયક લાગતું, તેથી હું તો એકજ જવાબ આપતો, કે “તમે બંને જુદું-ધર માંડશો, ત્યારે આવીશ.” તેથી હવે તો નગરથી મધુરીએ ઘણોજ આગ્રહ કરવા માંડ્યો, તે સ્વીકારવાનો રસ્તો શોધતાં થોડા મહીના થઈ મથા. એટલામાં અમારા પતનમાં અમારા બંનેના સંબંધીઓમાં લગ્ન હત્યાં, તેથી તે

પ્રસંગે તે પણ આવશે, એમ ધારીને ઘેર આવ્યો. તેના માતપિતા અને ભાઈભાંડુ પણ ત્યાંજ ભેગાં થયાં હતાં—કોલેજને અને કોર્ટમાં પણ રજા પડી હતી—અને પાંચેક વરસથી નહીં થએલું એવું રતેલીસંબંધીઓનું અસાધારણ સંમેલન થયું હતું. અમારું આખું કુટુંબમંડળ મધુરીને ઝંખતું હતું, કારણકે તેના દુર્ભાગ્યથી સૌને તેની દયા આવતી, તેમ તેના અલૌકિક ગુણો પર સૌ આશ્ચર્યન થતાં. મેં અને બીજાં વ્યક્તિઓએ આ પ્રસંગે પાંચસાત દિવસ બધાંને મળીને મન મોકળું કરવા, તે સૌના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવા અને તેને ખુશ જ સંખેલું. પણ અમે કોઈએ હજી તેને પુરી પીછાની ન હતી.

લમના ત્રણ દિવસ પહેલાં તેના નીચે સુજાળનો જવાબ મને મળ્યો:

“મુ. કુમારભાઈ,

તમારા સૌના માયાળુ આમ્રદ માટે યજ્ઞોજ આભાર માનું છું. પણ જણાવવાને ઘણીજ દીલગીર છું કે મારાથી આ વખતે તો આ ઘર છોડીને બધાંને મળવા નહીંજ આવી શકાય.

કારણ તમને શું લાગું? એમજે તો મને ક્યારનીએ રજા આપી છે—મારા આવવાથી એમને કે ખાવાપીવાની હરકત પડે એવું પણ નથી. પણ ઘર માંડે એત્રણ મહીનાજ થયા છે, એટલામાં તે છોડીને આવવાં મારો જીવ ચાલતો નથી.

તમે જણો છો કે, અત્યાર સુધી મોટા ઘરમાં ઘણાંનાં દીલ સાવચવા જતાં મારાથી એમને માટે કેજ થઇ ચકું નથી. તેથી તેમના હૈયામાં હંમેશાં હોળી સળગતીજ રહી છે—એમનું લોહી સુકાઈજ ગયું છે—અને તે બધાનું કારણ હું પોતેજ. પણ હવે પરમેશ્વરે એકંતે તેમની સેવા કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તેવે વખતે મારા ચાર દિવસના સુખને ખાતર હું મારો ધર્મ કેમ ચૂકું?

સાચું કહું તો બધાંને, કાકાને (પિતા), બહેનને (માતા), ભાઈઓને, તમને બધાંને મળવાનું મન

તો ઘણુંજે થાય છે. અત્યાર સુધી તો સાસરે ને પીચેર બર્થા ઘરમાં રહેવાની ટવ પડેલી, તેથી બધારે પહેલું પહેલું ઘણુંજ સુનું લાગતું, અને હજી પણ સંધ્યાકાળે એ ઘરમાં ન હોય ત્યારે સૌને સંભારી કોઈ વાર જરા રોવા જેવી પણ થઇ જઈ છે. એટલે આટલાં બધાં ભાઈભાંડુને એકજ વખતે મળવાનું તો બહુજે ગમે, પણ ઇશ્વરને ગમે તેજ ખરું.

એટલે જે માઈઓ મને સંભારે તેમને કહેજે, કે હું બહુજ ખુશીમાં છું. અને સૌએ એમજ સમજાવું કે જાણે હું ત્યાં આવેલીજ છું. સૌને મારા નમસ્કાર કહેજે.

સૌ. મધુરીના પ્રણામ.”

આ વાંચી અમને બધાંને ઘણુંજ દુઃખ થયું. પણ તેની અડગ ધર્મશુદ્ધિ આમજ અમારે સંસારી રતેલ શા કામતો?

લમ થયા પછી સૌ પાછાં વેરાયાં, અને હું મુંબાઈ ગયો. પણ તે પછી થોડાજ દિવસમાં મને એર્થાંતી ખચર પડી કે ચૈત્ર માસમાં નવરાત્રિ પૂજા કરવાની બીજા કોઈને સગવડ ન હોવાથી મધુરીને બોલાવી હતી, તેથી તે નવનીતભાઈની રજાથી તરત ત્યાં ગઇ હતી. મુસાફરીમાં શરદી લાગવાથી કે નવરાત્રિનાં વ્રત કરવાથી—ગમે તે કારણથી બીજેજ દિવસે તેને સખત ટાઢ ચઢી, અને તાવ આવ્યો. આ વીશે તેણે નવનીતભાઈને સહેજ લખી જણાવ્યું, પણ તેની સાથે કામ સુકી નકામા દોડી ન આવવાનું પણ સુચવ્યું. છતાં તેમની ધીરજ તો રહીજ નહીં, તેથી તેઓ તો પહેલીજ ગાડીમાં બેસીને સચીન આવી પહોંચ્યા. મધુરીની તબીબત પણ સુધરવાને બદલે ધીમે ધીમે ખમડતીજ ગઇ. તોપણ લીધેલું વ્રત તો ગમે તેટલું સહન કરીનેજે પુરું કરવાની તેણે હક લીધી. ખુબ એંચાઈને તે નવમીનાં પારણું સુધી પહોંચી. પણ શરીર આટલો જીલમ કેમ સાંખી શકે? દસમના દિવસથીજ

તેનું દરદ વધ્યું. એ ત્રણ દિવસમાં દાકતરોએ ન્યુમોનીઆ પારખ્યો. તરતજ નવનીતભાઈએ મને તાર કર્ચો. એ વાંચીને હું ચમક્યો. ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે તેની છાંદગી ખરેખર જોખમમાં છે, એમ સમજાવ્યું.

સચીનની છેલ્લી સ્નેહયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની ઓરડીમાં ગયો એટલે મને જોતાં વારજ તેની આંખો ભાવથી ચળકી ઉઠી. પચારીમાંથી જરા ઉચી થવા પછુ ગઇ, પછુ સૈએ વારી. ખાટલાની એક બાજુ પર તેણે જગ્યા કરી આપી, ત્યાં હું બેઠો.

“કેમ. તમે કેં આટલે દૂરથી ઓર્ચીતા?”

“કેમ. તમારે ઘેર આવવાની બધી છે?”

“ના, ના. ઘર તો તમારું જ છે, પણ મારી ઠીકર કરીને આવવા જેવું તો હવે નહીં.”

“તમને કેમ છે હવે?”

“ખાસ કંઈ નથી. મારું શરીર તો જરા બેવડું જ છે. તેમાં વળી માતાએ બેઠી, એટલે જરા તાવ આળ્યો; તે જોતજોતામાં ઉતરી ગયો, એટલે પાછી ઉભી થઇશ.”

“અમારે તો એજ જોઇએ છે. પણ તમારી તખીઅત લયડી, ત્યારે પૂજા બીજા કાઢને કરવા દીધી હોત, તો ન ચાલત?”

“જુઓ હું પૂજામાં કેટલા વરસે બેઠી? જરા તાવ આળ્યો, તેમાં કેં અધુરી મુકાવ?”

“પછુ રજનું ગજ તો સહેજમાં થઇ ગય. શરીર સારું હોય, તો સૈ વાનાં કરી શકાવ.”

“અરે, એમ તે મને શા ધા વાગવાના હતા? ને વળી કોઇ દિવસ મરવું તો છેજ ને? તો માતાજીની પૂજાને નિમિત્તે દેહ પડે, તે કરતાં વધારે રડું શું?”

હું ચુપ થઇ ગયો, પણ મધુરીની જીભ આગળ ચાલી:

“પછુ મને એક દુઃખ થાય છે ખરું.

મારી ખાતર બધાંને રાતદિવસ બહુજ શીકર ને મહેનત કરવી પડે છે!”

હું જરા ચીદાયો: “આશું તમારાથી બોલાય? તમે ધર્મ કરતાં પચારીવશ થયાં, તો બીજાં પોતાની ફરજ ન બળવે?”

મધુરી ચુપ થઇ, ને તેની આંખ ઘેરાવા લાગી, એટલે હું બીજા ખંડમાં ગયો.

એત્રણ દિવસમાં તો તેની માંદગી છેકજ વધી ગઇ. તેને ચિત્તભ્રમ થવા લાગ્યો, ને લવારી ચરુ થઇ. ગામના અને સુરતના સારાસારા ડોક્ટરો બેગા થયા. ધણી તપાસ અને મસલત કર્યા પછી, છેવટે સૈએ તેના જીવવાની આશા મુકી. તેથી તે છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચી જાય તે પહેલાં તેની આખરની વિદાય લેવા તેના ખંડમાં ગયો. મધુરી ખાટલાની એક બાજુ પર તકીઆમાં માથું દબાવી મુતી હતી. નવનીતભાઈ પણ તેની બાજુએ છુટણુ વાળી મધુરીના એક હાથને પોતાના બંને હાથમાં લઇને બેઠા હતા. હું દાખલ થયો, એટલે નવનીતભાઈએ માથું ફેરવી મારા સામું જોયું. તેમની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. ઓર્ચીતા આવેલા અંતિમ દુઃખથી તેમનો ચહેરો ધોળો પુષ્ટી જોવા થઇ ગયો હતો. મધુરી હિંમતીજ હોય, તો તે ન જાણે, એમ ધીમેથી હું પાસે બેઠો. સહેજ વારમાં મધુરીએ મારા સામું જોયું, અને બહુજ ધીરેથી નવનીતભાઈના હાથમાંથી પોતાનો હાથ સેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિષ્ફલ!

મધુરીનાં પણ આંસુ તાત્કાલ લોહલાં લાગ્યાં—જળજળીયાં તો દેખાતાં પણ હતાં. આથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ લાગ્યું કે તેના આ અંતિમકાળે તેના વદન પર વિરાગતી વિજયી પ્રસન્નતા ઓસરી ગઇ હતી.

સંયમ અને સેવાથી શરીર અને સંસાર પર તેણે હાંડગીભર ને અનન્ય સાત્રાન્યરથાધ્યું હતું, તેનો લોપ થતો જણાયો. વ્યાધિ માથે તેનું યુદ્ધ શ્વમતું હતું, તેનું શરીર હવે ધીમે ધીમે વ્યાધિને વશ થતું હતું, તેમ તણે ને કામળ ને માર્મિક પ્રેમભાવની સાથે હાંડગીભર યુદ્ધ કર્યું હતું, તે આ ધડીએ તેના હૃદય પર સાત્રાન્ય ભોગવતા હોય-તેની મીઠી આંખોમાં નિરંકુશપણે વિલસતા હોય-એમ લાગ્યું. તેની મુખમુદ્રા પર કેવળ આનંદ અને ઉત્સાહને બદલે નરી દ્રામલતા અને પરમ વાત્સલ્યભાવ છવાઈ રહેલાં દેખાયાં.

“કેમ, તમે ક્યારના આવ્યા છો?”
ધણજી નરમ અવાજે મધુરીએ પુછ્યું.

“સહેજજ વાર યદ.”

“આજે તો કે ધણા દાકતરો ભેગા થયા હતા, અને પછી અહીંયાંથી કે બધાંએ ચાલ્યાં ગયાં છે, એ શું?”

“તમારે તે કશાનો વિચારજ ન કરવો. જે કરે છે, તે તમને વહેલો આરામ આપવાનેજ.”

“તમે ન કહો, પણ હું સમજી ગયો છું.”
જે દાકતરોએ હવે મારું લાવિય જાણ્યું છે. પણ મારો આવરદાજ પુરો થયો હશે, તેમાં કોઈ શું કરે?”

આ બોલતાં બોલતાં મધુરીની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. મેં સંયમ રાખવાનો ધણીએ નિશ્ચય કરેલો, તે સરવા લાગ્યો. ઉપદેશ આપવાની પણ દીમત ન રહી. આંસુ લુછતાં તે બોલી: “મને આજે શા માટે આંસુ આવે છે, ને જાણો છો? બાકી મારી આંખમાં કોઈ દિવસ તમે ઝળઝળીયાં સરખાં પણ જોવાં છે?”

મેં મુંઝે મોઝે ડોકું હલાવ્યું. “મને કેં મરવાની બીક છે એમ ધારો છો? મરવાથી તો આ દુનીઆમાં પાપ જોઈ કાશે, અને

પ્રભુની પાસે વહેલાં પહોંચાશે. તેમ મને કેં મુખની પણ વાસના રહી નથી. ઘેર અને અહીંયાં પણ આટલી ઉંમરમાં કેં મણા નથી રહી.”

હું કેંક કહેવા જતો હતો, પણ મારા શબ્દો મારા હોઠ પરજ સુકાઈ ગયા.

“સૌ સર્ગાવહાકાને છોડતાં કેં દુઃખ ન થાય, એમ નો નહીં. મરતાં પહેલાં એક વાર પણ કાકાને, બહેનને, ભાઈબહેનોને મળાયું હોત, તો તો બહુજ ગમત.”

આ શબ્દો બોલતાં તો તેની આંખમાંથી આંસુની ડોળ ઉઠળી ને કુરકે કુરકે તે રોધ પડી. પણ વળી આંસુ લોહીને તે બોલી:

“પણ આજે મને એટલું નથી સાલતું. બાકી તમે તેમને મળશો, સારે કહેશોજ કે તેમને સંભારતી સંભારતીજ હું ગંધ છું.”

હવે મારી આંખમાંથી પણ શ્રાવણ ભાદરવો વરસવા લાગ્યા. મેં રુમાલથી આંસુ લોહી નાખ્યાં.

“જેમ જેમ છેલ્લી બડી આવતી જાય છે, તેમ તેમ સૌ સર્ગાવહાકાં ને સાસુસસરાજ તરફ ને કેં કહવા બોલ બોલી છું-જીલસુક કરી છે-ને માટે બહુજ પરતાવો થાય છે.”

“તમે એટલાં બધાં પુરવ કર્યાં છે કે ઇશ્વર ઉદારપણે મારી આપશે.”

“પણ આટલાં બધાં આંસુ કેમ આવે છે તે જાણો છો? જેમને માટે સારો લવ-સાગર ખેડ્યો તેમને માટે તો મારાથી કેંજ ન થઈ શક્યું તેથીજ.” તેણે કેંક અદ્ભુત પ્રેમલ દષ્ટિ નવનીતભાઈ તરફ ઠેરવી. અનેથી એકબીજાના હાથ દબાઈ ગયા. નવનીતભાઈ તો ચોધાર આંસુ સારતા, ઇસ પર માથું મુકી શીંગડું વળીને પડ્યા.

અંતિમ ક્ષણે અંતરના પર બોલવાનો કેંક અનન્ય આવેશ મધુરીના વદન પર છવાતો ગયો.

“મારો જીવ અત્યારે સાક્ષી પુરે છે, કે હું જીવગીભર એમના પ્રત્યે તો બહુજ નિષ્કર થઈ છું. મેં બધાનું સંભાળવામાં તેમને નજ ગણ્યા ! તેમણે મને હંમેશાં પુલની માફક માથે રાખી, ત્યારે મને કોણ જાણે શીએ શુદ્ધિ સુઝી, કે હું તેમને હંમેશાં ઠોકરજ મારતી ગઈ!”

અંતઃકલ્પનાં આંસુનું પણ કેવું ગદન રહ્યય ! જે કઠિન સંયમ જાણીશુછને પાળતાં પોતાની જીવગી ખતમ કરી તે માટેજ છેવટે પોતાને દોષ દેવો એ તો નિર્દય આત્મ-પરીક્ષાની અવધિજ !

એ આવેશ પણ છેવટે નરમ પડતો ગયો.

“મારા મનમાં તો એમજ હતું, કે ચાર દિવસ સુએકુએ કાઢી નાંખીને પછી જુદાં રહીશું, ત્યારે જીવગી સુધી પુરેપુરો ખંગ વાળીશ. એ દિવસ પણ આવ્યો, પણ તે પરમેશ્વરને નજ રહ્યો. એટલે હું તો ફક્ત પાપનીજ ગાંસડી આંધીને પરજોકમાં સીધાં છું.”

આમ કહેતાં તો તેની બધીએ ધીરજ ખુટી ગઈ. ફરી પાછી તકીઆ પર માથું નાંખી ઢગલો થઈને પડી.

હું તો દિગ્મૂઢ બની ગયો હતો. આ કરણ પ્રસંગ લંબાવવાથી તો તેને નુકશાનજ થાય એમ હતું, તેથી બંનેને એકલાં મુઝી હું ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ખીજે દિવસે તેને દમ ઉપડ્યો, તે પહેલાં એક વાર જરા દૂરથી નીહાળવાનો અવસર મળ્યો. તે વખતે ગીતાજીને પાઠ ચતો હતો. તે બેલતી બંધ થઈ હતી. કદાચ શરીરની બેદના પણ શમી હતી. તેના પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ પણ પુરાં થયાં હતાં. સંસારની સાથે તેણે

છેલ્લો હીસાજ કરી લીધો હતો. હવે તો તેનો જીવ શરીરનાં બંધન છોડી સ્વતંત્ર થવા-તેનો આત્મા આ સંસારને તજી પરમેશ્વર સાથે એકતાર થવા મથતો હતો. તેના પવિત્ર વદન-કમલ પર કોઈ અનન્ય શાંતિની દિવ્ય સુરખી જવાઈ રહી હતી. તે મનુષ્ય મરી દેવ બનતી હતી.

તેનાં આ દર્શન કરી મારો શોક પણ શમ્યો. હું પણ કદપનામાં કે જીવગી દુનીઆમાં બિહરવા લાગ્યો. એટલામાં તે કેવળ નિશ્ચેષ્ટ થઈ, એટલે બરમાં રોવાનો ઘણો કાલાલલ થઈ ગયો. તેની મારા ઉપર કે અસર થઈ ન થઈ, એટલામાં તો અમે રમશાનમાં ચાલી નીકળ્યા.

ચિતા પર તેના શબ્દો પધરાવી, યોગ્ય વિધિ કરીને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, એટલે હું દૂર એક ટેકરા પર જઈને બેઠો. ત્યાંથી કેટલીએ વાર સુધી એ ભડભડતી ચિતામાંથી નીકળતી જવાલાઓ ઉપર ભાસતા વિવિધ રંગ પર-તેમાં ભરમીભૂત થતા મધુરીના શબ્દ પર મેં એકા દસે એવાંજ કયું. મારા મનમાં તો ફરીફરીને એ વિચાર આવ્યા-જ કરે, કે જેમ તેનો દેહ પંચમહાભૂતમાં મળે છે, તેમ તે મધુર પુષ્પનો પુષ્પપગગ છેક ઉંચા આકાશમાં ઉડી રંગમાં ભળતો જાય છે.

ત્રણ ચાર કલાકે ચિતા શમી ગઈ. તેની ભસ્મ અમે નદીમાં ઠારી. પ્રવાહની સાથે તે પણ સમુદ્રમાં મળી-તેનો અમર આત્મા પણ પરમાત્મામાં ભળી ગયો.

આયસંસાર આવી કેટલીએ મધુરીઓથી મધુર બનતો દશે-કેટલીએને અકાળે રમશાનમાં સુવાડતો દશે, એને વિચાર કરતો કરતો હું ઘેર ગયો.

કીમત



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૪થી]

કે દુરત મોટર ચાલવા લાગી, અને વિમળાને લઈને કોલાખા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

X X X
લગભગ એકાદ કલાક વહી ગયો.

X X X

વીજળીની બત્તીઓથી સુશોભિત હીવાન-ખાનામાં હંસરાજ શેઠ એકા હતા. સમુદના મોળા સમા વિચારોમાં તેઓ એટલા બધા અટવાઈ ગયા હતા કે તેમાંથી નીકળવું તેમને તદ્દન અસંભવિત લાગતું હતું. આઠ દિવસની અંદર આ હીવાનખાતું, આ નોકરો અને અન્ય સર્વસ્વ પેલા દુષ્ટ પ્રમોદરાયના હાથમાં જવાતું હતું, અને હવે કલકત્તાથી પોતાની મીઠકત માટે ખાસ આવેલો પ્રમોદરાય, આ કેસમાં જીતે એમ ચોક્કસ લાગતું હતું.

એ સમજી શક્યા હતા કે મનુષ્યને અધિક સુખનો અધિકારજ નહોતો. પણ એ જ્ઞાન એમને બહુ મોઢું આવેલું. અને અસાર સુધી શ્રીમંતાઈમાં મહાલેલા હંસરાજ શેઠ હવે દરથી દેખાતી ગરીબીથી અત્યંત બીતા હતા.

વિચારનાં વહેણ વહેતાં વહેતાં એકદમ અટક્યાં. બહાર મોટરનું ભુંગળું વાગ્યું. કોણ ? વિમુખહેન ? ફરીને આવ્યાં ? નહીં ! નહીં ! રોહસરોહસ આટલો બધો અવાજ કરેજ નહીં.

“કાનજી !” હંસરાજ શેઠે છુમ મારી.

“જી” હીવાનખાનાના અંદરના ભાગ તરફના એક બારણામાંથી આવીને કાનજીએ જવાબ આપ્યો.

“જો તો કોણ છે એ ?”

“જી” કાનજી બહાર ગયો. અને થોડીક પળોમાં એક કાડ લઈ પાછો આવ્યો.

“કોણ છે ?” હંસરાજે પાછું પૂછ્યું.

કાનજીએ કાડ આગળ ધર્યું અને પછી બોલ્યો : “આપને મળવા માગે છે.”

કાડ ઉપર અંગ્રેજી અક્ષરોમાં નામ હતું :

Pramodray Hariray Nanavati

Calcutta.

કોણ જાણે કેમ પણ હંસરાજની વાંચનાની શક્તિ ગુમ થઈ ગઈ. અત્યાર સુધી વિચાર કરતું તેમનું મગજ એકદમ શૂન્ય થઈ ગયું. અને એ શૂન્યતા એટલે સુધી આગળ વધી ગઈ કે આ માણસ પોતાનો દરીદ્ર છે એમ હંસરાજ ભૂલી ગયા. કેટલીક વાર જ્યારે મનુષ્ય વિચારશૂન્ય થઈ જાય છે, ત્યારે તેના આસપાસના વાતાવરણનો, પોતાની તથા બીજાની પરિસ્થિતિનો વિચાર નથી રહેતો. એ પોતાની ભમણામાંજ અટવાયાં કરે છે, અને એ વખતે પોતે પણ ન સમજી શકે એવું કાર્ય કરી નાંખે છે.

પ્રકાશ દેતી વીજળીની બત્તી સામે હંસરાજ જોઈ રહ્યા. એક બે પળો એમને એમ પસાર થઈ. અને કાડ વાંચ્યું ન વાંચ્યું, ત્યાં તો તેમણે કાનજીને આવનારને અંદર મોકલવાનું કહ્યું.

આવનાર એક ધારીયો યુવાન હતો. વિજયદેવી કેમ જાણે તેની ઉપર કલશ ઢોળીને પણ ન ધરાઈ હોય એવું તેનું મુખ હતું.

તેને જોતાંજ હંસરાજના મુખ ઉપર ધણી ફેરફારો થયા. પોતાના કદા દરીદ્રને સામાન્ય માણસ જે નજરે જુએ, એ નજર હંસરાજે પ્રમોદરાય તરફ ફેંકી.

“કોણ પ્રમોદરાય ? કેમ અત્યારે ? તારું અહીં શું કામ હતું ?” હંસરાજ કેંકે તપી ગયા. તેના મુખ ઉપર કોધની નીશાનીઓ તરવરી રહી.

“હંસરાજ શેઠ તપી ન જાઓ. હું એક યાચના કરવા આવ્યો છું,” પ્રમોદરાય વિનયથી બોલ્યા.

“યાચના ! તેએ મારી પાસે ?”

“હા. તમારી પાસેજ. હંસરાજ શેઠ ! બુલો હું આ કેસ પાછો ખેંચી લેવા માગું છું.”

જે શાંતિથી પ્રમોદરાય આ શબ્દો બોલ્યા તે શાંતિ કેંકે અજબ જાતનીજ હતી. અને આ જોઈને હંસરાજ પણ શાંત થયા.

“એટલે ?” તેમણે પૂછ્યું.

“એટલે એમ કે હવે હું મારો હક્ક સાબીત કરવા નથી માગતો.”

હંસરાજ શેઠના મગજની આસપાસ અનન્યબીએ ઘેરો શરૂ કરી દીધો.

“તું શું કહે છે એવું તને લાન છે ?” તેમણે પૂછ્યું.

“હું અત્યારે સંપૂર્ણ લાનમાં છું, સમજ્યાને શેઠ ?”

“શા માટે તું એમ કરવા માગે છે ?”

વિરમયભર્યા શબ્દોમાં એમણે પૂછ્યું.

“એક વ્યક્તિને ખાતર.”

“કોને ખાતર ?”

“એક બાળા ખાતર.”

“એ બાળાને શું, તારે શું ને આ મીઠકતને શું ?” હંસરાજ બહુજ અનન્યબી ચક્ર ગયા હતા.

“એ સ્ત્રી-એ બાળા-હા. એ બાળા આ મીઠકતના માલીકની બહેન-સગી બહેન

યાચ છે.” પ્રમોદરાયનો અવાજ ધીમો પણ મીઠો હતો. એવા અવાજ ધણીએ કોધીને ઠંડા પાડે છે.

“હેં !” હંસરાજે પૂછ્યું.

“હા, તમારીજ બહેનને ખાતર આ કેસ હું છોડી દેવા માગું છું.”

“છોકરાં તું તારા લાનમાં છે ?” કોધના આગમનથી અનન્યબી ચાલી ગઈ, “તારું ફટકયું તો નથી ને ?”

“નહીજ. અત્યાર જેટલા સંપૂર્ણ લાનમાં હું બીજા કોઈ પણ વખતે હતોજ નહીં.” પ્રમોદરાયના અવાજમાં હંસરાજથી ન સમજી શકાય એવી તટસ્થતા હતી.

“તારી કેંક બૂલ થતી હશે. તું કોઈ બીજા કેસ માટે વાત કરવા માગતો હોઈશ. મારું નામ હંસરાજ, છોકરા, હંસરાજ નાગર-દાસ શ્રોક્, સમજ્યો ?” એક વડીલ પોતાના બાળક પ્રત્યે જે જાતના શબ્દો બોલે, તે જાતના શબ્દો હંસરાજથી બોલાઈ ગયા.

“નહી ! મારી બૂલ થતીજ નથી ને ! હું ખરોજ સમજી શકું છું અને જે હક્ક હું આ જગલા ઉપર અને બીજી અન્ય મીઠકતો ઉપર સાબીત કરવા માગતો હતો તે હું પાછો ખેંચી લેવા માગું છું.”

‘વિમળ વિલાસ’ના દીવાનખાનામાં જે વ્યક્તિઓ બેઠી હતી. એક પ્રૌઢ હતો અને એક યુવાન હતો. યુવાનમાં ચોખ્ખી તટસ્થતા ફરકતી હતી અને પ્રૌઢ અનન્યબીના પ્રદેશમાં પુર ઝડપે આગળ વધતો હતો.

“શા માટે તે કહ્યું ?” જાણે કેમ કે સાંભળ્યુંજ ન હોય તેમ હંસરાજ શેઠ બોલ્યા.

“કેમ મેં એક વાર કહ્યું તે ન સમજી શક્યા ? તમારાં બહેનને ખાતર-વિમળાદેવીને

ખાતર-આ કેસ હું છોડી દેવા માગું છું. સમજ્યા ?”

“એટલે ? તારે અને વિમળાને શું લાગે વળગે ?” હંસરાજના મગજની સ્થિતિ લખી લખાય એવી નથી; એ અનુભવીનેજ સમજાય એવી છે.

“વધુ કેંજ નહીં! જ્યારથી હું વિમળાદેવી-ને જોતો આવ્યો છું ત્યારથી એમને પુજતો આવ્યો છું. હું એમને અત્યંત ચાહું છું,” એમ કહેતાં કહેતાં પ્રમોદરાયની આંખો પાસે એક પ્રતિભાવાળી પ્રતિમા ખડી થઇ, અને તેણે મનમાં એ પ્રતિમાને અંજલી દીધી.

“એટલે શું ? તું આ કેસ પાછો એંચી લે, ને પછી હું વિમળાને લગ્ન તારી સાથે કરું એમ ? તારું તે કેસણે છે કે નહીં ?” હંસરાજ ક્રોધથી મોટે અવાજે બોલ્યા.

‘હા. એથી રહું છું હોઇ શકે ?” પ્રમોદરાય બહુ ગંભીરપણે બોલ્યા. “મારે સ્નેહ એમની પ્રત્યે એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે હું એમને દુઃખી કરવા નથી માંગતો. અને એટલા માટેજ-એમને ખાતરજ આ નહું છું કરું છું.”

હંસરાજ સમજી ન શક્યા કે આ યુવકને શું કહેવું-એની પ્રત્યે કેવું વર્તન ચલાવવું. જે વિચારોમાંથી તેઓ બહુજ મુસ્કેલી-થી નીકળી શક્યા હતા એજ વિચારોમાં પાછા ફર્યા ગયા.

“જુઓ શેઠ !” પ્રમોદરાયે એકદમ પોતાની ધડીઆળ તરફ જોઇને કહ્યું: “અત્યાર-થી બરોબર સવા કલાક પછી મારે મારા વકીલ સાથે એપોઇન્ટમેન્ટ છે. અને ત્યાં મુઢી હું મારે બંગલે છું. જે તમને આ બાબત

ઉપર કેં પશુ વિચાર થાય તો ન. ૨૭૬૭૪માં ટેલી.....”

“એટલે શું તું એમ સમજે છે કે કોઇ દિવસ પશુ તને આ બાબત હા પાડીશ ? છોકરા, મરી જાઉં તોએ નહીં-સમજ્યોને ? મારી આટલી આબરુ તો કોર્ટમાં ધસડીને પાણીમાં નાખી અને હજે બાકીની પશુ રાખવા નથી દેવી. તું તે માણસ છે કે કોણ છે ?” હંસરાજ ક્રોધથી ક્ષુભ પાડી ઉઠ્યા. પ્રમોદરાય પશુ જરા કમકમ્યા.

“શેઠ ! માફ કરજો હું કે. મેં તમને બહુજ હેરાન કર્યા છે. ચાલો સાહેબજી.” પ્રમોદરાય જાણતા હતા કે હંસરાજને સાહેબજી કહેવાની કુરસદ નહોતી. અને તે શાંત અને ધીમે પગલે ઝોરડામાંથી ચાલ્યા ગયા.

અને ફરી પાછી શાંતિ દેવી દીવાનખાનાની વહારે ધાઇ.

હંસરાજ પાછા વિચારોમાં ફર્યા. તેમની પરિસ્થિતિનો પુરેપુરો ખ્યાલ તેમને અભારે આવ્યો. કદાચ તે વિમળાનાં લગ્ન પ્રમોદરાય સાથે કરે અને પ્રમોદરાય મીઠકત ઉપરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લે તો લોકો શું વાત કરે ?

“લોકો શું કહેશે ?” તેઓ બબડ્યા. “શું મીઠકતના બદલામાં વિમળે આપું ?-બહેનને આપી દઉં ?” અને પ્રમોદરાય પ્રત્યેના ક્રોધાવેશમાં છેલ્લા શબ્દો કૈંક જોરથી બોલાઇ ગયા.

ઝોરડાનું બારણું ઉઘડ્યું. અને તેમણે બારણા તરફ નજર કરી. સામે વિમળા પોતાના શાંત અને પ્રજાવલ્યાં મુખ સાથે ઉભી હતી.

“મોટાભાઈ !” તે ધીમેથી બોલી.

“વિમ્મ ! બહેન ! તું અહીં ક્યાંથી ?” એમની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક ટીપું સરી

પડ્યું. હંસરાજ સમજી શક્યા કે જે વાત તે એનાથી છુપાવવા માગતા હતા એજ વાત વિમુએ સાંભળી હતી.

“બસ હવે વાતો ચોખ્ખી રીતે કરવામાં વાંધો નથી.” તેમણે મનમાં વિચારી લીધું. વિમળા તેની સાથેનીજ, એક મખમલથી જડીત, આરામચુરશીમાં બેઠી.

“ભાઈ! આવતાં આવતાં એવું બન્યું કે આપણા અંભણથી થોડે દૂર પેટ્રોલ ખલાસ થઇ ગયું. અને તેથી જનકાબાઈ સાથે ચાલીને અહીં આવતી રહી. અને જે વાત મારે સાંભળવી ન જોઇએ તેજ વાતો ઉભાં ઉભાં સાંભળી.” વિમુ થાંત આવળે બોલી.

“એ તો તારું મુખજ કહે છે કે તેં એ વાતો સાંભળી છે, ને તારી આંખો કહે છે કે એ વાત ઉપર તેં પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. કહે બહેન! અત્યારે આપણે આ વાતનો નીવેડો આણવોજ જોઇએ.” હંસરાજના શબ્દોમાં પણ હવે અદ્વિતીય શાંતિ હતી.

“તમારા શબ્દો સાંભળીને તમારી પ્રત્યેની મારી ચાહનામાં વધારો થતો જાય છે.”

“તેથી કેં થોડોજ આ વાતનો નીવેડો આવે એમ છે? આજ નહીં તો કાલ, પણ તારે પરજ્યા વગર કેં છુટકો છે?”

થોડી વાર બાછબહેન બંને મુંગાં રહ્યાં. અને પછી ધીમે ધીમે જાણે કેમ પોતાના મન સાથેજ વાતો કરતા હોય તેમ હંસરાજ બોલ્યા:

“મારે હવે કંઈપણ જોઇતું નથી. મને હવે મીલકતનો મોહ રહ્યો નથી. મારે હવે જ્ઞાની જરૂર છે? બહુ દિવસ આનંદમાં કાઢ્યા. લલે પ્રમોદરાય મીલકત ઉપર હક્ક સાબીત કરે. વિમળા પણ મરજી પડે તેની સાથે પરણે. પણ કેસ પાછો એમી લેવાની જે

વાત પ્રમોદરાય કરે છે એ તો મને ગમતી નથી. એ બધું અસંભવિત છે.”

“ભાઈ હસુભાઈ! મારી ખાતર! તમારી એકની એક બહેનની ખાતર એટલું ન કરો? એ અસંભવિત વાતને સંભવિત ન બનાવો?” વિમળાનું મુખ બહુ દયામણું થયું.

હંસરાજ શેઠના મુખ ઉપર પાછા ફેરફારો થયા. તેમનું મુખ દયાદં બન્યું. અને તેમણે ધીમેથી પોતાનું મસ્તક ઉઘું કરીને વિમળાની આંખો તરફ જોયું. એ આંખોમાં રનેહનો પવિત્ર અગ્નિ જળાદળતો હતો.

“ત્યારે શું તને આ મુવાન...બહુજ...”

“ભાઈ શું કહું?” વિમળા વચમાંજ બોલી ઉઠી: “હું તેને મારા ખરા દીલથી ચાહું છું.” એટલું કહેતાં કહેતાં ચરમીંદો બની ગઇ અને તેણે પોતાનું મુખ કામળ કરતો વડે ઢાંકી દીધું. જાણે ચંદ્રદેવ વાદળા પાછળ છુપાઇ ગયા.

હંસરાજની આંખોમાં આંસુનાં દીપો ફરી ખર્ષ્યાં. દૂર ખારણા પાસે ઉભેલી કાનજી પણ પોતાના શોક અને તેની બહેનની આ કરુણાનંદક રિયતિ જોઇને, ખલા પર પડેલી દુવાલ આડો રાખીને નાક ઊંકવા મંડ્યો.

“પણ બહેન! તને ખબર છેને કે જે નજરે તું આ વાતને જુએ છે, તેનાથી ઉંધીજ નજર સમાજની હશે.”

“પણ ભાઈ! દુનીઆભરમાં એક આત્મા તો ખરું સત્ય જાણશેને? એ આત્મા જાણશે કે તમે શા માટે આમ કહ્યું અને એ તમારા આ કૃત્યને માટે તમને દેવની જેમ પુજશે.” હંસરાજની અધીરાઇ વધી ગઇ. “શું તું એને એટલી બધી ચાહે છે?” તેણે પુછ્યું.

“ભાઈ મન રોક્યું રાકાતું નથી. જેમ જેમ મનને તેની પ્રત્યે જતું રોકું છું તેમ તેમ તેનીજ તરફ એઆતું જાય છે” આ

શબ્દો કહીને બીજી પળે વિમળા ઓર્થોતી હિડી અને બંગલાના અંદરના ભાગમાં ચાલી ગઈ.

‘હંસરાજ એસી રહ્યા. એ વિધિનું વૈચિત્ર્ય અનુભવતા હતા. એક એ કલાકમાં શા શા ફેરફારો થઈ મયા તેનો વિચાર કરતા હતા. સારે શું તેણે પ્રમોદરાયની આ વાત સ્વીકારવી? અલખત, વિમળાને પોતાનું ખરું સુખ મળશે, પણ એ સુખની ક્રીમત એમને મહુજ ભારે પડશે. ગામે ગામમાં, ચૌટે ચૌટામાં, લોકામાં આજ વાત ચાલશે કે “મીલકતના બદલામાં બહેન વેચી નાંખી.” શું થઈ શકે?

ટેલીફોનની ધંદડી વાગી. તેનો સંગીત-સુચક સ્વર આખા ઝોરડામાં ગાજી રહ્યો.

હંસરાજે રીસીવર હાથમાં લીધું અને કાન પાસે ધકેલ્યું. સામેથી કોઈ બોલતું હતું:

“કોણ? હંસરાજ શેઠ કે?—હું પ્રમોદરાય—હું હવે મારા વહીવટ પાસે જઈ છું. મારી માગણીનો સ્વીકાર નહીં કરો? વિમળા ખાતર—”

“પણ મેં તને ક્યારનુંએ કહ્યું છે કે આ વ્યવસ્થામાં હું હા—”

“હા. હા. પણ તમે જણો છોને કે તમારી ‘હા’ ‘ના’ ઉપર ત્રણ જીંદગીનો આધાર રહ્યો છે—મારો, તમારો ને વિમળાનો. પ્રભુને ખાતર એટલી મહેરબાની કરો અને

મને આ કેસ પાછો ખેંચી લેવા દો. અને તમે પણ તમારા વહીવટ સાથે તેવીજ ઝોડવણી કરજો. હું જાઉં? જાઉં કે હંસરાજ શેઠ?”

એકજ પળ શાંતિથી પસાર થઈ. પણ એ એક પળમાં તો હંસરાજના મગજમાં પ્રચંડ તોફાન થયું. કોઈ સમુદ્રમાં તોફાન થાય તેવું. અને પછી.....

“હા! હા! કેસ પાછો ખેંચી લે અને—જ—જ—એકએ તો જીવનમાં જા.” અને એ છેલ્લા શબ્દો પુરા બોલાય તે પહેલાંજ તેમણે રીસીવર પોતાના હાથમાં લઈને, તેની જગ્યાએ પછાડ્યું.

હંસરાજ ઉઠ્યા થઈ ગયા. તેમને કમકમાં આવ્યાં. તે પછવાડે ફર્યા. દીવાનખાનાના અંદરના ભાગના બારણા આગળ વિમળા ઉભી હતી. તેની આંખોમાં આંસુ ભર્યાં હતાં.

“ભાઈ, જમવાનું તૈયાર છે!” શાંત અવાજે તે બોલી.

અને બહેનની પાછળ પાછળ ભાઈએ જમવાના ઝોરડા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

x x x

આ બનાવ પછી દોઢ મહીનામાં વિમળા અને પ્રમોદરાયનાં લગ્ન થતાં, ધરધરની ડાશીઓને અને બીજાં કેં પણ ધંધો ન લઈ બેઠેલા નવરા ટીકાખોરોને, નવી ટીકા કરવા માટે સારો ખોરાક મળ્યો હતો.

મોહન માયા



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮ થી]

મોહન

[અહુજ ગંભીર અવાજે] નરોત્તમભાઈ, કવિલોકને માધિક મીઠકત બહુ નથી હોતી, એટલે જે વ્યક્તિને એ લોકો માન આપે. સંપૂર્ણ ભાવે આદરમન્માન કરે. તેને અમર બનાવવાનો આ એમનો દીનજનસુલભ એકજ ઉપાય. મને [માયાવતી સામે બહુભરી નજર-રિમત હાસ્ય] માયાવતી બહેન સમાન એવું બીજું પાત્ર ક્યાં સાંપડે ?

માયાવતી

[શીદા, શીદા! ટાગોરની કૃતિમાં અમરજી!!] ઓ કવિરાજ !

પુષ્પા

[અંબાકાશને-કટાક્ષમાં] આએ સુટી અધુરી નથી.

મોહન

[હવે તો માયાવતીને પુરી મહાન કરવી છે.] દત્તાર વર્ષ-લાખ યુગ જીવીશ તોપણ મારાં કુવેણુ કટાક્ષથી નાચા બહેનની આંખમાં જે જીવતી, ગંગતી, જ્યલંત જ્યોત જોષ તે ભવિષ્યમાં કદી દેખાવાનીજ નથી.

માયાવતી

[પુશ પુશ] એ શું મોદયા, મહારાજ ? મને શરમાવે મા.

મોહન

[તેને પામે જઈ] સારે આ બંદાને માનવા પદવાતગી છે કે એના પરનો માયા બહેનનો ઘડી પહેલાનો કોપ નષ્ટ થયો ?

માયાવતી

[કાપને બદલે હવે તો એના પર મરી શીટવા લાગી છે] સદંતર.

મોહન

[હેલો! ફટકો-માયાના હાથને સુખન કરે છે] ઉપકાર, માયા બહેન !

પુષ્પા

[નરોત્તમને આસ્તેથી] કેવી અનન્ય અમીરાત !

નરોત્તમ

[એજ સ્વરે-પણ કોઈ ધુમાટી નથી શકતો] અથવા તો બદમાશી, કહે !

મંથુરી

[જમણે દરવાજેથી આવે છે.] આઈએ, સરદાર સાહેબ.

[હીરાસિંહ તેની પાછળ-પાછળ આવે છે. તેને જોઈ વળી સો ગભરાય છે.]

હીરાસિંહ

[બીજા સર્વ પ્રતિ આયુ નમાતી, ટાગોરને]

મય ઇતના જલ્દી વાપસ આઉંગા, અથસા આપકો ખ્યાલ બી યા ?

મોહન

ખ્યાલ બી નહી, જોર પરવા બી નહીં.

હીરાસિંહ

આપકો ખુબ શિક્ષિત દેને પહેલે, ચોક્કસ કરને ચાહતા હું કે આપ ખુદ ટાગોર હો યા નહીં. ઉસ બાબમે મયને કુછ તદ્દસાશ હી હય.

મોહન

શીર કયા ?

હીરાસિંહ

સુજ્ઞા આપને ટાગોરકા મોદીકા પુરાના બીલ સુકવાયા હય, સય ?

મોહન

બીલકુલ.

હીરાસિંહ

તો શીર આપ ખુદ ટાગોર હય અથસા સાબીત હો સુકા.

મોહન

ખાત્રી હુઈ, તો શીર કાયકો સર પકાતા
હય ?

[નોકર નામપત્ર લઈ આવે છે.]

નોકર

[અંબાલાલને નામપત્ર આપે છે.] સાહેબ,
આપને મળવા માગે છે !

અંબાલાલ

[નામ વાંચી ક્ષુભ પાડે છે.] ઓ! આ
શું મળ્યું ?

માયાવતી

કેમ, શું છે ?

અંબાલાલ

[નામ વાંચે છે.] ઓ. સ્વીન્ડનાથ ટાગોર.
[સૌ ગભરાયા.]

મધુરી

[કંઈ કહેજે] ટાગોર બીજો !

મોહન

[આસ્તેથી નરોત્તમને.] આ કેવો ઘોંટાળો !

નરોત્તમ

[એજ સ્વરે] હું ગાંધીજીને આશ્રમે ગયો.
ત્યાં જરા મોહું થયું. સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે
તો ગાડી આવી ગઈ હતી. અને સાંભળવા
પ્રમાણે કવિરાજ, ઓંકુર, સૌ ગાંધીજી સાથે
આશ્રમે ગયા હતા. હું ઉતાવળે આ હીરાસિંહ-
ની મોકાણ પતાવવા અહીં આજ્યો, એટલામાં
નવી વિટંબના ઘડ. જરૂર આશ્રમમાં એમણે
કેં સાંભળ્યું હશે, એટલે જાતે અહીં આવ્યા
લાગે છે.

હીરાસિંહ

[મોહન-નરોત્તમની શુદ્ધતેજો દરમીઆન
નામત્ર લઈ વાંચે છે.] યે કાડ તો બરાબર
ખુદ ટાગોરકાજ હય.

અંબાલાલ

[મોહનને-સહકાષ્ઠી] પણ સાહેબ, ત્યારે
આપ કોણ ?

મોહન

સાંભળ્યું નહીં, શેઠજી ? સરદાર કહે છે
કે હું ટાગોરજી છું.

અંબાલાલ

[કાડ ખતાવી] પણ ત્યારે આ શખ્સ—
ચાલો આ બેઠ ખુલ્લો કરીએ. [નોકરને]
ઘખલ કર એ ગૃહસ્થને. [નોકર જાય છે.]

માયાવતી

[પુષ્પા-મધુરીને હળવેથી] મારી તો
ખાત્રી છે કે આજ કવિશિરોમણિ રવિબાણુ
છે. એના મોં પર શી અનન્ય શાંતિ, ટેટલું
તેજ જળકે છે ! વેશધારીનું એમ હોય કે ?

મધુરી

નિશ્ચય, શેઠજી !

માયાવતી

દારતો ! કેમ વીસરી ગઈ, મઠ કાલે તને
પોતાને ટપાલમાં મળેલી ટાગોરની તસ્વીર ?

નરોત્તમ

[પોતાનાજ અ્યાલથી ગભરાયો છે.] હવે
શું કરશું ?

મોહન

[એજ સ્વરે] જોઈ લઈશું ! આવવા નો દે.

[તમણે દરવાજો ટાગોર વેશધારી સારાભાઈ
પધારે છે. અંધારું થવા આવ્યું છે.
અને મધુરી-પુષ્પાએ મળી ગઈ દીવાન-
ખાતામાં બરાબર ચેરાની કરવા નથી
દીધી.]

અંબાલાલ

પધારો સાહેબ. આપનો સ્નાનદે સન્કાર
કરવામાં સેવકને ફક્ત એકજ મુશ્કેલી નડે છે:
અહીં પણ એક ટાગોર મોણુક છે.

સારાભાઈ

અરેબર શેઠજી ? કે મસ્કરી કરો છો !
સ્વીન્ડનાથ ટાગોર અહીં ?

અંબાલાલ

હ હા. મહાકાલ સાંજથી.

સારાલાલ

સારે કૃપા કરી સેવકનો એ મહાશય
સાથે મેળાપ કરાવશો ?

અંબાલાલ

[મોહન તરફ આંગળી ચીંધી] આ રહ્યા.

સારાલાલ

[એની પાસે આવી, મોહનને] આપ
મહાશય સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર ?

મોહન

[એકકનો ડોળ] હ હા. અને આપ
મહાશય ?

સારાલાલ

હું પણ ડો.-કૌંસમાં સર-સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર,
અજાણ છે નહીં ?

મોહન

અતિશય.

અંબાલાલ

પણ સાહેબો, કદાચ આપણે ભૂલ તો નથી
કરતા ? અહીં આપણે હીંદના કવિવર, નોબેલ
પ્રાપ્ત જીતનાર, બંગાળી નરવીર ડો. સ્વીન્દ્ર-
નાથ ઠાકુર-માને ટાગોરની વાત કરીએ છીએ.

સારાલાલ

એજ.

અંબાલાલ

કે જેણે બંગાળીમાં પુસ્તકો લખ્યાં-
અંગ્રેજીમાં કેટલાકનું ભાષાંતર થયું છે.

મોહન

એજ.

અંબાલાલ

જેણે બોલપુરમાં શાંતિનિકેતન નામ
નીશાળ સ્થાપી અને હાલ વિશ્વભારતી નામ
વિદ્યાપીઠ-યુનીવર્સિટી-કરવા ઉત્સુક છે.

સારાલાલ

એશક.

અંબાલાલ

અને જેણે પંજાબના અત્યાચાર સામે
વાસ્તવિક વિરોધરૂપ પોતાને મળેલા હલકાબને
ઇનકાર કર્યો.

મોહન

દરિંદ્રે શક.

નરોત્તમ

[હળવેથી મોહનને] પણ આમ જ
કયે શું વળવાનું ?

મોહન

[એજ સ્વરે] મુગો મર ! બોર્પા કર.

અંબાલાલ

મેં તો એ નામના-એ કામના-એકજ
ગૃહસ્થ સાંભળ્યાં છે.

સારાલાલ

એ છેજ નહીં.

[આ રસિક નાટકનો વિરોધ બાજ આપતા અંકમાં]

મારી કમુ ગૃહદેવી કેમ બની

૭૭૭૭૭૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮ થી]

અને કાલે તો કહેજો કે ધધા અથે ધરમાં રાંડ ઘાલવી પડે !'

હું તો મઝગામનો બંબોજ બની ગયો. વાત વીકરી છે જાણી કમળાદેવીને મનાવવાની વાત વીસારે મુકી નિદ્રાદેવીને શરણે ગયો અને કમળાને પણ ગોર પૂજા કરાવવા આવેલો હોવાથી એના કાર્યમાં પડી.

આ દિવસથી સાચું કહું તો મારું એ દીલ સહેજ ધર ઉપરથી ઉઠવા માંડેલું. ધરના કંકાસથી અને વધતી જતી practice ના દબાણથી મારો સમય વધારે ને વધારે બહાર ગાળવા માંડ્યો. ફક્ત કમળાનો ટાઇમ અને ખીજા હુકમો સહેજ સાચવી લેતો. એ પણ બેદરકાર બનતી લાગી. અને એમ અમારો સંસાર વાવાઘોડે ચડ્યો.

મારો એક મારીજ ન્યાતનો પરમ રનેહી મિત્ર શાંતિલાલ વીલાયત ગએલો અને મને ભાઈ સમાન ગણતો હોવાથી એની ધુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલી બહેન વિદ્યાની સુપરત મને કરતો ગયો હતો. વિદ્યાને એક સાવકા મામા હતા, તેને હાં એ રહેતી હતી, પણ એની ખજર વારંવાર હું રાખતો. વિદ્યા મેટ્રીક પાસ થઈ કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં અભ્યાસ કરતી હતી. શાંતિલાલને વીલાયત એ 'વર્ષ' વધારે રોકાવાનું હતું એટલે એના મામા વિદ્યાને હવે ઠેકાણે પાઠવાને ઇતેમર થઈ રહ્યા હતા. શાંતિને એકમે કાગળ લખી જોયા પણ એણે તો એ વાત મારી અને વિદ્યાની મુનસૂરી પરજ છોડી મુકી. આ વાત એના મામાને સ્વયતી ન આવી પણ તેમ કર્યા વગર છુટકો નથી

એમ જાણી એક દિવસ મારે હાં રાત્રે સાડા આઠ વાગે મારા એક ખીજા મિત્ર વિધ્યુને લખને આવ્યા. હું જમવા બેઠો હતો એટલે એ બહાર હોલમાંજ રોકાયા અને એ મુદ્દા ઉપરજ વાત કરતા હતા. મેં કમળાને પાનની ખીડીઓ બનાવી મુકવા કહ્યું અને એ પાસેના જ ખંડમાં પેટી લઈ સ્વભાવ મુજબ હોલની વાત ઉપર ધ્યાન આપવા લાગી.

“વિધ્યુભાઈ, બધે તપાસ કરી જોઈ પણ કોઈ હાથ મુકવા દેતું નથી. વિદ્યાએ હવે કે નાની છે? આ આપાઠ મઠીને ઓગણીસમું બેસશે. પેલા ભાઈ તો વીલાયત જઈ સાહેબ બની બેઠા છે—ટૂં રાંધું ધાન પણ પારખતા નથી. શરદભાઈને તો કોઈ કહેવા આવે નહીં પણ છોકરી મોટી થઈ એટલે લાકો હજાર વાત પુઠ પાછળ કરે. અરે કંટલાએ મુઆઓ તો મને તેવા કાગળો પણ લખે છે, દુનીઆને મોઢે તો ક્યાં હાથ દેવા જઈએ? અને હવે તો મોં બતાવવુંએ ભારે પડે છે. પાડપોડાશીએ રોજ સવાર પડતાં ટુંપી ખાય છે. માટે મારી નજરમાં તો હવે એ શરદજી ધુપી રહ્યો છે. જો એની જોડે કોઈ બેસી જાય તો સોમ નાહ્યા. મારો તો માથેથી અર્ધો ભાર ઉતરી જાય. માથાપ વગરની છોકરી એટલે વધારે શીકર અને હવે તો સાંભળ્યું છે કે પેલી જોડે રોજ ખટખટ થાય છે એટલે પરણશે કે નીકળશે જુદો. ખાસ્સો એલએલ બી. થયો છે અને વિદ્યાને ક્યાં બાપનું ઓછું છે? એટલે મારા ધ્યાનમાં તો આ વાતજ ઉતરી ગઈ છે. માટે તમે જો એ અક્ષર કહેશો તો શરદભાઈ હાલ તુરતાતુરત માની જશે અને વિલંબ ન કરતાં આ શીઆજોજ ચોકડું બેસાડી દઈએ.”

હું જમીને બહાર ગયો અને ‘વિચાર

કરી, આ આખતમાં વિદ્યાને શો મત છે તે જાણી તમને આ અઠવાડીઆમાં જરૂર જવાળ દ્યશ' એમ કહી પાનસોપારી આપી વિદ્યામ કયાં અને હું મારા કામમાં પડ્યો. કોણ જાણે શાથી પણ પાન આપતી વેળા કમળાની આંખમાં જાણે જગદંબા પધાર્યાં હોય તેમ મને લાગ્યું. અને 'સવારતુ પચ્યું નથી માટે ખાલું નથી' કહી એ તો પોઠી ગઈ અને હું પણ જરાક કામ વધારે હોવાથી તે ઉપર ખ્યાન ન આપતાં કામે લાગી ગયો.

બીજે દિવસે વિદ્યાને મોઢે વાત કરતાં શરમારો માટે કાગળ લખવો ઉચિત પારી એક કાગળ લખાણથી લખી બધી રીતે વાકેફ કરી. વળતી ટપાલે કાગળનો જવાબ આવી ગયો.

તા....મી ઓગસ્ટ ૨૪.

મુ. વહાલા શરદભાઈ,

તમારો કાગળ વાંચીને ખુબ રિચાર કરી ગયા. મામાએ પણ કહેવામાં બાપી રાખી નથી પણ શીઆળાની વાત છે ત્યાં અત્યારે આ વાત છોડવાની જરૂર હું જોતી નથી. પણ એક બે વર્ષ સદ બમી શકાતી હોય તો સારું એમ મારી તો અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. બાપએ બધું તમારા ઉપર નાખ્યું છે અને ન્યારે મામા પણ તેમજ કંક છે ત્યારે શરદભાઈ, આટલી વખત મને બચાવી લ્યો. આગળ ઉપર જોઈ લેવારો. ને કે અનુચિત લખાણ હોય તો માફ કરશો. એન

લી. સ્નેહાધીન,
વિદ્યા.

તા ૬.—તમે પરમ દિવસે રાતના એક કામજોની કાઈલ અઢી બુઢી મયા છે તે પણ આ સાથે મોકલી છે.

કામજો વાંચી ટેબલ ઉપર મુકયો ને હું નદાવાની ઓરડીમાં ગયો.

દંરમીઆન કમળાની આંખ કાગળ ઉપર

પડીજ હતી. હું નાહીને બહાર આવ્યો એટલે ટહુકી.

“આ શું ધર્તીમાં માંડ્યું છે?”

“કેં નહીં. તારે એ આખતમાં માથું મારવાની જરૂર નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“કેં નહીં શું? એમ કેં હું? એક ડાણું નથી કે તમારી હીલચાલ ન સમજું. આ વિદ્યા માટે શું ધાંધલ ઉણું કરો છો? રોજ એને ઘેર જતા હતા તે તો જાણે હું ગમ ખાઈ જઈ ખેલતી નહોતી પણ હવે તો એના દિતેશી, વદાલા બન્યા છો? કેમ બીજી કરવી છે?”

“આ તારું લણું થાય, એ વળી કોણે કહ્યું? તુંએ નવી નવી સૃષ્ટિ રચે છે.” મેં આશા બનતાં કહ્યું.

“કોણે શું કહ્યું? તે દિવસે પેલા બે આવ્યાંતા તે બધી વાત મેં સાંભળી છે. હું રોજ ખટખટ કરું છું અને તમને પગલું છું તેથી તમે જાનેજ આ કામ ઉણું રચ્યું છે. વિદ્યા મોટી થઈ હોય તો નાખે દરીઆમાં કે કુવોટાંકું કરે તેમાં મારા દુશ્મન બનીને શું કામ બધા બેઠા છો?”

“અરે જાલને કાણુમાં રાખીને તો બેલ” મેં ગળગળા બની જતાં કહ્યું.

“બહુ દિવસ કાણુમાં રાખી. પહેલેથીજ સપાટા માર્યા હોત તો મારે આ દિવસ ના આવત. એવું તે શું મેં તમને કયું છે કે એક આમ કરો છો? મારો એવો તે શું વાંક છે કે આટલું બધું લઈ બેઠા છો? તમને તે કેટલું કહીએ, મારો તો એકજ કાંડરો કાઢી નાંખ્યો છે. હું તો જાણતીતીજ કે એ મુઆને ત્યાં જવા માંડ્યું છે તે કે નવું જીવું થયેજ.”

“પણ તું ધીમી પડે તો બધી વાત સમજવું.”

“મારે તો કે સમજવુંએ નથી ને સાંભળવુંએ નથી. તમે તમારે સુખે ફરો અને ફાવે તેમ કરો. જાણે હું તો એક ધરની વાટણ ને આ'મણી તે રોજ વૈતરું કરું ને તમે તમારે અમનચમન કરો. પણ (કુસકાં ખાતાં) ભઠસાહેબ, મારો ગુનહો તો હું જાણું. એ લણેલીઓ જેવી હું નહીં હોઉં પણ એમાં હું શું કરું? હું કે નથી સમજતી? પણ ટેવ પડેલી તે બોલાઈ જવાય છે. હું જાણું છું કે મારું બોલવું તમને પસંદ પડતું નથી, એટલેજ તમે બહાર ફર્યાં કરો છો. પણ હવે હું જરૂર સુધરીશ. કોઈ દિવસ કે નહીં બોલું, આટલી વખત માફ કરો. હું તમે કહેશો તેમ કરીશ, મારા સમ, આપાછના સમ.”

હું તો સહજ થઈ ગયો. પણ સમો ચેતી ગયો, અને ગૃહદેવી બનાવવાની મોડી મોડીએ તક આપી તે માટે સર્વશક્તિમાન પરમાત્માનો આમાર માનતો સહેજ અકક થયો અને દમ ચઢાવી બોલ્યો: “જે ત્યારે, આટલી વખત જતું કરું છું. હવે પછી કે ફરીઆદ આવી તો તારી વાત તેં જાણી. પછી મારો વાંક ન કાઢીશ.”

“જરૂર, વઢાસા; પણ આટલી વખત માફ કરો.”

x x x

ઉપલી ખીનાને દોઢ વર્ષ વીતી ગયું છે. હવે અમે એકએકના શબ્દોમાં સીધા દોર

થઈ ગયા છીએ. પ્રભુએ છેવટ અમારી તરફ જોઈ એક સુદર પુત્રની ભેટ કરી છે. એક દિવસ ઉતાળાનો વખત હોવાથી રાત્રે અગાશી-માં ચંદ્રમાં દતાં ત્યારે જુની કાષ્ટો ઉપજાવતાં પેલી કાષ્ટ દાય આવી. તેમાંથી એક પત્ર કાઢી મેં કમળાના દાયમાં મુક્યો. તે વિદ્યાના મામાના એક દૂરના મગનો દતો.

“જે તમારો ગીરધરનાથના શરદ સાથે વિલા માટે વિચાર હોય તો જન્માક્ષરની નકલ મોકલશો. છેકરો આ વરસેજ એકએક, બી. થયો છે-અને હવે તો ધરમાંએ ઠીક બને છે-વગેરે.”

કાગળ વાંચી કમળા તો સહજ થઈ ગઈ. “ત્યારે શું ગીરધરનાથના શરદ માટે પેન્ના બે વાત કરતા હતા? હાપ, હાપ, હું પણ કેવી મુરખી! વઢાસા, મને જરૂર માફ કરો.” કમળાએ નાના કિશોરને મારા બોળામાં મુકતાં કહ્યું.

“મેં તો ક્યારનીએ મારી આપી છે. પણ જ્યેપું, તેં ક્યાં સુધી વાત બારી મારી હતી ને?”

કમળાને ગૃહદેવી બનાવવાની તક શોધતાં કે હાથ ન લાગી, પણ આમ ઓચીંતી સહેજે મળી ગઈ. હવે મારે પણ કચુલ કરવું જોઈએ કે પેલી વીણા, સીતાર, દીલરુબા, કે રવિઆણુ-ની શીલ્પશી કે જાહેર મીઠીગેમાં એનું અને સાથે સાથે મારુંએ નામ આગળ લાવે-એવી ગૃહદેવી તો એ ન બની પણ હવે એ ગૃહદેવી તો કહેવાયજ.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

તમે વાપર્યું

કે ?

ઝંડુનું

નમુનેદાર ચાટણ

કેસરી જીવન

સુશોભિત—સુવાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિદ્ધુર, અમ્બક,
કેસર, કસ્તૂરી અને ખીજાં દીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપશે
મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદાં હો કે સાગ્રાં હો
નબળાં હો કે સખળાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરૂષ હો
તમે જે હો તે

ઝંડુના કેસરી જીવનનો એક પોટ
આળેજ લઈ જાઓ : આળેજ મંગાવી લ્યો :
તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો

ઝંડુ : :
ફાર્માસ્યુટિકલ : :
વર્કસ, લી. : :

કારખાનું : એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબાઈ ૧૩
મુખ્ય દુકાન : કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ બાના રૂ. ૧૫, બનો રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનનું માહિતીપત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર તાજાદિ મંગાવો

જીવન પ્રશ્ન



[અનુસંધાન ૫૪ ૩૮ થી]

અને મુળતરવો સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય નહીં તેમ ઉભો હતો. તેને નવાઈ લાગતી કે મનુષ્યે મહામુશ્કેલીએ પસાર થતા વખતનાં સાઠ સાઠ સીતેર સીતેર વર્ષો શા સારુ ગાળવાં?.....જો તેનાથી બની શકે તો જરૂર જાહે તે વૃદ્ધને પુછે: “ભદ્રા ભાઈ, જીવનના કોણનો તારો ઉકેલ મને કહે?”

શુભ અને તરસથી એકામ ન બની ગયો હોત તો તે જવાબ દેત: “જીવન કેમ ટકાવી રાખવું તે જ જીવનનો કોણડો છે.”

“બસ, એટલું જ?” તે ગૃહસ્થ અગ્નિયમી વચ્ચે બોલી ઉઠત.

“શું એટલું બસ નથી?”

“આપણે એકબીજાને સમજતા નથી.”

‘અરેઅર! આપણે એકબીજાને કદી નથી સમજ્યા અને નથી સમજવાના.....”

“કારણ કે તું એક સ્વાર્થી મનુષ્ય છે. તું સદા તારે માટે જ જીવ્યો છે. પણ જનતા....”

“મહેરબાન! હું પણ જનતા ખાતર જીવ્યો છું. મેં ચાર બાળકને ઉછેર્યો છે અને કેળવ્યાં છે—એ કોણડો તમારા જેવા માટે કંઈ છે. એનો ઉકેલ તમે ચોપડીવાળાને સાંધી સહેલાઈથી ખરીદી શકો—પણ એટલું જ.....હા, તમારી પાસે હોય તે બધું વેચી નાખો અને ગરીબને આપી દો સારેજ તમને ખબર પડશે કે જીવનમાં બીજા કશાને અવકાશ છે કે નહીં.....”

પણ તે ધનિકને તો જીવન પ્રશ્ન અણુઉકેલ્યો રાખી પોતાનું ધન સાચવી રાખવાનું વધારે ગમતું એટલે એ વૃદ્ધનો અભિપ્રાય માગ્યો જ નહીં. ગરીબ બીચારો વૃદ્ધ ક્યાકારના શબ્દોમાં આશ્વાસન લેતો આગળ ચાલ્યો.

સંખ્યાકાળ દિવસનો ગંભીર સમય છે. આખા દિવસની તનતોડ મહેનત પછી, અને વ્યયિત આત્માઓને બચાવેર સ્વપ્નાંઓ અને દુઃખદાયક યાદદાસ્તો પહેલાં બે ધડીતો આરામકાળ છે.

તે વૃદ્ધ બંધ ધરનાં પગથીયાં પર બેસી ગળવામાંથી પૈસા કાઢી ગણ્યા. ખરીદિલી ચીજોની કીંમત પણ નહોતી આવી. માલધણીને શું દેવું? ખોરાકના પૈસા ક્યાંથી દેવા? ઘેર પણ રાત્રિ પહેલાં કેમ પહેંચવું તે મોટો પ્રશ્ન હતો.....તેણે આસપાસ જોયું. એક દવાખાણની દુકાનમાં રાતાધુરા રંગના બાટલા ચમકી રહ્યા હતા. અભરાઈઓ દવાથી ભરેલી હતી. તે આંચકા સમેત ઉભો થયો અને એક ખરીદનારના જોશથી તે દુકાનમાં ગયો.

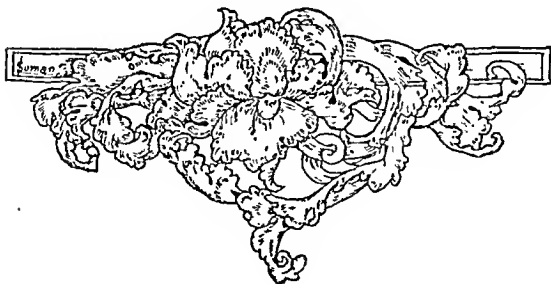
“આઠ આનાનું અરીછું આપોને, બાળાઓનાં નાખવું છે તે...” આટલું કહેતાં તેનાં બાળકો યાદ આવ્યાં અને આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં. દુકાનદારને એ જેવા નવરાશ ન હતી. તે કોઈ ધરાકનીજ રાહ જોતો હતો. એક પડીકું બાંધી તેને આપ્યું અને પોતે પોતાને કામે વળગ્યો.

તે વૃદ્ધ પડીકું ગળવામાં મુકી વળી રેંકડી ધકેલતો અને વગર અર્ધની છુમ મારતો આગળ ચાલ્યો. એક ચોપડીવાળાની દુકાન આવી. તે તરફ તેણે એક જીઝાસાપૂર્ણ દંષ્ટિ ફેંકી; મણે પોતાની ફતેહ જગજગેર કરવાનું ન સુચવતો હોય!

તેની વિચિત્ર દૃષ્ટિથી એંચાઇ કાઢ તેને
બોલાવે તે બીકે પડીકું એકદમ મોંમાં ખાલી
કયું. વધારામાં ભુખનો બભુકતો અગ્નિ
શાંત કરવા કાગળ પણ ચાટ્યો કે વળી કે
ખાકી રહી ન જાય. રસ્તાની બાજુએ લાંબો
ચઢ મુતો. થોડા વખતમાં આંખના પોપચાં
ચઢી ગયાં—જણે આધમતા સૂય સામે ફાટી
આંખે જોઇ ન રહ્યો હોય ! શરીરમાં સહેજ
અચકાટ આવ્યો; ગાલ ઉપર સુકકી જુરાથ
ફરી વળી; કપાળ પર પરીનો આવી ગયો;
ધસધસાટ ઉઠતો હોય તેમ નરકારાં બોલવા

લાગ્યાં.....થોડી વારે તે શાંત થયો.

તેનો ચીમળાએસો ચહેરો તેના છેલ્લા
વિચારો કહી રહ્યો હતો: "જીવન ફેટલીક વાર
સારું છે અને ધણી વાર તો ખરાબજ છે. પણ
સારામાં સારી ચીજ છેવટે આવે છે. મેં જીવન-
પ્રશ્ન ઉકેલવા થાય એટલી મહેનત કરી પણ તે
એટલો સહેલો ન હતો. જો કે તે ધનિકને તો
એટલુંજે પુરતું ન લાગ્યું. આખર અમે એક-
બીજાને સમજી નજ શક્યા. ખરેખર ! મનુષ્ય
એકબીજાને નજ સમજી શકવા સરળતાં
છે ! ! !"



સોનેરી ટોળી



[અનુસંધાન પદ્ય રૂપથી]

પણ આજે મારું મન તો તલપાપડ થતું હતું. રાત્રિ પડી હતી. તેથી મને તો ભુખ ખુબ લાગી હતી. “કમ આ ડેસો વહેલો મરે તો પાર પતે.” પણ દૈવ તો મારાથી વિરુદ્ધ હતું; ઉભડું તે તો મને બેસી રહેવાજ પ્રેરતું હતું. “આ શું? આ સર્વ કેં બેદ છે. મર્વ કાઠ રહે છે પણ કાઠની આંખમાં અશ્રુ નથી. વળી ધણીના મરણ સમયે હુંધટ શો? માટે તેમાં પણ કેં બેદ હોવો જોઈએ.” તેમ મને વિચારો સ્ફુરતા.

“પ્રભુ તમારું લક્ષું કરો. સ-સ-સ-ર-વને મ-મ-મા.....” બસ થઈ ચુક્યું. પ્રાગજી શેઠ પોતાના કર્મના ફળ આપવા પ્રભુના દરવાજામાં આઠ્યા ગયા હતા. આંખો બંધ હતી. શરીર ઠંડું પડી ગયું હતું. દેહમાં ચૈતન્ય ન હતું. રથુંજ દેહ પડ્યો હતો પણ આત્મા ન હતો. પિંજર સાણત હતું પણ પોપટ ન હતો. તરતજ એક નોકરે આવી શેઠને આદર ઓઢાડી દીધી. “વળી આતું કારણ શું થશે” તેમ મને થયું. આખા મકાનના રોકકળ થઈ રહી. મને પણ થયું: “આખરે સર્વ કાઠની આજ દશા થવાની છે.” તેમ થતાંજ ગારાં ચક્ષુમાંથી પણ બે પિંદુઓ ખરી પડ્યાં. પણ તેવામાંજ દાર પાસેના એક નોકર તરફ મારી નજરે ગઈ. તે મારી સામે જોઈ ધીમેધીમે હસતો હતો. “સાસો કમજખત પોતાના શેઠના પ્રત્યુથી પણ આનંદ પામે છે. નક્કી આમાં કેં બેદ જણાય છે.” મારો પીતો કહ્યો. જાણે હમણાંજ નોકરને મેથીપાક આપું એમ થઈ ગયું. પણ વાસુદેવની આપ્તર જાળવવી જોઈએને?

એવામાં તો દીવાનખાનાતું દાર ઉઘડ્યું ને બે મારવાડી મુઠ્ઠરથી તથા એક વોરા મુઠ્ઠરથી ધસમસતા દાખલ થયા.

‘એ બેરીસ્તર સાહેબ, જડા હીમા પડો હીમા. વીલ પછે કડગે પણ અમારા કરજના કુખીયા ચુકવી ડો. એમ કેં પચવા દઈએ તેમ નથી.”

આથી વાસુદેવ તો ગભરાયો ને મારા સામું જોઈજ રહ્યો

“મહાશય તમે પણ આવી રીતે લોકારાઈ ચલાવો તે સારું ન કહેવાય. જરા શાહુકારી રીતે બોલો તો સારું.” મેં દમામમાંજ કહ્યું.

“અરે શાહુકારી રીત ગઈ જહાનમમાં. અમારા પૈસા ચુકવી દો, નહીં તો જોવા જેવું થશે.” તેણે પણ દમ બીડાવ્યો.

“ના મહાશય, તે વાટ સદર આના ને બે પાછ. પૈસા ચુકવવા અમારે માથે પણ જોવા જેવું શું થશે?”

“અરે થાય શું? વગર ભાડાની કાટડીની યાત્રાએ શેઠને બદલે તમેજ જશો.”

“એમ છે ત્યારે તો થાય તે કરી બેજો.” એમ કહી મેં પણ બાંધો ચઢાવી.

“નહીં રે બાવા અમારે કેં લઈવું નહી. અમેને અમાડા પૈસા મથે એટલે બન.”

હવે વાસુદેવમાં પાછું ચૈતન્ય આવ્યું. તેણે પણ વચમાં ટાપથી પુરી.

“પણ આપના પૈસા જાણ્યા વગર, હું કેવી રીતે હા કે ના પાડી શકું?”

“અરે સાહેબ અમારે તો ફક્ત થોડાજ પૈસાનું લેણું છે-ફક્ત બે હજારજ રૂપીઆ. અને આ વોરા મહાશયને તો તે જાણે.”

“હા સાહેબ, મારે પણ માત્ર હજારજ છે.”

વાસુદેવ તો હવે વધારે ગભરાયો. તેણે જોયું તો શેઠજી તો સ્વધામ પહોંચી ગયા હતા. બંને ઈચ્છા રાતી હતી ને ધ્રુવ પથ્થ પાસેજ રહતો બેઠો હતો. આખરે વાસુદેવે ડાકટર સાહેબ સામું જોયું.

ડાકટર તેનો આશય કળી ગયો ને બોલ્યોઃ “બેરીસ્ટર સાહેબ, જે મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવા માગતા હો તો હું મારો પથ્થ મત બચાવું.” મારવાડીઓ તરફ ફરીને “અને આપ તો સવારેજ આવો. તમોને બેંકમાંથી રૂપીઆ મળી જશે ખીજું તો શું ?”

“અરે મારા મહેરબાન, સવાર નો તમારી આત્માજ કરે ને અમે તો પૈસા વગરના રહીએ.”

“પૈસા તમને જરૂર મળશે, માટે કાલ આવજો.”

“ના શેઠ, તે નહીં બની શકે. અમારે તો અત્યારેજ જોઈએ.”

“વાસુદેવપ્રસાદ, આપ અત્યારે આપના ઘેરથી જો આને ચુકવી આપવાનું આપના મિત્રને કહો તો મોટી મહેરબાની.”

“નાજી, હું કોઈને ઓળખવા વગર કેવી રીતે આપી શકું ?”

“સાહેબ, પથ્થ આપના વીલમાંથી તે સર્વ પૈસા કાપી લેજો.”

“હા, તેમ બની શકે પથ્થ તેનું માફી કોણ ?”

“સાફી માટે હું ઢાંજર છું; ને નકામા આવા માણસો જોડે તકરાર કરવી તે આપણુ ગૃહસ્થને ન શોભે.”

“હા તે હું સમજ્યો.”

તરતજ વાસુદેવે અને એક ચીટી લખી

આપી તે લખ હું તેમના મકાન તરફ રવાના થયો. ફોરો કાઉન્સલ પર વાસુદેવનું મકાન હતું. એકાદ ધડીમાં તો હું ટ્રામ સ્ટેશન પર આવી ટ્રામમાં ચઢી બેઠો.

“શેઠજી ટીકીટ ધ્યા”

ટીકીટ લીધી ને થોડીજ વારમાં તેમના ઘરવાળાં પાસે આવી પહોંચ્યો. તેઓ પથ્થ તેમના સ્વામીની જેમ થોડું બહુ પથ્થ બચેલાં હતાં. તેઓ વાસુદેવના અક્ષર સારી રીતે પીછાનતાં ને વળી મારી માફી એટલે તો પ્રજ્વળે શું ? પથ્થ ઘેર તો તાણું હતું. તેમનાં પત્ની ઘેર ન હતાં. દેવચાત ધાડી લાં આંટા મારતો હતો. તેને પ્રજ્વળાથી જાણાયું કે તેઓ તો ટેનીસ માટે ગયા છે.

“વાહ નશીબ !” મારાથી પથ્થ બોલી જવાયું.

તરતજ હું વાલે મોટે પાછો ગયો. વાસુદેવ તો મારીજ રાહ જોતો હતો.

“કેમ સિંદ કે શીઆળ ?”

“ભાઈ શુકન ખરાબ થયા હતા.”

“કે શીકર નહીં. તારે મારે માટે તરફી લેવી પડી ખરું ને ?”

“નહીં રે એવું તો કે નથી.”

વાસુદેવ મારા તરફ જોઈ નિરુત્તર રહ્યો. થોડી વારે તેણે મારવાડીઓ તરફ જોઈ કહ્યુંઃ “શેઠજી, તમોને એક લખી આપું તો ચાલશે ને ? સેફ્ટસ બેંકમાંથી તમોને પૈસા મળી જશે.”

“હા. તેમ પથ્થ ચાલશે.”

“ત્યારે હ્યો આ એક. અંદર મારી સહી છે તેથી તમોને કોઈ પથ્થ ના કહી શકે તેમ નથી.”

વાસુદેવે એક મારવાડીઓને આપ્યો તેમાં

૨. ૩૦૦૦ વાસુદેવને નામે આપવાનું લખ્યું હતું. તે લખ તેઓ વિદાય થયા. “વારુ મી. મોહનલાલ, હવે અમે રજા લઇશું. રાત્રિનો સમય છે. મારે માટે તમારે મારે ઘેર આપવાની તરદી લેવી પડી.”

“નહીં રે સાહેબ. અમારે માટે તમારે તરદી લેવી પડી.” એમ કહી ડાકટર મોહનલાલ મુઠોમાં દસ્યા. વાસુદેવે તેની સાથે શેકહેન્ડ કરી રજા લીધી તેની સાથે હું પણ શેકહેન્ડ કરી આ અણુગમના પોટમાંથી છુટ્યો.

અમને પાછા મુકવા માટે વીક્ટોરીઆ ન હતી. રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો. તેથી અમારે પ્રાગજી શેઠના બંગલોથી દ્રામ ટરમીનસ મુધી ચાલવું પડ્યું. રસ્તામાં અમે તો અવાકજ હતો. ટીકીટ લઇ અમે દ્રામમાં બેઠા. દ્રામ તો સડસડાટ રતી ફીસા ફાઉન્ટન આવી પહોંચી. વાસુદેવે પોતાનો પેકેટ લેમ્પ પાસેજ રાખ્યો હતો. અમે નીચે ઉતર્યા. એવામાં તો “આટલી મોડી રાત્રે ક્યાંથી ?” એક અવાજ પાસેથી પુછ્યું.

“કોણ ચંદ્ર ?” મેં પાછી નજર કરી તો પાછળ અમારા મિત્રોમાંનો એક ઉભો હતો. તેણે મારા ખભા પર હાથ મુક્યો. “અરે યાર, જોને આ બેરીરટર સાહેબની સાથે મીરગમ બેકરોડ પર આવેલા ૨૭ નંબરના પ્રાગજી શેઠને ઘેર જવું પડ્યું હતું. ત્યાં વીત કરવાનું હતું.”

“અરે ૨૭ નંબરનો બંગલો તો ખાલી છે; તે વળી પ્રાગજી શેઠ ક્યાં ? મારા મહેરબાન, કેં હું અત્યંત તો નથી કહું ને ?”

“ના, મેં તો કેં નથી કહ્યું” પણ આ વાસુદેવે ૨. ૩૦૦૦ તો ચેક લખી આપ્યો છે.”

“બસ તારે હવે તે પૈસા પાછા મળવાની આશા તો નજ રાખવી.”

“કેમ ?”

“એ તો હવે દજમ ચૂકવ્યા.”

“પણ વીલ મારી પાસે છેને” વાસુદેવ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

“અરે વીલની કોણ વાત કરે છે ? ચાલ વળી વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તેમના બંગલે.”

“ચાલ મિત્રએ.”

આ સઘળા કીરસાથી મારી ભુખ તો દજમજ ચૂકવે ગઈ હતી. મેં પણ તેમની સાથેજ ફરીથી દ્રામમાં પ્રવેશ કર્યો.

ફરીથી અમે ત્રિપુટી પાછા પ્રાગજી શેઠના બંગલા પાસે આવ્યા. તો ત્યાં તો લાઇટ પણ ન હતી ને રોશની પણ ન હતી. પાસે જનાર માણસને પુછ્યું કે અહીં કોણ રહે છે ? તો તેણે તો કહ્યું : “કોઇ નહીં; તે બંગલો તો ખાલીજ છે.”

“અરે એ તો સર્વે પ્રાગજી શેઠનું પ્રેત બાળવા ગયા હશે.” વાસુદેવે બાનું કાઢ્યું. પણ તેના અંતઃકરણથી તો તેણે હાથ મારી. “ચાલો તેને પેસેને બંગલે.”

“ચાલોને મારી ક્યાં ના છે ?” મેં તો પાણીયું પકડ્યું.

પાછા અમે પેસેલ સ્ટેશને આવ્યા ૩૭ નંબરનો બંગલો બંધ હતો. સર્વે સુષ્પ ગયા હતા.

“કાઇ છે કે ?” મેં છુમ મારી.

“કોણ હશે ?”

“જરા નીચે આવોને.”

તરતજ લાંબા માલીક નીચે આવ્યો.

“કેમ બાપ આ મકાનના માલીક કોણ પ્રાગજી શેઠ છેને ?” વાસુદેવે બેઠીથી પુછ્યું.

“નાથ, આ મકાનનો માલિક તો મીયાં છે.” હતા ને થોડી વારે તો ગુમ.

વાસુદેવ ગભરાયો. “પણ ચિંતા નહીં સવારમાં જ એક પર જઈ એક રદ કરાવીશ” એમ ધારી મન વાળ્યું. સવારમાં પાછા અને અને સેંદ્રલ બેંકના મોટા બીલ્ડીંગમાં ગયા ને ‘કેથીઅર’ પાસે ખડા થયા. હજી તો વાસુદેવ કોઈ બાબત પુછે તો પહેલાં તો ‘કેથીઅર’ બોલી ઉઠ્યો : “સાહેબ, આપના નામથી હમણાં જ મારવાડીઓ રૂ. ૩૦૦૦ લઈ ગયા તે આપને મોકલેલા ને?”

“હા બાઈ દા, મેં જ.” વાસુદેવ નીચાસો નાખી કહ્યું. “હે” પણ આ બધી બવાઈ શી? ” મને પણ એમ જ થયું. ખરેખર આ તો આગવખીજ, થોડી વાર પહેલાં સધળા સાચુત

થોડી વાર પછી પાછા ચંદ્ર અને મળ્યો, તેને અને સધળી હજીકત કહી.

“અરે મારા મહેરબાન એટલું પણ ના સમજ્યા કે એ તો ‘સોનેરી ટોળી.’” ચંદ્રે ટકેર મારતાં કહ્યું.

“પણ પેલા ઝકટર સાહેબ તથા મારવાડીઓને શું?” વાસુદેવે પુછ્યું.

“એ પણ એનાજ માણસ. જીઓ પણ એમનીજ ટોળીની અને તોફાર પણ એમનાજ. જેરીટર સાહેબ પણ કંઠાયા.” આમ કહી ચંદ્ર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘ખરેખર સોનેરી ટોળી!’ મારાથી પણ બોલી જવાડુ.

ઇનકમટેક્સના ખાસ અનુભવીઓ—

નાનાભાઈ આર. દેશાઈ એંડ કંપની.

એકાઉન્ટન્ટ્સ અને ઇનકમટેક્સ એક્સપર્ટ્સ

અમા બીલ્ડીંગ, પહેલે માળે, કરનાક રોડ, ધોનાતળાવ મુ'બાર્ક નં. ૨.

ઇનકમટેક્સના ‘ડી’ ક્લાર્ક બરવાનું, અપીલનું તેમજ ૧ : કામગાજ કરીએ છીએ અને બહાર-ખાસના કેસ લઈએ છીએ. વેપારી ભાઈઓને સતોષ એવું અમારો મુદ્દા લેખ છે.



કુમાર

બાણના વિધાથી કુમારો અને કુમારોઓ

ગોદેમાસ

તંત્રી
રવિશંકર શાળા
વિનાર

ઉગતી મજાનું માસિક

કુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રાજપુર : અમદાવાદ.

પરચના ૩૩૩૩૩૩

પરચના ૩૩૩૩૩૩
૩ માસની વસતી પાંચ

રોજનો એક પૈસો

કમરોબજાગ્રેવી
કેપવાળી નીકાલ મિત્રો
મોટે એટલું પાછ
સુંબારે પડે?

દીવાની

—: ૦ :—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૭ થી]

તો ક્યારનીએ નીશાળ છોડી દીધી હતી, અને ભરતી વખતે સાગરતરંગો વચ્ચે અથડાતા ભાગેલા વહાણના એકાદ પાટીઆની માફક, કામધંધા વિનાનો એ અગ્નર અને ધરની વચ્ચે આચડતો, ખંરાળ મિત્રોની સોબતો વધારતો દિવસ ગાળી રહ્યો હતો. આપની મુકેલી જુજ પુંછ ઉપર એની માતા ગૃહ-સંસાર નીભાવતી હતી.

વહુ ઘેર આવી એટલે પોળની કાંઈ કાંઈ સ્ત્રીઓ મૃણાલની સાસુને ઠપકો આપી દીકરાને કામધંધે વળગાડવાની સલાહ આપતાં, ત્યારે તે કહેતી: “મારો મંજુ ક્યાં મોટો યદ ગયો છે? બહુએ યદ રહેશે.”

પણ મંજુની માતા સારું કે સમય ઓછાજ થોભે છે? મૃણાલની સીમંતિની યદ અને ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે ખર્ચ આંગણે આવી ઉજુ, ત્યારે માતાએ પોતાનું અધિન ગીરો મુક્યું.

પછી તો એનો ‘નાનકડો મંજુ’ છોકરાનો પિતા બન્યો. એટલે હવે છોકરો બેઠાર બેસી રહ્યો તે માતાને ઠીક ન લાગ્યું. એક દિવસે રાત્રે તેણે દીકરાને પાસે બેસાડીને કેંક ધંધે વળગવા શીખામણ આપી. પણ દીકરો કયે ધંધે વળગે? કાંઈ કચેરીમાં કામ મળે એટલું તે શીખ્યો નહોતો, વ્યાપારીની નોકરીમાં નામાની આવકત એકદમ તે પણ હાથ કરી નહોતી. પાગડોતાબેદારીમાં શાંત અને સંવચી પ્રકૃતિની જરૂર પડે એ તો માતાને અત્યારેજ પહેલી વખત સમજાયું હતું. વિચાર કરતાં ચાગે તરફ નિરાશા જણાઈ. અને છેવટે

ન્યારે સારાએ હોદુર્યાનતું ધ્યાન ખેંચી રહેલ મોહમયી તરફ દીકરાની દષ્ટિ ગઈ ત્યારે તો આપણા જે મકાનમાં જન્મીને જીવ્યા હતા તે પણ ગીરો મુકી દેવું પડ્યું હતું. મૃણાલ જેવી શાણ્ણી યુવતી એ સ્થિતિમાં મુંઝાયા વિના કેમ રહે? અને નવા ધરમાં આવેલી જીવાન વહુ દીલ ખોલીને વાત પણ કોની સાથે કરે? પત્નીને સારું વાત કરવાનું વિશ્રામસ્થાન પતિ હોય છે, પણ જ્યાં એ સ્થાનજ સુયોગ્ય ન હોય ત્યાં મનમાં તે મનમાં મુંઝાઈ મરવા સીવાય ખીજી શી વલે થાય? આમ મૃણાલની ચિંતાનું મંજુસાચરણ સાસરામાં પણ મુકવાની માથેજ મંડાયું. આલ્પકાળની એ હસતી, ખીલતી પંખિણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશતાંજ ભવિષ્યની ભયંકરતાએ પ્રાઠા બનાવી દીધી. પુત્રવતી થવા માટે તેને હવે બદલે એથીજ શોક થયો.

૫

વિધિ પોતાની આજી બેઠ્યે જતો હતો. મંજુ જ્યાં જતો ત્યાંથી કેં ને કેં શુભાવીને મહીને બે મહીને ઘેર આવતો. ખીજી બાજુએ ઝણુનો ભાર તો વધતોજ જતો હતો. મૃણાલના હૃદય ઉપર એની ભારે અસર યદ હતી, ત્યાં તો એનાં માતાપિતાને વિધિએ પોતાની રમતનાં ખાદા બનાવી એના નાજીક અને ધનપલા હૃદય ઉપર કાતીલ ફટકો માર્યો. પીએર પક્ષમાં એને કાંઈ ન રહ્યું. ખીજી તરફ પતિ તરફની ચિંતા તો કાયમની હતીજ; તેમાં દારિદ્ર્ય વધવાથી સાસુની સતામણીનો ઉમેરો થયો.

કૌભારાવસ્થામાં સખીઓ સાથે કદબેસો અને રતેદકથાઓમાં વાંચેસો પતિનો સાચો પ્રેમ તેણે કદી પણ અનુભવ્યો નહોતો. તે બે સંતાનની માતા બની છતાં વરતી ગણો અ

એના હાથપગની પ્રસાદી એને સારુ હશેનાં સાથી યદ્ય પડ્યાં હતાં; તેમાં એણું રહેતું તે સામુને સંતાપ પુરું કરતો !

મંજુની દશા જેમ વખત જતો હતો તેમ વધુ ને વધુ બગડતી જતી હતી. બાજ ન ભરાવાથી લહેણુદારોએ ગીરે સુકેલી વસ્તુઓ જેમ કરવાની ધમકીઓ આપવા માંડી હતી; તેને ચિંતા થતી તો પણ સંસારની જવાબદારીની ધુરા મદં બનીને એવાનો વિચાર તેણે ગંભીરપણે કદી પણ કર્યો નહોતો. એનો એ સ્વભાવજ નહોતો.

એક તરફથી લહેણુદારોએ ઉતાવળ કરવા માંડી અને બીજી તરફથી ધરખચ કેમ કાઢવું તેના વિચાર થવા માંડ્યા. એવી દશા ઉભી થવાથી, પીએરમાંથી મળેલી જે નજીવી રકમ મૃણાલે પોતાનાં સંતાનો સારુ સાચવી રાખી હતી, તે એની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી ! મૃણાલનો એકનો એક આશરો પણ ગયો.

પરંતુ એટલેથીજ એના દુઃખની અવધિ આવી નહોં. તે ત્રીજા સંતાનની માતા થવાની તૈયારીમાં હતી, તે વખતે એનું રક્તું સંતું સ્ત્રીધન પણ એના હાથમાંથી પરવારી ગયું ! લાગણીવશ મૃણાલના હૃદય ઉપર એ ફટકો કાતીલ નીવડ્યો. રોષ રોષને એણે સુવાવડનો સમય પુરો કર્યો. પહેલી સુવાવડ પછીની બને સુવાવડો મંજુએ એને માથે ફરજઆત લાધી હતી. કમાવાની શક્તિ ન હોય તેના ધરમાં સંતાન સુખને બદલે બારરૂપ યદ્ય પડે છે એ એની માન્યતા હતી; પરંતુ મંજુ ભણે કમાતો ન હોય, તે મૃણાલનો વર હતો કે નહોં? અને હોંદુ સમાજમાં વરને ક્યા ક્યા હક નથી હોતા?

૬

મૃણાલ નિર્ધન વરને પાને પડી હતી, છતાં એનું આત્મભારવ તેથી મરી ગયું નહોતું. જો તે નિર્મોલ્ય બનીને સહાયતા માગવા જાય તો, દૂર દૂરનાં સગાં પણ મદદ કરે તેમ હતાં. પરંતુ પરાશ્રયી બની એવી સહાયતાથી કંગાલ જીવન જીવવા કરતાં, સ્વાશ્રયી બની મંજુરી કરી સ્વમાન જાળવી સુકા રોટલા ને મરચાથી જીવન જીવવું એને અત્યંત પ્રિય હતું. એટલે તે લગારે સંકોચ રાખ્યા વિના લોકોનાં દલણાંખાંડણાં કરતી. આથી લોકો એને અભિમાની કહેતા. કુવાને કાંઠે, મંદિરને એટલે કે ન્યાતની વાડીમાં, એની ન્યાતની સ્ત્રીઓ એની મજૂરી કરતી અને “કેમ બધી મૃણાલ ! હવે તારો વર કે કમાય છે કે ? બા, ત્રણ ત્રણ છોકરાં પેટ પડ્યાં ને હજીએ બેસી રહે તે કેમ પાલવે ?” એવા એવા ટાણા મારતી. આ વખતે આંખમાં આંસુ લાવી, પોતાની નિષંનતાનું પુરાણ એ નઠોર સ્ત્રીઓ આગળ તે શરૂ કરતી નહોં. પણ રૂપરૂ રીતે સંભળાવી દેતી કે “તમારે ઘેર બીજા મામવા આવું તમારે ના આપસો બહેન; આમ પારકા ધરની પંચાને પેટ દુખવી, વજુમાગી સલાહ આપવા નીકળવાને બદલે શ્રી પોતપોતાનું સંબંધનું સુખ તો ?”

પણ કુનીઆને મોઢે કે ગરણું મુકાય છે ! હોંદુ સમાજમાં ગરીબાને ગુન્હો માનવામાં આવે છે; એટલે ગરીબની લોકો છડેઓ મજૂરી કરવાની બૃહતા કરે છે. આવો અનુભવ યતાંજ મૃણાલે બહાર નીકળવાનુંએ માંડી વાળ્યું.

એવામાં એનો વર બહારગામ ચાલી ગયો અને કેટલાક મહીના સુધી કાગળપત્ર આપ્યો નહોં. એથી લોકોએ અનેક જાતની અફવાઓ

ઉઝાવવા માંડી. ધર ખચ્ચ ચલાવવા માટે રાત-
દિવસ મજુરી કરી કરીને મૃણાલે કેટલાએ
વખતથી કાપા ધસવી નાખી હતી; તેમાં આ
આધાત તેને અસહ્ય થઇ પડ્યો. તન તો
તવાઈ ગયું હતું અને મન ઉપર પણ સર્જીડ
પ્રહાર થયો. અરે રે! હોંદુ સ્ત્રીઓને નાની
વયમાં કેટલા આધાત સહન કરવા તેઓ
રહેતું પડે છે!

‘ગમે તેવા તોએ એ મારા પાંત છે’
એવી ભાવના આર્થસંસ્કારમાં ઉછેરેલી મૃણાલ-
ની રંગેરંગમાં રમી રહી હતી. પોતે ભલે
પતિનો વાંક કાઢે; પણ ખીનઓ તેના દોષ
જતાવી એને ઉનારી પાડવાની ભાવનાથી દયા
ખાય તે એનાથી મુદ્દલે સહન થઇ શકતું
નહોતું. આ પ્રસંગે તો એને પતિની ઉપર
માફું લાગવાને બદલે એની રિયલિ માટે દયા
આવી. “એમાં એમનોએ શું વાંક?
માથાપે ખોટાં લાડ લડાવી ઉઘટે માર્ગે
વાળી દેતાં આંખ ન ઉઘાડી, અને હવે
તેમની પાસેથી બીજી જાતની આશા
રાખવી એ કેમ બને?... પણ જો પેટ
આટલાં હોકરોં પડ્યાં ન હોત તો એમને
આટલો બધો કંટાળો ન આવત.....વખત
છે ને વખાના માર્યા આપખાત કરશે તો!”

અને એ વિચારે એના મન પર ધણીજ
હડી અસર કરી. આખો વખત તે એના એ
વિચારોમાં મગ્નગ્રસ્ત રહેતી એટલે બદારથી
બેચેન જણાતી અને ધરમાં સાસુ કે સંતાનની
સાથે પણ લગભગ બોલતી નહીં. એ ત્રણ
દિવસ આમજ પસાર થયા. એથી એના મન
ઉપર ભારે અસર થઇ. આખો વખત દલજી-
ખાંડજીમાં તે મચી રહેતી, નાંની બાલિકાને
ધરનારવા કે સહેજ વિશ્રાંતિ લેવા ઉઠે, ત્યારે

પણ એકાદ એકાંત ખુણે શોધીને ઉઠા ઉઠા
નીસાસા નાખવા અને રદન કરવું એજ
એનો નિલ્ય વ્યવસાય થઇ પડ્યો હતો. હમણાં
હમણાં નિરંતર તેની નજર આગળ પતિનીજ
મૂર્તિ તરફ કરતી. કોઇ વખત કોઇની સખત
મજુરી કરતો હોય તો કોઇ વખત જલના
સળીઆ પાછળ બેઠો બેઠો નીસાસા નાખતો
હોય, તો કોઇ વખત દરીઆમાં કુચતો હેઠ્ઠાં
કચકાં લઇ રહ્યો હોય, તેવા ભાસ એને થતો.
એથી તે ગભરાઇ જતી.

વધારેમાં વધારે નજીકથી એકાદ વ્યક્તિ
કે વસ્તુની કીમત જોટલી સમજાતી નથી, તેટલી
કીમત તેમના દૂર થવાથી સમજાય છે. મૃણાલને
પણ પતિ ચાલ્યો ગયો એ વિચારની સાથેજ
તેની ઉપર અનુકંપામય પ્રેમ થવા માંડ્યો
હતો. પરંતુ એથી એના મન ઉપરનો કાશુ
હીસો પડતો જતો હતો.

૭

મધ્યાન્હનો સમય હતો. બાનુદેવના કિંજી-
માંથી પ્રખર તેજ વર્ષા પૃથ્વીને ઉઠાળી
રહ્યું હતું. ચાહે દિશા નિર્જન અને નિરવ
હતી. એકાદ અડુલા મુસાફરની માર્ફક, સરિતા
એકલી, અડુલી અમુરસુવન તરફ સીધાવી
રહી હતી. ઉનાળાનો મધ્યાન્હકાળ ચારે
દિશાંથી સરિતા તટને સગાવાવી રચો હતો,
તેમાં તપેશ પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ
હમેગે કરી રહી હતી. વનચરો ઝાડની ઢાયા
શોધી વાગેજાતો બેઠાં હતાં, બેચરો ઘેરી
ઘટાએ શોધી બાંધેલા માળાઓમાં ઢેરી રહ્યાં
હતાં. જળચરો પાણીની સપાટી ઉપર જનામાં
સગમી જવાનો ભય લાગતો દોષ તેમ,
સ્વચ્છ પવન લેવા લગાર ડોડીમાં કરી અંદર
છુપાઇ જતાં હતાં. આપે વખતે એક સ્ત્રી

હું વહેલો કેમ જન્મ્યો ?



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧ થી]

પછી યુરોપ, અમેરીકા કે જાપાન જવું હોય તો ? કેં વિચારજ નહીં કરવાનો. જલ્લે સુરત કે વડોદરે ચાલ્યા. ભાડુતી એરોપ્લેનમાં બેઠા કે ચાલો. થોડાક કલાકમાં તો તમે વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એબી કે પાવલોવાનો નાચ જોવાને ભાગ્યશાળી થાત. કેં નહીં તો અઠવાડીયામાં એક વાર તો હું જરૂર લંડનની મુલાકાતે જાત.

બધું તો જલ્લે સમજ્યા પણ આ કેમ ? પિતૃઓ જોડે વાતચીત ! તમારા બાપ, દાદા કોઈ મરણ પામ્યા હોત અને વીલમાં એકાદ બંગ્લો તમારા નામ પર કરવો રહી ગયો હોત તો ? જરાએ ફીકર કરવાની નહીં. રેડીઓગ્રાફની હેઠ ઝોરીસમાં જઈ સ્વર્ગનું સેન્ટર માગ્યું કે બેડો પારા કરી દ્યો તમારે જે વાતચીત કરવી હોય તે. અને થોડાક દિવસમાં તમને 'પ્રોબેટ' પણ મળી જાત !

સ્ત્રીસ્વાર્ત્તવ્ય વીરો તો થોડુંજ કહેવું પડશે. બધેજ સ્ત્રીઓની બહુમતી હોત. સાહેબ, સમજ્યા કે ? મ્યુનીસીપાલીટી તથા

ધારાસભામાં પુરુષ સામે સ્ત્રીઓ ઉમેદવારી કરતી હોત. અને સભ્યોને 'Mr. Chairman' અથવા 'Sir' થી નહીં પણ Madam થીજ શરૂ કરવું પડત. પુરુષોને તો ગવર્નમેન્ટ પક્ષની માફક મુગાજ બેસવાનો પ્રસંગ હોત. જે કારભાર અને ખીલો પાસ થાત તે બધાજ સ્ત્રીઓની એટલે દાલના સ્વરાજ પક્ષના જેવીજ બહુમતીથી. મને તો આ લખુંજ સગવડમયું થઈ પડત. મને કે રાજકીય બાબતનો શોખ નથી પણ જરા અમારાં આજસાહેબને એવું કે ખરું. તેમને છેવટે ભાડુતી મત મેળવીને પણ ધારાસભાના મેમ્બર બનાવત !

કેમ, આટલું જાણ્યા પછી તો જરૂર તમારા મોઢામાં પાણી છુટું દશે ! 'અ...ર...ર ફક્ત થોડાજ વર્ષ મોઢા જન્મ્યા હોત તો કેવી લહેર પડત !' આ વિચાર જરૂર તમને આવ્યા વિના રહેશે નહીં. તમારો વિચાર બદલશે કે ? મારી સથે તમે પણ પરમેશ્વર પર ફરીઆદ લઈ દરેકો કરવા થઈ જાઓ તૈઆર, નહીં તો તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે હું એકલોજ એ બહેરાને પુરો પડીશ પણ ચાલો, હવે અરણ્યરુદત કરવાથી શું ફાયદો ? જે યનાર હતું તે થઈ ગયું. *

* "હું મોડો કેમ જન્મ્યો ?" ના લેખની માફી સાથે.



નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૨ થી]

અ. સા. દીવાળીજહેને “શરુઆતમાં માંદગી-
માં માવજત કરવાનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. તેને લગતું
શિક્ષણ લીધું” અને સેંટ જોન એમ્બ્યુક્સની
‘માંદગીમાં માવજત કરવાની’ પરીક્ષા પાસ કરી
મર્ટીશીફેટ મેળવ્યું. ત્યાર પછી ઇન્ફિયુએન્સીનું
દરદ આખા હોદ્દરયાન સાથે અમદાવાદમાં
ફેલાતાં અમદાવાદમાં ખની શકે તેટલી લોકસેવા
કરી. ત્યાર બાદ સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની
ઈસ્પીતાસોમાં કેટલુંક બચ્ચારુ શિક્ષણ લીધું
અને ફાકતરી લાઇનમાં જોડાવાને અમદાવાદ
મેડીકલ સ્કુલમાં એ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પુરો
કર્યો.” પણ પછી “અભ્યાસ અને ફુનીઆદારી-
ના યોગ્યથી” આ બહેન લયકંદર મદવાડમાં
સપાઠ ગયાં અને તેમાંથી સાળાં થયા પછી
આરામ સેવાની જરૂર હોવાથી આગળ અભ્યાસ
મુલતવી રાખી આપણા આગવત, રામાયણ
વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથો, આધુનિક સાહિત્ય,
સદ્ગત વૈદ્યરાજ જટાણકર લીલાધરનાં પુસ્તકો
તથા સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિશે પાશ્ચાત્ય પુસ્તકો
વાંચી તેના તારણરૂપે આ પુસ્તકનું કાચું
લખાણ તૈયાર કર્યું. અને અમના પતિ રા. રા.
જગજીવન શિવશંકર ત્રિવેદીએ બધું લખાણ
તાંચી સ્ત્રીવર્ગને લગતું તમામ લખાણ કાપમ
રાખી પુરુષવર્ગને લગતા સૌ. દીવાળી
જહેનના લખાણમાં પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તેટલો
સંધારોવધારો કરી આ પુસ્તક છપાવી આપ્યું.

આ ગ્રંથ આ રીતે તૈયાર થયો છે.
આ દંપતીનો ઉત્સાહ અને શ્રમ પ્રશંસાપાત્ર
છે. આપું પુસ્તક સાદી ભાષામાં છે, અને
વિષયવિવેચન પણ શાસ્ત્રીય કરતા સાદું,

વિસ્તારવાળું અને સહેલાઈથી સમજાય એવું છે.

આ ગ્રંથમાં લગ્ન અને તેના ફાયદા, વર-
કન્યાની પસંદગી, પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે? પુત્ર-
પુત્રીનાં માયાપોને સુચના, સ્ત્રીતી જનનેંદ્રિય
અને ગર્ભરયાન પુરુષની જનનેંદ્રિય, તેની રચના
અને ગુણધર્મ, વિષયવાસના-તેનો ઉપયોગ અને
ઝેરઉપયોગ, બ્રહ્મચર્યનો કામદો, સંતતિ ઉત્પન્ન
કરવાની આવશ્યકતા, આદર્શ સંતતિ નિર્માણ-
શાસ્ત્ર, ગર્ભાધાન માટેનો અનુકુળ સમય,
સગર્ભાવસ્થાનું ગર્ભરયાન, માણસનું નસીબ
ગર્ભાશયમાંજ ધરાય છે, સગર્ભાવસ્થા, તેનાં
ચિન્હો અને મુદત, સગર્ભાવસ્થામાં બચ્ચાતાં
દુઃખદરદો, સુવાવડ, પ્રસુતા અને બાળકની
માવજત, પ્રસુતિ અને બાલમરણ, સુવાવડ અને
ઝેરી તાવ, બાળકનું ચારિત્ર્ય માના બોળામાં
ધરાય છે, બાળકોનાં ખુન, સ્ત્રીઓનાં ખાસ દરદો,
તેનાં કારણો, ચિન્હો અને છલાંગો, પુરુષોનાં ખાસ
દરદો, દસ્તદોષ, વાંઝીઆપણું અને નામદાઈ-
તેનાં કારણો, સારવાર અને સુધારો, સ્ત્રીઓના
હક્ક, શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા, ઉદ્ધ-
વેદો દવાઓ અને પેટનું મેડીસીન, પરણેલું
સુખી જીવન કેમ ગાળવું? મનુષ્યજન્મ
સાર્થક કરનારું જીવન ગાળો, આત્મનિરીક્ષણ,
માણસો પરમાત્માની વિચાર સંતતિ છે: આ
પ્રમાણે ૩૨ પ્રકરણો છે તેનાં નામો ઉપરથી
આ પુસ્તકનું વસ્તું કેંક ખ્યાલમાં આવશે.
જો કે બધાં પ્રકરણનાં નામો તે તે પ્રકરણના
વિષયનાં બરાબર સુચક હોય એવું નથી છતાં
કેટલા બધા વિષયોને સંગ્રહવાનો પ્રયત્ન થયો
છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પુસ્તકનો મુખ્ય
હેતુ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સંબંધનો
ઉપદેશ કરવાનો છે. અલબત્ત સાથે સાથે
સ્ત્રી અને પુરુષના જનન અવધવો, તેના
સ્વાભાવિક ધર્મો, સ્ત્રીપુરુષના જનન અવધવોના

ખાસ રોગો, વગેરે વિષયોનું હુંકું દિનેચન ક્યું છે ખરું. પણ માત્ર આ વિષયનેજ ચર્ચનારાં પાશ્ચાત્ય પુસ્તકો (Sexual Diseases વગેરે) માં આ વિષય જેવો વિગતવાર ચર્ચો હોય છે તેમ અહીં ક્યું નથી. બીજી તરફથી પ્રસૂનિશાસ્ત્રની બધી ખામતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અલગત એ વિષયનાજ ખાસ ગ્રંથમાં હોય એટલું વિગતવાર નહીં. બીજી તરફથી કામશાસ્ત્રનો વિષય આ પુસ્તકની મર્યાદામાં આવી ગય છે છતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત કામશાસ્ત્રની અપવા પાશ્ચાત્ય કામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની બીલકૂચ ચર્ચા નથી કરી. જ્યારે 'સારી સંતતિ' નો

વિષય ચર્ચો છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૦ મુ). હુંકામાં વિષયની મર્યાદા ખુબ વિશાલ રાખી આ પુસ્તક જીવાન અને પરણેલાં સ્ત્રીપુરુષોને નીતિ, ધર્મ અને સંયમવાળું જીવન કલ્યાણકારી છે એમ શ્રેષ્ઠ આપવા સાથે થોડું વૈદકજ્ઞાન પણ આપે છે. મતલબ કે આ પુસ્તક નવીન જ્ઞાન કે અપૂર્વ રસસામગ્રી આપવાનો દાવો કરતું નથી પણ જગતનાં સામાન્ય કાર્ટિનાં જીવાન સ્ત્રીપુરુષોને સન્માર્ગ દર્શાવવા ઇચ્છે છે. અમે પણ 'જીવાનોને તથા પરણેલાંઓને' આ પુસ્તક વાંચવાની તથા એમાં કલા પ્રમાણે જીવનને બને તેટલું સ્વચ્છયર્થ અને સંયમને માર્ગે વાળવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

૨

લેખક :

રા. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યા

અંગ્રેજી હાકોર ભાગ ૧ લો—લેખક :

રા. ઉદયગંગામ કેશવરામ ઝોઝા, બી. એ., પ્રકાશક : રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મુંબાઇ, પૃષ્ઠ ૧૦૮ મૂલ્ય : રૂ. ૨-૮-૦.

'અશ્વત્થામન'ના તખલ્લુસથી લખ્યારા. ઝોઝાની 'સમાલોચક'માં કટકેકટકે પ્રગટ થતી સર્ગવાર્તા અંગ્રેજી હાકોરનો પ્રથમ ભાગ સ્વીકારતા અમને આનંદ થાય છે. રા. ઝોઝાનો જો આ પ્રથમ પ્રયાસજ હોય, તો તે ધણે અશે સફળ થયો છે. અને પ્રથમ ભાગની માફકજ દ્વિતીય ભાગ પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. અંગ્રેજી હાકોરની વાર્તાના લેખકને એટલી સુચના કરવાની રહે છે કે આટલેથી અટકી નહીં જતાં ઇશ્વરદત્ત ભુદ્ધિનો લાભ તેઓ યુજ્જરાતને નિરંતર આપાંજ કરે!

અસહકારના જીવાળ પર જીવાળ આખા હૈંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે સમયે નાનાં

મોટાં દેશી રાજ્યોમાં શાંતિ સળગવાટ શરૂ થયે હતા. આપણી ચોતરફ પશ્ચિમન યુદ્ધ રહ્યું, અને પોતાના સ્વતંત્ર પ્રદેશમાંથી આ પરિવર્તનનું નિરીક્ષણ કરીએ જે કે ક્યું, તેને આ વાર્તામાં ઉતારવાનો તેમનો પ્રયાસ સફળ થયો છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનીતિનાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાના જવાબદાર હોદ્દા ગરીબડી પ્રગતને કેમ સનાવવામાં આવે છે, પ્રગતનું ભણું વાજનાર રાગ અંગ્રેજ સરકારને કેમ અકારો યદ્ય પડે છે; અને રાગમાં પ્રગતનું ભણું કરવાની આવના અમે તેટલી પ્રમણ હોય, છતાં પણ પરવશાનો લીધે તેનાથી કે યદ્ય શકતું નથી, એટલુંજ નહીં, પણ એ રાગ પ્રમણેમ મેળવવા પ્રયત્ન કરે. નો રાજ્યનીતિ નહીં જાણવાનો હોય તેને માથે ઝોઝાકી તેને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે અંગ્રેજી શાસનકર્તાઓના વર્તનની આ જગમગાદેર પ્રત્યાલેકા છે.

અંગ્રેજ હાકોરની વાર્તામાં ઉપર્યુકત સર્વ ના બને છે. શરમ્પ્રદ નામનો પાશ્ચાત્ય ફેળવણી મેલો રસિક યુવક અને ઉચી જાતની ક્લવણી પામેલી વિધવા પદ્મા નામની યુવતીના યલિચારનું પરિણામ અંગ્રેજ હાકોર તરત ન્મેલી અવસ્થામાં હેળીખાડે ત્યજ દેવાય છે. દેશી રાજ્યોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ આ બાળક હેળીખાડેથી કુદરતી રીતે રાણીવાસમાં જોડવાય છે, અને પુત્ર જન્મતાં વધામણાં દરબારને દેવાય છે. પુત્ર જન્મને લીધે થેલા બનેલા જોતોજ દરબાર પોતાના તાલુકામાં પ્રજાસુ બને વારતે રહેવે, તાર, ટેલીફોન, વગેરે સગવડનાં સાધનો દાખત કરે છે.

દરબારના મરણ પછી અંગ્રેજ હાકોર દરબાર થાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાને પ્રતિનિધિ હેમટન અને તેનો મદદનીશ દીવાન શરમ્પ્રદ દરબારને અંગ્રેજ વાતાવરણમાં ઉછેરવા વાત આરંભે છે. કેટલેક સમયે રાજ્યમાં કુકાળ પડે છે. બીજે વર્ષે પણ વરસાદનાં ચિન્હ જણાતાં નથી, તેથી પ્રજા અકળામને તોફાને ચડે છે. હાકોરની જાણ બદાર હેમટન લોકરી કાપરો જાહેર કરે છે. કુકાળીઆઓને પરહેજ કર્યાની ખબર અંગ્રેજને થતાં તેનું દીક હુલાય છે. તેનામાં પ્રજાવાતમય ઉત્તરાય છે. રાજ્યયુર ભારકર ભટ્ટની સુચનાનુસાર અંગ્રેજ પરહેજ કરેલાઓને મુક્ત કરી યજ આરંભે છે. યજ આરંભાતાં મુશળધાર વરસાદ તુટી પડે છે. લોકો સંતોષ પામે છે, પણ હેમટન તથા દીવાનને દરબારનું સ્વતંત્ર વર્તન ખુંચે છે. આખરે હેમટનના રીપોર્ટથી એજન્ટ લાં આવે છે. અને અંગ્રેજને રાજ્યઅવસ્થાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પરદેશ જવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. અર્જુનસિંહનું મંડળ મીસરમાં આવે છે. મુસ્તફા કમાલ વગેરેની

મુલાકાત અંગ્રેજને થાય છે, અને હીંદુસ્થાનનું ભવિષ્ય વીચારાય છે.

અંગ્રેજને દરબારગદમાં જન્મ અપાવતી વખતે રાણીજને પેટે અવતરેલી બાલિકા રાજયુર ભારકરભટ્ટને લાં ઉપા નામે ઉછરી મોટી થાય છે. આ ઉપા અને અર્જુનસિંહ એકમેકને આહતાં શીખે છે. અર્જુનસિંહના દેશવત્રામાં ઉપા તેની સાથેજ રહે છે. વજાને પોતાના પુત્રનું અલિધાન થયેલું હોવાથી તે પણ અર્જુન સાથે જળયાત્રાએ જાય છે. જેમલ નામનો અર્જુનનો મામે અને સામંત અર્જુન સાથે આવે છે. આ પુસ્તકના અંતમાં અર્જુનસિંહ તથા ઉપા મોદશેવીકોના દાયમાં સપડાઈ રશીયામાં પડ્યાં છે; અહીં આ ભાગ પુરો થાય છે.

લેખકે પાત્રોની પસંદગી વાર્તાને અનુકૂલ અને સુંદર કરી છે. શૈલી મરજ, અને પ્રિય લાગે તેવી છે વાર્તામાં લાંબાંલાંબાં ટાપલાં કે નકામાં વણુનો નથી. નાટકના પ્રવેશની માફક એક પછી બીજું પ્રકરણ આરંભાયું છે. આ વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચું સ્થાન ભોગવે એમાં શંકા નથી. આશા છે કે ગુજરાતનો શિષ્ટ વર્ગ આ વાર્તાને સહય વધાવી લે.

આ પુસ્તકનું કદ જોતાં કીમત ઘણીજ વધારે પડતી લેખાય. વાર્તા ગમે તેવી સારી હોય, છતાં વધારે પડતી કીમત લીધે તેનો પ્રચાર જોષએ તેવો થતો નથી. એ વાત વીસરાવી ન જોષએ. એકની ચોપડીએ પચામ જણુ અલાવી લેનારા ગણુત્રીયાજ ગુજરાતના વાયકોની નાડ પારખીનેજ પુસ્તકોની કીમત આંધવી ઘટે છે. વળી મે ભાગ પાડવા જેવું પુસ્તકનું કદ ન હોવાથી આ પુસ્તકનો ઉદ્ધવ એટલો બધો યશે કે કેમ તે જરા શંકાસ્પદ છે. બાકી વાર્તાનું મૂલ્ય પુસ્તકના મૂલ્ય કરતાં ઘણું વધારે છે, એમાં નો શંકા છેજ નહીં.

વેપારીઓ વગેરેને ખુશ ખબર.

દરેક ધંધાદારીઓને વંશપરંપરા ઉપયોગી.

એક નવું પુસ્તક.

વ્યાજ દર્શિકા

અથવા

વ્યાજના તૈઆર હિસાબોની સંપૂર્ણ જત્રી

જો તમે તમારા મહાન ધંધામાં અમુલ્ય સમય બચાવવા ઇચ્છા રાખતા હો.

જો તમે મગજની મહેનત અને હિસાબોની કડાકુટથી બચવા માગતા હો.

જો તમે પા રૂપીઆથી એક લાખ રૂ. સુધીનું એક દિવસથી એક વરસ સુધીનું અને પા આનાની તેરીખથી મોળ આના (૧ ટકા)ની તેરીખ સુધીનું સંપૂર્ણ વ્યાજ રૂપીઆ આના અને પાઇમાં કાઢ પણ પ્રકારની કમર કે બુલ વગર જતા ચાહતા હો.

તો તમે વ્યાજના હિસાબોની સંપૂર્ણ જત્રી—આજેજ ખરીદો.

દરેક વ્યાપારીઓ—શરફો—મુનીમો—વકીલો અને ધીરધાર કરનારોઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ છે.

દરેક પેદીઓ—જોષીઓ—ખેડો અને દુકાનોમાં હમેશા ઉપયોગી ચોપડા સાથેજ દાખલ થઈ છે.

અનેક ગુહરથી તરફથી ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળ્યા છે અને આ પુસ્તક સર્વ કાઢને બહુજ પસંદ પડ્યું છે.

અનેક વ્યાજ ગણનારી સંસ્થાઓમાં આ પુસ્તક એક અવાજે વખણાયેલું છે. જેથી તેનાં વિશેષ વખાણ કરવાં તે સોનાને ગીલ્ટ ચઢાવવા જેવું અને સૂર્યનો પ્રકાશ બતાવવા દીપકની સહાય લેવા જેવું હોવાથી તમે પોતેજ

જાતે જુઓ અને ખાત્રી કરો.

પુસ્તક ઘણાં વરસા સુધી અચાગ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યું છે. તેમજ હિસાબોનું કામ બારીક અને અધરું હોવાથી અનેક વખત હિસાબો ગણેલા છે. સારા કાગળ—સુંદર છાપ, ચોકખા મોટા આંકડાઓથી છપાયેલું અને કાયમ ઉપયોગી હોવાથી પાકા પુંડાથી બંધાયેલું તેમજ મોટી સાઈઝનું હોવા છતાં

કિંમત માત્ર રૂ. ૫) પાંચ પોરેજ જુદું

આ પુસ્તકની દર પ્રત સાથે લેનારને એક પ્રત ભેટ મળે છે તેમજ

મોના રૂપાના હિસાબોની જત્રી—૩ જેમાં રૂ) ૨૦ થી ૧) પા પા આનો ચઢાવીને રૂ. ૩૩) સુધીના તોલાના મોનાના લાવના સંપૂર્ણ હિસાબો છેવટે એક રતી સુધીના ગણેલા છે. તેમજ ટચની ગણત્રીના અને રૂપાના હિસાબો પણ ગણેલા છે. આવી સંપૂર્ણ ઉપયોગી જત્રીની કિંમત રૂ. ૨) બે છે છતાં બંને પુસ્તક સાથે મંગાવનારને ર. ૭) ને બદલે રૂ. ૬) માં બંને પુસ્તકો મળે. પોરેજ જુદું.

સુચના :-સામી પ્રતો કમીશનથી વેચવા ઇચ્છા રાખનાર બુકસેલરો કે વેપારીઓએ નીચેના શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો
વૈદ આણંદજી શાવજી,
ઉના-પોસ્ટ-ઉના. (હાડીઆવાડ).

પુસ્તકો મળવાનું કેકાણું:
રા. રા. શ્રીપતરાય રામચંદ્ર ચીખલે.
૬. ઘાસવાળા બીરડીંગ, પહેલે માળે,
પાયબાવડી, મુબાઇ નં. ૧૨.



પુસ્તક ૮]

કાલિક ૧૯૮૨

[અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

અભિનંદન

લેખક :

રા. રસબાહ

સુવર્ણ રસ લીપી આગ્રશે,
કેંકેભનાં છાંટણ છાંટયાં;
પૂર્વ દિશામાં નવલ રંગનાં.
રક્ત વર્ણ પગલાં પાડ્યાં.
તારક પુષ્પની માળ ગુંથતી,
દેા બાલા નયને નયણાં;
સ્નેહ ભર્યા મનુષ્યને આપે,
અભિનંદન નવ વર્ષ તણાં. ૧



સકળ સદન ફગલે મુલ લેવી,
બાઅ નણી કિલવળી કિયા;
અન્નવાળો તમ સ્નેહ સૌખ્યની,
કેસે કુમંપ વિચિત્ર દિશા;
તારક કુલ નબધી લીણી ગણ,
કુટયાં બાહરવિનાં કિરણાં;
લંબાની કર કનક આપનાં,
અભિનંદન નવ વર્ષ તણાં. ૨

રાજભાષને ત્યાં રાવબહાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલેખના-આજે તેને બાવિ પતિ મળવા આવનાર હેઠ્ઠે તેનો વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'બાવાયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડોદરા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયે છે અને એ અંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-બાવિ વરવહુ-અટકારાથી એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં છે. આખરે સ્થૂળ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનકીય સમજાવતાં એકમેકને પછાત નદી ગોઠે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પસંદી વચન લે છે.

સાંજના રાતખંડાદર અને પ્રમોદરાય પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન એમ કહ્યું પાછો નય છે. રસ્તામાં હોદ્દાની રિયતિ વીશે વિચાર કરવા મોટે છે અને હોદ્દા દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી નજીવત યઈ તેના મિત્રોને નજી મળે છે અને તેના મિત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને-શીમનાથના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન નુ બાદજીવન કોઠપણુ જાતના ચમકાર વિના, બાનુરાંકર મહેતાજીની નીરાળે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી રાહ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી પ્રહારી-પ્રાદાણુ-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કોશિકાદિ કવિવંશની સાથે બેસવા યોગ્ય બન્યા છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તકાલના વિશ્વનાથકો-લેમની બાવના-સાથે તેને મૈત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીયાસત વાંચતાં હાંડુ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ ઝડપથી ઉશ્કેરાઈ નીચે છે. પરંતુ બરેખીયાંગામ વગેરેની તેના પ્રતિનિધી પ્રતિભાવે તે ચોક્કસ નથી. આ રીતે તે નાનપણથી હમ્યાબિલાઈથી સ્વપોસેવતો દિવસેદિવસે મોટો થતો નથી.

સુધર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અચેજ ઘોડેસવાર મળે છે. ગોરા સવાર બને બાપદીકરાને બીજા દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ માભાઈ અને દલાલ યગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અબિમાનભરી વર્તણૂક ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને બીજાઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માનવલાલ, માખાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના પુરામતબર્થાં હસનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરી પ્રત્ન આગળ કઢકા દુકકા મટિ પુંછીઓ પટપટાવતા ધાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ લે છે. તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર પછો ક્રોધ ચઢે છે.

સમઃત્રિ મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વૈકેશન બહાણુનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પટોરાની જમન સાથે એક દિવસ લગન વીરો મર્યા ધઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માબાઈનું પ્રભવસ્થાન જાણ્યું. આ સમયે તેના રક્તગતિજ્ઞતા અને જળજોર કરી. તેને જાદુશાસ્ત્રની માત્ર નીરાળીએ તરફ ટિરવટાર શરૂ તેને નેપાલીઅનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ્ય રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમહાવાદની કેમિસ્ટ અને હાંદુના મેટ્રીક સુવેદનાયના બાપણે તેનામાં રાખ્યા અશિભતા જાણત કરી.

તેને દેશની અને સમાજની ગુલામી અવસ્થાનું તીવ્ર બાન થયું ને તે જળી ઊઠેલ. ઉત્તિહાસ અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિશ્વવની પ્રેરણા પામી. તેણે તોડવું, ફેંડવું ને બાંજવું જ એમ સ્વપ્ન. જોયાજ ક્યાં. અને આ બધા વિનાશને અતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાષ્ઠનિક સૃષ્ટિમાં તે વીરરજા લાગેલ. જનપાને રક્ષીઆને-યુરપને-પડકાર કરવાને શુદ્ધ આરંભ્યું, સુદર્શને આ વિજેદત્તી આપો એટલીમા ખંડ કુબ્રજણી કંધમાંથી ઊઠતો ભોયો. તે 'એટલીઆની એટલા'નાં સ્વપ્નામાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પદ્મ લોડ કર્જનના અપમાનભર્યા રાજોટી, અને જંગલના બાજલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી તેને એટીશ દુઃખત નીચે કચકાતા દીંદની ગુલામી દયાનું તીવ્ર બાન થયું, ત્યારે એ સ્વપ્નાં શમી ગયાં.

અંખે 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આકર્ષક ભાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી જીવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ત્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

રત્નબોમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટેકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અચાનક દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની દર્દભરી કહાણી સુદર્શનના આગ્રહથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષ થયાં વીરમાનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-મ.ણની વાટ ભેટી બેઠી છું પણ હજી તેના દર્શન થતાં નથી, ધણાંયે પુરુષો અને મારા પુત્રો વચન આપી ગયા છે પણ એકે હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા ભોજવી રહી છું." એમ કહી તે સુદર્શી આંસુ સારવા લાગી. "મા! અભારો નહીં, એમને હું લઈ આવીશ." એમ કહેતો તે હંચું ભેવા લાગ્યો એટલામાં તો પેલી સુદર્શી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

"મા! મા! હું તમારા માણ પાછા લઈ આવીશ-નહીં તો મારું જતા કરીશ" એમ બોલતો તે ટેકરી ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

(હવે આખળ વાંચો)

પ્રકરણ ૬ હું-(આત્મ)

ભારતીની આત્મકથા

૮

'મા'ના પ્રથમ દર્શન પછી સુદર્શનને તેની અંખના વધી ગઈ. લગભગ દરરોજ રાતના 'મા' તેને દર્શન દેતી; અને આખો દિવસ તેનું સ્વરૂપ, તેનું 'સાદ્ય' ને તેની મુક્તિના વિચાર તે ક્યાં કરતો. અને આ વિચારોમાં 'અંગાલી' પત્ર નેને ઘણી મદદ કરતું.

'સ્વદેશી' નો પવન અંગાલમાંથી ચારે દિશામાં પ્રસરી. સ્વદેશી વિચાર, સ્વદેશી આચાર, સ્વદેશી વસ્તુ, સ્વદેશી ભાષા-આ બધાં આદરણીય ભેખાવા લાગ્યાં. સુદર્શનને 'મા' પોતાનું ગૌરવ ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી દેખાઈ; પુત્રો 'મા' ને ફરી ઓળખી રહ્યા લાગ્યા.

૩ નવું દરરોજ થતું હતું. કલકત્તામાં સ્વદેશી વ્રત માટે યુવકો પ્રાણ આપતા હતા; વિદેશી કાપડ ખરીદવા જનાર સુદર્શીઓના પગ આગળ આડા પડી તેમને તે સ્વદેશી થવા પ્રાર્થતા હતા; અને 'વંદે માતરમ્'થી 'મા'નો વિજય ઉચ્ચારતા હતા. સ્વદેશી થવા માટે, 'વંદે

માતરમ્', ઉચ્ચારવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા થતી; નીશાળોને આપવામાં આવતી મદદ છીનવી લેવામાં આવતી; અને લોકોને ડરાવવા પોલીસોને સ્કુલમાં ને ગુરખાઓને ગામમાં બેસાડવામાં આવતા. સરકારે સરકયુલર કાઢી 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવું મુન્હો ટેરવ્યો. 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવા અંગ યુવકોએ 'એંટી-સરકયુલર' સમિતિ કાઢી.

૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૦૬ ને દિવસે બેરીસાલમ રમુલ બેરીસ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે કોન્ફરન્સ ભરાવાની હતી.

અપોરે એ વાગે કોન્ફરન્સના સભ્યો, શાંતિથી તથુ તણુની હારમાં રાખની હવેલીથી નીકળ્યા. પહેલી હારમાં સુરેન્દ્રનાથ, મોતીલાલ ઘોષ, હુપેન્દ્રનાથ બસુ-અંગાલના અમર નેતા હતા. પછીની હારમાં અરવિંદ બાબુ ને બીજા હતા. પોલીસો લાકી સહિત હાજર હતા.

જેવા એંટી-સરકયુલર સમિતિના સભ્યો બહાર પડ્યા એટલે પોલીસો તેમના પર તુટી પડ્યા. નિઃશસ્ત્ર છોકરાઓને મારવા એ સહેલી

વાત હતી; છોકરાઓ 'વટે માતરમ્'ના ખનિયી બન્યા આપે એ સ્વાભાવિક વાત હતી. પરિણામે માયાં પુટયાં-સ્વદેશભક્ત યુવકોનાં. ચિત્તરંજન સુદને તળાવમાં નાખી દેવામાં આવ્યો. સુરેન્દ્રનાથ-ને પકડી મેજસ્ટ્રેટને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે પોલીસે કાન્કરંસ વીખેરી નાખી.

યુદ્ધ શરુ થયું લાગ્યું. આખા હિંદમાં હઝારો હઠપેા સમરાંગણમાં ઝંપલાવવા કુદી રહ્યા. સુદર્શનના ઉત્સાહનો પાર રહ્યો નહીં. 'મા'ના 'પ્રાણ' અનેક યુગે પાછા વળતા લાગ્યા.

ખેરીસાલનો અનુભવ કરી અરવિંદ ઘોષ પાછા આવ્યા ને વડોદરા કોલેજમાં છોકરાઓને 'માતાની મહત્તા' પર લાપણુ આપ્યું. તેમાં તેમણે ખેરીસાલની કહાણી પણ થોડીધણી કહી. સુદર્શનને લાગ્યું કે બંગાલમાં જે એતન

પ્રસરતું હતું તેમાં તેનો પણ હીસ્સો હતો.

માતાની મુક્તિનાં, સ્વદેશીનાં, ઉદ્ધારનાં, સ્વાતંત્ર્યનાં અનેક સ્વપ્નાં તેના મગજમાં તરવરી રહ્યાં હતાં; અને તે બધાને તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપી રહ્યો. એને એમ લાગતું હતું કે 'મા'ના 'પ્રાણ' પાછા આણી આપવાની જોખમદારી માત્ર તેના એકલાનેજ માથે હતી.

ધીમેધીમે કેટલાક સમાનશીલ છોકરાઓ એકબીજાને પરિચય કરી માતાની લક્ષિતના સંપ્રદાયની કંઠી એકબીજાને બાંધવા લાગ્યા.

અરવિંદ ઘોષે એટલામાં રાજનામું આપ્યું. 'મા'ની મુક્તિ માટે તે બંગાલ જતા હતા. તેમનું છેલ્લું લાપણુ સાંભળવા આ બધા માનુષકત્ર યુવકો આવ્યા હતા, ને રાતે બીમનાથના તળાવ પર મળવાનું નક્કી કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

ભીમનાથને તળાવે

૧

ભીમનાથનું તળાવ અત્યારે ક્યાં છે તે શોધવું મુશ્કેલ પડે એમ છે; કારણ કે તેને પુરી નાખી તેના પર બંગલા કરવામાં આવ્યા છે. ૧૯૦૬ માં કીચક ને કમળથી ભરપુર એ ગંદું તળાવ દોરાને પાણી પીવામાં ઉપયોગમાં આવતું. કાષ્ઠક વખત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરવાનું શીખવાને બહાને તેમાં જઈ કુદતા, અને તેમાં વસતી અસંખ્ય જલોને પ્રતાપે પોતાનું લોહી શુદ્ધ બનાવવાની તક મેળવતા.

ત્યારે પાઠક, કેરશાસ્ત્ર, પંડ્યા ને સુદર્શન ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે કાંઠા પર પાંચ છોકરા જે કાનસ વચ્ચે મુકી બેઠા હતા. ત્યાં પ્રસંરી રહેલા અંધારાની કે અણગણતા

મચ્છરોની પરવા રાખ્યા વગર આ ઉત્સાહી યુવકો દેશને ઉદ્ધાર કરવા અહીંમાં ભેગા મળ્યા હતા. અરવિંદ આશુના લાપણુના નીશામાં તે ચક્રચુર હતા. તેમનાં આંતર હીંમત, આશા ને કાષ્ટતપરતાથી ભરેલાં હતાં. તેમની આંખ સ્વદેશભક્તિથી ચમક્યા કરતી. કેં કરવા, વખત આપે મરવા તે તૈયાર થયા હતા.

સુદર્શન જોડે આવેલા ત્રણ જણમાં કેરશાસ્ત્ર ને મગન પંડ્યાના ચારિત્ર્યની રે આગળ આપી છે. પાટક આ બધાથી નીકળી સ્વભાવનો હતો. સુદર્શન તેનો શિષ્ય બિં હતો; પણ તેના ઉમળકાની સીમા તે મિત્ર માત્રી આગળ વધતી નહીં. બીજા બધાના તો સાંતિથી, ને તિરસ્કારથી તે જોતો. અને જા

રાજકીય-વિપ્લવનાં સ્વપ્નાં બધાને આવતાં ત્યારે તેની મળક કરવામાં તે મળક માનેતો એટલુંજ નહીં, પણ કાંઈ દિવસ ગાયકવાડ સરકારના દીવાન બની, દશેરાને દહાડે હાથીએ ચઢી પીંછી ઉરાડવાની આકાંક્ષા મેલતો. તે ગણગણાજ હતો, અને પોતાના મિત્રોમાં પોતાની મહત્તા સ્વીકારત મારેજ તેમની રાજકીય ને સામાજિક ઉદ્ધારની યોજનાઓમાં સામેલ થતો. તે વાદ-વિવાદમાં એકદા હતો; અને વારાફરતી ફરેકને મહાત્કરવા પુરતો રસવાતચીતમાં લેતો. સરકાર, કોંગ્રેસ, ધર્મ, સમાજ, નીતિ એ. બધાં ખરાં છે તેમજ ખોટાં છે એ તેણે બીજા મિત્રો પાસે સ્વીકારાવ્યું હતું. એ તો અત્યારે ગમ્મતને ખાતર અને સુદર્શન નાખુશ ન થાય એટલાજ માટે આવ્યો હતો.

જે પાંચ છોકરાઓ બેઠા હતા તે બધા દેશ-ભક્તિના ઉત્સાહથી ઘેલા થયેલા હતા.

ધીરુ શાસ્ત્રી બી. એસસી. નો અભ્યાસ અને ટેનીસની રમત બંને હાથ કરવાને બનતા પ્રયાસો કરતો હતો. તેણે આર્યસમાજીઓની શ્રેષ્ઠતામાં ધર્માવલંબી રાષ્ટ્રીયતા કેળવી હતી; અને દયાનંદની દૃષ્ટિએ અધી દુનીઆ તે જોતો હતો. એને ધાર્મિક આંખર તરફ તિરસ્કાર હતો, અને પ્રતિપક્ષી બીજી રીતે ન માને તો ડાંગના દુઃસહ ન્યાયથી તેને સીધો કરવાની તરફેણમાં હતો. ખરીફા પાસ કરી કાંગડી ગુરુકુલમાં અધ્યાપક બની, આર્યસમાજી ધર્મપ્રચારકોને કેળવી હોદ્દામાં સત્યયુગ પ્રસારવા તે અધીરો બન્યો હતો.

એની પાસે બેઠેલો સનતકુમાર. જોષી જરા ઉચ દેખાવો ને સચકત છોકરો હતો. સામે થવા, તકરાર કરવા કે વહેરવા તે સદાએ તત્પર રહેતો. તે રોજ સવારે ત્રણસો પચાસ દંડ કાઢતો, ને સાંજના હનુમાનનાં દર્શન કરી અખાડે જતો.

એના સ્નાયુઓ લોખંડના જેવા રહે તેની એને ઘણીજ કાળજી હતી. જ્યાં પણ શારીરિક નિર્બલતા તે જોતો ત્યાં એને ઉદ્વેગ થઈ આવતો; અને ચઢા, ખીડી, ગળપણ, વગેરેના ગેરફાયદા વીશે જ્યાં ને ત્યાં ભાપણો આવતો. એણે અત્યારથી રાવપુરામાં એક અખાડાની યોજના કરી હતી અને વિદ્યાર્થીઓને ઉઠેસ કરાવવામાં તેને જેવો આનંદ મળતો તેવો એને બીજા કશાથી મળતો નહીં. નાનકડા ને નિર્બલ અંગવાળા સુદર્શન તરફ તેનો તિરસ્કાર કેમે કર્યો માતો નહીં; અને તેને જોતાં પોતાના હાથના સ્નાયુઓ તરફ ગર્વથી જોવા વિના પણ તેને ચાલતું નહીં.

ગિરજશંકર શુક્લ જુનીઅર બી.એ.માં લાગતો હતો. એનો લાઇ ગાયકવાડી લસ્કરમાં હોદ્દા પર હતો એટલે એને લસ્કરનો ધણો મોદ હતો. એણે ક્વાયતની ને લસ્કરની યોજનાની થોડીક નિર્ણય ચોપડીઓ વાંચી હતી; અને અવારનવાર તેમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતો. દશેરાને દહાડે સવારી નીકળે ત્યારે શુક્લ મહારાજ ગર્વથીલા થઈ જતા. અને પોતાના ભાઈને ઓળખાવવા આતુર રહેતા. તે વડોદરાની પ્રજા હતો, અને સયાજીરાવ ગાયકવાડનો અનન્ય ભક્ત હતો. એને એ નરેશની શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ગાયકવાડ મારફતે દેશનો ઉદ્ધાર સાધવાની યોજનાઓ તે હંમેશાં ધડતો ને ભાંગતો.

નારણ પટેલ પગ લંબાવી, પાછળ હાથ ટેકવી, એટલે જ જાનવરની બેદરકારીથી તેણે મારું પાછું નાખ્યું હતું. તેનું જાડું શરીર જરાક હાસ્યજનક થતું હતું.

તે બી.એ.માં હતો; અને ગણિતમાં એણે હતો. બોડીંગની બીતો તેના ગણિતના શોખની સદાએ સાક્ષી પુરતો; અને કાળજી ન મળે તો કોટકે ખખીસ પર હીસાળ ગણતો. દહાડામાં અનેક વખત

તેને જોવામાં કાંઈને અન્યયથી લાગતી નહીં. એ પ્રેક્ષિસરની મદદ કદી લેતો નહીં, અને ન સમજાય એવા કાયદા તેમની સમક્ષ રજુ કરવામાં મોટાઈ માનતો. મોકાલે કરતાં પોતે ચંદે છે કારણ કે તેને ખીલકુલ ગણિત આવડતું નહોતું—એ તેને મન સ્પષ્ટ હતું; અને ગણિતની કચાશને લીધે નેપોલીઅન વોટર્સની લઘાઈ હારી ગયો, એ અભિપ્રાય તે ધણી વખત ઉચ્ચારતો.

ધણી વાર હોઠ પહોળા રાખી, રસ્તા વચ્ચે ઉભા રહી જઈ તે દેશનો વિચાર કરતો; અને કેક મોડું તોફાન ઉભું કરવાની ગોજના કર્યા કરતો. એ તોફાન પોતાના અપ્રતિમ વક્તવ્યથી થવાનું છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોવાથી તે ભાપણો તૈયાર કરવાનું, ને ગોખવાનું કામ કર્યા કરતો.

મોહનલાલ પારેખ વિદ્યાર્થી નહોતો, પણ ગાયકવાડી નોકર હતો. તે ખી.એ પાસ ચમચેલો હતો, અને અરવિંદબાબુની સાથે પરિચયમાં આવ્યો હતો. તે ચોખ્ખો વિશ્લવવાદી હતો ને આમેગામ વિશ્લવવાદ પ્રસારવામાં મુક્તિ માનતો. નની નગર ધણી લાંબી નહોતી, પણ તેનું મક્કમપણું દુર્ગમ હતું.

આ સંસ્કારી ને વિશુદ્ધ હૃદયના કુવડાના હોવામાં સ્વાતંત્ર્ય ને માનવહક્કિતની જવાલા અખંડ ચેતી રહી હતી. પયગંબરોની શ્રદ્ધા તેમના હૃદયમાં સ્થૂરી રહી હતી. ગુજરાતના પ્રતાપી આત્માના તથુખા સમાન આ છોકરાઓ ને મન રાષ્ટ્ર રચવું એજ, ૧૮૫૭-૫૮નું હતું; તેને સ્વતંત્ર કરવું એજ પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

૨

“પારેખ! બધા આવ્યા છે કે ?” કેરશાસ્ત્રે પુછ્યું.

“ના હજી પેલા મુંબાઈગરા નથી આવ્યા.”

“આવવા જોઈએ; શિવલાલને જગ્યા ખબર છે.”

“કેમ ધીરજરામ શી વાત ચાલી રહી છે ?” પાંદેકે પુછ્યું. અને બધા ફાનસની આસપાસ બેસવા લાગ્યા.

“હું આ ક્યારનો કહું છું” નારણ પટેલે વચ્ચે કહ્યું “કે આપણે Secret Society (હુપી મંડળી) કાઢવીજ જોઈએ. આજે સ્થાપના કરો. ફાંસ, પટાલી—”

“હુપા મંડળથી કે કવાયત થવાની છે ?” શુકલે કહ્યું.

“તમારામાં કવાયત કરવાનું પાણી ખરું કે ?” પાંદેકે ટકાર કર્યો.

“તમે એમ ધારો છો કે અમે બધા નમાલા છીએ ?” સનતકુમાર જોષીએ પોતાના સ્નાયુવાળા હાથ તરફ અણુગણતાર દૃષ્ટિ નાખતા કહ્યું.

“પણ રાષ્ટ્રીય ઝનુન વગર કેમ ?” ધીરજ રામે કહ્યું.

“તમારાં ટેકાણાંજ ક્યાં છે ?” પાંદેકે કહ્યું.

“જરા સાંભળો.” આજન્મ નરેશના ગૌરવ થી કેરશાસ્ત્રે કહ્યું. એની આંખમાં ને વાણીમાં હંમેશા સત્તા હતી. બધા મુંઝા થઈ ગયા. “વખત ઘણો થયો છે ને આજનું કામ આટોપી મારે તો હજી કેમમાં જવું છે. વાદવિવાદનો આ વખત નથી. આપણે દરેક જણે પોતાની યોજના ધડી છે. દરેક જણ પોતાની વાત કહી સંભળાવે તો કે સમજાય કે આપણે કંઈ બાબતમાં સંભેત છીએ ?”

“હાંદ સ્વતંત્ર થવુંજ જોઈએ” નારણ પટેલે જાણે ટટાર બેસવાથી સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય તેમ ટટાર થતાં કહ્યું.

“કેવી રીતે એટલોજ સવાલ છે.” પાંદેકે કટાક્ષથી કહ્યું.

“એજ મુદાની વાત છે.” કેરશારપે મજબુત પગ પર હાથ ઠોકતાં કહ્યું. “એ કોણ છે?” કાઠને દૂરથી આવતાં જોઈ તેણે પુછ્યું.

“એ તો હું અંબાલાલ.” એક જણે કહ્યું. ને એ મુવકા આવ્યા.

“સાથે કાણ શિવલાલ કે?” પારેએ પુછ્યું.

“હા.” કહી શિવલાલ એક ને અંબાલાલ દેસાઈ બેઠા.

“હવે આપણે બંધા ભેગા થયા છીએ.” કેરશારપે કહ્યું. “દરેક જણ પોતાની યોજના કહેવા મોડો. વખત ધણો થયો છે. નારણલાલ! તમારી શી યોજના છે.”

“મારી યોજના તો સહેલી છે. આપણે એક છુપું મંડળ કાઢીએ—કર્જોનારી ધારી લેાની. એક દહાડો છતા થઇ સત્તા હાથ લઇ લઈએ એટલે પુરું થયું.” ધણુંજ સહેલું કામ કહેતા હાથ એમ નારણલાલ બોલ્યા.

“તમને તો એ લાડવોજ ખાવાની વાત લાગે છે.” પાઠકે કહ્યું.

“પાઠક હવે વિવાહ જવા દોને.” કેરશારપે પોતે લીધેલા પ્રમુખપદેથી કહ્યું.

“ઠીક; બોલો ત્યારે.” હસીને પાઠકે જવાબ દીધો.

“પાઠક છેજ એવા” નારણલાલએ કહ્યું.

“મેં ગણિતની માફક ચોક્કસ કરી રાખ્યું છે. ખ્યાસ હજાર અંગ્રેજ તેવા પાંચ લાખનું છુપું મંડળ—એક અંગ્રેજે દસ હીદી.”

“ને તોપોની ગણતરી નહીં—” પાઠકે સુદર્શનના કાનમાં કહ્યું.

“પારુ મોહનલાલ! તમારી શી યોજના છે?”

“પણ યોજના ભેગી કરીને પછી શું?” અંબાલાલ દેસાઈએ કહ્યું.

“જોઈએ પછી કેટલું મળતાપણું છે?” કેરશારપે કહ્યું.

“મોહનલાલ બોલો” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હું તો જુસ્સામાં માનું છું. જુસ્સા વિના ત્યાગ આવે નહીં. એ જુસ્સો રાજદ્રોહી સાહિત્ય વિના આવે નહીં. એટલે પહેલાં છાનામાનાં પ્રેસ કાઢી ચારે તરફ ચેતનવંતું સાહિત્ય પ્રસારવું જોઈએ.”

“ને પ્રેસ પકડાઇ જાય તો?” પાઠકથી નહીં રહેવાયું.

“એક નહીં તો બીજું, બીજું નહીં તો ત્રીજું. પ્રેસ નહીં તો લખીને ગામેગામ ને ઘેરેઘેર અસતોષ ફેલાવવો જોઈએ.”

“વારુ શાસ્ત્રી તમારી શી વાત છે? કેરશારપે પુછ્યું.

“કેરશારપ! મારી વાત તો ચોખ્ખી છે. હાંફુઓનો ધાર્મિક જુસ્સો જ્યાં સુધી ફેરવાય નહીં ત્યાં સુધી કે થવાનું નથી. મારે તો એક વિશાલ યુરુકલ સ્થાપવું છે ને તેમાં મહર્ષિઓ પેદા કરવા છે. એક ધર્મગ્રંથીએ બધાને બાંધી અમે દેશના ઉદ્ધારાર્થે આગળ પડીશું ત્યારેજ કે શુક્રવાર થશે.”

“બધા મહર્ષિઓ માંભોમાંભ મરાશે એટલે યુરુવારજ રહેવાનો.” પાઠકે સુદર્શનને ધીમેથી કહ્યું.

એક ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહેલો સુદર્શન કચવાળને બોલ્યો: “અરે ભાઈ સાંભળવા તો દે.”

“હું તમને મારી યોજના કહું.” ગીરજા સંકર શુકલથી મુગા નહીં રહેવાયું. “મારી યોજના બધાથી સરસ છે. હું બી.એ. થયો કે ગાયકવાડી લશ્કરમાં જવાનો ને લશ્કર હાથ કરી તેને વધાર્યે જવાનો. ને તે લશ્કરના જોરથી ગાયકવાડ સરકારને હાંદની ગાદી પર બેસાડવાનો.”

કેરશારપેને પણ જરા હસવું આવ્યું. “એ લશ્કરને પટાકડી ફેડતાં આવડે છે કે?”

“નહીં આવડતી હશે તો આવડશે.” શુકલે
આતી બતાવી.

પાઠકે હાસ્યજનક નજરથી આકાશ તરફ
જોયું.

૩

“ખંડ્યા તમે શું કહો છો?” શુકલે કહ્યું.

“હું તો એમ માનું છું કે જ્યાં સુધી
વીલાયત કે અમેરીકા જઈ પાશ્ચાત્ય શક્તિનું રહસ્ય
હાય નહીં કરીએ ત્યાં સુધી કે વળવાનું નથી.
મને તો કાંઈ પૈસા આપે તો પહેલાં ત્યાં જઈ
શીખી આવું. જપાન એમજ તરી ગયું ને.”

“એ તો પૈસાની વાત છે. જપાનમાં તો
સરકાર છોકરા મોકલતી હતી.” સનકુમાર
જોયો કહ્યું.

“આપણે અહીં ગાયકવાડ સરકાર છે.”
ગિરજાશંકર શુકલે કહ્યું.

“તમારી શી યોજના છે કેરશાસ્ત્ર તે તો
કહો.” પાઠકે કહ્યું. “આ તો કાંઈ બેનો મત
મળતોજ નથી.”

“મારી યોજના તૈઆર છે. પણ એક ફેરા
બધાને તો કહી લેવા દો. પછી હું. તમે શું કહો
છો પાઠક?”

“બધા કહી રહેશે પછી મને કે સુઝ
પડશે. અહીંયાં તો મતભેદ એટલો દેખાય છે કે
શું થશે તે સમજતું નથી.”

“વારુ શિવલાલ, તમે શું કહો છો?”
કરંશાસ્ત્રે પુછ્યું.

“જુઓ દેશનો આધાર સંસ્થાઓ પર છે.
તે સંસ્થાનો આધાર તેના ચાલક પર છે. જો
આપણે એ બધા ચાલકોને કાંઈ રીતે નચવી
સકીએ તોજ બરોબર કામ થાય. બધી સંસ્થાના
આપણે ચાલક બળ થઈએ, એટલે પછી બધી
વાત ઝપાટાબંધ થાય.”

“એ સહેલીજ વાત છેને” પાઠકે કહ્યું.

“અરે ભાઈ જવા દો. ને અંબાલાલ તમે?”

“મારી યોજના તો તમે જાણો છો”
અવાજ ધીમો કરી નિશ્ચયાત્મકતાથી દેસાઈએ
કહ્યું. “હું ને એક મિત્ર બોંબ બનાવવાની રીત
શોધીએ છીએ. વિનાશનાં સાધનો વિના કે
વળવાનું નથી. શુકલના લશ્કરનો, ને નારણભાઈ
ના છુપા મંડલનો સઘળો આધાર તેના પર છે.
એક સોપારી વડે મોટા મહેસો ઉડી જાય
પછી શું?”

બધા એકાગ્રચિત્તે થઈ, ડાહી આગળ ધરી
સાંભળી રહ્યા.

“આખા યુરોપની સત્તાનો આધાર આ
બળ પર છે. જેની પાસે દારૂગોળો તે છોતે.
આપણાથી બંદુક રખાતી નથી, તલવાર રખાતી
નથી—આપણે એવું કે શોધી રાખવું જોઈએ
કે એ બધાથી ટપી જાય.”

“ને સદુભાઈ તમે શું કહો છો?” કરં-
શાસ્ત્રે પુછ્યું.

આ બધા બોલતા હતા તે વખતે જણો તે
હઠી ગયો હોય તેમ તે ચમકી ઉઠ્યો. તેના મોઢા
પર લોહી આવ્યું. તેને જરા સોજ થયો.

“હું—હું—પાઠક તમે કહો.”

“હું છેલ્લો—”

“સદુભાઈ! એમાં ખંડ્યાઓ છો શું? તમે
તો આવી યોજના પર બહુએ વખત કાઢ્યો
છો” કરંશાસ્ત્રે ઉત્તેજન આપ્યું.

“જુઓ” જરાક ધુળતે અવાજે સુદર્શને
કહ્યું. “મારી પાસે યોજના નથી, પણ એક
દષ્ટિબિંદુ છે. તમે બધાએ અંકેડી યોજના કહી—
પણ તમારા ખાસ દષ્ટિબિંદુથી. મા’ના દષ્ટિ-
બિંદુથી નહીં.”

“કેવી રીતે?” નારણભાઈએ પુછ્યું.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૧]



છાયા પુરુષ

લેખક :

રત્ન ધ્રુમકેતુ

ચિત્રકાર :

સા. જડવજીવન આ. વીણુ

આ કરેલું કયા નીચે પ્રમાણે બની. હસન નીમળી જુની વસ્તુઓના નવા નવા સંગ્રહ માટે સારા શહેરમાં નામના ખાદી ગયો હતો. જુનાં ડબ્બાં, લીપ્નના તે લુકચીન્ડના ડબ્બાઓ, મેલીન્સકુડના ને પ્રીન્સેસ ટોશીના રફી કે અર્ધા નવા ડબ્બા કે પેટીઓ, શીશાંઓ, કોશીના પુટલ પાલા, ને અરધી ભાંગેલી ચીમનીઓ, આ બધી જડવસ્તુઓ વચ્ચે હસન નીમળી બાદશાહની માફક બેસતો; 'આવું શું છે?' એટલું પુછે ત્યાં હસન નીમળીની આંખ ચળકાટ મારે ને રુઆબબંધ જવાબ વાળે: 'છ આના: બીજા માણસી નહીં: ન લેવું હોય તો રસ્તો પકડો' એક સવાલનો જવાબ હમેશાં આ ત્રિપુટીથી જ વાળવાનો એને અભ્યાસ પડ્યો હતો.

એવી નામના હસન નીમળીની હતી તેવીજ નામના કેશવની હતી. આ જીવાન એક છેડેથી

નીકળે ને શહેરને બીજે છેડે પહોંચે તેટલામાં જેટલી જુની ચોપડીઓ, જુના ફોપાવના કાગળ ને જુની ડ્રમનું જે કેં મળે તેટલીતે ઉપારે. ને કેશવ ઉપારે એટલે એમાં ફેંક હશે એમ ધારી વેપારી પણ 'સાહેબ! બીજાના આદ આના; પણ આપ તો હમેશાના આદક છો માટે જવાના દેજો'—એમ બોલી જમણા પૈસા કઢાવે. પણ દરેક માણસનું અર્થશક્તિ જુદું હોય છે. એટલે કેશવ પૈસા ફેંકી તરત ચાલતી પકડતો. સાંને ખબર હતી કે તે જીવકાળનો જીવ છે ને વતમાનકાળમાં રહે છે! કેશવ ઉછરતો ચિત્રકાર હતો; પણ તેની દષ્ટિ જીવકાળના કલાગુરુઓ પ્રત્યે એવી ચોંટી હતી કે તેના વતમાનમાંથી જે લવિષ્ય ઉત્પન્ન થશે તે જીવકાળનોજ પડ્યો પડશે એમ ધણા માનતા. આ તરંગી જીવાનને સુંદર ચિત્રકાર તરીકે ધણા ઓળખતા; જુનીપુરાણી જડ વસ્તુના સંગ્રાહક તરીકે વેપારીઓ જાણતા; ને અમ્મજા જીવાન

તરફ સારું શહેર પીછાનતું. એનામાં ખુબ શક્તિ હતી ને પુષ્કળ આશા હતી. જુવાન છતાં કેટલાક એને વૃદ્ધ જેવું માન આપતા. એને ચાહતા તો બધાજ કારણ કે એના ચહેરામાં એવી નિર્દોષ મધુરતા હતી. સૌ માનતા કે આ જુવાન એક લાવાહી ચિત્રકાર થવાનો છે.

કેશવનો પિતા ગોપાળદાસ નવી દબમાં રહેનાર જુનો પુરુષ હતો. કેશવના લવિષ્ય પર તો એણે ભારે ઉજ્જવલ અનુમાનો બાંધ્યા હતાં. પણ તે એને લવિષ્યમાં ફળ આપનાર આત્ર વૃક્ષ કરતાં, ધરઆંગણે વહાલથી સીંચાતા તુળશીના છોડની જેમ માનતો. કેશવમાં કે ન હોય તો પણ કેશવને તે ચાહી શકે એવું વત્સલ એનું હૃદય હતું. કેશવ પર વૃદ્ધ ગોપાળની અનેક આશાઓ હતી.

પરંતુ આશા માત્ર સંધ્યાના રંગ જેવી ગારી છે. જ્યારે જણાય કે એનો રંગ હવે આબેહુબ ખીલ્યો છે ત્યારેજ એ કરમાતી હોય કે!...

એક દિવસ બપોરે ગોપાળે જોયું કે કેશવ આજે છાંદગીમાં પહેલવહેલો નીરતિ સુતો છે. વૃદ્ધ પિતા તો છેટે ચોકા કરતો બેઠો. એને લાગ્યું કે કેશવ સુતો છે એ એક અદ્ભુત ઘટનાજ માનવી. કેશવે લાંબી સોડ તાણી નિદ્રા પણ લાંબી કરી. તે ઉઠ્યો ત્યારે છેક સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. વૃદ્ધ ગોપાળ એની પાસે ગયો પણ એનો ચહેરો જોતાં હોસકાસ ઉડી ગયા. કેશવનું શરીર તાવથી ઉકળતું હતું ને તેના હોઠ પર અતિવૃધાની છારી વળતી હતી.

“કેશવ બેટા!.....તને તાવ આવ્યો છે?”

“હા, પાણી...મને પાણી આપો!”

ગોપાળે પાણી આપ્યું. તે પછી બીજી વાર ને ત્રીજી વાર ને ચોથી વાર...કેશવને તાવ વધતો હતો.

ગોપાળ દોડ્યો. પડોશમાં ડો. ખાટલીવાળા પોતાનો નવો ‘સુટ’ પહેરીને, એક જરા આછી ને પીળી મુછોવાળા જુવાન સાથે, હીંદુ લોકની રહેવાની રીત પર ચર્ચા ચલાવતા બેઠા હતા.

ગોપાળ આવ્યો. એના ચહેરા પર ભારે ગભરામણ જોઈ ડોક્ટરે દર્દ અને દર્દીની પહેલાં એનીજ પૈસાની નાડી જોઈ!

૨

ગોપાળ અને ડો. ખાટલીવાળા ઘેર પહોંચ્યા. નાડી તપાસી, હૃદય તપાસ્યું. માથું જોયું ને સળ ફરમાવતા હોય તેમ રુઆબબંધ ડોક્ટર બોલ્યા: “તમે હીંદુ લોક કેવા ગંદા છ. તમને લોકને એટલીબી માહિતી નથી કે આવ સામેની ‘વીડો’ ‘ઓપન’ રાખવી જોઈએ!”

ગોપાળે ધ્રુજતે હાથે બારી ખોલી નાખી. બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ આનંદદાયક વાતો કરતો હતો!

“તમને કેટલાં વરસ ગયાં ડોસા?”

“જી પચાસ!”

“બધાંએ પાણીમાં કે? આ છોકરાને ‘બ્રેકન શીવર’ છે. તમે ક્યાં ધોરતા હતા?”

“સાહેબ! મારે એકનો એક દોકરો છે!”

“એક દોકરો હોય એટલે ‘બ્રેકન શીવર’ કે ‘સ્ટોપ’ થાય છે?”

ગોપાળ! ગરીબ ડોસો! એને શું બપોર કે ડોક્ટર માનસચારી નથી, મારે અસંબંધ વાતમાં સંબંધ ન જોઈ શકે?

“છોકરો કે ભણે છે?”

“જી હા!”

કેશવેજ વચ્ચેથી ઉત્તર આપ્યો: “જી ડ્રોઈંગ શીખું છું!”

“ડ્રોઈંગ તો સીખેજ, પણ ભણેજ મું?”

“ઓઈલપેઇન્ટીંગ!”

“એ તો સીએજ પન લનેજ મું?”
 “અને !...ડોઈગ અને ઓઈલપેઈન્ટીંગ !”
 “હીક, તમે હીંદુ લોકો! માથાકુટીઆ છ.
 ડોસા! ચાલ મારી સાથે, બાટલી લેતો આવજો !”
 ડો. બાટલીવાળાએ અનેક ટીકાઓ સાથે
 બાટલી ભરી આપી.

૩

કેશવના જીવનની છેલ્લી પળો હતી; અને હવે
 તે નહીં બચે એ વીશે ડોક્ટરોમાં પણ બેમત હતો
 નહીં. તે વખતે

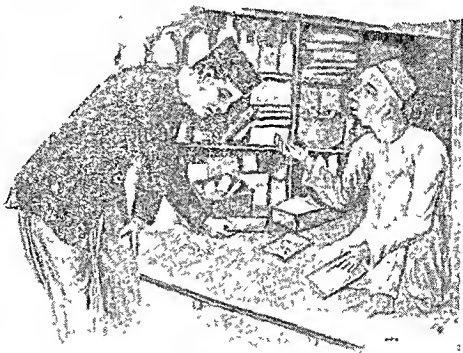
ગોપાળના
 હૃદયને એવા
 સખ્ત આધાત
 લાગ્યો કે
 આડોસીપાડોસી
 સૌને તેનું જીવન
 પણ ચાલ્યું જશે
 તેમ લાગ્યું.
 ન્યારે કેશવની
 આશા નજ
 રહી, ત્યારે
 ગોપાળ, તેની
 પથારી પાસે
 બેઠો; તેની
 આંખ માંથી
 આંસુની ધાર
 ચાલી જતી

હતી: કેશવને તેણે યુગ્મનોથી ભરી દીધો.
 Germs હોય કે ન હોય આ વત્સલવૃદ્ધ પિતાએ
 પોતાના એક ના એક જીવાન શુદ્ધિશાળી પુત્રને
 છેલ્લી વખત મળી લેવા માટે, બધા ડોક્ટરોને
 ધીક્કારી કાઢ્યા !

મેં પર, દાય પર, પગ પર ને છાતી પર, એકલા

શુદ્ધ આત્માનાં નિર્વિકાર યુગ્મન થવા લાગ્યાં!
 ગોપાળ તો ઉઝાદીની માફકજ પોતાના છોકરાને
 યુગ્મન આપવા લાગ્યો!...અને છેવટે કેશવે
 પણ જરા હસીને આંખો ખોલી: એણે આંખો
 ખોલી ત્યારે તેમાં સંપૂર્ણ તેજ હતું: કેશવ
 ધીમેથી બોલ્યો: ‘બાપુ! તમારી મુછના વાળ
 જરાક વાગે છે!...

અને લોકોના જુદા જુદા મતોને ઠોકરે
 મારીને ગોપાળે તેજ વખતે પોતાની મુછો મુંડી



હસનનીભમીની આંખ અડકાટ મારે ને અમાબધ જવાબ વાળે: ‘છ આના:
 ખીજ મળાણી નહીં: ન લેવું હોય તો રસ્તો પડેડો.’

નાખી. પણાએ કીધું’ એ અપશુકન કહેવાય.
 સ્ત્રીઓએ કહ્યું એવું હોય નહીં: વૃદ્ધો આ
 અધર્મથી ભડકયા. પણ થોડી વાર પછી ગોપાળ
 આગ્યો ત્યારે તેનો અહેસાસ તદ્દન સાફ હતો; અને
 એટલાજ ખ્યારથી તે કેશવને ફરી ફરીને યુગ્મન
 કરતો હતો!...

એણે છેલ્લું ચુંબન લીધું ત્યારે કેશવનાં ગાત્ર માત્ર શિથિલ અને ઠંડાં થઇ ગયાં હતાં. એનું મૃત્યુ થઇ ગયું છે, એ વાત સિદ્ધ થઇ હતી. ને આસપાસનાં સૌએ, બહુ મહેનતથી જુદાં ગોપાળને કેશવના શરીરથી જુદો પાડ્યો હતો. પણ ગોપાળને જે ધા થયો તે એના જીવનને પુરું કરવા માટે બસ હતો. ન્યારે ગોપાળને કેશવથી જુદો પાડી પાસેના ખંડમાં લઇ ગયા, ત્યારે એના હાથ, મૃત મનુષ્યના હાથ જેવા અક્કડ થઇ ગયા હતા. તેના મોં પર તુર હવું નહીં; આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત હતી, પણ ગોપાળ પોતે—છેલ્લો શ્વાસ લેતો હતો !

ત્યારે ગભરાટ થઇ રહ્યો. ગોપાળનું કોઇ ખાસ સચું તો હતું જ નહીં. પણ જે આડેસી-પાડેસી પાડેસ ધમ્ બળવવા આવ્યા હતા, તે સૌ મુંઝાયા. હજી તો કેશવનું મરદું ઘરમાં પડ્યું છે, ત્યાં તો પાસેના ખંડમાંથીજ અવાજ આવ્યો.—મૃતમનુષ્યનો છેલ્લો ધરડકો હોય તેવો—ને ગોપાળ મૃત્યુ પામ્યો હતો ! સૌએ કહ્યું કે એકનો એક જીવાન દીકરો મરી જાય ત્યારે પછી દેવું કેમ હાથ રહે ! બનેના મૃત્યુની પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાતો થવા લાગી; કેશવનાં વખાણ થવા લાગ્યાં; ગોપાળને તો પુન્યભાવથીજ જોવા લાગ્યા. ને પેલી દશરથ પ્રાણત્યાગની વાત સૌને સાંભરી આવી. બધાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ફરી ફરી લુછ્યાં તો એ ફરીફરી આવ્યાં ! ને સૌ ગમગીન બની ગયાં !

પણ ત્યાર પછી થોડી ધડીમાંજ—કેશવ હાથો !...મડદું ! હાથો !...કેટલાક ભડક્યા ને કેટલાક તો ધડકા થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ બેસી રહ્યા. પછી પાછી—તાળવામાં જીવ રહી નાંધે છે, ને તે પાછો કેમ આવે છે તે વાત છાની છાની ચર્ચાવા લાગી. એક કહ્યું કે વાસના હોય તો જીવ જાય નહીં...પણ ગમે તેમ કેશવનો

એક હાથ ચાલ્યો હતો. એના મોં પર માંખ બેડી ત્યારે બીજો હાથ ચાલ્યો ;...અને થોડી વારમાંજ તેણે પાણી માંગ્યું !.....

પણ જુદાં ગોપાળ તો ખરેખર મૃત્યો પામ્યો હતો; કેશવને એ ખબર ન પડે તેમ પાડોશી ગોપાળને સ્મશાન તરફ લઇ ગયાં.

x x x

ત્રીજે દિવસે કેશવને તદ્દન આરામ થઇ ગયો. થોડા દિવસોમાં તે હરતો હરતો થઇ ગયો. તે ન્યારે સ્કુલમાં ગયો, ત્યારે તેનાં ચિત્રો તરફ—પુનઃ જન્મ થયો હોય તેમ—એકી ટશે જોઇ રહ્યો.

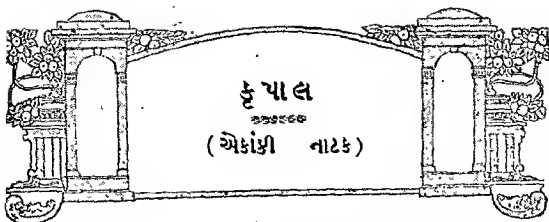
માયાળુ પ્રેફેસરે પાસે આવી, તેના ચિત્રને વિનંદિ આપવા રહિલ, 'the various, infinite charm of Raphael' બતાવવા માંડ્યા; પણ કેશવ તો મૂઢની માફક દરેક ચિત્ર જોયા કરે છે. એક મુકે છે ને બીજું લે છે; પણ ક્યાં તે પ્રેરણાત્મક જીવસાથી, ફરી ફરીને એકનું એક ચિત્રએ નીહાળતો નથી !

પ્રેફે. રાજેન્દ્રને લાગ્યું કે કદાચ કેશવની જિતિ હવે બદલાઇ ગઇ હોય; તેણે—The Gigantic conception of Anjelo કહીને—એન્જેલોની સુંદર કૃતિઓ એક પછી એક ધરી. પણ કેશવનું ચિત્ર પહેલા જેટલી જુદી, કે આનંદ દેખાડતું નથી !

પ્રેફે. રાજેન્દ્રની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેને લાગ્યું કે કેશવ જીવે છે પણ મૃત્યુ પામ્યો છે. પોતાના વર્ગને એક સુંદરમાં સુંદર આત્મા—મંદવાડથી કચરાઇ ગયો—તે જોઇને એને ભારે અફસોસ થયો ! તણે પોતાની લાગણી દેખાવીને કેશવને પુછ્યું : “ કેશવ ! હવે તારી જિતિ—Realism તરફ વળી છે ? ”

કેશવ કે જોલ્યો નહીં.

[વધુ મઠિ જુઓ ૫૪ ૨૨૬]



લેખક :

રા. બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડીઆ, બી. એ.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

સૌ. જડાવબહેન ચીમનલાલ વીણુ

—૭૭૭૭૭—

પાત્રો

નાગયણ.....જયશ્રી
નવીનચંદ્ર.....સુમતા
વનસુખ.....
રમાકાંત.....

—૭૭૭૭૭—

પ્રવેશ પહેલો

એક નાના ઘરના ઝોરડામાં નારાયણ શેતરજી
પર પુસ્તક વાંચતા પડ્યા છે. અચાનકવાર તે વાંચતા
અટકી જાય છે; વિચારમાં પડતા હોય તેમ લાગે છે.
સામે છુરશી પર જયશ્રી રમાલ ગુંથતી બેઠી છે;
છુણામાં બારીએ સુમતા બહેન રસ્તેથી પસાર થતાં
બેઠાને જોતાં બેઠાં છે. તેની પાસે તણુ અને રમાકાંત
શેતરજી રમે છે. થોડી વાર ઝોરડામાં ગુપ્તીની
દોચ છે

નારાયણ

[ચરમાં કપાળે ચઢતી] કીકી, આ તો
ભયંકર માણસ લાગે છે,

[બધા નારાયણ સાથે જુએ છે. તે બેઠા થાય છે.]

જયશ્રી

[તિમતી સામે જોઈ] કાણ ?

નારાયણ

આસ્તો; આ તારો કવિ-શું એનું નામ શું
છે ? [ચોપડીમાં જુએ છે.] આ નવીનચંદ્ર.

જયશ્રી

ભયંકર !

રમાકાંત

કાણ નવીન ભાઈ ભયંકર ?

[બધાં ખડખડ હસી પડે છે. સુમતા બારીએ.
થી જતાં જોતાં અટકી નારાયણ
ની સામે જુએ છે.]

નારાયણ

કેમ તમે છોકરાંઓ હસો છો કેમ ? એમાં
હસવા જેવું શું છે ?

સુશ્રુતા

એ તો બાળકો છે.

[બધાં ફરી વાર ખુબ હસે છે.

નારાયણ

પણ રાખો તો ખરાં. છોકરાંઓ ! કેમ તમે
આમ હસો છો ?

[નયત્રી કમાલ ટેબલ પર ફેંકી દઈ, નારાયણ
પાસે આવી બેસે છે.

નયત્રી

ત્યારે હસીએ નહીં તો શું રડીએ ? તમે કેવું
મોહો છો ?

નારાયણ

એટલે ?

નયત્રી

એટલે શું વળી ? નવીનચંદ્રને બપોરે કહો
તે...

નારાયણ

[જરાક સખ્તાધનો ડાળ કરતો હોય તેમ]
છોકરી ! તારા કરતાં મેં વધારે દીવાળીઓ ભેઠ
છે, સમજ ?

નયત્રી

પણ કાકાજી, તમે એને નથી જોયો ને મેં
જોયો છે.

નારાયણ

તે બહેને જોયો હોય.

નયત્રી

પણ.....

નારાયણ

શું ?

નયત્રી

કાકાજી, એ માણસ તો બપોરેથી તદ્દન
જુદાજ છે.

નારાયણ

તું શું સમજે ? [કેંક વિચાર કરતો હોય
તેમ જુએ છે.]

તનસુખ

પણ કાકા ! તમે સાચી એને બપોરે
કહો છો ?

નારાયણ

તે...તે...હું જાણું છું.

[સુશ્રુતા સામે તેની નજર નય છે. પણ
સહસા તે નજર વાળી લે છે.]

રમાકાંત

તમે કહો એ સાચું નારાયણબાઈ, બાકી
એ બીયારો છે તો સાવ દીવોપોયો. શરીરમાં
કાંઈ મરી નય તોએ રોઃ અરે, કાંઈ જરા
અમથું માંડું પડે તોએ એના હાસકાસ ઉડી
નય છે. કેમ મોટી બહેન, ખરુને ?

સુશ્રુતા

હા, મીઠો છોકરો છે.

તનસુખ

અરે કાકા, એ તો મરતાને મર ના કહે
એવો છે.

નયત્રી

અને કેવી સરળ જીંદગી જીવે છે !

નારાયણ

[વિચારમાં પડતો હોય તેમ] એમ ! ત્યારે
આમ કેમ ?

નયત્રી

શું આમ કેમ ?

નારાયણ

[ચોપડી સામે જોતો, જાણે અજ્ઞનો હોય
તેમ] બધું એવું જ છે.

નયત્રી

શું એવું છે !

નારાયણ
આ, આસ્તો ચોપડીમાં.
જયશ્રી
ચોપડીમાં?

[ફરી વાર બધાં હસે છે.

રમાકાંત

કેમ, ચોપડીમાં આપને શું લાગ્યું? અમને
તો કંઈ નથી
જણ્યાતું.

જયશ્રી .

હા, કાકાજી
અમને બતાવો,
એમાં ભયંકર
શું છે ?

તનમુખ

મને તો કંઈ ન
જણ્યાયું. મેં તો
બધી કવિતાઓ
એચાર વાર વાંચી
પણ એકે ભયંકર
નથી લાગી.

[નારાયણ ચોપડી-
એમાં પાન ફેરવ્યા
કરે છે. બધા હસવા-
નું દાખી એની સામે
મેલા બેસે છે. થોડી
વાર પછી]

નારાયણ

કોણ જાણે, હું સમજતી નથી ચકનો; પણ
મને સમજ પડે છે. આમ અકેક કાળ નો
ભયંકર નથી લાગતું; છતાં મને એમ થયાં કરે
છે. હા, બધું એવું જ છે.

જયશ્રી

ત્યારે તો કાકાજી! તમે એમને જરૂર મળજો;

પછી એ લાગણી નહીં રહે.

તનમુખ

અત્યારે જ બોલાવને.

જયશ્રી

હા, હા, રમાકાંત તમે બોલાવી લાવો.

[રમાકાંત હા થાય છે.]



રમાકાંત : હ તને બહુ ભયંકર માણસ છે.

રમાકાંત

ગાઉ?

જયશ્રી

હા, મળવને. કાકાજી જુએ તો ખરા.

[રમાકાંત નય છે.]

નારાયણ

મને બહુ નવાહ લાગે છે. તે શું એની

જાંદગી બહુ સામાન્ય છે? કશુંજ અસામાન્ય નથી? [નવું બબડતો હોય તેમ] એવુંજ હોય છે.

જયશ્રી

હા, વળી જરા નહીં.

: નારાયણ

શ્રીશ્રી, તું એને બરાબર ઓળખે છે?

[ફરી વાર બધાં હસે છે.]

જયશ્રી

હાસતો, રોજ અહીં આવે છે; અહીં પાડોશ-માંજ રહે છે. કેમ, બહેન?

સુશ્રુતા

હા.

નારાયણ

કાકી, દેખાવે કેવોક છે?

જયશ્રી

બીચારો સસલા જોવા છે. મહેરાં તો એને મુએલો ઉંદર કહે છે.

સુશ્રુતા

શું આમ બકબક કરે છે? જરા તો ભાન રાખ.

તનસુખ

પણ એ છેજ એવો તેમાં બીજાનો શો વાંક?

[ચિહ્નમાં દાદર ઉપર પગલનો અવાજ યાદ છે.

બધાં દાદર તરફ નજર કરે છે. રમઠ-

કાંત અને નવીન મંડે આવે છે.

નવીન રામમતો હોય તેમ નીચા

મોંએ આવે છે અને એક પ્રજામાં

બેસી નંચ-છે.]

જયશ્રી

નવીન ભાઈ, આ મારા કાકા આવ્યા છે.

નવીનચંદ્ર

એમ કે? બહુ સારું થયું. કયારે આવ્યા?

જયશ્રી

કાલ રાતે. તમારાં કાવ્યો એમને બહુ ગમ્યાં.

નવીનચંદ્ર

એમ?

જયશ્રી

હા, તે તમને મળવા માંગતા હતા.

[નારાયણ એકીટસે નવીન સામે જોવા કરે છે.]

નારાયણ

હા, અને માફ કરજો પણ મેં તમને ઘણું અન્યાય પણ કર્યો.

નવીનચંદ્ર

કે નહીં; હોય, આપ તો વડીલ છો.

[નારાયણ નવીન સામે જુએ છે; જયશ્રી નારાયણ સામે જુએ છે.]

તનસુખ

અન્યાય શું? કાકાએ તો તમને કુનીઆમાંથી રદ કરી નાખ્યા હતા. કેમ જયશ્રી, ખરું ને?

જયશ્રી

હા.

નારાયણ

ચાલો, છોકરાઓ! ભુલ તો એક વાર બધાં કરે. ને મેં કરી હતી. [સુશ્રુતા ચમકીને નારાયણ સામે જુએ છે.] પણ નવીનચંદ્રભાઈએ મારી.....

નવીનચંદ્ર

અરે, અરે, આપ એવું શું બોલો છો?

[બધાં થોડી વાર ચુપ રહે છે.]

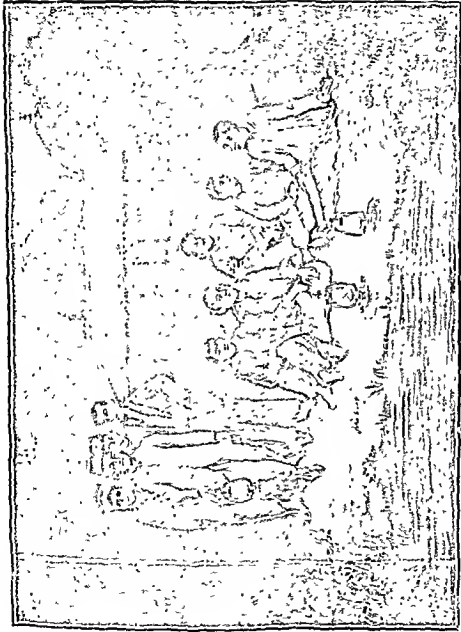
નારાયણ

મને તમારાં કાવ્યો ઘણાં અસામાન્ય લાગ્યાં.

નવીનચંદ્ર

અસામાન્ય? મને તો એ બહુજ સામાન્ય લાગે છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૩]



અનુરાત]

જ્યાહે પાંદક. કેરસારપ, પડવા તે સુદ્યોન ત્યાં સુધેવ્યા ત્યારે ઝાંઝા પર પાંચ છોકરા બે ફાનસ
પડ્યે સુડી બેઠા હતા.

—સંવત્ ૧૯૧૪

—પૃષ્ઠ ૧૧૨



[ગુજરાત કાલિદાસ ૧૯૮૨]

“આતો, આતો ને બહાલો સર્વે રે ! યદો દિવ્ય વિમાને ।
બારે રીપરો કહીવત પર્વે રે ! યદો દિવ્ય વિમાને ॥” ૧.

‘ગુજરાતી’ના ચેલગ્રામી]

નવીન ભાઈ, આ મારા ૩
નવીનચંદ્ર
એમ કે? બહુ સારું થયું. ક્યારે

આપણા કેટલાક મહાજનો

લેખક :

રા. મુંદરરામ ત્રિપાઠી

નોંધ: અમને રા. મુંદરરામ ત્રિપાઠી તરફથી કેટલાક ભણીતા ગુજરાતીઓનાં દેખાવિત્રો મળ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ તમનમતું છે. કેટલાંક સત્ય છે અને બધું રમ્ય પણ એવું છે. એ જાણ તે પ્રદર્શક નવાં અને સુપરિચિત દર્શિબિંદુઓ: મુંદર રીતે રજૂ કરે છે. દેશના ભણીતાં સ્ત્રીપુરુષો નાં જુદાજુદાં દર્શિબિંદુઓથી આવેખાનાં શબ્દચિત્રો યુરોપીય સાહિત્યને આજે સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ એ પ્રયાસના ઓળા ફરતના માંડ્યાં છે એ આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ સુચવે છે આ લેખાવલિ પ્રગટ કરવામાં આ સ્ત્રી પુરુષોની તુલના કરવા કે કાવચાનો અમરો હેતુ નથી એ અમે અત્યારે સ્પષ્ટ કરવા દિબ્ધિએ છીએ—
ઉપતન્ત્રી.

ગાંધીજી

અમારા ગામનો ધનો સુધાર પણ ગાંધીજીને ઓળખે છે અને પોતે ગાંધીજીનો અનુયાયી છે એ હક્કે ખીચારી રહીને, રાજ યજ્ઞે પણ છે. બધા ગાંધીજીને ‘મહાત્મા’ કહે છે; કોઈ કોઈ એમને ‘બાપુ’ કહી બોલાવે છે; કવિ નાનાલાલે એક વાર એમને વીસમીસદીના પ્રધવી ઉપરના પુરુષોત્તમ, કલા દત્તા એવું યાદ છે. આમ છે એટલે ગાંધીજીની ઓળખ આપવાની જરૂર રહી નથી. આપણે માનવુંજ રહ્યું છે કે ગાંધીજી એક મદાન આત્મા છે; હીંદના ઋષિ છે; ત્રિશ સંત જન છે; ‘પૃથ્વી ઉપરના પુરુષોત્તમ છે.’

આમાં તમને કે નવું નહીં લાગે પણ એ તો નશ્વરીની વાત છે. કાલંબસે અમેરીકા શોધી ન હોત તો કદાચ આપણે કોઈ શોધી કાઢત.

ગાંધીજી વીશે પણ એવુંજ છે. એમને સારા કહેશો તો તેમાં કે નવું નથી. જેમ અંગ્રેજો ‘નાઇટ’ બનાવે છે તેમ નાનાલાલે ગાંધીજીને છેક પુરુષોત્તમ તો બનાવી દીધા હતા; અને ગાંધીજી સારા નથી—એટલે કે ગાંધીજીનાં કામોમાં ભુલો છે એ મુદ્દા ઇન્દુલાલે દવે રજૂ કર્યાં છે એટલે કે નવું તો રહેતુંજ નથી. માથુસ કાં તો સારો હોય કે ખોટો હોય.—

x x x

ઘોડા વખત ઉપર ગાંધીજીના કામમાં ભુલ જતાવનાર મૂર્ખ છે એમ કહેવાતું; આજે ખીચારા ગાંધીજીની સામે કોઈ જોતું પણ નથી. એ તો દીક છે કે ગાંધીજીમાં ચીવટ છે; અને તત્ત્વનાન છે એમ કહ્યું છું; એટલે આપણ ગમે તેમ નભાવી લે છે, બાકી કોઈસ જેવા હોત તો એમનું હૃદય બંધ થઈ જત. છસોલખમાં

નિર્વૈર્નિચ ત્યુપરિવ દસા ગોએલું તે આવે વખતે કામ આવે. ગાંધીજીની આ બે દશાઓનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે Oh what a fall, my countrymen! એ શબ્દો મને વારંવાર યાદ આવે છે.

અમદાવાદની કોંગ્રેસ વખતના ગાંધીજી એટલે હાંદના હાકિમ. જે જમીન પર એમના પગ ઉતરતા-પડતા તે જમીન પર મંદિરો બંધાવવા લોક તત્પર થાય એવો એમનો પ્રભાવ હતો. એમની ગમે તેવી ધુન, ગમે તેવી ખોરી આદત, ગમે તેવું અવિચારી આચરણ, ગમે તેટલે ત્રાસજનક બેહુકમી તે વખતે પ્રજાને મન નીતિ, કાયદો, સદાચરણ અને સ્વતંત્રતા હતાં. મારા એક અંગ્રેજ મિત્રની પત્નીએ તે વખતે અમદાવાદમાં મને કહ્યું હતું: “તમારી પ્રજા લુલમ કરે છે; આટલી શ્રદ્ધાથી તો દુનીઆં તરી જાય.” એ ખીયારીને આપણી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું ભાન નહોતું. એ શ્રદ્ધાને લીધે તો આજે પણ અનેક મંદિરોમાં વેશ્યાવાડ હરિલીલાને નામે ઓળખાય છે; એ શ્રદ્ધાને લીધે—પણ એ લુદી વાત છે. ગાંધીજીનો તે વખતનો પ્રભાવ ખરેખર આંશ નાએ એવો હતો. એમને નામે શત્રુની અહત્યા-ઓ થતી; બધે એમની જય બોલાતી; એમના નામની બાધાથી સગર્ભા મુખરૂપ છુટી ચતી એમ મનાતું. એક વખત હું અને મારાં વડુ એક ઓળખીતાને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં મારા મિત્રની વડુએ ચાહા સુકવા ‘સંઘો’ સળગાવવા માંડ્યો પણ તે સળગ્યો નહીં. એટલે મારાં વડુએ જરાક મજાકમાં કહ્યું: “ગાંધીજીની બાધા રાખે, સળગશે.” અને આ લાગણી બધેજ હતી. મુધારાની પરિવદ હોય તો ત્યાં પણ ગાંધીજી પ્રમુખ, (મુધારાની સભાઓ થતી નહોતી નહીં તો ગાંધીજી ને આમંત્રણ તો મળતજ.) અત્યંત પરિવદ હોય, ગામડીઆ પરિવદ હોય, સનાતની પરિવદ

હોય, જ્યાં હોય ત્યાં ગાંધીજી ખરા. અરે, સાહિત્ય પરિવદમાં પણ ગાંધીજીને પ્રમુખ કરો.” એમ સંભળાતું. લુલમ થતો. ગાંધીજીની શૈલી સારી હતી પણ તે વગર ગાંધીજીને સાહિત્ય જોડે શો સંબંધ તે મને હજી સમજાતું નથી.

ખીજું કેજ નહીં; લેડિા ગાંડા થઇ ગયા હતા. ગાંડપણ તો એટલું બધું કે વાત ના પુછો. એક કથિએ કવ્યુ: “મોહનની વેલુવાગી.” અત્યાલપ! ગાંધીજીની જરાએ ના સંભળાય ને સંભળાય ત્યારે છોક આવે એવી બોલીજમાં વળી વેલુનાદ ક્યાં જણાયો? ગાંધીજી સમર્થ મહાપુરુષ છે, વંદના યોગ્ય છે; દેશની પૂજના અધિકારી છે પણ ભપ સાહેબ, જ્યારે એમને લલિત કૃષ્ણચંદ્ર જોડે સરખાવવામાં આવે ત્યારે તો અવધિ થતી; અને તેમાં ગાંધીજીનાં દ્વાષ્યાએ એમનું નામ મોહન દાસ રાખ્યું હતું એટલે થઇ રહ્યું. ખરું પુછો તો દેખાવમાં પણ ગાંધીજીને કૃષ્ણચંદ્ર જોડે કાષ સરખાવે તે સામે મારા સખત વિરોધ છે; ક્યાં કનૈયો ને ક્યાં ગાંધીજી? ગાંધીજીની જીમી યાદ કરું છું. ત્યારે તો મારી રસિકતા ઉડી જાય છે. મારી વડુ કે’ બહુ રસિક નથી પણ મેં પુછ્યું કે તમારે ગાંધીજીને પરણવાનું હોય તો કેમ? ત્યારે એણે ધસીને ના પાડી હતી. ખીયારા ગાંધીજી!

આ ખરું પણ લેડિા તો “ગાંધીજીની વેલુ વાગી”ને મોહીજ પડ્યા હતા એ મોહને અધશદ્દા કહો કે વીરપૂજા કહો; એ સાવ નિંદાપાત્ર છે એવું તો નથીજ. એ શદ્દા ગાંધીજીની સફળતા નો પાયો છે. એટલી શદ્દા ઉત્પન્ન કરવી એ અસાધારણ માણસનું કામ છે. જે એ શદ્દા ગાંધીજી સમ્પન્ન ઉત્પન્ન કરી સક્યા હોય તો ગાંધીજી ઇતિહાસના અમર મુસદ્દાઓમાંના એક છે એમ કહેવું જોઈએ. જે તેમ ન દોષ અને જે સિદ્ધાંતને લીધે ગાંધીજીએ આટલી સત્તા જમાવી એ સિદ્ધાંતમાં ગાંધીજી ખરેખર

માનતા હોય તો ગાંધીજી એક અતિ સામાન્ય માણસ છે એમ કહેવું પડે. પણ મને એ વહેમ છે કે એ સિદ્ધાંતોમાં મુત્સદ્દી નીતિ વધારે હતી. એમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અને તેમનું વર્તન ઉત્પન્ન કરેલી શક્તિ

આપણે તપાસીએ. ગાંધીજી “આધ્યાત્મિક બળ”થી સ્વરાજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા હતા. આના ધણા અર્થો થઈ શકે છે. આનો સારો અને સીધો અર્થ એ છે કે કેવળ આધ્યાત્મિક બળથી - આત્માની દૈવી શક્તિ વડે સામ્ય સાધવું. અને હું માનું છું કે ગાંધીજી જેવા વિચારક ખરેખર તો નજ માને કે એમ થઈ શકે. એક પણ પશુ શું કાંઈ માની શકે કે આટલા બધા લોકો યોગબળ સાધવાના હતા ? ગાંધીજીએ જો એમ માન્યું હોય તો તે એમની ધૈર્યતા હતી. તેમજ નૈતિક સુધારા દ્વારા સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાતો પણ

હતું ? ગાંધીજી આ ન જાણે એ માનવા હું ના પાડું છું. ઉલટું ગાંધીજીએ ઇતિહાસનો સારો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. નિર્બલ અને નિર્હવ થએલા હિંદુસ્થાનને એક પ્રયત્ન



મહાત્મા ગાંધીજી.

પવિત્ર આશાઓ જ છે. ઇતિહાસના પાઠો તરફ બેખાન કરી ન શકાય અને ઇતિહાસમાં એવું એક દૃષ્ટાંત છે ખરું જેમાં સ્થૂલ સ્વરાજ્ય આધ્યાત્મિક બળથી મેળવી શકાયું

સત્તા સામે માથું ઉપાડવા તત્પર કરી શકાય તો તે એક જ રસ્તો—ધાર્મિક ઝડપથી. છેલ્લો સીપાઈઓનો બળવો થયો તે એને લીધેજ. મર્થા મર્થા હિંદુસ્થાનમાં ધાર્મિક લાગણીઓ છે

અને કોઇ પણ ઉપાયે એ લાગણીઓને ઉકેરી શકાય અને પ્રગ્નને આશાઓ આપી ઉત્સાહી કરી શકાય તોજ હીંદની પ્રગ્ન કેમ કરી શકશે એ ચતુર ગાંધીજીએ જોયું હોય અને તે માટે આ પત્ર ક્યોં હોય તો ગાંધીજીને એક અર્થગ મુસદ્દા તરીકે સ્વીકારવા જોઇએ. અને મેં કહ્યું તેમ એમજ થયું હશે-એટલું છે, જે રીતે ગાંધીજીએ આ કામ કયું, એ તો હીંદુસ્થાનમાંજ નબે. “કાલે સ્વરાજ્ય મળશે;” “આ રહ્યું સ્વરાજ્ય લઇ લેવુંજ રહ્યું છે”—એ સુગળ વાકયો આજે કાને નથી સાંભરતાં? અને છતાં કેટલાં લોકને તે દહાડે એમાં જરાએ અવિશ્વાસ હતો? વાત એમ છે કે હીંદુસ્થાન સાધુઓનો દેશ છે. અહીંયાં એકવાર કોઇ સાધુ થયો એટલે એને બધીજાતનો પરવાનો મળી જાય છે. પછી તેને ન કોઇજવાબ પુછે; ન કોઇ તેની પરીક્ષા કરી શકે. તેની ગમે તેવી મોટી અને લયકર ભુવો પ્રગ્ન સહેલથી ગળે ઉતારી જાય છે. આમ ન હોત તો અથવા કોઇ બીજા દેશમાં ગાંધીજીનું ટકું, સાબરમતીથી ખારેજડી સુધી લાગ્યું આદ્યું હોત. કે નહીં તો ગાંધીજીએ જન્મભૂમિ પસંદ કરવામાં તો ચતુરાઇ વાપરી એની કોઇ ના કહી નહીં શકે.

ગાંધીજીની સેવા આટલી હીંદને કેમ જગાડી શકાય તે એમણે બતાવ્યું; અને એ સેવા અપાર છે. હીંદનો અને હીંદી પ્રગ્નનો લવિબનો ઇતિહાસ લાગે ગમે તેમ સ્વાય પણ તેમાં ગાંધીજીનો આ નિષ્ફલ અખતરો એક જરૂરી કડી રૂપે રહેશે. એ અખતરો નિષ્ફલ થયો. એ ગાંધીજીનો મુખ્ય અને અક્ષમ્ય ગુન્હો છે. પોતે માથે લીધેલો માલ સહીમલામત લઈ જવો એ ફરજ આગભોટવાળાને માથે છે એમ કાવદો કહે છે.

“A common carrier is bound to take the utmost care of goods and to carry them safely

to the proper place of destination.”

આખા દેશનો સવાલ કોઇ માથે લે તે પહેલાં એને પાર ઉતારવાની હામ, શક્તિ કે આવડત પોતાનામાં છે કે નહીં તે તેણે જોવું જોઇએ. એને ઘેર કોઇ ચોખ્ખા મુકવા જતું નથી. ગાંધીજી એ પાર ઉતારી ના શક્યા તે માટે ગાંધીજી જવાબદાર છે.

એ અશ્વળતાનાં કારણો અનેક છે; પણ એ મુખ્ય મુદ્દાઓ મને સૂઝે છે. હું ધારું છું કે ગાંધીજી કોઇ ધર્મગુરુ થયા હોત તો વધારે સફળ થાત. એ કારણ-સર. હું પોતે જ્ઞાતિઓની અસરમાં માનું છું. બધી જ્ઞાતિઓ સમાજનાં ઉપયોગી અંગો છે. કોઇકોઇથી ચઢતી કે ઉતરતી નથી પણ એક બીજીથી જુદી અને ન્યારી છે એટલું જ નહીં પણ જુદા ઉદ્દેશો માટે સરળએલી છે. એક જ્ઞાતિનો માણસ બીજી જ્ઞાતિનું કામ કરવા જાય, તો કરે, પણ બહુ સફળ ના થાય. જો આ વાતમાં ન માનીએ તો Heredity ના સિદ્ધાંતને આપણે ચેંકી નાખવો પડે. પણ એ સિદ્ધાંત ખરો છે. સંજોગો અને સમય લાગે બદલાયા હોય પણ સૈદ્ધાંતોથી લોહીમાં જે તત્ત્વ ફરે છે તે ફર નથીજ થતું રજપુતને બ્રહ્મજોગન માં મોકલો-એ જાય પણ કેંક નવાજુની કરી આવશે. તે પ્રમાણે વણિક જ્ઞાતિ દેશની આબાદાની માટે જવાબદાર છે; દેશની આર્થિક ચઢતી પડતીની સુકાની છે; પણ ન્યારે actionની વાત આવે ત્યાં તેનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. “વણિક કેપ્ટન”—કેવું લાગે છે? કોઇ વણિક ચૂરચ લઢાઇ જતી અમર થયો હોય એવું યાદ આવતું નથી. સૌ બહેન લીલાવતી જોવાં વસ્તુપાળનું નામ આપે. પણ મને તે યાદ નથી આવતું, ત્યારે ગાંધીજી જો વણિક ના હોત તો જરૂર

જીતી જત, એ તો બધા જાણે છે—બધાએ જાણવું જોઈએ કે એમ કે સ્વરાજ્ય મળી નથી જતું પણ અમદાવાદમાં ગાંધીજીની જગ્યાએ કાંઈ બીજો હોત તો હિંદની સ્વતંત્રતા જાહેર કરત; સરકારી અમલદારોને હિંદનો અમલ કરવાનું કહેણ મોકલત. સ્વતંત્ર હિંદનો વાવટો ઉઠત. અલબત્ત અંગ્રેજ અમલદારો એમ માની જઈ હિંદનું રાજ્ય સુપ્રત કરી ચાલ્યા ના જત. એ તો છેરતો. પણ આ તો mentalityની વાત થાય છે. એમ થયું તો પછી લવિષ્યમાં સદા સર્વદા પ્રજા સમક્ષ તે દિવસ અને હિંદના સ્વતંત્ર્યની ઉડતી ગમનચુંબી ધ્વજનાં દર્શન થયાં કરત. ઉમંગ કેટલો? એમ કેટલું? ઇતિહાસમાં નામ અમર થઈ જત. પણ ગાંધીજીએ એમ ના ક્યું, કારણ કે—ગાંધીજી ક્ષમા કરશે પણ—તેઓ વણિક હતા. અમારા ધ— હોત તો કદાચ એમ કરી નાખત. અલબત્ત, કદાચ ફ્રાંસીએ જવું પડત પણ હિંદની પ્રજા એક સૈકા આગળ થઈ જત. ગાંધીજીએ તેમ ક્યું અને બીજી કાંઈ રીતે પણ નાવ પાર ના ઉતાવળે એટલે મુળથી હિંદનું નાહીમત લોક તે હિંમત હારી ગયું અને આજે પ્રજા એ સૈકાં પાછળ પડી ગઈ. ગાંધીજી એ માટે શો ઉત્તર આપે છે? લાનિષ્યના દેશ સેવકને હવે હિંદની પ્રજા પાસે સત્કાર મેળવતાં નવ નેજાં પાણી ઉતારવાં પડશે. ગાંધીજીને કે છે?

ગાંધીજી વીશે આ સખત રીકા છે એમ લાગે છે. ક્રોધને એમ પણ થશે કે “અરે, ગાંધીજીએ આટલું બધું કદ વેઠ્યું ને તેમને આવો શ્રીરથાય? બીજારા કેટલી વખત તો કેદમાં ગયા.” આફ્રીલીલ સમજી શકાય એવી છે. એ કે કેદમાં જવું એ તો ચોપારી પર ફરવા જવા જેવું થઈ ગયું હતું. ગાંધીજીને તો રીક છે પણ કેટલાક સજ્જનોને તો પોલીસોંધર કરતાં કેદમાં વધારે ચમત્ત હતી. અને અખ્યાત થવાનું એ તો જુદું. કેદથી શા માટે

આપણે ત્રાસીએ છીએ? લેકિના અપમાનની ખીંક; નહીં તો માંદાં હોઈએ છીએ ત્યારે દસ દહાડા એક ચોરડામાં તો શું પણ એક પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડે છે. એટલે લેકિ અપમાને નહીં તો કેદમાં શી નાનમ છે?

ગાંધીજીની અજ્ઞતા માટે કેક અંશે પ્રજા જોખમદાર છે. બધા લેકિએ ગાંધીજીને લગભગ ઘેલા બનાવી દીધા હોય તો મને જરા શંકા ના થાય. કેટલો ઘોંઘાટ? બધાંએ મળી ગાંધીજીને “મહાત્મા” બનાવી દીધા હતા. ગાંધીજી જે મહાત્મા ના થયા હોત તો કદાચ વધારે સફળ થાત. પણ ગાંધીજી શું કરે? બધા લેકિ—નાનાંથી મોટાં માંડી સૌ લોક મહાત્મા મહાત્મા કહે એટલે માણું મન ના હોય તોએ લગતકું થઈ જાય. અમારી કેલેજમાં એક કાપડીયા કરીને છોકરો હતો. બીચારો ઘણો સીધો હતો. અમે એના મનમાં એક લપ વળગાડી કે એ અમુક છોકરી જોડે પ્રેમમાં છે. આસ્ને કદમ એ ખરેખર એમ માનતો થયો કે પોતે એ છોકરીને ચાહે છે; એએક વંરસ પછી મેં સાંભળ્યું કે એ બીચારો ગાંડો થઈ ગયો ને એ છોકરીનું નામ લેતો મરી ગયો. મરી ગયો તેનું કે નહીં. આવને જનમ એ છોકરીને પામશે—આપણે હોંદુ લોકને એ બહુ સારું આશ્વાસન છે. ગાંધીજીની આખતમાં એમ છે કે એમનું મન પણ એમજ માનતું થાય તો નવાઈ નહીં અને એક વાર મને મહાત્માનું થઈ જાય એટલે રાજદ્વારી રમતમાંથી—“out” (આઉટ) થઈ જવું પડે ને નહીં તો ગાંધીજીએ ક્યોં તેવું જાણ્યું થાય.

આ રાજદ્વારી રમતની વાત બાણુ મુકાએ તો ગાંધીજીનું જીવન નિષ્કલંક છે, એમનું આદર્શો પવિત્ર છે, એમની દેશભક્તિ અને ન્ય

છે. એમનું નામ લોક કહે છે તેમ પ્રાતઃસ્મરણીય છે એમ સ્વીકારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પણ લોકો જે દલીલો સામી ધરે છે એથી તો ખરેખર હસવું આવે છે. એક જણે કહ્યું: “આ લોક કેટલો બધો ત્યાગ કરે છે? સંસાર છાંડ્યો સુંખ છોડ્યું; દેહની માયા છોડી.” આ પરીક્ષા બધાને લાગુ પાડી શકાય નહીં. ગાંધીજી અપવાદરૂપ છે. પણ મનુષ્ય સ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એવા માણસો મળી શકે કે. જે લોક ગાંધીજી જેટલી સત્તાને ખાતર બધાનો ત્યાગ કરી શકે. એ સત્તા હું જેવી તેવી નથી. કદાચ એનો મહીમા આપણે સમજી પણ નહીં શકીએ. નેપોલીઅને સત્તાને ખાતર આદમ્સનાં હિમ વેઠ્યાં હતાં. એક સત્તા ખાતર માણસ બધાનો ત્યાગ કરી શકે. રબે, ગાંધીજીએ એમ ક્યું છે એમ મનાય તેથી હું સ્પષ્ટ કહેવા છું કે તેઓ આના અપવાદ છે એમ હું માનું છું પણ બીજા લોક conspicuous થવા ખાતર દારી વધારે છે, ભગવાં પહેરે છે તેમ કોઈ વસ્ત્ર ઉતારે લગોટી પહેરે એ ઘટના બાવા-એનાં ભયાં ભાદ્યાં હાંદુસ્થાનમાં નવાઈ પમાડે એવી નથીજ. અને કોઈ દુષ્ટજન (એક દુષ્ટાત્માએ ક્યું હતું તેમ) ગાંધીજી વીરો એવી કચકા કરી જાય તો તે ક્ષમ્ય છે. આ દેશમાં તો એટલા બધા પરચરંગી મહાત્માઓ પુટી ઉઠે છે કે પ્રજા ચેતતી રહે તો સારું. ચેતતો નર સદા સુખી. બાકી ધનો સુધાર પણ કહે છે કે ગાંધીજી તો પરમેશ્વરના અવતાર છે. તે તો કાણુ જાણે. એક દ્રષ્ટિએ તો આપણે બધાજ પરમેશ્વરો છીએ પણ એટલું તો સાચું કે ગાંધીજી એક અદ્ભુત પુરુષ છે. આ યુગના નરોત્તમોમાંના એક છે, એમના જન્મથી ભરતની ભૂમિ અધિકારિક પાવન થઈ છે, ને ગાંધીજીને લીધે આપણું ગૌરવ વધ્યું છે.

૨

મુનશીજી

ગુજરાતના મહાજનોને ખાસ ચીવટાઈથી નંખરવાર બેસાડીએ નહીં તો મુનશીજીને ગાંધીજી પછી બેસાડી શકાય. આ મંગળાચરણનું કારણ એ કે નહીં તો કેટલાક મહાજનોને માફ લાગી જાય. અને નાહક ચર્ચામાં ઉતરવું પડે અને ચર્ચા કાલ્પ્ય કારણસ્

ગુજરાતને ગાંધીજીએ એક રાજદ્વારી પાઠ શીખવાડ્યો. મુનશીની જીવનકથા લખાય તો એથી ગુજરાત એક સામાજિક પાઠ શીખે. તે સફળ જીવનનો. બધી સરિતાઓ સાગરમાં મળે છે તેમ મુનશીની બધી જગલગ બધી પ્રવૃત્તિઓ એક દિશામાં વળે છે—સફળ જીવન તરફ. જીંદગીને સફળ કરવાની કળા આપણે જીવતા જઈએ છીએ; એટલુંજ નહીં પણ જાણે એ હલકું કામ હોય તેમ લોકો તેમાં નાનમ માને છે. એક છોકરો બી. એ. માં ભણતો હતો. તેને તેના કાકાએ કહ્યું: “ભાઈ! જીંદગી સફળ કરવા મહેનત કર ” એટલે એ ચિરંજીવીનો પીત્તા ઉછળી આવ્યો: જાણે એને કોઈ ઘોડાવાળાની નોકરી કરવાનું કહેતું હોય તેમ વાત એમ છે કે આપણે લોક જીંદગીના રસીઆ નથી. પણ હું ધારું છું ત્યાં સુધી મુનશી એક જગરા અપવાદ છે. જીંદગીનો એમને રસ છે અને એની કીમત છે. તમારે જોઈએ તો જીંદગી જીવવાની એમની રીતમાં (amendments.) સુધારા કરો પણ એ જીંદગી જીવે છે ખરા—આપણી જેમ એ મરતાં મરતાં જીવતા નથી.

મુનશીને કાર્તિની કંખના પણ હોવી જોઈએ નહોતી તો અદ્ભુત ખરાબ. કાર્તિની કંખના રાખતી ના હોત તો આપણે સંન્યાસી ના જન્મત, કે અહીં ચીમનબાઈ શેઠની નોકરી કરવા આવત. કાર્તિની અરુચિ એનું નામ રોગ.

અભ્યાસકાળમાં અરવિંદ ધોષ અને તે પછી નેપોલીઅન એ બે જણ મુનશીના આદર્શો છે. આવી ભિન્ન તરેહના બે આદર્શો કેમ હોઈ શકે એ નથી સમજાતું. મને તો લાગે છે કે તેથીજ

મુનશી ન થયા અરવિંદ, ધોષ કે ન થયા નેપોલીઅન. તે હશે પણ મુનશી successful તો થયા. નિષ્ઠા અને જખરામાં જખરું કષ્ટ છે. બંધી વાત કરવી સહેલી છે—ઉંચા આદર્શો રચવા એ અધરું નથી; સાહિત્યની રસિક કલ્પનાઓ કરવી એ વળી એથી એ સહેલું છે. પણ—પણ આવતીકાલે ભૈયો ભાડાના રૂ. ૨૧) અંક એકવીશ માગવા આવે અને ધરમાં તે ન હોય ત્યારની વિટંબના સૌથી વધારે કઠણ છે. નેપોલીઅનને કે ફૈસરને મહેઝાઓ હતી પણ એમને ભૈરાં છોકરાંની ચિંતા નહોતી; ભાડાવાળા ભૈયાના પગના ભણકારા એમને સાંભળવાના નહોતા. મારે જો એવી ચિંતા ન હોય તો આમ નેપોલીઅન થઈ જઈ. નેપોલીઅન થયું એ સહેલું છે પણ ધમુના વર્ષ ૧૯૨૫માં નિવિંધ પેટની વેડ ઉતારવી એ અધરી છે. કાઢને એમ કહીએ કે ફલાણો કેવો

એતું ખીલું બહું જુઓને; એ તો નસીબને લીધે શ્રીમંત થયો તેમાં શું ? ” “નસીબને લીધે એજ કેમ શ્રીમંત થયો ને તમેજ રહી ગયા ? ” એમ ના પુછશો—ઉલ્ટો કંકાસ થશે. શ્રીમંત થયું એ લઠાઈ જીતવા જેટલુંજ કઠણ છે—કદાચ વધારે. અને શ્રીમંત થનારને એ માટે માન માગવાનો પુરો અધિકાર છે. મુનશીને એ માન ધટે છે.



મુનશીજી.

મુનશી અમારી પડોશમાં મોરારજી વાલમાં રહેતા હતા ત્યારથી હું જોતો આવ્યો છું કે ધંધામાં સફલતા મેળવવી એ એમને પહેલો મુદ્દામંત્ર હતો. એ માટે એક હૈંશીઆર સેનાપતિ પેઠે એમણે પ્રથમથીજ બધા સાધનો ભેગા કરવા માંડ્યાં હતાં. જાહેર જીવનમાં ભાગ લે, સંસ્થાઓનું કામ કરે, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરે, છુલાભાઈની લાંઠાજરી આપે, એ બધું એડવેકેટના ધંધાના હથીઆરો હતાં. મુનશી એ પણ જાણતા કે મુંબઈના થોડાક ગુજરાતીઓ દારુગોળા જેવા ભથંકર છે. એ વંઠ્યા તો સફળ નહીં થવાય. કે નહીં તો નાહક વિધ નાંખશે. મુનશી એટલે મુંબઈના બ્રહ્મા. સામે નાગેરા હતા ને કોઈક વણિક ગૃહસ્થો હતા; પણ દર

“હૈંશીઆર—જોતજોતામાં લાખો ભેગા રવિવારે મુનશી બધાને પોતીકાં કરી લે; મુનશી-ક્યાં તો તેણે જતે જો એમ લાખો ની અત્યાર સુધીની આખી જીંદગીમાં સૌથી ભેગા નહીં ક્યાં હોત તો કહેશે: “એમાં શું ? ”

~ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૪૨] ~



૨૧. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી

એલ. ડી. એમ.

ચિત્રકાર:

૨૧. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત



કિંકરી, ચરણુરજની દારી..”

“એમ? ત્યારે દેવી ક્યાં ગયાં?” પુરુષની નજર ચોમેર ફરવા લાગી, જાણે તે દેવીને શોધી રહ્યો હોય!

“નાથ! આજે આપ આમ શું કરે છે? ચોમેર શું જોયા કરે છે? દેવી ફાણુ?”

“દેવી મયજુદા!”

“શીનગદેવી? એ તો સ્વર્ગમાં બીરાજતાં દશે. એ અહીં ક્યાંથી હોય?”

“હતાં. હમણાંજ અહીં મારી પામેજ હતાં.”

“કહી ન બને, પ્રભુ! આપે સ્વપ્ન તો નથી જોયું?”

પુરુષ અનિમેષ નેત્રે એ સૌંદર્યચિત્તિ તંત્રે જોઈ રહ્યો. “ફાણુ? પ્રિયે! જગતલદેવી? ત્યારે દેવી ક્યાં ગયાં?”

“નાથ! જરા સ્વસ્થ થાઓ, મારી ખાતરી છે કે આપને સ્વપ્ન આણું દશે.”

“સ્વપ્ન હોય કે ગમે તે હોય, પરંતુ એ દસ્ય

“પ્રણામ દેવી! આપની આજા મને શિરસા વંદ્ય છે.”

“કાને કહ્યો છો નાથ?” નખશીખ સૌંદર્યથી આપતી એક યુવતી મુંખે શય્યામાંથી સફાળી બેઠી થઈ અને આંખો ચોળતી શય્યામાં પડેલા પોતાના પ્રિયતમ તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોઈ રહી. નિદ્રાવસ્થામાંજ પોતાના પતિને પ્રણામ કરતા જોઈને તેના કુટુંબલોક પાર ન રહ્યો.

“આપને, દેવી! આપના...”

યુવતી ચમકી. પોતાનો પતિ સ્વપ્નાવસ્થામાં તો નથી? તેને જાણ પડી.

સ્નેહલક્ષ્યા ભાવે તેની ચપકમિકા સમાન કુંદંબુચિત્તો પોતાના સ્વામીના મસ્તક ઉપર ફરવા લાગી. એ સ્પર્શે સ્વામી જગ્યકી ઉઠ્યો.

એકાએક તે બોલી ઉઠ્યો: “દેવી! હજી આપ...”

“હાં, હાં, સ્વામી! આમ બોલી મને દોષ લાગી ન બનાવો. હું દેવી નહીં, હું તો આપની



‘‘કોને કહો છો નાથ ?’’ નખરીયા સાદ્યધી આપતી એક યુવતી સુખ શાખામાંથી સફાળી બેઠી થઈ અને આંખો ઝીળતી શાખામાં પડેલા પોતાના પ્રિયતમ તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોતી રહી.

[ક્રાંતિક ૧૯૮૨

એટલું બધું પ્રેરક હતું કે હજી મને એનાજ ભણકારા થયા કરે છે.

“એવું તે આપે શું જોયું” એ જાણવાનો મારો અધિકાર ખરો?”

“તારો અધિકાર? શા માટે નહીં? તું તો મારી અધાંગના-મારા સુખદુઃખની સાથી; તારાથી કે છુપાવાય?”

“અરે વાહરે મારા ભોળા ભરથાર! પુલાવી પુલાવીને ડાપરે ચઢાવતાં ઠીક આવડે છે. ઠીક; પણ હવે વાત તો કરો કે સ્વપ્નમાં શું જોયું?”

“સ્વપ્નમાં મને ગુર્જર દેશાધિષ્ઠાત્રી મીનજ-દેવીનાં દર્શન થયાં.”

ચૌવના અધીરી બની. “પછી?” “તેમણે મારા મસ્તકે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપ્યા અને મારા હિતની એક વાત કહી.”

‘શી વાત?’

“એજ કે મારા ભાગ્યને ઉદય થશે.”

“પ્રભુ એ આશિષ પરિપૂર્ણ કરે!” સ્ત્રીનું હૈયું હૈયુંથી ઉછળ્યું.

“દેવીએ કહ્યું કે આ ગુર્જરધરા ચાવડા અને ચૌલુક્યોએ વર્ષો સુધી ભોગવાં હવે એ ધરાનું સ્વામિત્વ ભોગવવાનું તારા તથા તારા પિતાના ભાગ્યમાં છે. સ્વામીના અભાવે ગુર્જરજૂમિ પરતંત્ર દશામાં પીડાય છે; તેનો તમે ઉદ્ધાર કરો.”

“અને તેને માટે કેં માર્ગ બતાવ્યો?”

“હા, દેવીએ કહ્યું કે વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળને તમારા મંત્રી બનાવજો એટલે તમારો પ્રતાપ ચેમ્બેર પ્રસરશે અને રાજ્ય સત્તા અમર-વેલની માફક વીસ્તરશે.”

“એમ?” વનિતા વિચારમાં પડી. તેના સ્વામીએ આ જોયું અને રિમત હાર્ય ક્યું.

“દેમ, એ વાત ન રચી? ત્યારે તારા ભાઈ માંગણ અને ચામુકરાજને ‘મંત્રીપદે સ્થાપીશું?’

“શા માટે?” કુટુંબ કલહનાં બી વાવરા માટે?”

“પરંતુ બહેનનું વલણ તો ભાઈ તરફ જ હોય ના?” પુરુષે કટાક્ષ કર્યો.

“પણ સ્ત્રીનું લક્ષ તો પોતાના સ્વામીના હિત તરફ જ હોય. પીયરીઆના પ્રેમ કરતાં સ્વામીના શ્રેયમાં સ્ત્રીનું સુખ સર્વસ્વ છે, પતિ એજ સ્ત્રીનું પરમ દેવત છે એટલે એનું હિત સ્ત્રીને દૈવે વધારેજ હોય.”

“એમ? જોને આ શબ્દો જીવનભર વાદ રાખજો...”

“અને આ! પણ પ્રસંગ આવે કંસોડી કરી જોજો... ..”

“અરે વાહરે તારી વાક્યપદ્ધતિ! બોલે તો તું બંધાય એવી નથી, આ બધું ક્યાંથી શીખી?”

“આપના જેવા વિચક્ષણ વીરનરના સહ-વાસથી. બોલો સાચી વાત કે નહીં?” લલનાએ પતિના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર પોતાનું મસ્તક ઢાળ્યું. પતિ આ પ્રેમાળ પત્નીની કનકલતા સમી કાંતિમાન કાયા તરફ પ્રેમભીની નજરે જોઈ રહ્યો. પ્રેમની ભર્મિએ ઉછળી. એ મનોહારી મુઝાના કપોળ પ્રદેશ ઉપર મધુરું ચુંબન કર્યું. નવોદાનાં નવનોમાં પ્રેમભરી મસ્તી ચમકી રહી.

૨

“વીર ધવલ! આજે કેમ આટલો બધો વિચારમસ્ત જણાય છે?”

“પિતાજી! આજે રાતમાં એક સ્વપ્ન દર્શન થયું તેનાજ વિચાર આજ્યા કરે છે.”

“સ્વપ્ન? મને પણ આજે સ્વપ્ન લાખ્યું હતું. સ્વપ્નમાં મીનજદેવીએ આશીર્વાદ આપી આપણી ઉન્નતિ માટે એક માર્ગ સૂચવ્યો.”

‘પિતા-પુત્રે-એકં-બીજને સ્વપ્નની દર્શકતા જણાવી. બંનેને એકજ પ્રકારનું સ્વપ્ન લાખ્યું હતું, બંનેને એકજ આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી

હતી અને તે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રીપદે સ્થાપવાની.

પિતા પુત્રે લાંબો વખત વિચાર કર્યો, અને શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. અતે એમજ કહ્યું કે સ્વપ્નમાં થએલી સુચનાનો અમલ કરવો.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલનાં નામો દેહવાડાનાં દેદીખમાન દેવાલયોની સ્થાપના કરાવનાર તરીકે મશહુર છે. આ ભાષ્યો શ્રાવક ધર્મના પ્રાગ્વાદ પોરવાડ વાણીયા હતા. તેમના પૂર્વજ ઘણી પેઢીથી અણહિલપુર-પાટણમાં વસતા હતા.

વીરધવલના સચીવ ચાહડે આ બંને ભાષ્યોનાં વીરધવલ પાસે અનેક વખત વખાણુ કર્યાં હતાં. વીરધવલની નજર તેમના તરફ હતીજ, તેમાં આ સ્વપ્નની ઘટનાને લીધે તેણે એ બંને ભાષ્યોને પોતાની સેવામાં રાખી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધ. સ. ૧૧૬૦ માં વાઘેલ (બ્યાલપશ્લી) ઉપર ચૌહુક્ય વંશના ભાયાત ધવલકની સત્તા હતી. ધવલક કુમારપાલની મારી વેરે પરણ્યો હતો. વેરાટપુરીનું રથાન ઉત્તમ જળાયાથી પોતાના નામથી તેણે ધવલકપુર હાલનું ધોળકા-વસાવી તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા વીસ્તારી. ઘણા કાળથી તેઓ વાઘેલના ધણી હતા તેથી તેઓ વાઘેલના અટકથી ઓળખાતા હતા.

તેનો કુંવર અર્જુરાજ કુમારપાલના દરબારમાં રહી ખુબ સન્માન પામ્યો અને તેનો માનીતો સામંત બન્યો. ધીરેધીરે તે મહા મંડલેશ્વરની પંક્તિમાં દાખલ થઇ ગયો.

મુળરાજ પછી બોળો ભીમ (બીન્ને ભીમદેવ) માદીએ બેઠો. તે બોળો હોવાથી ખંડીઆ રાજ્યોએ તેના પ્રદેશ ઉપર હુમલો મારી. અર્જુરાજથી આ સહન ન થયું. તેણે તેઓનો ખરાબ કરીને પોતાનો યશ અમર કર્યો.

તેનો પુત્ર લવણપ્રસાદ. કહેવાય છે કે એક સમયે ચિંતાતુર ભીમદેવને કુમારપાળે સ્વપ્નમાં દેખા દર્શન કર્યું કે દુષ્ટ અમાત્યો તારી અવગત કરે છે માટે લાવણ્યપ્રસાદને તું સત્તા આપ. ભીમદેવે લાવણ્યપ્રસાદને ‘સર્વેશ્વર’નું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવળને ‘ધુવરાજ’ બનાવ્યો.

લાવણ્યપ્રસાદ અને વીરધવળ પોતાની સત્તાને વિસ્તાર કરવા આતુર હતા. તેવામાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ શત્રૂજય, ગિરનાર આદિ તીર્થની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં ધોળકે આવ્યા.

રાજ્યશુભોમેશ્વરને પિતાપુત્રે સ્વપ્નની હકીકત જણાવતાં તેમણે આ બંને ભાષ્યોના આગમનના ખજર આપ્યા અને સ્વપ્ન ફળદાયી નીવડશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાષ્યતાં કર્યું કે “પ્રભુ તમારા ઉપર પ્રસન્ન જણાય છે. જેનો તમે વિચાર કરો છો તેજ વસ્તુ અહીં આવી ચડી છે. એ બંને ભાષ્યોની રાજ્ય સેવા કરવાની ઇચ્છા છે. તેઓ બોતેર કળા વળે છે, ન્યાયનીષ્ઠ છે. કાર્યકુશળ છે. વળી મંત્રીબળ વિના રાજ્ય બળ અસંભવિત છે. આપની ઇચ્છા હોય તો તેમને બોલાવું.”

પિતાપુત્ર બંનેએ હા કહી. બંને ભાષ્યો આવ્યા. પિતાની આજ્ઞાથી વીરધવલે કહ્યું: “તમે ભક્ષે આવ્યા. અમારા ઉપર રાજ્યભાર આવી પડ્યો છે, તે માટે તમારા જેવા કુશળ અમાત્યની જરૂર છે. સત્તા અને વિશ્વતિ તો પૂર્વના પુણ્ય બળે મળી આવે પરંતુ તે નીભાવવા માટે તમારા જેવા પ્રવીણ પુરુષરત્નો તો સદ્ભાગ્ય હોય તોજ સાંપડે, કહો મંત્રીપદ સ્વીકારશો?”

“ખુશીથી, માત્ર એકજ શરતે. અમાત્યપદ એટલે રાજ ને પ્રભુ બંનેનું હિત સાચવવાની જવાબદારી. એમાં કેટલાએ શત્રુઓ પણ ઉભા થાય; વિનાકારણ કેટલાંએ આજ અમાત્ય ઉપર

આપનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી લે એમ ન માનવા.” તેજપાળે વીરધવળની વીરતાને તાપી જોવાનો પત્ન કર્યો.

“તેથી તો ઉલટા આપણા સૈનિકાની શુરવીરતાની કસોટી થશે. શત્રુ બળવાન હોય ત્યારેજ તેને નમાવવાથી આપણી કીર્તિ વિશેષ ઉજવણ બને છે.”

“તો પછી તેમ કરવામાં કે હરકત જેવું નથી. સૌરાષ્ટ્રમાંથી તો કીર્તિ અને કાંચન બને પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે પ્રયાણ કરીએ” તેજપાળે તંત્રરતા બતાવી.

“શુભસ્ય શીઘ્રમ્ સારા કામમાં વળી દીલ શાની?”

“ત્યારે આજેજ સારું મુદ્દત નક્કી કરું છું, સૈન્યને તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી દઉં છું.” સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

૪

પુરતી તૈયારી સાથે વીરધવળની સેનાએ સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વધ્દેશનપુર-વડવાણ આવ્યું અને તેજપાળે વીરધવળને એ પ્રદેશનો પરિચય આપ્યો. આસપાસના હાકારોને બોલાવીને વીરધવળે તેઓની પાસેથી ખંડણી લીધી અને પોતાનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી.

એમ ખંડણી લેતાં લેતાં તેઓ છેક વામન સ્થળી-વનથળી પાસે આવ્યા. આ પ્રદેશ ઉપર વીરધવળના સાળા સાંગણ અને ચામુંડરાજની સત્તા ચાલતી હતી.

વીરધવળે આ બાઇઓને પોતાની સત્તા સ્વીકારવાનો સદેશો મોકલ્યો પરંતુ સાંગણ અને ચામુંડ વીરપુરો હતા. પોતાના શીષ્યમાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આમ પારકી સત્તાથી ડરી જાય એવા બીકણ તેઓ નહોતા. તેઓ બીરુ

નહીં પણ ભડ પુરુષ હતા. ખંડણી આપવાનો તેમણે સાફ ઇન્કાર કર્યો.

વીરધવળે જોયું કે વહાલામાં વીરધવળ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં.

વિચાર કરતાં કરતાં એક વાતનું તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું. પોતાની અર્ધોગનાએ એક સમયે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેને યાદ આવ્યા. તેની કસોટી કરવાનો ખરો પ્રસંગ આજે પ્રાપ્ત થયો હતો.

વીરધવળને સૌરાષ્ટ્રમાં ફરવાનું હોવાથી જયતલેલીએ તેની સાથેજ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામી સેવાની હોંસ અને દર્શન કરવાની જિજ્ઞાસાએ તેને સ્વામી સાથે ફરવા પ્રેરી અને વીરધવળે તેની એ ઇચ્છાને સહર્ષ સ્વીકારી. જયતલેલી પોતાના સ્વામી સાથેજ રહેવા પામી.

વામન સ્થળીથી થોડે દૂર વીરધવળે પડાવ નાખ્યો હતો. જોતજોતામાં એકાદ નાનું ગામકું વસી ગયું હોય તેવા દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. સૈનિકાની દોડધામથી કોલાહલ મચી રહ્યો. એ સજોવે થવાની ધમાકમાં પડ્યાં હતાં.

રાજવંશી શમીયાનામાં એક યુવાન યુગલ વાર્તાલાપ કરી રહ્યું હતું. સ્ત્રીના ચહેરા ઉપર ચિંતાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાઇ આવતાં હતાં.

“નાથ! એ ટેકીલા રજપુતો છે. એમ તરત માની જાય એવા નથી. એમને પણ સ્વાભિમાન તો હોયજના?”

“પરંતુ આવો ઉદ્ભવ જવાબ કેને આપે છે તે તેઓએ સમજવું જોઈએ” પુરુષની બકુટિ ચઢી.

“પરંતુ એ એના મનથી પોતાને ક્રોધ સમજતા હોય એટલે બીજાની એમને શી દરકાર?”

પુરુષ આકળો-અધીરો બન્યો. “જયનલ દેવી! તું પણ તેમનો પક્ષ ખેંચવા લાગી કે?”

સાચું છે. કોળાએ મોં તરફ જ વળે !”

“સત્ય કહ્યું નાથ !” સ્ત્રીનાં વચનોમાં અજબ શાંતિ હતી. “કોળાએ મોં તરફ જ વળે, અને તેથીજ હું આપના હિતનો વિચાર કરીનેજ બોલું છું.”

“તેઓ અપમાન કરે એ મારું હિત ?”

“નહીજ, પરંતુ સગાઓ સાથે સગવડ સાચવતાં ન આપડી એવી લોકનિંદા સાંભળવી ન પડે એમ કરવું એમાં આપનું હિત નહીં ?”

વીરધવલ વિચારમાં પડ્યો. ‘જ્યતલદેવી આજે આમ શબ્દજળ કેમ બીછાવે છે ?’ તેને સમજ પડી નહીં.

“નાથ ! ક્ષત્રિજાયાને દરેકને પોતાની બાત માટે અલિમાન હોયજ. એ એમના મનથી પોતાને સાંચી સવાયા માનતા હશે.....”

“તો હું તેમને બતાવી આપીશ કે શરને માથે સવાશેર કેવા છે ?” વીરધવલ કંટાળ્યો.

“એ બધું કર્ણે સ્વામી ! પરંતુ પ્રથમ તેમને સમજાવવા બેઠાએ...”

“સમજાવવા માટે તો સંદેશો મોકલ્યો. તેનો કેવો ઉદ્દત જવાબ મળ્યો તે તેં ના સાંભળ્યું ?”

“સાંભળ્યું; નાથ ! મેં એ બધુંએ સાંભળ્યું. પરંતુ એટલાથીજ આપ અધીરા ન બનો. વીર નરને શોભે એવો ઉત્તર તેઓએ આપ્યો છે. પરંતુ આપની સત્તા અને પ્રબલ શક્તિનો ખ્યાલ તેમને નથી, એટલે તેમને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીને તેઓની બુદ્ધ ભાંગવાનો યત્ન કરવો એ એક બહેન તરીકે મારો ધર્મ છે.”

વીરધવલ સમજ્યો. જ્યતલદેવી પોતાના બંધુનો બચાવ કરવા માગતી હતી !

“તો એ ધર્મ પ્રુશીથી બચવો. પરંતુ જો જો, કેક પીયરના પ્યારમાં લોભાઇ પડ્યાં નહીં, ભાધ્મા પદમાં બળીને...”

જ્યતલદેવીનું હૃદય વીંધાયું; “યુજરેશ ! તું હજી પણ મારી પરીક્ષા આપ ન કરી શક્યા ? આપ ક્રોડોટી તો કરવા માગતા નથીને ?”

વીરધવલ ચમક્યો. તે ક્રોડોટી કરવા માગતો હતો. મનમાંજ તે બખડ્યો: ‘આ પણ જળરી ! સામાનું અંતર પારખવાની આ શક્તિ એણે ક્યાંથી મેળવી ?’

“ના ના, દેવી એમ તો નહીજ પરંતુ મને કહે તો ખરી કે તું તેમની પાસે જઈને શું કરશે ?” વીરધવલે વાત ઉઠાવવાનો યત્ન કર્યો.

“શું કરીશ ? મારાથી બનશે તેટલા પ્રયત્ને સમાધાન કરાવવા મથીશ.”

“અને તે નહીજ માને તો ?”

“તો ? તે.....” જ્યતલદેવી વિચારમાં પડી; “એ તો વખત આવ્યે જણાઇ રહેશે.”

“ત્યારે જાઓ તમે પણ હોંસ બાકી રહી હોય તે પુરી કરો” વીરધવલે કટાક્ષ કર્યો.

“હોંસ નહીં પરંતુ કર્તવ્ય પાલન” જ્યતલદેવી જતાં જતાં બોલી.

વીરધવલ કુતુહલ ભરી દ્રષ્ટિથી તેની પાછળ જોઇ રહ્યો.

૫

સાંઘણ અને ચામુંડરાજને વીરધવલના આગમનના સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. તે માર્ગમાં જે જે ઠાકાર આવે તેની પાસેથી દંડ લઈને ખંડણી ઉધરાવતા-પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિધ્ધ કરતા ચાલ્યો આવતો હતો એ પણ તેઓએ જાણ્યું હતું. પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની સાવ-ચેતી તેઓએ રાખી હતી. વીરધવલને જવાબ આપવાની તૈયારી શરુ થઇ ચુકી હતી.

પોતાનું સૈન્યબળ સુદૃઢ કરવામાં બંને ભાષ્યો રોકાયા હતા તેવામાં એકે અનુચર ખખર લઇ આવ્યો કે જ્યતલદેવી પોતાના ભાધ્મ-ઓને મળવા માટે આવે છે. પોતાની બહેન આવે

છે એ જાણતાં તેમને અત્યંત હર્ષ થયેા. બહેનનો સફાર કરવા તેઓ અધીરા બન્યા.

બહેન આવી. આખા વંચળી ગામમાં હર્ષ ફેલાયો. લોકોએ જાણ્યું કે મેઠા ઘરની બહેન આવે છે તો ભાઈના મોભામાં-માન આજુમાં જરૂર વધારો કરી જશે.

ભાઈ બહેન મળ્યાં, એક ખીખના ખબર અંતર પુછ્યા. સુખ દુઃખની વાતો કરી અને ભાઈઓએ બહેનને થોડા દિવસ નીરાંતે વંચળીમાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

“ભાઈ, હું અહીં રહેવા માટે નથી આવી. હું તો તમને એક વીનંતી કરવા આવી છું.”

“વીનંતી? શાની? જે જોઈએ તે ખુશીથી માગી લ્યો, બહેન! અમે આપવાને લાયક છીએ, તમે લેવાને લાયક છો.” સાંગણે ઉદારતા દર્શાવી.

જ્યતલદેવીની જીમ ઉપડતી નહોતી. પોતે જે કહેવા આવી છે તે કેવી રીતે કહેવું તેના વિચારમાં તે પડી હતી. ચામુડરાજને લાચું કે બહેન સંક્રાંચાય છે.

“બહેન, શા માટે મનમાં સંક્રાંચ પામો છો? જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. અમારી ગુંજશ હશે તો જરૂર તમને આપીશું.”

“ભાઈ! હું કાંઈ પણ વસ્તુ િ વાચના કરવા આપની પાસે નથી આવી. હું તો આપના હિતનું એક કામ કરવા અહીં આવી છું” જ્યતલદેવીના સુખ ઉંચ ધીરેધીરે ગંભીરતા ધ્યાતી ગઇ.

“બહેન ભાઈનું હિત ન તાકે તો પછી ખીલું કાણ તાકે ?” સાંગણ બહેનના સહભાવથી પ્રસન્ન થયેા; તેને લાગ્યું કે બહેનના આગમનથી પોતાને કે અલભ્ય લાલ થવાનો હશે.

“તો જુઓ, ભાઈ સાંગણ અને ભાઈ ચામુડ! તમે વીરપુર છો, શુરા છો, ટેકીલા છો, ક્ષત્રિજાયા એવાજ હોય. મારા ભાઈના એ સહ-મુલો માટે હું અર્ચ રાખું છું, પરંતુ સમયને માન

આપવું એ પણ માનવ ધર્મ છે.....”

ચામુડ અધીરો બન્યો. બહેનનાં વચનોમાંથી કે જુદોજ ધ્વનિ નીકળતો જણાયો, “બહેન, જે કહેવાનું હોય તે જરા પણ ભેદ રાખ્યા વિના સ્પષ્ટ કહેજો, શબ્દગળ રચવાનો વૃથાશ્રમ ન લેજો.”

જ્યતલદેવીએ જોયું કે સત્ય હકીકત કહ્યા વિના છુટકોજ નથી. તો પછી એમાં વ્યર્થ ફાંફાં શા માટે મારવાં ?

દ્રઢતા પૂર્વક કાંઈ સામ્રાસી આજ્ઞા કરી રહી હોય તેમ તે બોલવા લાગી: “ભાઈ! તમારા બનેલી મહાપરક્રમી છે, જેઓ કાંઈ દિવસ દંડાયા નથી એવાને પણ તે દંડે છે. ભલભલાને એ પોતાના ચરણોમાં નમાવે છે. ગૂજર દેશમાંથી તે ગામેગામ અને નગરેનગરથી ખંડણી લેતા લેતા અહીં આયા છે.....”

“ખંડણી લેવા માટે ?” ચામુડની આંખો ફાટી.

“હા, ખંડણી લેવા માટે. તમારી પાસે તેને આપવા લાયક ધન, થોડા અને ખીજ જે અમુલ્ય વસ્તુઓ હોય તેનું તેમને નજરાણું ધરીને તેમને અહીંથી માનસહિત વીદાય કરો.”

“માન સહિત કે અપમાન સહિત ? શું અમે તેનું શરણ સ્વીકારીએ ?” સાંગણનાં રુપાં ઉભાં થઇ ગયાં; અત્યાગેજ જાણે ત મુધે ચઢવા તાપર બન્યો હોય નહીં !

“એ તો જેવી તમારી મરજી” જ્યતલદેવી સ્વસ્થ હતી; “તમારું પાતાનું હિત તેમના મનનું સમાધાન કરવામાંજ છે.”

ચામુડના ધર્મનો અંત આવ્યો; “બહેન, મારું ન લગાડજો મને લાગે છે કે વીરધવલનો ક્રોધાચ મુધમાં દેહ પડે તો આપને વેધબળું દારણુ દુઃખ સહન કરવું પડે અને આપ નીરાધાર બની જન્યો એવા ભયથી તો આ સમાધાન

[વધુ માટે જુઓ ૫૪૨૦૫]



श्री दुष्यंत प्रणीत
(पंचांकी नाटक)

अनुवादक :

२१. रमणुसास जयचंद्रसाह दसास जी. એ.

ચિત્રકાર :

૨૧. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત બી. એ.

૧૯-૧૯૨૯-૩૪

પાત્રો

સૂત્રધાર.....નટી
અમૃતવાહન (નાયક).....મલયવતી (નાયિકા)
વિદ્યુત.....ચતુરિકા (ચેટી)

અંક પહેલો

સ્થાન :

અરણ્યમાં ફેલા જાણી આશ્રમની પાસે દેવીનું મંદિર.

નાન્ટી

મંત્રી! જ્ઞાન પરી રમણે કઈ પ્રિય! નેત્રે લપાડે જલઃ
સામે આ અજલા પીડાય મદને, પાળે ન ત્રાતા છત્રાં;
નિષ્ઠા સર્વ ત્રણે કંઠે તમને: છે! કૂતાથી બધાં-
એને કામની આમ છે કદી રહી એ જુદ રસો સર્વ.

૧૭૧—

કામે જાણે જલથી મદનગમ, મળી નાચતાં દેલતાલે,
જામને સ્થિતગમે લલિતયનથી મુગ્ધ દિવ્યાંગનાએ;
સિંધીએ શર્પી નાખી પુલકિત ચપલા વિરમયે કન્દ્રેને,
જેલે તો યોગપીઠ અજસિત રતને રસને એ મુનીન્દ.

[નાન્ટી પખી—

સૂત્રધાર

વધુ વિસ્તારનું શું પ્રયોજના? આજે અમરપુરીના અધિકષતા ઇન્ડ્રદેવના સ્મરણથી ઉત્સવ છે. એ શુભ પ્રસંગે, મહારાજા શ્રી હર્ષદેવના ચરણકમલમાં વંદન કરતા વિવિધ દેશના રાજા ના જીદીજીદી દિશાએથી અત્રે આદેશ છે. તેઓએ મને બહુ માનથી બોલાવ્યો તે જણાવ્યું કે “આપણા મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષદેવે વિદ્યાધર ચક્રવર્તિની વાર્તા ઉપરથી અપૂર્વ વસ્તુચર્યાના કરી નાગાનંદમ્ નામનું નાટક રચ્યું છે એમ જણા જણના મુખે માંભળ્યું છે, પરંતુ એ નાટક બજવાએલું અમે કદાપિ જોયું નથી. સર્વ હૃદયને આનંદ આપનાર એ રાજાશિ પ્રત્યે આપને પૂજ્યભાવ છે તેથી, અને વળી કે નહીં તો અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા ખાતર એ નાટક અમને બજાવી જતાવો.” તેથી હમણાંજ નેપથ્યચર્યાના કરી એ શુભેચ્છાનુસાર મારું જનનું કરીશ.

[આમ તેમ ફરે છે: પ્રેક્ષકર્તા તરફ નજર નાખે છે: ધી—

મને ખાત્રી થાય છે કે સર્વ સહાજનોનાં મન મેં આકર્ષી લીધાં છે:

કારણ કે—

છે શ્રી હર્ષકવિ નિપૂણ, શુણની પુલરી સોહે સગા, આહે સિદ્ધકુમારનું ચરિત સેા નાટ્યે દીસે દક્ષતાઃ વસ્તુ એકજ પુરતી યથ પડે ધાયું પુરું ખાડવા: તો શું વાતકહું નસીબ થકી જ્યાં સૌએ મળ્યાં એકઠાં.

સારે તો લાવ હમણાંજ ઘેર જાઉં. પ્રિયાને જાહેદી બોલાવી લાવી સંગીતનો આરંભ કરું.

[આંઠા મારે છે: પકડા તરફ જોઈ આ રહ્યું અમારું ઘર, લાવ પ્રવેશ કરું.

[પ્રવેશ કરીને

આર્યે! આમ આવ તો.

[નદી પ્રવેશ કરે, છે

નદી

[આંસુ સારતી] આવી, નાથ! નિર્ભાગિની આ આવી. આયંપુત્ર! શી આગ્રા છે? આજે શું બજવા વિચાર છે?

ત્રધાર

[જોતાં] પ્રિયા! આ શું? આજે તો નાગાનંદમ્ જોવા સુંદર નાટ્યપ્રયોગ બજવાના છે. એવે પ્રસંગેએ આમ રહનાં!

નદી

આયં! રહ્યું ન આવે? આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વૈરાગ્ય આવ્યો. અને કુટુંબનો ભાર ઉપાડવા, આપને યોગ્ય લેખી પોતે વનવાસી થયા—પૂજ્ય માતાજી પણ સાથે ગયાં.

સૂત્રધાર

[ખિન્ન યથ] અરેરે! માતા પિતા વનમાં ગયાં! મને મુકીને ગયાં? હવે શું કરું? [વિચારમાં પડી જાય છે] માતાપિતાના ચરણમાં કેવું સુખ છે? એમને સેવાવીહોણું મુકી ઘેર કેમ રહેવાય?

પિતા માતાતણી સેવા સાધું વાસ કરી વને, યથા એશ્વર્ય ત્યાગીને કર્યું જમ્ભવત્કલે. [નય છે]

પ્રસ્તાવના સમાપ્ત.

(વિદૂષક સાથે નાયક પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(ખિન્નવદને) સખે આત્રેય!

રાગે પૂર્ણ ભરી દીસે રગ-ગે, અતે વળી ધ્વંસિની, કૃત્યકૃત્ય વીચારવા વિમુખ-એ સંછિ ન શું જણતી! ઇન્દ્રીયાવશ-નિન્દા એવી તદ્દપિ-વહાલી યુવાની બને, જો એ નિત્ય-વહે પિતાચરણમાં સેવા મહી આ રીતે.

વિદૂષક

(રોપથી) પણ જાણ! તારાં આ ઘરમાં અખ માતા પિતા મરવાની આજસેજી જીવે છે.

એમની વાંસે આટઆટલું વનવાસનું - દુઃખ
ભોગવું; વર્ષોનાં વર્ષો વીત્યાં; છતાંયે તને
કંટાળો નથી આવતો ? બહા માણસ ! હવે
તો કે મહેરબાની કર. વડીલોની આમ
ચાકરી કરવાની તારી હઠ છોડી દે. પેલું
રમણીય રાજ્યમુખ ફરી સંભાળ, મનમાન્યા
ભોગ ભોગવવા એ તરફ પ્રયાણ કરવા દે.

નાયક

બંધુ ! તારાં આ વેણુ અયુક્ત છે:
કારણ કે—

શોભે જેમ પિતા અને ધરણીએ શું તેમ સિંહાસને ?
સેવામુખ મળે શુભચરણનું તેલું શું રાજ થયે ?
શું સતોષ થશે ત્રિલોક મળતાં પૂજ્ય-પ્રસાદી સભો ?
આવી બાર અસાર રાજ્ય નહીં જો માતા પિતાત્યાગીદો.

વિદૂષક

[સ્વાગત] અહો ! અજાણ છે આનો
માતાપિતાની સેવાનો ટેક ! [જરા વીચારીને]
ભલે, આમ કહેવા દે [પ્રકાશ] લાખ !—પણ
હું એકલા રાજ્યમુખનીજ વાન નથી કરતો.
ખીજું ધણુંએ તારે કરવાનું છે.

નાયક

[જરા હસી] કરવાનું તો બધુંએ કરી
નાખ્યું છે. જો—

સારા ન્યાયપદે મનજન સુકયા, સતોસુખી સૌ કર્યા,
નતિબંધુ કર્યા બધા મુજ સમા, રક્ષાયકું રાજ્ય આ;
જિજ્ઞાસકપદ્મને કદી ન મળતી તેથીએ આપી સુકયા,
બાધીશું કંઈ રહ્યું, વદ સખે ! રાજ તણા ધર્મમાં.

વિદૂષક

પણ સાદસિક શનુ તો હંને ? પેલો દુષ્ટ
મતંગ તારો પુરાણો દુસ્મન. હા !
પ્રધાન તથા અમાલચર્મને તે તારું રાજ્ય
સોંપ્યું છે એ વાત ખરી. પરંતુ મતંગ સિરે
ઝમુમે છે, લાંસુધી મને તો તારા વિના રાજ્ય
સવામત લાગતુ નથી.

નાયક

મતંગ રાજ્ય લઈ લેશે એવીજ શંકા
થાય છેને ?

વિદૂષક

ખીજું શું સારે ?

નાયક

તો હોય; શું થઈ ગયું ? આ શરીર કે
ખીજ કાષપણ મારી વસ્તુ પરોપકાર કાળેજ
સરજાય છે; તો રાજ્ય જેવી ક્ષુદ્રક વસ્તુનો
શો વિચાર ? મારી જાતેજ એનું દાન નથી
કરી દેતો કારણ કે પિતાજી ના કહે છે; અને
પિતાની આજ્ઞા પાળવી એજ કર્તવ્ય છે. મને
તેમની આજ્ઞા થઈ છે કે; “વત્સ જમતવાહન !
આપણે આ સ્થાનમાં બહુ દિવસ રહ્યા. પાસેનાં
સમિધ કુશ ને કુસમો, બધુંએ ખપી ગયું.
કંદમૂલ, ફલ, સામે વગેરે પણ હવે આવી
રહ્યાં છે. ગાટે મન્યપવર્ત તરફ જા. ત્યાં કોષ્ઠ
લાયક નિવાસરથાન શોધી કાઢ,” માટે ચાલો
એજ દિશાએ વળીએ.

વિદૂષક

જેવી આજ્ઞા.

[બંને આમ તેમ ફરે છે.]

વિદૂષક

[સામે દષ્ટિ ફેંકી] મિત્ર ! જુઓ,
જુઓ ! પ્રથમ મિલન માટે આતુર યજ્ઞેવી
વિરહી વામાના આલિંગન પેઠે, મુસાફરીનો
ચાક ટાળી, મલયગિરિથી આવતો આ પવન
મારા પ્રિય મિત્રને સેમાયિત કરે છે. વળી
રસ ઝરતાં ગાદાં ચંદનવનો વટાવતાં એ
સુગંધિથી બરપુર છે, ને ખડકો સાથે
અથડાતાં ઝરણો ઉપર ચઈ વાતાં, હવે હૈલાં
શીતલ વારિકણો પણ ખેંચી લાવે છે.

નાયક

[વીસાઈ] અહો ! એટલામાં આપણે

મલયગિરીવરે આવી પહોંચ્યા શું ? [આળુ બાળુ જોઇને] અહો ! કેવું સૌંદર્ય—

માતેલા કવિગંધર્વજી થકી ભાગી સવે ચંદનો, મુકાં દેતી સદા મતિધ્વની નહીં મોજ તણા નાદનો. રાત્રી મોતી શિલા યદ્યં પદરંગે સિદ્ધાંગના ધુમતાં, સર્વાંગો નીરખી મહા મલયને લલ્લાહથી આપતાં.

ચાલો ! ગિરીશૃંગે ચઢી કે યોગ્ય નિવાસ-સ્થાન શોધીએ—

વિદૂષક

ચાલો ! [આગળ જઇ ઉભા રહે છે.]
મહારાજ ! આ બાળુ. [ઉપર ચઢતા હોય નેમ કરે છે]

નાયક

[જમણું નેત્ર ફરકતું સુચવી, વિચારીને] મધુ !

દક્ષિણ નેત્ર કંપે છે, ફલાકોક્ષા નથી કરી, ન મિથ્યા જ્ઞાનીનાં વાક્યો—કહે શું સુચવે અહીં ?

વિદૂષક

મિત્ર ! તારું કે કોય સવાનો સમય આવી જાયો છે.

નાયક

ખરે ! એમ પણ હોય.

વિદૂષક

[અવલોકન કરી] શ્રિષ્ઠ મિત્ર ! જો જો ! આ તો ખરેખર ! તપોવન હોય એમ લાગે છે. પાસે પાસે આવેલાં અનેક ચંદનવૃક્ષો શોભામાં એર અભિવૃદ્ધિ કરે છે; ને પણ બલિદાનની સુવાસ પમરાવતી પુષ્કળ વરાળ ઉઘે ચઢે છે, વળી આ નાનકડાં હરણાંઓ અભયમને આમતેમ ધુમી રહ્યાં છે.

નાયક

ઠીક કંબુ હોં ! આ તપોવનજ છે : કારણ કે—

કાપી ના કરુણાથી છાલ તરુની ઝાઝી પરિવારવા, ભાગેલાં બહુએ કર્મકલ પડયાં, સ્વચ્છાંજુના વે' ઝરા બધા મુંજ તણા બુઝો કરમથી તોડી ત્યજ્યા બાલકે, હંમેશાં સુણતા શુકા પડી રલા વેદે બડયા મંત્રને ચાલો પ્રવેશ કરીએ : જોઈએ તો ખરા.

(પ્રવેશ કરતા જણાય છે.)

નાયક

[આશ્ચર્યથી નીહાળતાં] અહાહા ! તપોવન કેવું શાંત ને રમણીય લાગે છે. અનેક સંકારપદ વેદવાક્યો આનંદિત મુખે અનેક ઋષિમુનિઓ ચર્ચા રહ્યા છે. નાના નાના બાલકો વેદની ધુન મચાવતા કુમળી રસવાળી સમિધની લાકડીઓ કાપે જાય છે; ને આ તાપસ કન્યાઓ બાલવૃક્ષનાં ખામણાં બનાવી પાણી રેડી રહી છે, અને વળી આ તરફ—

મધુર મધુ વદે છે “સ્વાગતમ” ભૂંગરાબદે, નમી તરુ ફલ ભરિ વંદને શીર્ષ નામે; કરી નવકુલ શષ્ઠિ અર્ધ જાણે મને દે, સુખ અતિથી સેવા વૃક્ષને શીખવી છે.

નિવાસસ્થાનને યોગ્યજ આ તપોવન છે, અને મને લાગે છે કે અહીં વસવાથી આપણને સંપૂર્ણ શાંતિ મળશે.

વિદૂષક

[આમ તેમ જોઇને] પણ મિત્ર ! જો તો ખરે ! આ હરણો એકાગ્રતાથી કે સાંભળતાં હોય તેમ જણાય છે. તેમની ગરદન એક તરફ જરા વળેલી છે. તેઓ એટલાં તો રિધર થઇ ગયાં છે કે અર્ધ અવાજોજ દબાં ધાસ તેમના સુખમાંથી બહાર નીકળી રહ્યું છે. તેઓ એક કાને થઇ રહ્યાં છે; ને તેમની આંખો ગીતર્ન લહેરમાં સહેજ લહેરાતી લાગે છે.

નાયક

[કાન ખાંડી] ખરું કહ્યું હોં ! જોને—

સ્થાને સુરો સ્ફુરીને ગમક સુખવતી
મંદ્રતાર વ્યવરથા,
મીઠા નાદો વીણાના, મનુજ સ્વર મળ્યે,
માખીગુંતર જેવા; હશે ?

વિદૂષક

પણુ ભાઈ! આ તપોવનમાં કોણ ગાતું

નાયક

કામળ આંગળીએ
દબાયાથી વીણાનો સ્વર
અતિરુપણ નથી નીક-
ળતો. સંગીતનો મુખ્ય-
સ્વર ઝીણો ને મધુર
છે. તેથી હું અનુમાન
કરું છું કે [સામે
આંગળી કરી] પેલ
દેવાલયમાં કોઈ અલૌ-
કિક સુંદરી વીણા વગાડી
દેવપ્રાર્થના કરતી હશે.

વિદૂષક

તો વયસ્થ! ચાલો.
આપણે પણ એ મંદિર-
માં દર્શનાર્થે જઈએ.

નાયક

ઠીક, દેવ માત્ર વંદનીય
છે. [આગળ વધે છે
પરંતુ એકાએક અટકી]
પણુ બંધુ! આપણે ન
જોવી જોઈએ એવી
કદાચ કોઈ સ્ત્રી હશે તો ?
તેથી આ તમાલના ઝુંક
પાછળ છુપાઈ દેવશન-
ની રાહ જોઈએ.

તાપસ કન્યાઓ બાલકદંડનાં ખામણાં બનાવી પાણી રેડી રહી છે.

[તેમ કરે છે.]

એવે મોટા મહીના વૃષ્ટિવલ તણા
છેલ્લો નાદ દાગી,
વાંછી ડોકે કુરંગા લલિત પદ રચી,
સાંભળે ગીત વાણી.

[પછી જમીન ઉપર જેસા વીણા વગાડતી મલ્લ-
વતી દાસી સાથે મેવેશ કરે છે.]

નાયિકા

[સંસ્કૃતમાં ગાય છે]



હથડતાં કમલોની કેસરરંગના સમી ગૌર ગૌરિ ।
સફલ હો મુજ કાંક્ષા ભગવતી કરા પ્રસાદેથી—

નાયક

[કાન દબને] વયસ્ય ! શું સુંદર ગીત !
ને તેને બળવવાની શું મનોહર રીત ! જોને—

ભાસે વ્યંજનધાતુ આદિ સઘળી રીતો દશે ગીતની,
ને ચોખ્ખા કુંતમધ્યલંબિતરવરે ત્રિતાલની છે તત્તિ;
ગોપુત્રહાદિ દીસે ત્રણે ચતિ ક્રમે, ગાતાં સુરો કેળવી,
સંજ્ઞામાં ત્રણ રીત વાદ્ય વિષયે પુરેપુરી દાખવી.

ચેટી

[હેતથી] કુમારીબા ! વીણા હવે ધણી
વગાડી. તમારી આંગળીઓ પથ્થુ નથી દુઃખી
આવતી ?

નાયિકા

[કપકો દેતાં] અહીં ચતુરિકા ? દેવની
આમળ વીણા વગાડતાંએ આંગળીઓ દુઃખે
વારુ ?

ચેટી

રાજપુત્રી ! હું તો એમ કહું છું કે આ
નિર્દય દેવી આમળ વીણા વગાડે શો કાયદો ?
કન્યાઓને કઠિન લાગનારાં એ પ્રત ને ઉપ-
વાસો અભાર સુધી તેં કયાં છતાં એ તારા
ઉપર જરાએ મહેર નથી કરતી.

વિદૂષક

અંધુ ! આ તો કન્યકા છે. કન્યાને શા
સારુ ન જોઈએ ?

નાયક

વાંધો નહીં. ગાજા નિર્દોષદર્શના
પરંતુ આપણને જોઈ કદાચ તે બાલરવલાને
જરમાય ને અત્ર વધુ ન રોકાય માટે આ
ભાષણ છુપાઈને જ તેને નીહાળીએ.
[બંને એ પ્રમાણે જાય છે.]

વિદૂષક

[જોઈને, આશ્ચર્યથી] અરે લાખ ! જો
જો ! ખરેજ ! વિરમયતી વાત છે. માત્ર વીણ
વગાડી કાનનેજ સુખ આપે છે એમ કેવળ
નથી; પણ વિણા વિચારને ઘટતુંજ રૂપધારી
આંખને પણ આનંદ આપે છે. એ કોણ
હશે ? કોઈ દેવી હશે ? નાગકન્યા હશે !
વિદ્યાધરવંશની કન્યકા હશે ? કે સિદ્ધકુમારી
હશે ?

નાયક

[રસભર્યાં લોચને નીહાળી] એ કોણ
છે એ તો હું નથી કહી શકતો પરંતુ એટલું
તો કહું કે:

દેવી જો સુરલોકની: સફલ તો મેત્રો બધાં મૈત્રનાં
જો તે નાગકુમારી ચંદ્રવદની, તો ચંદ્ર પાતાલમાં
જ્ઞાતિ આપણી સર્વમાં વિજયી જો વિદ્યાધરી એ શુભ,
સિદ્ધા જો કદી હોય તો ત્રિભુવને વિખ્યાત સિદ્ધા થયા.

વિદૂષક

(નાયકને નીહાળી હૃષી સ્વગત) નસીબ
ખુદ્ધુ હો ! આજ ધણે દિવસે કામદેવના
પંજમાં સપડાયો લાજે છે. (ચોતાના દેહને
બતાવી બોજનનો અભિનય કરતો) અરે ! ના,
ના. એ તો મારા એકલાનાજ પંજમાં આવ્યો
છે: મારા બાહ્યશુનાજ.

ચેટી

રાજનન્દિની ! મારો કહેવાનો એવો અર્થ
છે કે આ દેવી પ્રસન્ન તો થતી નથી, તે
પછી એવી નિઃકરુણા આમળ વીણા વગાડે
શો કાયદો ? (એમ કરી વીણા પડાવી લે છે)

નાયિકા

(કોપથી) અહિં ! ગૌરી દેવીની નકામી
નિંદા ન કર, આજે મને ખરેખર કુષળ
બતાવી છે.

ચેટી

(હૃષી) કુમારી ! કહો તો ખરાં-કેવી કૃપા કરી છે.

નાયિકા

સખિ ! જાણે સ્વપ્નામાં આજે હું આજ વીણા વગાડી રહી હતી. એટલામાં ભગવતી ગૌરી મારી કને આવી ઉભાં ને કહ્યું : “વત્સે મલયવતી ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ છું. તારું વીણાદાન અતુલ છે, તારું કંઠિન તપ સ્ત્રીઓ માટે અસાધારણ છે. મારું તને વરદાન છે કે ચક્રવર્તિ નિઘાધર કુમાર સ્વયં હુંક મુદતમાં તારું પાણી ગ્રહણ કરશે.”

ચેટી

(હૃષી) રાજબાસા ! તો પછી એને સોણું કેમ કહો છો ? ખરે ! તમારા મને માનેલો વરજ દેવીએ આપ્યો.

વિદૂષક

બાપ ! દેવીનાં દર્શન કરવાનો આ ખરો વખત છે. માટે ચાલો, અંદર જઈએ.

નાયક

હું તો હમણાં કે નથી આવતો.

વિદૂષક

હતાં નાયકને અંદર ઘસડી નય છે અને દેવાલયમાં પ્રવેશ કરે છે.]

(આગળ વધી) કદપાણુ ચાઓ દેવીનું. આ ચતુરિકા સાચું જ કહે છે. દેવીએ આપેલો વર આ રહ્યો.

નાયિકા

(ગમરાપ ઉભી થઇ નય છે. નાયકને ઉંચી બાજુમાં) અલી ! આ કોણ ?

ચેટી

[નાયકને નીહાળી બાજુએ] આની અસૌકિક આકૃતિ નીહાળી અને એમ-થાય છે

કે એજ ગૌરીનો પ્રસાદ છે.

[નાયિકા લગ્નથી, સ્વેચ્છાથી નાયકને ભેટી ઉભી રહે છે.]

નાયિકા

શરીરને પ્રિય અન્નદાયને ! અધિક કષ્ટ પડ્યું તપથી દિસે; ત્વરિત સ્વાસ થકી સ્તન ઉછળે, નીરખતાં, શરમે હીન કાં દમે ?

નાયક

[બાજુએ] અલી ! મને તો શરમ આવે છે. આમની આગળ મારાથી નહોં ઉભા રહેવાય. [શરમાતી શરમાતી, નાયકને આડી આંખે ભેટી અવળી કરી ઉભી રહે છે.]

ચેટી

કેમ આમ ? કુમારીયા !

નાયિકા

પણ શું કરું ? એમની પાસે મારાથી મથી ઉભા રહેવાનું. ચાલ, બીજો જઈએ. [ઉભી થવા નય છે.]

વિદૂષક

ઓતારી ! બીજો છે આ તો. વરેલી વિદ્યાની મારફત લાવ એને ક્ષણભર રોકી રાખું.

નાયક

એ પણ હીક છે.

વિદૂષક

ચોલો બાપ ! બોલો. તમારા તપોવનનો સિદ્ધાચાર એવો છે કે આમણે આવતા અતિથિને સ્વચ્છથીએ ન સત્કારવા ?

ચેટી

[નાયિકાને નીહાળી સ્વગત] તેને ભેષ આનાં નયન ચમકે છે ! ત્યારે તો શાવ આમજ, કહું : [મોટેથી] રા . ધાં આ બાહ્ય ખરું બોલે છે. તારે અતિથિનું સ્વાગત કરવું ભેષભે;

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૩]

કી સ્તી

—કુ—

લેખક:

૨૧. કેશવ હ. શેઠ

૧૯૨૭

પ્રભો ! તુજ આશરે ભરસિધુમાં ઝુકાવી છે કીસ્તી;
ધને છાતું શિરે વાદલ, નીરે ઝોપાતી છે કીસ્તી:
—પ્રભો !

હસે દિગન્તને ઘેરે વિકલ વંટોળ નોકાને;
ઉછળતાં મોજ આરમાને, ખગળે ખેલતી કીસ્તી:
—પ્રભો !

નથી ભાતું, ખસક ખાલી ! નથી નાવિક સંગાથે;
યત્રીનથી ઝેકસા હાથે ધપાવી તુજ દિશે કીસ્તી:
—પ્રભો !

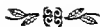
ભયંકર પ્રાણીઓ ધુલવે, હસેમું હાથમાં છેડકું;
ન દરગીજ પાછી હડસેકું ઝુકાવી ને મિત્રે કીસ્તી:
—પ્રભો !

નિશા કાળી, જલે કાળાં, ન ભાતું કપાંદી અજવાળાં;
પલક અંધકે ગગન વીંધી, અસે નેજલ વીજે કીસ્તી:
—પ્રભો !

ખપ્પો પાગલ, નથી પરવા, જગતથી અંખના નોખી;
મજાજ એ દરની તાકી, ધુમાતું દરનિશે કીસ્તી:
—પ્રભો !

ધ્રુવે સંધાયલી કીકી, દીપે તે ગ્રેરણા પીતી;
ન જાણું ક્યાં ધડેલાનાં, દીધલ તેં કાપ ને કીસ્તી:
—પ્રભો !

પ્રભો ! તુજ કાંકડે, ભરસિધુથી ઝુકાવી છે કીસ્તી;
અનમર તેજ મિંદૂથી, પ્રભો ! ઝુપાવી દે કીસ્તી:
—પ્રભો !

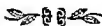


લેખક:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
સબ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર:

રા. ગોરકાંકર



માણેકલાલ સસલું હતો. માણસમાં એની ગણતરી કરવી એ કેવળ મુશ્કેલ કહેવાય. આ સસલાની ખરી માલીક એક તંદુરસ્તીના મરણથી પીડાતી, ગડી બેઠેલા જેવી, આંધેક ઉમ્મરની સૌ ગંગા બહેન માણેકલાલ નામની એ માણેકલાલની પત્નીજ હતી. વીસ વર્સની ઉમરે માણેકલાલ પરણેા લાયકી હવે પીસનાળીસ વર્ષ થયાં, એ પચીસ વર્ષના માળામાં પોતાની જીવદાવાના પ્રતિભાસંધ્યા પ્રભાવથી અ. સૌ ગંગા બહેને નિરંકુશપણે માણેકલાલ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું; અને માણેકલાલે પોતે સસલાના જેવી નમ્રતાથી અને કાયરતાથી એ સત્તા સ્વીકારી લીધી હતી. આ મુખ્ય માલીક સીવાય બીજા ધણાંએ માલીક, માણેકલાલ ઉપર વત્તાઓજા પ્રમાણમાં રાજ્ય ચલાવી રહ્યા હતા. ખુદ તેના ધરમાંજ અ. સૌ, ગંગા બહેન સીવાય ગંગા બહેનનાં જદ વિધવા, માતૃશ્રી મ. સ્વ. સ્તનબા

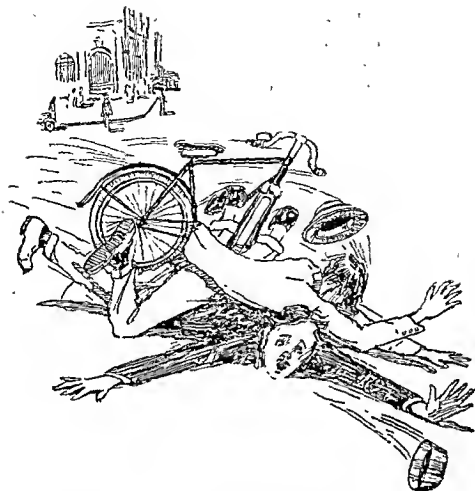
માણેકલાલને ધરનો કચરોજ સમજતાં હતાં; અને હેલમાં પાંચેક વર્ષથી માણેકલાલના ગૃહનેજ શોભાવી રહ્યાં હતાં આ એ બ્યકિત ઉપરાંત માણેકલાલની વીસેક વર્ષની પુત્રી સૌ. કુમુભાવતી અને તેમના પત્નિશ્રી રા. નવનીત-રાય પણ પોતાના પિતાશ્રી અને સસરાજી ઉપર સત્તા ચલાવતાં હતાં.

જેવું ગૃહમાં તેવુંજ બહાર. માણેકલાલ એક ધીકતી જીની સોલીસીટરની ઓફીસમાં જીનામાં જીનો મેનેજીંગ કલાર્ક હતો. પોતાની લાઇનમાં પોતે ધણે કુશળ હતો અને એ સહ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો; છતાં પણ ઓફીસમાં માણેકલાલની સ્થિતિ પોતાના ધરના કરતાં કોઇ પણ પ્રકારે ચઢીઆતી નહોતી. હેલમાં દસ વર્ષથી એને પ્રોમોશન મળ્યું ન હતું. બીજા બધાને એ મુદત દરમીઆન કે ને કે મળ્યું પણ આતું ચારિત્ર સોલીસીટરે પણ જાણતા હોવાથી પ્રોમોશનને બદલે એને

રોજને રોજ ઘોડાં ખાસડાં મળતાં. ખેતાર વખત એણે વિનયથી બીતાં બીતાં શેડીઆઓને એ વીશે કહેલું પશુ પરિણામે તે તે દિવસે ખેતાર ખાસડાં વધારેજ પડેલાં. આઠ નવ વર્ષના નાના સીપાઈથી માંડીને બધાજ ક્લાકર્ડો માણેકલાલને માંકા કાકાના નામથી ઝાળખતા અને બોલાવતા. પાડપડોશીઓ, સગવડાલાં અને મિત્રમંડળમાં પશુ એજ ઉપનામથી એમની ખ્યાતિ હતી અને સર્વ ઠેકાણે મશ્કરી-માં એમનેજ અગ્રસ્થાન મળતું.

માણેકલાલ વસ્તુરિચિતિથી અઘાત નહોતો; પશુ આરંભમાં એ રિચિતિની સામા યવાની તક ખોદ તે ખોદ. પછીથી એ માયું ઉંચકી-જ શક્યો નહોતો. પશુ કુદરતની કલા અકળ છે. નાના પ્રસંગથી પરિણામ મહાભારત આવી જાય છે એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસને પાને લખાઈ રહેલાં મોબુદ છે. વોટરલુના રણસંગ્રામ-માં પ્રાતઃકાળે વરસાદ નહીં પડ્યો હોત તો તે પોલીશન આખા જંગને પોતાના પગ આગળ લાવી મુકી શકત એ હકીકત બધાના જાણ્યામાં હશેજ. એજ પ્રમાણે એક ક્ષુદ્ર પ્રસંગે માણેકલાલને સસલામાંથી સાવજ બનાવી દીધો. એ પ્રસંગ બન્યોજ ન હત તો આ લેખ લખવાની આવશ્યકતાજ નહત. પશુ એ પ્રસંગ બન્યો. અને માણેકલાલના ચારિત્ર-માં આલો અદ્ભુત ફેરફાર થયો એટલુંજ નહીં પશુ માણેકલાલના ઘરમાં, માણેકલાલની ઓશીસમાં, તેમના પડોસીઓમાં અને તેમના જગાંવડાલાં અને મિત્રમંડળમાં પશુ આ ચારિત્રના ફેરફારને લઇને મહાભારત ફેરફાર થઇ ગયા. એટલેજ આ કથા માણેકલાલ જેવાં જસલાંઓને તેમજ આવાં સસલાંઓને નિર્દય-તાર્યા હમેજ પંતેળે-કચરવાના ચલ કરનાર ગ્રાણીઓને માટે બહુ બોધપ્રદ છે.

હમેશના નિયમ પ્રમાણે માણેકલાલ ઓશીસમાંથી, બીજાં સૌ ગયા, માત્ર હમાબોજ ત્યાં રહી ગયા, ત્યારે ઘેર જવા નીકળ્યા. પણ તેમના હૃદયમાં ઘેર જતામાં ઉત્સાહ ન હતો-આનંદ ન હતો. તે દિવસે તેમને ત્યાં બેરોઆની નાની સરખી સભા હતી એટલે માણેકલાલના નસીબે રાતના દસઅમીઆર વાગે સવારના સપ્ત મુકેલાં ટાંઠાં રોટલી અને શાકજ હત્યાં એ માણેકલાલ બહુ સારી રીતે સમજતા હતા. અને ત્યાં સુધીનો સમય એક ઓરડામાં ગુપગુપ પડી રહીનેજ ગાળવાનો હતો. આથી સખખમાં રહેતા માણેકલાલ લટાર મારતા મારતા અર્થગેટ જવા નીકળ્યા. આસપાસ શૂન્યહૃદયે જોતા જોતા માણેકલાલ જતા હતા; એવામાં સડસા એક સાયકલની ઘંટડી જોરથી બહુજ પાસે વાગી. હજી તો પોતે નજર ફેરવે છે એટલામાં તો પોતે, એક સાઈકલ અને તે ઉપર બેસનાર ત્રણે પુટપાથ પાસેના પાણીના નાના ખાખોથીઆમાં સાથે જઈ પડ્યા. બંને માણસો પાછા ઉભા થયા. બંનેના લુગડાંની રિચિત બહુ દયાજનક હતી. બંનેને માથામાં સર્જી વાગ્યું હતું. બંનેનો વાંક સરખો હતો એટલે કોઇ કોઇથી બોલાય તેમ ન હતું. પશુ સાઈકલીસ્ટે આ માર્ગ સ્વીકાર્યો નહીં. તેણે માણેકલાલને સારી પેઠે બહોણા-વવા માંડી. આગળ કોઇપણ વખત આગ બન્યું હોત તો તો માણેકલાલ ગુપગુપ સાંધી ચાલતી પકડીનેજ સતોષ માનત. પણ આ અકસ્માતથી એમના માથામાં જે સખત વાગ્યું હતું તેને લઇને તેમના ચારિત્રમાં અદ્ભુત ફેરફાર થઇ ગયો હતો. અલબત્ત, હજી સુધી માણેકલાલ પોતે આ ફેરફારનું અસ્તિત્વ જાણી શક્યા ન હતા; પશુ દઈથી જુમતા માથામાં જે આવ્યું તે પ્રમાણે તેમણે કહ્યું. તરતજ



નજર ફરવે છે એટલામાં તો પોતે, એક સાધકલ અને તે ઉપર બેસનાર ત્રણે કુટપાય પાસેના પાણીના નાના ખાળીથીઆમાં સાથે જઈ પડ્યા.

પેલા સાધકલીસ્ટનો એક હાથ પકડી તેના ગાલ ઉપર બે સાખીત તમાચા માણેકલાલના હાથથી પડ્યા. આસપાસ ઉભેલાં મનુષ્યો આ દ્રશ્યથી કેંક પ્રસન્ન થઈ આગળનાં પ્રકરણો જોવા ઉભાં રહ્યાં. પણ પેલા સાધકલીસ્ટ બે તમાચા ખાઈનેજ આ નાટકની પૂર્ણાંહતિ કરવામાં ડહાપણુ જોયું અને સાધકલ ઉપર ચઢીને તે ચાલ્યો ગયો. માણેકલાલ પ્રત્યે ઉભેલાં મનુષ્યોએ માનવૃત્તિ દાખવી એથી હૃદયમાં સંતોષ માનતા માણેકલાલ રોજને પહોંચ્યા. એમના દુઃખના માથાંએ પંજુ એમનું પોતાનું આંતરવીજ્જતનું વન કેવી રીતે થવા પામ્યું એ વીસે પૃથક્કરણ

કરવા માંડયું. પુરેપુરી સમજણુ તો નહીં પડી છતાં પરિણામથી એમને અંસંતોષ નહીં થયો. એમણે ખ્યાનથી જોવા માંડયું તો જણાયું કે આ પ્રમાણે તમાચા મારવામાંજ એમના ચારિત્રમાંનો ફેરફાર પુરો થતો ન હતો.

રોજને રટોલ ઉપર ચઢાનો એક ડોઝ લેવાનું માણેકલાલને મન થયું. એક પુરસી ઉપર બેસીને માણેકલાલે એક કપ મંગાવ્યો. પણ માંકોઝાકાને જધાએ ઝાળખતા એટલે ચઢા આપનારે પણ એમના તરફ ખ્યાન આપ્યું નહીં. ત્રણ ચાર માણસને ચઢા આપી ત્યાં મુખી માણેકલાલે જોવાકયું. માણેકલાલ અચાનક

સસલામાંથી સાવજ બની ગયા હતા એની ખીચારા ચઢા આપનારને ખબર ન હતી. માણેકલાલે બોયને પાસે બોલાવ્યો. પેલો અસાવધ પાસે આવ્યો. “કેમ ? માંઝાઝાકા ?” તેણે કેંક તિસ્કારથી હસીને પ્રુછ્યું.

જવાબમાં માણેકલાલે એક હાથે પેલાની કાનપટ્ટી પકડી અને બીજે હાથે માથા ઉપર એકો મથારો લીધો અને કહ્યું : “કેમ ! કમબખ્ત ! હું મક્કત ચઢા પીવા આવ્યો છું ? મારા માથા પછી તે ખીજા ચાર માંજીસને ચઢા આપી.”

શેઠે આથેથી તમાસો જોયો. વેપારીની છુદ્દિએ તરત ચેત્યો કે માંઝાઝાકા જદલાય છે એટલે તરત એણે આવીને બોયને એચાર ગાળ ચોપડી અને પોતે જાતે ચઢાનો કપ લઇ આવ્યો. માણેકલાલ પોતાનામાં યતો ફેરફારથી સામા માણસોના વતનમાં પણ એવોજ ફેરફાર થતો જાય છે એ જોતા હતા અને પોતાના હૃદયમાં તે વાત જડી રાખતા હતા. ત્યાંથી નીકળી માણેકલાલ ટ્રેનમાં બેઠા. ડબ્બામાં એકાદ બે ઝોળખીતાએ મસ્કરી કરવા માંડી તેમને કેંક ઓર રુવાનથીજ દાબી દીધા અને ઘેર પહોંચ્યા.

ઘેર સભા પુર બહારમાં ચાલી રહી હતી. સૌ, ગંગાબહેન, ગં. રવ. રતનબા તેમજ સૌ, કુટુંબાવતી આનંદથી મદાલી રહ્યાં હતાં અને ચઢાના પ્યાલા વગેરે લાવવા કરવામાં રા. નવનીતરામ મશગુલ બની રહ્યા હતા. માણેકલાલનાં કપડાં કાઢવથી ખરડાઇ ગયાં હતાં એમની ટોપી-બુની હંગેરીઅન કેપ-ની પણ તેજ રિયેતિ થઇ હતી. આ વિચિત્ર વેષની લેણ માત્ર પશ્ચ દરકાર કર્યા વિના માણેકલાલે ઘેર જઈને બારણાને લાત મારી. મંડળનાં બેરો અચાનક જોઇ રહ્યાં. નવનીતરામ

હાથમાં ચઢાની તાસક લઇને બારણા આગળ ઉભા હતા તેમના માથા ઉપર પોતાની કાઢવ-થી ખરડાએલ ટોપી ધબ લઇ ને મુકીને આખા જગત ઉપર જનમથીજ સત્તા બોગવતા આવ્યા હોય તેવી અદાથી માણેકલાલે એક અદૃશ્ય ક્યુ અને પેલી તાસકમાંથી ઠંડે કલેજે એક ચઢાનો કપ લઇને કહ્યું : “ચેંકું, નવનીતરામ ! હોટેલમાં બોયની ચાકરીમાં તમે શોભી નીકળો તો ખરા, હોંકે !”

એક નાનો જીંદર સહસા એક મહોન-મત સિંદની સામા જઈને તેનું પુંછું જેમે એ દ્રશ્ય જોનારને જે ભિંમિંઆ થાય તે ભિંમિંઆ મા, તેની દીકરી અને તેની દીકરી એમ ત્રણ પેઢીએ અનુભવી. નવનીતરામ તે માથા ઉપર ધબ દબને પડેલી હંગેરીઅન કેપ કાઢી નાખવા જેટલી સમયસૂચકતા પણ રાખી શક્યા નહોં. માત્ર થોડી વાર સામે જોઇને એક ખાલી ખુરસી ઉપર બેસી ગયા. આવેલાં બેરો બધું સમજી તે નહોં શક્યાં પણ એમને એટલું તો લાગ્યું કે દાળમાં કેંક કાળું છે એટલે ‘વળી ખીજા વાર મળશું, આવજો, આવજો’ કહેતાં ટપોટપ વેરાઇ ગયાં.

મેદાન યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ રહ્યું. આ તરફ એકલા માણેકલાલ અને સામી બાજુ પેલી અજોય ત્રણ પેઢીની ત્રિપુટી અને નવનીતરામ, અલખત, નવનીતરામની શક્તિને માટે તેમને પોતાને કે પેલાં ત્રણ મદારથીએને હિંચો અભિપ્રાય હતોજ નહોં. સૌ ગંગાબહેને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. “કેં દારુ બાર પીને આવ્યા છો ? આ હજાર માણસમાં મારું નાક કાપી નાખ્યું ! મારા ઘરમાં રહેવું હોય તો ખબરદાર ! ફરીથી આવું કેં કહ્યું છે તો.”

“બાપુજીને કેં વાઇ થઇ આવી હશે.” કુટુંબાવતીએ સહેજ મસ્કરીમાં, સહેજ કપકા-

રુપે કહ્યું.

“હું તો પહેલેથીજ કહેતી આવી છું કે મરદોના ઉપર આપણે બરાબર દાખ રાખ્યો નહીં હોય તો આપણી ફ જેતી ના ફાળકાજ ઉઘાવે. તારા આપનું તું ક્યાં નહોતી ગણતી !” રતનબહેને ભમરડો ધુમાળ્યો.

“આ એટીકેટ નહીં—” નવનીતરાય બોલવા જતા દતા. પણ એટલામાં તો માણેક-લાલજી ખુરસી ઉપરથી ઉછળ્યા. “શું? મારા ઘરમાં આજ ચાર ચાર વરસ થયાં પડ્યો પડ્યો ખીચડો ખાય છે તે શુદ્ધી ગયો કે તું મને આજે એટીકેટ સમજાવવા આવ્યો? બસ, બબરદાર! જો જરા પણ મર્યાદાથી બહાર ગયો તો જોજો !”

બુદ્ધ ચરચાચ કહ્યું હતું પણ દુશ્મનોની ધારણા કરતાં પરિણામ ઊલટુંજ આવવા માંડ્યું હતું. પહેલી અપાઝીમીમાં જ નવનીતરાયે તો દાર કચુલી લીધેલી લાગતી હતી. પણ બીજાં

દુશ્મનો એમ સહેલાંથી મચક આપે તેવાં ન હતા. કુસુમાવતી શીકસ્ત ખમેલા.

પતિની વહારે ધાતી બાપુની પાસે આવીને કે બોલવા ગઇ પણ એટલામાં તો સડાક કરતો એકતમાચો કુસુમાવતીને ગાલે પડ્યો. “આજ



ગંજાબહેનના પાસાંની લગોલગ સોડી આવી.

વીસ-વીસ વરસનો હોતો થઇ, બહુવા [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૫]



અથર્વવેદમાં સ્ત્રી જનો

લેખક :

૨૧. ઉછરગરાય કેશવરાય ઝોઝા
બી. એ.

વિત્તકાર :

૨૧. ગોરધનભાઈ પટેલ.
સાહ્ય, સહિત્ય સંસદ.

વધુ યાચના—

(અથર્વવેદ—૧-૧૦)

આ જો, અર્ધમા આવે !
આમળથી તેના લીપરાએલા ખાલ જો !
આ કુમારી માટે તે પતિ શોધે છે;
અન્નાતિ (કુપારા) માટે એ વધુ શોધે છે;
આ સ્ત્રી, હે અર્ધમન ! બીજી સ્ત્રીઓના
મંદજમાં જતી, શ્રમ કરતી,
જો અર્ધમન ! હવે શું બીજી સ્ત્રીઓ તેને
તોરણુ આવશે !

ધાતા પૃથ્વીને ધારે,
આકાશને તેમજ સૂર્યને;
આ કુમારીને ધાતા તેને હસ્થિત પતિ અપો !

x x x

સમૃદ્ધિ આશીર્વાદ—

(અથર્વવેદ—૧-૭૮)

આને તે ભૂતહવિધી પાછો ભરપુર કરે;
તેને જે જાણ્યાં આપી હતી તે તેને સમુક્ત
મુજારક હો !

તેને પપ્પ મુજારક હો !

તેને રાહુ મુજારક હો !

હળરો હળર કિરણુવાળી દીપ્તિથી આ જાને
અખુટભંડાર રહો !

ત્વષ્ટાએ તેને જાણા સરજ;
ત્વષ્ટાએ તેને માટે તને પતિ સરજ્યો,
ત્વષ્ટા તમને જાનેને હળરગણું લાંબુ આપ્યું
અર્પો !

x x x

ગર્ભાધાન મંત્ર—

(અથર્વવેદ—૧-૮૧)

તું ધર્તા છે, તું ધરે છે;
અસુરોને દૂર કરે છે પશુ તું;
તું પ્રજાને અને ધનને સ્વીકારે છે.
તે (કરતે ધકે) તારે આ પરિહસ્ત(=સુક) થયો.
જો પરિહસ્ત, ગર્ભાધાન માટે ગર્ભાશય
વિષુ લાવ:

જો દેવી મપોદે ! બહામાં પુત્ર મુક;
જો દેવી આગમે, તેને તું અવરાવ,

ત્રેવિદ્યાવાળી અદિતિએ જે પરિહસ્ત ધાર્યો.
તે જ “પુત્રપ્રસવા ભવ” કહી દેવ ત્વષ્ટા
તેને મારે ધારો!

x x x

વધૂ યાચના—

(અથર્વવેદ—૧-૮૨)

આવનાર, આવેલ, આવી પહોંચેલનું હું
નામ લઉં છું,
વાસન, વૃત્તહા, શતકૃત છંદ પાસે હું
તેને યાચું છું.

મગે મને કહ્યું:

“જે રસ્તે સૂર્યા-માયિત્રીને અશ્વિનો
લઇ ગયા,

તે રસ્તે તું જાપાને લઇ જા.”

હું જાપા શોધું છું, હે શયિપતિ ઈંદ્ર!
તારી વસુદાન, મહાન, હિંદુમય પાશ છે,
તેનાથી મને જાપા મેળવી આપ.

x x x

ઉદાસીનપતિકા—

(અથર્વવેદ—૧૩૦-૧૩૧)

આ તો પ્રેમ અપ્સરાઓનો;

એ પોતે રચજીત (!)

એ પોતે રચજીતોની પ્રેમિણી (!)

દેવો, એ પ્રેમ મને પાઠવે!

એ મારું જ ચિન્તન કરે!

એ મારું જ સ્મરણ કરે!

ઓ, એ મારો પ્રિય, મારું જ સ્મરણ કરે!

દેવો, એ પ્રેમ મને પાઠવે, વગેરે.

પ્રેમથી એ મારો યાચ

ને હું બીજાની કદી પણ ન યાચ (!)

દેવો, વગેરે.

હે મરુતો, તેને ઉન્મત બનાવો;

અન્તરિક્ષ હે, તેને મસ્ત બનાવ,

અગ્નિદેવ હો, તેનામાં ઉન્માદ વીસારો!

એ મારી પાછળ ઘેસોતુર બને!

x x x

જો, તારે માથેથી, તારે ચરણેથી

હું દુઃખકાં (આવારણો) લઉં

દેવો વગેરે.

દેવી અનુમતિ, આમાં અનુમત હો!

દેવી શક્તિ (આકૃતા), આ શક્ય કરો!

દેવો વગેરે.

ત્રણ યોજન તું પગે પગે.

પાંચ યોજન તું ઘોડે નાસે,

તોપણ તું પાછો વળજે;

અને, ઓ, આપણા પુત્રોનો તું પિતા થજે.

x x x

પ્રેમ દર્શન—

(અથર્વવેદ—૧-૧૩૨)

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો દેવોએ

જે તલસાવે, જે દદે કરે

તે પ્રેમ હું તપું છું વરુણ ધર્મથી;

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો નિર્મલ દેવોએ વગેરે

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો ઈંદ્રાણીએ વગેરે

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો ઈંદ્રાગ્નિએ વગેરે

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો મિત્રાવરુણોએ વગેરે

x x x

પ્રેમયાચના—

(અથર્વવેદ—૧-૧૩૬)

ઓ ન્યસ્તિકા (વનસ્પતિ શાંખપુષ્પિકા)

મારું સૌજાત્યકારિણિ, તું તો મોટી યદ્ય ગદ્ય!

તારી સો સો વેલડી, તારી તેત્રીસ તેત્રીસ

શાખાઓ,

તારી દગ્ગર દગ્ગર પાંદડીઓ, સર્વમાંથી

તારા (રસ) દીલનો મને શોષ પડ્યો છે,

મારામાં તારા હૃદયની તલસના દળે;

મારામાં તારા મુખનો શોષ દળે;

પ્રેમથી તું મારા સાર તલસ.

ઓ તલસતી શોવાતી મારી પાછળ ફરીર
બન (વિહર)।

ઓ મંવનનિ, ઓ પ્રીત જગરિણિ !

ઓ અશુભરણિ, હે કલ્યાણિ,

મેળવી આપ,

મેળવી આપ, એને અને મને;

ઓ મેળવી આપ, એક સરખાં હૃદયો કર;

તરસ્યાનું મુખ પાછી વિના તલસે,

તેમ તું મને પ્રીતિથી (તેના વિના) તલસાવ;

તલસતે વદન તું પણ વિચર

સપના છુટા કંકડાને જેમ મેળાઓ સાથે

તેમ, ઓ સામર્થ્યવતિ, વિરહે છુરતાં

પ્રેમીઓને સાંધી આપ.

x

x

x

ધ્યાનના—

(અર્થવેદ—૭-૧૬)

પ્રભપતિ પ્રજા જન્માવે છે;

પ્રસન્નચિત્ત (યજ્ઞ) વિષાતાઓ

એને જન્મ આપે,

એ મંડાવાન, સમચિત્ત, સમાનદેહ યાઓ

પુષ્ટપતિ, મારામાં પુષ્ટિ વર્તાવે.

x

x

x

દૃષ્ટિ ઉકિત—

(અર્થવેદ—૭-૩૬)

મધુ ભરપુર હશે

આપણા બનેલાં નેણ !

મુખમુદ્રામાંથી ટપકતો રહે

આપણ બનેલી, આત્મા રસનો રસ.

મને તું હૃદયમાં ધાર !

મન આપણાં એકમેક સદ એક યાઓ !

x

x

x

(અર્થવેદ—૭-૩૭)

તને હોરાકું છું આજ

મારો મનુભન (મંત્રજાત ?) સાથ,

અને તેથી તું મારોજ યજ્ઞ,

બીજીની વાત પણ કરીશ નહીં.

x

x

x

વિરહિણી ઉક્તિ—

(અર્થવેદ—૭-૩૮)

ચોમેરે જોતી, અશુભાર

ચુંદું છું આ ઔષધિ

આલ્યા જનારને પાછી વાળતી

આવતાં સત્કારતી,

જેનાથી આશુરીએ ધંદને વશ ક્યો

તેથી હું તને વશ કરું છું,

કે જેમ (કરવાથી) થાકું હું તારી મુશ્મિ

તું તો સોમને સમેવડ,

અને સૂપ સરીખડો એ હું,

વિશ્વે દેવો સમે, (મારો નાથ !)

તને હું આમજ મુસંજોધીસ.

(અર્ધો) હું વહું છું, નહીં કે હું,

લાખ તું તો સમામાંજ.

તું કેવળ મારોજ રહે;

બીજીની તો વાત પણ ન કરતો.

તારી અને મારી વચ્ચે

લોકો હોય કે નિંદુઓ હોય

આ ઔષધિ તને બાંધી

(તે બધાને પાર લતારી)

લઈ આવે તને સીધા મારી પાસ.

x

x

x

કુમારના અનુભવ

સં ૧૧૬૩ :

રા. ઇંદુલાલ દુનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

—૧૯૩૨૬૬—

(૩)

કુમારીઓનું કૌમારવ્રત

બાલપણથીજ મારી પ્રકૃતિ ધણી ગંભીર હતી. સંસ્કાર અને શિક્ષણથી તે હદ યદ્ય હતી. હું દુનીઆની સપાટી પર તરતી આકૃતિઓ અને પ્રસંગોમાં રસ લેતો તે માત્ર તેનું રહસ્ય શોધવાને અથવા કે સવાલને ઉઠેલવાને. મારે હીસામે દરેક માણસ એ એક વિચાર-ભાવનાની મૂર્તિ; કેંક બનાવ એ ધણી સરવોના સંબંધનનું પરિણામ. મારી આ દૃષ્ટિ મને પોતાને પણ લાગુ પાડવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, અને તેથી મારા મનમાં ભાવનાઓનું અને કલ્પનાઓનું ઘુમુલ યુદ્ધ નિરંતર આલતું. ને તેને શમાવતું એજ છંદગીનો ખરો સાર માનતો. આ ધુન મારા મિત્રોના પણ જીવનમાં હતી તેથી તેઓ મને હવા કે આગાશ જેવો-દેં વિચારના તરંગ જેવો એક અલિપ્ત પદાર્થ ગણતા.

મારા અનુભવે પણ હજી મારી આ પ્રકૃતિને યજાવી ન હતી. એક નવોદા કુમારિકા-એ મારા હૃદયનું ક્ષેત્ર વિશાલ કરી મારા ધણી સવાલોમાં સ્ત્રીજીવનને દાખલ કર્યું. અને એક સાધવીના ઉત્કટ તપથી જીવન-યાત્રાના કઠિન પંથ પર કેંક નવીન પ્રકાશ પડ્યો. પણ થોડાજ વખતમાં આ અનુભવની અપૂર્ણતા મને સાલવાની હતી, મારા સ્વભાવની સખ્ત કસોટી થવાની હતી અને મારા બધા સિદ્ધાંતો ધગધગતી ભઠ્ઠીમાં ગળાવાના હતા.

૧

કોણ જાણે કેટલામીએ વાર વધીલાતમાં કેં રસ ન પડવાથી અને મન જરા વ્યથ થવાથી હજેક માસને સારુ રાજનગરની હવા ખાવાનો વિચાર થયો, ત્યારે મારા ભાવિની મને ખબર ન હતી. મારા પિતાના જુના

મિત્ર પ્રોફેસર શિશિરકુમારને ધણેભાજે મુંઝાઈ માંજ મળેલો અને તેમની સાથે સાધારણ પત્ર-વ્યવહાર પણ દતો; તેથી મારા આ મનસુખા વીશે તેમને ખબર આપી એટલે તેમણે તરતજ પોતાને ઘેરજ આવવાનું અને આમંત્રણ આપ્યું. અને મારે તો નગરમાં વીહરવું હતું તેમ આસપાસ ગામગામડે ફરવું પણ હતું, તેથી કદાચ પ્રોફેસર સાહેબના કામમાં કેંક મદદ પણ કરી શકીશ એમ માનીને તેમના આમંત્રણનો વિના સંકોચે સ્વીકાર કર્યો.

છેવટે જ્યારે નગરના રેશન પરથી ગાડી લઈ પ્રોફેસરના કંપાઉન્ડના દરવાજા આગળ પહોંચ્યો, અને જ્યારે તેમના વિશાલ બગીચાની વચમાં શોભતા તેમના સુંદર નંગલાના દરવાજામાં સ્ત્રીઆળકોનું મોટું મંડળ જોયું, ત્યારે મારી કદવના ઉપર ઓર્થોનોજ નવો પ્રકાશ પડ્યો. અત્યાર સુધીના પરિચયમાં પ્રોફેસરે કોઈ વખત તેમના કુટુંબ વીશે વાત કરી દશે, પણ તે મારા સુધા મનજમાં ઉતરેલી નહીં. તેથી મેં તો વગર વીચારે કેંક એમ માની લીધેલું કે તેઓ પણ મારી માફક સાધુરામજ દશે. પણ મારી ગણતરી છેકજ ખોટી પડી—કદપેલા સાધુના મહેને જદલે મર્વાંગસુંદર ગંદરયાત્રમ જોયો અને આવા અસાધારણ સંયોગમાં કેવી રીતે વર્તવું તેના પહેલેથી કેં પણ વિચાર કરી શકેલો નહીં—(તત્કાલ વિચાર કરવાની તો શક્તિજ નહીં)—તેથી ઘરમાં દાખલ થતાજ દુઃ દહપાર મુંઝાવા લાગ્યો. ને જ્યારે થોડી વારમાં મારું માપ લેવાને આપા કુટુંબનાં નવન-આણુ એકી સાથે મારા ઉપર તકાયાં, ત્યારે તો મારા ગમરાટનો પારજ ન રહ્યો. તે જોઈને વળી મોટાંએ છાની રીતે, ને નાનાંએ મોટેથી દસવા માંડ્યું અને બધાએ મારા

તરફ દશારા કરી એકબીજાના કાન કરડવા માંડ્યા. તેથી તો હું મારા બધા લજ્જતર અને ડહાપણ છતાં કેવલ દિંગ્મહજ બની ગયો.

પણ પ્રોફેસર તરતજ મારી વહારે આવ્યા, અને બધાને વીખેરી નાખી મને મારી ઓગડીમાં લઈ ગયા. તેમણે મારે માટે મેડી ઉપર એક સરસ નાની ઓગડી તૈયાર કરી રાખી હતી, ત્યાં મને ગોઠવ્યો. થોડી વારમાં તેમનાં પત્ની પણ ત્યાં આવ્યાં. તેમણે ધણાજ ભાવથી મારી ખબર પુછી ને કેં જોઈએ તે છુટથી માગવાતું કહ્યું. છોકરાંના વર્તન સંબંધમાં મને બે અક્ષર કહ્યા: “એ તો બધાં છેજ બહુ તોફાની, અને તમને કોઈ દિવસ જોએલા નહીં, તેથી ચમકી ઉઠ્યાં. પણ તેથી કેં મન ઉપર લાવશો નહીં.” પછી તરતજ આ નવી માયાનો વિચાર કરતો કરતો હું નદાવા ગયો. છેવટે જમતે જમને બધાં છોકરાંની મને જ્યારે એક પછી એક ઓળખાણ કરાવી, ત્યારેજ હું કેંક સ્વચ્છ થઈને તેમના મામે જોઈ શક્યો, અને સહેજ દરસી પણ શક્યો.

પહેલ પહેલી તો બધાની સાથે નેમના બણવા વગેરે વીશે ગંભીર વાત કરવા મારી દારણ કે ને મારે મારે ધણું સહેલું કામ હતું. તેમાં પણ તેમનું ટીખણ તરી આવતું તેથી કાં તો તેમની સાથે દસવમાં લળતો અથવા તો ગંભીરતાના ડોળની નચે મસ્કરીતું અચાન છુપાવતો. તેમની રમતગમત મોટે ભાગે દૂરથીજ જોતો—ખાસ કરીને એકે એકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવા પ્રુથ મથતો અને તેમાં તેમના માતાપિતાની વાતચીતથી સદાય મેળવતો.

પ્રોફેસરની ઉંમર ૪૫ ઉપર દશે. તેમણે વીલાપતમાં વિદ્યાનનો અભ્યાસ કરેલો અને

આખી દુનીઆમાં પર્યટન કરેલું. તેમની પ્રકૃતિ ઘણી ગંરમ છતાં સંસ્કારી ને સાધારણ રીતે પ્રસન્ન હતી. તેમના વિચારો ઉદાર, દૃઢ અને 'સુધરેલા' હતા. તેમનું હૃદય વિશાલ

અને રનેદાળ હતું. દેશની અને દુનીઆની સૌ અગવડોમાં ખુબ રસ લેતા, અને ગુજરાતની તથા નગરની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં ખનતી સદાય આપતા. પણ તેમનું ઉત્કૃષ્ટ ભૂખણુ તે તો તેમનું અનન્ય કુટુંબ અને કુટુંબજીવન. તેમના પત્નીને બધાં દેવીકહીનેજ ઓલાવતાં. તેમના જન્મના પ્રભાણે તેમણે અજાસ તો થોડી અંગ્રેજી ચોપડી નો કરેલો પણ પછી ગ્રેફેસરની મદદથી સારી અંગ્રેજી ચોપડી-ઓ વાંચી શકે એટલું જ્ઞાન મેળવેલું તેઓ ગુજરાતીમાં નો એકે હતાં. ભાગેજ એવી કેમ સારી ચોપડી ગુજરાતીમાં દશે જે તેમણે ન વાંચી લાય.

તેમના સુદરવદન કપર પ્રસન્નતા અને વાતસલ્ય છવાયેલાં રહેતાં, અને તેમના વિદ્યાત્ર ખુશાં નવનમાં કક્ષા અને કુશળતા સ્પષ્ટ રીતે દીપ્તતાં હતાં.

તેમને એ છોકરીઓ હતી: પદ્મિની અને નલિની; અને ત્રણ છોકરા હતા: શિરીષ, ચંદ્ર અને હર્ષોદ. તેમ ગ્રેફેસરના બાઈની એ છોકરીઓ પણ તેમને લાંબા સમય રહેતી:



એકદમ વૈજ્ઞાનિકે જેને જાણે માથું પાડીને લાંબી મુત્તારી દે અથવા ત્યાં પર લાય મુખી ફર્ક મારી ભય.

કમળિની અને સરિતા.

પદ્મિની અરેબર રૂપરૂપનો અવતારજ દતી.

તે આશરે ૧૮ વર્ષની હતી. તેનો વર્ણુ સુવર્ણુ જેવો જ્વલંત હતો. તેની ઉંચાઇ એકદમ ખ્યાન ખેંચતી, તેમ બહુજ શોભતી કારણ કે તેનું શરીર સુષક અને સમતોલ હતું. તેનો ઝીણું ચમકતાં નયનની ઉંચાઇ માપી શકાતી નહોતી.—અને માપવા જે પ્રયાસ કરે તે તેજથીજ અંગ્રામ જાય. તેનું નાક અણીદાર હતું, તેથી ગર્વમાં જ્યારે તે હંચું જેતી ત્યારે હતું તે કરતાં પણ વધારે તીર્થુ લાગતું. જેવું તેનું રૂપ તેવીજ તેની ભુદ્ધિ હતી—તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી. તે કોલેજમાં ઇન્ટરમીડીએટમાં હતી. તેના સ્વભાવ જેટલો ટીખળી તેટલોજ રુઆબદાર હતો અને નવા માણસને તો દસ ગજ દૂર રાખીને નમસ્કાર કરાવતી.

નલિની ૧૬ વરસની હતી. તે તેની વયના પ્રમાણમાં વધારે ઉંચી હતી. તેથી લગભગ પદ્મિનીની બરાબરી કરતી, છતાં તે પાતળી હતી તેથી તેને જેતાં આંખ એટલી બરાબરી નહીં. તેના ગૌર વર્ણુમાં રહેજ શ્યામલ પટ હતો તેથી કેક ચંદ્રવર્ણુ લાગતી. તેનાં વિશાલ ચિયર નયન સાધારણ રીતે નમેલાં રહેતાં, પણ તે દેખાતાં ત્યારે તે ચિનચ સરસતાની તાદશ્ય ચિત્તિ લાગતી. તે તેજથી આંજતી નહીં, પણ સ્નેહથી આકર્ષતી; અને તેથી જો કે પદ્મિનીની સાથે હોય ત્યારે સાધારણ રીતે દંકાઇ જતી, છતાં ચતુર પ્રેક્ષક તેના અંતરના ઉંડાણની સહેજે કદર કરી શકે. એ હાલ-રુકલમાં મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરતી હતી.

આ બેની સાથે કમલિની અને સરિતા પણ તરતજ ખ્યાન ખેંચતાં. કમલિની જરા ચડી અને સરિતા જરા ઉંચી હતી, તેથી બંને બરાબર સરખાં દેખાતાં. બંનેનો વર્ણુ શુભાળી હતો. પણ જ્યારે કમલિનીના નયનમાં ભુદ્ધિ ને અતુરાધની ચમક હતી ત્યારે સરિતાની આંખ-

માં સ્વર્ગીય શાંતિ અને પવિત્ર લક્ષિતમાયનુ નુર હતું. તેમનું વય અનુક્રમે ૧૭ અને ૧૫ વર્ષનું હતું, અને તેઓ પ્રીવીઅસ ક્લાસમાં અને હૂઝા ધોરણમાં લખુતાં હતાં.

શિરીષ વીસ વરસનો તેજસ્વી યુવાન હતો, અને તે બી. એ.માં હતો. ચંદ્ર ચૌદ વરસનો ખુબસુરત કુમાર હતો, કલ્પેનાલ નવ વરસનો અચ્છો તોફાની અચ્છો હતો. તે હજી ધેંજ લખુતો અને ખેલતો.

સૌએ મોદક, મળતાવડાં અને મસ્તરાં હતાં. તેઓ સામાન્ય સમાજવ્યવહારથી અલગ હોવાથી અને તેમને પહેંગી શકે એવાં ધોડાંજ બાલમિત્રો જડવાથી તેમનો પરસ્પર સંબંધ ધણોજ ગાઢ હતો, તેથી બહારના માણસ ઉપર તો તેમના એકબીની અજબ છાપ પડતી. તેમની રજતગમતમાં મોટાનાનાનો કે બેદ રહેતો નહીં, અને કવચિત્ત લઢાઇ જમતી તો તે થોડીજ વારમાં તેમની ગમ્મતના કીલ-કીલાટમાં ઘુસાઇ જતી.

૨

આમ આ બાળકોની રીતભાતને કુ અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે પુરી છુટથી તે પ્રેક્ષક અને દેવી સાથેજ વાત કરી શકતો. શિરીષ પ્રમાણમાં જરા અંબાર પ્રકૃતિનો અને ચાંદ્ર સ્વભાવનો, દુઃખથી તેની સાથે પણ મને સદ્ગતમાં ગોઠી મધું અને કલ્પેનાલની સાથે પણ ગેલ કરતાં મને બહુ વાર ન લાગી. પણ આવું કે ચાલતું હોય તેટલામાં તો વચમાં પાંચે જણુ કોઇ કોઇ વાર અમારી આસપાસ ઘેરા ધાતે ત્યારે થોડીધણી હાવધી વાત કરીને સપાટાખંધ સટકી જતો.

વધારે પરિચય યતાં મેં જેમ લીધું કે આ ત્રાળકો જ્યારે બધાં બેમાં મતાં ન હોય ત્યારે તેમનામાં સાધારણ રીતે બે દુઃખી

પડી જતી—પકિની અને સરિતાની, અને નલિની અને કમલિનીની. આ બેને પકિનીનો શેઠ બહુ સાવતો નહીં, અને તેમના સ્વભાવ કેંક મળતા હતા, તેથી તેઓ ધણું ખરું ભેડેજ હોય. સારું પોતાનાથી વયમાં તેમજ જ્ઞાનમાં પકિની ધણીજ ચઢીઆતી લાગવાથી સરિતાને તેને માટે ધણુંજ માન હતું. ચંદ્ર તો તટસ્થપણે હાથે તેની સાથે બાળી જતો અને લાગમાં આવે તેની સાથે ધીંગાણું કરતો.

ધીમેધીમે મેં સ્વા-ભાવિક રીતે કમલિની-નલિનીની દુકડીમાં બળવાની હામ બીડી. મુંઝાઈ અને ખીમ શહેરોની નિશાળ કાલે જો ની, વિદ્યાર્થીઓની અને તેમનાં મંડળોની, કોરડોની અને કજીઆની, મારા મવાસોની અને અનુભવોની-વાતો કરતો તે તેઓ સાધારણ રીતે શાંતિથી સાંભળતાં, ન મમજાય તો કાલા સવાસો પુછી મને ખીલવતાં, વાતમાંના



તેવું તાક પકિની જેવવાનો અથવા તેના ગરમ પેટ પર કંડો હાથ ફેરવવાનો અકસ્તીર ઉપાયજ હું અજમાવતો.

કોઈ માણસની કંડી મળક કરતાં અને કવચિત્ કોઈ બાજત ઉપર મારી સાથે જરા ભુરસાથી ચર્ચામાં પણ ઉતરતાં. તેઓ મારી પાસેથી શીખતાં તેમ મને શીખવતાં પણ ખરાં. વળી તેઓ તેમની હાથરુકલતું અને કોલેજની કોઈકીઓનું મને આબેહુખ વધુન આપતાં, પોતાને લખવાની જે ચોપડીઓ ધણીજ મમતી અથવા ધણુંજ માથું દુખવતી તે મજાવતાં, પોતાની રમતગમતોનો અને આનંદ-ઉત્સવનો (જે વીશે મારું અધ્યાન ધણું હાસ્ય-

-જનક હતું) આબેહુખ અને રમુજી ચીતાર આપતાં, તેમજ બહારની ચોપડીઓમાં જે અવનવી-મેટે ભાજે પરીઓની કે હસવાની-વાતો વાંચતાં તે મને સંમળાવીને મારું પેટ પણ દુખવતાં. પછી બધાં બાળકો વીશે વાલો નીકળે એટલે પકિની-સરિતાના અને પછી એકખીમના પણ ગુણદોષ ગાય. પણ જો જીલસુકે તેઓ ચંદ્રના સાંભળતાં તેના પર ટીકા કરે તો તે એકદમ વીજળીને વેગે બંને

ને માથું પકડીને લાંબી સુવાડી દે, અથવા માથા પર હાથ મુકી ફલંગ મારી જાય. અને આ બધોગ વખત અમારી પાસે એટલો કલ્લેજ પોતાના ખીસાની વાત કેંક ઉમેરે અને વખલે વખત સમજને કે વગર સમજેને જોરથી હસે પડે. આટલે સુધી પહોંચ્યા પછી પકિની અને સરિતા સામે પાળ બાંધવાનું અચક્ર નીવડ્યું મારી જીમ જેમ જેમ ખુલતી મઠ અને અમારી વાતો જામવા લાગી એટલે સરિતા તો જીલ્લે આકાશના તારા મળતી હોય એવી

સ્વસ્થ અવસ્થામાં પાસે ખેંસીને બધું સાંભળ્યા કરે. પણ પંક્તિનીએ પણ જ્યારે લળ લાંગવા ને લાંગવા માંડ્યું ત્યારે મારી સ્થિતિ જરા વિષમ થઇ પડી. તે જેમ રૂપશુભ્યથી વધારેમાં વધારે મોઢક લાગતી તેમ તેના પ્રભાવ અને રુઆબથીજ કે' અજબ રીતે નમાવતી, ને સંતાવતી. એ આવે એટલેજ મારી છલ લથડવા માંડે. પણ બધાની સાથે આટલી દોસ્તી થયા પછી પહેલાંની માફક નાસી તો કેમ જવાય? તેથી કેક ડાળથી મારો ક્ષોભ સંતાડનો અને મોટે ભાગે વક્તા મટીને શ્રીતા બની જતો. ક્રમે ક્રમે પંક્તિનીના મીઠા અવાજથી અને અજબ હાસ્યથી છેક દારી ન ગયો—તેની આંખમાંથી ખરતા તનખાથી કે' ઇજ ન થઇ—તેનાં જ્ઞાન અને શક્તિ માટે માન ઉપજ્યું—તેની રસિકતા અને હાસ્યવિનોદ (humour) અનુપમ લાગ્યાં, ને તેના બહારના રુઆબ નીચે ક્રામળ અને રનેદાળ હૃદય પણ પારખ્યું. એટલે સૈાની સાથે તેને પણ અંતરમાં સમાવી લઇને હવે સમગ્ર કુટુંબ સાથે એકતાનતાનો અનેરો આનંદ ભોગવવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે અમારી રમતમાંથી રમખાણ થવા લાગ્યું. સવારમાં ચંદ્ર ધણુંખરું વખત-સર ઉઠે નહીં તેથી તેનું નાક પકડીને ખેંચવાનો અથવા તેના ગરમ પેટ પર હડા હાથ ફેરવવાનો અકસીર ઉપાયજ હું અજમાવતો, ને તેથી ઉશ્કેરાઈને તે કારમી ચીસ પાડીને મંગલાચરણ કરતો. પછી ચઢાના ટેમ્બલ પર પહોંચ્યું જાતનાં ટીખળ થાય. ટેમ્બલ પર હાથની અને તેની નીચે પગની સાઠમારી જામે તેથી કોઇ વખત તો ચઢાના સામાન સાથે આખું ટેમ્બલ ઊંચું વળવાની બીક લાગે. ખોરમા બધાં નીશાળે જાય એટલે સાધારણ રીતે શાંતિજ હોય. છતાં ધણી વાર મને અને

કહ્લોલને દીવાનખાનામાં ખોલખેટ રમવાનો જુસ્સો થઇ આવે, તેથી દીવાલો ને છત ખુબ ખખડતી ને કાચનો સામાન તથા ભીંત પરના તકતા જોખમમાં આવી જતા.

પણ ઘરમાં ગમ્મત કરવાનો નિયમિત સમય તો રાતનોજ કહી શકાય પ્રેક્ષકર ધણું કરીને પાસેના બંગલામાં તેમના એક સંભોવડીઆ સાથે વાતો કરવા જાય અને રાતે વાંચવાની તો બધી હતી એટલે સાડાનવ વાગે સુતા સુધી જે અઢધાએક કલાક મળે ત્યારે તો સાધારણ રીતે ઘરમાં ધમસાણ જામે, કોઇક વાર નાટક થાય ત્યારે એવો નિયમ હતો કે છોકરીઓએ છોકરાના અને છોકરાઓએ છોકરીઓના પાઠ લેવા. કોઇ વાર સીનેમા થાય—માત્ર ફેર એટલોજ કે ખરા સીનેમામાં પાછળ બત્તી હોય તેના પ્રકાશ સામા પડદા પર પડે ત્યારે અહીંઆ પારદર્શક પડદાની પાછળ બત્તીને રાખીને ખેલ કરવામાં આવે. કોઇ વખતે કસરતના દાવ થતા, તેથી ગ્રાટીમડાંથી કુસ્તી સુધીની બધી કલા માંડે' અવકાશ રહેતો અને તેમાં ચંદ્ર બધાંને દરારી' નાંખતો. કોઇ વખતે વાત અને મસ્કરીના ટપ્પા ચાલતા અને સૈાને એક રમુજ નવી વાત જોડીને કહેવી પડતી. અને જ્યારે કોઇ વાર સૈાને સીતાર ને સંગીતનો શોખ થાય ત્યારે નલિનીની નાણુક આંગળીઓ અને મુંદર સરોદ સૈાને હેરત પમાડે. પણ આવો કે કાચક્રમ ચાલતો હોય ત્યારે પણ જે વસ્તુનો વિશેષ તો રેહી શકાયજ નહીં—ચંદ્રની વાનર-વિદ્યા અને કહ્લોલનું અદ્દાસ્ય.

આ બાળકોના આનંદવિહાર જુવુંજ તેમનું મનોરાજ્ય પણ આશ્ચર્યકારક હતું. તેઓ વાતો પરીઓનીજ વાંચે. તેમની દુનીયામાં કેવળ બાળકોજ વસતા. લગ્ન કે સંસારને

તેઓ પીછાનતાં ન હતી—તેમને બીલકુલ નીરસજ્ઞ લાગતાં. તેમને એકજ રસ ગમતો— નિર્દોષ દાસ્પરસ. દુનીઆમાં જે કોઈને સુધારવાની જરૂર હોય તો માત્ર બાળકોને. કોઈને માટે ચોપડી લખવાની જરૂર હોય તો તેમનેજ માટે. આત્મતત્ત્વી, લક્ષમરણની ને વ્યવહાર-રદ્દિની વાત પર તેમને કંઈજા આવતો અને જે જુએચુકે ચાલુ જમનાની કે શૂંગારી વાત કે કવિતા તેમના જોવામાં આવે તો કોઈ તેને “બાવલી” ગણી બાળુએ મુકે, અને કોઈ “યુધુ” કરી દૂર ફેંકે.

આ બાળ મિત્રોની સોગત કરી એટલે ઉમ્મર અને અક્ષય જુલોને હું ખાલક બન્યો. મારા ભવાંનો ભાર ગયો, મારા ચહેરા ઉપર છવાએલું ગંભીરતાનું વાદળ વીખગયું. ભાવ અને રસકંઈપનાને દૂષિત ગણી વીસારેલાં તેનાં ઝરણાં કેટલે વરસે ઓચોંતાં કુટી નીકળ્યાં. રસવૃત્તિ તેમના સૌંદર્યમાં મુગ્ધ બની, મારું દીક્ષ આનંદમાં ડોલવા લાગ્યું, અને અંતરમાં નિમ્બલ રનેદની સરિતા વહેવા લાગી. જેમને જોઈ પડેલી વાર મુંઝાયો અને ગલ્લારાયો તેમની સાથે રનેદલાવે એકતાન ધવામાં જીવનનું સાચું લાગ્યું.

૩

આમ ચારેક મહીના વીત્યા પછી હું કેટલાક મિત્રો સાથે ગામડે ગયો. પણ ત્યાં મન બહુ વાર ટક્યું નહીં એટલે ચાર પાંચ દિવસમાંજ સમીક્ષાને પાછો આવ્યો. તે વખતે સપથું બાળમંડળ હીચાનખાનામાં બેઠું થયું હતું. પદ્મિની એક આરામ ખુરશી પર બેસીને કેક પાંચતી હતી. તેણે મને દૂરથી આવતો જોયો પણ જુજ દિવસની ગેરહાજરી માટે બહુ સત્કારવિધિ કરવાની રીત ન હોવાથી ફક્ત પાસે આવ્યો ત્યારે પણ તેણે હડ પેટે

ચોપડીમાંજ માથું ધાલી રાખ્યું. નલિન. અને સરિતાએ પણ કોઈ નવો માણસ આવ્યો હોય એમ મારી તરફ બેપરવાઈથી જોયું. ચંદ્ર ઉઘો પડી શેતરંજ પર આઠોટતો હતો તેની પાસે હું બેઠો એટલે તેણે કંઈ જરા પાસે આવીને કે બોલ્યા વિના મારા બોળામાં માથું મુક્યું. કદોલ જરા અવાજ કરીને પાછળથી વળગી પડ્યો. અને કમલિની-એ જરા આંખો ચઘાવી થોડી વારે પુછ્યું: “કેમ સુખી છો ને?”

“જરા દુઃખી છું.” ચંદ્રના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં અને કદોલને પીઠ પર ઝુલાવતાં મેં કહ્યું.

“કેમ? તમારા સર્ગાઓએ (ગામડીઆઓ) ખાવાનું ન આપ્યું?”

“મોટા માણસો તો પારકાના દુઃખેજ દુઃખી હોય છે તે ખબર છે ને?” મેં જરા રોષથી કહ્યું.

પદ્મિનીએ જરા નવાઈથી એક નજર મારા ઉપર નાખી.

“ઓહો! આખી દુનીઆનો ભાર તે માથે ક્યારથી આવ્યો કે?”

“દુનીઆ સુધી તો હું હજી નથી પહોંચ્યો. પણ જ્યાં જઈ ત્યાં બૈરીઓનીજ પીડા અને પંચાત જોઈ છે.”

“તે ગામડે બીચારી બૈરીઓ તમને શું નડી?” સરિતાએ પુછ્યું.

“અમે એક પાટીદારને ઘેર ગયા અને તેણે બીચારાએ અમારા માટે રસોઈ કરવાનું કહ્યું એ સમજાવ્યું પણ તે તો કહે કે બ્રાહ્મણને ફક્ત રાંધી આપું તો પાપમાં પડું. છેવટે અમારે એક ગેરજ મદારાજને લાંબ જવું પડ્યું અને જમતાં બપોરના બે વાગ્યા. બૈરીઓ કેટલી અજાન હોય છે?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૭]

અ શ્રુ ડ વિ ને—



લેખક:

રા. લલિત

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.



ચૈતન્ય સંકલનની પ્રભુ-ધોગ કરી—

તું માનવી ! પ્રણયની કડી તો અનેરી !

શૃંગારતો પ્રકૃતિને તુજ અંતરાત્મા:

સૌંદર્ય હાપ પરમાદ્યુત તું રસાત્મા ! ૧

એવો તું દિવ્ય સુકુમાર સદેવ સોહો:

તારે સુદર્શનજ સર્જન મુગ્ધ મોહો—

એ મૌન શાંતિમય યંજન તુજ ગાતું—

તુંમાં પ્રભુ નીરખી રંજન રમ્ય સહાતું ! ૨

એ સર્વ જો ! નયનનાં તુજ તેજ ઝીલો:

એ અંદ્ર જો ! હર ચુમે તુજ, ભાવ વી'લો:

તારા સદ્ય ટળવજે તુજ રોમ સહાવા:

ને સૃષ્ટિ તો વિભૂતિ સર્વ ધરે રીઝાવા ! ૩

શૃંગારથી રસિક્યાં વીલસે સુહાગે:

ને હાસ્યથી હવિતતંત્રી મદંગ વાગે:

ને વીરનાં હર સ્વતંત્ર અધીન લહેરે:

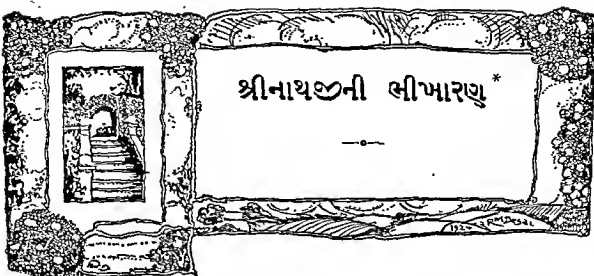
હડી જતી કરુણતા કરુણાની મહેરે ! ૪

ત્રે મા શ્રુ ના કવિ ! તું મેરુજ માનવીનો !

દૃદ્દે દીલી તું પ્રકટે રસભાન બીનો:

શેમે કુટે લલિતલાલનના કુવારા—

ઝીલે અરોઝ અભયે જગ અશ્રુધારા ! ૫



શ્રીનાથજીની ભીખારણુ*

લેખક :

સૌ. શારદાબહેન મહેતા,

બી. એ.

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર :

સૌ. જગવબહેન ચીમનલાલ વીણુ

૩૩૭ • ૮૬૮

થો હાં વર્ષો ઉપર અમે શ્રીનાથજીની જાત્રાએ ગયાં હતાં. અમારો સાથ વીસ પચ્ચીસ જણનો સી પુરુષ જાળજવ્યાં સાથે હતો. પાસેની ડીસ્ટ્રીક્ટના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર બમનશા મહેતા અમારા મિત્ર હતા. તે પછી મુસાફરીની લહેર કરવાને અમારી સાથે હતા.

ઘેરંઝો એક દિવસ સ્નાનસંધ્યાદિ કરીને દર્શન કરવા ગયાં હતાં. પુરુષ વર્ગ એકલો ધર્મજાણના ચોકમાં બેસીને ગપ્પાં મારતો હતો. એટલામાં એક ચોધરે દાલ ઘેરી દાથમાં એકતારો લખને લાગન કરતી આવી. તેના ચહેરા ઉપર દુઃખ અને લુખમયની ચોખ્ખી

છાપ હતી. તેનાં કપડાં એટલાં ફાટેલાં ને જર્જરિત હતાં કે એનું અંગ પણ પુરું દેંકાતું નહોં. છતાં એની ચાલપરોડમાં માન, ને સાથે કેંક ખાનદાની પણ જણાતી હતી.

બીખ માગવાને એણે દાથ લાંબો કર્યો એટલે પાસે મંદિરનો એક બ્રાહ્મણ ઉભો હતો તેણે એકદમ લાકડી ઉઘામી ને ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા મંડ્યો.

બીચારી ભીખારણુ તો વીલીજ પડી ગઈ અને જરા પાછી દડી. એનું ગીત એટલું અનોઢર હતું કે અમને એ સાંભળવાનું મન રહી ગયું. એનો દેખાવ પણ સૌધારણુ બીખારી-ઓ કરતાં આકર્ષક હતો. એટલે મને કેંક

* એક સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી.

નવાઈ લાગી. અને તેથીજ મેં એને બેઆની કાઢીને આપી. હાથ જોડી નીચાં વળીને એ બિલ્લા એણે સ્વીકારી. અમારા પારસી મિત્રે તો અર્ધો રૂપીએ આપ્યો. કંગાલ જૈરી તો નમીજ પડી અને કરગરી કરગરીને કહેવા લાગી: “સાહેબ મારે એક અરજી કરવી છે.” મેં જરા અધીરામ્મથી પુછ્યું: “શું કહેવું છે?”

“કાણુ જાણે શુંએ માગણી એને કરવી હશે? મને તો કે ખરાલ ના આવ્યો.”

એટલામાં એણે કહ્યું: “શેઠજી હું જાને કણુખી છું. હું કે વાધરણુ નથી. મારો વેપ એવો યજ ગયો છે તેથી મને કોષ દર્શન પણ કરવા દેતા નથી ને મંદિર આગળ પગ પણ મુકવા દેતા નથી. મારા પર એટલી દયા કરો ને આ પહેરાયાળાઓને સમજાવીને મને અંદર જવા દો. એક વાર દેવનાં દર્શન કરીને હું શાંત થઈશ. મારે ખીજું કે કહેવું નથી.”

મેં કહ્યું: “બાઈ! હું તો આ દેશનો અજાણ્યો છું. મારું તો કાણુ સાંભળે? ને આ મારા મિત્ર છે તે પણ પારસી છે એટલે એમનું તો વળી જરાએ માને નહીં. બાઈ એ છે તો અધિકારી.”

“શેઠજી, આ સાહેબ જો કે કહેશે તો જરૂર મને પરવાનગી મળશે પારસી છે પણ ઉપરી છે એટલે બધાએ એમનું માનશે. એમને માટે લોકલાખણી સારી છે.”

“પણ તને અંદર કેમ જવા દેતા નથી?” અને જરા આશ્ચર્ય લાગવડી મેં પુછ્યું.

“શેઠજી વાત બહુ લાંબી છે. મારામાં બોલવાની હામ નથી. ત્રણ ત્રણ દિવસના મારે અપવાસ છે આપે આ બિલ્લા આપી છે તેમાંથી કે થોડું બહુ ખાવાનું લાવીને જીખ મંટાડીશ. પછી કુંક તાજ યજને આપને મારી ક્યા સંભળાવીશ.”

“આજે સાંજના છએક વાગ્યાને સુમારે આવજો. અમે બધાએ તારી દુઃખની કહાણી સાંભળીશું.” બીખારણુ તો ચાલી ગઈ

X X X

સાંજ પડી ને છત્રે ટકારે અમે બધાં શેત્રંજી પાથરીને બહાર આગણામાં બેઠાં દતાં-લાં તો પેલી એકતારો લાંબને આવીસ્તો. મેં એને બેસવાનું કહ્યું. લુગડાં સંકારીને માંડ મહેનતે પોતાની મલાઝા ઢાંકતી એ ભોંધ ઉપર બેસી ગઈ. તરતજ એણે તો વાત શરૂ કરી:

‘શેઠજી! મારું નામ કાશી છે. હું છેક બીખારી થઈ ગઈ છું. કકડો શેટલોએ મને કોષ આપવું નથી. આજ મારી આ દશા થઈ છે બાઈ મારા બાપ તો તલાટી હતા. હું ત્રણેક વર્ષની હતી ત્યારે પરણાવી. પંદર વર્ષની થઈ ત્યારે સાસરે ગઈ મારો ધણી મારાથી બહુજ મોટો હતો. જતાં વેંતજ માગ ઉપર દુઃખના કુંગર થવા માંડ્યા. તોએ ધણીની આમન્યા રાખવી એવું મારા મનમાં તો હતું. દિવસ જતા ગયા તેમ મને બધી ભાળ લાગતી ગઈ. કોષ મુસલમાન નામકણી જાળમાં મારા ધણી સપકાઈ ગયા હતા. પૈસો ટકો, લુગડાંલતાં, દરદાગીના બધુંએ એના ઘરમાં ભરાવું. મને કે મારી સાસુને પુરું ખાવાનુંએ મળતું નહોતું. સાસુએ એમને બહુએ સમજાવ્યા પણ એમને મળે વાત ઉતરી નહીં. ક્યાંથી ઉતરે? નીલામાં ચક્રચુર યએલા માણસ ને જાન કે દહાડે હોય છે? સાસુએ કંટાળીને મારો વાંક કાઢવા માંડ્યો: “તું અમાગણી! નહીં તારામાં રૂપ કે નહીં ગુણ. કેંએ હોવ તો આ તરકડીની સોડમાં મારો દોકરો ના ભરાવ.” આમ ધણી અને સાસુ બંનેના દોક મારે સાંભળવાના થયા. ઘરમાં આમ

હોળી સળગે એટલે બીજે ઠંડાણે હયાંની
વરાળ કાઢવાનો રસ્તો શોધ્યો. આડોસીપાડોસી
તો બધાએ અમારા ધરના જીના ઓળખીતા

એટલે મારોજ વાંક જીએ. પણ
પાસેના ગામડામાંથી એક દુનમ અમારે
ઘેર આવતો. જતો. દુનમની તાત
એટલે જીક તો જરા છુટી હોયજ.
તાતે દલકે એટલે બધા સાથે વાતે
વળગે. એને મારી દયા આવી. વખત
જતાં મને એનો પરિચય વધતો ગયો
અને કરમની ગતિએ મારું મન એના
ઉપર લાગ્યું. ધણીની બે પરવાઈ અને
સાસુના કણ્યાને પરિણામે કાણુ દુનમ-
ની સાથે પ્રોત જોડી. એ હતો જીવાન
ને દેખીનેએ મને ઠીક લાગ્યો. દલકી
જાગતો હતો નેએ મારી તો નજર
એના ઉપર ફરી. ને ધીમેધીમે અમ
એકમેકનાં મન સમજી ગયાં. એક દહાડો
મારો ધણી શીમમાં ગયો હતો, અને
સાસુ કાંઈ પાડોશજીને ઘેર બેસવા
ગંધ હતી તો પ્રસંગ સાધીને અમે બે
એકએકને મળ્યાં. પહેલાં તો કાંઈને કે
વહેમ આવ્યો નહીં નાનુ ગામડું એટલે
વાત કેં દાંકી રહે? નરજદા ધોળણે
અમને બેને એક ઠંડાણે જોયાં. નદીએથી
પાણી ભરીને આવતી વખતે પડોશની
સોનારણે અમને જોયાં એમ કરતાં
કરતાં મારી સાસુને કાને વાત પહોંચી.
એટલે તો પછી પુછવું જ શું? દીકરાને
વધામણી આપી. પછી તો પોંકિતો માર
ધમધમ પડ્યો-એટલે સુધી કે હું તો
બેભાન થઈ ગઈ. એક ચાંબુલા સાથે
મને બાંધી ને ખુંજ મારી-ત્યાર પછી ફરી
કાણુ મેં જોવાનું જીલ્લો ગઈ. ત્રણ મહીના તો

એમ નજરું-કાણુને પણ મારા દીયેરે એવો
જુક્યો કે તે પધારીમાંથી કડીજ ના ચક્યો.
છ મહીના સુધી મારા ધણીની બધી આત્મા



એક ચાંબુલાલ ઘેરી. હાથમાં એકતારો લઈને ભજન
કરતો આવી.

પાળીને સાથે રસ્તે મેં આજવા માંડ્યું, પણ
એમની રીતમાત તો મુદ્દલ જદલાઈ નહોતી.

પદ્માણી સુધી રોજ એ તો પેલી નાયકથુને ત્યાંજ પડી રહેતા. ને મને વગર વાંકે માર પડ્યાંજ કરતો. થોડા વખત પછી ફરી કાળુ આવ્યો. ને એક વારનો શમેલો અગ્નિ પાછો વધારે જોસમાં પ્રગટયો. મારા ધણીની જાણમાં આવ્યું, ને આ ફરી તો મને લગભગ અધમુદ્ર કરી નાખી. માત્ર મારતી વખતે, ધમકી આપતી વખતે ને ધરની મજુરી કરતી વખતે હું એની સ્ત્રી છું એમ તે ગણતો, બાકી સ્ત્રીનો અધિકાર મને કે નહોતો. ચારેક દિવસ પછી મારાથી ચલાતું નહોતું તોએ મને ધસડીને નદીએ લઇ ગયો. અને કહ્યું કે 'ચાલ તને કાળુ સાથે પરણવું' હું તો કંઠીગાર થઇ ગઇ. મારું ને કાળુનું બંનેનું મોત આવી લાગ્યું એમ મારી તો ખાત્રીજ થઇ. પછુ શી રીતે નાસી છુટું? દીયેરા ને મારો ધણી આગળ પાછળ ને વચ્ચે હું એમ અમારું સરખસ નદી કઠિ પહોંચ્યું. ત્યાં કલાકેક રાહ જોયા પછી મારાં માત્ર તો સાવ શીતળ થઇ ગયાં. સામેથી કાળુ આવતો જણાયો. એને કે 'જુહું' બહાતું બતાવીને અહીં બોલાવ્યો હતો. અમને એને કચરડીને બાંધ્યાં, ને મોં બંધ કરી દીધાં. પછી જુજ માર માથે. છવટે મારા ધણીએ ખીરસામાંથી ચપ્પુ કાઢ્યો ને કાળુની બંને આંખોમાં ને માથામાં ઘેંચી બાંધ્યો. કાળુ-એ મું કે ચાં ત્યાર પછી ક્યું 'નહીં. તે એકદમ જલ્લવસ થઇ ગયો. મને લાગ્યું કે હવે મારો વારો આવ્યો. મને પુછળ લાતો ને મુઝા માર્યાં. એટલામાં પોલીસના બે સીપાઇએ એ રસ્તેથી આવી પહોંચ્યા. કાળુની ને મારી જુમો એમને કાને પડી હશે તેથી તેઓ તરતજ ત્યાં આવ્યા. મારો ધણી ને દીયેરા ત્રણે જણા નાસી ગયા ને કાળુના જાનની પાસે મને પડતી

નાખી. પોલીસના સીપાઇએ પાસેના ગામઠાં માંથી એક આટલો આણ્યો, ને પાસેની ચોખ્ખીમાં મને લઇ મથા. ને ત્યાં હેઠ કોન્ટેબલની સમક્ષ મારી જુજાની લીધી પછી મેજ-એટે કહ્યું કે મારા ધણીને સરકાર પકડશે ને જે મેં જુજાની આપી હતી તે બધું એનાએજ જાહોમાં મારે કહેવું પડશે. જો તેમાં કે ફેરફાર થશે તો જુઠી સાક્ષી આપ્યા બદલ મને સજા થશે. બે મહીના સુધી મને પોલીસે જાખમાં રાખી, તેથી બહાર થું થવું હતું તેની મને ખબર ના પડી. મારા ધણીને દીયેરાને જરૂર પકડવામાં આવ્યા હતા, કેમકે એક દહાડો માજીએટની કચેરીમાં મને લઇ ગયા ત્યાં એ ત્રણેને મેં જોયા. એમને હાથે કડીઓ બાંધેલી હતી. ને મારા તરફ ધુરંધીયાં કરતા હતા. તે છતાં મેં તો બધી હડીકત રપટ કઢી સંભળાવી. મારી પોતાની ફજેતી યતી હતી તેવું પુરું જ્ઞાન છતાં મને દુઃખ દેનાર, મારો સંસાર ખુળ મેળવનારને પુરો દંડ થાય, ફાંસીને લાકડીએ યઢાવે તો મને શાતા થાય એમ મને લાગ્યું. પછી પોલીસે ધાયું કે હવે હું કે નાસી જવાની નથી. અને સેશન્સ જજની કચેરીમાં હું એજ સાક્ષી આપીશ એમ ધારીને મને છોડી મુકી. હું જીજે ક્યાં જાઉં? મારા લેરે ચાલી ચાલી ગઇ. જતાં વાત મારા દીયેરા મારી પુટે પડ્યા ને કહે કે જો ખરી સાક્ષી આપીશ તે ધણીને સડાવીશ તો જે ધાટ કાળુનો લડ્યો હતો તેજ તારો લડીશું. ત્રાસની મારી હું કણલ થઇ. જ્યારે ફરી મને કચેરીમાં લઇ ગયા ત્યારે મેં સાક્ષી આપી. તેમાં મેં કહ્યું કે પોલીસના મારને લીધે હું પહેલાં જુહું બોલી હતી. પહેલાં આપેલી સાક્ષી બધી



શિશિરહંત

લેખક :

રા. પ્રવાસી

ચિત્રકાર :

સી. જડાવખડેન ચી. વીણુ

“હું ધર્મમાં માનતો નથી” તે યુવાને
જેદરકારીથી કહ્યું અને નીચું
જોઈને પોતાની સાળ પર પાછો
ખાદી વણવા લાગ્યો.

“શું...ઉં? તમે ધર્મમાં માનતા નથી?”
ત્રિવેદીજીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હું કશામાંજ માનતો નથી” તેણે
નીચે જોઈને વણતાં વણતાં કહ્યું.

“પણ તમારે કેક ધર્મ તો દર્શો ને?”
નવાઈ પામતા આનંદચંદ્રે બોલ્યા.

“ના! મારે કશાએ ધર્મ નથી.” તે
યુવાને જરી - કંટાળાભરેલા અવાજે કહ્યું.
ત્રિવેદીજીએ આશ્ચર્યથી મારા સામે જોયું.

આ યુવાન તરફ મારું આકર્ષણ વધતું
જતું હતું. તેથી વાતચીત આગળ ચાલે એટલા
માટે ત્રિવેદીજીને પાનો ચઢાવવા માટે મેં કહ્યું:
“ત્રિવેદીજી, અહીં કે તમારી ફાળ 'ગળે
એમ લાગતું નથી.”

ત્રિવેદીજી એટલે કદર હીકું. ધર્મના
ભારે અતુલાયી વેદમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રેલે,
એરોપ્લેન, વાયરલેસ બધુંજ વેદમાં છે અને
કુરોપના લોકોને તેમાંથીજ એ સર્વ પ્રાપ્ત
ચક્ર છે એમ માનનારા; તેમાં વળી વાદવિવાદ
કરવાની ભારે ઝેળ. કોઈ પણ હીકુંની ધર્મમાં
થી આસ્થા સરતી જીએ એટલે એમનું કાળજી
કપાઈ જાય. તેમાં વળી મારી કરેલી ટકોરથી

તેમને જીવ અકળાયો. અને આ યુવાને
ધર્મને માગે લાવવા તેમણે કમ્બર કરી.

“તમે હીંદુ તો ખરાજ ને?” મમતે
ચઢેલા ત્રિવેદીજીએ પુછ્યું.

“ના”

“ત્યારે મુસલમાન?”

“ના, ભાઈ. ના. હું તો મુસલમાન
પણ નથી અને હીંદુજી નથી અને ખ્રીસ્તીજી
નથી.” તેણે પોતાની જગ્યા પરથી ઉભા
થતા કહ્યું.

“ત્યારે તમે કોણ? તમારા આપના
શા ધર્મ પાળતા હતા?”

“મારા આપના દાદા શૈવમાર્ગે હતા,
અને તેથી તેમને મધરાતે, ધોધમાર વરસાદમાં,
ધરતો ત્યાગ કરવો પડેલો અને આપના વાન્સા-
માંથી રાત્રી પૂ પછી મળેલી નદી. મારા
આપ સર્વે દેવને નમસ્કાર કરતા અને હું
એકને કરતો નથી. અને હવે જો તમને સંતોષ
થયો હોય તો હું આપની રજા લઉંશ.” એમ
કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ ત્રિવેદીજી
ઝટકે ગુસ્સાની ગાર. ચોટે તો ઉપડતાં બહાના
યુગ વીતી ગય.

“ભાઈ! જરાક ઉભા રહો તો ખરા”
ત્રિવેદીજીએ કહ્યું અને યુવન થે બે.

“તમે ઇશ્વરના અસ્તિત્વમા માગો છો
ખરા?” ત્રિવેદીજીએ પુછ્યું.

યુવાન ઉભો રહ્યો. તેણે ત્રિવેદી સામે
જેથું અને તેના હોઠ તિરસ્કાર દેય. ઘૂંચાથી
સહેજ મગડાયા તેણે કહ્યું: “પેલા રાગાકુંભારતું
ગધેકું પડિત થઈ ગયું કે નહીં ને બાજત
જેમ હું વિચાર કરતો નથી તેમ ઇશ્વર છે કે
નહીં તે બાજત પણ હું વિચાર કરતો નથી.”

“હું...! શું-ઉ...? કશું બાજત
મણ તમે વિચાર કરતા નથી! અરે! માગે

જીલેલા માનવી! એનું તો દરેક માણસે
દેમણે ચિંતવન કરવું જોઈએ. એ તો મનુષ્ય-
નું પરમ કર્તવ્ય છે.” ત્રિવેદીજીએ ઉકળાને
કહ્યું.

“તે તો કાણ જાણે. પરંતુ જેમ ધુવડને
ચીંગડાં હોય કે ન હોય તેથી મારું બનતું
બમડતું નથી તેમ ઇશ્વર હોય કે ન હોય તેથી
મને કે નફો નુકસાન નથી.” એમ કહી તે
યુવાન સાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્રિવેદીજી ફફડી
ઉઠ્યા, પરંતુ ટૂંકમાં ટાઇમ થયેલો હોવાથી ન
છુટકે તેઓ રેશન પર આવ્યા અને આખી
ટૂંકમાં તે યુવાનને બદલે મને એક મોઢું મસ
લાવણ સંભળાવ્યું.

x

x

x

આ વખતે હું મારી ટર્મ્સ ગુજરાત
કોલેજમાં લાગેલો હતો. તેથી અવારનવાર આ
યુવાન સાથે મને મિલન થતી અને તેથી
અમારી વચ્ચે કંઈ અનુભવ જામી. આથી
મને ખબર પડી કે એ અનુભવ ગામનો હતો,
પરંતુ ગામમાં કોઈ નેનું સમૂહ વડું હતું નહીં અને
એ નાનપણથી નાસી છુટ્યો હતો. એના બદલ-
કાળમાં એણે ભગ્ય મનારથી ધડ્યા હતા અને
પુત્ર પત્ની સ વર્ષ થતાં પહેલાં તો એ મનોરથોને
લાંગતા તેણે દીક હતા. અશક્યને શક્ય કરવા એ
મથનો, અને નિષ્ફળ જતો. લોકો એની મસ્કરી
કરતા, પરંતુ એની એને પરવા ન હતી. એ
પોતાના જગતનો જહાં પનાદ હતો. પોતાનાં
સ્વપ્નનો શહેનશાદ હતો.

એક દિવસ મે એને કહ્યું: “શિશિર! તારા
મનોરથો આકાશકુસુમ જેવા છે. આ દુનીયા-
માં તે અશક્ય છે”

“પણ આ દુનીયા તો દોષખીનરક છે.
કુસુમો કદાચ ભૂલે. હાય ન, આપે. પરંતુ પગ

તો નહીં ખરડાયા, એટલેજ લાભ - માનીશું”
તેણે વિધાદ્યુક્ત પરંતુ મીઠું હસીને કહ્યું.

X . X X

હાર પછી એણે આશ્રમ છોડ્યો અને
અમારા ગામમાં તે શિક્ષક બની અંતરોનાં
બાળકોને ભણાવા લાગ્યો. ગામના જુવાનો
એને ચઢાવા લાગ્યા. તેણે એમને માટે એક
નવીજ સ્વપ્રસિદ્ધ ખોલી આપી. પરંતુ ન્યાતીલા-
એને આ વાત મળી
નહીં. અને એક દિવસ
તેને ન્યાતબદાગ મુકવાને
ન્યાત એકઠી મળી.

સવારમાં હું શિશિરને
લાં બેઠો હતો. રવિવાર
હતો અને શિશિર ચઢા
બનાવતો હતો. આજે
રાત્રે ન્યાત મગવાની
હતી. અને હું શિશિરને
પૂછતો હતો કે તું શું
જવાબ દેશે !

“એ અલસથી કેમ
કહેવાય ? તે વખતે
બુદ્ધિ જેવું કામ કરશે
તેવો જવાબ આપીશ.”
કહી શિશિરે મને ચડાવે
પાડ્યો આપ્યો.

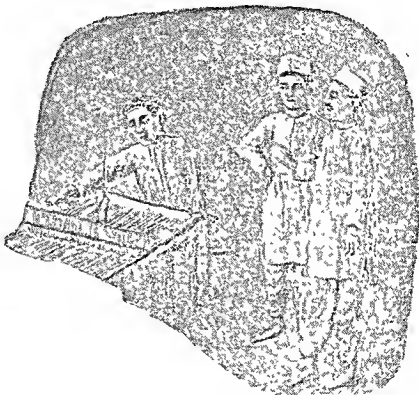
“શિશિર ધરમાં છે કે ?” અહારથી
કોઈને અવાજ આપ્યો, અને થોડીજ વારમાં
જરિરે કમાન્ડલા અને પુગણી લાઇઓની
અખાડાની મદદતરત્ત સ્પષ્ટ કૃષ્ણ દેખાડતા ચલ-
ચાર ચુવતો પરનાં આવ્યા. એ બધાએ સુવાનો
એની ન્યાતબદાગ દેખા.

“અને શિશિર ? આ શેની ધમાલ છે ?

કહે છે કે તને ન્યાતબદાર મુકવા ધરજાં અવચરો
એકઠાં મળે છે. સાંચી વાત ?”

“મધુકર ! તને હજી બોધતાં નજ આવડ્યું.
‘અવચર’ સબ્દ ન વાપર્યો હોત તો ન ચાલત ?”
મેં એને જરી ઠપકાની રીતે કહ્યું.

“ન વાપરું ? શું કરવા ન વાપરું ? એ
લોહો નથી પુરા બાલ્ય કે નથી પુરા શૂદ્રો.
નથી પુરા માણસ કે નથી પુરા હેવાન. ‘અધો



“શું...હૈ ? તમે ધર્મમાં માનતા નથી ?” ત્રિવેદીજીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

પણ શંકરોનો શંભુમેળો છે નો પછી હું
કેમ એ શંકરો ન વાપરું ?” મધુકરે અંતરની
આગના બડકા બદાર કાઢ્યા.

“પણ મધુ ! કોઈને માલો તો તારે ના
દેવી બેઠાએ, નેમને જે પ્રમાણે સાચું લાગે
તે પ્રમાણે ને કરે તેમાં આપણે શું કરવા
આવી અગાધ માલો હોય ?” શિશિરે કહ્યું.

“અરે! પણ વાતજ લાં છેને! સાચું તો ધણીએ લાગે છે પણ કરે છે ક્યાં? આજે ક્યો બ્રાહ્મણ નથી જાણતો કે બાળકને ખોટાં છે? આજે ક્યો બ્રાહ્મણ નથી જાણતો કે પુત્ર અથવા પુત્રીનો વિક્રમ કરવો એ ખોટી વાત છે? અને ક્યો બ્રાહ્મણ તે પ્રમાણે વર્તે છે? નહીં, નહીં! એ લોકોમાં મનુષ્યત્વજ નથી.” મધુકર ઉઠી ગયો.

“ચાલો આપણે અસારે વાદવિવાદ કરવા નથી જોડા. તું અત્યારના પહોરમાં ક્યાંથી જીલો પડ્યો? કાલે તો તું ખેતરમાં જવાનું કહેતો હતો તે નથી ગયો?” મેં મુદ્દાની વાત પર આવતાં પુછ્યું.

“જાણે કે મુદ્દાની વાત એમ છે કે અમારે શિશિરકાંતને યાત્રિ બહાર નથી મુકવા દેવા અને જો પટેલીઆઓ ન્યાતબહાર મુકવાનો પ્રયત્ન કરે તો યાત્રિના કામમાં લગાણ પાડવું અને જરૂર પડે તો યાત્રિના પટેલીઆઓને કે એવા બીજા કાલજાઓને મેથીપાક પણ આપવો.” સાથે આવેલા ચંદુએ કહ્યું. અને પોતાના લોખંડા હાથ ઉપર તેણે નજર ફેરવી.

મેં શિશિર તરફ જોયું. તે એકદમ ગંભીર થઈ ગયો હતો. છતાં તેના હોઠ પર પેલું વિષાદમય સ્મિત તો ફરકવુંજ હતું, કે જે સ્મિતમાં અગળ મોહિની ભરેલી હતી.

તેણે કહ્યું: “મધુ! ચંદુ! તમને આવું તોફાન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે?”

“કારણ કે બીજા માગી માગીને અને ઘી ખાઈ ખાઈને તેમનાં શરીર, આત્મા અને શુદ્ધિ એવાં તો જડ થઈ ગયાં છે કે આ એકજ દલીલ તેમને ગળે ઉતરી શકે એમ છે” મધુકરે કહ્યું.

“નહીં, નહીં! તમો એવું કશું કરશોજ નહીં.” શિશિરે કહ્યું.

આખરે ધણી મહેનતે શિશિરે ચંદુ અને મધુને સમજાવી તોફાન ન કરવા માટે પોતાના સોગન ખવાડ્યા. અને પછી અમે બધા વેરાયા.

x x x

સાંજે ન્યાતની વાડીમાં યાત્રિ એકઠી મળી. શિશિરનો કોરસો આખા ગામમાં ચર્ચાએલો હોવાથી લાં ન્યાતના તથા પરન્યાતના ધણ માણસો એકઠા થયા હતા. કાંઈ ખરી લાગણ્યથી પરિણામ જોવા આવેલું હતું તો કાંઈ માત્ર તમાસોજ માનીને આવેલું હતું.

કોના આપની ફાઈની સાસુના કાપટા વખતે ઘી થોડું વપરાયું હતું; કોની માસીની નણુંદ ખાટડી સાથે નાશી ગઈ હતી; કોની છોકરીએ મી. રમીય સાથે દસીને વાત કરી હતી; કોના આપના દાદાએ રાતે ટેવડીને ધરમાં બેઠાવાની હતી વગેરે વગેરે; એકબીજાની સાત પેઢીઓનો ઇતિહાસ એકબીજાને સંભળાવ્યા પછી મહા મુસીબતે યાત્રિ પ્રસરી. અને કામ શરૂ થયું. ન્યાતના એક આવેવાને પુછ્યું: “શિશિરકાંત તમે ઢેકનાં છોકરાંઓને બચાવવા જાઓ છો એ સાચી વાત?”

“હા.”

“સંભળો, ભાઈઓ! એ પોતે કશું કરે છે. એવા વટક્ષી ગએલાઓને ન્યાત બહાર કેમ ન મુકવો?” એક અધારા ખુણામાંથી કાંઈ બોલ્યું.

“એમ કે કાંઈને ન્યાત બહાર મુકાય નહીં. એમાં એ ભાઈ થું ખોટું કરે છે? અને જો એમ ન્યાત બહાર મુકીથું તો બધાના પગ તલે રેલા છે તે કાણ નથી જાણતું?” એક ભાઈ કે જેમના છોકરાને અંત્યજ્ઞાણમાં તોફારી મળવાની હતી તેમણે

[વધુ મઠિ જોઓ પૃષ્ઠ ૨૨૧]



મુગલ સમ્રાટનનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ કવિ ને સંત :

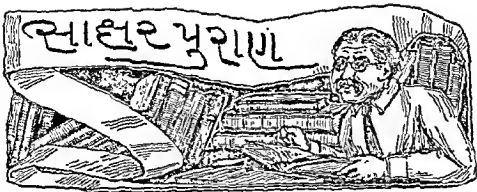
આદશાદ અદાદુરશાદ.

આમ સાદીક્ષા સૌખ્યથી]

[સુમરાત કાર્તિક ૧૯૮૨]



બાદશાહ ઝફરની માનીતા ને રાજકાર્યકુશલ રાણી ગ્રીતતમહેલ.
ભાઈ સાહીબના સૌજન્યથી] [ગુજરાત કાર્તિક ૧૯૮૨



લેખક :

રા. પ્રતાપ

ચિત્રકાર :

રા. કલાનિધિ

—૦—

શૌ નક ઉચાચ :

હે ભગવાન ! આપે કૃપા કરીને દેવશોક સ્વશોક ભુશોક વગેરે સંબંધિ વર્ણન કરી ભગવાનના ભક્તોનું આશિષ મને જલ્લાથી કૃતાર્થ કર્યો છે. હવે મનુષ્યશોક વીશે સાક્ષરો નામના જે શોક રહે છે તેનું વર્ણન સાંભળવાની જિજ્ઞાસા થએલ છે તો આપ કૃપા કરી મને તે કહી ત્રેભાગ્યો.

શુક્રમુનિ કહે છે :

હે વત્સ ! તે આ પ્રશ્ન વાસ્તવિક પુછેલો છે, મને પણ સાક્ષરો સંબંધિ વર્ણન કરવાની જિજ્ઞાસ થઈ આવેલ છે તો તે સાંભળો. આ પ્રશ્ન પ્રવેં યુધિષ્ઠિર રાગને નારદજીને પુછ્યો હતો. જે પુરુષો ધનથી, પરાક્રમથી, શૌર્યથી, પશુપત્રરથી ક્ષાથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી શકના તેઓ સાક્ષરો તરીકે પંકાયા અતિ ઉત્સુક રહે છે. સાક્ષરો નાના પ્રકારના હોય છે. તેમનામાં ભેદ પ્રભેદ અનેક હોય છે. પુસ્તકોના લેખકો, છાપાના લેખકો, નાટકોના લેખકો, બાળજીવોરા અને કેટલાક તો માત્ર સૌ ઉપર ઉપકાર કરનારા અને એ રીતેજ એ પદ મેળવી સંતુષ્ટ થનારા હોય છે. તેમના ચારિ-

ત્રના અવજુગી દર્ખા અને અસમાજનિત વ્યધિઓનું નિવારણ થાય છે—માટે લક્ષ દક્ષ તેમનાં નામ અને ગુણનું વર્ણન સાંભળ :—
શૌનક કહે છે :

મદારાજ આપનો મોટો ઉપકાર થયો છે. મનુષ્યશોકને વીશે સાક્ષરોનાં અનેક નિવાસ સ્થાન સાંભળ્યાં છે. તેઓ નગરમાં રહે છે—વિજનમાં રહે છે, નદી કાંઠે રહે છે, સાગર કાંઠે રહે છે, રણમાં રહે છે, પર્વત ઉપર રહે છે અને વ્યાં પવનનો સંચાર ન થઈ શકે તેવે સ્થાને રહે છે તો આપ મને ક્યા સાક્ષરોના વર્ણનથી કૃતાર્થ કરશે ને કહી સાંભળાં.

ત્રાપિ કહે છે :

હે વત્સ ! તારો પ્રશ્ન વાસ્તવિક છે. સાક્ષરોનાં નિવાસ સ્થાન તેમનાં કાર્યોની માફક ન કળી શકાય તેવાં છે; પરંતુ કોઈ કોઈ સાક્ષરોનાં ચરિત્રો અતિ પ્રસિદ્ધ અને લોક-કલ્યાણની યાંત્રના કરનારને ઉપયોગનાં છે ને કહી જતાવીશ. હે વત્સ ! આ સાક્ષરો નગરમાં વસે છે, તેઓ પુસ્તકો રચે છે અને ગૃહછવનને ત્યાં કરી કે વનમાં વસતા નથી. તેઓ પ્રખર

પંડિતો તરીકે, ગૃહ વિચારકો તરીકે અને ભાષાભિન્ન કોવિદો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે. તેમનામાં પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા વર્ણો છે. હે વત્સ! આ સમગ્ર વર્ણોના પ્રતિનિધિ-ઓનું વર્ણન તને કહી બતાવીશ. હે વત્સ! ભારત વર્ષમાં મોહમયી નામનું નગર અતિ પ્રસિદ્ધિને પામેલું છે. તે નગરીનો ચાર ચોબનમાં વિસ્તાર છે અનેક લક્ષ હમ્પો અને પ્રાસાદોથી તે અલંકૃત છે. ધનાઢ્યોનાં મંદિરો અને વિભવોથી દિવસ અને રાત્રિ તે નગરી ગ્રજાહળી રહેલી છે. તેનાં વિશ્વ વિદ્યાલયો અને ન્યાયાધીશીઓએ સમગ્ર ભારત વર્ષનું લક્ષ ખેંચેલું છે. ત્યાંના સાક્ષરોનું વર્ણન પ્રથમ શ્રવણ કર:—



શુક્રુનિ કહે છે:—સાક્ષરોના આરિચ્છના શ્રવણથી...

પ્રચંડ જેની કાયા છે, ગૌર જેનો વર્ણ છે, ઉચ્ચ જેનો ચહેરો છે, રક્ત જેની નાસિકા છે, શ્વેત જેના વાળ છે એવા આ સાક્ષરને ઉત્તમોત્તમ જાણુ-જેની સાહિત્ય સેવાને સીમા નથી, જેના અભ્યાસમાં કેં ખામી નથી. જેના ઉત્સાહને કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી, એને યુદ્ધમાં કોઈ હરાવી શકે તેમ નથી. તેના જીવનમાં નિર્મલતા છે તેના કાવ્યમાં પ્રસાદ છે. સંગીતમાં પારંગતતા છે, તેની ભાષામાં શુદ્ધિ છે અને તેમના વાગમાં પ્રતાપ છે. યથા નામા તથા ગુણા લોકોમાં એ નરસિંહરાવ રુપે પ્રસિદ્ધ છે. હે વત્સ! લોકોના આદરને પાત્ર એવા આ સાક્ષરની કૃતિઓ મને ઘણી પ્રિય છે. ધર્મ્યાણુ લોકો એમને છિદ્રાન્વેષી કહે છે, ચીકણા કહે છે, લતીલા કહે છે, કોંધી કહે છે અને બીજી જે રીતે એમની નિંદા કરી

શકાય તેવી રીતે તેમની નિંદા કરે છે. પરંતુ હે વત્સ! એ પુરુષનું ધૈર્ય નિઃસીમ છે. અવગનો અનાદર કરી સત્ય વસ્તુનું નિરુપણ કરનાર એમના જેવો સમર્થ પુરુષ હજી કોઈ થયો નથી:—

* * *

હસતો જેનો ચહેરો છે, વિશાલ જેનો બાલ પ્રદેશ છે. સ્પષ્ટ જેનાં નયનો છે, સુરેખ જેનાં અવયવ છે એવા આ સાક્ષરને તું ઉત્તમ જાણુ. તેમની પ્રવૃત્તિ અસાધારણ છે. ન્યાયાધીશીના મોટા અમલદારનું

પદ તે ધારણ કરે છે. પ્રાકૃત અને મુદ્રેશ્વ ભાષામાં તે મધો રચે છે. અને મા સિ કો માં અવિરત પછે.

અવલોકનો આપે છે. એમના અભ્યાસમાં વિવિધતા છે પણ ઉડાપણું નથી. એમની દૃષ્ટિમાં સમતોલતા છે, પણ સચોટતા નથી. ન્યાય એ એમની પ્રકૃતિમાં વસેલો છે. મીઠાશ એ એમના સ્વભાવમાં રાખી રહેલા છે. શું યુવાન શું વૃદ્ધ સર્વને એ સરખા પ્રિય છે. લોકોમાં કૃષ્ણલાલરૂપે એ જાણુયા છે.

* * *

હુંકો જેનો દેહ છે, શ્યામ જેનો વર્ણ છે, ઝીણું જેનાં નેત્રો છે, હસમુખી જેની મુખપ્રકૃતિ છે એવા આ પુરુષને તું કનિષ્ઠ સાક્ષર જાણુ. તેઓ પુસ્તક પ્રેમી છે, તેનું લેખનકાર્ય આજીવન અર્થે પ્રેરણાનું છે. તે છાપાના અધિપતિ છે. આંકડાશાસ્ત્રી, સમાજશાસ્ત્રી, ધર્મશાસ્ત્રી રાજદ્વારી પુરુષ અનેકરૂપે તેઓને પ્રવૃત્તિ કરવી કે છે. જનસમાજના શિક્ષકનો ધંધો એમને

વાગ્દેશ છે, શેષકાનાં કાર્યોની સાચી અથવા ખોટી રીત, અને આમ કહ્યું હતું અને તેમજ યુગ એવા દરેક કાર્ય બની રહ્યા પછીના એમના ઉદ્દેશો નીકળે છે. હે વત્સ એમની સર્વદેશી વિદ્યતા છે. આંકની ચોપડીથી માંડી ભાગવત રામાયણ પંચદશી કે કાવ્યદોહન જેવા ગમે તેવા સરસ કે કદિન દરેક ગ્રંથોના તે લેખક બની શકે છે. અધાનાજ રચનાર તેઓ છે એવી જગતને મોટે તેમની કીર્તિ પથરાય છે. પરંતુ તેમની સ્થિતિ તો વિચિત્ર હોય છે. યુદ્ધમાં કપાએકાં જેનાં અંગો છે એવા સૈનિકો કૃત્રિમ હાથ અને પગ બનાવરાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તેમ આવા સાક્ષરો બીજાઓની સહાયથી પોતાને લેખકો તરીકે ગણાવે છે અને દરેક પુસ્તકોના રચનારા તરીકે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે. એટલે આ વર્ગના પ્રતિનિધિ કનિષ્ઠ કોટીના સાક્ષર મના છે.

X X X
હે વત્સ ! સુજ્ઞાનમાં નવક-
ધ્યાના પરમ વિચક્ષણ લેખક તરીકે
પ્રસિદ્ધિ પામેલા એવા કનિષ્ઠાવાસ
મુનશીનેતું પીછાન.
એ શુદ્ધ બાગવ
ધ્યાનનું નર્મદા-
કાંક્ષાના ભુશુનીય
ના રહેવાસી છે.
યુવાન એની
અવસ્થા છે, તેજસ્વી

તેની કાંતિ છે, વામ તેનું શરીર છે, પોષકતા જેની
તેની નાસિકા છે, તીવ્ર તેની દૃષ્ટિ છે. મ્હેન્દ
અને પ્રાકૃત બાધાના એ અભ્યાસી છે. દનિદાસ
અને નવલકથા એ એના પ્રિય વિષયો છે.
બગવાન પરશુરામ, મહર્ષિ વસિષ્ઠ કે બગવાન
અવતારનાં ચારિત્ર્યોની માંડી શામળાશા શેઠ

મુધીનાં ચારિત્ર્યોનાં એ વર્ણનો કરી શકે છે. એની
શુદ્ધિમાં વિમલતા છે, એની લેખિનીમાં બળ
છે, એની વાણીમાં પ્રતાપ છે અને એનાં અતુ-
મનોમાં કમ્પના રહેલી દેખાય છે. હે વત્સ !
સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અવનવી કૃતિઓના સર્જક
તરીકે એ પ્રખ્યાત છે.

એની સજ્જનશક્તિની નવીનતાથી તો
મૃત્યુલોકમાં ઘણો ખળમળાટ મચી રહ્યો છે.
પ્રાણાવિધવાદનો એ તો બંગ કરનાર છે
આપણી સુકન્યાને યૌવનકાળમાં કામ-ઉત્પન્ન
થયો ત્યારે અવન મહારાજ તો વૃદ્ધ હતો અને
તેથી સુકન્યાએ અધિનોને કામનૃપિતિ અર્થે
વીનવણી કરી એ વાત જણાવવા ખાતર તો
એને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે.

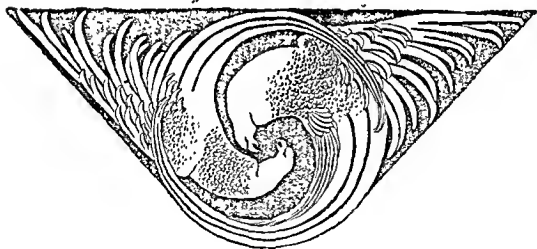


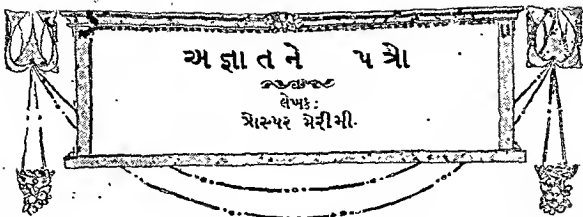
જીવનમાં એ
ઉલ્લાસ જોનાર
છે અને દેશની
અસ્થિતા પ્રગ
દાવાને એ
કરીબદ્ધ થએલ
છે. તેના દેહને
અનુરૂપ એની
સાહિત્ય સંસદ-
ના એ જન્મદા-
તા છે. સુજ્ઞ-
ગિરાને વીશે
આ સંમદ
અશ્વ-થ રૂપે

—નિવારણ થાય છે—મોઢે લણ દઈ સાંભળા...

વિસ્તરેલી છે. તેના મુળમાં મુનશી છે. તેની
શાખાઓ પ્રસાદાઓ રૂપે મનદરરામ અને
વિગ્નવરાય, શંકરપ્રસાદ અને દુર્ગાશંકર છે. તેના
માળી રૂપે કોમળ છે દેહકલિકા જેની એવાં સૌ.
લીલાવતી છે અને તેના ઘેરાવા રૂપે વૃદ્ધ બ્રાહ્મ
જેવા નરસિંહરાવ રહેલા છે.

હે વત્સ! આ અશ્વત્થને વરસાદ વીજળી રાત્રિએ અને રાત્રિએ નહીં એટલી દિવસે
 દે અંજાવાતથી પીડા ખમવી પડે છે તેમજ શુક્લપક્ષના ચંદ્રમાની કળા માફક એ વૃદ્ધિ
 અવારનવાર સમાયોચકોરુપી મૃદ્ધપક્ષીઓ પણ પામતી જાય છે. હે વત્સ! આ સંસ્થા અને
 પીડા આપ્યા કરે છે; છતાં દિવસે નહીં એટલી ધણી પ્રિય છે.





ભાષાંતરકર્તા:
સૌ. ખડેન લીલાવતી,
મધ્ય, સાહિત્ય સંસ્થા.

૧૯૭૩-૭૪

નોંધ

આ મહાન લેખક નેપોલીઅન ત્રીગના વખતમાં ફ્રાન્સમાં થઇ ગયો છે. એણે ઘણી વાર્તાઓ લખી છે. એને ઘણી ભાષાઓનું જ્ઞાન હતું અને તે દરેકનાં તે શબ્દ, ન્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય જાણતો. એને જુના સ્થાપત્યનું પણ સરસ જ્ઞાન હતું અને એ વિષયના એના અભિપ્રાયો એને એ દિશામાં 'વિશારદ' તરીકે ઓળખાવી શકે તેમ છે. ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો પર દેખરેખ રાખનાર તે નિરીક્ષક હતો. તે ફ્રાંસની સેનેટમાં પણ નીમાયો હતો. એને સુંદર ચીતરતાં પણ આવડતું.

એનો સ્વભાવ ગંભીર હતો. એની રીતભાત ગૃહસ્થાઇ દાખવે તેવી સરસ પણ દૂર ને દૂર રાખે તેવી હતી. દરેક વસ્તુના ને સ્વભાવના એ નિર્ણય સ્થાનો શોધી કાઢતો. દરેકમાં એને અપૂર્ણતા ભાગતી. દરેક મત અને સિદ્ધાંતને એ અશ્વદાથી જતો. દરેક વસ્તુનો એ ટીકાકાર

હતો. એને દરેકમાં મજાક કરવા જેવું કંઈ જડતું.

એના એક અજ્ઞાત સ્ત્રીને લખેલા પત્રો ખુબ રસદાયક છે. એના જ્ઞાનની વિશાલતા ને ઉલ્લસાતી કદપના, ગામગપાટા કે નાનાનાના બનાવો ને ખીજાઓનું વર્ણન, કાષ્ટની મજાક કે એના પોતાના ભાવો, ખુબીદાર રીતે દીધેલી ગાળો ને તકરાર કે નર્મ વચનો, મુસાફરીનાં વર્ણન ને હવા ને તખીયતની ફરીઆદ એ સર્વ એમાં સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. એમનો આ જ્ઞાનનો પત્રવ્યવહાર લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલ્યો ને છેલ્લો પત્ર તો એના મૃત્યુના બે કલાક પહેલાં લખાએલો છે. એમના સંબંધની શરૂઆત પ્રેમથી થઇ અને મૈત્રીમાં પરિણમી લાગે છે. પાછળના એના પત્રોમાં તો ગામગપાટા, શારીરિક અસ્વસ્થતાની ને હવાની ફરીઆદ, મુસાફરી એવું એવું વધારે આવે છે. પત્રો પરથી તો એ સ્ત્રી પરણી મઇ હોય એમ દેખાતું પણ નથી.

એણે મુસાફરી પુઝકળ કરી હતી. એનામાં

કલ્પનાશક્તિ અને જીવન પારખવાની અદ્વિતીય શક્તિ હતી. રીતરીવાજો અને રૂઠીચીનો એ આસ અભ્યાસક હતા.

ટેઇનનાંજ શબ્દોમાં કહીએ તો, “સંક્ષેપમાં એના ચારિત્ર્ય ને બુદ્ધિને વીશે કાંઈ કહેવાનો પ્રયત્ન કરે તો આમ કહે કે કુદરતની બદ્ધીસરૂપ મૃદુ અંતર અને ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિ હોવા છતાં, ગૃહસ્થાધિનું અને ઉલ્લસી જીવન જીવ્યા છતાં, કેટલાક ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકો લખ્યા છતાં મેરીમી એની શક્તિ હતી એટલી બધીજ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહીં; જેટલા સુખની ઇચ્છા રાખવા માટે એ હકદાર હતો એ સર્વને એ પામી શક્યો નહીં. છેતરાવાની બીજી એ સર્વમાંજ શંકાશીલ થયો. પ્રેમમાં, વિજ્ઞાનમાં, કલામાં પણ ખરેખર તો એ પોતાના એવા અવિશ્વાસથીજ વધારે છેતરાયો. જીવનમાં દરેકને નસીબે, કંશાકથી તો છેતરાવાનું હોય છેજ. આ સત્યને માટે પહેલેથીજ તૈયાર રહેવું એજ વધારે સારું છે.”

પત્રે.

પેરીસ, ૧૮૪૩.

તમારી કૃપાનો પાર નથી. તમારા પ્રથમ પત્ર માટે ઉપકાર. તમારા તે પછીના લખેલા પત્ર કરતાં એણે મને વધારે આનંદ આપ્યો છે. બીજામાં તો પ્રથમ આવેજ નરમ પડ્યાની ગંધ આવતી હતી. પણ તેએ છેક ખરાબ તો નથી. પણ તમારે જરા વધારે સ્પષ્ટ જરમન લાખા લખવી જોઈએ. તેના પર તમે જે ભતની ટીકા-વિવેચન-કરવાનું કહ્યું છે તેની મને ખાસ જરૂર છે. અલખત! મોહાનીજ, કારણ કે સાથી સારી તો તેજ હોય શકે. પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે એમાં *heilege Empfindung* લખેલું હતું. પછી મને વિચાર આવ્યો કે ‘*selige*’ તો ન હોય? આના ખે અર્થ થઈ શકે. એનો અર્થ સુખનું સંવેદન થાય છે કે

એક વાર અનુભવેલો પણ હાલ નિઃપ્રાણ થએલો ભાવ એવો થાય છે? જે મેં તમને લખતાં જોયાં હોત તો તમારી મુખાકૃતિના લાવ જોઈ તમે શું કહેવા માગો છો તે કહી શકત. આ તમારી બેવડી લીલાનો એક નમુનો; એક ખુબી લખવાની અને બીજી સંદિગ્ધ અર્થ રાખી ઉઠાવવાની.

અફસોસ! પોપાકની બાબતમાં મારા જ્ઞાનનો તમને જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉંચો અભિપ્રાય છે. જોકે એ વિષયમાંએ મારા ખાસ અભિપ્રાયો તો છેજ. તમને જે એ ગમે તો તમારી સેવામાં એ હાજર છે. પણ ઘણી વાર કેટલીક વખાણવા જેવી સુંદર વસ્તુઓનો અર્થ કાંઈ કહે નહીં ત્યાં સુધી મને એમાં સમજતો નથી. તમે મને એવી ખુબીઓ દેખાડશો તો એને સમજવાની મારી તત્પરતા માટે ખાત્રી આપું છું. પણ ક્યાં અને ક્યારે? આ બે પ્રશ્નો મારું ધ્યાન તમારા સાથી અને શા માટે જેટલુંજ રોકે છે.

વસંતના સુંદર ગરમ દિવસોને તમે આતુરતા-પુર્વક કંઠી સ્મર્યાં છે ખરા? પેલી નાની રુપાળી મોજડીઓને લાંબાવાની બીજ ત્યારે નહોતી રાખવી પડતી. જે તમે મને કહ્યું કે તમારા સ્મરણમાંથી હજીએ એ દિવસો ગયા નથી; હજીએ તમે એમનો વિચાર કરો છો, તો ફરી મને નવું ધૈર્ય આવશે. પણ એકલા વિચારે નહીં ચાલે, નિશ્ચય કરવો પડશે. તમારાં આપેલાં વચનો સ્મરણ કરાવવાની મારી ઇચ્છા નથી, કારણ કે હું આશા સંપૂર્ણ છું કે રાહ જોવાવાળા વિના તે પાળીને તમારી પ્રમાણિકતા સાબીત કરશો. તે દિવસના તોફાન અને તેના પરિણામથી હું એવો ગજરાઈ ગયો હતો કે પરિણામે આત્મભોગ અને નરમાશના લાવે મારા સ્વભાવની મીઠાશ વધારી મુકી છે. તમે તેનો જીભગાર થવા જેટલો લાલ નહીં

લો એટલું માનવા જેટલો મને તમારા પર હવે
તો વિશ્વાસ છે. છતાંએ કહી દઉં ? તમારા મનનું
એ દિશા તરફ વલણ વધારે છે. મારામાંએ પહેલાં
એ દોષ હતો—લુભ્મ કરવાનો; પણ તેને છત્યો
છે એમ હું મગજખીથી કહી શકું છું. જયમરણ.
કાંઈ કાંઈ વાર મને સ્મરજો.

વાગે બહુજ ખરાબ મીઝાજમાં પાછો આવ્યો.
ત્યારે ધૂનપાન કરતાં કરતાં રો. સ્ટ્રોસ વાંચતો.
અમિ પાસે તાપવા બેઠો ને ત્યાં ત્યાંજ હાથ
મયો. જાણે પુરેપુરો જાગતો આરામ ખુરદીમાં
બેસીને વાંચતો હતો અને તમે ખંડમાં આવ્યા
એવું મને જણાયું. તમે કહ્યું: ‘એક ખીજને



પ્રેક્ષક મેરીમો

નવ્યુઆરી ૨૭, ૧૮૪૩.
‘‘મારો એક અનુભવ સાંભળવા જેવો છે.
આજે સવારના મારી તખીયત બહુજ ખરાબ
હતી પણ કામ હોવાથી બહાર જવું પડ્યું. પાંચ

મગવાનો સૌથી સહેલો રસ્તો આ નથી જ.
‘‘સૌથી સારો તો નહીંજ’’ મેં ઉત્તર દીધો,
કારણ કે કાંઈ બેતણ જણ આગમાં બેઠેલા
દેખાતા હતા. તો પણ એથી કેંએ દૂર પડ્યો ન

હોય એમ આપણે વાતો કરી. એટલામાં તો હું જાણ્યો અને તમારો પત્ર લખતે કાંઈ આશ્ચર્ય હતું એમ ખબર પડી. કેવું સુભાગ્ય કે હું આમ નિશ્વાસ થયો !

મેં કેં તમને આહું અવળું લખ્યું હોય એવું યાદ નથી ને તેથી મારે મારી માગવાનીએ નથી. મારી તો તમારે માગવી જોઈએ. પણ તે તો તમે એટલા ઓછા પદ્માતાપ સાથે અને એવી બ્યાનેકિત જોળવીને કરો છો કે જે પૂન્યભાવથી પહેલાં મને તમે સન્માનતાં હતાં તે તો તેમાંથી ગયું છે જ. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે છતાંએ તમારા પર મારાથી શેષ રખાતો નથી. તેથી મારી જાતને તમારા ભોગ તરીકે સમર્પણ કરું છું. પણ મારી આ ઉદારતાને લાભ લેવા જેવો નથી. એવું કરવું એ શોભાભર્યું કે ઉદાર કેંએ નહીં મળ્યા.

તમે ઉધાડ વીશે એવી રીતે કહો છો કે જાણે એ ફરી જન્મામાં આવવાનોજ નથી. આવતા જીવન માસમાં વખતે આવા ઉધાડવાળા ઝિંકસ આપણને મળશે; પણ ત્યાં સુધી રાહ જોવાની ધીરજ કેમ રહે? તમને વાદળાંવાળી શરદ હવા સદતી નથી એ ખરું પણ બરાબર સાવચેતી રાખીને જરાક હવા સારી થાય તો તેનો લાભ લઈ ન શકીએ? મારે ખાતર તમને શરદી લાગે તે તો મને નહીં મળે. હિપરના છુટ પહેરવાનું જીલશો નહીં. મને તેવા જરીપુરાણા પહેરવેશમાં પણ તમને જોવાં એજ મારે મન તો હમેશ પુરતો આનંદનો વિષય છે.

જાણે નજીક ગણી કાઢતાં હોય એવા આ પદ્મામાં થતા દરદની વાત લખો છો તે શું છે? તમને ખબર છે કે ત્રિદાસની શરૂઆત એમાંથીજ થાય? તમે તૃલના મેળાવડામાં ગયાં ત્યાં રાત્રે જતી વખતે શરદી લાગી હશે. તરત ખબર

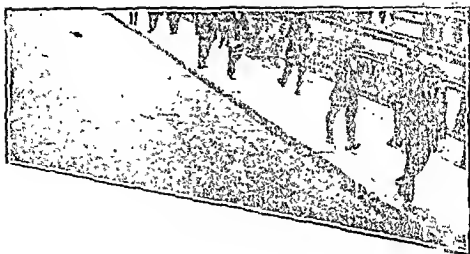
લખી મારા મનને બદલેશો ઓછો કરવા વીનવું છું. તમે આડાં યંશો તે પરવડશે, માંદા યંશો તે નહીં. એ તમે તદ્દન સારાં અને ખુશ-મીનજનમાં હો અને શનિવારે હવાએ તેટલીજ સુંદર હોય તો આપણે ફરવા જઈએ તો? અધાંથી દૂર દૂર આપણને મળે તે રથજો જઈશું તે પછી ફરવું ને વાતો કરવી, ખીલું શું?

તમારાથી શનિવારે નહીં અવાય તો હું ગુસ્સે તો નહીં લાઉં; પણ મને તેમ કરીને આવજોને? જ્યારે તમારી પાસે હું કેં માયું ત્યારે તમે મને એટલી બધી વાર ટટળાવ્યા પછી આપો છો કે મારી આભારની વૃત્તિ સૂકાઈ જાય છે. ને તમેએ સત્વર ઉદારતા દાખવવાથી મળતો જશ શુભાવો છો તે વધારામાં.

એક ખીજની સાથે વાતલાપ કરવો ને કદી કદી બને છે તેમ સાથે વિચાર કરવો, એ આનંદ શું એવા પ્રકારનો છે કે તેનો તમને આટલો વહેલો વહેલો કંટાળો આવે છે? ખરું કે માણસ માત્ર પૌતાનીજ વતી બોલી શકે, ને મારે માટે તો આપણા પ્રત્યેક પર્યટનનો આનંદ એની પાછળ મુકેલાં સ્મરણોને લીધે ઉત્તરોત્તર વધતોજ ગયો છે. આપણા છેલ્લા પર્યટનને તો હું અપવાદરૂપ ગણું છું. ને તેને તદ્દન જીવી જવાને બીજી વાર જઈ એનો બદલો વાળવા માયું છું. પણ એવી રીતે કે જેમાં તમને શરદી લાગવાનું જોખમ ન ખેડવું પડે. ચાલો, આમ મુલેહ તો થઈ. ને તમારી મંજુરી ગુરુવારે સાંજના મેળવીશ.

પેરીસ, ફેબ્રુઆરી ૩, ૧૮૪૩.

આવી સરસ ઋતુ તમને પરસાઈતું સ્મરણ નથી કરાવતી? તેથી તમને હસવાનું મન નથી થતું? તમારામાં જો તક કરવાની જરાકે સકિત [પણ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૯]



ચાલતાં શીખો!

લેખક :

રા. મસ્તકકીર.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—૩૦૦૬૯૬—

મા છુસો એ પગ પર ચાલે છે. પગનાં તળીયાં જમીન પર મુકી, પગ પર ધડને ધારણ કરી ચાલે છે. દરેક માને છે કે તેને પોતાને ચાલતાં આવડે છે; હું એ વાતની સાધ ના પાડું છું.

x x x

ઢાંટીયા જમીન પર ટેકવી રસ્તામાં માર્ગ કાપવો એ કે ચાલતાં આવડ્યું કહેવાય નહીં. એમ તો હંટ અને ખચ્ચર પણ ચાલે છે. ચાલતી વખતે તમારી ચાલ કેવી છે ? તમે દમામ અને દબદબાથી ચાલો છો કે ભડકેલા ઘોડા કે સસલાની માફક ચાલો છો એનું મહત્વનો સવાલ છે.

x x x

અરે! તમારી વાત બાળુએ રાખો. માની લો કે તમારી પોતાની ચાલ સારી છે. તમારે

ખુબ હસવું : હોય અને ધગર પૈસે ગમ્મત મેળવવી હોય તો કાઠ રવિવાર કે બીજા તહેવારને દિવસે તમારા ઘરની બારીએ કે બાહરે બેસો અને આવતા જતાં શહદરીઓની ચાલ, ચાલવાની લઢણ નીરખો. ઘણું જાણવાનું મળશે, અને ગમ્મત પણ બહુ મળશે. પણ બે બે જોનું તમે નિરીક્ષણ કરો તેને ખચર ન પડે એ રીતેજ તપાસ કરજો.

x x x

તમે જોશો કે નદી કે સમુદ્રમાં તરતી હોડીને જેમ હલેસાંઓ હોય છે, તેમ રસ્તામાં માર્ગ કાપતી વખતે દરેક મનુષ્ય પણ પોતાના એ હાથ રૂપી હલેસાંનો ઉપયોગ કરે છે. હમેશાનો બનાવ છે, પણ છતાં એ વાત જ્યારે તમે ધ્યાન રાખીને જોશો ત્યારે નવી લાગશે.

x x x

કેટલાક આ હલેસાં બહુ ઝપાટાબંધ ફેરવે છે, કેટલાક ધીમેધીમે. પણ હાથ તો સૌ. હલાવે છે. આ બાબુ પર અપર દયાની કોઈ ચાલતું નથી; એમ ચાલવા જાય તો ચાડીઆ જેવા લાગે.

x x x

કોમ કોમોની ચાલવાની લઘુ જુદી તરી આવે છે. પારસી, મારવાડી, અને અમદાવાદી મુજરાતીની ચાલવાની રીત જુદી પડી આવે છે. ગોરાઓ હમેશાં કવાયતમાં જતા હોય તે પ્રમાણે ચાલે છે. ન્યારે આરબો સમુદ્ર પર ધીમે-ધીમે ચાલી આવતી કોમ મસ્ત મનવારની માફક મંદ ગતિએ અને દબદબાથી ચાલે છે આરબોની ચાલમાં ગૌરવ, ખુમારી અને દમદમો છે.

x x x

કળાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ પોતાની ચાલ માટે ખાસ કાળજી રાખે છે, ન્યારે પુરુષો એ માટે મેન્ડકર હોય છે.

x x x

બાળપણ વીતાવી ધાવનના ઉમરામાં પગ મુકતી બાળા, પોતે બાળા મટી એ પ્રતીતિ તેને યતાં પ્રથમ તો સુંદર ચાલતો શીખે છે. ગામ-જામાં રહેતી હોય અને પાણી બરવા જતી હોય તો સહેજ ગજગામિની બની જાય છે. કોઈ અંતરના ઉલ્લાસવાળી વર્ષાનિવૃત્તિની સરિતા જેવી ચાલે છે. કોઈ બાળક જેવા નિર્દોષ સ્વભાવવાળી સસલાની માફક દોડે છે. તો કોઈ લડકેલ હરણીની માફક ફલાંગ મારે છે.

x x x

ભાડીઆ બહેનો, નામર બહેનો, પ્રભુ બહેનો, પારસણ બહેનો અને મારવાડી બહેનો અને ત્રીજાવાડી ગરાસણી સૌની ચાલ જુદી હોય છે.

x x x

જેવું મગજ તેવી ચાલ એમ પણ કેટલાકો

કહે છે. ચાલ ઉપરથી એ ચાલ ચાલનાર પ્રાણીની બોપરીમાં કેવી જાતનું મગજ હશે એ ખબર પડી આવે છે. વિદ્વાન અને ઉલ્લુ, અભિમાની કે શાંત, ભલો કે પાછ-એ સૌ ચાલ પરથી પરખાઈ આવે છે.

x x x

કેટલાકો હમેશાં ઝડપથી ચાલે છે અને નાનાંનાનાં ડગલાં ભરે છે. કેટલાકો જેઓ લાંબા હોય છે તે મોટી મોટી ફલાંગો ભરી ચાલે છે. લાંબા માથાસે ચાલમાં બહુ સંભાળનું જોઈએ; જરા ગફલત રાખે તો ઉંટ જેવા લાગે. કોઈ કોઈ ચાલતી વખતે ખબા ઉછળતા ચાલે છે. ન્યારે કોઈની ડોકી જાણે છુટી વળગાડી હોય તેમ લખડયાં કરે છે. કોઈ ચાલતી વખતે તાણતની માફક ચારે બાજુ ડોકી ફેરવતા ચાલે છે, તો કોઈ એકજ બાજુ ડોકી જરી વાંકી કરી ચાલે છે. કોઈ પુરુષો પણ સહેજ લચકાતી ચાલે ચાલે છે. રક્તમાં મારો એક દોસ્ત આવી રીતે લચકાતી ચાલ ચાલતો તેને એમ. “છગનગન”નું નામ આપ્યું હતું.

x x x

મુખ્ય ચાલને સરખાવવા પ્રાણીઓના દાખલા લઈએ તો કોઈ સિંહની માફક, કોઈ ઘોડાની માફક, કોઈ સાંઠીઆની માફક, કોઈ પાડાની માફક, તો કોઈ કુતરા ફાસીન ચાલે છે.

x x x

સારી ચાલ શીખવા માટે ઘરમાં બારી-બારણાં બંધ કરી એક મોટા આરસા સામે હમેશા એકટીસ કરવાની જરૂર છે. નાટકના આદેશાદની ચાલ શીખો એમ હું નથી કહેવા માંગતો પણ લોકો તમને જોઈ માન આપે એવું ચાલતાં રીખો.

પ્રાર્થના

૩૩૩૩૩૩

લેખક:

રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

સદા વિમલ રાખજે ઝવન ઓ કૃપાના નિધિ !
 નથી કદિન કેં પ્રતો, સ્તવન તાહરું , ખ્યાનથી
 ન વા ભગ્ન પૂજનો કીધ ન પુષ્પમાલા શુંથી,
 ખરા હૃદયથી નથી કદીય નામમાલા કીધી,
 અગાધ તુજ શક્તિના અલુગણી પ્રસાદી લીધી:
 સચેતન કણે બળી પ્રગતિમાન આત્મા તુંથી
 છુટી રૂપ ધરી અહીં ઉભય એક સત્સંગથી
 સદા વરસતી જગે વિમલ સ્નેહ ધારા પીધી.
 પ્રભો ! હૃદયમાં ઉગી અચલ એ ન બદલા રહે,
 સ્વરૂપ અમ છાંડીને ઉભય એક થઇ પ્રાર્થીએ:-
 સદોદિત રમે ત્વહાં પરમ મૂર્તિ ન્યારી દેગે
 અરૂપ તુજ રૂપ હો ! રૂપ અરૂપ એ વાંછીએ,
 વસે ઘટધટે બધે, સતત જ્યોતિ રૂપે રંગે
 થઇ ન રહીએ અમે અકળ દિવ્ય શું ! જ્યોતિએ ?



અનુવાદક:

રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ,
બી. એ. એલએલ. બી.

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

વિત્તકાર:

રા. દત્તાત્રેય જોગલેકર,
એ. એમ.



પા નકી, બેબીને માટે રાખેલી પોયરી,
તેર વરસની ઉમરની, “બેબી”ના
ઘોડીયાને હોયકો નાખે છે. અને ગણગણે છે:
હાલો ને હાલો, બાઈને ડાડીયામાં ધાલો;
હાલ, હાલ.

રાતની મીણુબત્તી, જોઈવંદજીની રાતની
મીણુબત્તી, એક ખુણામાં ઝીણી વાટે બળે છે.
એક ખુણે વળગણી છે. તેના ઉપર “બેબી”નાં
લુગડાં ભટકે છે. થોડાં બળેાતીયાં સુકાય છે.
બત્તીને લીધે આ લુગડાના કાળા પડછાયા પડે
છે. અને પવનથી લુગડાં હાલે છે તેની સાથે
પડછાયા પણ હાલે છે આખાં જોરડી નિહાળ
જેવી લાગે છે. કેંક પીઢામણીએ ખરી. અને
વળી મંઘાતા ખોરાકની વાસ પણ ત્યાં આવે છે.
“બેબી” રડે છે. ફટલાએ વખતથી રડવાજ
કરે છે. રડીને જોનો ધાંટોએ બેસી મએસો
લાગે છે. અને તોપણ એ રડે છે. ક્યારે છાનો
રહેશે તે કોણ જાણે? અને પાનકી તો
ઉધરાટી થઇ ગઇ છે. આંખો મીંચાઇ જાય છે.

માથું સુમ થઇ જાય છે. ડોક દુઃખે છે. આંખો
ઉઘાડી નથી રખાતી. દોઢ પણ ચોંટી જાય
છે. મોં બધું કોઈ પડી ગયું છે. પોતે ક્યાં
છે તે પણ જુલાઇ જવાય છે.
છતાંએ ધીમેધીમે ગણગણાટ ચાલુજ છે.

ખીચડીમાં ધી થોડું,
બાઈ કહે બરણી ફેડું; હાલ હાલ.

જોરડીના ખુણામાં ઉંદર ચોં ચોં બોલે છે.
ઘોઢીયું કકક કકક અવાજ કરે છે. જોડેની
જોરડીમાંથી શેઠનાં નસકોરાં મોટા અવાજ
કરે છે. અને હાલરકાનો ગણગણાટ ચાલુજ છે.
પાનકીના મગજમાં આ બધું રાત્રિના-નિદ્રાના-
મધુરા જંગીત જેવું લાગે છે જો અસારે એ
લાંબી થઇને પથારીમાં સુઇ જાય તો આ
કેવું મધુર લાગે? પણ હમણાં તો તેને જાગતા
રહેવાનું છે. આ મીઠાશ અસારે તેને ઝેર જેવી
લાગે છે. કદાચ જો હાલ જાય તો શેઠ શેઠણી
જોને જરૂર મારે.

દીવાની વાટો ઝણક ઝણક થાય છે.

પકાયા નાના મોટા અને છે અર્ધ જાત્રન
અવસ્થામાં પાનકી તેમાં ફેં ફેં દેખાવે જુએ
છે. જાણે વાદળમાં કાળાં વાદળાંએ એકએકની
પાછળ દોડે છે અને “એખી”ની માફક ચીસો
પાડે છે. પછી જાણે વાદળમાં રસ્તો દેખાય છે.
તેમાં કીચક છે. તેના ઉપર લોકો અને ખટારા
જતા દેખાય છે પવન પુષ્કળ વાય છે અધાં

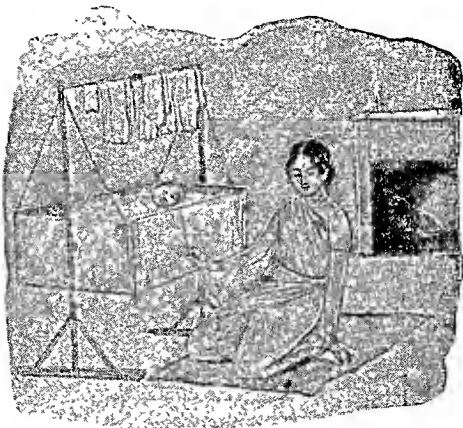
લોકો, જાનવર,
ખટારા, સૌ
કીચકમાં આડા
પડે છે. “શું
કરવા તેઓ
આમ કરતાં
હશે ?” એવો
પ્રશ્ન પાનકીના
મનમાં આવે છે.
તરતજ ઉત્તર
પણુ તૈયાર છે:
“હાં, હાં”
એ અધજ
હાં છે, તારના
દોરડા ઉપર
એટલા કાગડા
અને કુચુતર
“એખી”ની
માફક ચીસો
પાડે છે. તોપણુ
તેઓ તો હાંસ જાય છે.

બાધ મારે કાલો,

પાછલે ભસીને નાલો. હાલ હાલ.

વળી પાછી પાનકી ગણુમણે છે. અને એનું
ગામડાનું ઝુંપડું એને યાદ આવે છે.
એનો આપ ધમલો એક પુણે પડ્યો છે.
એના પેટમાં સખત દુખાવો થાય છે. એ

હુમેહુમ પાડે છે. યુંચળું વળી જાય છે. અને
વળી આખી ઝુંપડીમાં આજોડે છે. એની
મા વીજળી શેઠને ઘેર કહેવા ગઈ છે કે ધમલો
મરવા પડ્યો છે. એને ગયે બહુજ વાર થઈ
તોપણુ તે હજી પાછી નથી આવી. અને
એના આપની ચીસો તો “એખી”ની માફક
સંભળાય છે. થોડી વારે એની મા પાછી



પાનકી તો ઉધારી રહી ગઈ છે.

આવે છે. જોડે કાલ છે. જોડે ત્યાં એક દાકતર
મહેમાન હતા. તે જોવા આવ્યા છે. વીજળી
દીવાસળી બોલે છે. કેમે કરી હાથ નથી
લાગતી. એટલામાં દાકતરે પોતે જ ખીસામાંથી
દીવાસળી કાઢી. વળી વીજળી મીચુંમતી
બોળવા લાગી. ફેટલીએ વારે એક નાનો ટુકડો
જડ્યો, તે ચેતાવ્યો. પછી દાકતરે ધમલાને

તપાસ્યો. ધમલો કહે: 'સાહેબ! હવે કે તપાસવાનું નથી. હવે મારા દહાડા પુરા થયા. દાકતરે કહ્યું એવું કળ નથી. પણ તારે ધરપીતાલમાં જવું પડશે. વીજળીએ કહ્યું કે અમે એને શી રીતે લઇ જઈશું? ત્યારે દાકતરે કહ્યું કે હું શેઠ પાસેથી ઝાડી મોકલાવું છું. પછી ગાડીમાં ધમલાને ધરપીતાલમાં લઇ ગયા. વીજળી પણ જોડે ગઇ. પાનકી બીજે દિવસે સવારે ધરપીતાલમાં ગઇ. ત્યાં એને બાળક રહવાનો અવાજ આવ્યો. અને જાણે કેાઈ દાલરડું માવું હોય તેમ લાગ્યું. અને જાણે ગાનારનો અવાજ પોતાના જીવેજ હતો.

“બાળને હીચકે હીરની દોરી
દાલ દાલ.
એટલામાં વીજળી એને જળી. એણે કહ્યું કે રાત્રે દાકતરે વાદકાપ કરી, બધું ઠીક હતું, પણ સવારે તારા બાપ દેવલોક થઇ ગયા. દાકતરે કહ્યું: વહેલા આવ્યા હોત તો બચત....

વીજળી ઝુપડે પાછી જાય છે. ત્યાં રડાકુટ કરે છે. પાનકી પણ સ્તબ્ધ બની અજોલી હોય છે. અને બધું જોઇતી રહે છે. તે આંખ ઢંચી કરે છે તો વિચાર સૃષ્ટિ-સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જતી રહે છે, અને સામેજ એનો શેઠ રુદ્રસ્વરુપે ઉભેલો દેખાય છે.

“બેબી” રડે છે, અને તું ઉઠ્યા કરે છે?” એમ કહીને એક તમાચો જોરથી લગાવી દે છે. પાનકીનો માથો ઝચ્ચચ્ચે છે, મગજ પણ ઝચ્ચચ્ચે છે અને થોડીયાની દોરી એણે છે અને વળી મજુગણુવા મારે છે:

બાઈ મારો ક્યાં ગયો,
રાજવાડીએ રમવા ગયો. દાલ દાલ.

પરંતુ થોડીજ વારમાં, પાછા પેલા પડખાયા દાલે છે, પાછા પેલાં વાદળાં દોડે છે, અને

થોડી વારે વાદળાં, પંખી, પથ્થુ. અને માણસો અધાંજ સુવાળા કાદવમાં સુનેલાં દેખાય છે. પાનકીને પણ અદુજ ઉંચ આવી ગઇ છે. એ પણ સુવાળી દુઝા કરતી હોય છે. પણ બાળુમાંજ તેની માતા છે. એનો બાપ ધરપીતાલમાં મરી ગયો. પછી ઝુપડું ખાલી કરી મા-દીકરી બંને શહેર તરફ આવવા નીકળ્યાં. બીલીમોરા જઈશું તો ક નોકરી મળશે. ધરયાં ધરયાં જાય. રસ્તે બીખ મિત્ર અને રાત્રે ગમે ત્યાં પડી રહે. એની માએ કાષ્ટની પાસે દાધ લાંબાગ્યો અને બોલી:

“દયાની ખાતર કે આપો, કાલનાં જુખ્યાં છીએ” પાનકી તો સ્તબ્ધ થઇને જોઇ રહી હતી. કેંક મળશે કે નહીં, એ વિચારમાંજ હતી. એટલામાં એક પરિચિત અવાજ સંભળાયો:

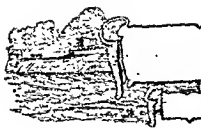
“બેબીને, આમ લાવ.”

પાનકીને ક જામજ પડી નહી. અદા વળી બેબી ક્યાં છે? તરતજ પડખામાં ભાત પડી.

“દોરની માફક ઉઠ્યા કરે છે. બેબી રડી રડી સીક થશે તેનુંએ જ્ઞાન નથી ઉઠ.”

હવે પાનકી સમજી, આંખ ઉઘડી મઠ. રસ્તો નથી, માતા નથી. જ્ઞાન આપનાર નથી. બેબીના રડવાથી બાપ જાગી ઉઠ્યાં. હવે જોગ લાગ્યા. માએ બાળકને ધરડાવ્યું, પંખાવ્યું. અને થોડી વારે જાનું ગળીને પાછું થોડીઆમાં સુરાડ્યું. પછી કહ્યું: “હવે જરા ખાન રાખજો. થોડીધું દલાવીશ તો બેબી તરત જીવી જશે.”

બાપ ગયાં. હજી પાનકીનું મગજ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતું નહોતું. સ્વપ્ન ક્યું હતું? મા સાથે ફરતી હતી અને બીખ માંમતી હતી તે કે બાળક ઉંધાડતી હતી અને નોકરી કરતી હતી, તે! છતાંએ તેણે આમ તેમ જોયું.



બાદશાહ 'ઝફર'



લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

ર. ભાઈ સાદિક મુગલ સત્તાના છેલ્લા રાજવીના અંતિમ દિવસોની દદલરી જીવનકથા સરળ ને સચોટ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે ભાષા જન્મથી તુર્કી છતાં ગુજરાતી ભાષાને સ્વભાષા કરી ગુજર સાહિત્યમાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યા કરે છે. તેમના આ પ્રયાસમાં અમારી સાહાનુભૂતિ છે અને અમે તેમને સફલતા ઇચ્છીએ.

અંગ્રેજોએ વાણીઆશાહી ગતે હીંદુ-સ્થાનના રાજકાર્યમાં પણ પેસારો કર્યો અને ધીરધીરે પોતાનું શાસન જમાવ્યું. ૧૮૫૭ ના વિગ્રહ પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો રાજ-વહીવટ હાંદી પ્રજાને કચરી નાખનારો અને શુલાભી :લાદનારો હતો. જુદાંજુદાં રાજ રજવાડાઓને એક પછી એક ઊંચિતલિત કરી તેમની સત્તા નિર્બલ બનાવી. તેમના વીર્યનું ને શૌર્યનું હરણુ કરી લીધું. અને એક પછી એક રાજ્યોને પોતાના રાક્ષસી ઉદરમાં સમાવી સત્તાની ભુધાને શાંત કરવા લાગ્યા.

તેમનો આ સત્તાલોભ હાંદનો-હાંદની રાષ્ટ્રીયતાને કચરી રહ્યો હતો. અસહ્ય દુઃખો સામે નિર્બલમાં નિર્બલ મનુષ્ય-મરણને દારે ઉમેલો પાંચર માનવી પણ એક વખત સામે થઈ જાય છે. ને બનતું બધું જાળ વાપરી મોક્ષ કે મરણ મેળવે છે.

ત્રાસ ને શુલાભીનાં દુઃખોથી ઝળી ઉઠેલા હીંદ આ સામે પડકાર કર્યો અને ૧૮૫૭ નું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (war of Independence) આરંભાયું. કાંઈ કહે છે કે આમાં બાહદુરશાહ બાદશાહ અંગ્રેસર હતા કાંઈ ઇતિહાસકારો તેને નિર્દોષ ઠેરવે છે. ગમે તે હો ! પણ અંગ્રેજ સત્તાએ આ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના અંતમાં મોગલ સમ્રાટને જવાબદાર ગણી તેના પ્રાંથે જે ધાતકીપણું ને રાક્ષસીવેડા કર્યા છે તે ખરેખર તેમની પાશવ-વૃત્તિની સાક્ષીરૂપ બને છે.

આ પુસ્તકમાં ભાઈ સાદિક બાદશાહ 'ઝફર'ની અને તેના કુટુંબીજનોની કરુણ કહાણીઓ એકઠી કરી છે.

એમના ગત વૈભવ વિલાસ સાથે તેમના નિઃશ્વેષ દુઃખો જીવનને સરખાવીને જે કરુણ રસ તેમણે રેલાયો છે તે વાંચી હરેક માનવીનું હૃદય કંકળી ઉઠે તેમ છે.

ભાઈ સાદિક સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરવાના લોભને જરા થોભાવ્યો હોત તો કેટલીક જગાએ નિરર્થક શબ્દ પ્રયોગ કરવામાંથી સહેજે ઉગરી ગયા હોત. અને આ આખી વાર્તાનો આધાર પણ જણાવ્યો હોત એ ઇચ્છવા જેવું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રા. કન્યાલાય માણેકલાલ સુનશીએ લખી છે. તેમણે ૧૮૫૭ ના હીંદુસ્થાનની કંપનીની, ને દેશીઓની સ્થિતિ-

ને રાજનીતિ સખળ સૈલીમાં સચોટ પરિચય કરાવ્યો છે.

એ આખાએ બેનસીય કુટુંબની કેટલીક કહાણીઓ અને રણુ કરીએ છીએ.

બહાદુરશાહ

હીંદના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું તે ૧૮૫૭ નું વર્ષ હતું. કેાણુ બલે કેમ પણ તે વર્ષમાં સમસ્ત હીંદના ખુલ્લેખુલ્લે નવજીવન જળકારા લઇ રહ્યું હતું. પગ સ્થિર કરતી પરદેશી સત્તાને નાણુદ કરવા કેટલાંએ રાષ્ટ્રપ્રેમી દેવો ધબકારા લઇ રહ્યાં હતાં.

એક મહાનલ પ્રકટાવવાની લગભગ બધી સૈન્યારીઓ યદ્ય ગદ્ય હતી. માત્ર ચીનગારી ચાંપવાનીજ વાર હતી. એવામાંજ કે સન્તોગ-વશાત્ દેશી લશ્કરમાં અસતોષ ફેલાયો અને આ રીતે હીંદમાં એક ભારે વિપ્લવ શરૂ થયો. છેક લંકાથી કાશ્મીર સુધી ને દારકાંથી જગન્નાથપુરી સુધી ચારે દિશાએ આ વિપ્લવની અગ્નિ બોતબોતમાં વીંટળાઇ વળી.

૧૮૫૭ ના યુદ્ધને કેટલાક સીપાઇઓનો બળવો ગણે છે. ૧૮૫૭ નો વિગ્રહ-નહીં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ-હીંદુસ્ત્લીમ-એક પ્રજા ને એક રાષ્ટ્રનો આગળ ને આગળ ધસી આવતી પ્રજા સામે તે સત્તાને દૂર ફેંકી દેવાનો, તેને નિર્મૂલ કરવાનો એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન હતો. વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણની ઉણપને લઇ આમાં સફલતા ન મળી અને સદીઓની શુલાભીનો પ્રવેશ થવા પામ્યો.

દક્ષિણમાંથી નાના સાહેબે યુદ્ધના શંખનાદો ફુંક્યા અને વીરનારી લક્ષ્મીબાઇને લઇ તે છેક દોહલી સુધી જઇ પહોંચ્યા.

દોહલીમાં તે સમયે મુગલસમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહનું શાસન હતું. શાસન માત્ર નામનું

હતું. તેની સત્તા કંપનીને વાર્ષિક દસ લાકારના દરમાયાથી વરી ચુકી હતી.

બહાદુરશાહનું જીવન ભક્તિપરાયણ હતું. તે સંત હોતો ને કવિ હોતો. સંતસાધુ ને કવિ-જનોના મંડળથી તે આખો દિવસ ઘેરાયેલો રહેતો. તેનું જીવન સાદું ને પવિત્ર હતું. તેની ભાષા આડંબર રહિત ને સરળ છતાં સચોટ ને ભાવવાહી હતી. તેમાં માધુર્ય ને માદૈવ છતાં પુરુષદ્વયની મજબૂતા રહેલી છે. તેના કાવ્યમાં અમક હતી ને રાષ્ટ્રપ્રેમ હતો. તે

માઝીઓએ જુ રહેગો બળ તલક ઈમાનકી
તણ તો યંડન તક ચઢેમી તેમ દીંદુરયાનકી.

ગાઇ દેશના શહીદાને ઉત્સાહ ને આશા અર્થે છે.

ઉર્દુ ભાષાના ઉસ્તાદ કવિઓ ગાલીબ અને અઝોક તેના આગ્રિત અને મિત્ર હતા.

બહાદુરશાહને અનેક સ્ત્રીઓ હતી. પરંતુ રાણી ઝીનતમહેલ તેની માતીતી રાણી હતી. તેનામાં જીતનની દુરનું સર્વાંગ સૌંદર્ય હતું. સીતા ને દમયંતીની પતિભક્તિ ને દ્રૌપદીની મહત્વાકાંક્ષા ને કાયદેસર હતાં. આમ રૂપ અને શુભનું અજબ મિશ્રણ ત્યાં દર્શન દેતું. તેણે બાદશાહને વશ કર્યા ને તે સમયના પરિમિત રાજ્યનું શાસનચક્ર સ્વહસ્ત કર્યું. અને પોતાના અખુટ કાર્ય બજે કરી તેણે રાજ્યમાં ચોરાં શાંતિ, સ્વસ્થતા ને ચેતન આપ્યાં હતાં.

૨

સવારનો પહોર હતો અને બાદશાહ પ્રભાતની પ્રથમ નમાઝ પઢી રહ્યા હતા. ત્યાં બહાર ચોરું લશ્કર દોડતે ઘોડે આવી પહોંચ્યું અને રાજમહેલના લાલ કીલ્લાના દરવાજા બંધાયે બેઠે થઇ ગયા.

બહાદુરશાહે થાંત ચિત્તે ને કુઝી હદયે
ખુદાની બંદગી કરી. નમાઝ પુરી થયા પછી
તેણે તેના કુટુંબી જનોને એ ધીરજના શબ્દો
કહ્યા ને સૌને લખ તે નાસ્તી છુટયો.

મીરજા ઇલાહીબક્ષ બાદશાહનો કોષનજીકનો
સગો થતો હતો. બાદશાહને, તેની રાણી ઝીનત-
મહેલને અને તેના પ્રિય પુત્ર જવાંબખતને પોતાને
ઘેર તે લખ આળ્યો. ત્યાંથી તેઓ હુમાયુના
મકબરામાં જઈ લરાયાં.

પરંતુ ત્યાં તેઓ વધારે દિવસ આ અદ્ય
સુખ પશુ ભોગવી શક્યાં નહોં. અંગ્રેજ કર્મચારી-
ઓ બાદશાહને અને કુટુંબને અપરાધી
જણતા હતા. તેઓ તેને ને તેના કુટુંબને પકડી
શિક્ષા કરવા તલપી રહ્યા હતા. અને આ સત્તાના
એક પ્રતિનિધિ હાસને આમને પકડી લાવવાનું
બીડું ઝડપું હતું.

‘ધર પુટે ધર જાય’ અને હીંદુસ્થાનના કમ-
નસીબે દરેક યુદ્ધમાં પરદેશી સત્તાએ સામા
પક્ષમાંથી કોષ સ્વાર્થીને વશ કરી સામ્રાજ્ય
જમાવ્યું છે. ‘રજબઅલી’ નામના બાદશાહના
કોષ સગાએ હાસનને સહાય કરી અને
બાદશાહના ગુપ્ત નિવાસની લાજ આપી.
હાસન ૫૦ સૈનિકો સાથે વીજળાને વેગે ત્યાં જઈ
પહોંચ્યો અને મકબરાને ઘેરી લીધો. ઘણા
સમય સુધી બાદશાહની બહાર આવવાની રાહ
જોતો તે થંભ્યો પણ કોષ બહાર ન આવ્યું
હોય તે કંટાળ્યો અને બાદશાહને તાબે થવા
કહેણ મોકલ્યું. અને તેમના શરીરને ઇંજ નહોં
પહોંચાડવામાં આવે કે તેમની માનહાનિ પણ
નહોં થાય એમ ખાત્રી આપી. દૂરદર્શી બાદશાહ
તેના કુટુંબ સાથે બહાર આવ્યા અને હાસનને
શરણ થયા.

વિજેતાના મંદથી અંધ બનેલા ગેરાઓને

બહાદુરશાહની શુદ્ધ બુદ્ધિમાં અણવિશ્વાસ ઉપજ્યો
હતો. તેમને તો આ મુગલ સત્તાના છેલ્લા
પ્રતિનિધિનું સાલ સદાને માટે દૂર કરી સ્વસત્તા-
નું પ્રાપ્ત્ય વધારવું હતું. આખરે દીલ્હીના જે



શાહનંદો જ સંબખત.

હીવાને ખાત્રમાંથી બહાદુરશાહના હુકમો નીકળતા
તેજ દીવાને ખાસમાં બાદશાહ પોતાનાજ તાજ
સામે કેદી તરીકે ઉભો. અને તેજ તાજમાંથી
અંગ્રેજ સત્તાના પ્રતિનિધિ મંડળે તેના ન્યાય

કર્ચો. તેને પદબ્રજ કર્યાનું અને ફાંસીની સગ્નનું ફરમાન સુણાવ્યું. પણ ઉપલી કોટે બાદશાહની વૃદ્ધાવસ્થાની ક્યા ખાબ આ ફરમાન જરા ફેરવ્યું અને જાંઘળી પર્યંત આન્દામાન બેટ કે ગવનર જનરલને રહે તે સ્થળે દેશનિકાલને એકાંતવાસની સગ્ન યદ.

બાદશાહને રંગુનના કેદખાનામાં પુરવામાં આવ્યા. તેની પ્રિય પત્ની ઝીનતમહેલ અવિચલ શ્રદ્ધાથી આ સૌ સંકટોમાં તેની સાથે રહી. ૧૮૫૭ ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે સુખવૈભવ પર બાદશાહી બોગવેલા તે બહાદુર શાહના છેલ્લા દિવસો વીશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“હું એ અશક્ત ને વૃદ્ધ શહેનશાહને મળ્યો છું. તેના શબ્દમહેલમાં નહીં. પણ રંગુનના કેદખાનામાં. એક સડી ગમ્બેલી ને ગંધાતી કોટડીમાં તે બીસ્તરા ઉપર પડ્યો હતો. તેની પાસે ઓઢવા માટે એક માત્ર ગોદડીના ગાબો હતો....બહુ મુશ્કેલીથી તે બેઠો થયો અને તેણે મને તેનો રોગથી અવાહ ગમ્બેલી હાથ દેખાડ્યો. હાથની આમડી કાઢી ગઈ હતી. કેટલેક સ્થળેથી માંસના લોચા લખડતા હતા અને પર ને લોહી ગળતાં હતાં. તેના ઉપર હજારો માખીઓ બમણતી હતી. તેમાંથી દુર્ગંધ ચોપાસ ફેલાઈ રહી હતી. તેની આંખે બરાબર મુઝતું નહોતું. અને આમ થયાનું એક કારણ એ હતું કે તે પુરતું પાણી પણ મળતું નહીં. ઘણા કરણ સ્વરે—મારા વજ જેવા દેખાનેએ પીંગળાવી નાખે તેના સાદે તે ધીરથી બોલ્યો ‘મને કે ખાવાનું મળતું નથી.’ અને કોઈ ગરીબમાંએ ગરીબ બીખારી પેટ થાબડી બતાવે તેમ તેણે કહ્યું. મારાથી આ દસ્ય બેધું ન. ગયું. તેના તરફ આપણે જે આવી ફરતાભરી વર્તણૂંક ચલાવી-

છીએ, તે વીશે હું મારો મત આપતો નથી, પણ પુછું છું કે એક વખતના સુખી બાદશાહને આમ રીખાવવો એ શું આપણને જાણે છે?”

અને આ દુઃખી બાદશાહે રીખાતાં રીખાતાં ૧૮૫૭ ના નવેમ્બર માસની ૭ મી તારીખે દેહત્યાગ કર્યો.

વાચક! આ બાદશાહના કરણ અંત ઉપર બે અશ્રુ સારી હૈયું હાથ ન રહે તેવી તેના કુટુંબીઓની કરણ કથા આપણે ઉકેલીએ.

૩

તોપોના ગગનભેદી અવાજો થતા ને બીજ તરફ મુઝાંના ઢગલા થતા. શહેરમાં ચોમર નાસભાગ થતી હતી. આ વખતે દીલ્હીના લાલ કીલ્લામાંથી શાહનંદાઓ ન્યાં દાવે ત્યાં નાસ ભાગ કરવા લાગ્યા. જોરા સીપાઈઓ કતલ કરતા આગળ ને આગળ ચાલ્યા આવતા હતા. તેમણે નાસી જતા શાહનંદાઓ ઉપર ગોળાઓ નો વરસાદ શરૂ કર્યો. સવારીના ઘોડાઓ અને શાહનંદાઓ ઉપરાઉપરી જમીન ઉપર પડકાઈ પડતા હતા.

આ મેળામાં બાદશાહ ઝફરનો પૌત્ર મીરઝા નસીરુલમુલ્ક બેભાન થઈ પડ્યો હતો. તેને કોઈ સીપાઈએ પકડ્યો અને અંગ્રેજી હાવણીમાં કેદ કરી લઈ ગયા. થોડીવારે તેને કોઈએ છુટા કર્યો અને લાંથી નાસી જવા મુક્યું.

સુખ વૈભવમાં ઉછરેલાને ઘટપટ નાસી જવું કેટલું ભારે પડે? પગમાંથી લોહીની ડાબો કુટતી અને મોટે તરસની જારી વળતી. જંગલનાં ઝાડવાંના ઉઝરડાથી તે લોહીલુહાણ બનતો. મહામહેનતે પડતો આખડતો થોડે દૂર એક ઝાડ



બાદશાહ 'અફઝલ' મરણપથારીએ

તમે કેટલાંક માણસોનો પડાવ હતો ત્યાં તે ગયો. અને ત્યાં જતાં જ એક લાપંકર દસ્ય જોઈ તે ત્રાસી ઉઠ્યો.

આ માણસ-પશુઓનું ટોળું એક બાળકની બેની બહેન ઉપર જીલમ મુશર્રાનું હતું. તેણે એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો અને તેની બહેનની વહારે તે દોડ્યો. ને પેલા ભુખ્યા નરપશુઓ આની ઉપર તુટી પડ્યા.

આ બંને લાઈબહેનનું મૃત્યુ જ થાત પણ દૈવવશાત્ અગ્નિજ્વલરકર આવી પહોંચ્યું અને બાદશાહી કુંડુબના નખીરાઓ છે જાણી તેમને લઈ તેમના વડા સમક્ષ રજુ કર્યાં. દુઃખો ન સહન થવાથી તે કુલની પાંદડી સમી બાળકનું મૃત્યુ થયું અને આખરે કેટકેટલાંએ દુઃખોને અંતે અગ્નિજ્વલના માસિક પાંચ પીઆના પગાર ઉપર કંડુ જીવનનો નિઃશ્વેશ લાગ ધ્રુવરહસિતમાં તે માળવા લાગ્યો.

અને આવા ઘેર અત્યાચારનાં ભોગ

બહાદુરશાહનો બાઈઓ, તેમનાં પુત્રપુત્રીઓ અને પૌત્રો થઈ પડ્યાં. કોઈ મહેનતમજૂરી કરી, બીજા માગી મૃત્યુની રાહ જોતાં ગમે તેમ જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યાં; તો કોઈ આયડી આયડી ભુખેને તરસે રીઆઈ રીઆઈ મરણને શરણ થયાં.

અને આ રીતે તે બાદશાહી કુંડુબનો જોતજોતામાં વિનાશ થયો.

તે કવિ 'બાદશાહના શબ્દો

દમદમીઓ મેં દમ નહીં અળ ખેર માગો બનજો; અથ 'જફર' ઠંડી દુધ સમરોર હોઈ સ્થાનકી.

સાથે આપણે સહમત થઈ ઉચ્ચાર્યું કે

હમતો કહતો હમે 'જફર' જો કે તકરીરસે હો.
હમે યહી બાત બજા.

અને—

અથ 'જફર' કાયમ રહેગા જબતલક

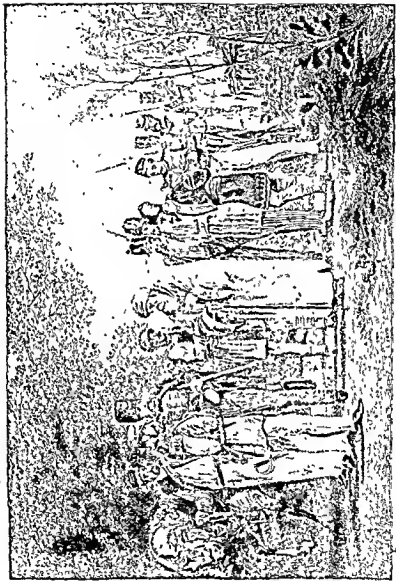
સુલજારિ હોઈ.

અખતરે ઇકબલ હસ શુલકા અજાત

બજેગા!

એવી સુખદ આશા સાથે આપણે વીરમથું!





બાદશાહ 'અંદર' સફુળ હાસનને તાબે થયા.

બાદશાહ 'અંદર']

[કાલિંક ૧૯૮૨]



युवराज]

५

* [कालिक १८८२]

युवराज सैन्धो.

प्रो. सी. सी. शाह.

नियमित व्यायाम : स्नायुयुद्ध शरीर.



ગુજરાતી સેન્ટો લાઈ છોટુસિંહ.

લગભગ ૧૯૦૩ ના સમયથી ગુજરાતમાં એક સંસ્થા અનિ ઉપયોગીની અને મહત્વની પણ મૂક સેવાઓ કરી રહી છે. એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સાદો ને સરલ છે. પણ તેની મહત્વાકાંક્ષા દુર્ગમ છે.

ગુજરાત ગરીબડી ગુજરાત વધેલી ગણાતી આવી છે. પરંપ્રાંતીય લોકોને ગુજરાતનાં વિલાસ-વૈભવ માટે જોડાઈ માન છે તેટલું માન તેની આર્થિક સંપત્તિ માટે નહોતું. અને આ માન્યતાને દૂર કરવામાં, ગુજરાતને બહાદુર ને વીર ગુજરાત બનાવવામાં ઉપયુક્ત સંસ્થાનો ફોજો વિશેષ ને અવિસ્મરણીય છે.

આ સંસ્થાના સ્થાપક ને સંચાલક તે સાધુચરિત શિક્ષક છતાં સૈનિક એવા છોટાલાલ પુરાણી.

પુરાણીલાઈએ બ્યાબામતો પ્રચાર કરવા વડોદરામાં એક બ્યાબામશાળા ખોલી અને એક દસકામાં તો ગુજરાતમાં લગભગ બધાં મોટાં શહેરોમાં—અમદાવાદ, આણંદ, નડીઆદ, ભરૂચ, આંતીજ ને પાટણ, એમ ઘણે સ્થળે અખાડા શરૂ થયા.

ભાઈ છોટુસિંહ (પ્રે. સી. સી. શાહ) એ પાટણના અખાડાનું પરિચાલન છે. તેમને નાનપણમાં કસરતનો જરાયે શોખ ન હતો.

પરંતુ અણુગમોજ હતો. એક દિવસ એક નાના છોકરાએ તેમને તમાચો એવો તો ખેંચી કાઢ્યો કે એ ધડી તેઓ ખેંચી ગયા. આ બનાવે તેમના જીવનમાં એક મહત્વનો ફેરફાર કર્યો. સારથી તેમના બધું સાથે તેમણે અખાડે જઈ શરૂ કર્યું.

શરૂઆતમાં તો તે ત્રણ દંડ કાઢતાં જોવામાં આવતા. બાનામાં નાના છોકરા સાથે કુસ્તી મારતાં એકજ ઝપાટે ચત યથ જતા.

ધોરેથીને ને નિશ્ચિત અતિથી તેમણે બ્યાબામ વધાર્યો. એ વર્ષે તેઓ ૧૦૦૦ દંડ ને ૧૫૦૦ બેઠક સામટી મારી શક્યા. ત્યાર પછી તેમણે કુસ્તી પણ કેળવી. અને એકાદ વર્ષ પછી તેઓ રાધનપુર તરફ ગયા. ત્યાં નહીં ફાવવાથી પાછા આવ્યા. પણ ત્યાંના વાતાવરણે તેમના મનમાં એક છાપ પાડી દીધી અને તે સુરીરને અત્યંત વજ્રકાય બનાવવું.

કુસ્તીમાં, જરા વધારે હથેલી જામી એટલે તેઓ 'રશીઅન રીંગ'ના ઉપનામથી ખ્યાતિ પામેલા બીસ્કો નામના યુરોપના પહેલવાનને (જે કે તેના કરતાં સવાયું વજન હતું તોપણ) એકજ સેકન્ડમાં ચત કરી અને તેમના 'સોખંડી બીજ' મીનીટમાં તોડી જીમશક્કર ચમેલા પહેલવાન ગામા પાસે

: [વધુ મધ્યે જુઓ 'પૃષ્ઠ ૨૧૧']

૧૧. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા
 ૧૨. જટાશંકર જયચંદ આદીલશાહ
 ૧૩. માવજી ગોવિંદજી
 ૧૪. દેવીદાસ જે. દેસાઈ
 ૧૫. મુલાખરાય એન. જોષી
 ૧૬. દાધીય
 ૧૭. બંવાનીદાસ એન. મોતીવાલા
 ૧૮. શેઠ પુરુષોત્તમ મધુરાદાસ
 ૧૯. કનૈયાલાલ હરદેવરામ વંકીજી
 ૨૦. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
 ૨૧. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
 ૨૨. નગીનદાસ ત્રિલુવનદાસ મારતર
 ૨૩. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
 ૨૪. નટવરલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ
 ૨૫. એન. એચ. જોલગામવાલા
 ૨૬. શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણુજી
 ૨૭. નમદાશંકર જેઠાલાલ ત્રિવેદી
 ૨૮. નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈ
 ૨૯. નટવરલાલ હ. ભગવતી
 ૩૦. પ્રહલાદભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ
 ૩૧. પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસ
 ૩૨. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી
 ૩૩. પરશુભાઈ વહાલાભાઈ શર્મા
 ૩૪. પરશુદાસ લાધાભાઈ મોદી
 ૩૫. પી. જે. મર્ઝ્યાન
 ૩૬. પૃથ્વી હ. શુક્લ
 ૩૭. બટ્ટભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડીઆ
 ૩૮. સૌ. બચુભાઈ ધરમસી
 ૩૯. રા. બી. કે. દેસાઈ, એડવોકેટ
 ૪૦. સૌ. ભાનુમતી કણ્ઠીઆ
 ૪૧. રા. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવડી
 ૪૨. મંગળદાસ ખી. મહેતા
 ૪૩. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
 ૪૪. મનસુખલાલ આમ્બારામ મારતર

૪૫. મણિલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ
 ૪૬. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
 ૪૭. મુલચંદ તુલસીદાસ તેલવાળા
 ૪૮. મકનજી જુહાભાઈ
 ૪૯. મનુભાઈ માધુભાઈ ઠાકેર
 ૫૦. મંગળદાસ વી. દેસાઈ
 ૫૧. મોરારજી મા. કામદાર
 ૫૨. માણેકલાલ સોલીસીટર
 ૫૩. મંગળદાસ મંજારામ પકવાસા
 ૫૪. માધવલાલ મકનજી ભટ્ટ
 ૫૫. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાડી
 ૫૬. રંજિતલાલ હ. પંડ્યા
 ૫૭. લક્ષ્મીનારાયણ વિ. વૈદ્ય
 ૫૮. લાભશંકર પ્ર. ભટ્ટ
 ૫૯. લાલજી ગોકુળદાસ કાપડીઆ
 ૬૦. સ્વ. રસિકમણિ બાલમુકુંદ દેસાઈ
 ૬૧. સૌ. રમીખાઈ કામદાર
 ૬૨. રણછોડદાસ ભ. લોટવાળા
 ૬૩. રણછોડદાસ ના. મચ્છ
 ૬૪. રાજેન્દ્ર સો. દલાલ
 ૬૫. રમણિક અ. મહેતા
 ૬૬. વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય
 ૬૭. વિજયરાય ક. વૈદ્ય
 ૬૮. વી. એન. પકવાસા
 ૬૯. શંકરપ્રસાદ જી. રાવળ
 ૭૦. શંકરભાઈ જોરાભાઈ અમીન
 ૭૧. મીસ શીરીન ધનજીશાહ દાલીઆ
 ૭૨. ડાક્ટર સુભંત અ. મહેતા
 ૭૩. રા. સન્નુખલાલ ઝ. પંડ્યા
 ૭૪. સામળદાસ લ. ગાંધી
 ૭૫. એસ. એ. બ્રેક્સ્લી
 ૭૬. સાદીક
 ૭૭. શયદા
 ૭૮. સુરજમલ લક્ષ્મણાઈ ઝવેરી

રા. એસ. કે. હોડીવાળા
સૌ. સરોજ નાનક મહેતા
રા. હોમતલાલ ગ. અંગરીઆ
„ હરિપ્રસાદ ગૌ. ભટ્ટ
„ હાસમ હરજી ચારણીઆ
„ હરિસિદ્ધભાઈ વ. દીવેટીઆ
„ હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી
„ હીરાલાલ જે. કણીઆ
સૌ. હંસાબેન જે. મહેતા
રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન

હોદ્દાની રૂએ
રા. બ. હરંગોવિંદદાસ દા. કાંટાવાળા
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
„ નરસિંહરાવ ભો. દીવેટીઆ
રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
„ હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
„ ભરતરામ ભા. મહેતા
„ મનહરરામ હ. મહેતા

ઉપર પ્રમાણેનાં નામો નક્કી થયા પછી બીજાં વધુ નામો પાછળથી સુચવવા જેવાં લાગે તે
રા. મનહરરામ મહેતા ઉપર મોકલી આપવાની રા. ઝવેરીએ સુચના કરી હતી.

ત્યાર બાદ નીચેનાં ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થતાં તે સર્વાનુમતે મંજૂર થયો હતો.

ઠરાવ

“કારોબારી મંડળના સભ્યોની શી રી. ૧૦) રાખવી અને તે રૂપીઆ સત્કાર મંડળની
શી નાણી થાય તેમાં મળેરે લખ આ સભ્યોને તે મંડળના સભ્ય થવાનો અધિકાર આપવો.”

ઉપરનો ઠરાવ મંજૂર થયા પછી પરિષદના મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ આ કારોબારી
મંડળની પહેલી બેઠક તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ને શનિવારે “સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી મેમોરીઅલ બીહોગ”
માં બોલાવવા સંબંધીતું નોટી સ્ટનું છાપેલું કાર્ડ સભા સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું, તેમાં વધુમાં
જણાવેલું કે જે સભ્યો તરફથી કારોબારી મંડળની શીના રી. ૧૦) તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ની બેઠક
શરુ થતા પહેલાં મળ્યા હશે તેમનેજ તે સભામાં મત આપવાનો હક રહેશે.”

પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા જરૂરપાસ્ત થઇ હતી.

૩

કારોબારી સભાનો અહેવાલ

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી સભાની પહેલી બેઠક રા. કૃષ્ણલાલ
મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ને શનિવારે “સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી મેમોરી-
અલ બીહોગ” માં સાંજે ૫ વાગે મળી હતી, તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર
કરવામાં આવ્યા હતા:-

ઠરાવ તં. ૧

રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને કારોબારી સભાના પ્રમુખ નીમવામાં આવે છે.

દરખાસ્ત મુકનાર: રા. ક. મા. મુનશી.

: અનુમોદન આપનાર: રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ઠરાવ નં. ૨

નીચે લખેલા બે સભ્યોને કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખો નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. વિશ્વનાથ પ્રથુરામ વૈધ.

૨. „ જહાંગીર જમશેદજી વીમાદલાલ.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

અનુમોદન આપનાર : રા. સન્મુખલાલ ઝ. પંડ્યા.

ઠરાવ નં. ૩

નીચે લખેલા દસ સભ્યોને મંત્રીઓ નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. મનહરરામ મહેતા

૬ ગં. સ્વ. રસિકમણી દેસાઈ

૨ „ ચંદ્રશંકર પંડ્યા

૭ રા. એસ. કે. હોડીવાળા.

૩ „ કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

૮ „ હાસમ હીરજી ચારણીઆ.

૪ „ મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ

૯ „ ગોકુળલાલ દો. ભટ્ટ.

૫ સૌ. લીલાવતી શેઠ

૧૦ „ લાલશંકર મ. ભટ્ટ.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુમોદન આપનાર : રા. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દેસાઈ

ઠરાવ નં. ૪

નીચેના ત્રણ સભ્યોને ખજાનચી નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. શુભાષયંદ દેવચંદ ઝવેરી.

૨ „ મંગળદાસ બી. મહેતા.

૩ „ મણીલાલ ડાહ્યાલાલ નાણાવટી.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર

અનુમોદન આપનાર : રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

ઠરાવ નં. ૫

નીચેના સભ્યોની વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવામાં આવે છે અને તેને આવડી ફંડ પરિપક્વે અંગે સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનો, દ્રવ્ય ઉધરાવવાનો અને વ્યય કરવાનો અધિકાર આપ્યો આવે છે :

૧ રા. કર્નેલાલાલ માણેકલાલ મુનશી (અખલા)

૬ રા. સન્મુખલાલ ઝવેરલાલ પંડ્યા.

૨ „ નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્તર

૭ „ પરશુભાઈ વહાલાલાઈ શર્મા.

૩ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ ઝવેરી.

તથા

૪ „ શંકરપ્રસાદ જમનલાલ રાવળ.

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થો.
(પ્રમુખસ્થાન)

૫ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈષ્ણ.

ઠરાવ નં. ૬

નીચેના સભ્યોની નિયંત્રક સમિતિ (નિરીક્ષક મંડળ) નીમવામાં આવે છે, અને તે ઉપર વિદ્વાનોને તે મંડળમાં દાખલ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે :

- | | |
|---------------------------------------|-----------------------------------|
| ૧ રા. નરસિંહરાવ ભો. દીવેરીઆ (અધ્યક્ષ) | ૧૦ રા. અંબાલાલ ભુ. જાની. |
| ૨ „ કેશવલાલ હ. ધ્રુવ. | ૧૧ „ દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. |
| ૩ „ હરગોવિંદદાસ ડા. કાંટાવાળા. | ૧૨ „ કનૈયાલાલ મા. મુનશી. |
| ૪ „ બળવંતરાય ક. ઠંકાર. | ૧૩ „ નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર. |
| ૫ „ રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ. | ૧૪ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ અવેરી. |
| ૬ „ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ | ૧૫ „ શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ. |
| ૭ „ જી. કે. નરીમાન. | ૧૬ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય. |
| ૮ „ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. | |
| ૯ „ હોમિતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ. | |

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થેરો :

દરખાસ્ત મુકનાર : સા. લીલાવતી શેઠ.

અનુમોદન આપનાર : રા. ધનસુખજી કૃષ્ણલાલ મહેતા.

કરોવ નં. ૭

નીચેના સભ્યોની ધૃતતાંત સમિતિ નીમવામાં આવે છે, જે પરિષદ અંગેની પ્રવૃત્તિઓને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરવા યોજના કરશે.

- | | |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| ૧ રા. મણિલાલ ઇ. દેસાઈ. (અધ્યક્ષ). | ૯ રા. પરબુદાસ લાધાલાલ મોદી. |
| ૨ „ પી. જે. મર્ઝ્યાન. | ૧૦ „ પરબુભાઈ વહાણાલાલ શર્મા. |
| ૩ „ ગગનવિહારી લક્ષ્મણાલ મહેતા. | ૧૧ „ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. |
| ૪ „ ઉછરંગરાય કે. ઓઝા. | ૧૨ „ નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર. |
| ૫ „ હરીપ્રસાદ ગો. ભટ. | ૧૩ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ અવેરી. |
| ૬ „ જમીનદાસ જમનાદાસ અંકલેસરીઆ. | ૧૪ „ શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ. |
| ૭ „ સામગદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી. | ૧૫ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વેઘ. |
| ૮ „ નટવરલાલ ધ્રુવજીરામ દેસાઈ. | |

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ, અને તીર્થેરો.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. કેશવપ્રસાદ છા. દેસાઈ.

અનુમોદન આપનાર : -

કરોવ નં. ૮

નીચેના સભ્યોની પ્રદર્શન સમિતિ નીમવામાં આવે છે, જેણે બ માસના મુદત દરમિયાન પરિવેશને અંગે પ્રદર્શન કરવું કે નહીં અને કરવું તો કેવા પ્રકારનું કરવું તે સંબંધી કારોબારી સભાને રીપોર્ટ કરવો.

- | | |
|--|---------------------------------|
| ૧ રા. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી (અધ્યક્ષ) | ૭ રા. મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી. |
| ૨ શ્રીમંત શેઠ પુરુષોત્તમ મથુરાદાસ | ૮ „ કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશી. |
| ૩ રા. કનૈયાલાલ હરદેવરામ વઝીર. | ૯ „ નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્તર. |
| ૪ „ જી. એસ. તારાપોરવાલા ફોટોગ્રાફર. | ૧૦ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ ઝવેરી. |
| ૫ „ ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય | ૧૧ „ શંકરપ્રસાદ છાનલાલ રાવળ. |
| ૬ „ યુનીલાલ મુરલીધર ઘોડી. | ૧૨ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈજ. |

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થેરો.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. મણિલાલ ધમ્જારામ દેસાઈ.

અનુમોદન આપનાર : રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

ઠરાવ નં. ૯

સરકાર મંડળના સભાસદ યવાની શ્રી રુપીઆ દસ રાખવામાં આવે છે. કારોબારી સભા લવાજમ તરીકે આપેલી રકમ સરકાર મંડળના લવાજમ રૂપે ગણાશે.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. મોતીચંદ ગી. કાપડીઆ.

અનુમોદન આપનાર : રા. મણીલાલ ધમ્જારામ દેસાઈ.

ઠરાવ નં. ૧૦

સરકાર મંડળના સભ્યો પરિષદના સભ્યો ગણાશે.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. બી. રમણલાલ મહીપતરામ.

અનુમોદન આપનાર : રા. ભરતરામ ભા. મહેતા.

ઠરાવ નં. ૧૧

કારોબારી સભાના કારમ માટે, સભાની બેઠકમાં હાજર રહેલા અધિકારીઓ ઉપર યોજામાં યોજા ૧૦ સભ્યો હાજર હોવા જોઈએ.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ નં. ૧૨

સાહિત્ય પરિષદની બેઠક ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં ભરવી.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ નં. ૧૩

સાહિત્ય પરિષદ મંડળના મંત્રાઓ અને પરિષદના માણ પ્રમુખો દરેક કમીથી સભાસદ ગણાશે.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

અનુમોદન આપનાર : રા. નરસિંહરાવ ભો. દીવેડીઆ.

ઠરાવ નં. ૧૪

દરેક કમીથી મોતપેતાનું કારમ નક્કી કરી લેશે.

રજુ કરનાર : રા. મનહરરામ હ. મહેતા.

અનુમોદન આપનાર : રા. ભરતરામ ભા. મહેતા.

પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

કસોટી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી]

કરવાનો શ્રમ નથી લેતોતો! એ ચિંતા હોય તો ચિંતાને પરહરો. યુદ્ધમાં તમારા પતિનો સંહાર કરીશું તોપણ અમે તમારા ભાઈઓ છીએ અને પિતાજી આપના ઉપર જેટલો ભાવ રાખે એટલાજ ભાવથી અમે તમારું પાલણુ પોપણુ કરીશું.”

પતિના મૃત્યુની વાત નીકળતાં જયતલદેવીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. બંને કાને હાથ દબાવી તે બોલી: “શિવ! શિવ! પ્રભુ! આ હું શું સાંભળું છું? મારા ભાઈઓ અને તેમની આવી ભાવના! ભાઈ, ભાઈ, આવો દુષ્ટ વિચાર તને કેમ આવે છે? નકકી એ તારા નબળા સમયની નીશાની છે. હું પણ તમારીજ બહેન છું, ક્ષત્રાણી છું, યુદ્ધનો મને ડર નથી, તેમાં મારા પતિનું મૃત્યુ થાય તેનો પણ મને ડર નથી. એવું મૃત્યુ તો સ્વર્ગ અપાવે. પરંતુ મને જે દુઃખ થાય છે તે એટલુંજ કે તમેા બંને ભાઈઓનો ને યુદ્ધમાં સંહાર થશે તો મારા પિતાના વંશનું ઉત્તરેન થશે.”

“તેની ચિંતા તમે ન કરો. ડરી જઈને આપ-દાદાની કાર્તિને ક્લંક ક્લંગાડું તેના કરતાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતાં નિર્વંશ જાય તે વધારે કાર્તિદાયક છે. વીરધવલ વીર છે તો અમે શું આપણા છીએ!”

“અત્યારે તમે લતે ચડયા છો એટલે નહીંજ માનો, પરંતુ તમારા બંનેની કેવા છે તે જાણો છો? તેની બરાબરી કરનાર અહીં કોણ છે? પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર ચઢીને બાણ ફેંકતા, ભાલા ફેરવતા, ખડ્ગ ખેલાવતા જેણે એમને જોયા હોય એની આંખ એમના ઉપર ફરીજ રહે અને એ એમને માને કે જગતમાં એમના જેવો બીજો વીર નર ભાણેજ દરી. અરે એ તો પોતાના

ચતુના કાળ સમા છે. તમે તેમનો હાથ અને તેમની શક્તિનો અનુભવ નથી કર્યો ત્યાં સુધી ભલે ખડાપ્રત્યો માર્યા કરો.”

“હશે એમની શક્તિ રહી એમની પાસે. અમને અમારી શક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.” સાંભળે છેવટનો ઉત્તર સંભળાવી દીધો.

“શક્તિનું તો વખત આવે પારખું થશે.” જયતલદેવી જવા માટે ઉઠી.

“અને હમણાંજ પારખું કરાવું તો?” ચામુંડનું મગજ ધમધમી ઉઠ્યું હતું.

“ગમે તેમ કરો તોપણ હું સ્ત્રી છું. સ્ત્રીને પીયર કરતાં પતિની કીંમત વધારે હોય છે. પતિ એજ સ્ત્રીનું જીવનસંસ્કર છે. તમારે પારખું કરાવવું હોય તે ખુશીથી કરાવો.” જયતલદેવી પણ હસે ચડી.

“કીક, ત્યારે તું અહીંથી જવાજ નહીં પાસે. યુદ્ધનું પરિણામ આવે ત્યાં સુધી આ દરબાર-ગડમાંજ તારે પુરાઈ રહેવું પડશે.” જયતલદેવી બહેન થઈને પોતાની વિરક્તમાં જાય એ ચામુંડને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

“તારા અશક્ય. જોઈ છું કે મને અહીં કોણ રોકી શકે છે? ચામુંડ! રજપુત કન્યાને શસ્ત્રાસ્ત્રના ખેલ ખેલતાં આવડે છે. પોતાની સ્વતંત્રતા કેમ જાળવવી તે એને બરાબર આવડે છે.”

“તને અહીં રોકા રાખીએ તો તું શું કરે?”

“દયીઆરની મદદથી મુક્તિ મેળવું.” જયતલદેવીના ઉત્તરમાં શાંતિ અને દટતા હતી.

“પરંતુ અહીં તને દયીઆર આપવાનુંજ કોણ?”

જયતલદેવીનો હાથ સપાટાબંધ પોતાના મસ્તકે તરફ ઉપડ્યો, અબોડા ભણી વળ્યો અને વિદ્યુતવેગે અબોડામાંથી તેણે કેક એમી કાઢ્યું.

“જોઈ આ કડારી? રજપુત સ્ત્રીઓનો

સંકટ સમયનો સારથી તે આ કટારી. આ કટારી મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે.”

કોધાવેશમાં જ્યતલદેવીનો અંબોડો છુટી ગયો. એક હાથમાં કટારને વિદ્યુત સમી ચમકાવતી, આંખોમાંથી કોધાગ્નિ વરસાવતી, દેવી ચંડિકા સમી જ્યતલદેવી પોતાના લાઘવો તરફ તિરસ્કાર અને કોધથી જોઇ રહી. સાંગણ અને ચામુંડ કોઇ જાદુગરના મંત્રથી મુગ્ધ બન્યા હોય તેમ આભા બની આશ્ચર્યચકિત તેજ તેના સામે જોઇ રહ્યા.

પોતાના લાઘવોને આવી વિચારસ્તર સ્થિતિમાં રાખીને જ્યતલદેવી જોતજોતામાં ત્યાંથી વિદ્યુત વેગે ચાલી ગઇ.

૬

દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં જઇ માનસંગ અનેલી માતુની સતી પાર્વતીની પાદક પોતાના લાઘવોનું અવમાન સહન કરવાથી મનમાં બળતી ઝગતી જ્યતલદેવી વીરધવળ પામે આવી અને સર્વ હકીકત જણાવી. વીરધવળ કોધથી સળગી ઉઠ્યો.

“એમ ? હવે ખાતરી થઇ ?” વીરધવળની આંખો કોધથી લાલચોળ બની ગઇ.

“હા પુરેપુરી.” જ્યતલદેવી વધારે બોલી શકી નહીં.

“ત્યારે હવે શું કરવું ?”

“આપની ઇચ્છામાં આવે તે. આપની જે મરજી તેજ મારી મરજી.”

“યુદ્ધ કરી નેએને દંડવા એજ એક ઉપાય હવે બાકી રહ્યો છે. પરંતુ તારા બાઈઓ કદાચ સંક્રામમાં હજાય તો હું.....”

જ્યતલદેવી સમજી ગઇ. “મને તેથી કેં માહું લાગવાનું નથી. એ તો ચરના સંક્રામ છે. સંક્રામમાં હજાય તેનો શોક શે ?”

“ધન્ય છે જ્યતલદેવી ! રજપુતાણીના મુખમાં આવાંજ વચનો શોભે. હું હમણાંજ મુદની તૈઆરી કરાવું છું.”

x

x

x

પ્રાતઃકાળ થયો અને બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ રણસંક્રામ ખેલવા નીકળી પડ્યા. જીવન કે મૃત્યુની શર્ત જીતવાની હોંસવાળા રજપુતો પ્રસન્નવદને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજીને મુઠ્ઠેદેરીને ધારે આભા અને એ દેવીને પ્રજન કરવા અધીરા થઈ રહ્યા.

કાછના મુખ ઉપર ચિંતા નહોતી, આંખો નહોતી, મૃત્યુનો ભય નહોતો. રણક્ષેત્ર એ તો રજપુતોની રંગભૂમિ સમું ગણાતું. ત્યાં વિજય-પરાજયના દાવ રમાતા. વીરશ્રીના વિજયધ્વજ ફરકતા, વિજયશ્રીનાં નીશાન મંડાતાં, એ રંગભૂમિ ઉપર શરના સંક્રામ ખેલાતા.

સાંગણ અને ચામુંડના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. જ્યતલદેવીએ કરેલાં વીરધવળમાં અતિ વખાણથી તેમને આનંદ અદ્યું હતું. અને વીરતાના અભિમાનવાળા એ વીરધવળને પણ જતાથી આપવું કે જગતમાં શેરને માથે સનાશેર પણ પડ્યા છે એવી દ્રઢ ભાવના તેમના હૃદયમાં જાગી હતી. પોતાના પ્રયત્ન સૈન્યને લઇ તેઓ યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા.

ભારે યુદ્ધ મધ્યું. અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર થયા લાગ્યો, અનેક અસ્ત્રો ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા. અનેક આયુધો સાગસામા પ્રહારથી ખડિત થયા લાગ્યાં. સમરાંગણ “મારો ! કાપો !” ના ખનિયોગાજી ઉઠ્યું. ધરીમાં ‘વીરધવળની જય’ બોલાવા લાગી તો ધરીમાં ‘ચામુંડરાજની જય’ના વિજયગાથો થવા લાગ્યા. સૈન્યના ધસારાથી ઉડતી ધુળથી આખું ગંગન છવાઇ ગયું.

૭

તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું. એટલે પારકું કોણું અને પોતાનું કોણું એમ કોઈ કોઈને ઝોળખી શકતા નહીં. સૌ કોઈ ઔર્યપૂર્વક સંહાર કરવામાં જ મચેલા હતા.

યુદ્ધ પુર જોસમાં ચાલી રહ્યું હતું એવામાં એકાએક છુમ પડી કે વીરધવલ પડ્યો. સાંગણુ અને ચામુંડરાજના મુખમાંથી આનંદધ્વનિ નીકળી પડ્યો.

પરંતુ આ શું? એ વીર પુરુષ તો પોતાના દિવ્ય અશ્વ-ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર બેઠેલો, ભીમસેન જેવી કાયાવાળો, સૈનિકાની હારને બેદતો એ બંને ભાઈઓની નજીક જઈ પહોંચ્યો અને ભાઈઓ દિગ્મૂઠ બન્યા.

“તારે સૈન્યમાં પડેલી છુમ ખોટી હતી?” બંને ભાઈઓને એ શંકા થઈ. નકકી કોઈએ ખોટી ગપ મારી હશે અને આખા સૈન્યમાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ હશે. પરંતુ કેં નહીં, એ પોતાની મેળેજ મૃત્યુ માગતો આવ્યો છે તો હવે તેને પુરોજ કરવો જોઈએ” સાંગણુ અને ચામુંડ આવો મનસુઓ કરી વીરધવલના વિનાશ માટે તૈયાર બન્યા.

પરંતુ વીરધવલે ઉઘાડી તરવાર સાથે તેમની સામે આવીને પડકાર કર્યો: “સોરડીઆઓ! થાઓ સામા આવી જાઓ અને બળ હોય તો તમારાં ખડ્ગ ખખડાવો, નહીં તો દંડ આપીને બચી જાઓ. જેમાંથી જે સારું તે નમારું.”

“દંડ આપવા માટેજ અમે અહીં આવ્યા છીએ પરંતુ એ દંડ ધનભંડારનો નહીં. એ દંડ તો અમારી તલવારોનું આપશે.” સાંગણુ કટાક્ષ કર્યો.

“અને દંડ લેવાનો લઠાનો લેવા જતાં તમે પોતેજ આજે દંડાઈ જશો” ચામુંડે ઉમેર્યું.

વીરધવલનો કોઈ ઉજ્જવો. તેની ખાત્રી થઈ કે આ બંને ભાઈઓ હોં ચડ્યા છે. તે સમજાવ્યા સમજે તેમ નથી.

તેણે ઉપરવટને ઝેંડી મારી. ઉપરવટ કુદ્યો, છલાંગ મારી અને છેક સાંગણુની સામે આવી પડ્યો. વીરધવલે પોતાની લોહીતરસી તલવાર સાંગણુનું મસ્તક છેદાય એવી રીતેજ તાકી હતી. પરંતુ સાંગણુ પણ છેક કાચો નહોતો, તેણે પોતાના અશ્વને એવી રીતેજ વાળી લીધો કે વીરધવલનો ધા નકામો ગયો.

આ તકનો લાભ લઈને ચામુંડે વીરધવલ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પરંતુ વીરધવલ સાવધ થઈ ગયો. તેના ખભા ઉપર સ્ટ્રોજ ધસારો કરીને તલવાર છટકી ગઈ અને તે બચી ગયો.

આમ સંભોવડીઆ શરવીરો સંઘ્રામ ખેલવા લાગ્યા, એકબીજાને પોતાના સપાટામાં લેવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા અને ઉછળા ઉછળાને પોતાની યુદ્ધકળા બતાવવા લાગ્યા. અતે વીરધવલનો લાગ ફાળ્યો. તેણે એકજ ધાએ સાંગણુનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. અને ચામુંડ પોતાનો બચાવ કરે તે પહેલાં તેને પણ હણી નાખ્યો.

તેના સૈનિકાએ ‘વીરધવલની જય’ નો ગમનભેદી વિજયનાદ કર્યો. તેના સૈનિકા દિગ્શિલિત ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સોરડી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું, ને નાસલાગ થઈ રહી. વીરધવલનો વિજય થયો.

તેણે યુદ્ધ અંધ કરાવ્યું. ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરી, પોતાના તેમજ સામા પક્ષના યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા સૈનિકાને ગતિએ પહોંચાડ્યા. ધાવલ થયેલાની સારવાર કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો અને પન્નચલીમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી.

વીરધવલે વિજયનાદ સાથે વંચળીમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના રાજવીનો સંહાર થતાં પ્રગ્ન ભયથી ત્રાસી ગઈ હતી તેનું વીરધવલે સાંત્વન કર્યું. અને પ્રગ્નને જરા પણ ત્રાસ ન થાય એવો પોતાના સૈનિકાને સમ્પત હુકમ કરી દીધો. પ્રગ્નજનોએ વીરધવલને અંતરના આશીર્વાદ આપ્યા.

પોતાના સાળાના ધનકાષમાં સો પેઢીનું એકઠું કરેલું ધન હતું તે સર્વ વીરધવલે લઈ લીધું. તેમના ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગ લીધા, ૫૦૦ તેજ તુરંગ લીધા અને વધારામાં મણિ, મોતી આદિ જે હાથ લાગ્યું તે લઈ લીધું. આ તેના વિજયની હુંટ.

× × ×

“નાથ! સારા સૌરાષ્ટ્રમાં આપનો વિજય-ફંકો વાગી ચુક્યો છે, આપે અનેક રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લઈને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું છે. વંચળીનો ધનભંડાર પણ આપે ખુબ ખાલી કર્યો. હવે તો લોભનો થોભ રાખો તો સારી વાત.” વંચળીના દરબારગઢની અગાસીમાં એકબેઠાં જયતલદેવીએ પોતાના સ્વામીને વીનંતી કરી.

“દેવી કેમ લાઇનું બહુ દાઝી આવે છે?”

“ના પ્રભુ! લાઇનું દાઝતું હોત તો તેમનો સંહાર શા માટે થવા દેત? મને તો મારા નીરાધાર ભત્રીજાની દયા આવે છે. તેનું બધુંજ છુટાઈ જાય પછી એ બીચારાની શી દશા?”

“ત્યારે તારી શી ઇચ્છા છે?”

“મારી ઇચ્છા તો એટલીજ કે રાજવૈભવમાં ઉછરેલો એ કુમાર સુખસાલ્યપીમાં રહી શકે એટલું એના માટે પણ રાખવું જોઈએ.”

વીરધવલ મનમાંજ જયતલદેવીની પતિ-પરાયણતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. “કેવી આ

ત્રી કે પોતાના હિત આગળ પોતાના પીયરીઓ સહજો સ્વાર્થ ભૂલી જાય છે?”

“દેવી એ ચિંતા ન કર. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે એટલુંજ નહીં પરંતુ તારા ભત્રીજાને મારા હાથેજ અહીં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવશે. વંચળીનું રાજ્ય મારે જોઇતું નથી, મારે તો માત્ર તે મારું સ્વામિત્વ સ્વીકારે એટલુંજ જોઈએ છીએ.”

“એ આપની કૃપા, પ્રભુ!” જયતલદેવીએ પતિનો પાઠ માન્યો.

“મારી કૃપા નહીં! તારા અનન્ય પતિપ્રેમનો એ પ્રતાપ!” વીરધવલે તેની પતિપરાયણતાની પ્રશંસા કરી.

× × ×

વીરધવલે પોતાના સાળાના કુંવરને વંચળીની ગાદીએ બેસાડ્યો અને તે દર વર્ષે પોતાને અમુક ખંડણી આપે એવો કરાર કરાવી લીધો.

વંચળીમાં એક માસ રહી, પૂર્ણ બ્યવસ્થા સ્થાપીને ત્યાંથી તે નીકળીને વાળ, નગજેંદ્ર, ચુડાસમા, વાલાક આદિ ઠાકોરાની પાસેથી દંડ લેતો લેતો કેટ દારકા એટ સુધી પહોંચી વળ્યો. આ પ્રમાણે ધણા ધનનો સંગ્રહ કરીને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જય મેળવતો પોતાના મંત્રી તેજપાળ સહિત તે ઘોળકા આવી લાગ્યો.

ઘોળકાની પ્રગ્નમાં હવે ફેલાયો. પોતાના વિજયવંતા રાજવીને વધાવી ભેવા તેમણે આખા શહેરને શણગાર્યું અને વાજતે ગાજતે વીરધવલનું સામૈયું કર્યું. ગામમાં ભારે ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં વીરધવલની વીરતાની વાતો થવા લાગી.

અજ્ઞાતને પત્રો.



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૪ થી]

હોત તો તમે આમ હસત નહીં; તમને ખબર તો છે કે વેરસાધ સીન-ઝો-ઝોઈસિના છૂલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. ત્યાં નિખલોને રક્ષવાને અમલદારો છે, ને કૂંચ બોલાય છે.

આવાં સ્થળમાં પેરીસમાં જેટલાં સહીસલામત છે તેટલાંજ ત્યાં રહેશે. તમારા કોઈ નિંદાખોર ઝોળખીતાને મળ્યાં વિના ફરિય એવી તમારી ધમ્મ છે. મ્યુઝીઅમ બંધ હોય તે દિવસે વેરસાધમાં કોઈને મળવાનો સંભવજ નથી. સુંદર હવા અને ઉદ્યોગોની રમણીયતાને માટે તો કે

કહેતોજ નથી. પણ એમની કીંમત કે જેવી તેવી નથી ને વિચારના સ્વરૂપ પર એમની અસર કે જેવી તેવી નથી.

દાખલા તરીકે તે દિવસની જેમ વેરસાધમાં તમારો મીઝજજ જવાનો સંભવજ નહીં એવી મને ખાત્રી છે. હવે તો એ મિઝજજ ઉતરી ગયોજ હશે. તમારા કાગળના છેલ્લા શબ્દો તમારી સદ્બુદ્ધિની સાક્ષી પુરતા હતા, જોકે તેની શરૂઆત તો તમારી આંડે માર્ગે દોરાએલી બુદ્ધિ જ મુચવાએલી હતી. બહુ ઉતાવળમાં લખું છું. કામ થયું વધી પાડ્યું છે ને ખુબ કંટાળો આપે છે. રોપ કાઢી નાખજો ને કદી કદી મારો વિચાર કરજો. ને મને સંભારતી વખતે થયું હસવાનું માંડી વાળજો.



મુદ્રણકળાનાં મુખ્ય અંગ

મુદ્ર અને આકર્ષક કામ	અનુભવી કામદારોની સેવા
ઓર્ડરોની તાત્કાલિક બજાવણી	દેખવાએલા વ્યવસ્થાપકોની દખલદારી
તમા ને સંપૂર્ણ સાધનો	ને સૌથી કીકાયત ભાવ.

આ સર્વને સામટો લાભ લેવો હોય અને પુરેપુરો સતોષ પામવો હોય તો તમારું સઘળી જાતનું ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી છાપવાનું કામ

સાહિત્ય પ્રેસ—

માં આપો

જાતજાતનાં આતિ મનોહર ને મજાજુત ગાઈડોંગ એ અમારી સંપ્રેરણાલીની છે.

આજેજ ઓર્ડર આપો એટલે હંમેશા આપશો
એક વખત કામ આપો એટલે અનેક
વખત આપવાનું મનઃ થશે.

મનેજર, સાહિત્ય પ્રેસ,

નં. ૧૦-૧૪, એકલાકિસ, મેન, પોકાઝ રોડ,

કાઠ, મુંબાઈ નં. ૧.

તંત્રીસ્થાનેથી



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૭ થી]

મયા. ત્યાં રહ્યા પછી 'ભેર કરો' એ વિના ખીજું તેમને જાણવાનું મળ્યું નહીં એટલે વર્ણી પાછા આવ્યા અને અદીજ નિમિત્ત તે પદ્ધતિસર વ્યાયામ શરૂ કર્યો. પરિણામે તેમનો અનેક, રાજરજવાડાઓ સાથે પરિચય વધ્યો અને 'પદ્કો' (Medals) પ્રાપ્ત કર્યો.

શરીરિક સંપત્તિવાળાને એક અતિ મહત્વની ઉણપ રહે છે અને તે પુરતી ખોરાકની. વ્યાયામના પ્રમાણમાં ખોરાકની આવશ્યકતા હોય તેમજે અદી મુંઝાઈમાં આવી ફટલેક વખત ઠોલીનુર શીલ્પ કંપનીમાં Actor તરીકે પણ કામ કર્યું. પરંતુ ત્યાં વાતાવરણ તેમના માનસિક વિકાસને અનુકૂળ નહીં રહ્યું એટલે તેમણે તત્તજ ને કંપની છોડી દીધી.

આજે તે બાપ જણ ચાર ખાનગી યુગનો આપી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

પોને પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા અન્યને આપવી એ હેતુથી તેમણે માંતાકુખમાં પોતાનાજ ખર્ચે એક સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર બોધ્યું છે; અને ત્યાં અલ્પ રૂપિય જાળાઓ, ૨૦-૨૫ છોકરાઓ અને ૧૦-૧૫ મોટા માણસો વ્યાયામનો લાભ લેઈ રહ્યા છે!

પૂર્વે તે પશ્ચિમની વ્યાયામ પદ્ધતિનું તેમણે મિશ્રણ કર્યું છે. હાલ તેઓ વજન ઉંચકવાનો (Weight lifting) વ્યાયામ આસ કરે છે અને તે મા ૨૮૦ પૌંડ વજન ઉંચકી શકે છે. ૨૨૫૦ પૌંડના પથ્થર છાતી પર રાખી, શરીર ઉપરના માંસ પસાર કરવું એવા અનેક પ્રયોગો તેમને માખ્ય છે.

એના જીવનનો એક જ ઉદ્દેશ છે અને તે ગુજરાતના શરીરને સુદૃઢ બનાવવું.

ગુજરાત! તારે આંગણે કામ કરનાર માણસ છે, માધન છે એનો ઉપયોગ કરતાં તને આવડે તો નવયુગની અનેક નવીનતાઓ તું રચી શકે છે.

ચિત્રકાર ગાંગુલકર.

રા. ગાંગુલકરનું નામ મુંબાઈની ચિત્રકાર આલમમાં મશહૂર છે. તેમની લાઇન વર્ક અને કલર વર્કની વિચારદના વિચિત્ર પ્રકારની છે. તેમની કાગામાં પૂર્વની ભાષનાત્મકતા અને પશ્ચિમની વાસ્તવિકતાનું સુંદર મિશ્રણ છે. તેમની પીંછી હાથ ને મન વિનોદનાં લક્ષ્યવેધી બાણો છોડી શકે છે. ૧૯૨૪ માં નેશનીમાં ભરાયેલા પ્રદર્શનમાં તેમણે લાંબા વિરદ પછી દુષ્યંત અને શકુંતલાના મેલાપના કરણ છતાં સખદ પ્રસંગને એક ઉત્તમ કલાવિધાયકના તલરપણી કલાવિધાનથી ને પૂર્વ પશ્ચિમના ઉદાર આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી રહ્યું કર્યું હતું. આ ચિત્ર પ્રદર્શનને પાત્ર નીવડ્યું હતું અને એજ ચિત્ર અમે અમારા પ્રાદર્શને આ અંકમાં આપીએ છીએ.

ગત માસમાં અદીના પ્રીન્સ એફ વેન્સ યુઝીબએ તેમનું એક 'પથુકુટિ' વાળું ચિત્ર ખરીદી લેઈ ચિત્રગૃહને ગોખાવ્યું છે અને આ આશ્ચર્યદાયક યુવાન ચિત્રકારને ઉત્તેજન આપ્યું.

ગો. કા. રના ચિત્રમંદિરમાં હાલ તલીમ લેઈ રહેલા રા. વા. ડી વાગલેનું ચિત્ર પણ અમે અમારા વાચકોને તાલર કરીએ છીએ.

શરદુત્સવ

હંદના જોરણું વરસથી વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી આસો માસમાં શરદુત્સવ ઉજવવામાં આવે છે અને તેને અંગે સાહિત્ય

રસિક વરનારીઓનો અરસપરસ હળવા મળવાનો પ્રસંગ યોજવામાં આવે છે. આ વરસે સરસ્વતી તથા વ્યક્તિઓને મોટા પ્રમાણમાં નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. સાહિત્ય સંસદ તરફથી આ પ્રસંગે રા. અંબાલાલ જાની, શંકરપ્રસાદ રાવળ, વિજયરાય વૈદ્ય અને લાલસંકર પ્રજુરામ પ્રતિનિધિ તરીકે ખાસ હાજર રહ્યા હતા.

આ ઉત્સવને અંગે જાહેર વ્યાખ્યાન, વક્તવ્ય ઉત્તેજક સભાઓ, ગરબા વગેરે રાખવામાં આવે છે.

શરદુત્સવને અંગે પ્રેમાનંદ જ્યોતી ઉજવાય છે તેથી તે મહાકવિની પીછાન કરાવનાર એકાદ વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ૧. નરસિંહરાવભાઈ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારનાર તા અને તેથી વિદ્વાનો તેમજ ધર્મતર વગેરે મનુષ્યો સાંભળવાની ઘણી ઉત્સુકતા હતી. આ અરવસ્ય પ્રકૃતિને લીધે હાજર રહી ન કયા અને જે થોડું લખી મોકલી શક્યા પણ સભા સમયે પહોંચી શક્યું નહીં તેથી જાઓને નિરાશા થઈ. પ્રેમાનંદ જેવા યુગ વેના અભ્યાસ કરવા આપણા જુવાન વર્ગ વધારે અને વધારે આકર્ષાય એ આ જ્યોતી ઉજવનારાઓનું લક્ષ હોવું જોઈએ તેથી અગાઉથીજ સારા અજમાયશી લેખકોને આ પ્રસંગને યોગ્ય લેખો લખવા પ્રેરણા કરવી જોઈએ જેથી પ્રસંગની યોગ્યતા જળવાય તેવું પ્રમુખનું

નહીં તો બીજા એકાદ ભાષણકર્તાનું ભાષણ તો મળી શકે.

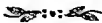
પ્રસ્તુત પ્રસંગે રા. અંબાલાલ જાની-જેઓ સંસદ અને કાયદા સંજ્ઞાના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર હતા-નેમણે કેટલુંક વિવેચન કયું હતું. તેઓ જુના સાહિત્યના અભ્યાસી છે અને પ્રેમાનંદનાં નાટકોની ચર્ચાનાં એક પક્ષનાંદો પણ છે, જ્યાં અગાઉથી તેઓ કરેલી નહીં હોવાથી પોતાનું વક્તવ્ય બહુ રુકુટાથી મુઠી શક્યા નહોતા. બાકીનાં વ્યાખ્યાનો તો કોઈ પણ જ્યોતીમાં ચાલી શકે તેવાં હતાં.

અને રા. બ. રમણભાઈ જેમણે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું તેમણે માત્ર ઔપચારિક થોડાં વાક્યોથીજ આખો પ્રસંગ સમાપ્ત કર્યો.

સાહિત્ય પરિષદ મંડળની બેઠક પણ આ પ્રસંગેજ તા. ૨૭-૧-૨૫ (જિંમ્યા દશમી) ના રોજ મળી હતી. તેના અધિકારી મંડળમાં રા. મનહરરામ મહેતા એક મંત્રી તરીકે ચુંટાયા હતા અને વ્યવસ્થાપક મંડળમાં સંસદના સભ્યો પૈકી રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા. મોહનલાલ દલીયંદ, સા. શારદાગૌરી મહેતા અને સા. લીલાવતી શેઠ ચુંટાયાં હતાં.

સાહિત્યસંજ્ઞાના મંત્રી રા. મહુભાઈ અને રા. ભરતરામે આ ઉત્સવ ચલાવવા પહેલાં પાર ઉતરે તે માટે દરેક જાતની મહેનત કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું.

[નોંધ—અમારા હીયોત્સવી અંકમાં અતિશય સ્થળ સંકેતને લઈને, પ્રાસંગિક ચર્ચા, નવું સાહિત્ય અને સ્વીકારના ચાહક વિષયો આ મહીને આપી શક્યા નથી, તે બદલ દીસગીર છીએ.]





ગુજરાત]

ગુજરાતી મેન્ડે.
પ્રો. સી. મી. યાદ
હાથેના સ્નાયુઓ ંભાયામ

[કાર્તિક ૧૯૮૨]

ટેબલ આગળજ તેમના વડા શેઠ, જુદા સોલી-
સીટર કાગળીઆં ફેંદતા ઉભા હતા. તેમને
માઝા કાઢામાં ચએલા પરિવર્તનની ખબર નહીં
હોવાથી તેમણે તો હંમેશના રીવાજ મુજબજ
મીઠાજમાં કહ્યું: “કેમ માણેકજાલ! ક્યાંથી
આવો છો? હું કલાક થયાં તમારી રાહ
જોઉં છું.”

“હું ઘેરથીજ આવું છું અને મેં પણ
અગાઉ તમારે માટે ધણી વાર કલાકના કલાક
રાહ જોઈ છે.” માણેકજાલ તરફથી જવાબ મળ્યો.

“યુ? આજ તો ઠીક છે પણ હવેથી
જો આ પ્રમાણે મોડું થાય તો—”

સોલીસીટર સાહેબ હજી ચેલા નહીં એટલે
એમણે કહ્યું: “તો એટલુંજ કે આજ વીસ
પચાસ થયાં જે પ્રેમોચન નથી મળ્યું તે નહીં
મળે એટલુંજ ને?”

આ વાક્યોથી, જાણે સોલીસીટરના માથા
ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ તેને આંચકો
લાગ્યો. પણ તે ચેલ્યો. સમય સાચવી લેવાનો
હતો. માણેકજાલ વિના ઓશીસ ચાલે એમ
નથી એ સત્ય તે બહુ સારી રીતે સમજતો
હતો. તેણે સહેજ દસીને કહ્યું: “આજે કે
કારણ દરો. હોય, મોડું થયું પણ જાવ. પણ
આજે બહુ મોડું થયું.”

“હાજી, કાલે રાતે જતાં પણ મારે બહુ
મોડું થયું હતું અને આજ વરસો થયાં એજ
પ્રમાણે મોડું થયું હતું. એ ટેવ મેં આજથી
તોડી નાખી છે.” માણેકજાલે જવાબ આપ્યો.

સોલીસીટર ગમ ખાધ મયો અને પોતાની
રુમમાં ચાલ્યો ગયો. તરતજ આસપાસ ઉભેલા
કલાકોએ પોતાની હમેશની રીત મુજબ
માઝા કાઢાને પકડ્યા અને તેમને ઉચકવાનો મત
કર્યો. પણ જ્યાં મંજામહેન, રતનબા અને

સોલીસીટર જેવાં કાણુ કાણુમાં મદાત થઈ
ગયાં ત્યાં બીચારા આ કલાકોનો ક્યાં પત્તો?
બીમ યુદ્ધ ચઢતાં જેમ શત્રુઓમાં હાક વાગી
જાય તેમ માણેકજાલ પોતાની મદારૂપી છત્રી
લપ્પને ધસ્યા એટલે કલાકો છિન્નભિન્ન થઈ
ગયા. પાંચ મીનીટમાં આખા સ્ટાફ તરફથી
દીનમાં દીન રીતે માફી મંજાઈ ગઈ અને વડા
મેનેજીંગ કલાક તરીકેની પદવી માણેકજાલની
થઈ ગઈ. વિજય ઉપર વિજય મેળવી લપ્પને
માણેકજાલ છેલ્લો વિજય મેળવવા સોલીસીટર-
ની રુમમાં ધસ્યા. ત્યાં જતાં વેંતજ સોલીસીટરને
માણેકજાલે રોક્યું. પધરાવી દીધું કે આવતી
પહેલી તારીખથી પોતે નોકરી છોડી જનાર છે.

સોલીસીટર સામ, દામ, ભેદ અને દંડ
બધુંએ અજમાવી જોયું પણ પહેલાં તો
માણેકજાલ એકના બે નહીં થયા. છેવટે ધણું
સારું પ્રેમોચન અને માણેકજાલની છત્રીમાં
આવે ત્યારે ઓશીસમાં એમણે આવવું
તેમજ એમને બેસવાને માટે જુદો રુમ કરી
આપ્યો જેવા કપરા કરારો કરીને પણ
સોલીસીટરે માણેકજાલને પીગળાવ્યા.

બસ! નેપોલીયન પણ ને વિજય નહોતો
મેળવી શક્યો. તેજો અસાધારણ વિજય મેળવી
માણેકજાલ બદાર આવ્યા તેમના હૃદયમાં
અત્યંતજ એક ઉલ્લાસ લાગ્યો. આ વખે,
એકજ ગણતે જન્મથી ગુલામગીરીની મુખપા
ને પડી હતી તે તોડી નાંખી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત
થઈ તેના કારણમાં માત્ર પેલા સાહસીસીટરની
સાથે અઘડાવા એજ વિચાર દેવામાં ફરી
ફરી ઉત્કલતા અસહન માઝા કાઢા-પણ હંમેશી
માણેકજાલમાથએ ઘંટડી વગાડી સીંધાને
મોઢાઓ અને એક સોડા-આલસને મોડર
આપ્યો.

કુમારના અનુભવ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૭ થી]

“ત્યારે તમે તો અચાન કરતાં તમારા પેટનેજ રુચ્યો છે એમ કહોને.” કમલિનીએ પોતાનો કડકો ખરો કરતાં કહ્યું.

“પણ એ તો ઠીક. પણ તમને બધા અલમસ્ત લોકોને હાથે રાંધતાં થું થું હતું? એ બીયારી પાટીદારણુ તમારું વૈતરું શાનું કરે?” પદ્મિનીએ સપાટો લગાવ્યો.

મેં તેની પરવા ન કરતાં આગળ ચલાવ્યું: “ગામના મોટા મંદિરમાં ગયા ત્યાં એક હરામખોર ખાવાની આસપાસ પુરુષ એકે નહીં મળે, પણ બૈરીઓનુંજ મોટું ટોળું જામેલું. ખાવો કોઇને બનાવતો જાય, કોઇને કેંમત આપતો જાય, અને કોઇની પાસે મિષ્ટાન્ન માગતો જાય. આ જોઇને તો મને કંપારી છુટી.”

“એ તો બીયારીઓના વહેમ, તે તેમને સમજાવીને તમારે દૂર કરવા જોઇએ.” કમલિની બોલી.

“તે વખતે તમારા હાથમાં લાકડી હતી કે નહીં?” ચંદ્ર બોળામાંથી માયું ઉચકી બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ?” મેં પુછ્યું.

“કેમ થું? હું હોઠ તો ચાર લગાવીને સાળાને રવાનાજ કરી દઉં, એટલે ફરી કોઈ ગામમાં જવાની બોજ ભુલી જાય.” આટલું બોલી બોળામાં માયું નાખી તે પાછો ઠંડો પડી ગયો.

“પણ મને તો તમારા પુરુષોનોજ તિરસ્કાર આવે છે.” પદ્મિનીએ નાકનું ટેરવું ચડાવી કહ્યું.

“બૈરીઓની દયા ખાઇએ છીએ તે માટે?” મેં પુછ્યું.

“દયા તો ઠીક! પણ ગામડાના મરદોમાં પાણી હોત તો ખાવાની મગદુર શી કે ગામમાં કે મંદિરમાં પેસી શકે? એ આવડાઓનો વાંક નથી કાઢતા અને બૈરાંઓની દયા ખાઓ છો!”

મેં વળી આગળ ચલાવ્યું: “પછી અમે નીશાળોમાં ગયા. છોકરાઓની શાળા ભરજક ભરેલી. છોકરાના માસ્તરો કેટલા ચકોર, ચોખ્ખા ને ચળકતા, પણ કન્યાશાળામાં ગયા ત્યાં તો છોકરીઓ પુરી પા ભાગની પણ નહીં. ને વારંવાર ગેરહાજર રહે. જે આવે તે મેલી, ગંદી અને નમાલી! અને મહેતીજ દોઢડાલલી, અક્કલ વમરની, અને અલણુ. પા કલાક શીખવે તો અર્ધો કલાક પાછું પારણું હલાવે.”

કમલિની ચીઠાઇને બોલી: “બસ કરો હવે તમારું પુરાણુ. ગમે તેમ કરીને બીયારી બૈરીઓને વગોવવા બેઠા છો!”

“અને વળી બોલતાં જરા શરમાતાએ નથી. ધરતો, નીશાળનો અને સરકારનો અધિકાર કોના હાથમાં હોય છે, પુરુષોના કે સ્ત્રીઓના તેનું કે જ્ઞાન તો છેજ નહીં!” પદ્મિની જરા ચીઠાઇને બોલી.

પણ મેં તો આમળજ ચલાવ્યું: “વળી અમે ગામમાંથી નીકળતા હતા ત્યારે તો તળાવની પાળ આગળ પાછી સડક ઉપર ભૂટી અને જીવાન બૈરીઓનું મોટું ટોળું નિલજી પછે છાતી કુદી જ્ઞાન વગર રોકકળ કર્યા કરતું હતું. તે જોઇને તો મને હૃદય ત્રાસ છુટ્યો.”

“અને તમારા પુરુષો તો કે પોક નહીં પાડતા હોય? અહીંઆંથી પણ હું ઘણી વાર સાંભળું છું.” કમલિનીએ કહ્યું.

“હવે તમારી ગામડાની ક્યક્ય મહેરબાની કરીને અંધ કરો, નહીં તો અમારે

તમને અહીંથી કાઢી મુકવા જોઈશે.” પદ્મિની અડધું ગુસ્સામાં અને અડધું મળકમાં બેઠી.

“મારી ગામડાંની વાત તો પુરી થઈ. પણ તે પછી ગાડીમાં બેસીને આવતાં શહેરની સ્ત્રીઓ વીશે વિચાર કરતો હતો. સારે પણ ધણીજ દયા આવી.”

“એટલે ?—” નલિનીએ પુછ્યું.

“મને એમ થયું કે સ્ત્રીઓના નસીબમાં જ નીચા રહેવાનું લખ્યું હશે. ન બહુ તેણે તો પોતાનું પેટ ભરવાને કોષ્ટને પરણીને શુભામ થવું પડે. ધણી બહે છે ને પણ જરા સુધરેલો સ્વામી કે પૈસાવાળો પતિ મેળવવા મારેજ. તમે બધાં રોડ મારો છો તોપણ પરણુશો નહીં તો મહેતલીઓજ થશે.”

આ વચનથી તો આખા મંડળમાં ખળ-બળાટ થઈ ગયો. પદ્મિની ઉભી થઈ ગઈ. ચંદ્ર જોળામાંથી બેઠો થઈ ગયો.

“આ તો હવે અંગત ટીકા કરવા લાગ્યા” નલિની જરા ગુસ્સાથી બેઠી.

“હવે તો છેક હૃદયાર ગયા” કમલિની જરા તીખી થઈ.

“તમને આજે ચિત્તભ્રમ થયો છે કે કે પી કરીને આવ્યા છો ? વધારે લવારો કરશો તો પોલીસને સોંપવા પડશે !” પદ્મિનીએ આંખો ચગાવી રુઆબથી કહ્યું.

મેં છેવટનું પગલું બધું : ‘પણ આમાં કોષ્ટને કે અકળાવા જેવું છેજ નહીં. પદ્મિની કહે છે તેમ નથી પુરુષોનો વાંક, કે હું કહું છું તેમ સ્ત્રીઓનો દોષ પણ નહીં હોય. વાંક વિષાતાનો કે તેણે સ્ત્રીઓને તમારી માફક ‘કમજોર અને ગુસ્સા ભોત’ એવી બનાવી. અને કોષ્ટ કવિએ પણ કહ્યુંજ છે કે ‘સ્ત્રીઓની મતિ પાનીએ.’”

“ચુપ,” પદ્મિનીએ આવેશથી છેલ્લો હુકમ ફરમાવ્યો. “અમે કેવાં કમજોર છીએ તે જોવું છે ?” એમ કહી બધાને નીજાની કરી એટલે થોડી વારમાં સૌ બેકબીગ્ડનનાં રોકેટથી સજ્જ થઈ ગયાં અને ચંદ્ર તો કીકેટનું બેટ લઈ આવ્યો. કહોડોલને પણ સમજ્યા વિના તોફાનમાં રસ પડ્યો એટલે તેણે પણ રથરતો બોલ મારી સામે તાક્યો.

મારું તોફાન પુરું થયું. નાના સાથે હારવામાં હારમ અને જીતવામાં વજર નહીં, એમ સમજીને સહેલાઈથી મારી આસપાસ રચાએલા કોષ્ટને તોડીને હું સટકી ગયો.

x x x

એ ત્રણ દિવસ પછી મેં પદ્મિનીને કહ્યું : “આપણી લઢાઈ ઉપરથી મને એક વિચાર આવ્યો છે.”

“કેમ ફરી પ્રસાદી જોઈએ છે ?” તેણે હસીને પુછ્યું.

“એમ નહીં; પણ આવા કોષ્ટ સવાલ પર જો આપણે બધાં મળીને નિવમસર ચર્ચા કરીએ તો સૌને ફાયદો થાય.”

“અમારું એક બાળમંડળ પહેલાં હતું. પણ પછી બાપણ કોષ્ટ તૈયાર કરે નહીં, અને બહારના કોષ્ટ આવે નહીં; એટલે બધું બાંગી પડ્યું.”

“હવે આપણે નવું મંડળ રચાવીએ— કુમાર મંડલ” મેં જરા ધીમેથી સૂચવ્યું.

“કેમ કુમાર મંડલ ? કુમારી મંડલ રાખવું જોઈએ. કુમાર કરતાં કુમારીની સંખ્યા આમાં વધારે થશે.” પદ્મિનીએ મને જરા ધમકાવતાં કહ્યું.

“સંખ્યામાં શું ? કલિત પણ જરા જોવી જોઈએ.”

“કેમ વીધ્યો કે ? ફરીથી નાસતાં ભોંય ભારે પડશે.” પંચિનીએ જરા આંખો ચઢાવી.

“છડીછડીએ તલવાર પર શાની ઢાથ નાખે છે ? જરા ધીરજથી વિચાર તો કર.” મેં ગંભીરપણે કહ્યું.

“શી વિચાર ?”

“કાયદા પ્રમાણે પુરુષવાચક નામમાં સ્ત્રી-વર્ગનો સમાવેશ થઇ જાય છે.”

“મહેરખાની કરીને કાયદાની વાત તો કરશેજ નહીં. કાયદા ખનાવનારા તો તમેજ ને ?”

“વળી કુમારી મંડલ નામ કાનને ખરેખર મારું નથી લાગતું.”

છેવટે મારો આગ્રહ તેણે કબુલ રાખ્યો.

“પણ એક બે ચરતો કરવી પડશે.” પંચિનીએ કહ્યું.

“શી ?”

“જે છોકરા અને છોકરીઓ કુંવારા હોય—જેનો વિવાહ પણ હજી ન થયો હોય અને જે હંમેશાં કુંવારા રહેવા માગતા હોય તેમ આમાં દાખલ થઇ શકશે.”

“મન તો કબુલજ છે. પણ તમારા મનને જરા પુછી જોજો.”

“બહુ બાધલા ન થશો. અમે વિચાર કર્યા વિના નથી બોલતાં સમજ્યા કે ?”

“આ ઉપરથી આપણી પહેલી ચર્ચાનો વિષય સુઝે છે: ‘કેમ ન પરણવું’ ?”

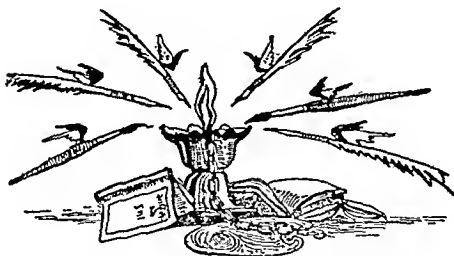
“કબુલ.”

પણ એકજ જણતું ભાષણ નહીં; સૌ પોતપોતાના વિચાર જણાવે.

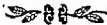
“એ પણ કબુલ. આવતે રવિવારે પહેલી સભા રાખીશું.”

સૌને આ વાત પસંદ પડી, એટલે પહેલી ચર્ચાનો વિષય નક્કી થયો.

(અપૂર્ણ)



શ્રીનાથજીની લીખારણ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી]

જજ સાહેબે વાંચી સંભળાવી. કચેરી તો ચીકાર મરાઈ ગઈ હતી. હું તો બીક અને શરમની મારી અધમુદ્ર થઈ ગઈ. પછી મરકારી વકીએ મને પ્રશ્નો પૂછ્યા. છેવટ હું બેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને લાંબા ઢળી પડી. જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે હું મારા ધરમાં પડેલી હતી.”

આટલી વાત કહ્યા પછી મેં પૂછ્યું : “ત્યારે તારા ધણીને દીયેરોને ફાંસીની સજા થઈ ખરી કે નહીં?”

બાપએ કહ્યું : “ના સાહેબ. મારે જ પુરાવો જરૂરનો હતો. અને મેં જ ફેરવી તોળ્યું. ને માત્ર બે પોલીસના સીપાઈની સાક્ષી લેવાઈ. એ સીપાઈઓ કે જવાબ દેતાં તતપપ થઈ ગયા, એટલે જજ સાહેબે તેમનું માન્યું નહીં. ને શુનેદગારોને છોડી દીધા.”

“ધેર આવ્યા પછી મારા ઉપરનો બુલમ તો ચાલુ જ રહ્યો. મારો ધણી મારા ઉપર શોકનું સાલ લાવ્યો. ને ધરનો બધો ધસડોજો મારે શિર રહ્યો. એના કરતાં કાળુની પેટે મારું એ મોત થયું હોત તો નીરાંત હતી. આ ત્રાસમાંથી તો છુટતી. થોડા વખત પછી મારા ધણીને ત્રિદાપ થયો ને મરી ગયો. પછી મને થયું કે હવે કે શાંતિથી દહાડા ગાળીશ. મારા દીયેરોએ બુલમ મારેલું હતું. એટલે બધી જમીનનાં વારસ હું ને મારી નવી શોક બેઠાં હતાં. પણ મારા ગયા જનમનાં કરમ નહયાં. આ જન્મોમાં મારા જીવને એન પડવાનું સળેલું નહોતું. મારા દીયેરોએ કહેવા માંડ્યું કે અમે તો બુદ્ધા પડ્યા જ નથી. સંયુક્ત કુટુંબજ છે. એટલે વિધવાઓને હકક તો માત્ર ખોરાકી પુરતો. શોકનું મોં એ બુદ્ધાઓએ બધ કયું હતું કેમકે એ તો

અર્ધી મીલકતની માલીક; તે તેને સોંપી. ને મને અલગણીને દુઃખ દેવા માંડ્યું. આ જીવતા દોઝખમાંથી નાસી છુટેજ છુટકા હતો રાતો-રાત ધર છોડીને નીકળી ચાલી ને બીખ માગીને દહાડા કાઢ્યા. થોડા દહાડાથી અહીં શ્રીનાથજીમાં આવી છું, પણ કોઈ દુશ્મને અહીંના બ્રાહ્મણોને મારી ચાડી કરી છે એટલે જ્યારે બીખ માગું છું ત્યારે પણ મને દાંડી કાઢે છે. આજે સવારે આપે નજરે જોયું, હવે મારે તો એકજ ધમ્મા છે—ભગવાન મને ખોલાવી લે. એક વાર એના દર્શન કરીને એના ચરણે મારા પ્રાણ અર્પણ કરી દઉં, પણ એટલું એ આ લોકો મને કરવા દેતા નથી. મુજ નેંધારાના આધાર ભગવાન માત્ર છે. એ મને આશરો આપશે. તેથી આપને મારી એટલી જ વીનંતી છે કે મને એક વાર દર્શન થવા દો.”

મને આ બીચારી અનાથની દયા આવી. એનો અંતઃકરણનો પશ્ચાત્તાપ જોઈને મારી આંખમાં આંસુ આવ્યા. મેં એને સહાય કરવા વચન આપ્યું.

મારા મિત્ર કલેક્ટર હતા. તેમણે બ્રાહ્મણો ને કોઈ રીતે સમજાવ્યા, પટાવ્યા, ધમકી આપી ને છેવટ બ્રાહ્મણોએ ગળો દેતાં દેતાં એક વાર એ બાપને અંદર આવવા દીધી.

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં મેં તજ-વીજ કરી તો માલુમ પડ્યું કે મંદિરના મોં આગળ કદમના ઝાડની નીચે શાંત સ્થિત સાથે આ દુઃખીઆરી કમનસીબ સ્ત્રી જગતના કષ્ટ પરિતાપ છોડીને સનાતન શાંતિ મુખમાં સુલેલી હતી. ખરેખર ભગવાને એનો હાથ સાચો લેતો. ફર જગતને એની દયા નહોતી. પરંતુ પરમ કૃપાળુ દયાસાગર પરમાત્માને તો સર્વ માનવીઓ સમાન જ છે. નથી લાં સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ, કે નથી દીન અને ધનાઢ્યનો ભેદ. છેવટે આ લીખારણના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. ભગવાનમાં એ સમાઈ ગઈ.

શિશિરકાંત

૨૨૨૨૨૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી]

પોતાના બચાવ માટે અગાઉથી જ તૈયારી કરવા માંડી. એમનો વિચાર એવો હતો કે જે શિશિરને ન્યાત બહાર ન મુકે તોજ પોતાના દીકરાને નિર્લયપણે શાળામાં મોકલી શકાય અને ૩૦-૪૦ રૂપીઆ ધરમાં આવતા થાય.

બધી માયાગ્રીક અને કલબલાટ પછી ન્યાતે પોતાનો ચુકાદો સંભળાવ્યો : “જે શિશિરકાંત હવેથી ટેકનાં છોકરાંને બણાવવા બવાનું બંધ કરે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ન્યાતને રૂ. ૫૧ હંક આપી ગાંતિભોજન કરાવે તો તેમને ન્યાતગંગા પાવન કરે.”

“કેમ શિશિરકાંતભાઈ ! તમારે આ વાત કબુલ છે ? જે કબુલ હોય તો બધા ગાંતિભાઈઓ તમારા પર એટલી મહેરબાની કરવાને તૈયાર છે. અને ન્યાતગંગા તમને પાવન કરી તમારે ત્યાં જમવા આવે, જેવો વિચાર હોય તેવો કહી દેજો !” ન્યાતના પંચે કહ્યું.

શિશિર જવાબ આપવાને ઉભો થયો. તેની આંખમાં ઘાંત નિશ્ચયાત્મકતાનું ધૈન—નીશો હતો અને હોઠ પરના સ્મિતમાં સહેજ તિરસ્કારનું મિશ્રણ હતું. તેણે કહ્યું : “ચૂકરો ! તમે આપેલી તક માટે આભાર માનું છું. પરંતુ તેનો હું લાભ નથી લઈ શકતો માટે દીકરીરૂં છું.”

આટલું કહી તે એક સ્થળ માટે ચોખ્યો. ત્યાં એકઠા થયેલા મંડળ પર તેણે એક વૃણાની નજર નાખી. હાદર આગળ ચંદુ અને મધુકરને તેણે તૈયાર થઈ ઉભેલા જોયા. જ્યાંજ્યાં એની નજર ફરી ત્યાંત્યાં મારી પછુ નજર ફરી

અને હું તો ગભરાઈ ગયો. નહીં કે હું ખીકણુ હતો, પરંતુ સહજ વાતમાંથી ભયંકર પરિણામ કદાચ આવી જાય એવા સર્વ ચિન્હ હતાં. ન્યાતના તેમજ પરન્યાતના જુવાનોની એક એક જોડી ન્યાતના પોલીઆઓ તેમજ ખીમ કેટલાક દોઢાલા માણસોની આબુખાબુ ખેસી ગઈ હતી. દરેકે ધોતીઆંનો કચ્છ મારેલા હતો. શિશિરે પણ આ જોયું અને તેના કપાળમાં ચિંતાની સદૃશ કરચલી પડી. તે ચંદુ તથા મધુની યુક્તિ સમજી ગયો. ચંદુએ અને મધુએ સોગન ખાધા હતા. કે ખીમ સાચીદારોએ આજીજ સોગન ખાધા હતા ? જ્યાં જ્યાં દીવા હતા ત્યાં પણ એક એક જુવાનને તેણે ઉભેલો જોયો. આ બહુ એકજ સ્થળમાં બન્યું અને તેણે પાછું પોતાનું કહેવું શરૂ કર્યું :

“કારણ મારી માન્યતા એવી છે કે આજે જે લોકોને બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે લોકો બ્રાહ્મણ છે જ નહીં. બ્રાહ્મણો તો એ છે કે જેની આંખમાં વિનાશનો દાવાનળ સળગતો હોય, જેની જુનઝોમાં અજીત વિજેતાની તાકાત હોય, જેના ત્યાગ અને તપનાં તેજ આગળ શરણજેથરનાં રત્નખમિત મુકુટો ઝાંખા પડતા હોય અને છતાં એ તેઓ પુણ્યથી પણ સુકોમળ હોય, ને દયાના સાગર હોય એનું નામ બ્રાહ્મણ.”

“આજે તો બ્રાહ્મણોની આંખમાં બિલ્લુકો—બીખારીઓની દીનતા ભરેલી છે. હાથ માત્ર દાન લેવામાંજ ટેવાયા છે. અવાજમાં પાચના અને આજીવતાજ છે. ગુલામેનો આઘગુણ અસાનતા અને ધ્રુવી તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. અને એ સર્વની નીશાનીરૂપ તમારું આ ઉપવીત વે આજે તમને પાછું આપી તમારા બ્રાહ્મણપણામાંથી હું મુક્ત થાઉં છું.”

એમ કહી તેણે પોતાનું ઉપવીત કાઢી, તોડી નાખી સજાની વચ્ચે ફેંક્યું અને બેપરવા બેઠેલી રીતે તે સ્ત્રીથી ચાલ્યો ગયો. થડી-ભર તો જધા કેન્દ્ર સમજી શક્યા નહીં. હું પણ સમજી શક્યો નહીં પણ એકાએક વહેમાતરમ્ભી મર્જના થઇ, દીવા હોલવાદ મયા અને અંધારામાં ધમાધમી શરુ થઇ. કોણે અંધારામાં મારો હાથ પકડ્યો અને મને દોરીને સહીસલામત જહાર મુકી દીધો. કોલાહલ ખુબ વધતો હતો. અને પછી તો ઉપરાઉપરી છોકોના અવાજો અને કકળાણ સંભળાયું. અદર આ બધું શું છે અને આટલી બધી છોકા સાથી ખામ છે તે જાણવા માટે જવારના લોક આપુર બન્યા હતા. આખરે યોડીક વારે દીવા ચળા અને કોણે દરવાજા કપાડ્યા. જધા લોકો બહાર નીકળ્યા. પડેલીઆઓનાં અને બીજા એવા કેટલાકનાં મોઢાં વીંછાં પડી ગયાં હતાં. જુવાનીઆઓ બધા બનાવટી ગભીર થઇ ગયા હતા અને તેમની આંખો હસુહસુ થતી હતી.

હું મધુ તથા ચંદુને લઇને શિશિરને ત્યાં ગયો. ઘરમાં પેસતાજ મધુકરનું હસવું કેમે કરીને માય નહીં.

“એ દોસ્ત શિશિર! એવી તો ગમ્મત આવી! એવી તો ગમ્મત આવી!” અને તેણે ખડખડાટ હસવા માંડ્યું.

“શું તોફાન ક્યું છે?” શિશિરે ચિંતાથી પુછ્યું.

“કેન્દ્ર નહીં. માત્ર તાગ ગયા પછી અમે દીવા હોલવી નાખ્યા; વાડીનાં બારણું બંધ કરી દીધાં અને એ લોકોના નાકમાં તમાક છોકળી ખેતી થાલી. કાંઈને માર્યા નથી માત્ર પકડી પકડીને ખુબ ગલીપચી કરી એટલુંજ.” ચંદુએ બનાવટી મંભીરપણું ધારણ કરી કહ્યું.

આ વાત સાંભળીને શિશિરને પણ હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહીં.

“અરે યાર! એવી તો છોકાછોકા જામી હતી અને પાધડીના કબ્બા એવા તો ઉડતા હતા કે ન પુછો વાત, તાગ સોગંદ બાધેલા તે પાળ્યા ખરા.”

તેમની વાત સાંભળી મારા હસવાને માંડ માંડ રોકા મેં પુછ્યું: “આ યુક્તિ ક્યા ફલદુપ બેગમમાંથી નીકળી વારુ?”

“અરે દોસ્ત! પેસો નાનકડો નવીન આપણા રમાડાંતો ભાણેજ અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં છે અને તે અખાડામાં આવે છે. તેણે એ સુચના કરી. તેણે કહ્યું કે શિશિર-કાંમમાએ સોગંદ દીધા કે કાંઈને મારવું નહીં પણ કે ગલીપચી ન કરવાના અને તમાક છોકળી ન સુંધાડવાના ઓછાજ સોગંદ દીધા છે? એ નાનકડો મરદ કહે છે કે મેં મારાં દાદીમાને એક દિવસ ઉત્રનાં દંતાં ત્યારે તમાક છોકળી સુંધાડેલી; અને એ અખતર પરી મારી ખાત્રી થએલી કે કાંઈને માર મારવો અને તમાક છોકળી સુંધાડવી એમાં કે વધારે છે નહીં. અમને તાંતજ આ સુચના પસંદ પડી.” મધુકરે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“એ નાનકડા રતનને સાચવી ગાખવા જેવું છે કદાચ સંભર છે કે એ ગુજરાતને! માક’ટવેન પણ થાય” ચંદુએ કહ્યું.

ખીજે દિવસે અખાડામાં મળવાનું કહી ચંદુ અને મધુકર મોડી રાતે ઘેર ગયા. શિશિર વિચારમાં પડ્યો.

“શું વિચારે છે?” મેં પુછ્યું.

આ મધુકર, આ ચંદુ અને એ નાનકડો નવીન એ લોકોમાં જીવનનું કેટલું નેમ ભરેલું છે! અને નમારે એ લોકો જનતામાં જરો ત્યારે એમાંનું કશું કામ લાગવાનું નથી. અધું

હું દાઢ જરો, કચડાઢ જરો.” તેણે કહ્યું.
એમ વાતો કરતાં કરતાં અમે મોડી રાતે સુઇ ગયા.

x x x

“કેમ શિશિર, રજાઓ ક્યારે પડે છે ?”
મેં ધરમાં આવતાં પુછ્યું.

“આવતા શનિવારથી રજાઓ શરૂ થઈ
ગયા છે. કેમ પછી તેં મુસાફરીમાં આવવાનો શો
વિચાર કર્યો ?”

“જરૂર આવવાનો. તેથી તો તને પુછવા
આવ્યો હું કે ક્યારે જવાનું છે ?”

“આ રવિવારે સવારે બધા ઉપહીયું.”

રવિવારે અમે બધા મુસાફરી પર ઉપડ્યા.
શિશિર, મધુ, ગંદુ, નાનકડો નવીન, હું
બીજા ઘણા હોડાઓની એક ટ્રેનથી પગરસ્તે
કુચ કરતી કરતી ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક રથજા-
ને જોઇ વળી, અને જોતજોતામાં અમારી
રજાઓ પૂરી થઇ. અમારે પાછા ફરવાનું
થયું.

રસ્તામાં શિશિર અમારા બધાથી છુટો
પડ્યો કારણ કે એને અત્યંત મંડળના મંત્રી-
ને મળવાનું હતું. તેમને મળીને બેત્રણ દિવસ-
માં આવી પહેંચવાતું જાણીને તે અમારા
શુક્રમ આગળથી ફાટી બીજા સડકે ચલ્યો.

x x x

બે ત્રણ દિવસને બદલે આજ ૧૦ દિવસ
બંધ ગયા છે પરંતુ શિશિરનો પત્તા ન હતો.
અત્યંત મંડળના મંત્રીને પત્ર લખી પુછાવ્યું
તો લાંથી જવાળ આવ્યો કે શિશિરકાંત અહીં
આવેલ નથી. અને અમને બધાને એની ચિંતા
થવા લાગી.

સાર પછી આટલે દિવસે અને એક
કાગળ મળ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે શિશિરને
અકસ્માત થવાથી તે પચારીવશ છે. ઉપર
શી.નાથ નીચે પ્રમાણે હતું:

શિશિરકાંત

૯/૦ શેઠ અબ્દુલ રહેમાન

ગુલશન પેલેસ,

મું. સુરત.

મેં ચિંતા કરનારા બધા મિત્રોને પત્ર
બતાવ્યો. અબ્દુલ રહેમાન ધણીજ પ્રખ્યાત
બાપારી હતા. કંબળ, ન્યુયોર્ક, લંડન, પેરીસ
વગેરે રથજો તોળી પેડીઓ આસતી હતી.
બચપણમાં તે એક ગરીબ વિધવાના પુત્ર હતા.
પરંતુ માત્ર પોતાની શુદ્ધિ અને સતત શ્રમથી
તે એક મોટા શાહ સોદાગર બન્યા હતા.

બધા મિત્રોએ ઠરાવ્યું કે ખરી હકીકત
શું છે તે મારે જાણે જોઈ આવવું જોઈએ.
આથી હું તરતજ સુરત જવાને ઉપડ્યો.
રસ્તામાં મારા મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ઉઠતી
હતી. શું અકસ્માત થયો હશે ? સખત ઇળ
ચઈ હશે ? કેવી હાલત હશે ? આવા આવા
વિચારોથી મારું મનજ બધું થઈ ગયું અને
સુરત ક્યારે આવે અને શિશિરને ક્યારે મળું-
એમ થવા લાગ્યું. આખરે બરોબર મળરકે
સાઘપાંચ વાગે સુરતના સ્ટેશને ટ્રેન ઉભી રહી.
અહા પીવા માટે પણ ન રોકાતાં ભાડાની ગાડી
કરી મેં ગુલશન પેલેસ તરફ હંકારી.

આશ્ચર્ય સાઘાજ્યેક વાગ્યાને સુમારે ગુલશન
પેલેસ આગળ ગાડી ઉભી રહી. સુરત અને
કુમસની વચ્ચે તાપીના કાનારા પર, છત્રાશુલ-
ના કોણ પણ અમીરના પેલેસને ટક્કર મારે
એવો, જગન સાથે વાતો કરતો શેઠ અબ્દુલ
રહેમાનનો પેલેસ ઉભેલો હતો. ગાડીવાળાને
ભાડાના પૈસા સુકવી આપી ફરવાળ પાસે
જઈ ફરવાળને કહ્યું: “હું શિશિરકાંતને મળવા
માથા છું.”

તે અંદર થયો અને પોતાની સાથે તદ્દન
ધુરોપીઅન પોષાકમાં સજ્જ થઈને એક

યુવાનને લઇને આવ્યો.

મારા ઉપર આવેલો પત્ર તેના હાથમાં મુકી મારા આવવાનું પ્રયોજન મેં તેને કહ્યું.

કાગળ વાંચી તેણે કહ્યું: “મી. રમાકાંત! પધારો.” એમ કહી ધણીજ ભાવથી તેણે મારી સાથે હસ્ત ધૂનન કર્યું.

પછી અમે બગીચો જોળંગી આરસનાં પગથીયાં ચઢી વરંડા પર ચઢને એક વિશાલ હેલમાં દાખલ થયા.

આખા હોલને સંપૂર્ણ બાદશાહી કાઢતી શણુગારવામાં આવ્યો હતો. વચ્ચેના એક ટેબલ ઉપર ચાંદીની મોટી ધુપદાનીમાંથી સુવાસિત ધૂંતના ગોરેગોટા નીકળતા હતા. ચારે બાજુની દીવાલોને રેશમના લીલા પડદાઓથી ઢાંકી દેવામાં આવી હતી. આખા હોલમાં ક્યાંએ અંગ્રેજ ફરનીયરનું નામ ન હતું. હોલમાં પ્રવેશ કરતાંજ ત્યાંના વાતાવરણે મારા પર એટલી અસર કરી કે હું હાંફુસ્તાનમાં છું એ વાત તદ્દન ભુલી ગયો.

હોલમાં જઈ તેણે રેશમી પડદાને હાલતી ભીંતમાંનું એક ઝીણું બટન દાખ્યું અને થોડીજ વારમાં એક પ્રાંઠ વયની છત્રલામી સુંદરી આવીને ઉભી.

“ફતીમાબાઈ! આ મહેરબાન શિશિરકાંતને મળવાને આવ્યા છે. એમને તેમની પાસે લઈ જાઓ.”

“માફ કરજો મી. રમાકાંત! હું જરીક કામમાં છું નહીં તો હું જાતેજ તમારી સાથે આવત.” તેણે મારા તરફ ફરીને કહ્યું.

“કેં દરકત નહીં” મેં હસીને કહ્યું, અને હું તે બાઈની સાથે અંદરના ખંડમાં ગયો.

અંદર જતાં વચ્ચે એક મોટો આરસનો ચોક હતો. તેના ઉપર બીસેરી કાચનો સુંદર રંગીન ધુમ્મટ હતો. બરોબર તે ધુમ્મટની

નીચેજ સુંદર આરસનો ડુવારો હતો. ડુવારની પાળ પર કાળી આરસની ધુપદાનીઓમાંથી સુવાસિત સુગંધ આપ્યા ખંડને ભરી દેતી હતી. ફરતે દીવાલોને અડકાડીને અત્યંત કલાના નમુનારૂપ નીચા સોફાઓ ગોઠવ્યા હતા. ત્યાં એટલી તો શાંતિ હતી કે એ શાંતિથી મને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. ચોકમાં નીચે ફક્ત ઉપર ઠેરઠેર ટર્કીશ ગલીયા બીજાવવામાં આવ્યા હતા. અને તેના ઉપર કોષ ઠેકાણે બ્યાઝયર્મ તો કોષ ઠેકાણે મૂગયર્મ તો કોષ ઠેકાણે રુવાંટીવાળું ચામડું પાયરવામાં આવ્યું હતું.

કાળા અયુનસના અનુપમ કોતરકામથી શોભતા કોરાવાળી સીડી ચઢી અમે ઉપરના એક વિશાલ હોલમાં ગયા. ત્યાં સામેના એક બારણા તરફ આંગળી કરી તેણે કહ્યું: “પેશુ બારણું ઉઘાડી અંદર જાઓ. ત્યાં શિશિરભાઈ છે.” એમ કહી તે પડખાપાની પેઠે ત્યાંથી ચાલી ગઈ

હું સ્વપ્નામાં તો નથી એની ખાત્રી કરવાને મેં મારી આંગળીને સખત બચકું ભર્યું, અને નક્કી કરી લીધું કે ના છું તો જાગ્રત અવસ્થામાંજ.

ન જાણે ક્યાંથી એટલામાં ભીંત પર લટકાવેલા સફેદ રેશમી પડદા પાછળથી એક વાદનું નાનું બચ્ચું નીકળી આવ્યું. મને જોઈને તે અટક્યું અને ધુરકત લાગ્યું.

“કાશીર! કાશીર! કોધર ભાગ ગયા!” કોષનો રુપાની ઘંટડી જેવો મધુર અવાજ આવ્યો અને એક નાની આગની જ્યોત જેવી બાલિકાએ પડદા પાછળથી નીકળી આવી તે બચ્ચાને ગળાના પટામાંથી પકડ્યું, પરંતુ મારા તરફ નજર જતાં તે અચકાઈ, ધડીભર મારા સામે જોઈ રહી અને સરોપ પુછ્યું: “તુમ કોન

હો? હવે કયો ધુસ આયે હો? કાસીમાં કાસીમાં બહુ આદમી કે બહાર નીકાલો.” તેણે શુભ મારી.

તરતજ એક પહેલવાન જેવો માણસ હાજર થયો અને મારા સામે જોઈ તે હસવા લાગ્યો.

“હસતા ક્યા હૈ રે? સુનતા નહીં? મેં કહતી હું કે છનકા બહાર નીકાલો!” તેણે મુસ્કાથી લાલચોળ થતાં કહ્યું.

“બહેન! એ તો શિશિરભાઈકા દોસ્ત હય. ઉનકા મીસનેકે લીયે આયે હય.” કાસમે કહ્યું.

આ સાંભળતાંજ તે બાલા વિચારમાં પડી મઠ. અને પછી ખડખડાટ ખુલ્લા દીસથી હસી પડી. “તમારું નામ રમાકાંત ખરું ને?” તેણે શુદ્ધ મુજરાતીમાં મને પુછ્યું.

“તદન સામી વાત” મેં કહ્યું.

“ચાલો, ચાલો, હું તમને શિશિરભાઈ પાસે લઈ જઈશ, એ તો રોજ તમારીજ વાતો કરે છે.” એમ કહી વાઘના બચ્ચાને ઉંચકી બગલમાં મારી તે આગળ યઇ. તેની કાંમતી રેશમી ઓઢણીનો એક છેડો બોંધ પર ધસડાતો હતો તેની એને જરીકે દરકાર ન હતી.

હું તેની પાછળ ચાલ્યો. ફતીમાએ બતાવેલી રૂમ પાસે આવી તેણે ધડાકાજંધ બારણું ઉઘાડ્યું. અને ઉમરા ઉપર પગ મુકતાંજ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

એક મોટા સુંદર પલંગ ઉપર શિશિર સુતેલો હતો અને તેની આંખો મીચાએલી હતી. પાસેની ખુરશી ઉપર એક રૂપ અને પોવનસંપત્ત મુસ્લીમ બાલિકા બેઠી હતી. સામે ટેમ્પલ ઉપર એક જરમનસીલવરની સમડીમાં અંગારા બળતા હતા, અને તે શિશિરના પાંદાવાળા એક હાથને શેક કરતી

હતી. તેનો માથે બાંધવાનો કાંમતી રેશમી રુમાલ અસ્તવ્યસ્ત પડ્યો હતો અને તેના લાંબા વાળ લગભગ બોંધાને અડકતા હતા. જાણે કોઈ જીજ્ઞાસુ દુર સ્વર્ગના કોઈ દૂતની ચાકરી કરતો હોય એવું એ દૃશ્ય હતું. મને લાગ્યું કે હાલનો વિદ્યાર્થી કોઈ એક નવી સંસ્કૃતિના અખતરાની શરૂઆત આજથી કરે છે.

“મુસ! તું છતાના અવાજ કયો કરતી હય?” તેણે પેલી બાલિકા તરફ ફરીને અતિશય મીઠા અવાજથી કહ્યું.

મુસે દોડી જમને પેલા વાઘના બચ્ચાને તેના ખોળામાં મુકી દીધું અને કહ્યું: “બહેન! શિશિરભાઈના દોસ્ત તેમને મળવા આવ્યા છે.”

તે બાલિકા તરતજ મારા તરફ ફરી. “રમાકાંતભાઈ! તુમ આયે સો બહુત અમ્છા કીયા” જરાક પથુ સંકોચ વગર તેણે કહ્યું અને પાસે પડેલી ખુરશી બતાવીને મને બેસવા કહ્યું. હું પંદર દિવસ ત્યાં રહ્યો. શિશિરમાં કે ન સમજાય—ન કળાય એવું પરિવર્તન થયેલું અને દેખાયું.

એક દિવસ શિશિરના રુમનું બારણું ઉઘાડવાં મેં જોયું કે રીવાના પલંગ પર બેસી તેને શેક કરી રહી છે. ધીમે રહીને શિશિરે તેને પોતાની પાસે લીધી અને તેના મસ્તકને નીચું નમાવતા તેના હોઠને પોતાના હોઠ સાથે દાખ્યા. રીવાનાએ રનેહયા શિશિરના ગાલ પર હાથ ફેરવ્યો.

હું લાંબી અંદર ન જતાં પાછો મારી રુમમાં ચાલ્યો ગયો.

x x x

ઉપરની વાતને આજે વરસ થઇ ગયું છે. વળી પાછો એક દિવસ હું શિશિરને ત્યાં ગયો. “શિશિર! વેકેશન ક્યારે પડે છે?”

“કેમ ? આવતા સનિવારથી. એ નક્કી થયું સારે તું તો હાજર હતો.”

“અને તું જીનામદની મુસાફરીએ પણ આવશે ને ?”

“હું આવવાનો નથી, મારે કૈંક કામ માટે સુરત જવાનું છે.”

“શું કામ છે ? આ વખતે આપણે સિંદનો શીકાર કરવો છે.”

“હા, પણ નહીં અવાય. જો કે કૈં ખાસ કામ નથી, એવુંજ સાધારણ.”

“જો, શિશિર ! તું શું એમ ધારે છે કે અમે બધા આંધળા છીએ ? મિત્રોની સોખત કરતાં તને શુભચિન્તન પેલેસ દેવે વધારે પ્રિય છે. એ વાત અમે દરેક જણ સમજી ગયા છીએ.” મેં હસીને કહ્યું.

શિશિરનો ગૌર મહેરો ચરમથી લાલ થઈ ગયો.

“ઠીક, ઠીક, આમાં ચરમાવાનું કૈં કારણ નથી. અમે જાણતાજ હતા કે વહેલું મોડું આવું કૈંક યશોજ. જીવાનોનો તો એ હક છે. અને જેના જીવનમાં એવું જનતું નથી તે કાં તો મદાત્મા છે કે પછી મડદું છે. પણ અમને કોઈને એવો તો સ્વપ્નએ ખ્યાલ ન હતો કે તું આમ છેક હીંદુ સંસારની બદારજી કુદકો મારીય.”

શિશિર કૈંજ બોલ્યો નહીં.

x x x

ગામની બદાર નદીના કીનારા ઉપર એક સુંદર ઝુંપડી તૈયાર થઈ ગઈ છે. આવતા માસમાં શિશિર અને રીવાનાનાં લગ્ન થવાનાં છે.

એક દિવસ હું, ચંદુ તથા મધુકર વગેરે એકા દત્તા ત્યાં મામના કેટલા કહેવાતા પ્રાણજી આગેવાનોનું એક મંડળ આવી પહોંચ્યું અને શિશિરને એ ભેટજી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવાને

સમજાવવા લાગ્યું. જીવાનીઆઓ ઉપર ધણીજ ખરાબ અસર થશે, હીંદુ ધર્મ નાશ પામશે વગેરે ધણી ધણી દલીલો તેમણે કરી.

બધી વાતો સાંભળી લીધા પછી શિશિરે કહ્યું: “ગૃહસ્થો ! હું તમારી સાથે મળતો થઈ શકતો નથી.”

“અરે ભાઈ ! કે નહીં તો એટલું તો કર. પેલા આપ સમાજીઓ પાસે કે સંમતિવાળા પાસે તે છોકરીને દીંદુ બનાવી પછી લગ્ન કર. એટલી તો દીંદુ ધર્મની લાજ રાખ.” એકે કહ્યું.

“ભાઈ જેમ હું દીંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર નથી તેમ રીવાના એના મુસ્લીમ ધર્મનો ત્યાગ કરે તે હું ઇચ્છતો નથી. એને કરવો હોય તો પોતાની રાજપ્રીયી બચે કરે. પણ તેને દીંદુ ધર્મમાં લાવવાને મારા સ્નેહને હું સાધન તરીકે વાપરવા માગતો નથી. મારે મનથી તો સ્નેહ એજ એક સાધ્ય વસ્તુ છે. જેને તમે લોકો ધર્મ તરીકે આજે માનો છો એ વસ્તુ મારે મનથી તો તદ્દન નજીવી છે. એને હું એટલું મહત્ત્વ આપી શકતો નથી.”

શિશિરની આ વાત સાંભળી સૈથી આગળ બેઠેલા અને સૈથી વધારે ગુસ્સે થયેલા એક પંડિતજીનો પીતો ખસી ગયો. અને તેણે શિશિરને ન કહેવાનું કહી નાખ્યું. આથી મધુકર ઉઠી ઉઠ્યો.

“હવે ! તારો તે ધર્મ છે ? તું કે જેણે પોતાની દીકરીઓ વેચી છે, તું કે જેણે વારસા ને માટે પોતાના મામાપ વગરના બત્રીજનું પુત્ર કહ્યું છે, તું કે જેના વ્યભિચારને સીમા નથી, ને અમને દીંદુ ધર્મ શીખવવા આગ્યો છે ? ત્યાં હા ! બદાર નીકળ !” કહી ઉઠીને તેણે તે પંડિતને ગળચીમાંથી પકડ્યો.

મેં અને શિશિરે વચ્ચે પડીને મધુકરને ધમી પાડ્યો. આવેલું મંઠળ વધારે ગરબડ કર્યો વગર રવાના થઈ ગયું.

‘Oh my God ! How I like to kill them, to shoot them, to hang them !’ મધુ બબડ્યો.

“મધુકર ! તારામાં શાંતિ ક્યારે આવશે ?” મેં કહ્યું.

“આ તે ધરમ છે કે દેખાતું ? ધરમ ઘર (Home)ના જેવો હોવો જોઈએ. જ્યાં લોકોને આરામ મળે, સહત મળે. અહીં તો તમને દરેક વાતે છુટીજ નાખવામાં આવે છે.

x x x

શિશિર અને રીયાનાનાં લમને વરસો વીતી ગયાં છે. એમના દોસ્તના બગીચાને એક છેડે પૂર્વ દિશામાં એક સુંદર શિવાલય નજરે પડે છે અને બીજે છેડે પશ્ચિમ દિશામાં એક રમકડા જેવી અત્યંત મનોહર મરજીત જોનારું મન આકર્ષણ કરે છે. ગંગાજમનાના પ્રવાહ જેવી દોડુ ધરણમાં એવી બે સંસ્કૃતિઓ-ને એક યુગલ પોતાના ગૃહચાત્રમમાં કરીએ હરકત વગર, કશાએ કંકાશ કે કટુતા વગર એકત્ર વહેવારે છે.

દેશના અનેક પક્ષો અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી આ અખતરાનું નિરીક્ષણ કરી રહેત છે. શુભાર્થનાં બંધનોથી શુભગામ્ભિલાં અનેક અંતરો પ્રાર્થના કરે છે કે વિધાતાનો એ પ્રયોગ સફળ થાયો !

પરંતુ ધર્મના લોખંડી બંધનોથીજ જેમનાં પાપી પેટ ભરાતાં હોય, પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવાને ધર્મના ઝખડા જેમને આવશ્યક છે, જેમની સત્તાની વિષયવાસના

પોસવાને એ એક અમુલ્ય સાધન છે તેવા એક ચતુર પક્ષે એનું ભાવિ પરિણામ જોયું. એ અખતરાની સફળતામાં તેમણે પોતાના મહાલયો અને સત્તાનો ધ્વંસ જોયો. અને એ લોકો વેળાસર ચેત્યા.

x x x

એક દિવસ સવારે મને ખબર મળી કે શિશિરનું ખુન કરવાનો પ્રયત્ન રાતે થયો હતો અને તે બચે એમ નથી. હું એકદમ ભાં ગયો. પગથીયાં ચઢતાજ મને ડોક્ટર સાથે મળ્યા.

“ડોક્ટર શિશિરને કેમ છે ?”

“અત્યારે તો ઠીક છે. પરંતુ કેસ હોપલેસ છે.” કહી ડોક્ટર ચાલ્યા ગયા.

હું અંદર ગયો તો મધુકર, ચંદુ, નાનો નવીન બધા એકઠા થઈ ગયા હતા. પક્ષગ પામે ખુરસી ઉપર પોલીસ ઓફીસર મી. કોન્લી શિશિરની સાથે વાત કરતા હતા.

“નહીં જી, હું ખુનીઓનાં નામ આપી શકું એમ નથી.” શિશિરે કહ્યું.

“ત્યારે શું તમે કાયદાને મદદ નહોત કરો ?” મી. કોન્લીએ પુછ્યું.

“મી. કોન્લી, કાયદા કરતાં માણસ જાતને મદદ કરવા હું વધારે આગ્રહ છું. મારું ખુન કરનારાઓને હું ખાતી કરી આપવા મારું હું કે જેનું તેમણે ખુન કર્યું છે તે તેમનો દુરમન ન હતો પણ મિત્ર હતો. એટલું જો યાચ તો હું મારા મરણમાં પણ મારી જીત જોઈ રહ્યો છું. ઠીક, મી. કોન્લી ! માફ કરજો પણ સમય ચોરો છે અને મારે હજી મારા મિત્રોને મળવું છે.”

“હા, મી. શિશિરકાંત? હું કંઈક છું કે
કું પશુ તમારા જેવું જ મૃત્યુ પામું.” કહી તે
સલા અમલદારે રમાસવતી પોતાની આંખો
જુહી, અને રમ લીધી.

શિશિર શીકકું હસ્યો.

ખાદ તેણે અમને બધાને બોલાવ્યા, તે બધા
સાથે ખુબ સ્નેહથી તેણે વાત કરી.

“મધુકર! શક્તિ સાચવીને વાપરજો હોં.
અને નવીન તું હવે તો મોટો થયો, પશુ
ખીજ નાના બાળકોને તારી તડાક હીંકણી
જરૂર સીખડાવજો. અને થાય છે કે કું ત્યાં
જાઉં છું ત્યાં પશુ તમારો બધાને સ્નેહ હું
કદી જુલિય નહીં.” અને તે શ્વાસ લેવા રોકાયો.

અમારી આંખમાં આંસુ ખાલ્યાં બળતાં
ન હતી.

થોડાક શ્વાસ લઈ તે રીયાનાં તરફ ફર્યો.

“રીયાના” તેણે રીયાનાને બોલાવી. તે
પાસેજ પલંગ ઉપર બેઠી હતી તેની આંખમાં
આંસુ ન હતું, ખુબ ઉપર ચિંતા ન હતી,
હતી માત્ર ચિરકાંતિ.

શિશિરે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. તે
નીચી નમી અને શિશિરે તેના કપોલપ્રદેશ
ઉપર ચુંબન કર્યું. રીયાનાએ શિશિરના કાલ
પ્રદેશ ઉપર પોતાનો કપોલ ગોઠવ્યો. તે પછી
તે કદી ઉઠી નહીં.

આ કંગાલ દુનીઆના બધા અને ઇર્ષ્યાથી
મુક્ત બે આત્માઓએ તે દિવસે પોતાની
આખરની મુશ્કારી એ રીતે શરૂ કરી.
આમીન!



	<p>ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી</p> <p>મહાત્મા વિદ્યાધારી કુમાર અને કુમારીઓ</p> <p>મહેમાન</p> <p>વાલ્મીકી, કાવ્યો, લોકકથાઓ ઉપનિષદના મંત્રો, મિત્રાન- નાચપદ્યો, દુષ્ટ, ગરીબ- સંયોનસખાઓ, પ્રજાન- જુલોનનો પાલો, રંગીન મિત્ર અને મિત્રો આદિનો ખાસ પર</p>	<p>પરદાના ઉપાસના દાવાઓ</p> <p>પરદાના ઉપાસના ઉપાસનાની વસ્ત્રો</p> <p>રોજનો એક પૈસો</p> <p>અન્ય વિદ્યાર્થીઓ મોટા મોટા પાઠ અને અન્ય પાઠ</p>
<p>ગુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રામપુર : અમદાવાદ</p>		

છાયાપુરુષ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી]

પણ પ્રેફિ. રાન્નેન્દ્રે 'The Glowing realities of Titian' એટલી ટીકા સાથે, ખીલ્લું ચિત્રપટ રચ્યું કર્યાં!...

કેવળ દયા માગતી બીની આંખે પ્રેફિ. તરફ જોઈ રહ્યો. આ કષ્ટ-સુષ્ટિ તે તે સમજી શકે નહીં.

લીઓનારો, રોમેનો, કે પેરુજનો, મુરીડો કે વેલાસ્કોએ (velasquez)-કોઈના આદર્શ કે સંકિર્ણની ભુની પીઠાન કેસરને દલીલ નહીં. કોને લાગ્યું કે જીવના કેસરમાં, દરે પડેલાના કેસરનું સામર્થ્ય નથી!...તે એટલે સુધી કે કેસરે, પડેલી પીઠી લઈને એક ખજુરીનું ઝાડ મીન્યું ને ઉપર એક પક્ષી બેસાડ્યું!...ક્યાં કેસરનાં સુંદર લાવવાદી ચિત્રો ને ક્યાં આ કચ્છાત!..

કેટલાક દેશીઆર ડોક્ટરોએ તેનું મગજ તપાસ્યું ને છેવટે જાહેર કર્યું કે 'બ્રેઇન રીસરને લીધે તેની બધી શક્તિ દબાઈ ગઈ છે!.....

* * *

એ વાતને એ વર્ષ વધી ગયાં. કેસર દબા તે પાશ્વરીમાં પડેલી પુણીની જેમ ચરુઆનનાં ચિત્રો ચીંતે છે. અને તેના આવા દસ્પથી પ્રેફિ. રાન્નેન્દ્ર વારંવાર મગમગા થઈ જાય છે. કેસરે જે ચિત્રો પહેલાં ક્યાં દર્શાવ્યાં-તેની નકલ સુધાં પણ તેને આવડતી નથી! કેટલી દુઃસા!

એ પખન, રોમેનમાં પ્રખ્યાત માનસતાબી ને નત્યા, પંડિત કેદારનાથ આવવાના દના. થો. રાન્નેન્દ્રે તેમને જોતા મારે કેટલાક સુંદર દસો જોવા દનાં. તેમાં એક ચિત્ર કેસરનું પણ હતું. ને અત્યંત સુંદર ને ભાવવાદી હતું.

એક...જોખડખ જાડની સામે બેસીને-એક ૧૬ પુરુષ-આકાશના ભુરા રંગો જેવો છે. ચિત્ર આટલુંજ હતું, પણ તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાની બધી સ્થિતિ-ભાવતા, નિરાશા ને આશાનો રમ્બ સંધિકાળ અતિવૃથ્થા ને વૃથ્થાત્યાગ-અર્થા નિરાધી લાવેને ઝાડ અને માણસની વચ્ચે વહેંચી નાખ્યા હતા. કલાકારે તેમાં, ધણી સૈદ્ધાંતો ઉપયોગ કરી એક સુંદર અનુપમ રંગનું કાવ્યજન રચ્યું હતું!

પંડિત કેદારનાથ આવ્યા ત્યારે તેનું લક્ષ આ ચિત્રે એમ્યું. તેને પ્રેફિ. રાન્નેન્દ્રે ચિત્રકારની કઠણ વાર્તા પણ કહી. પંડિતજી, કેસર પાસે આવ્યા, ત્યારે તે એક જંગલનું દસ્ય કરતો હતો, પણ તેમાં-પીંછીની માતુરીમાં-આરમાન. જમીનનો ફેર હતો. કેદારનાથ તેની પાસે બેઠો: તેણે કેસર સામે જોયું: કેસરે તેને જોયા. પણ આ ચિત્રકાર-પેલા ચિત્રના જોટલી મનોદશાએ પડોચેથી લાગ્યો નહીં.

"કેસર! આ ચિત્રમાં તું શું કરે છે?" રાન્નેન્દ્રે વાત ઉપાડી. પેલું તારું ચિત્ર તું ભુલે છે!

કેસરે ડોક્ટર પુણ્યાભ્યું: માત્ર જરા દસ્યો ને પાછો પોતાના કામમાં વળતી ગયો. પ્રેફિ. અને પંડિત ત્યાંથી ફરી ગયા.

પંડિત કેદારનાથે પ્રેફિ. રાન્નેન્દ્રને કહ્યું કે મારા માનતા પ્રમાણે આ સરીરમાં કેસરનો આત્મા-એના પ્રથમતા સ્વરૂપમાં રહ્યો નથી. અને કોઈ બીજોજ આત્મા-કદાચ તેના પિતાનો આ સરીરમાં વસે છે. કેસર ખત્ય પાખ્યો છે એ વાત ચોક્કસ છે. સંકાતી એક દૃષ્ટિથી પ્રેફિ. રાન્નેન્દ્રે તેનો જવાબ વાળ્યો.

"તમે એ વાત નહીં માનો. પણ આ સરીર કેસરનું છે. બાકી એના સંસ્કારી આત્માને રક્ષાને કોઈ બીજોજ આત્મા આ સરીરમાં વસે છે."

“ડાકટરે માને છે કે ‘પ્રેમન શીવર’થી તેણે બધા સંસ્કાર ને સ્મૃતિ ગુમાવ્યાં છે !”

“એ વાત હું સાચી માનત. પણ કેટલાક ગુણનો સંબંધ આત્મા સાથે છે. લાગણીના બધા વિષયો ભુદ્ધિ કરતાં આત્માના વધારે છે. સંબંધિત છે કે આત્માની જેમ આ તરવો અવિનાશી હોય, ને તેથી જ્યારે રોગથી માણસ ગોડા યાય છે ત્યારે પણ પોતાના પ્રિય સંસ્કારને તો એક ધૃત્તી માફકજ પુરે છે !...ગોડા થઇ જત તો પણ કેશવ પીંછીની જુની પીછાન આટલી બધી એક સપાટ વીસારી દેત નહીં !”

“એટલું બરાબર”—પ્રેફિ. કહ્યું “ને એવા દાખલા છે કે છેલ્લી પળમાં મનુષ્યે પોતાના ખરેખરા પ્રિયવિષયને ફરી ફરીને સંભાર્યો હોય !”

“એવા પણ દાખલા છે કે અતિ નૃશ્યાવાળા મનુષ્યને પૈસો મળતાં ગોડા બની જાય—એટલે કે પ્રિય વિષયની ધુન એ ગોડપણ છે. ગોડા મનુષ્યોનો ખરો ઇતિહાસ ન જાણવાથી, ઘણી વખત, તત્ત્વજ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહ્યું છે. હવે જે પ્રિય વિષયનું મનન-ધૃત એ ગોડપણ છે, તો ગોડપણથી પ્રિય વિષય કેમ છુટી જવાય? અને ધુન હવે સૌ કણ્ઠ કરે છે કે આત્માનો ગુણ છે. એ ધિક્કારના ગોગ અવ્યવહાર વસ્તુ નથી: એટલું તો આ પદ્ધતિ અનુમાન બાંધી શકાય કે કેશવ ગોડા આંત દત, અથવા અત્યારે સૌ માને છે તેમ પોતાનું મગજ ગુમાવી બેઠા હત તો પણ, આ ધન-સત્ એટલા સંસ્કારી સ્વરૂપમાં નહોં તો બીજા સ્વરૂપમાં પણ-જાળવ્યા વિના રહેત નહીં.”

પ્રેફિ. રાજેન્દ્રે એનો ઉત્તર વાળ્યો નહીં. પણ જ્યારે તે જુદા પડ્યા ત્યારે તેણે પંડિતને કહ્યું કે તમે માનો છો એ વાત સાચી હોય તો પણ એની ખાત્રી કરવાની જરૂર છે. પંડિતે કહ્યું કે આ વાતમાં મારે ખાસ સ્વાર્થ નથી: મેં તો જે બીજું અનુમાન એવાય તે કહ્યું.

x x x

છએક માંસ પછી, એક વખત, કેશવને તદ્દન મુળ સિદ્ધિતા શીખવાતા હતા, ત્યારે પ્રેફિ. રાજેન્દ્રને લાન્યું કે કેશવની સ્મરણશક્તિ, સંદર છે; તેમજ એને શીખવાની હેઠાં પણ છે. માત્ર આગલી કોઇ વાત તેને યાદ નથી. આ રોગ કરતાં-બીજા જીવનનુંજ વધારે ચિન્હ છે. રોગ-કે વિસ્મૃતિ હોય તો તો એ અત્યારે પણ ભારે ઠોઠ રહેત.

x x x

તે દિવસે પંડિતનો કાગળ હતો.

રા. પ્રિયબાઈ ર નેન્ડા

તમારો શિષ્ય કેશવ-ખરી રીતે તો કેશવનો પિતા-ચિત્રણ ને અસ્થાય જે ખત ને શ્રમથી બે છે, ને જે સ્મરણશક્તિ અવાને છે, તે પર તમે વિચાર કરો.

તમારી પાસેથી નાહવ્યા પછી, મેં સિદ્ધ કર્યું છે કે એ કેશવ રાજે વજ્ર ને જીવન છે. મેં આ વાત-કેશવના છાયાપરખને બિલાવને સિદ્ધ કરી છે. આપને ખાત્રી ન હોય તો આપણે સાથે એ ફરી નિશ્ચય કરીશું. પંડિત કેશવનાય.

પ્રેફિ. રાજેન્દ્ર ઉડા વિચારમાં પડે છે. તે છેવટ ઉઘ્યા ત્યારે એટલું બોલ્યા: “એ વાત સંબંધિત લાગે છે !”

સ્વમદ્રષ્ટા

૦૦૦૦૦૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૬ થી]

“મા વાટ જોતી એડી છે.” જરાક દીલ-
મીરીભરે અવાજે સુદર્શને કહ્યું. “એનું સ્વાભાવિક
ગંધ છે. શકિત ગંધ છે. શ્રદ્ધા ગંધ છે. જે
સંસ્કારની જનેતા, તેને બધા અસંસ્કારી લેખે
છે. તમે જે યોગના ક્ષત્રી તે અક્ષેપી દાખલ થાય
તો ‘મા’ ના ભોગ વળે. એક જણુ હાથ તારું
ને ખીન્ને દાંડીઓ તારું તેના જેવું થાય. એ બંધી
યોગનાઓ અમલમાં મુકાય તેવી માનવતા ક્યાં
છે? ભગીરથ કામો કરવાની, ને પાર ઉતારવાની
અને માનવતા ‘મા’ ને ચરણે ધરવાની શકિત
ક્યાં છે?”

“હું પણ એજ કહું છું” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હું પણ—” મોહનલાલે કહ્યું.

“ના; જરા ફેર છે. ધર્મને નામે કે કરશે
કે ધર્મીધતા છત્ર લેશે. સાહિત્યદ્વારા કરશે તો
માત્ર વાનો કંઠવાનો શોખજ વધશે.”

“પણ ભાઈ વાન કહોને” નારણભાઈ
ભોળ્યા. “તમે શું કહો છો?”

“એટલું કે લોહી માનવતામાં વ્યવસ્થા
લાવી, બધાં અધેતા સ્વરૂપી નાંખે એવો હેમાચલ

ક્યાં વિના રસ્તો નથી.” બધા સુદર્શનના ગંભીર
અવાજથી એકચિત્ત થયા.

“આ તો કે સમજાવું નથી, સ્પષ્ટ કહોને”
કેરશારણે કહ્યું.

“કહું?” સુદર્શને કહ્યું. “માની
નિષ્કલતા તમે ધરો છો. તેવી એક પ્રકારની
નથી પ્રેસ કરશો તો લોહી વાંચશે નહીં, બોળ
કરશે તો ફેડનાર નહીં બને, લસકર ઉભું કરશે
તો તેને છત્રતાં નહીં આવડે. એવું ન હોત તો
મુકીસર વેપારી અંગ્રેજો તમને આમ છતી ન
જાત. રાગ આપણો ઉડા છે. આપણી માનવતા
કહોવાઈ ગઈ છે.”

“શું કહો છો?” નારણભાઈએ તિરસ્કારથી
પુછ્યું.

“મને લાગે છે તે. સડો પડી છે. આપણા
માં છુદ્ધિ છે, હીમત છે, હેરાલકિન છે—છતી
પણ ‘મા’ માં તદ્દલીન એવી વ્યવસ્થિત માનવતા
નથી. ગણવાગાંધ્યા અંગ્રેજો ગમે ત્યાં વસે છે પણ
તેના જુરસામાં વ્યવસ્થા વસે છે; આપણે અસંખ્ય
છીએ પણ આપણા જુરસામાં વ્યવસ્થાત્મક
હિસાબ નથી. એ આજુવાની મોંઝી પોંગળા છે.
એ આપણે કે તમારા બંધાની યોગના સહેલી
યરો.”

“એ હોત તો આપણે આંદોલન પટ્ટો ચાલવ
કેમ?” પાકિ કહ્યું.

[આ સંપ્રિક ગર્ભાને વિશેષ ભાગ આપતા અંકમાં.]

લેખકની અકસ્માત માંદગીને લેઈ વિશેષ ભાગ આપી શક્યા નથી. માટે વાચકોની
ક્ષમા યાચીએ છીએ—ઉપતંત્રી.



તનમનની મહેનત કરનારાં !

તમે વાપર્યું

કે?

કેસરી જીવન

સુશોભિત—સુવાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિદ્ધુર, અમ્લક,
કેસર, કસ્તૂરી અને બીજાં દીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપશે
મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

માંદાં હો કે સાગ્રાં હો
નયનાં હો કે સજ્જનાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
શ્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

ઝંડના કેસરી જીવનનો એક પોટ

આજેજ લેઈ જાઓ :

આજેજ મંગાવી લ્યો :

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો

ઝંડ

ઈમારિયુટકલ

વર્કસ, લી.

: : :
: : :
: : :

કારખાનું : એલફીન્સ્ટન રોડ મુંબાઈ ૧૩

મુખ્ય દુકાન : કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રૂપ ૧ ના રૂ. ૫, રૂપ ૧ ના રૂ. ૧૫, ૧ નો રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનું માહિતીપત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર તાકીદે મંગાવો

કૃપાલ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી)

નારાયણ

હા, ખાસ કરી આ કૃપાલનું કાવ્ય.

નવીનચંદ્ર

[સામય] એમ? બધાં તો કહે છે કે એજ કાવ્ય ખાસ કરી ઘણું સામાન્ય છે; અને કે પાકું છે એ ખરું છે.

જયશ્રી

હા વળી, તદ્દન સાધારણ છે. એવા વખતે તો બધી કવિતામાં આવે છે. કેમ નહીં તનુભાષ?

તનસુખ

હા, એમાં તો કેમ નથી; ઘટના પણ સાધારણ છે.

નારાયણ

[નરા ચીદાહતે] હવે સારું. તમે લોક જરા સમજાવો!

નવીનચંદ્ર

પણ મને પણ એ વાત સચી લાગે છે.

[નારાયણ નવીન સાથે એક રહે છે.]

નારાયણ

તે હશે. પણ મને એમ નથી લાગતું. જે વખતે કૃપાલ ગ્રંથમાંથી બહાર આવે છે એ વખતે.....

જયશ્રી

ઓહો, એવું તો બધી અગ્રેજ કવિતા એમાં હોય છે, કેમ નહીં નવીનભાષ?

નવીનચંદ્ર

હા, એ આપું વચ્ચેન એક અગ્રેજ કવિતાની ઓપાકપણ છે.

નારાયણ

[એક આંખ નાની કરી] બહુજી!

નવીનચંદ્ર

હા, બરાબર બહુ.

નારાયણ

હા, એજ પુણ્યું છું બરાબર કે બહુજી!

નારાયણ પોતાની લાગીને...ચિત્રાને જોઈ ત્યાંથી જવા માટે છે તે વખતે...[વિચારમાં પડે]

જોતો હોય તેમ. અટકે છે. હું થું કહેતો હતો! હા, તે વખતે એને કેક-જરા ન જણાય

એવી મહેનત પડતી હોય એમ લાગે છે. એ મજા પેલી અગ્રેજ કવિતા ઉપરથી આવે છે!

[સુશુભા નારાયણનાઈ સાથે એક રહે છે.]

નવીનચંદ્ર

પણ એવું કે આવતું નથી.

નારાયણ જુરસે યેરા હું તેમ પુરતક લખાઉં છું અને પાન ફેરવે છે. જરા વહે.

નારાયણ

આ વીસમી સીટીમાં એવું નથી આવતું! નવીન તે નથી છે. બધાં "જોશિયા" નવીન ના ખેલાં લખેલાં આપણીમાં રેલીયાં છે.

નવીનચંદ્ર

એમાં એવું કે નથી; કેમ તનુભાષ!

[તનસુખ-જયશ્રી]

જેન નથી.

નારાયણ

એમ કે કે નહીં; રહેવા દો. હું પણ આજે જ વચ્ચેન પેલી અગ્રેજ કવિતામાં છે કે!

નવીનચંદ્ર

હા, હા, જરા તરફ ફેર છે ખરો. પણ આપણે થું લાગે છે.

નારાયણ

કેમ તમને કે નથી લાગતું!

નવીનચંદ્ર
ના, છ.

નારાયણ

સાચું કહો છો ?

નવીનચંદ્ર

હા, છ, જુદું સા માટે કહું ? તે આપને
કેવું લાગે છે ?

નારાયણ

મેં તો કહ્યું. કૃપાલ લાંબી કેક મહેનતથી
પ્રસતો હોય તેમ લાગે છે. એ એ લીડીઓ બહુ-
જ અસામાન્ય છે.

જયશ્રી

પણ કાકાજી! એમાં એવો એકે સખ્ત ક્યાં છે
એમાં મહેનત પ્રતી હોય એવો અર્થ આવે છે ?

નારાયણ

સખ્ત—હા, ખરું સખ્ત નથી પણ આ સખ્તો-
ની ગતિ કેવી ધીરીધીરી પેડી અટકી જાય છે.
પણ સખ્ત તો એકે નથી. સખ્તોની ગતિ અટક
છે એટલે વાચકનો વિચારો અટકી જાય છે અને
પેડી એજ ખાંડી રહેલો વિચાર કરેલો પડે છે.

નવીન

કસો કરો પ્રણ મારી એ ખ્યાન બહાર છે.

જયશ્રી

કાકાજી મને તો ખુબ હસવું આવે છે.

નારાયણ

તું એ તો સમજે. પણ નવીનચંદ્રલાલ
મજાશે.

નવીન

હાજી, કહો નોંધએ.

નારાયણ

તમે તો કેવિ છો એટલે હું શું કહું ? પણ
મારી જાતનો દાખલો આપું. સિદ્ધતા નરિ-
વજ સામે જુએ છે. નાનો હતો ત્યારે ચિત્રા
જારવાનો મને શોખ હતો.

નવીન

એમ ? કહ્યા આનંદની વાત છે.

નારાયણ

હા; પણ સાંભળો તો ખરા: એક વખત
હું એક દારુ પીધેલં સ્ત્રી કેદીનું ચિત્ર દોરતો હતો;
બહુ કરુણ દર્શન હતું. એક આંતેને કલાક રહી
હાંસી દેવાની હોય; તેવી સ્ત્રીએ દારુ પીધો હોય
અને વંધારે દારુ માટે તોલકાતી હોય એ પ્રસંગ
હતો. મેં કહ્યું તેમ બહુ દુઃખદ પ્રસંગ હતો.

સુશ્રુતા

જો જયશ્રી, આ કાદક જાય છે.

[કાદક ધ્યાન આપતું નથી]

નવીન

ખરેખર ત્રાસદાયક.

નારાયણ

હા. હવે યપું એમ કે તે સવારે મને એક
સર્વાંગ સુંદર અનુભવ થયો હતો અને એ
અનુભવના તરંગો મારા હૃદયમાં નાચી રહ્યા
હતાં. સાધારણ રીતે તો હું પેટું ચિત્ર તે દિવસે
ચિત્રતરંગ નહીં પણ વીરચંદ સોહની ઉપરાણી
આવી એટલે મારે તે હાથ ધરવું પડ્યું. પછી
શું યપું જણો છો ?

નવીન

ના છ.

નારાયણ

મેં ચિત્ર પુરું કર્યું; પીંતું બહુ બરાબર
યપું પેટું કાંઈ જાણે અંદર શું આવી ગયું છે કે
જ્યારે જ્યારે એ ચિત્ર જોઉં છું ત્યારે સ્ત્રી કેદી
કરતો પેલા રમ્ય પ્રસંગનાં સંભારણાં થયાં કરે
છે: જાણે મારા હૃદયના તે વખતના ધ્રુવકારા
અંદર ઉતરી ના ગયા હોય. હવે સમજ્યા ?

નવીન

હા, છ, સમજ્યો; પણ એવું તો કૃપાલમાં
કે નથી યપું એની મારી ખાત્રી છે.

નારાયણ

ના, એવુંજ નહીં પણ એનાં જેવું પણ બને છે.

નવીન

ના, જી, ખરેખર કુંજ નથી. મેં તો એક સાધારણ વર્ણન ચીતરી કાઢ્યું હતું.

નારાયણ

એમ, ઠીક. [ઊભો થાય છે.] ચાલો, એકરાઓ! કુંજરા બહાર જઈ આવું [નવીનને] ફરી આવો ત્યારે મળજો.

નવીન

હા જી, જરૂર. ચાલો કું પણ રગ લઈશ.

નારાયણ

આવજો.

[નવીન જાય છે.]

પ્રવેશ બીજો

નવીનશ્વર અને રમાકાંત ભેટા છે.

રમાકાંત

તમને પણ ના સમજાયું ?

નવીન

ના, કું જરા સમજ્યો તો ખરો.

રમાકાંત

ત્યારે એ શું હતું ?

નવીન

નારાયણભાઈ બતાવે છે એ તો બરાબર છે. મને તે વખતે તો સાચું ના લાગ્યું પણ હવે યું લાગતું જાય છે. કૃપાલ ચિત્રા પામેથી જાય છે ત્યારે જરૂર કીલ ચલી હોય એમ તો મને પણ હવે લાગે છે.

રમાકાંત

એમ !

નવીન

હા, મેં એજ જોતનાં મારાં બીજાં વર્ણનો

નારાયણ પેલું પુસ્તક લખાડે છે અને કૃપાલુ કાવ્ય વાંચે છે

જયશ્રી

કેમ કાકાજી ?

નારાયણ

[વગર સાંભળ્યે.] જુદો.

જયશ્રી

જીવ, જીવ, ખીયારાને આમ શું કરતા હશે ?

નારાયણ જવાબ આપ્યા વગર અંદર જાય છે;

અમાં તેને જતો જોઈ રહે છે.

સુશ્રુતા

જયશ્રી, પેલું કાણ જાય છે ?

પડો પડે છે.

સાચે એ સરખાવ્યું ત્યારે તો એમ ચોક્કસજ લાગે છે.

રમાકાંત

જો એમ હોય તો તો એ બહુજ બયંકર કહેવાય.

નવીન

હા, મને પણ એજ સાદર્શ કરે છે: અને મને નવાઈ એ થાય છે કે એમ થવાજ કેમ પામ્યું ? નારાયણ ભાઈના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો એમજ નેકકી થાય કે મારા મનમાં તે વખતે બયંકર અનીતિ પ્રવર્તતી હતી.

રમાકાંત

તમે એમને કહેશો નહીં. પણ એ એમ કહેતાજ હતા.

નવીન

શું ?

રમાકાંત

કે તમે બહુ બયંકર માણસ છો.

[નવીન જરા અમો છે]

હેં !

નવીન

રમાકાંત

હા; પણ અમે બંધાયે દસી કાદયું હતું.

નવીન

સારુ ક્યું? હું ખરેખર એવો નથી. મને લાગે છે કે એવો થવા પછું તો 'પણ હું' એવો થઈ ના શકું.

રમાકાંત

અમે પણ એમજ કહ્યું. પણ એમણે માન્યું નહીં.

નવીન

તે નારાયણભાઈ એમજ માને છે કે હું ખરેખર ભયંકર છું, એમ? [હસે છે.] નવાઈ જેવી વાત છે.

[નવીન કંઈ વિચાર કરતો હોય તેમ બેસે છે.

રમાકાંત તેને જોઈ રહે છે.]

રમાકાંત

[મેટિ સાહે] નવીનભાઈ.

[નવીન જમતો હોય તેમ રમાકાંત સાથું બેસે છે.]

નવીન

કેમ ?

રમાકાંત

શું વિચાર કરો છો ?

નવીન

ના, કે નહીં,

રમાકાંત

કે નહીં શું ? એવા વિચારો નથી કરવાના, સમજ્યા ? તમને ખબર છે? ધણીવાર તો એવા વિચાર માત્રથી આપણે એવા ના હોખ્યે તો યદ જાણી છીએ.

નવીન

હા, તો ? થતાં હસું ?

રમાકાંત

નહીં કેમ ? એમને એમ આપણે પેણી કામો કરાવે છીએ. આજે "હું ભયંકર છું" એમ જ કહી શકાય; કારણ મન એક ક્ષણ આત્મજાન ભય અને "હું ભયંકર છું" એમ માને અને પરમ

દહાડે આપણે તો જાણીએ પણ નહીં તે મન ભયંકર થઈ જાય. તમને ખબર છે પછી તો એ ભયંકરતા છાંડીને આકાશમાં ફરે છે.

નવીન

હવે વળી તારો સિદ્ધાંત નીકળ્યો ?

રમાકાંત

ના, મારો નથી, એ તો સર્વમાન્ય નિયમ છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે 'અમુક' કોમ આ કારણને લીધે થયું પણ ખરું કારણ તો કેટલાયે વરસો પહેલાં શરુ થયું હોય છે. ખાસ કરી મનની નીતિમાં. એથીજ 'ધણી' વખત જળાકારે મનને અનિષ્ઠ વિચારના સહવાસ માત્રથી દૂર કર્યું પડે છે.

નવીન

[હસતો હસતો] હશે, ત્યારે જવા દે. નહીંતર વળી હું ભયંકર થઈ જઈશ.

રમાકાંત

તમે બધે દસો પણ એમજ માણસો ભયંકર થાય છે.

[નવીન હસે થાય છે.]

નવીન

સારુ ત્યારે, ચાલ રોતરજ રંગીયું ?

રમાકાંત

ના, હું તો જાઉં છું [ઉભો થાય છે.] કાલે આવીશ.

નવીન

જાણે !

રમાકાંત

મારે કામ છે. સાહેબજી.

[રમાકાંત ભય છે.]

[નવીન ચોરકામાં આંધાં મારે છે, પણ કામ પા પડે છે. શાંતિથી]

નવીન. [સ્વગત] ભયંકર ! [હસે છે.] મને શબ્દ છે ! [ઉભો થાય છે; ખારીએ ભય છે;

વળી-કાચ પર ખેસે-છે.)-ભયંકર લોકો પશુ
જનરા હરો; કૃપાલ ભયંકર નથી; કદાચ-ભયંકર
હોત તો વધારે દીપત-[આંખો ખીંચે છે અને
પછી બધી વાર પડી રહે છે; પછી સામેના
ઝોરડામાં અવાજ થાય છે. નવીન આંખો ઉઘાડે
છે ત્યાં અશ્રુ એક કપાટ પામે ઉભી છે. નવીનની

નજર તેના અર્ધ ઉઘાડા ચપલા જાન તરફ જાય
છે. એક વિષળ નવીન એમ તેને લુએ છે તે પછી
સહસા ઉભો થાય છે. તેના અવાજથી અશ્રુ
શરીર ટાંકી દે છે. નવીન જોસએર અંક ખઠાર
થાથો જાય છે.]

[પાંદો ૨૩ છે.]

ખવેશ ત્રીજો

[વળી પળી. એક ઝોરડાની ઝાડીએ સુસુતા
જાડા છે. જરાક વચોવચ જમ રોતરછ જણ
ચાપડી પંચિતા નારાયણના પડયા છે. જયશ્રી
કમાલ કુમત્રી બેઠી છે. પાસે રમકાન્ટ અને તનસુખ
રોતરજ રમતા બેઠા છે.]

સુસુતા

હવે તો કંટાળી. કપારના કોઈ લોક પશુ
આવતા જતા નથી. જયશ્રી, હજીકટલીવાર છે ?

જયશ્રી

બહેન, હવે બહુ વાર નથી. છેલ્લીજ સાંકળી
છે. હમણાં પુરો થયો.

સુસુતા

નારે રમકાંત તમે ચાલો.

તનસુખ

બહેન, બે મીનીટમાં રમત પુરી થશે. પછી
આવીએ છીએ.

સુસુતા કંટાળેલે મહેરે બારી બહાર જાય છે.
એટલામાં કમાલ અને રમત પુરા થાય છે. અને ત્રણે
બહુ પાસે આવે છે. નારાયણના ચરમાં જવારે છે
અને ચાપડી બંધ કરે છે. શણવાર બધા ચૂપ બેસે
છે. અચાનક.]

જયશ્રી

કાકાજી, માદ છે તમે ધણાં પૂર્ણ પર અદા
આવ્યા હતા ?

નારાયણ

[અમરને] હા, બહેન, કેમ ?

જયશ્રી

અને તમે પેલાં કવિને જોવા જોશાઓ
હતા ?

નારાયણ

તે હજી અદાજ છે કે ?

જયશ્રી

તે તો ખબર નથી પણ એક બહુ વિચિત્ર
વાત બની હતી.

તનસુખ

વિચિત્ર કેવી ? ભયંકર...

નારાયણ

કેમ શું થયું હતું ?

[પણવાર કોઈ બોલતું નથી.]

જયશ્રી

તમને પેલી કૃપાલની કવિતા પાઠ આપે છે ?

નારાયણ

[હોહા ફાળી બેસતો હોય તેમ]

ખરાબર માદ નથી; કેક ધીરી ધીરી અટકી
જતા બે લીટીઓ આવતી હતી ખરું ?

જયશ્રી

હા, એજ. બધાં કહે છે એને એવું જ થયું છે.

નારાયણ

શું થયું હતું ?

તનસુખ

એને ત્યાં એની ભાંભી રહેતી હતી. જયશ્રી,

એનું નામ શું ?

જયશ્રી

અશ્રુ.

તનમુખ

એ અશ્રુનો પતિ વરસો થયાં પરદેશ હતો
કર્તા—

નારાયણ

એમ કે ?

તનમુખ

કાઇ કહે છે એજ કૃપાલ થયો ને કેટલાક
કહે છે કાઇનું પાપ એણે માથે વહોરી લીધું.

નારાયણ

ના, ના, એ તો મુગથીજ ભયંકર માણસ
હતો: મેં તો કશુંજ હતું (વિચારમાં પડે છે.)

રમાકાંત

માફ કરો, પણ મુગથી એ કે એવો નહોતો.
હું એને નાનપણથી ઓળખું છું.

નારાયણ

(હસતાં હસતાં) તેમાં શું થયું ? એને
પોતાને ખબર ના હોય તો તમને ક્યાંથી ખબર
પડે ? એનામાં એ ભયંકર તત્ત્વ છુપાઇજ રહ્યું
હતું. મારી ખાત્રી છે. એનુંજ હોય છે.

રમાકાંત

અને એની એનેજ ખબર ના પડે !

નારાયણ

હા, ના પડે, પણ ખરું કૃપાલની કવિતામાં
એ ચોખ્ખું જણાય છે.

તનમુખ

પણ કાકાજી, એની મને તો હજી સમજણ
નથી પડી.

નારાયણ

એમાં શું ? એ કવિતા લખવા માંડી ત્યારે
એના મનમાં કે નહીં હોય; લખતાં લખતાં
પેલું ભયંકર તત્ત્વ બહાર આવતું ગયું. કૃપાલ
આરે ચિત્રા પાસે આવે છે તેજ વખતે એ
તત્ત્વ બહાર પ્રકટ થયું હોય; પણ નીતિવાન
માણસ એટલે શબ્દ એકે ના આવ્યો પણ

મનની વૃત્તિના ઓળા તો ચોખ્ખા જણાય છે.
[મુશ્કેલી નારાયણ સામું જોયે છે. નારાયણ
તેની સામે જોના નથી]

રમાકાંત

ના, એવું કશું નથી. એના પતનના જવાબ
દાર કેક અંશે આપ અને પુરા અંશે હું છું.

જયશ્રી

કાકા ને તમે ?

રમાકાંત

હા. એ બીયારો 'ભયંકર' શબ્દથી પણ
ખીતો હતો. તેનો પહેલો પરિચય નારાયણ
બાઈએ કરાવ્યો અને એની સામે દલીલાના
રુપમાં પાપનો મુજરી દોસ્ત મેં બનાવ્યો... હું
ચોક્કસ માનું છું કે વારંવાર એનીને એની
વાતો અમે ક્યાં ન કીધી હોત તો જરૂર એ
ભયંકરતાથી દૂર રહેત.

જયશ્રી

એટલે તો એમ કે આંખણે એક શબ્દ
બોલીયે તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારા
નરસાં અનેક બીજ રોપી દબાયે છાયે.

રમાકાંત

હાસતો. માણસનાં સારા નરસા કમોના
ખરા ચાલક તો કેણે જાણે કેણે હોય છે.
કદાચ નારાયણબાઈ અહીં આવ્યા ના હોત તો
નવીનની હાંદગી સાવ જુદીજ યાત.

જયશ્રી

હેં ? ખરી વાત ?

[જયશ્રી હસી થાય છે.]

નારાયણ

કેમ ?

જયશ્રી

હું તો બેભાષ ગઈ છું. દુનીઆમાં આમ
તો કેટલાને દુ:ખી કરીશું ? નવીનને પણ
આપણેજ દુ:ખી કર્યો. ને બીયારી અશ્રુ !

નારાયણ
અરે, નારે, એ તો એવો બધું કરે સતોમ.
મારી ખામી છે, એવું જ હોય છે.

સુશ્રુતા

જયશ્રી, ઓ, જો તો ખરી એ લોકજન બધ
છે-પેસો કૃપાલ ને અશ્રુ.

[તનસુખ ખારીએ બધ છે.]

તનસુખ

બહેન, બહેન! કોઈ નથી. શું છે રમાકાંત ?

[સમાપ્ત].

આપણે આવી વાતો કરવી ને બોધએ; નહીં તો
કેવું કે થઈ જશે.

સુશ્રુતા

[ધીરે ધીરે] અધાર... ઓ...

બધાં સુશ્રુતા પ્રાસે દોડી આવે છે. નારાયણ અંદર
જતો રહે છે.

રમાકાંત

[બિંબડતો હોય તેમ] નારાયણભાઈ કેમ
આમ જતો રહ્યા ? કૃપાલનો પગથાયો અહાંએ
શું ઉતર્યો? હશે એમ ? ઓ ધીવર !.....
[પડી પડે છે.]

બંહી ર પડી ચુકી છે!

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી પ્રસ્તક-૮

સૌ બહેન લીલાવતી કૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પ્રસ્તક

[મુલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦]

જેમણે મામ મેલાવ્યાં હોય તેમને પ્રસ્તક લઈ જવા લીનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, મેકડાલસ બેન, કોટ, મુમ્બઈ.

ઉંઘ વિનાની

[અનુસંધાન ૫૪, ૧૯૦ થી]

મીચુનતીનો પ્રકાશ જાણે થતો હતો. આકાશમાં અથાંગર-ઓછો થતો હતો. પાનકી-એ. ઘેડીયું હલાવવા માંડ્યું. પશુ આપું મગજ બમતું હતું. ઘેડીઆના પાવા ઉપર માથું હલાવ્યું. અને ભેરથી દીવકા નાખવા માંડ્યા. કે કરતા. ઉંઘ કે સ્વપ્નમાં દૂર ચાલે છે. પશુ ના. ફરી પાછી આંખ ધેરાવા લાગી. ફરી વાદળો દોડવા લાગ્યા. અને ફરી આપું જગત કીચકમાં સુવા લાગ્યું.

“પાનકી, કપડી ચેતાવ.” આંખની કુમ પડી. હવે પાનકી ખરેખરી- જાગી. યું-વહાણ વાયું. ચઢા મુકવાની વખત થઈ એકદમ ઢી. સમકી સજગાવી. રસોઈની તૈયારી કરી. પશુ જાણે પંતની માફક બધું કરતી હતી. રાજની દેવથીજ કામ થતું હતું. કપડી વાર હાથમાં કાઢસો હોય તે ઝોકું આવી જાય. સાવરણી હાથમાં હાથમાં રહી જાય. પશુ એમને એમ કામ માણ્યું. બટાકા ઊલી આપ્યા. નીસા પીંછ આડુ મરચાં વાળ્યાં. નહાવાનું પાણી મુક્યું. વચમાં વચમાં કે કામ રહી જાય તો શેઠાણી રોકે. “પાનકી! જો શેઠને જવાનો વખત થયો, છુટ સાફ કર્યાં! જો બેઠીનું ઘેડીયું હલાવતી આવે તો! ઝોકડી જરા ઈંટ ધસીને પીંછ નાખ તો!”

આમને આમ જોયાર થયા. કુચમાં ધોવાં, વાસણ માંભ્યાં, અને જંતવત આપું. જાં વળી બાપ ભોભ્યાં: “પાનકી! આજે કનિવાર છે. શેઠ વહેલા આવશે માટે ચઢાની-તૈયારી રાખજે હો.”

કપડીમાં ઘેડાલા બપો. તપેલી દીવકા તેજાર કર્યાં: અથાંગ પાણી બપું. એટલામાં શેઠ આવ્યા. ચઢા મુકાઈ. ચઢા તેજારે થઈ એટલામાં કોઈ મળવા આવ્યું. બીજા જે ખાલા ચઢા મુકાઈ. વળી બાપજે, કહ્યું: “જ નીચે દોડતી જાને. ધરમાં કે ખાવાનું નથી. આ તારે આનાનો ચેરડો લઈ આવ.”

તે લઈ આવી. તાસેમાં કાઢવાનો કુકમ થયો. બીજુ ધરમાં નહોતું. પાછી દોડીને દીવકા લઈ આવી. ત્યાં સુધીમાં મહેમાન ચઢા પી ગયા. પછી ચેરડો આપો. એટલે શેઠ મેમનની બાટલીઓ લાવવાનો કુકમ કર્યો. પાનકી દોડતી જઈ આવી. બાટલી ઉઘાડવાના છુચ માટે શેઠેદોડી થઈ. અંતે મહેમાન મથા અને વાળુની-રસોઈની તૈયારીઓ ચાલી વળી પાછું એજ પ્રમાણે કામ. દેવતા પાડો, કાક સમારો, બાડુ મરચાં વાટો. ભોટા ભરો, પાટલા મુકો, ચાળીઓ માંડો. એકવાર કાઢો. વાસણ માંજો. અને બેચી તો, રમ્યાજ કરે. એને વળી જરા આમ તેમ ફેરવે. અને કુખ પાવ. ખાતી વખતે પશુ નીરાંત નહીં.

અંતે જળજાણ્યું. શેઠેશણી સુતાં. ફરી પાંકું ઘેડીયું, મીચુનતી, અને પડખાયા. ફરી પાછું ઝોકું આપવા માંડ્યાં. ફરી પાંકું “બેચી” એ રહવા માંડ્યું. પાનકીએ ભેરથી દોડી બેચી. અને હાથરડું. તાવા માંડ્યું. એજ હાથરડું અને એજ તાવાની રીત. એની માએ જે માથું ફરી તેની જે બીડીઓ વાલે ફરી તે આલીપાણી કરીને ત્રણમણતી હતી. માડું સુઈ કામતું હતું. અને સદિ જાણીજ, જાં જતી હતી. જાગલી રાતની માફક વાદળો, પંખી, પશુ, માણસ, બધાંજ કીચકમાં મુક હોય એમ લાગતું. અને તરતજ બેચીનું યંબ.

હું સંભળાઈ. વળી પાછું તેનું હાથડું કર
ચુ. વળી પાછું ઝોડું આપ્યું. પોતાનું
હું પડું ભેડું. આ ભેડ. બાપ માથે પહેલો
ભેડો. એજ ભેવાની એને ઢોલ હતી. માળાપ
સાથેજ વાત કરવાનું એને મન હતું. તે ભોલવા
ભય, વાત કરવા ભય, અને કેંકને કેંક અધ્યયન
ભાવે અને માળાપ અદસ્ય થઈ ભય. આ
અધ્યયન શી છે, તેના એના ઉપરાટા-જીવતા-
મમળે વિચાર કર્યા હા, હા, એને અખર
પડી. આ 'ભેખી' ચીસ પાડે છે, રડે છે,
એટલેજ માળાપ જતાં રહે છે !

“ભેખી” મારો વેરી છે. કેને ખાત્રી થઈ.
પાનડીને દસવું આપ્યું. આટલી વાત પણ
અંસાર સુધી એને સુખી નહોતી. હા ભેખીજ
મારો વેરી છે, એ ફરી દસી. એની સાથે
પાછળ પછી દસ્યા. અરે વંદા પણ દસ્યા.
ઉદરે પણ દસીને ચીંચી કર્યું !

હવે પાનડી ઉઠી વેરી જાયો. ઉપમાં
ખજા નાખનારો મજા. માળાપને નસાડી

સુકનારો માણસ પડ્યો. એણે જોરડીમા-ફેરા
જીઆરો. મોં પર હસ હસ. થઈ મનું હતું. હવે
વેરી જાયો ! હવે એને દૂર કરતાં કેટલી
વાર ! પછી નસ નીરાંને-ખુખ-ખુખ ઉધારો.
અને માળાપને મળારો.

પાછળ સામે એણે આંખળાં કર્યાં.
વાળળાં સામે જોઈને તે દસી. હવે હું એ ઉધીક.
તમે એકલાંજ કેમ ઉધો ? આખું જમત ઉધે
અને હુંજ કેમ જમ્યું ? ખુસ પાછી દસી.
ધાડીયા પાસે મધ મરજ તો ઉધારાડું થયુંજ
હતું. અંદર અમકાં થતા હતા અને ભેખીએ
રડવું કરે ક્યું. બપ, હવે એ મારો વેરી
નહીં થઈ શકે. ભેખીના મે.માં કુઓ-એને મળે
અંડો-ખત. હવે ભેખી અને નહીં જમાડી
શકે. હવે હું નીરાંને ઉધીક. ખુખ ઉધીક,
આખી રાત ઉધીક. એ સુંતી. સુના પડવાંજ
ઉંધી. એના મુખ પર રિમત હતું. ચિતા
મુકનતા હતી. એ અરખર ઉંધી-પત્યુની ‘ઉંધ’
ઉંધી.



હજી વખત છે.

હંકમોદક્ષ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

હંકમોદક્ષના અનુમતી.

પહેલો માળ, શાશ્વિંમ જીવિંજ, અંજનદામ મારજીટ પાસે, મુળાધ.

આપણા કેટલાક મહાજનો

[અનુસંધાન : પૃષ્ઠ ૧૩૫ થી]

આંકિયકે ભાગ આ હતા. યત્ન. ચીવટ, મુન્સદી-પાણું-ધણું બધું એમણે તૈયાર કર્યું હતું. આખરે ધણે એમને સફળતા આપી. અથવા નવી દળદળથી કહીએ તો એમણે ધણે પાસેથી સફળતા મેળવી લીધી. ઉછરતા મુજરાતને એમનું દર્પાંત ધણું ઉપયોગી થયું જોઈએ.

રા. ચંદ્રશંકર એક વાર મુનશી માટે કહ્યું હતું કે મુનશી એટલે લશ્કરી દમામ. ચંદ્રશંકરની ઝીણી આંખ અહીંયાં ભૂલાવે પડી એમ હું માનું છું. મુનશીમાં Imperial Temperament છે. બે તકવારો એક આનમાં ના રહી શકે તેમ એમના જેટલી શક્તિવાળા સાથે સરખા હકકે મુનશી રહી ના શકે એમ ચંદ્રશંકર કહેતા હતા અને તે ખરું હશે. પણ મુનશીને જો લાગે કે સફળ થવા માટે સામાની જરૂર છે તો મુનશી ધણું ગળી જઈ શકે એમ હું માનું છું. હવે મુનશીને એવા કેની જરૂર ના પડે એ જુદી વાત છે.

અને હવે તો મુનશીની જોહુકમી ગાંધીજીના જેવીજ થતી જાય છે. અને તો કાગે છે કે બધાજ સ્વતંત્રતા માણસોને એમ થાય છે. કદાચ પ્રતાપનો એ દુર્ગુણ પણ હોય. ગમે તેમ પણ મુનશી પણ ગાંધીજીથી કે ઉતરે એવા નથી; અને એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં અતિ પ્રતાપી પાત્રોના લાંબા સહવાસથી એ પણ હવે મુંઝવે ને કાક જેવાં ઘણાં જવા માંડ્યા છે. દુઃખ એટલુંજ છે કે પાટણમાં તો ગણ્યા ગાંડ્યા જુદિયાળી માણસો હતા એમ લાગે છે ને આજના મુજરાતમાં તો જુદિયાળી માણસોના

રાકેડો ફાટ્યા છે. જ્યે તે લેખક અને જાણી છે તે ટીકાકાર. એ જમાનામાં મુનશીને ભારે પડી જશે. જો કે હમણાં તો મુનશી એમની કેમલર હોકે જાય છે.

મુનશીને નવીનતાનો બહુ શોખ છે. એમ એમના સાહિત્ય ઉપરથી લાગે છે. અમારા ગામમાં એમના સાહિત્યની, ખુબ ધુળાટકણી થાય છે. સમાચારક્રમાં પણ એક પુસ્તકની-પૃથ્વીવલ્લભની-ટીકા છપાઈ હતી. તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા પરમ પવિત્ર આર્યાવર્તના ઉચ્ચ ને પવિત્ર આદર્શોને, મુનશીએ સુધી નાખ્યા છે એમ એક સમર્થ દક્ષણી વિદ્વાને સિદ્ધ કરી રીધું છે. કૃષ્ણ, દ્રૌપદી, કુંતા ને એ બધાં અવવાદરૂપ છે બાંકી સીતાદેવીને ભુંઓ. કેવો પરમ પવિત્ર આદર્શ! ક્યાં એ શુદ્ધતા ને ક્યાં મુનશીનાં કેટલાંક પાત્રોની મલિનતા? એ તો આપણે ચંદ્ર જેવા જરાક ઝાઝાવાળા રહ્યા એટલે શું કરીએ નહીં તો મુનશીને આદામાન મોકલવા જોઈએ.

મુનશીની નવલકથાઓ વીશે હમણાં હમણાં ખુબ ચર્ચા થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર જેડે અમુક અંગત કારણોસર હું એને સરખાવી શકું નથી. અને બીજું કાંઈ પુસ્તક છે નહીં પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મુનશીનાં પાત્રોમાં પ્રતાપ સીવાય બીજું કાંઈ જણાતું નથી. રમિકતા છે, શુદ્ધિની કસોટી છે, જમજમાક છે; એ બધું અમારા સરસ્વતીચંદ્રમાં નથી પણ મુનશીના પુસ્તકોમાં ગાંભીર્ય ના. મળે; આદર્શો પણ બધા નરા; વણનો પણ દુકાંદુકાં. મુનશીનું એક પણ પુસ્તક આંધર થાય તો મને બહુજ નવાઈ થાય; જો કે આસારે તેની ખપત બહુ છે છતાં અને કદાચ અમર થાય તો પણ સરસ્વતીચંદ્રની તો હોડ નહીંજ કરી શકે એમ અમારા વિદ્વાનો પણ અદ્વાર્પેક કહે છે.

આટલું છે. બાકી મુનશીનું જીવનકાલ અનેકદેશી છે. એમનાં બધાં કામોમાં નવીનતાની અમુક છાપ છે. મુંડળી ગોવર્ધનલાલ પછી મુનશી ગુજરાતના સાહિત્યસૂત્ર છે એમ મને કે કમને બધાંને કહેવું પડે છે. જીવનનો રસ પ્રથમ સાહિત્યમાં ઉતારનાર મુનશી. આ અર્ધા કલાકની છંદગીમાં આનંદની હોળા ફિરાદી લો એવું સાચું ખોટું શીખવાડવા માટે એ જવાબદાર છે. આવતા જમાનાના લોકની નીતિ દીલી પડી ગય તો મુનશીનું ઘર જમ કરવું જોઈએ.

+ + +

મુનશી એકદંત્રે માણસ મારા-પણ કેાધવાર તમને બહુ ચીદ ચરે ઝીવું કરે છે. અમારા ચંદ્રશંકરના મોંએ એમણે ધણીને કેટલીએ વાર ખાટકા દશે. ને બીજાના મોંએ મારી દીકા કરે છે એની ખાતરી મને મળી છે. જોકે એમાં કેં આમ ખોટું નથી. મારા મોંએ મારી દીકા કરી મારી જોકે બગાડવાની ફરજ એમને માટે નથી; છંદગીમાં કંકાગ દૂર કેમ રાખવો એ પણ એક કળા છે એ હું સમજું છું. પણ સામાને એ આવડતી ના હોય એ પણ એમણે બહુવું જોઈએ.

મુનશી મમતાળુ છે; એમનાં માતૃશ્રી માટે એમને પ્રેમ અને માન જેવું છે. પણ કદાચ એમનાં અપવિદ નિવાન માન અને પ્રેમ જેવું એક વ્યક્તિ માટે એમને દશે કે નહીં એ વીશે મને શંકા છે. પણ માટે એમને પ્રેમ છે; થોડાક માટે એમને માન પણ છે. પણ એમના પ્રેમના અધિકારી થઈ હોય તો એમના દેખારમાં જોવાનું પડે એમ ચંદ્રશંકર કહેતા હતા. અને એમની પામે માન પામવાની આશા હોય તો રાખી એ વ્યર્થજ છે.

મુનશીજી લહેરી જીવ છે. “સંસ્કૃતિ”નો એમનો અર્થ નમોદાના પુલ જેવડો વિશાલ છે. વિશાલતા એટલેજ સંસ્કૃતિ—સંસ્કૃતિને સંકોચ હોય તો તે સંસ્કૃતિ નહીં, એમ તેઓ માનતા હોય એમ જણાય છે; અને તેમાં liberty અને license ની સીમા તેઓ વટાવી ગય છે એમ ઘણા કહે છે. ઇંગ્લંડમાં બાયરનની દશા યથાહતી તેવી દશા મુનશીજીની થોડા વખતમાં થાય તો નવાઈ નહીં થાય. હું તો ધારું છું કે એમણે બાયરનને આદર્શ કરવો જોઈતા હતો.

મુનશીના જીવનમાં તો કાણ જાણે પણ સાહિત્યમાં તો એક વસ્તુ નથી જન્મતી—દ્રોમજ્ઞતા અને મીઠાશ. બાયરન જેવું ધણું છે—શીલી જેવું થોડું છે—આંદની નથી; અગાધળી હોય છે. મુનશી રસિક છે, અને લોકોને રસિકતા ખુબ પીડે છે પણ છે—રમે રમલંગ થાય એ બીકે તો અમુક દોષ વહેારીને પણ રનિકતાની લલાચ પાને પાને કંપે ગય છે પણ જતાંએ રનિકતામાં ફેંક કક્કળના લાગે છે—કદાચ પ્રનાથી વાતાવરણને લીધે એમ થયું હોય અથવા આ લખું છું ત્યારે તાપ બહુ પડે છે એટલે મીઠી રનિકતાના પ્રનંગો યાદ આવતા નહીં હોય—કાણ જાણે.

મુનશીના આદિત્યમાં બીજી એક ઉજ્જવ એ છે કે એમાં tragic atmosphere નથી. લગભગ બધી નવલકથાઓમાં અંત tragic આવે છે એ ખરું પણ એ અંત પણ દમામ ભર્યો. “મર્યો પણ કેવું મોત” એ લાગણી થાય છે—બીચારો મરી ગયો એમ નથી થવું. સરખતી ચંદ્રનાં કુસુમસુંદરી જોકે લગ્ન થાય છે છતાં વાયકની લાગણી કેવી આનિમય હોય છે? છતાં અસામાન્ય દુઃખ અને દર્દ—મુનશી મારાં

શકે છે; દાખલા તરીકે પેલો મુંજ
જામ દેવાડે છે. પણ સામાન્ય જીંદગીનાં
આપણાં દુઃખને હાં મુનશીએ ચીતવાં નથી.
એનું કારણ કદાચ એમનો મહેચ્છાવાળો પ્રતાપી
સ્વભાવ હોય કે કદાચ સૌથી ટૂંક અજ્ઞાન અને
જ્ઞતા રહેવાની એમની પ્રકૃતિ હોય. આથી
કદાચ મુનશીનાં પુતકા ઘેરઘેર વંચાય છે,
નધાને આંજી નાંખે છે, સામાને નમાવે છે પણ
જરસ્વતીચંદ્ર પેડે હાથ જીતી ચકતાં નથી.

+ + +

મુનશી ભવિષ્યમાં શું શું કરી બતાવશે એ
પણની કાણ છે. પહેલાં હું માનતો હતો કે એમને
સંજ્ઞ થયું છે એટલે સમાજની એ આમન્યા
રાખશે. અને ઘણો વખત એમણે એમ ક્યું
પણ ખરું. પણ પૃથ્વી વફતલ પ્રકટ થયું પછી
મારે એ વિચાર બદલવો પડ્યો. હવે તો સમાજ-

ને એ સારી પેડે જાંજીરી શકે છે, બડ કરવા-
ની વૃત્તિ પ્રતાપી સ્વભાવમાં જન્મે છે. જુના
વાગાઓ તેનાથી સ્વીકારી શકતાજ નથી.
નવા ચીલા પાડવાનો તેને શોખ થાય છે;
સાચાંખોટાં નવાં તુલ ને તુજા જગાવવામાં તે
મજા માણે છે; રોજ નવાં નવાં વીમાનો ઊડાવાની
તેને આદત પડે છે. એ તો ઇશ્વર કાંઈ પ્રતાપી
માણસ નથી નહીંતર દુનીઆમાં રોજ ટૂંક નવું
ને નવું થાત. મુનશી સંજોગોની સીમાઓ કેટલે
અંશે વટાવી શકે છે એ જોવાનું છે; અને એથી
ગુજરાત સારુંજ લણશે એમ પણ કહી શકાતું
નથી. પણ કેટલાકને મન તો અત્યારનું જીવન
એટલું અરાખ છે કે નવીન એથી અરાખ હોઈ
શકેજ નહીં એમ માનવામાં આવે છે. કાણ
જાણે ગમે તેમ હોય, મુનશીજી આજના ગુજરાત-
માં એક પ્રતાપી મહાજન છે એમ તો કહેવુંજ
જાઈશે.



ઇનકમટેક્ષના ખાસ અનુભવીઓ—

નાનાભાઈ આર. દેશાઈ એન્ડ કંપની.

એકાઉન્ટન્ટસ અને ઇનકમટેક્ષ એક્સપર્ટ્સ

અમા ખીલ્ડીંગ, પહેલે માળે, કરનાક રોડ, પોખીતજાવ મુંબઈ નં. ૨.

ઇનકમટેક્ષના 'દી' ફારમ વારવાનું અપીલનું તેમજ 'દી' કામકામ કરીએ જાએ અને જલાર-
ગામનાં કેસ લઈએ જાએ. વેપારી બાદશાહે સતીષ જીજ અમારો મુદ્દા લેખ છે.



પુનઃ ૮૧

પાપ ૧૯૮૨

[અંક ૪

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સરકૃતિની મહત્વાકાંક્ષા નથી ખર્ચે છે; તે આમથીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉચી ધ્વજધારિકતા ને ઉચી અભિલાષા છે એમાં અવ-સ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુક્તસીપણું છે અને નિઃશયતા છે; ભવનાશીલતા છે અને સેવાન-ધર્મ ને પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપથી મનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક વ્રતિ છે; કાવ્યમયના છે ને તે વ્યવહારિક છતાં હૃદિ સતેજ છે; ધર્મોપતા નથી છતાં, મહાણુ દરવની શક્તિ છે; એમાં પુરુષના સમાન યવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજે ઉભા રહેવાનું કઠાપણુ છે; નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીમવૃત્તિ છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની તથાત ભગવા માંડી છે.

નામેગામમાં નવપુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—પીરપીર નવા સંસ્કારનો સચાર શાષ છે.

ભવ્યેઅભવ્યે બધા એક ને અવિકલત શુભરાતનાં અગ્ર બને છે; અને જેમ અજેઅજની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરબાધ છે તેમ શુભરાતી સરકૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાલંકર્ણ ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસરકૃતિનો વિજયધ્વજ લધ્ધ ઉભો છે; અને આચત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને વીરતાઃ સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃકૃતિ ને છત્રદયા; શબ્દબ્રહ્મની સર્વોચ્ચસેવા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરક્લેશ-આ પુરાણા નવ-આચાર્યની પ્રેરણાથી દેસે દેશમાં પ્રસરશે.



વિષય: શુદ્ધો જાણ! નીહાજો, આજ એના ઉરે વરુણ પ્રિયજન !

નાગાનંદન ૨૪ ૪૩૧]

[શુદ્ધરાત ગીત ૧૯૮૨



શ્રી હવેદવ પ્રણિત

(પંચાંકી નાટક)

અનુવાદક :

રા. રમણિકલાલ જયશંકલાલ દલાલ બી એ.

ચિત્રકાર :

રા રવિશંકર શિવશંકર પંડિત બી એ.

—o—

પાત્રો :

સુતધાર.....નટી
અમૃતવાહન (નાયક)મલયવતી (નાયિકા)
વિદુષકચતુરિકા (ચેટી)
મિત્રાવસુ.....મનોહારિકા (ચેટી)

—o—

નાટીના અતિ વિદ્યાધરવશ અમૃતવાહન તેના મિત્ર વિદુષક સાથે પ્રવેશ કરે છે. અમૃતવાહનના માતા પિતા સત્યરથાશ્રમમાં છે અને અમૃતવાહન તેમની સેવા કરે છે. માતાપિતાની આજ્ઞાથી તે તેના મિત્ર વિદુષક સાથે મલયપર્વત તરફ ક્વક્વલાદિ લેવા લાય છે. મલયપર્વત પાસે સિદ્ધકુમારી મલયવતી ચોખ્ખી પતિ મેળવવા જોડીના મંદિરમાં પૂજા કરે છે. મલયવતીને જોડીએ રાત્રે સ્વપ્ન આપ્યું હતું જતાં તે તેની સખીને કહે છે તે વિદુષક અને નાયક એક જાડની પાછળ છુપાઈ સાંભળે છે. અતિ વિદુષકના આચક્રથી બને જતા થાય છે અને મલયવતી તથા અમૃતવાહન વચ્ચે સ્નેહનું આરોપણ થાય છે.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક બીજો

[ચેદી પ્રવેશ કરે છે.]

ચેદી

ચુરખી લાઇ મિત્રાવસુને આવતાં બહુ
વાર થઇ; તેઓ આવી પહોંચ્યા છે કે નહીં તે
ઝટપટ જોઇ આવ, એની-રાજકુમારી મલયવતી-
ની આગા છે, તો લાવ એ કામ પહેલું કરી
નાયું (આમ તેમ ફરે છે : નેપથ્યે નજર કરતાં)
અરે! ઉતાવળી ઉતાવળી આ કોણ આવે છે ?
[નિરુપણ કરી] આ તો ચતુરિકા !

[બીજી ચેદી પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલી

[પાસે જઈ] અત્રિ ચતુરિકા ! કેમ આમ
દોડે છે ?

બીજી

બહેન મનોદારિકા ! આપણાં કુમારીઆ
કુલ વીણવા ગયાં હતાં, તેથી એમને બહુ યાક
લાગ્યો છે. એમાં વળી આ શરદ ઋતુના તાપનો
સંતાપ એને અધિક પીડા કરે છે. એટલે એમણે
મને કુળી કેળનાં પાનાંથી જાએલા ચંદનલતાગૃહ
જવા આજ્ઞા કરી છે, ને ત્યાંની ચંદ્રમણિ શિલા
સજ્જ કરવા સુચના કરી છે, મે એમની હજી-
તુસાર બધી તૈયારી કરી દીધી છે. રાજકન્યાને
હમણાંજ એની બજાર આપું છું.

પહેલી

એમ હોય તો જલદી જા. વહેલી બજાર
મળે ત્યાં વહેલું જવાય ને એમની પીડા
વહેલી ટળે.

બીજી

(દક્ષતી સ્વગત) સાધારણ પીડા ક્યાં છે તે
આમ મહેજમાં પની જાય, આ ચંદનલતાગૃહ
તો વિધવિધ રીતે રમણીય છે એથી તો ઉત્તેજ
એમનો સંતાપ વધશે મારું તો એમ માનવું છે.

(પ્રકાશ) ત્યારે તો તું જા. હું પણ હમણાંજ
તેમની પાસે જાઉં છું, ને મણિશિલા તૈયાર છે
તે વાત નિવેદન કરું છું. (બંને જાય છે)

[પ્રવેશક સમાપ્ત]

વિદ્યાગિની મલયવતી તથા ચેદી પ્રવેશ કરે છે

નાયિકા

[નિઃશ્વાસ નાખી-હૃદયે હાથ રાખી
સ્વગત] હૃદય ! શી તારી સ્વાર્થાપિતા ! એ
મહાતુલાવ આગળ તો મને ઠેક સુધી શરમાળમ
રાખી; ને હવે-એ નથી, ત્યારે તું તેમનામાંજ
પરેવાઈ રહ્યું છે ! (પ્રકાશ) સખિ ! દેવીમંદિર-
નો માર્ગ સુચવ !

ચેદી

આપ તો ચંદનલતા મંડપ તરફ જનાર
હતાંને ?

નાયિકા

[શરમાઈ જઈ] સખિ ! તેં હીક યાદ
દીધું. ચાલો આપણે ત્યાંજ જઈશું.

ચેદી

આ બાણુ-કુમારીઆ ! આમ-આમજ
યાય છે.]

[નાયિકા બીજી તરફ જાય છે]

ચેદી

(પાણું જોઈ, એક પામી સ્વગત) અરે !
શી આના હૃદયની શુચતા ! વળી પાણી દેવી
મંદિરે ચાલી [પ્રગટ રીતે] કુમારીઆ ! આ
બાણુ ચંદનલતાગૃહ આમ આપ્યું.

[નાયિકા વિરમયથી રિપ્ત કરી તેમ કરે છે]

આ બાણુ ચંદનલતાગૃહ, ચાલો. અંદરની
ચેદી ચંદ્રમણિ શિલાપરવીરાગ્ને. (બંને બેસે છે.)

નાયિકા

[નિઃસ્વાસ નાખી : મનમાં] લગવન
કુસુમયુધા! આપનું સૌંદર્ય તો એમના રુપ
આગળ કેં નથી. એમને, તમે કેં ન કરી
શક્યા. હું અળલા છું એમ ધારી, મારો કે
વાંક નથી છતાં પ્રકાર કરતાં તમે લજવાતા
નથી શું? [પિતાના દેહનું નિરુપણ
કરી મદનાનરયા સુચવતી, પ્રકાશ]
અસિ! આ ચંદનલતાગૃહ ગાઢ
પદ્મવોથી આમ્હા દિત છે
એટલે એમાં સૂર્યનું એક કિરણ
પણ આવી શકે તેમ નથી, તોએ
મારો સંતાપકેમ દૂર નથી થતો?

ચેટી

[હસતાં] એવું કારણ હું
જણી ગઈ. સહેજમાં સમજાય
એવું નહીં હોવાથી કુમારીના
એનો અગીકાર નહીંજ કરે.

નાયિકા

[મનમાં] મારું દીક્ર એ શું
પારખી ગઈ હશે? લાવને પુછી
મેહ [પ્રકાશ] એવું તો શુ છે
સખિ! કહે જોઈએ.

ચેટી

દીક્રમાં વમેયો એ દીલાવર-

નાયિકા

[હાથથી ઝટપટ ઉભી થઈ
એક બે પગલાં આગળ વધી] ક્યાં
છે? એ ક્યાં છે?

ચેટી

[ઉભી થઈ-જા : હમી] કોણ એ?
કુમારીના!

[નાયિકા ચરમાઈ નીચું ધાલી દે છે]

હું તો એમ કહેવા જતી હતી, કે દીક્રના
વસેલો એ દીલાવરજ દેવીનો, પ્રસાદ હતો
એવું તમે સ્વપ્ન વર્ણવતાં હતાં તે વખતે, હું
બોલી, ત્યારે બાણુ છોડી ઉભેલા મકરધ્વજની
માફક જેને તમે જોયા તેજ આ સંતાપનું કારણ
છે. તેથીજ આ ચંદનલતાગૃહ સ્વભાવે સ્ત્રીતલ
છતાં તમારો તાપ તે
નથી ટાળી શકતું.

નાયિકા

[ચતુરિકાના માથે
ટપસી મારી] ચતુરિકા!
ખરેજ, તું તારા નામ



નાયિકા: સખિ! વીળલો ન નાખ.

પ્રમાણે ચતુર છે. તારાથી જાને છુપાવું કે
સાંભળ

ચેટી

કુમારીના! વર સંબંધી માત્ર વાત કરનાંજ

જીપને જે સંભમે થયો તેણે એ કહી આપેલું જ છે. તો ખાલી બ્રમણ હવે દૂર કરો. કામ સંતાપ પશુ શંભાવો. ને હું ખરેખર ચેતુરિકાજ હોઈ તો મને એમ થાય છે કે એમને પશુ ભર્તુદારિકાને જેવા વિના એક ક્ષણ પશુ મોઢેરી નહીં.

નાયિકા

[આંસુ આંસી] સખિ! ક્યાંથી એવું ભાગ્ય?

ચેટી

રાગકન્યા! એમ ન કહો. લક્ષ્મીજીને વક્ષઃ સ્થલ પર રાખ્યા વિના એક ક્ષણ પશુ મધુસૂદનને આશુ છે?

નાયિકા

મને ગમતી વાત છોડી બીજું બોલતાં તું ભણી છે? મને વધારે સંતાપ તો તેથી થાય છે કે એ મહાતુભાવને મને માત્ર વાચાથીએ અકાર ન દીધો: કહે, મને એ અસભ્ય તો નહીં ગણે?

ચેટી

તે એમ રડાતું હશે કે? [સ્વગત] વાહ! કેમ ન રડે? આને વધુ સંતાપ થાય છે. હવે શું કરું? લાવ! આ ચંદનલતાનાં પલ્લવોનો રસ કાઢી તેની છાતીએ લેપ કરું. [ઉભી થઈ, ચંદનની કુંપળો તોડી, મસળી, તેનો રસ તેના હૃદય પર રેડે છે.] કુમારીબા! સાંભળો છો કે? રડશો ના હોં. અરે! તમારાં અશ્રુચિંદુઓ ક્યાં ખળાય છે? એથી આ ચંદનરસ ઉભો થઈ જાય છે, આમ તમારા ઉરની પીડા નહીં ટળે [કેળનું પાન લાવી પવન નાખે છે.]

નાયિકા

[હાથથી એને વારી] સખિ! વાંજણો ન નાખ. કેળનાં પાનનો પવન મને ઉતો લાગે છે.

ચેટી

કુમારીબા! એનો દોષ મોં કહેા! કરો છો. નતે એ, ચંદનપલ્લવસંજ થઈ હો; નિઃસ્વાસે તમારા, વાણ કહી પાન તણે, હેનો, નાયિકા [આંસુ લાવી] સખિ! આ પીડાં ડાળવાનો કે ઉપાય?

ચેટી

એકજ-તેમનું અંગ્રાગમન. [નાયક તથા વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.] નાયક

પ્રાંતિ આત્રમમાં થઈ નયનથી-જે સ્વેત નિ સ્વામલાં, જણે ત્યાં મુગ્ધર્થ છે: લટકતાં કાળે, પ્રધાં, વૃક્ષનાં; તેણે પાસ જોલે એ મુનિ છતાં વાંધો કઠાસે પુરા, હે પુષ્પેશ? તું કેમ તો ફરી વધા ફેંકી રહો બાણ આ વિદૂષક

કેમ ભાઈ! બધું ધૈર્ય ક્યાં ગયું?

નાયક

વયસ્ય! ધીરજ તો જોષએ તેટલી છે. ગાળા શું નહીં રાત્રિ ચંદ્રવલ્લા? ના પલ્લવોનાં મુખ્યાં? શું ના માલતીની સુગંધ વહતા ત્રાણ મહેરે રહ્યા? શું યુગ્મરવ માખીનો સરવરે સુવેશ ન મેં પલ્લમાં? કે હું પ્રેમીજનો મહાં અધીર છું, એવું વહે છે સખા! અથવા સત્ય કહું તો.

સ્રી હૃદયે ના આને સહાં નાખ્યાં રાશે અનંગે જે; પછીથી કેમ કરીને ધીરજવાળો થાઈ તારી પાસે? વિદૂષક

આવી રીતે અધીરતા કયુલ ફરી લઈ, એણે પોતાનું દીલ ખુલ્લું મુક્યું; તો હવે મોરે કેવી રીતે તેને સાંત કરવો? [પ્રકાશ] અરે વયસ્ય! વડીલ સેવાનું કાર્ય જરાવારમાં પતંગી-કેમ અહીં આવતો રહ્યો?

નાયક

તારો પ્રશ્ન ઉચિત છે. તારા સીવાય બીજા કોને કહેવાય? એવું છે? જાણે કે આને મને

સ્વપ્ન આબુ. એમાં મેં પેલી પ્રિયતમાને
જોઈ [અંગૂઠી કરી] સામેના ચંદનલતા ગૃહમાં
એક સંદ્રમણિ સિંધા; પડેલી છે એના ઉપર તે
બેઠેલી હતી મને તો એ પ્રણય
કુપિતા લાગી જાણે મને મહેણાં
દેતી દેતી; રહતી નહોતી-એવી
મેં એને જોઈ. સ્વપ્નામાં આ,
પ્રમાણે પ્રિયાનો સગ અનુભવો.
એથી આ ત્યાન મને રમ્ય લાગે
છે. તેથી બાકાનો દિવસ અહાંજ
માળવા ધાર્યો છે. માટે ચાલો !
આપણે એ તરફ જઈએ.

વિદૂષક

પંધારીએ-[આગળ વધે છે].

ચેટી

[કાન માડી: ગભરાતાં]
રાજકન્યા ! કાષ્ઠનાં પગલાં
સંભળાય છે.

નાયિકા

[ગભરાટમાં પોતાનો વેષ
નીહાળતી] અહિં મારા આવા
દંગ જોઈ કાષ્ઠ મારી કીંમત
કરશે. ઉભી, યા, આ રાતા
અરોકના જાડ પાછળ છુપાઈ
જઈએ જોઈએ કે તે કાણ છે ?
[તેમ કરે છે]

વિદૂષક

વયસ્વી ! આપેલું ચંદનલના
શબ. ચાલો ! અંદર જઈએ.
[પ્રવેશ કરે છે]

નાયક

[નિરીક્ષણ કરી]

ચંદનલતાગૃહ છે આને ચંદ્રમણિસિંધા ન ગમે મુજબે,
ચંદ્રાનના વિના એ, ચંદ્રિકા વીણું નિશા તણું મુખ છે



વિદૂષક: વયસ્વી ! એને રહતી જોઈ તે, શું કહે ?

ચેટી

[નાયકને જોઈ] કુમારીબા ! અભિનંદન !

તમારા પ્રાણવલ્લભ પધાર્યા.

નાયિકા

[જોધને હર્ષથી: શરમાતી] સખિ! આમને જોધને તો મને બહુજ શરમ આવે છે. મારાથી અહીં નથી ઉભા રહેવાતું. મને કદાચ એ જોધ મળ્ય તો? ચાલ, ચાલ, ખીજે જમણે [કંપતાં, પગલું ભરી] સખિ! મારું કાશું અંગ ફરકે છે.

ચેટી

[હસીને-બંજમાં] વાહરે બહાદુર! અહીં ઉભે ઉભે તને કેાણુ જોધ જવાનું છે? આગળ આ રાતું અશોક રક્ષા છે એ વાત કેમ ભુલી ગય છે? અહીંજ ઉભાં રહેા.

વિદૂષક

[નિરુપણ કરી] વયસ્ય! આ ચંદ્રમણિ-શિલા કે!

[નાયક આંસુ લાવી નિઃશ્વાસ નાખે છે]

ચેટી

રાજખાલા! વાતચીત થતી હોય એમ લાગે છે. અહીં છુપાધને સાંભળીએ [બંને સાંભળે છે]

વિદૂષક

[હાથ હલાવીને] અરે મિત્ર! કહું છું કે આ પેલી આ ચંદ્રમણિશિલા!

નાયક

હીક જોગળખી કાઢી [આંગળા કરી]
ચંદ્રમણિશિલા પેલી આતો નહીં મુખપાંડુરા.
મરુતમાં મુઠી માથું ધરીક વીમાલતાં,
રુદ્રાત અધગ મોડું થાતાં મને, કુપિતા યનાં,
મને નિયમીને જોધ મોરી અરે! રડતી મિયા.
મોટે-ચાલો, એજ ચંદ્રમણિ શિલા પર બેસીએ.
[બંને બેસે છે]

નાયિકા

[વિચાર કરી] સખી! વળી આ બીજી પાંચુરો!

ચેટી

રાજનંદિની! આપણે આમ છુપાધને તેમની હીસચાલ જોધએ છીએ તેવામાં કદાચ એ જોધ મળ્યા હોય.

નાયિકા

વારુ. પણ આ તો પ્રણયકલહે રીસાએલી પ્રણયિનીની વાતો કરે છે, તેનું કેમ?

ચેટી

કુમારિ! આવી શંકાઓ ન કરો. ચાલો, આગળ સાંભળો.

વિદૂષક

[મનમાં] આવી વાતોમાં આને રસ પડતો જણાય છે. થવા દો ત્યારે, હું પણ એવી ને એવીજ વાતો કર્યાં કરું. [પ્રકાશ] વયસ્ય! એને રડતી જોધ તેં શું કહ્યું?

નાયક

બંધુ! મેં કહ્યું કે—

વરિખિંદુ ઘણાં ફેર્યા સુખચંદ્રદયે જરી,
અમ્મવારિ યકી છાંદી ચંદ્રાંતરિલા સખિ!

નાયિકા

[રિપથી] અલિ ચતુરિકા! હરે કે રહ્યું છે સાંભળવાનું? ચાલ, જતાં રહીએ.

ચેટી

[હાથ ઝાલીને] કુમારિ! આમ ના કહો. તમને એક વાર જોધ પછી એ બીજાની વાતો કરે એ મારા માન્યામાં નથી આવતું. માટે વાત પુરેપુરી સાંભળવી જોધએ.

નાયક

બંધુ! મને એમ થાય છે કે જાણે નેને આ શિલા ઉપર ચીતરું. એથી મારા દીલને કે. આર વિનોદ થશે. માટે જ, સામેના ગિરજાંબ ઉપરથી અનંશિલાના કકડાઓ લાઇ આવ.

વિદૂષક

જેવી આપની આજ્ઞા. [આમતેમ કરી,

કકડાઓ લઇ આવી] તમે તો મને એક રંગ લઇ
આવવાનું કહ્યું હતું. પરંતુ આ પર્વત ઉપરથી
મને પાંચ જાતના રંગ મળી આગ્યા; તે સર્વે હું
અહીં ઉપાડી લાગ્યો છું લો. ચીનરો જોઈ—
[સર્વ કકડા આપે છે]

નાયક

બંધુ! હીક કયું; [રંગ લઇ, શિલા પર
પ્રિયાની છબી દોરી રોમાંચ અનુભવતો] જો-જો.
પક્ષ મિત્ર સમ રોમે અધર, નયનથી હર્ષ બહુ પામે
એ શશિપુષ પ્રિયનું દેખાથી પશુ દશ્ય મધુ મુખ દે
[ઓતરે છે]

વિદૂષક

[આશ્ચર્યથી નીહાળી] તાણુખ! એ પરાક્ષ
જતાં તમે આવી સારી રીતે તેને આવેળી
ચકયા!

નાયક

[સ્મિત કરી] વપસ્ત!
જાણે જણી પ્રિયા સભે—કલ્પના માંહી ધારતાં,
રોષે આજી છત્રી એના—ત્રિમયે લીન હું યતાં.

નાયિકા

[નિઃસ્વાસ નાખી; આંસુ લાગી] ચતુરિકા!
જલ્પ્યું કે વાતોનું રહસ્ય? ચાલ, મિત્રાવસુને
જાન મળીએ.

ચેટી

[એટલી સ્વગત] અરે રે! આના બોલવા
ઉપરથી તો જાણે એને જીવનવૈગમ્ય થયો
હોય તેમ જણાય છે. [પ્રકાશ] રાજ-
નંદિનિ! આપણી મનોહારિકા ત્યાંજ ગઇ
છે. કદાચ કુમાર મિત્રાવસુ અહીંજ આવતા હશે.

[મિત્રાવસુ પ્રવેશ કરે છે]

મિત્રાવસુ

પિતાજીની આજ્ઞા થઇ છે કે વત્સ
મિત્રાવસુ! મહાવાસથી આપણે જીમૂતવાહનની
પરીક્ષા કરી ચુક્યા છીએ. સર્વ રીતે એ થોડા

વર છે. માટે તેમની પાસે જા; ને પુત્રા મહાવ-
વતીનું માર્યું કર. પરંતુ—

એ વિદ્યાધરવંશ ભૂષણ ખરો-જ્ઞાની ગણાયો બધે,
વિદ્યા યોગ્ય રોચ્યધારી, વિનયી. જોડી નડે ના રુપે;
કિન્તુ એ કરુણાથી પ્રાણ ત્યજતો પ્રાણી તણા રક્ષણે
અથી વહાલી ભગિની હાથ ધરતાં આનંદને રોકે છે.

મને ખબર મળી છે. એ પ્રમાણે જીમૂત-
વાહન આ ગૌરીના મંદિર પાસે આવેલા ચંદન-
લતાગૃહમાં વિરામ કરે છે. આ રથું એ
ચંદનલતાગૃહ. ચાલો પ્રવેશ કરું.

[પ્રવેશ કરે છે.]

વિદૂષક

[યુગ્મવાયો હોય તેમ જોઇ] એ ભાઇ!
અલેખેનું કન્યાચિત્ર કેળના પાનાથી ઢાંકી દો.
સામેથી સિદ્ધ યુવરાજ મિત્રાવસુ આવતા જણાય
છે. કદાચ એમની નજર પડશે.

[નાયક કદલી પત્તી ચિત્ર ઢાંકે છે]

મિત્રાવસુ

[પ્રવેશ કરી] કુમાર! મિત્રાવસુ પ્રણામ
કરે છે.

નાયક

[જોઇને] પદારો મિત્રાવસુ! હીક આવી
ચકયા. આસન પર બીગાજો.

ચેટી

કુમારીયા! કુમાર મિત્રાવસુ આવી પહોંચ્યા.

નાયિકા

ચાલો! હીક થયું.

નાયક

કેમ મિત્રાવસુ! સિદ્ધરાજ વિશ્વાવસુ ખુશી
તો ખરાને?

મિત્રાવસુ

હાજું. પિતાજી આનંદમાં છે. એમનીજ
છજાથી અચારે આપની પાસે આગ્યો છું.
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૨૬]

શ્રી અરવિંદ ઘોષની મુલાકાતે

અનુવાદક:

૨૧. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, બી.એ.

આ લેખ બંગાળના પ્રખ્યાત સાહિત્યક શ્રીયુત દ્વિજેન્દ્રલાલરાયના જિ. દિલીપકુમાર સાથે અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે. સંગીતવિશારદ તરીકે તેઓ હવે તે આખા હીંદમાં જાણીતા થયા છે. તેઓ ટુનીઓની આધુનિક સંસ્કૃતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં પણ રસ લે છે. એટલે સંગીતનું જ્ઞાન મેળવવાને તેમણે યુરોપની યાત્રા કરી ત્યારે સાથેસાથે ત્યાંના સમર્થ વિચારનેતાઓ, તત્ત્વજ્ઞો, સામાજિક પુનર્ધરનાના હીમાયતીઓ વિગેરેની મુલાકાતો પણ તેમણે લીધી હતી. તેવાઓમાં ફ્રાંસના પ્રખ્યાત 'રેમાં' શેઠ તથા ઈંગ્લાંડના બરફાન્ડ રોલ્સ જેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ પણ થાય છે.

હીંદમાં આવીને તેમણે મહાત્મા ગાંધી તથા શ્રી અરવિંદ ઘોષની મુલાકાત પણ લીધી છે. વિશ્વની આર મહાન વ્યક્તિઓ જોડેની તેમની મુલાકાતોનું વર્ણન, તે દરમિયાન તેમની સાથે થયેલી વાતચીત તથા શ્રીયુત દિલીપકુમારના મન ઉપર પડેલી પ્રત્યેકની છાપ, વગેરે તેમણે નોંધી રાખ્યાં છે તથા નાના પુસ્તકરૂપે તે બહાર પડવાને પ્રયત્ન આલે છે.

આ લેખમાં શ્રી અરવિંદ ઘોષ જોડેની તેમની મુલાકાતોનું વર્ણન છે. તે મુલાકાતે ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૪ તથા ૨૫ અને રોજ થઈ હતી. શ્રી અરવિંદ ઘોષને વીરો ને બીનપાયાદાર વર્તી નનસમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે તે જોતાં આ લેખ તેમના કાર્યની દિશાનું સાચું સૂચન કરી શકશે એમ કહેવામાં આવે છે.—લેખક.

૬૮ હર ચઢીને હું ઉપર ગયો. શ્રી અરવિંદ ઘોષ જીનમાં એક પુરથી ઉપર બેઠા હતા. ધરીરનો ઉપલો ભાગ તેમણે પીળી આદરથી ઠાક્યો હતો. તેમની દાઢી-કેંક સફેદ તથા માથાના વાળ લાંબા હતા.

મેં તેમને નમસ્કાર કર્યા, અને તેમની બરાબર-સામે એક પુરથી, પર હું બેઠો. અમારી બંનેની વચ્ચે એક નાનું સરખું ટેબલ, આવી રહ્યું હતું.

તેઓ પોતાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ મારા ઉપર ચિપ્પ કરીને અને નીહાળતા બેઠા હતા, અને લીધે મને સ્વભાવમાં વિચિત્ર પ્રકારની અચ્ચવણનો અનુભવ થવા માંડ્યો. બાણજીની દષ્ટિમાં સદાનુભૂતિ પુરતા પ્રમાણમાં હતી છતાં તેનાથી મારી વાણી રૂઝાતી હતી.

ઊવટે રમણ રીતે કેપાઇ આવે એવો પ્રયત્ન કરીને, મેં અચકાતાં અચકાતાં તેમને પ્રશ્ન પુછવાની હીમત કરી: "શોષ સાધનાનો

કેંક અભ્યાસ કરવો. મારે માટે શક્ય છે કે નહીં તે જાણવા માટે કહું. આપ્યો છું.”

“ પ્રથમ તો તમે શેની શોધમાં છો તથા મારી મદદની આશા કઈ આપતમાં રાખો છો તે તમારો મને સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ, કારણ કે જુદા-જુદા લોકો યોગમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ માને છે.” તેમણે જણાવ્યું.

“ જીવનનો અંતિમ હેતુ શોધી કાઢવામાં તથા તે શોધી કાઢીને તેને સિદ્ધ કરવામાં મને મદદ કરે એવી યોગ-દીક્ષા આપવી પાસેથી મને મળી ચકશે કે નહીં? એ પ્રશ્ન મારે આપને પૂછવો હતો” મેં કહ્યું.

“ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો કે સહેલ નથી” જાણીએ કહ્યું. “ કારણ કે આપણામાંના એકે એકને માન્ય હોય એવો સર્વમાન્ય

જીવનનો હેતુ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. માણસ માણસનો હેતુ જુદો-જુદો હોય છે અને તે જુદો હોવો, પણ જોઈએ. દાખલા તરીકે, કેટલાક લોકો જીવનનો ત્યાગ કરવા માટે જર્થાવ આપણે જીને. જીવનની ‘સામાન્ય’ ભૂમિતિ જાણીએ છીએ તેનાથી જુદો-તથા સ્વતંત્ર એવી, કોઈપણ બીજી, ભૂમિતિ, પ્રાપ્ત

કરવાના હેતુથી સામાન્ય ભૂમિતિનો ત્યાગ કરવા માટે, યોગસાધનાનો આરંભ કરે છે. કેટલાક આનંદ પ્રાપ્તિ માટે અથવા તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ યોગસાધના કરે છે. આ હેતુઓથી તદ્દન નીરાળો હેતુ રાખીને પણ યોગાભ્યાસ કરનારા સાધકો હોય છે. એટલે યોગમાં તમે કઈ ખાસ વસ્તુની શોધ કરો છો તે વાશે તમારે ચોક્કસ થવાની જરૂર છે.”



સંગીત વિચારક શ્રી વિદ્યોપકાર શાય.

નહીં તે મારે જાણવું છે.”

“ એટલે કે યોગદ્વારા તમે ‘જ્ઞાન’ તથા ‘આનંદ’ મેળવવાની આશા રાખો છો? ખરેખર?”

“ જરા વિચાર કરી મેં કહ્યું: “હા, એમ કહેવું બાજબી જણાયું.”

શેષ અને

અસ્પષ્ટતાનું વિગિત મિશ્રણ કતાં મેં તેમને જણાવ્યું: “બંધિત તથા વિશ્વવચ્ચે શાંતિભર્યા સંખ્યા સ્થાપિત કરે જીવનનો નિશ્ચય હોવાકાઓની ઉપલબ્ધિ, તથા જીવનનો મર્મ મધ્યસ્થતા તેના દેખીતા નિરોધાને સમન્વય કરે, તથા આનંદ આપે એવી મનાદશા યોગાભ્યાસથી પ્રાપ્ત થઈ શકે કે

“ યોગાભ્યાસથી તમે એ બંને વસ્તુ મેળવી શકો એ પણ નહીં છે.”

“ યોગદીક્ષા લેવાની મારી અભિલાષા પુરી પાડી શકશો કે કેમ તે મારે જાણવું છે. નવી સાધના કરવા માટે જરૂરની સરતો પણ જાણવાની મારી હજી છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધના કરવા માટે માણસે પોતાના સામાન્ય ક્રમોના સદંતર ત્યાગ કરી દેવો જરૂરનો છે ખરો?”

“ યોગિક-સાધન ” નામના પુસ્તક ઉપરથી આપ ઐદિક જીવનનો અણવિચાર કરતા નથી એમ જાણીને મને ધક્કો સંભળ થયો છે. એ પુસ્તકમાં “ હું ” માયાવાદી નથી ” એવું તમે જણાવેલું છે અર્થાત્ ધર્માદને આનંદમય માને છે તેની સાથે નાચે તેના આવિર્ભાવરૂપ, આ જગત, દુઃખમય છે એવી સ્થિતિને તમે સ્વીકારતા નથી. ”

“ એ પુસ્તક મેં લખ્યું છે એ બીના તદ્દન સાચી નથી ” બાણીએ જણાવ્યું; “ એ પુસ્તકમાં આપેલી કેટલીક બાબતો, અજ્ઞાત સાચી છે. પરંતુ, હાલ હું એમાં ફોર્મલિટી નિશિષ્ટ દિશામાં કાચ કરી રહ્યો છું. એ વળી વિષયોત્તર થયો. મુળ વિષય ઉપર આવતાં, સામાન્ય જીવનમાં જેને તમે કોંતી ગણો છો; અમૂલ્ય ગણો છો, તે સ્વર્ગના ત્યાગ કરવાની તમને રૂઝ પડેજ એવું કશુંજ નથી. પરંતુ, યોગ-સાધના કરવા માટે અર્થાત્ ચૈતન્યની ઉચ્ચતર શ્રેણિકા જેડે અર્હત કરવા માટે, તમારામાં કોઈપણ પ્રકારની આસક્તિ રહેવી જોઈએ નહીં એ તો જરૂરનું છે. મારો કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રેમ, મૈત્રી, અથવા તો જીવનના કોઈપણ બીજા અમૂલ્ય લંકાવાનો આનંદ જાણવો ન જોઈએ. તમે જ્યારે એ આનંદ અનુભવો. પરંતુ એમાંની

કોઈપણ વસ્તુ માટે આસક્તિ રાખવાની તમને રજા નથી. ખરું જોતાં, એ સરતજ ખરેખરી સરત છે; અને એટલીજ સરત છે. એટલે કે જ્યારે તમારા જીવનમાં તમે જેને અમૂલ્ય ગણતા હો એવી કોઈપણ વસ્તુનો લાભ કરવાનો સાદ તમને થાય, ત્યારે તેને છોડવાને તમારે તૈયાર રહેવું જોઈએ, કારણ કે એ પદાર્થ તમારા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ નીવડે પણ ખરા. એ પણ અંતરાયરૂપ નીવડેજ જોઈએ એમ હું કહેતો નથી. ”

“ પાર્શ્વ પદાર્થોની બાબતમાં જેમનો સમાવેશ ન કરી શકાય એવા કોઈ અપાર્શ્વ વસ્તુને, દાખલા તરીકે, સંગીતનું, હું બહુ સાદનો હોઉં તો મારે તેનો લાભ કરવો પડે ખરો ?

“ તમારે તેનો લાભ કરવોજ જોઈએ એમ હું કહેતો નથી. પરંતુ તમારે મન યોગ-સાધના તમારા જીવનનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ખેત્ર હોય; તમારી જરૂરીયાત યદ્યપી હોય, તો તો, અચીત, તમારું સંગીત તેની તોલે બંધવી નાતનું ગણાય નહીં ” તેમણે સદાનુભૂતિ દર્શક રમત કરીને કહ્યું. ”

તેમની દલીલની સચોટતા મારા મનમાં સીધેસીધી ઉતરી ગઈ; પણ મેં તેમને ધામેથી કહ્યું: “ યોગ સાધના કરીને કોઈક ઉચ્ચ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકો એવી ખોત્રી હોય તો હું સંગીતને છોડવાને તૈયાર નથી, એ હું આપને જણાવવા માગું છું, કારણ કે જ્યારે કોઈ પણ ઉચ્ચતર વસ્તુ આપણને પ્રલક્ષ થવા માંડે છે તથા વાસ્તાવિક થાય છે, ત્યારે તેને ખાતર કોઈપણ વસ્તુનો લાભ કરવો આપણને મુરકેલ લાગતો નથી. એટલે મારો પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં સુધી એવી કોઈ ઉચ્ચતર

અધારિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાના દાથમાં હોય તે પ્રત્યક્ષ અને દુર, વસ્તુનો ભોગ આપવો શા માટે ફરજિયાત હોવો જોઈએ?”

બાલુજીએ કહ્યું: “સંગીત અથવા તો સૌંદર્યને રનિકતાથી બીજી કોઈ પણ ક્રિયા-તમારે છોડવી ફરજિયાત નથી એમ મેં તમને કહ્યું છે. પરંતુ તમને તે છોડવાનો સાદ યતાં તેમ કરવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ અને એ તૈયારી ફરજિયાત છે. દાખલા તરીકે ચૈતન્યની હૃદયતર ભૂમિકાએને પ્રાપ્ત કરવા જત-નેમને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગ-સાધનાનો હેતુ છે-સામાન્ય જીવનના ટાઇ પશુ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ રાખવામાં આવે તો તે અતે બંધનરૂપ નીડે છે. તે બંધન તમને નીચેની ભૂમિકા જોડે બાંધી રાખે છે અને તમારા હૃદય સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં વિઠનરૂપ યથ રહે છે. સૌંદર્ય રનિકતાની ભૂમિકા જોડે જીવનની સામાન્ય ભૂમિકા કરતાં હૃદય છે, તો પણ તેજુજ સમજવું; કારણ કે એ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતો સદ્મ, સૌંદર્યમુક્ત, આનંદ તમને હૃદય, આધ્યાત્મિક, આનંદ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે એ તદ્દન સંભવિત છે.”

“જુદી જુદી યોગ-પ્રજ્ઞા ક્રિયા” તેમજ આગળ ચર્ચાનું: “એટલે જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને અધિકાર પરવે સાધના કરવાના પ્રકારો માત્ર છે. અને તમને અમુક પદ્ધતિ રવીકારવાનું કહેતાં પહેલાં મારે તમારો અધિકાર જાણવો જોઈએ. એ અધિકાર તમને માત્ર એકજવાર મળે છે જુદા જુદા જુદા નહીં.”

મેં કહ્યું: “તમને મળેલા માટે જે માર્ગસૂચક આવે છે તેનો અધિકાર તમે જાણી શકો છો, એમ મારા સંભળવામાં આવ્યું છે, અને આપને મળેલા આવશ્યકતા એક-હેતુ એ પણ

હતો કે મને-મારા અધિકારની ખબર પડે. આપ વ્યક્તિનો અધિકાર કહી શકો છો એવી મને ખબર પડે.”

“અવગત, કેક અંશે તે કહી શકાય ખરું” બાલુજીએ કહ્યું; “તોપણ સોએસો ટકા ખાતરી આપવી સંભવિત નથી. વળી હું જે યોગ માર્ગનું અનુશીલન કરું છું તે ગંભીર જોખમોથી ભરેલો હોય, બીજાઓને હું તે જોખમો ખેડવાને યોગ્ય ધારતો નથી, સંભવ કે જેઓ પોતે પોતાને વાંચી ખાતરી ધરાવતા હોય તથા જેમજે આ યોગ માર્ગનું અનુશીલન કરવાને સાદ પોતાના અંતરમાં સાંભળ્યો હોય એવો અંત-સાદ થવા માટે તો માલુમે તે સંભળાય ત્યાં સુધી વાટ જોયા સીતાય બીજું કશું કરવાનું હોતું નથી.”

“એવો અંતરનો સાદ કેવળ વાટ જોવાથી જાણી શકાય છે એવું આપનું માનવું છે?” મેં આ મુખાધિભયો પ્રશ્ન વગર વિચારે પુછી દીધો.

“ફક્ત વાટ જોવાથી નહીં. માથાસનું મન પ્રથમથી નિશ્ચિત દિશામાં જરેલું હોય છે ત્યારે તે સાદ સંભળાય છે; અને એના વિકાસ થતાં રક્ષિતરૂપે રપષ્ટ આકાર બંધાતાં સમય લાગે છે એટલુંજ. એટલે કે યોગ સાધના તમને એક જરૂરીઆતરૂપે લાગતી જોઈએ. અને જરૂરીઆતની એ લાગણી, જીવનની દેખીતી ગઢનતા અને રૂઢરૂપની કોઈ પ્રકારની સમજૂતી થાને ઉકેલ પ્રાપ્ત કરવા માટેની કેવળ ગિચાસા કરતાં તદ્દન જુદીજ વસ્તુ છે.”

મેં આમંદપૂર્વક જણાવ્યું: “દીકુરતાનમાં તથા યુરોપમાં માનવજાતિનાં દુઃખનાં જે દરેકો મેં જોયા છે તેથી વારંવાર મને ખરેખર અંતર દુઃખ થઈ શકે છે. એવાં દરેકો અમે ત્યાં વિષુ મદિ જાએ (૧૪ ૪૩૩)

સાગરને સંબોધન

લેખક :

રા. નેત્રમણિ વૈદ્ય

૧૯૨૨

ધન્ય સાગર ! તને ધન્ય હો ધન્ય છે,
ઉદય નિજ તનયનો જોષ દરજે ?
'જનકને જોષ ઉત્કર્ષ' નિજ તનયનો,
થાય સુખ' જોષુ' તે જોષ તુજને!-ધન્ય ૧

દિવ્ય જ્યોત્સ્ના અહો વિમલ આકાશમાં,
આજ પ્રસરાવતો સંચરે છે:
શું હું સૌભાગ્ય તુજ તનયનું વર્ણવું,
મુંદરી સર્વ સાથે સરે છે!-ધન્ય ૨

રૂપનો વારસો અનુપ તુથી મળ્યો !
લક્ષ્મી જેવી મળા લગિની જેને,
અખિલ પતિ ધરાનો શ્રેષ્ઠ સંબંધ થયો,
માનું ઓણું કશું ના, રણું છે.-ધન્ય ૩

હો બહુ સરિતના આપ સાગર પતિ,
તાત જેના બહુ ભાગ્યશાલી !
તો પછી પાસ તુજ તનયની નો'ય શું !
દિવ્ય બહુ મુંદરી સુખાકારી-ધન્ય ૪

વદનાં ચરિતને અનુસરે બાલકો,
અનુકૃતિ શીલ છે વિશ્વ સારું;
પીપ્પા બ્યવહાર તુજ ગૃહ વીશે જોષ્યો,
શું હું સંસાર તારો વખાણું? -ધન્ય ૫

પ્રો. હીરાભાઈ

લેખક અને ચિત્રકાર:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ



“કેમ? આશું છે તે જાણખી રાકા છે?” હીરાભાઈએ મને પુછ્યું.

પ્રો. હીરાભાઈ સ્વભાવે બહાર જેવા શાંત હતા. શરીરમાં પાતળી પાંસની સોડીના જેવા એકવડા હતા. ચારીરિક બંધમાં નાના છ માસના બાલક જેવા હતા. આવા માણસમાં પોતાને તેમજ જગતને નુકસાન કરવાની શક્તિ હોય એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવે એમ નથીજ. છતાં જગતમાં શું નથી બનતું? કયાના કરતાં પણ સત્ય વધુ વિચિત્ર છે એ વાક્યથી કાણ અનવરુદ્ધ છે? જે શક્તિથી, જે લાયકાતથી પ્રો. હીરાભાઈ સારા પંજાર લાવીને પોતાના કુટુંબને સુખમાં રાખી શકતા હતા તેજ શક્તિ-તેજ લાયકાત તેમના જીવનમાં મોટામાં મોટા દુર્ગુણ થઈ પડી હતી. પ્રેક્ટિસર સારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતા-સારા રસાયણ શાસ્ત્રી હતા. પરિણામે તેમનું ઉચ્ચ મગજ કેને કે નવી શોધ કર્યાજ કરતું. કાલેજમાં આ મગજ એમને કીર્તિ અપાવતું પણ ખાનગી

જીવનમાં આજ બેજી તેમને અનેક મુશીબતોમાં લાવી નાખતું; તેમના મિત્રોને પણ ઘણીવાર કંફેડી સ્થિતિ મુકી હતું. પત્નીને અને બાળકોને આનાથી ઘણીવાર ત્રાસ થતો. પણ ઉપાય શો? પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય. શાંત દેખાતા, સુકલકડી શરીરવાળા હીરાભાઈ આ બાબતમાં હિમાયત જેવા અડગ હતા અને અમારા અનેક યત્નો છતાં અમે એમને આ બાબતમાં સુધારી શક્યા નહીં.

એક વખત એમણે એક નવી જાતનો કુકર બનાવ્યો હતો જેની મદદવડે, એમના કંઢેવા પ્રમાણે આખી રસોઈ જંદા પણ મહેનત વિના માત્ર સત્તર મીનીટમાં તૈયાર થઈ શકતી; અને આ સત્તર મીનીટમાં પણ કુકરને આપણે હાથ લગાડવાની જરૂર નહીં. વળી આમાં ખાસ ખુબી એ રાખવામાં આવી હતી કે ધારો કે કસાક કારણથી આપણે એ કુકરનું અસ્તિત્વ

બુલી ગયા (આમ સાથી આપણે ધારી લેવું અને રસોઈની વાતજ બુલી જતી એ તો હીરાભાઈ જાણે!) તો ચોવીસ કલાક પછી પણ રસોઈ એવી ને એવી સારી અને ગરમજ રહી હોય! હીરાભાઈએ આ એકજ કુકર બનાવ્યો હતો અને એમના કહેવા પ્રમાણે કોઈ માણસ એમને એક લાખ રૂપીઆ આપત તોપણ એ એમને કુકર આપત નહીં. અલખત, એમના અમારા જેવા મિત્રો પાસે લાખ રૂપીઆ આપવાના હતાજ નહીં અને હોત તોપણ અમે હીરાભાઈએ બનાવેલ યત્રોની ખુશીઓથી એટલા બધા વધિક્ક હતા કે અમે એ લેવાની ઇચ્છા પણ કરત નહીં. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હીરાભાઈએ પોતાને ત્યાંજ, એમની પત્નીની સખત વિરુદ્ધતા છતાં એનો ઉપયોગ સાંજની રસોઈ માટે કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. પ્રથમ એએક દિવસ તો બાકકો મુદ્દાં ઘરમાં બધાં રાતના એકઠું દુધ પીનેજ મુઠ રહ્યાં. પછી એમનાં પત્નીએ ચુલા ઉપરજ છાનીછાની રસોઈ કરવા માંડી અને છોકરાંએને વહેલાં તે રસોઈજ જમાડી દેતાં; અને પોને અને હીરાભાઈ આ કુકરનું પરિચામ જોનાં અને પછી પેલી રસોઈ માંથી જ્યેલ ખાવાનું ખાતાં. આ પ્રમાણે એક મહીના આ પ્રયોગ ચાલ્યો. દરમ્યાન હીરાભાઈની તબીબન લયથી અને એમનું ચિત્ત વરાગથી વગર મહેનતે હુગાં ધોવાના યંત્ર તરફ વળ્યું. એટલે ડાહી પત્નીએ એ કુકર માગીઆ ઉપર ચઢાવી દીધો. અને એ પ્રકરણ પુરું થયું.

આ ને હુગાં ધોવાના અને એના જેવાં બીજા અનેક યત્રોથી હીરાભાઈને અને એમના સંજમમાં આવનારને શું શું જોપવું પડ્યું એ બહુ જાણવા જેવું છે; પણ અહીં હું એક બુદ્ધાઈ યંત્ર બાજત કહેવા મારું છું એટલે એ વીશે વળી કોઈ બીજે સમયે.

એક વખત રાત્રે, જમી પરવારીને હું હીરાભાઈને લાં સહેજ ગપાટા મારવા ગયો. છેલ્લાં છએક મહીના થયાં હીરાભાઈના કે નવાં યત્રો બહાર નહોતાં પડ્યાં એટલે અમને એમ લાગ્યું હતું કે એમને એ ટેવ હવે ગઈ હશે. પણ આ ધારણા અમારી ખોટીજ હતી એમ મને તરતજ જણાયું. હીરાભાઈએ મને જોયો એટલે તરતજ એમના મોં ઉપર અપૂર્વ ઉત્સાહ જોયો. એમણે મારો હાથ પકડ્યો અને મને પોતે પોતાના ખાસ અભ્યાસખંડમાં લઈ ગયા. હું તરતજ ચેલ્યો કે વળી કે નવું ધર્તીગ ઉભું થયું છે પણ એમાંથી નાસવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. એમનાં પત્ની અને આલ્દા. પણ લગનસરા હોવાથી દેશમાં ગયાં હતાં. એટલે મારે માત્ર એમની સાથેજ લમણાડીક કરવાની હતી. એરડામાં જતાંજ મને એમણે ગંભીરતાથી પુછ્યું: “નાનાભાઈ, આજના જમાનામાં આ દેશમાં તો શું પણ સારાએ જગતમાં દરેક માણસને-પછી તે સ્ત્રી હો કે શ્રદ્ધ હો-શાની જરૂર છે તે તમે જાણો છો?”

“હા,” મેં તરતજ જવાબ દીધો: “પૈસાની-ધનજીભાઈની-સોનેરી રૂપેરી ચાટલાંની-”

“નાનાભાઈ,” હીરાભાઈ મારા જવાબથી બહુ નાખુશ થઈને બકડે ચઢાવતા મોઝામાં તમારામાં જાત્રી અક્રમ નથી એમ તો હું જાણું છું. પણ તમે સાવ મૂર્ખા છો. એ હું માની શકતો નથી.”

“પણ-પણ,” હું ગભરાઈને બોલ્યો: “ત્યારે બધાને શેની જરૂર છે?”

“અત્યારે મનુષ્યજાતને કંડીથી પોતાની જાન તું રક્ષણ કરવું એજ કૌંથી ઉપયોગનો વિષય છે. તાપ સહન કરવામાં દેશનગી છે પણ તેમાં નુકસાન નથી. પણ કંડી સહન કરવાને માટે જો આપણે મરાજર ઉપાયો નહીં યોજીએ

તો પરિણામે વિશેષ સંઘીવા, લકવો વગેરે અનેક દોષો આપણા ઉપર ભલીમ હુમલો કરે છે એટલું જ નહીં પણ હેવડે આપણો ભોગ લે છે. વરમ દિવસે લાખો માણસો આજ કારણથી પોતાની અહીંની ફરજો, અહીંનાં પોતાનાં કાર્યો વગેરે અધુરાં મુકી, પોતાનાં વઢાલાં રનેહીએને રડતાં કકળતાં મુકી આ કાણુભંડુર દુનીઆનો ત્યાગ કરી નાવ છે અને—”

“હીરાલાલ! આ બધું મારે કશું છે,” આ લાપણ મેં અટકાવું નહીં હોત તો બરાબર અટ્ટી કલાક ચાલત. એટલે મેં વચમાં જ ઝોકાવું પણ તમારે આ બધાંની સાથે શો સંબંધ છે!”

હીરાલાલ પોતાનું લાપણ અધવચન અટકવું એટલે જરા ખિન્ન તો થયા પણ પછી બોલ્યા: “જરા ધીરજ પૂરો. બધીએ સમજણ પડશે.” આટલું બોલીને એ ત્યાંથી ગયા અને થોડીજ વારમાં હાથમાં એક પતરાંની પેટી જેવું લઈને આવ્યા. આ પેટી લંબચોરસ હતી અને ઉપની બાજુ ગોળાકારમાં હતી. આમાં એ મોટાં કાણાં હતાં અને તેની બાજુઓ ચામડાથી મઢી લેવામાં આવી હતી

“કેમ! આ શું છે તે ઝોળખી શકો છો?” કોહીનુર હીરા મને બતાવતા હોય તેની મુખમુગ્ધાઈ હીરાલાલએ મને પૂછ્યું.

“ખરું પ્રશ્ન તો હું ઝોળખી શકતો નથી. બાપી અટકળ કાવતી હોય તો એમ કહી શકાય કે કોઈ મોટા રાક્ષસનો ખડીઓ હોય તેવું લાગે

છે.” મેં જવાબ દીધો.

“કેટલાક અનાદી માણસો ધારે છે કે જેમાં તેમાં મશ્કરી કરવામાં જ જીંદગીનું સાક્ષ્ય છે. પણ હશે! આ યંત્ર મેં બનાવ્યું છે. જે એ ફતેહમંદ થશે તો જગત આખું મારા ઉપકાર તલે દટાઈ જશે. ઘેર શું કે ઓશીસમાં શું, કે મુસાફરીમાં શું જ્યારે પણ આપણને ચરહી



“અમલો તો લાગલી પેટી લંબ ચોરસ પેટી હવાડીને ...
પોતાના પગ ધાંધ્યા

લાગવા માટે ત્યારે જે આપણે આનો ઉપયોગ કરીએ તો બસ. આમાં ગેસ ભરવાનો છે, અંદર બે તરફ બે નાની વાટ છે જેનાથી એ ગેસ સળગે છે. આપણા પગ છુટ સાથે કે ઉઘાડા આ કાણાંવાળું ઢાકણું ઉઘાડીને અંદર ખોલી

આપણે ઢાંકણ બંધ કરી દીધું કે આપણને એકબે તોટલાં ગરમી એમાંથી મળાજી આવે. પછી નહીં એવાની જરૂર રહે, નહીં ગરમ કપડાંની જરૂર રહે કે નહીં એકસોને એક બંધ કરે ગોળી ધોત્તી રહે!"

“હાં આ” હું બોલ્યો.

“હું અત્યારેજ અંખતરો કરી બતાવત પણ મારી પાસે ગેસ તૈયાર નથી. વળી બીજી કોઈ વખત.” હીરાભાઈએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મારા મનને નીરાંત થઈ.

અમે બીજી ત્રીજી વાત કરી અને પછી હું ઘેર ગયો. આ વાતને પાંચ સાત દિવસ થઈ ગયા. હું આ યંત્ર બાબત લગભગ છુલી પણ ગયો. એવામાં એક વેળા રાતના ચર્ચગેટ ઉપર બાર વાગે અમે સાથે થઈ ગયા. ટૂંક કારણસર અમે બંનેજ છેલ્લી લોકકક્ષમાં સાંતાક્રુઝ જતા હતા અને અક્ષમાતથી મળી ગયા. હીરાભાઈના હાથમાં એક સુટ કેસ હતું તે બેઠાને મેં પુછ્યું: “આમાં શું છે?”

ટ્રેન આવી પહોંચતી હતી એટલે જવાબ દેવાને બદલે હીરાભાઈએ મને આંખ મારી અને અમે બંને ડબ્બામાં ચઢી બેઠા. શીઆળાની કકડતી ઠંડી હતી. ડબ્બામાં હું હીરાભાઈ અને એક આઘેડ વયનું પતિ-પત્નીનું બેઠું એટલાં હતાં. સ્વભાવિક રીતે વાત ઠંડીની પડી. એમાં આવરુંકાટ સારા કે અસહની કાસ્તીરી શાલો સારીએ વીશે વાત નીકળી. તરતજ હીરાભાઈએ મને આંખ મારી પણ આ આંખ મારવાના કારણથી હું વાકિફ ન હતો અને હું તો એમને પુછવા પણ જતો હતો કે આંખમાં કાંકરી-આંકરી પડી કે શું તોટલામાં હીરાભાઈએ પેણુ સુટ કેસ ઉધાડ્યું અને એમાંથી પેલી અને સુપરિચિત લંબ ચોરસ પેટી કાઢી.”

“તમારા એવરકોટા અને તમારી શાલોના કુરતાં આ નાનકડી પેટી હજાર દરજ્જે સારી છે. કેમ નાનાભાઈ?” તે બોલ્યા.

પેલાં બેએ તરતજ પુછાપુછ કરી. હીરાભાઈએ બધું સમજાવ્યું અને ઠંડીના ગેરફાયદા વીશે એક લંબાણથી બાંધણુ આપવાની પોતે તૈયારી કરતા હતા એટલામાંજ પેલા પુરુષે કહ્યું: “પેટી ઓડરમાં હોય તો અત્યારે તમે વાપરોને આમ હું ઠવાતા બેસી રહ્યા છો તે!”

હીરાભાઈને તો બાવનું હતું અને વૈષે કહ્યું: “એમણે તો લાગલી પેલી લંબ ચોરસ પેટી ઉધાડીને જમીન ઉપર મુકા. મારી પાસે કાંડીની પેટી માગી. બંને વાટ સળગાવી. પોતાના પગ ઘાંસ્યા અને અમારી સામે પ્રદુલ્લિત વદને બેતા હીરાભાઈ પોતાના યંત્રની તારીફમાં લંબાણથી બોલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલામાં પેલી સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું: “આ ગેસની વાસ ક્યાંથી આવે છે?”

“હા, કે બહુ ખરાબ ગંધ આવે છે!” પેલા પુરુષે સુધવાનો પાત્ર કરતાં કહ્યું.

હું પણ એમાં ટાપસી પુરવા જતો હતો એટલે હીરાભાઈએ તરત પોતાના યંત્ર સામે બેઠું. ઝડપથી ઢાંકણું ઉધાડીને બેઠું; તો વાટ સળગેલજ નહીં અને ગેસ તો બહાર ચાલ્યોજ આવતો હતો. હીરાભાઈ જરા ભોંઠા તો પડ્યા પણ હીમતથી મારી પાસે પાછી દીવાસળી લઈ વાટ સળગાવી અને ઢાંકણું બંધ કરીને પોતાની સ્વસ્થતા બતાવવા સીગરેટ સળગાવી તેમાંથી ધુમાડા કાઢવા બેઠા. અમે આ અંખતરો અસ્વસ્થ હવે બેઠા રહ્યા હતા અને થોડીજવારમાં પેલી સ્ત્રીએ પાછી સુમ મારી: “ભાઈ! તમે શું કરવા બેઠા છો? હવે તો લુગડું, ચામડું બધાં સળગતાં હોય તેવી વાસ મારે છે! છે શું?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૨]



લેખક:

રા. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંચા

પ્રચીન આર્ષ સાહિત્ય સાગરનાં જળ ખારાં છે અને મીઠાં પણ છે. મત્સ્યગંધા અને કુંતીની દૂષિત કૌભાર્યાવસ્થા, અહમ્યા અને ઈંદ્રનો અનીતિમય સંબંધ, આવાં આવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જ્યારે આર્ષ પ્રગ્નનો ઇતિહાસ કલંકિત થાય છે, ત્યારે પતિપરાયણ સીતા, સતિત્વના પ્રભાવથી પતિને યૌવન અર્પનાર મુકન્યા, અને આયુષ્ય અર્પનાર સાવિત્રી, અહા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેવાને નાનાં બાળ બનાવી પોતાને ઘેર ઘોડીએ હાંચોળનાર સતી અનસુયા, આમરણાંત અહમ્યારી ભીષ્મ, પ્રગ્નના કસ્યાણુમાં પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની ભાવના પોષનાર રાજા રામ, એ બધાથી આર્ષ પ્રગ્નનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શોભી રહે છે. આવા અગાધ સાહિત્યસાગરનાં ખારાં જળ ઉલેચે શું વળવાનું હતું! અમૃત પ્રાપ્ત કરવાને માટે તો મોઢો ક્ષીરસાગર મથવો પડ્યો હતો. પ્રાચીન સાહિત્ય સાગરમાંથી અમૃત મેળવવાનો લોક આપણે રાખતા હોઈએ તો સાહિત્યોદયિનાં મીઠાં જળ મધવાં પડશે. ખારાં જળ ઉલેચે કે વળવાનું નથી.

મહાભારતમાં ભીષ્મએ જન્મી અને પ્રભાવશાળી પાત્ર છે. બ્રહ્મના જન્મ સાથે બે કથાઓ સંકળાયેલી છે. વશિષ્ઠ ઋષિ પામે કામરૂપા

ધેનુ હતી. આઠ વસુઓએ આ ધેનુની શકિત જોઈ અને ઋષિ પાસે તેની યાચના કરી. પોતાના જીવનના આધારરૂપ આ દિવ્ય ધેનુનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા ઋષિ ન રાખે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેમણે વસુઓનું આતિથ્ય કર્યું અને ધેનુ વિના અન્ય ઇષ્ટ પદાર્થ યાચવા તેમને વીનબ્યા. વસુઓ મુનિના આવા વર્તનથી રોષે ભરાયા અને ઋષિની ધેનુનું હરણ કર્યું. આથી વસિષ્ઠે પ્રમાદી વસુઓને શાપ દીધો. ‘વસુઓ યદ્યપરવસ્તુમાં મન રાખવાની મનુષ્ય જેવી ક્ષુદ્ધલક વૃત્તિ રાખી, તેથી હે વસુઓ, તમે મનુષ્ય યોનિમાં અવતાર પામો.’ ઋષિના શાપથી શરભીદા યદ્ય નીચાં મસ્તક ઢાળી આઠે વસુઓ મનુષ્ય યોનિમાં ક્યાં અવતાર લેવો, એનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

મનુષ્ય લોકમાં સંપૂર્ણ ધર્મ આચરનાર મહાભિષ રાજા અહમ્યોલકમાં ગયા હતા. એક વખત પ્રગ્નપતિની સભામાં ગંગાજી આવ્યાં. પવનને લીધે ગંગાજીનું વસ્ત્ર પગની પાનીથી ઉચે ઉડવા લાગ્યું. આવો પ્રકાર જોઈ અન્ય દેવતાઓએ નીચાં મસ્તક ઢાળ્યાં, પણ મહાભિષ એકીટશે ગંગાજી તરફ જોઈ જ રહ્યા. વસ્ત્ર ઉડવાથી પગની સુંદર પાની અને તેનીએ ઉપરનો કેળના ગળ્ ગાગ જેવો પદ્મ અને આછી રતાશનરો

ગેરે। ભરાવાદાર સાયળપ્રદેશ જોતાજ મહા-
લિપમાં સમય પ્રેરિત માનુષ્ય પ્રકટયું. ગંગાજી
પણ મહાલિપની વિરૂંધિ કરી ગયાં અને પરાણે
સંયમમાં રહેતા અશ્વની માફક પોતાની મનો-
વૃત્તિએ નાચવા દીધી. જહા અનેની વૃત્તિને
ચનચનાટ જોઈ ગયા અને દેવોની સલામાં
આવો અવિનય થતો જોઈ વિકારવશ થએલાં
અને દીસને ઋષિએ શાપ આપ્યો: “નમે અને
એકમેકને કામલાવે નીહાળી રહ્યાં છો, તેથી
તમે મનુષ્ય લોકમાં જન્મ પામશો અને એક
બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશો.” અત્યંત
કષ્ટમય તપને પ્રભાવે પ્રાપ્ત થએલા
જહાઓકમાંથી પતિત થવાને શાપ
સાંભળી અને પ્રેમી દીસડાં કંપ્યાં અને શાપને
અનુગ્રહ કરવા પ્રજ્ઞપતિને વીનવ્યા. હિરણ્યગર્ભ
ખોલ્યા: “ન્યારે તમારા અને વચ્ચે વિખવાદ
થશે, ત્યારે તમારો અનેનો વાસ અહીંજ થશે.”
કેવો સુંદર શાપ અને કેવો ઇષ્ટ શાપાનુગ્રહ !
જહાએ આ સુગમાં પણ સર્વ દંપતીને આવા
શાપ અને શાપાનુગ્રહથી સંતાપ્યાં હોત, તો ?

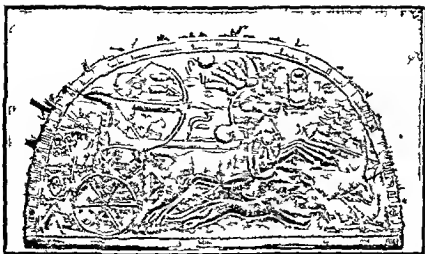
મહાલિપ રાગ અંદ્રવંશી પ્રતીપ રાગને
ધેર જન્મ ધરી શાન્તનું નામે પ્રખ્યાત થયા.
મનુષ્ય યોનિમાં ક્યાં જન્મ ધરવો તેને ગંગાજી
વિચાર કરતાં હતાં, એટલામાં તેમણે શાપઘસ્ટ
આઠ વસુઓને દીધા. પોતાના સ્મોવડીઆ
વસુઓને શાપઘસ્ટ જોઈ ગંગાજીનો સંતાપ
જોહો થયો. પોતાના સમાન બીજાનું દુઃખ
જોવાથી આપણું દુઃખ હલકું ચાલે છે અને
ગંગાજીને થયું પણ તેમજ. વસુઓને દીધુંકાળ
મનુષ્ય યોનિમાં રહેતું નહોતું. તેથી તેમણે ગંગાજી
સાથે એવો સંકેત રચ્યો કે તેઓ ગંગાને પેટ
અવતાર ધરશે અને ગંગાએ તેમને જન્મતાંજ
જળશાયી કરી સોપાનુકર્ત કરવા. મત્ર સોનામના

વસુનું પુત્ર તરીકે પાલન કરવા ગંગાજીએ પોતાની
ઇચ્છા દર્શાવી

શાન્તનું રાગને ગંગાજી આવી મળ્યાં અને
પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને લીધે અને કમગ્રંથિથી
સંકળાયેાં. પ્રાચીન સંસ્કારોને લીધે ક્રોધાનંદ
અનુભવવામાં તક્લીન બન્યાં હતાં. કેટલેક સમયે
ગંગાજીને ગર્ભ રહ્યો અને તેમણે એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો. આ પુત્રને જન્મ થતાંજ તેને જળશાયી
કરવામાં આવ્યો. આમ એક પછી એક સાત
પુત્રોને જળશાયી કરવામાં આવ્યા, એટલે શાન્તનું
રાગને વંશવિસ્તાર માટે ચિંતા થવા લાગી.
કમળમાં સપડાએલો ભરત કમળદળને ફારી શકે
નહો, તેમ ગંગાજીના પ્રેમપાશમાં લુપ્ત થએલો
રાગ ગંગાને અનાદર કરી શકતો નહોતો,
તેમજ પોતાના પુત્રોનો નાશ થતો જોઈ શકતો
નહોતો. સાત પુત્રો જળશાયી થયા, ત્યાં સુધી
તો રાગ કે ખોલ્યો નહો, પણ આઠમા પુત્રના
જન્મ સમયે ન્યારે ગંગાજીને જળ તરફ જતાં
જોયાં, ત્યારે રાગના ઢોધાશિમાં પ્રેમના કુંજા
નંતુ ભસ્મીભૂત થયા અને આવેશથી રાગએ
ગંગાને તિરસ્કાર કર્યો. જહાના શાપનો હવે
અંત આવ્યો. ગંગાએ રાગને શાંત પાડી
વસુઓનો સંધળો જતાંત કહી સંભળાવ્યો.
આઠમા પુત્રનું રક્ષણ કરવા અને મોટો થતાં
સુધી તેને પોતાની પાસે રાખી ઉછેરવાનું કહી
ગંગાજી ત્યાંથી અનર્ધન થઈ ગયાં. શાન્તનું
રાગ બેમાકળા બની ગંગાજીને જતાં જોઈ
રહ્યા.

ગંગાજીએ પુત્રનું નામ દેવવ્રત પાડ્યું અને
તેને સર્વ પ્રકારના ભાવસંસ્કાર દ્વારા જન્મદક્ષિ
પાસે ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મુક્યો. સર્વ વિદ્યામાં
પારંગત થવા પછી દેવવ્રત ગંગાજી પાસે પાછો
આવ્યો.

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૯]



તુતાન્ખામનની કબર



લેખક

રા. સનતકુમાર ચીમનલાલ વીણ.



સ ગણગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં તુતાન્ખામનની કબર જડી ત્યારે આખી દુનીયા ૩૩૦૦ વર્ષ પહેલાનો ઇતિહાસ જાણવાને આતુર થઈ રહી તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ હતું કે અત્યાર સુધી જે ફેરો (જુના ઇજિપ્તના પાદશાહો)ની કબર જડી હતી, તે તદ્દન મારી હાલતમાં મળી ન હતી ધણીકમા બહુએ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેનો સામાન દેખાતો હતો, પરંતુ જ્યાર તુતાન્ખામનની કબર જડી ત્યારે આશા રાખનામા આવી હતી કે તે હુટારાઓના હાથથી તદ્દન બચી ગઈ છે.

જુના ઇજિપ્તના ઇતિહાસ પરથી મળી આવે છે કે તુતાન્ખામનથી આગલો ફેરો અખન એકાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો તે વખતની ઇજિપ્તની નગરના ધર્મથી જુદા હતા તેણે નવો ધર્મ ગ્રાપવા પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં ફતેહમદ પણ થયો આ નવો ધર્મ Old Testament ના

Exodus (પ્રયાણ) પ્રમાણે કદાચ યહુદી ધર્મ માની શકાય પરંતુ તેની પછીના ફેરો-તુતાન્ખામને તેના બધા પ્રયત્નો પર પાણી ફેરવી નાખ્યું તેણે ઇજિપ્તના સર્વધર્મને ફરી પાછો સ્થાપ્યો અને પરધર્મીઓને—દા.ત યહુદીઓને—પોતાના રાજ્યમાંથી હાકી કાઢ્યા કહેવાય છે કે આ યહુદીઓના આપથી તે ધર્મધુરંધર ફેરો ૧૮ વર્ષની નાની વયે પ્રખ્યાત થઈ સપુત્ર મરી ગયો.

આ ફેરોની કબર પણ ધણી મિશ્રિત રીતે જડી આની ઇજ્જાડના એક હિમરાય લોડર્ જર્નાર્લેવન પોતાની માદગીને લીધે પોતાનું મન બદલાવવા ઇજિપ્તમાં શોધખોળ માટે આવ્યા હતા તેમના મદદનીશ મી હાવર્ડ કાર્ટર, એક દિવસ ‘રાત્રીઓની બીણ’માં ટૂંકા પરીણામની આશ વગર ખોદકામ કરતા હતા, તેવામાં એકાએક તેમને એનીસરણી જમીનમાં માલમ

પડી. તરતજ તેમણે લોર્ડ કાર્નાર્વન ને શહેરમાં હતા તેને તાર કરી એકદમ બોલાવ્યા; થોડા દિવસમાં દુનીઆને ખબર પડી કે તુતાન્ખામનની કબર મળી છે.

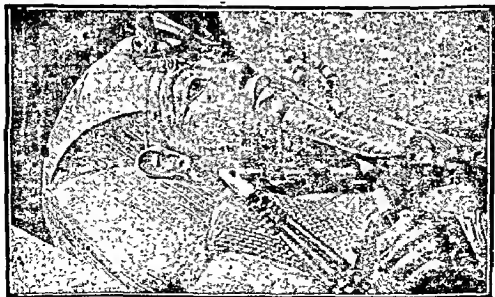
ન્યારે મહુમ લોર્ડ કાર્નાર્વન અને એના મદદનીશો, મહામહેનતે પહેલી ભીંત આગળ આવ્યા ત્યારે તેના ઉપર અસંખ્ય સીસો મારેલાં હતાં, પરંતુ જમણી બાજુ પર એક સીલ તુટેલું હતું. એમને લાગ્યું કે આ કબર પણ ખીજા ધણાખરા ફેરોની કબર માફક છિન્નભિન્ન હાલતમાં મળશે.

તેઓ સીસો તોડીને અંદર ગયા. એક લાંબી ગલીમાં ચાલ્યા પછી ખીજી સીલઅંધ બારણાંવાળી ભીંત દેખાઇ, ત્યાં આગળ પણ એક, ખીજી સીલથી ભુદું પડી આવતું સીલ દેખાયું; તેમની બીક વધી. તેમણે તે દીવાલ તોડી; અંદર જોતાં તેમના અચ્ચાનો પાર રહ્યો નહોતો તેનીસ સદીઓ પહેલાંનો કીમતી ખગનો તેમને આંખા અજવાળામાં દેખાયો.

તે પ્રથમ ખંડમાં તુતાન્ખામનના વખતની પ્રચલિત વસ્તુઓ ચીકાર ખડેલી હતી, અનેક અપ્રતિમ કારીગરીના સોફાઓ, ટેબલો, અમુલ્ય સોને મટેલાં પલંગો, જાતજાતના દેખાવવાળી પેટીઓ, કલશો, કુંજઓ, વગેરે તેમની આંખો આંખી કરી દેતું હતું:

શોધકોએ ત્યાર પછીના થોડા દિવસો, પ્રથમ ખંડની બારે વસ્તુઓ બહાર લઇ જવામાં ગાળ્યા. તેમને લય હતો કે કદાચ કફનવાળા ઓરડામાં કોઇનો હાથ ફરી ગયો હશે! પણ આખરે ન્યારે તેઓએ કફનવાળા ઓરડાને બાકું પાડ્યું ત્યારે તેમને બધો લય નાશ પામ્યો. તે ઓરડામાં શહેનશાહની અંગત વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત માલમ પડી; તેમાં પ્રથમ ખંડ કરતાંએ વધુ મુલ્યવાન અને અદ્ભુત ચીજો હતી: તેમાં તુતાન્ખામનના મૃતદેહવાળી પેટી એકદમ આગળ પડી આવતી હતી.

પરંતુ તે વખતે તો શોધકોએ એટલેથીજ બાકી રાખ્યું: દીવાલોને પાછાં સીસો માર્યાં



તુતાન્ખામનના મૃતદેહવાળી પેટી.

અને તેમનો બાકીનો વખત પ્રથમ ખંડની અમુક વસ્તુઓ સેટી ખીજ (Seti II) ની કબરમાં લઈ જવામાં, હાં તેની તોષ કરવામાં, અને એના ઉપર પ્રયોગો કરવામાં ગાળ્યો: તેવામાં લોડ કાર્નાવન એકાએક મરી ગયા. લોડમાં વાત ચાલી કે તે મરણ ફેરોને અખંડ નિદ્રામાંથી જગાડવા માટે તે ફેરોના રક્ષકોવના આપથી થયું.

પણ શોધકો એટલેથી અટક્યા નહીં: મી. હાર્ટર કે જે લોડ કાર્નાવનના મુખ્ય મદદનીશ હતા, તેમણે શોધ ચાલુ રાખી. તે અને તેના એક મિત્ર મી. કલેન્ડર પાછા કફનવાળા ઓરડામાં ગયા. આ દ્વિતી ઉદ્ધાટન વખતે તેમણે પ્રથમ આ ખંડને કફનવાળા ઓરડાની વચ્ચેની ભીંત આખી તોડી નાખી, પછી તેઓએ કફનવાળા મોટી પેટી તોડવાનું કામ હાથમાં લીધું. તેનું પહેલું પડ મોનાથી મટેલા લાકડાનું હતું. આ પડ દૂર કરતાં તેમજ વહેરતાં તેમને હરકત દે પડી. તેઓ તેઓએ ઉત્સાહથી ધબાળ થોડા વખતમાં પહેલું પડ કાઢી નાખ્યું. આ પડ કાઢી નાખતાં તેમને તુતાન્ખામનના ઇજદેવ આમન-

Amennu માનવું પરિવળતક, અને એક ઝાંખા કાચનો દીવો કે જે સજાવાવાથી તુતાન્ખામન અને તેની રાણીના ચિત્રોથી દેખાતા હતા તે મળ્યાં, આ ઉપરાંત છુદી છુદી ભાતો વાળા અસંખ્ય કુમળો ભાં હતા.

પરંતુ ખીજું પડ તેઓ સહેલાઈથી ઉખેડી શક્યા નહીં; કારણકે તે સોનેથી મટેલું હતું એટલુંજ નહીં પરંતુ તે પડના લાકડાની ચારે બાજુ તુતાન્ખામનની નીશાનીવાળી તાંબાની ચીપો લગાવેલી હતી, આથી તેમને વહેરવામાં ઘણી હરકત પડી. તેઓ આખરે દૂર કપુ, તે ઉખેડ્યા પછી તેમને એ જાદુઈ હથેલાં કે જે શહેનશાહને આ લોડમાંથી સ્વર્ગમાં સહીસલામત



તુતાન્ખામનની ખીજ પેટી.

લઈ જવા માટે મુકેલાં હતાં, આ ઉપરાંત એક શીશી કે જેમાં સુગંધી દ્રવ્યો (cosmetics) ભર્યાં હતાં અને જેની સુગંધી ૩૩૦૦ વર્ષ પછી પણ ગંધ નહોતી તે મળી. સાથે વધુ ખીજ કંથરો પણ હતા.

એકલ રામ



લેખક:

રા. લલિત,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

સીતા કે પિનાતા એકલ રામ—

જુરે: જોને!

પહેલે કે વિજેગ, રાવણ—

નર ન રહ્યો નારાયણ:

ઉર-મધુરો મહેરામણ રામ—

જુરે: જોને!

બીજે કે વિજેગ, ધોખણ—

રહી કે નહી રસ—જોગણ:

સ્નેહનો સંત શાલન રામ—

જુરે: જોને!

ત્રીજે કે વિજેગ, ધરણી—

નારી રહી નારાયણી:

સતીનો સ્મારક મણિ રામ—

જુરે: જોને!



લક્ષ્મીના અનેક લાડીલા પુત્રો આનંદપુરના જુગારખાનામાં આવતા.

છેલ્લો દાવ

લેખક :

રા. શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ

ચિત્રકાર :

રા. દત્તાત્રેય જોગલોકર, એ. એમ.

૧૯૨૯૯૯

આ નંદપુરના લોકો કહેતા કે જગત અકુંગ જુગારી છે.

દસજ ગીની! હા હવે જગતની પાસે દસજ ગીની બાકી રહી છે. ધનવાન પિતાના પુત્ર પાસે પિતાની અદળક સમૃદ્ધિમાંથી એટલુંજ અવશેષ રહ્યું.

જગને આજે એ ચળકતા સીકાઓને ધારીધારીને જોઇ લીધા. શું ફક્ત દસજ ગીની! હા, બાકીની સમૃદ્ધિ તેણે “આનંદપુર છુતશાળા”માં હોમી દીધી હતી.

લક્ષ્મીના અનેક લાડીલા પુત્રો આનંદપુરના જુગારખાનામાં-લોકો જેને છુતશાળા તરીકે ઓળખતા-આવતા. ધણીએ લક્ષ્મીની ચંચળતા સિદ્ધ કરીને સાંધી નિરાશ વદને પાખ દેતા. આનંદપુરના રાજ્યમાં છુતશાળાને

લોકો ક્રીડાગૃહજ માનતા. રાજ્ય તરફથી એના વ્યવસ્થાપકને પરવાનો પણ આપવામાં આવ્યો હતો. દરરોજ સંખ્યાકાળે ત્યાં લક્ષ્મીની રેલમહેલ યતી. “વર મરો કે કન્યા મરો પણ મોરનું તરલાણું ભરો” એ ન્યાયે વ્યવસ્થાપકને લીલાલહેરજ હતી.

દરરોજ સાંજે જગતનાં છુતશાળામાં દર્શન યનાં. સાંના જુગારીઓને જગત વિના એન ન પડતું. શ્રીમંત પિતાનો એકનો એક પુત્ર જુગારની લતમાં ખુતાર યતો ગયો. હજીએ જગતનાં ચક્ષુઓ પ્રદશાં નહોતાં. વ્યવસ્થાપકે જગત પાસેથી ધીમેધીમે સઘળું ખાલી કરી લીધું.....અને આજે જગત પાસે ફક્ત દસજ ગીની બાકી રહી હતી. હજી પણ સાંધી તેને ખસવાનું મન નહોતું થતું.

એક ખુરસી પર બેઠાબેઠા જગત ફરતા ચંક તરફ જોઈ રહ્યો હતો. વ્યતરથાપક ચક્રનો કાંટો ફેરવી રહ્યો હતો અને કાંટાના ફરવા સાથે ઘણાનાં નસીબ પણ ફરવા માંડતાં. જગતની આંખો સાંધી જનસમૂહ પર પડી. આનંદપુરના ઘણા શ્રીમંતો સાં નજરે પડ્યા. પોતે પાત્ર થોડા દિવસ પહેલાં તેઓમાંનો એક હતો એ વિચારે તેના વદન પર વિપાદની છાયા આણી. તેના મગજમાં વિવિધ તરંગો ઉછળી રહ્યા. હાર્યો જુગારી બમણું રમે એ પ્રમાણે જેમજેમ જગત હારતો ગયો હતો તેમતેમ દેવું કરતો હતો. ત્રણ માસના ટુંક સમયમાં તો પિતાના રનેહી આનંદમોહન જગીરદાર પાસેથી વીસ હજાર રૂપિયા ઉધાર લેવાયા. “આજે તો નક્કી જીતીશ અને રૂપિયા ભરી દમશ” એવા વિચારો હંમેશ સવારે તે કરતો અને સાંજે એ વિચારો આનંદપુરની છુતશાળામાં જમીનદાસ્ત થતા.

જગત અભારે છુતશાળામાં બેઠો બેઠો તુમૂલ મનોવેદના અનુભવી રહ્યો હતો. તેના અગ્રીર વિચારોએ હજી પણ તેના સાગ કર્યો નહોતો. છુતની લતમાં પડ્યો પણ તેના વિચારો એ ને એ ઉત્તતજ રહ્યા હતા. “કેવી રીતે આનંદબાણુનું દેવું ચુકવવું? વીસ હજાર રૂપિયા ગમે તે ભોગે પણ આપીશ અને આપીશજ. આજે છેલ્લો દાવ અજમાવી જોઉં,” પણ પોતાની પાસેની નજીવી રકમનો વિચાર આવતાં તે અટક્યો. “હા, ફક્ત દસજ ગીની! તેનાથી શું વળશે? અને હાર્યો તો? તો શું?” હારવાના વિચારે એને વમજમાં નાખ્યો અને વધુ અકળાવ્યો. આ છેલ્લી નાની શી રકમ ચાલી જાય પછી તેની શી દશા? અને આનંદબાણુને તે કેવી રીતે મોઢું દેખાડી શકશે? એક શ્રીમંતના પુત્રની સ્થિતિ રસ્તાના બીખારીથી પણ નપાતર થશે એ વિચારે તો એના કપાળ પરથી પરમેવા-

ના રેલા ઉતાર્યા.

“નહીં, નહીં, આ દસ ગીનીઓથી રમીશજ. મારી મનોદેવી કહી રહી છે કે હું આજે જીતીશ, નક્કી જીતીશ. ગમે તેમ પણ આનંદબાણુને પસ્તાવાનો સમય નહીં આપું.....ભલે દસ ગીની, પણ મારું નસીબ અજમાવીશજ.”

એનેક વખત આમ વિચારો કર્યા અને તે કાણુજીવજ રહ્યા. હારનો વિચાર આવતાં તે નિરાશાની ખાડીમાં ડુબતો. ચારે બાલુથી નિરાશા અને દુઃખે તેને ઘેર્યો હતો. ક્યાં એની અસલની સ્થિતિ અને ક્યાં હાલની સ્થિતિ! શ્રીમંત બાણુ નલિનીકાંતના પુત્ર જગત અને હાલના—ધુત શાળાના અઠંગ જુગારી—જગતમાં કેટલો બધો ફરક! એની દશા બદલાઈ હતી પણ ઉચ્ચ કુળના સંસ્કાર તો ખીંકુલ બદલાયા ન હતા; સંસ્કારી કુટુંબનું ખમીર છુપું ન રહી શકતું. જગતે બાગ્યેજ કોષ દિવસ હલકો વિચાર કર્યો હશે.....આજ જગત આજે ધુત-શાળામાં નિરાશાના મહાસાગરમાંથી બહાર આવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ઘણા એ વિચારો આવ્યા પણ દાર અને નામોશીના વિચાર પાસે તે ન ટકી શક્યા. “હું હારી જાઉં તો?” હારી જાઉં તો એ વિચારે બધુંએ વાતાવરણ અધિકારમય કરી મુક્યું....પણ તેના ઉચ્ચ સંસ્કારો બોલી ઉઠ્યા: “હારી જાય તો? ચરમ અને દુઃખી જીવન કરતાં તો જીવનભાગજ વધારે સારો. જગત આમ હીમત હારે કેમ ચાલશે?”

જગતનાં ચક્ષુઓ અધિકારમાં પણ પ્રકાશની રેખાઓ જોઈ શક્યાં. “જીતીશ તો આનંદબાણુનું ત્રણ ચુકવી આપીશ અને હારી જાઉં તો જીવનભાગજ કરીશ.....બસ, એમજ થશે. આનંદપુરના લેડિા જાણુને કે જગત એમ હીમત હારી નહીં જાય.

ફરીથી એકવાર તેણે પોતાના હાથમાંથી દસ ગીનીઓ સામે અનિમિષ નયને જોયું. તેના વદનપરથી વિવાદનાં વાદળ વીખરાયાં, જગત દર નિશ્ચય કરી ચુક્યો. આ પાર કે પેસે પાર!

પોતાની એકાંત ખુરસીનો ભાગ કરી તે દુતશાળાના મુખ્ય ટેબલ પાસે આવીને બેઠો. પા કલાક પરજ ત્યાં તેણે પોતાના પૈસાનું પાણી ક્યું હતું. લેડા-અને વ્યવસ્થાપક પણ આ અડંગ જુગારી તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોઈ રહ્યા. ટેબલ પર એક ગોળ ચક્ર હતું. દુતશાળાનો વ્યવસ્થાપક કટિા ફેરવતો અને જો નંબર ઉપર કટિા પાછો આવી અટકતો તે નંબર હતો.

મથાતો...જુગાર શરૂ થયો. કટિા ફરવા લાગ્યો. વ્યવસ્થાપક પર સોના અને રૂપાનો વરસાદ વરસ્યો. લલિત-આણુ પણ આનંદ પુરની દુતશાળાના એક ઉત્સાહી શ્રીમંત સભ્ય હતા.



જગત ચક્રની સામેની ખુરસી પર આવી વિચારમગ્ન બેઠો.

જુગાર રમવામાં જગતથી બીજાં નંબર એમનો જ હતો. આજે એમનું નસીબ પણ સુધું હતું. તથા, ચાર,.....પાંચ દાવ એક સામટા હાર્યાં તો પણ હજી એમનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો નહોતો.

“નંબર ૮,” લલિતઆણુએ નંબર આઠ પર વીસ ગીની લગાવી. કટિા વીસ ગીની જાપ અથવા તો બમણી થાય. દુતચક્રનો કટિા ફરવા લાગ્યો, ચાર પાંચ ચક્કર લીધા પછી નંબર ત્રણ પર અટક્યો. પણ ત્રણ નંબરનું ખાનું તો ખાલીજ હતું!

લલિતમોહને બધું મળીને આજે સોએક ગીનીઓ મુકી હશે.

દુતચક્ર ખાલી પડ્યું. કોઈની રમવાની હવે હીમત નહોતી રહી. જગતે ત્યાગ કરેલી ખુરસીનો લલિતઆણુએ આશરો લીધો...જુગારની મોહિની-એ કોને કોડ્યા છે કે આનંદપુરની દુતશાળાનું મુખ્ય ચક્ર ખાલી રહે? ધીમેધીમે બધા નંબરો લગાવા લાગ્યા. નંબર પાંચ અને બાર જાણ હવે ખાલી રહ્યા. લલિતઆણુની ધમાલમાં લેડા ત્યાં બેઠેલા જગતને કાણુ મર ભુરી ગયા હતા. પાછી હવે તેમની નજર જગત તરફ ફરી. વ્યવસ્થાપકે જગતની આંખમાંનો ઉત્સાહ જોયો. “ક્રમ

જગતઆણુ, રમે છેને? નંબર પાંચ અને બાર ખાલી છે; ક્યા નંબર પર શું મુકે?”

“નંબર પાંચ પરજ હું હવે રમીશ. દસ ગીનીઓ

લગાવો,” જગત ના બોલવાએ

લેડાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કર્યો. હજીએ જગત રમવાની ધૃષ્ટતા કરી રહ્યો હતો, અને તે પણ આટલું આટલું ચુમાગ્યા છતાં! કેવી હીમત... કેવી એપરવાહ!

જગત ચક્રની સામેની ખુરસી પર આવી વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો. ચક્રનો કટિા ફરતો હતો; સાથે સાથે જગતનો સીતારો પણ ફરતો જતો હતો. આનંદપુરના લેડાની આંખ ચક્ર તરફ તાર્કી રહી. શું પરિણામ આવશે! સૌ આંખો આ નાટ્યના નાયક જગત તરફ ફરી. કેપણ ફરકાર

ન હોય એમ તે ખેસી રહ્યો હતો...લોકોનું કુતૂહલ વધતું ચાલ્યું. કાંટાની ગતિ ધીમી થવા માંડી અને અંતે નંબર પાંચ પર આવી અટક્યો.

જગતે જોયું—ન જોયું.

જગતની દસ ગીનીઓની વીસ થઇ. તે કે પછુ બોલ્યો કે હાલ્યો ચાલ્યો નહીં. ફરીથી નંબર પાંચ પર વીસ ગીનીઓ મુકી અને પરિણામની દરકાર વિના ટેબલ પર કોણી ટેકવીને મોઢા પર બંને હાથ ઢાંકી તે ખેસી રહ્યો.

ફરીથી ટેબલ ચળકતા સીક્કાઓથી ચીકાર થઇ ગયું. બધા નંબરો ભરાઇ ચુક્યા. કટિ ફરવા માંડ્યો. જગતની આંખો તો ઢંકાએલીજ હતી પણ લેકિની આંખો આ અદ્ભુત જુગારી પર અને કાંટા પર વીરમી રહી હતી.

કટિ અટક્યો. નંબર પાંચ.

જગતે સાંભળ્યું પણ મુખમુદ્રા પરથી હાથ ખસેડ્યા નહીં. નંબર પાંચ પર બીજી વીસ ગીનીઓ—બધું મળીને ચાલીસ—મુકાઇ.

પાછો કટિ ફરવા લાગ્યો. રમનારાઓની ચિંતા કાંટાના ફરવા સાથે વધતી ચાલી. ત્રીજી વખત પાંચ નંબર પર આવીને કાંટો અટક્યો. જગતની ચાલીસ ગીનીઓની એસી થઇ.

“જગતબાણ, મારાં અભિનંદન !” ખુણામાં બેઠેલા લક્ષિતબાણનો અવાજ સંભળાયો. હજીજે જગત પોતાના હાથથી વદન આચ્છાદિત કરીને એમને એમજ ખેસી રહ્યો હતો. પણ તેની છાતીના ધબકારા વધતા જતા હતા. એક વખત તો એનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. બીજી ક્ષણે જગત એમ ને એમજ ખેસી રહેલો દેખાયો. કેમ જાણે પદ્મવતી ન બનેલો હોય !

એસી ગીની પર બીજી એસી મુકાઇ. કટિ ફર્યો નંબર પાંચ !

નિક્ષેપ જગતની સામે સુવર્ણનો ઢગ ખડકાયો. લેકિ તો ચક્ક સામેજ જોઇ રહ્યા હતા.

પાછો નંબર પાંચ !

સોનાનો ઢગલો વધતો ચાલ્યો અને એ શાંત જુગારીના આચ્છાદિત વદન સામે ખડકાયો. હજીજે એના હાથો એમ ને એમજ રહ્યા હતા. ધીમેધીમે તે ધોળી પુણી જેવા થતા હતા; અને ભુરી શિરાઓ તો હવે સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. હજી પણ નંબર પાંચ !

હજીજે જગત મૂર્તિ માફક—હાથાચાથા વિના—ખેસી રહ્યો હતો.....બીજી ક્ષણે ઢોંકેલા મુખમાંથી એક ભીપણ અદ્ભુત સંભળાયું.

આનંદપુરના જુગારીઓનું ધ્યાન હવે જગત પર પડ્યું. ઘણી વખત તેઓએ જગતને હરાવ્યો હતો; આજે જગત તેમને હરાવી રહ્યો હતો. પણ જેતા તો સ્થિર અને શાંતજ—પોતાની મુખમુદ્રા ઢાંકીને—ખેસી રહ્યો હતો.

ચક્કો કાંટો ફર્યો— નંબર પાંચ.

ધીમેધીમે બધાની દૃષ્ટિ આ રમનાર પર પડી. અત્યાર સુધી દરેક જણ પોતાની રમતમાં રોકાએલા હોવાથી આ ગૂઢ રમનાર તેઓની નજર એવી નોતો શક્યો.

નંબર પાંચ ! પાંચ !

સુવર્ણનો ઢગલો એકદમ વધી ગયો. જાણે કે મેરુ પર્વતજ ! હજીજે એ અદ્ભુત જુગારીના હાથ બ્યાંના ત્યાંજ હતા. ધીમેધીમે તે વધારે ને વધારે ધોળા અને અસ્કંધ થતા જતા હતા.

નંબર પાંચ ! પાંચ ! પાંચ !

ગીનીઓ ટેબલ પર હવે રાજાવા લાગી. મૂર્તિ માફક નિક્ષેપ ખેસી રહેલા રમનારની કોણી નીચે થઇને તેના બોળામાં પડી. ત્યાંથી

[વધુ મઠ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪૪]



લેખક:
રા. આર. એસ. પંડ્યા.
ચિત્રકાર:
સૌ. જડાવ બહેન વીણ

ધણા વખતથી કાઠીઆવાડની પ્રેક્ટીકલ હાય કરવાના મને કોડ હતા. એટલે કાઠીઆવાડ જવાની એકાદ તક ક્યારનો હું શોધતો હતો. એમ છે કે માણસ ગમે એવો કુશળ હોય પણ તેને તક મળે નહીં તો તેની કાર્યદક્ષતા બધી હોલવાઈ જાય છે. પણ સુસ્ત્રાએ મને શોડાળ વખતમાં એક બહુ સારી તક મળી. સરયલસરથી મારા મિત્ર રા. શંભુરામનો કાગળ આવ્યો કે એક ખુનના કેસમાં એમણે મને રોક્યો હતો. હું ખુશ થઈ ગયો. ખોટું નથી યાદ્દો માવના ચમ્પ સિદ્ધિમંવતિ તાદ્દો મારા સ્વપ્નાઓ ખીલી ઉઠ્યાં. એક દિવસ હું કાઠીઆવાડની પ્રેક્ટીકલ સર કરીશ ત્યારે.....પણ એ દમવા જેવી વાત છે. હું મારો અનુભવ આગળ ચલાવું છું.

સરયલસર ટ્રેઇન સવારે પહોંચી. રેઇને મારા મિત્ર રા. શંભુરામ અને એમના મોટાભાઈ રા. રા. દરદેવરામભાઈ આવ્યા હતા.

“આવી પહોંચ્યા?” મારા એ ભાવિક મિત્રે પૂછ્યું; “આ મારા મોટાભાઈ.”

મેં નમસ્કાર કર્યા. સામાન ઉપડાવી અમે આપ્યા એટલે દરદેવરામભાઈએ કહ્યું: “કેમ

મુંબાઈમાં જાવું? અમે તો શોધી કાઢ્યું.”

હું ચાલતાં અટકી પડ્યો. મુંબાઈમાં શું જણાવવાનું હતું અને અરે રે, મેંજ તે કેમ ના જાવું—જાણે હું સૈકાઓથી જંગલી પ્રદેશમાં રહ્યો હોઈ એવું મને લાગ્યું. હું નરમ થઈ ગયો; અને આ લોકોએ તો શોધી પણ કાઢ્યું છે! કાઈ કામીયો—કાઈ તંત્ર વિદ્યા, મારેસાં—છપ્પર શું હશે?!

શંભુરામ મારી મુઝવણ સમજ્યો. તે તરત બોલ્યો: “મોટાભાઈ તો પેલા લેખ વીશે કહે છે.”

હું કેંક નિરાશ થયો; મારામાં કેંક હીમત આવી. નિરાશ એટલા માટે કે જગતને કાઈ દક્ષમ મળતો અટકી ગયો હોય એમ મને લાગ્યું: હીમત એથી કે કેં નહીં મારું અજાન એક—માત્ર એક લેખ વીશેજ છે. અને એ હીમતને લીધે મારી અમુક શક્તિ પણ ખીલી. ક્યો લેખ એ જાણ્યા વગરજ મેં જવાબ આપ્યો: “અં—હં, પેલા લેખ વીશે; નારે, ધુળ, અમેશું શોધી કાઢીએ? મુંબાઈના લોકોમાં દમજ ક્યાં છે

દરદેવભાઈ જરા પુલાયા. સામાને પુલાવી છપ્પરને પણ ગાળો દો તો તે વધી નહીં કાઢે. “તમે—લાઈસાંહેબ, તમારી વાત

ના થાય—” એટલું સ્વીકારી લેા તો તમારું
ગમેતેતું હજહજું છુટાણું પણ એ નભાવી લેશે.

મને મારા વાક્યાતુર્યમાં શ્રદ્ધા હતી. આખે
રસ્તે મેં એ ક્યો લેખ છે એ જાણી લેવા
અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ દેશદેર થયો હતો એ
ત્યારે હું પીસરી ગયા.

અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં એક મારું નાનું
મંડળ ભેગું થયું હતું. હું જોડા ઉનારતો હતો
ત્યારે નીચે રહ્યાં રહ્યાં મને અગણિત અવાજો
સંભળાયા.

“હા, એજ. એના વગર ખીલું કાણ લખી
શકે ?” એક જાણી, તંદુરસ્ત અવાજ બોલ્યો.

“બનેજ નહીં. એ શું લખે ? ફાઇ દિ’
લખ્યું સાંભળ્યું છે.”—નેતરની સોડી જોવા
પાનળો પણ મગજનું સ્વર નીકળ્યો: પછી કેંક
ગળ્યગળ્યાટ થયો અને છેવટે “હ—સાચ્યે”—એક
...હજ એ અવાજનું પૃથકકરણ હું કરી શક્યો
નથી.

આ બધા અવાજો એકજ વાત કહી રહ્યા
હતા: પેલા લેખની. મને મારી દશા વીશે દયા
આવી. હું મુખાધનો નગરજન. મને જેનું જ્ઞાન
નથી તેની, સુધારાથી દૂર વસતા એમ માનવામાં
આવે છે એવા આ સોરઠીઓ ચર્ચા કરી રહ્યા
હતા. મારા ચાતુર્યથી ત્યાંના બધા લોકોને
આંહુ નાખી કાઢીઆવાડની પ્રેક્ટીસ મુદ્દ કરવાનાં
મારાં બધાં સ્વપ્નાંઓ ગંજકાના મહેલ પેઠે નુટી
પડ્યાં. ઉપરું, મારું અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવાનો
અવસર આવી ચુક્યો છે એમ મને લાગ્યું.
મારા પગ ધુનવા માંડ્યા. મારું મગજ ફેંક
ભમવા માંડ્યું. આપણા ધણા ચિત્રકારોની
આકૃતિ જેવો હું મક્ક ભરન થઇ ગયો; આ
આખા ગામમાં કોઇ નવીન રોગ ફાટી નીકળ્યો
હતો; એની ચિરિસા મારાથી થઇ શકે એમ
નહોતી. હું ડોહ થઇ ગયો.

“આલો” શંભુરામે કહ્યું ને હું પાછળ
પાછળ ચાલ્યો—પરણતી કુમારિકા જેમ મંજળ-
ફેરા ફેરે છે તેમ.

મેડીએ પેલા અવાજોના ઉત્પાદકો બેઠા
હતા. તે બધા એક સામટા કલા થઇ ગયા.
અને “આલો, પધારો, ઓહોહો, ધણે દિ’
દીશ; કુશળ છો” એમ અનેકરંગી ઉચ્ચારણો
થયાં: એ બધાંનો એક ભેરી નાદ ગાજી રહ્યો.
એનો ધોષ પ્રસરતો ગયો તેમ મને મારું અજ્ઞાન
વધારે ને વધારે સાલરા માંડ્યું. વઘુંધેર દેહિમામ
વિવરમ્—કહી પૃથ્વી નીચે નહીં તો મેડી નીચે,
દેહળની પરસાળમાં પણ ગરકી જવાનું મને
મન થયું—પણ એક શીલસુદે કહ્યું છે કે મધ્યરાત્રિ
ગમે તેટલી બયાનક હોવા છતાં કે નહીં તો એક
ધીરો પતન પણ તમારા મિત્ર થઇ રહેશે: એ
ખરું છે. એ બધી અનેકરંગી મેદનીમાં મેં મે
નયનો નેયાં—ને મને ટાઢક વળી.

“અહોવાસુદેવ, તું કયાંથી ?” મેં કહી દીધું.

વાસુદેવ આગળ આબો: બધા ભેટે થોડોક
સિપ્પાચાર કર્યાપછી અમે બધા બેઠા. જરાકવાર
થઇ દશે એટલે એક જાણી દરદેવરામભાઈને કહ્યું:
“દાદા ! દાદા ! શામળભાઈ તો ના પાડે છે.”

બધા ધુસપુસ ધુસપુસ કરતા હતા તે અંધ
પડ્યા. હું પણ વાસુદેવની માની તખીઅનના
સમાચાર પુછ્યો હતો, તે અટકી ગયો. દરદેવ-
રામભાઈએ એક યુવક તરફ જોયું.

“દાદા ! હોય નહીં. એના શા બાર ? એ
તો કોઇ મદારથીનાં કામ.”

મેં વાસુદેવના કાન કરડ્યા. “અચ્ચા શું
છે ? કે લદાઇ જગવાની છે કે શું ? કે પછી
કોઇએ ગદ કર્યો ?”

વાસુદેવે ધીરેથી કહ્યું: “પેલા જેખની
વાત ચાલે છે.” એ તો હું સુલીજ ગયો.

હું વાસુદેવને પુછવા જતો હતો પણ અમે જરા
જેરથી વાતો કરી તેથી કે કાણુ જાણુ કેમ બધા-
એ અમારી સામે જોવા માંડ્યું: એટલે મારે



; વિવાહપણુ એકને અનન્ય જોવા દીપતા હતા.
કહેવું: પડ્યું: “ઓ-હો, પેલો લેખ; હાસ્તો
એ લેખ, હં, સમજ્યો.” હું ધાકું છું કે મેં
જરાક અતિ કયું. એક જણે મનેજ પુછ્યું:

“કેમ, સાહેબ આપ શું ધારો છો?”
મને પરમેવો થવા માંડ્યો: છતાં જરાક
ટટાર થઈ જોસખંધ કોક નમાવી દઈ
ભારસર મેં કહ્યું: “હું?”—જાણુ હું કેપણુ
ધારીજ કેમ શકું એવો મારો અવાજ હતો;
પણ કાઠીઆવાડની ભૂમિ જરા કંટણુ છે:
કોઈ ગુજરાતીએ એ અવાજ સાંભળી કહ્યું
હોત: “ના, ના, આપ નહીં, એ તો
હું.” પણ પેલાએ તો હંડા પેટે કહ્યું:
“હા”

જેટલા લોક હાજર હતા તેથી બમણી
આંખોએ મને ટીકવા માંડ્યું. ત્યારે
આમ સંકેશમાં હોઈએ ત્યારે ઉતાવળે
છુટવામાં વધારે માર છે: મેં હંકામાં
પતાયું:

“એમાં હવે ધારવાપણું રહ્યુંજ શું
છે?” પછી મેં જરા ખોંખારો કર્યો;
ખમીસના કદમાંથી રેશમી કમાલ કાઢી મોં
લુછ્યું ને બધું પતી ગયું હોય—પ્રમુખ સભા
બરખાસ્ત કરે છે તેમ ધીરેશયી બેદરકારીથી
કહ્યું: “કેંજ નથી” અને તકીએ અટલી
વાસુદેવને બોલાવ્યો.

પણ પેલો ચીકણો હતો; “એટલે એમ
છે સાહેબ! કે આ શામળભાઈ ના પાડે
છે ત્યારે આપ શું કહે છો?”

સાકું છે કે કેટલાક શબ્દો કંઈમાંથી
જલદી નીકળી નથી પડતા: નહતો.... પેલો
માણસ કોતો મહેસુલી ખાતાનો કારકુન
અથવા ગુજરાતી નીશાળનો મહેતાજી
હોવો જોઈએ. મને પણ ચીક ચીક. ગુજરા-
તના કેટલાક છુપાનો છંદગી હવે છે તેમ
આંખ મીચીને જવાબ આપવાનો મેં
નિશ્ચય કર્યો.



મારી હકીકત

વિરામ ૧:—જન્મ, ગૌત્રાદિક, નાગર જ્ઞાતિ.

મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતેજ લખવી ને તે વળી પોતાની હયાતીમાં પોતેજ છાપી પ્રગટ કરવી એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરું—નથી હું પડિત, નથી હું જોડે, નથી હું ધરમશુર, નથી શ્રીમંત ઘોતાળ ધત્યાદિ મારાં લખાણથી ધણા જણને એમ લાગેછે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુએલો છઉં ને એમ લાગે તેવુંજ છે કારણકે મને તેઓ મારાં લખવાનો યથાર્થ—મર્મ ન સમજતા અને મારો રાતદહાડાનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં ઉઠતા મારી મળક નિંદા કરેછે તારે તેથી હું ધણા ખિન્ન થાજી છું ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળેજ બહાર નિકળી પડેછે—તેઓ મને બહાષખાર કહેા તો કહેા પણ વાર મારું સમજશે તો ખરા ધણાજણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત બતાવેછેજ અને ધણાજણ પોતાના ગ્રંથમાં બહારના વિરેકના પકડામાં પોતાનેવિશે બહુ એલેડેજ —

આ હકીકત લખું છું તે કાળને 'માટે' નહીં પણ મારેજ માટે—મારે માટે પણ તે, જાણખાવાને નહીં (જાણખાધ સુકોહ), દ્રવ્ય

પદવિ મેળવવાને નહીં પણ ભૂતતુ જોઇ ભવિષ્ય મા ઉત્તજન મળ્યા કરે તેને માટે.

કેટલાક કહે છે કે હકીકત ધરમાં લખી રાખવી પણ છપાવવી નહીં. પણ હું લખેલા કાગળો કતો છપાવેલા કાગળો પામે રાખવામાં વધારે લાલ જોગિંછ—લખેધું ખોટાય નહીં, જોવું કરવું હીક પડે, વારેવારે ફેરફાર કરવાનું મન થયાં કરે ને ન બને—હજી લગી કાંઈ ગ્રંથ મે આખો લખી છપાવ્યો નથી, લખતો જોગિંછ ને છપાવતો જોગિંછ, મને નવું લખવું ગમેછ પણ નકલ કરતા કટાળો ઉપજેછ ને વળી શુદ્ધ નકલ કરવાના પણ મળતા નથી—માટે હું લખું છું તે માગે ખરડો ને એ જે છપાવું તે તેની નકલ સાથે છે

આ હકીકત લખવાનાં બીજાં કારણો આ પ્રમાણે છે: ૧ પોતાની હકીકત પોતે લખવી એવો આસ આપણામાં નથી તે નવો દાખલ કરવો. ૨ ડાકતર ભાઉદાજી, ભાઈ કરસનદાસ મુળજી, ભાઈ રસ્તમજી ગુસ્તાદજી (ધરાની) એઓએ વિશેષે અને બીજા ધણાએકાએ મારી હકીકત જાણવાની ઇચ્છા દેખાડીને મને ધણીવાર

૧. સુરત શહેરના આમલીરાન * નામના મોહોલ્લામાં આપદાદાનાં ઘરમાં હું મારી કહ્યું છે કે 'નમારી હકીકત હમને આપો.' ૩ મને પણ માલમ પડે કે આ ખરું ને તે બોલું? ૪ મુવા પછી કેટલીક હકીકત મળી શકતી નથી-રે હજી તો હું તેંતરીસનો થાજી જ્યેટલામાં કેટલીક વાતનેસાર મારાં સગાંઓમાં ઉલટા વિચાર પડેછ તો મુવા પછી શું નક્કી થાય? દાખલો કે-મેં મારી માની તરફનાં પુછ્યું (જન-માફર ખોવાઈ ગયાછ) મારો જનમ પાછલી રાને કે સવારે? તેઓ બોલ્યાં કે સુરજ ઉગ્યો હતો; આપની તરફનાં પુછ્યું તારે તેઓએ કહ્યું કે રાતે; હવે શું ખરું? પણ વિચાર કરતાં માની તરફનાં ખરાં છે કેમકેમા પોતાને મોસાળ જવું છે ને તાંથી પછી આપને તાંહાં ખબર જાય-છે આપની તરફનાં સવારે ખબર ગયલી તારે તેઓ સમજેલા કે રાતે જનમ થયો દરો: વળી બીજો દાખલો કે મેં મારી માની ધરડી માસીને પુછ્યું કે મારી મા પહેલી મુંબઈ ગઈ તે હું અવનરયા પહેલાં કે પછી? તેણે કહ્યું કે પછી; આપવાળાં કહે છે કે પ્રથમ; મેં માસીને ફરીયા પૂછ્યું તારે તે બોલી કે લાઈ હુમણાં સહુ નવ પરણેલા મુબઈ જવા લાગ્યાં છે-આગળ મુંબઈની નીતિ વિષે નહાર કહેવાતું (એ વાત ખરી છે) ને માબાપ નવી પરણેલી ઠાકરીને મોકલતાં નહીં ને મોટી ઉમરના ઘણીયો પ્રથુ પોતાની વડુને સાથે લઈ જતા નહીં; અને તારી મા તો તું અવતરયા પછી દસેક મહીને તને સાથે લઈનેજ પહેલ વહેલી મુંબઈ ગઈ છે એ વાત તો નક્કી છે. ૫ સંવત ને ઇસવી સન મેળવવા સારૂ ૩૨ વરસનાં જુનાં પંચાંગો બેગાં કરતાં મને જ મહિના લાગ્યાછે તો મારી હકીકત જાણવાની હોંસ રાખનારની હોંસ મારા મુવા પછી સ્ટેજસાજ કેમ પૂરી પડે?

-માને પેટે ગભરૂંપ અધરૂંછી કોટવાલી શેહેરી નામના મોહોલ્લામાં મારે માને એ આદિ કારણોથી હું મારી ટુંકી હકીકત નોટના આકારમાં છપાવી રાખું છજી-કેટલીક વાતો મારાં ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોમાં વિષયોના પ્રસંગો લખેલા છે તે ઉપરથી જાણવામાં આવશે એટલે તે હું અહીં બીજી વાર લખતો નથી.

આ હકીકત અધુરી ને ખરડો છે એમ સમજવું. અધુરી એટલા માટે કે કેટલીક વાત મારા સંબંધમાં આવેલા એવા લોકનાં મન હુમ્મવાને અને મારા કુટુંબ સંબંધીયોને તુક્કસાન પહેંચાડવાને હાલ લખવી હું ધરીત ધારતો નથી (મારે માટે તો હું થોડીજ દરકાર રાખુંછ); ખરડો એટલા માટે કે અજાણપણું અને ઉતાવળ (તરત લખાયછ અને તરત છપાયછ) એ બેને લીધે વેળાયે ગમે તે લખાય જે આગળ બોલું દરે.

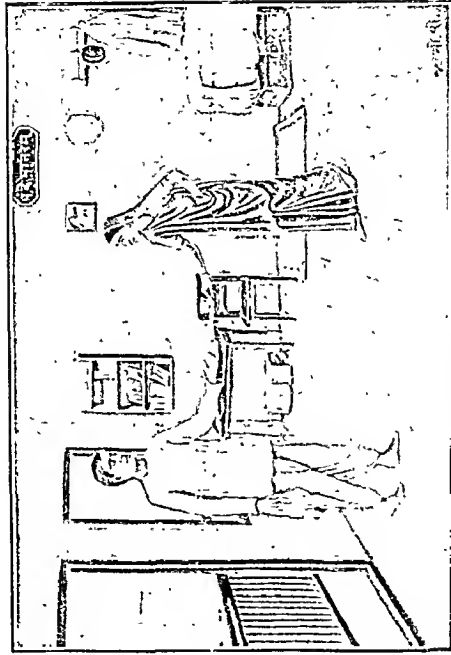
તોપણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું ધરતું નહીંજ વિચાડું તેજો હું નહીંજ લખું પણ જે જે હું લખીશ તેજો મારી જાણ પરમાણે સામે-સામુંજ લખીશ પછી તે મારું સર્વ સાઈ હો કે નરતું હો-લાંકને પસંદ પડો કે ન પડો.

સને ૧૮૫૪ થી મેં મારી હકીકતની કંઈ કંઈ નોંધ રાખવા મરિલી પણ તે નિયમિત નહીં-તે વખત કંઈ એવો વિચાર નહીં કે મારે મારી હકીકત લખવી છે. તેવું હતે તો રોજનીશીજ રાખત પણ સ્ટેજ સ્મરણ રહે તેને સારૂ મારા આપના કેહેવાપરથી, સગાં સ્નેહી ન્યાતીલાના કેહેવાપરથી, ધરમાંના કામજો અને ખરચની ચોપડીઓપરથી આ હકીકત લખવાને હું શક્તિમાન થયો છજી.

* આમલીરાન નામ પાડવાનું કારણ આ કે, મોહોટી આગની પેહેલાં હમારાં ધરાની સમિ પાંચ પાંચ જ જ ગજને અંતરે પાંચ મોટી આમલીયો હતી. અકેકી આમલીનાં થડનું કદ [વધુ મદ્ય જુઓ ૫૪ ૧૫૩]



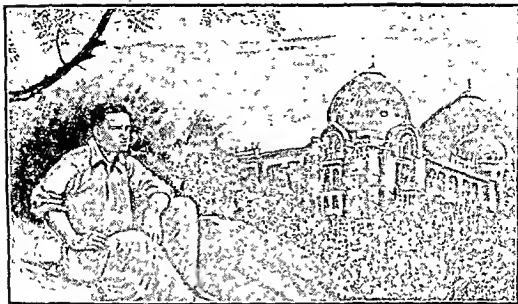
‘શુભરાતી’ના સિદ્ધાન્તથી) કવિ નર્મદાસંકર લાલસંકર. [શુભરાતી: વૈષ્ણ ૧૯૮૨
 —આપણા સાહિત્ય મન્વંતરનો મનુ યુગનો રંગીસો કવિ નર્મદ સાહિત્યક
 દત્તો અને સુધારક દત્તો. તેણે શુભરાતી અભિમાનાનાં ને એકનાનાં સ્વપ્નો કેવળાં દત્તા
 ને સંકેતો સામે નિઠરતાથી ઉભા રહેતાનું બળ પ્રાપ્ત કયું’ હતું. એ ધીર નરે પોતેજ
 લખેલી એવા જીવનની આત્મકથા—મારી દશકન—ની એકજ પ્રત અમને મદદ
 પરિશ્રમને અતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; ને અમારા વાચકો સમક્ષ ધરનાં અમને આનંદ થાય
 છે. અમને આશા છે કે એ આત્મકથા તે વિખ્યાન સાહિત્યક ને સુધારકના જીવન
 ઉપર વિશેષ અને યથાર્થ પ્રકાશ પાડશે ને વાચકોને યશ રસતાથી થઈ પડશે.
 લેખકની ભાષા અને નિરૂપણી મુગ પ્રત પ્રમાણેજ અમે કાયમ રાખી છે—ઉપનંતી.



તેણે દાતલેખ કર્યું અને ધની ચદા લેઈ આવી.

ગુજરાત પેપર ૧૯૮૨]

[સ્વચ્છતા પૃષ્ઠ ૪૧૮



સ્વપ્ન દ્રષ્ટા

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ... એલએલ. બી., એડવોકેટ;
પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાતુ પુરુષોત્તમ,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

અને

સૌ. જહાવખાન યામનલાલ વીણુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આખું ફના સ્ટેશન ઉપર મુંઝાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જમશેદનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા. બ. પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે. તેઓ સાથે વટોદરે જાય છે. રા. બ. પ્રમોદરાયનો પુત્ર સુદર્શન કોલેજમાં બી. એ. ના અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની મુન લાગી છે. તે અનેક સ્વપ્નો રચે છે. તેને મળતા તેઓ બંને કોલેજ સેમિસ્ટર્સમાં જાય છે. પરંતુ તે ધી. ધોષના બાપજીમાં મળે છે એટલે રા. બ. પ્રમોદરાય ત્યાં જ ભેસે છે અને ના. જમશેદનલાલ તેમના સાળા રાજભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને સુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

દોઢ વારે સુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે. દેરાની પરિસ્થિતિ વીરો વિવાદમયસ્ત અર્થો આલે છે. રા. બ. સુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને મુશોબનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા માટે રાજભાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન ક્યારેતે અને જાય છે.

રાજભાઈને ત્યાં રાવળહાદુરની મોટીથી દીકરી-સુલોચના-આજે તેને ભાવિ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેનો વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'બોચીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

મગેહરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડીલો કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાય છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-ભાવિ વરવહુ-અઠડારાથી એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં છે. આખરે સ્પષ્ટ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનધ્યેય સમજાવતાં એકમેકને પાટો નહીં મોઢે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવળહાદુર અને ના. જગમોહનલાલ પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન રૂમ ઉપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હોંદની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા માટે છે અને હોંદ દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગત યઈ તેના મિત્રોને જઈ મળે છે અને તેના ભત્રમંડળ સાથે સાંક્રિતિક સ્થાને-લીમનાયના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શનનું બાલજીવન કોઈપણ જાતના ચમત્કાર વિના, બાનુસંકર મહેતાજીની નીરાળે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી બ્રહ્મચારી-બ્રાહ્મણ-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ ઋષિવંશોની સાથે ભેસવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના વિશ્વનાયકો-તેમની ભાવના-સાથે તેને ઐત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીયાસત વાંચતાં હોંદુ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ ઝડપી ઈશ્કેરાઈ જાય છે. પરંતુ બંદેશીયાંકા વગેરેની તેના પ્રાંતની પ્રીતિ જોતાં તે એસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જન્માભિલાષી સ્વપ્નો સેવતો દિવસેદિવસે મોટા થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ ઘોડેસ્વાર મળે છે. ગોરો સવાર બને બાપદીકરાને બીજો દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ, માભાઈ અને ફલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વલણુક ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને બીજાઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને ફલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુરામતબર્થો હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરી મૂળ આગળ કટકા ટુકડા માટિ પુંછડીઓ પટપટાવતા જ્ઞાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ ફેટે છે.

તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર ધણી ક્રોધ થઈ છે.

સુદર્શન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વેકેશન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પંડેરાની જમન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીરો ચર્ચા યઈ. તેમાં તેને હોંદસમાજ ને માબાઈનું મહત્વસ્થાન જણાયું. આ સાથે તેના સ્વપ્નાવલાસી મને બળવો કર્યો. તેને બ્રાહ્મણત્વની માત્ર નીશાનીઓ તરફ તિરસ્કાર થયો. તેને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કૅમેસ અને હોંદના મેટ્રીકી સુરેન્દ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરી.

તેને દેશની અને સમાજની શુભામી અવસ્થાનું તીવ્ર બાન થયું ને તે જળી ઊઠ્યો. ઇતિહાસ અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિપ્લવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોડવું, ફેંડવું ને બાંગવું એમ સ્વપ્નો જાગ્યાં કર્યાં. અને આ બધા વિનાશને અતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાંપનિક સૃષ્ટિમાં તે વીહરવા લાગ્યો. જંપાને રશીઆને-યુરપને-પકાર કરવાને સુદ આરંભ્યું. સુદર્શન આ વિગ્રહથી આગો એરશીઆ ખંડ કુબંધથી હંધમાંથી કઢતો જાયો. તે 'એરશીઆની એકતા'નાં સ્વપ્નામાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પણ લોડે કર્જનના અપમાનબર્થો શબ્દોથી, અને જંગલના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી તેને બોદીશ હંકુમત નીચે કબડાતા હોંદની શુભામી દયાણું-તીવ્ર બાન થયું, ત્યારે એ સ્વપ્નો રામી ગયાં

જંગલો 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આકર્ષક ભાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી જીવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ત્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

રત્નઓમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અચાનક દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની દર્દભરી કહાણી સુદર્શનના આગ્રહથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષ થયાં વીર માનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-પ્રાણુની વાત ભેટી ભેટી છું પણ હજી તેની દર્શન થતાં નથી, ધણાંએ પુછ્યો અને મારા પુત્રો વચન આપી ગયા છે પણ એક હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા બોગની રહી છું." એમ કહી તે સુંદરી આંસુ સારવા લાગી. "મા! ગબરાશો નહીં, એમને હું લઇ આવીશ." એમ કહેતો તે હંચું ભેવા લાગ્યો એટલામાં તો પેલી સુંદરી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

"મા! મા! હું તમારા પ્રાણ પાછા લઇ આવીશ-નહીં તો પ્રાણુ જતા કરીશ" એમ બોલતો તે ટકરી ઉપરથી હતરી પડ્યો.

પણ 'મા'ના દર્શન પછી સુદર્શનને તેની ઝંખના વધી ગઈ. જંગલના 'જંગલી' પત્રે, ત્યાંની સ્વદેશીની હીલચાલે, બારીસાલની કુતૂહલને તેના વિચારોને અનેક રીતે પોષ્યા.

અરવિંદ પોષે વડોદરાની કોલેજમાંથી આજ અરસામાં ગણનારું આપ્યું. તેમણે એક છાત્ર બાલણ પદ આપ્યું અને તેજ રાત્રે કેટલાક દેશાભિમાની યુવકો બીમનાથને તળાવે ફેંક કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયા.

સુદર્શન, પાઠક, કેરશાસ્ત્ર, સનતુમાર ભેષી, મોહનલાલ પારેખ, પંડ્યા, ધીરુભાઈ શાસ્ત્રી, ગિરભાઈ શાસ્ત્રી, નારણભાઈ પટેલ, શિવલાલ અને અંબાલાલ દેસાઈ એમ સૌ એકઠા થયા અને હાંદને કેમ સ્વતંત્ર કરવું તેની યોજના તેમણે ઘડવા માંડી.

કોઈએ ધર્મપ્રચારક થઈ, તો કોઈએ છુપાં મંડળ દ્વારા, કોઈએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય દ્વારા તો કોઈએ સ્વનામક સંસ્થાઓ દ્વારા 'મા'ને સુક્તિ અપાવવાના વિચારો રજૂ કર્યા.

કેટોકોઈએ યોજનાઓ રજૂ કરી અંતમાં મંડળ રચી સૌ વીખરાયા. પાઠકને આ બધી યોજનાઓ હવાકીલી લાગ્યા હતા અને તેથી તે આ બધાની વિરૂદ્ધ હતો. બીજે દિવસે તે સુદર્શનને સૂક્ષ્મ જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા ગયો. એક કદે પ્રસંગ પછી જાનેના સ્નેહથી પ્રેરાઈ માત્ર મતભેદને લઈ હોયે મિત્રતાને નહીં તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુલોચના બાપ સાથે મુંબઈ ગઈ. અને સુદર્શનને 'બિ.ચાયુ' કહી તેણે તેના મિત્રમંડળમાં તેનું ઓળખાણ આપ્યું. કેટલી રૂબ અને ગમન ફલાલ ભેંડે એક દિવસ સાથે ચાલીમાં ફરવા જતાં રસ્તામાં તેના પિતા મળ્યા અને તેને જરા ધમકાવી પોતાની સાથે લઈ ગ્રી. કાપડીયાને ઘેર ગયા. ગ્રી કાપડીયા અહંમ વિદ્વાન હતા. તેમની સાથે સાંસ્કૃતિક એકતાનતા અને રાષ્ટ્રીયતા (Nationalism) વીરો કેટલીક ચર્ચા કરી બાપ ઢીકરી ઘેર ગયાં.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૯ મું

સુદર્શન મુંબાઈમાં

નામદાર જગમોહનલાલનાં પડળ પ્રેક્ષક કે રસ્તો શોધવાની તેણે મહેનત કરવા માંડી. કાપડીયાની ભેડે વાત કરી ઉઘડી ગયાં; અને હાંદીવાનોની અવદશાનું તેને ધણું તીવ્ર

ભાન હતું તેમજ હીંદમાં અગ્રેજી અમલદારોની રાજ્યનીતિ સારી નથી એમ પણ ખાત્રી હતી; અને છતાં અગ્રેજી પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમમાં તેમનો વિશ્વાસ અડગ હતો. હીંદમાં વિશ્વવ થાય એ તેમને મન મોટામાં મોટો અકસ્માત લાગતો હતો, અને જે રાજ્યે તેમના જેવાને કેલવણી, પ્રતિષ્ઠા ને માન આપ્યાં તે ઉખડી જાય તો દેશનું ભાગ્ય પુટે એમ તેમને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આ રાજ્યની શાંતિ, વ્યવસ્થા, પ્રગતિકારક નીતિ રહે, અગ્રેજી અમલદારોનો દોર ઓછો થાય, લોકો સુધરે અને અગ્રેજી સામ્રાજ્યમાંજ સ્વાતંત્ર્ય મળે એવો કે રસ્તો તે જોણી રહ્યા.

તે શ્રીરાજશાહ મહેતાને, અને ગોખલેને, મળ્યા. તેમને કાંઈને દેશમાં કે નવું થતું હોય એમ દેખાયું નહીં; થોડાક થેલા થઇ રહેલા છોકરાઓનું બંગાળમાં થતું રમખાણ એમને મન માત્ર એક નજીવો પ્રસંગ હતો. એ બંનેને અગ્રેજી પ્રજાની ઉદાર રાજ્યનીતિમાં શ્રદ્ધા હતી; અને શરૂઆતથી કેંગ્રેસે સ્વીકારેલી રીતની મફળતામાં પુરો વિશ્વાસ હતો.

જ્યારે તેમણે શ્રીરાજશાહ જોડે વધારે વાત કરવા માંડી ત્યારે તે મુંબાઈના જાહેર જીવનના સર્વસત્તાધિકારીના ભભકાથી હસ્યા ને ટેબલ પર મુકી દોડી જવાય દીધે; “જગમોહનલાલ! અગ્રેજો પાસે આપણા હક્કો આપણે છીનવીને લઇયું. તમે ગભરાશો નહીં.”

હાલનો જમાનો શ્રીરાજશાહના વ્યક્તિત્વ ને પ્રતાપને ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ૧૯૦૬ માં મુંબાઈના એના અનુયાયી પર ને જાહેરમત પર તેનો દોર અજળ્ય હતો. એ જાહેર જીવનના પિતા, સ્વાતંત્ર્ય સેનાના નાયક દેશભક્તોના શિરોમણી, મુત્સદ્દીઓના અગ્રણી હતા—મનાતા એ તો ચોકકસ. એની હાજરીમાં

દરેકને શૈશવ પ્રાપ્ત થતું; અને એના હાસ્યથી બધા રીઝતા, ને ભૂલગે બધા મુજતા.

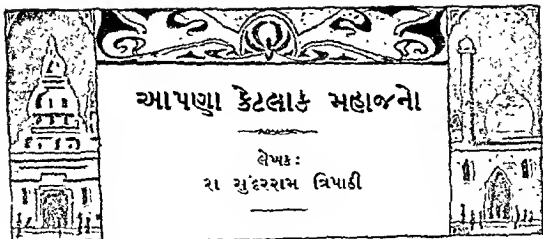
વિશ્વાસપૂર્વક આપેલા આ પ્રતાપી માણસના આવા અંતિમ અભિપ્રાય વિરુદ્ધ નામદાર કે બોલી શક્યા નહીં. માત્ર તેના કાનમાં ગરીબ બીચારા પ્રેક્ષિસરતું અટકાસ્ય સંભળાયું. શું કે અવર્ણ્યીન સુલા કે સીઝરને જઈ તે કહી શકશે અમને અમારા હક્ક આપો? કે આ તો વીકટોરીઆ યુગના અગ્રેજી જાહેર જીવનનો માત્ર પ્રતિશબ્દ. રાજબાઇ ટાવરની સામેની શુદ્ધમાં મુંબાઈના કેસરીની ગર્જનાની સાનિધ્યમાં શંકાને કે સ્થાન હોય? નામદાર જગમોહનલાલની શંકાનું સમાધાન થઇ ચું હોય એમ લાગ્યું.

પણ અવારનવાર અનેક શંકાઓ તેમને થઇ આવતી

૨

આપના હુકમથી સુલેચના પહેલાં તો ધણી ચીઢાઇ પણ આખરે તેને માન આપ્યા વગર ચાલ્યું નહીં, કેમકે રુખ ને ગમનલાલ જોડે કોલેજની બહાર ફરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. થોડાક શબ્દોથી, વગર સહીની ચીઠ્ઠીથી લાઇબ્રેરીમાં કે ટેનીસ કોર્ટ પર વાતચીતો ચાલતી. કોણ જણે કેમ પણ જેવી તે કોલેજમાં આવે કે બારણા આગળ કેટલા દાખલ થતોજ હોય, કે ગમન દાદર સાથે ચડતોજ હોય; તે જેવી બાલિકાઓના રૂમમાંથી બહાર પડે કે બેમાંથી એક ગેલેરીમાં ઉભોજ હોય. તે લાઇબ્રેરીમાં ચોપડી લેવા જાય કે બંને જણ પણ લાંજ મળે. ઘણે વખત વાતચીત થઇ જાય; કે એ દહાડાની અધુરી વાતનો જવાબ આપાય; નહીં તો હાસ્યથી હાસ્યનો પ્રત્યુત્તર વળે. વગર બોલે નામદારની આવાનું પાલન બાહ્યસ્વરૂપે તો સુલેચનાએ કર્યા કયું.

[વધુ અઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૩]



૪

આચાર્ય આણંદશંકર

કેટલીક માન્યતાઓ આણામાં વંશપરંપરા-થી ઉતરી આવી છે. એનાં કારણો કોઈપર નજીવાં હોય છે. ન્યાં હોય સાં કારણો શોધવા બેસી જવું એ ધણો નવો રોગ છે; અને આજે પણ આપણે એટલા ઉદાર તો છીએ જ કે જુની ડાસીઓ તથા ધરડી માન્યતાઓને આપણે નીલાવી લઈએ છીએ. આવી એક માન્યતા એ છે કે ગુજરાતનું મહાજન ભેળું થાય ત્યારે આણંદશંકરભાઈ મહી હોવાજ નોંધ્યે.

શ્રી. કુવ આંગળીએ ગણાય એટલા આપણા સમર્થ વિદ્વાનોમાંના એક છે, એવો સર્વમાન્ય મત છે. એમની ધરની લાયબ્રેરી ગુજરાતના ધરના પ્રમાણમાં મોટી છે અને મોટે સુધી ત્યાં દોવો બળ્યા કરે છે એ વાતો આ સર્વમાન્ય મતને દઢ કરે છે. બાકી હજી સુધી એમની અગાધ વિદ્વાતાનાં ફળ ગુજરાતે મેળવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી અને એ કુશકીઓ અયોગ્ય શંકા કરે તો ખોટું નહીં. વાત એમ છે કે માણસ સમાજ ઉપર ટાઇ પણ પ્રકારનો દાવો કરે તે અગાઉ સમાજ તેની પાસે કેંક માગે છે તે કે પણ

આપી શકે નહીં તો સમાજ તેમને ભાગ્યે માન આપશે બધે ઓરડામાં તમે પાપ કરો કે પુણ્ય-સમાજને તેની જોડે કેંક થેવા-દેવા નથી. દૂરની પણ કુટિમા યોગ સાધતા ઋષિને સમાજ બહુધા વીસરી જાય છે-સમાજ તો જેની જોડે સંબંધ હોય તેનામાંજ રસ લે છે. આમ છે એટલે સમાજને મન તો શરીરોમાં ઉભો ઉભો દર સવારે એકતાગે લઇ ભાંચુંતુટ્યું ભજન ગાનાર ભજનિક અને કવિ લલિત પેલા યોગી કરતાં માનના વધારે અધિકારી નહીં તો પણ વધારે ઉપયોગી અને લોકહૃદયની વધારે નજદીક છે.

શ્રી. આણંદશંકરનો જ્ઞાનભંડાર વિશાલ છે. એનસાઇક્લોપેડીયા બ્રિટાનીકા પણ બહુ વિદ્વાન પુસ્તક છે. આણંદશંકરભાઈ પાસેથી એમના જ્ઞાનનો લાભ મેળવવામાં જે અનેક જ્ઞાતની ધીરજ અમી પડે છે તે જોતાં સવા રૂપિયાની એનસાઇક્લોપેડીયા ખરીદી લેવી એ ખોટું નહીં વારું. પણ શ્રી. કુવનાં પુસ્તકો જોઈએ તોય નિરાશાજનક છે. જીવન કે ધર્મ વીશે ગુજરાતને એમણે એક પણ એમનો આદર્શ કે વિચાર

આપ્યો નથી: એમણે જીવનની એક નવી કલ્પના કે ધર્મનું એક નવું દષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યું નથી. વર્ષો પછી ગુજરાતના જીવનનો હીસાબ ગણતું સારે આણંદશંકરભાઈને ખાતે જન્મે થાય એવું સારું કે નરસું કે જડશે નહીં. પુષ્કળ શક્તિ હોવા છતાં માણસ સારું કે નરસું કે જ કરી ન શકે તે માણસ દયાપાત્ર છે.

આણંદશંકરભાઈએ હીંદુધર્મનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે એ મને ખબર છે; પણ એમાં seer, prophet નહીં, લક્ષ્યદષ્ટા નહીં તોએ લક્ષણદર્શનું કાર્ય ગણાઈ શકે એવુંએ કે જ નથી. ક્રાંતિએ એ પુસ્તકોને “આપણા ધર્મનું પીંજણ” કહ્યું હતું; એ કેંક અંશે ખરું છે. ખીના એમ છે કે આજના જમાનામાં આણંદશંકરભાઈ તો શુ પણ ગમે તે ક્રાંતિ ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર કેંક લખે તો લોકો તેને વિદ્વાનમાં ગણી લે કારણ કે જેમાં સમજ ન પડે એવું ક્રાંતિ કહે તો તે વિદ્વાન હોવો જ જોઈએ એવી અંતરગત માન્યતા છે: બાકી આણંદશંકરભાઈને આંગળીઓ કરડવી પડે એવા સંસ્કૃત પંડિતો આજના ગુજરાતમાં છે. એ બીચારાઓ અંગ્રેજી લખી અગળ છે એટલે અધારામાં રહ્યા છે. પણ આતો બુદ્ધિજીવાત છે. આણંદશંકરભાઈ વીશે એમ છે કે જેમ ગાંધીજી અથવા મુનશી જેવા કેટલાકોનો અમુક ચીજો કરવા માટે જવાબ લેવો જોઈએ તેમ આણંદશંકરભાઈનો કે જ ન કરવા માટે જવાબ પુછવો જોઈએ.

મી. આણંદશંકરમાં તત્ત્વચિંતકની દહીં દુધીઆ અનિશ્ચિતતા છે. નરસિંહ મહેતા તત્ત્વજ્ઞાન શીખ્યા નહોતા એ સારું જ ચમું; નહીં-તર આણંદશંકરભાઈને શુભાવ્યા તેમ ગુજરાત એક અનુપમ ભક્તજીવન શુભાવત. જેમ પાપ માણસને આકર્ષે છે, પછી વ્યગ્ર કરી મુકે છે તે તેના જીવનને ડારી દે છે તેમ જ્ઞાન પણ

આકર્ષે છે, માણસને અશાંત કરી મુકે છે ને તેને મુગ્ધવ્યા કરે છે. પાપમાંથી માણસ છુટવા મહેનત કરે છે તેમ જ્ઞાનમાંથી છુટવા મહેનત કરતો હોત તો સંસાર અને તેનો આત્મા બેઉ ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ હોત. શ્રી. શંકરાચાર્યે પણ ન હિ ન હિ રક્ષતિ હ્રુક્ષ્ણ કરણે કહી આવું જ કહ્યું હતું. પણ સંસાર અને પાપની માયા પેડે જ્ઞાનનો મોહ પણ ન છુટે એવો છે: અને માણસ આખરે તો નિર્બલ માણસ જ છે.

× × ×

મી. આણંદશંકર આપણા એક મહાન સાહિત્યકાર છે એવો એક મત છે. મી. કુવ ધર્મચિંતક છે એની ક્રાંતિ ના નથી કહેવું, સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને પંડિત છે એમ પણ બધા કહે છે; મદ્રાસની છે એમ પણ થોડાક કબુલશે પણ મહાન સાહિત્યકાર છે એમ નિષ્પક્ષપાત રીતે તો સ્વીકારી શકાય એવું નથી. એટલું જ નહીં પણ કીયા આધારે એમ કહી શકાય એ પણ કળી શકાતું નથી. વૃદ્ધ ‘વસન્ત’ ના તંત્રીપદની રુએ? એમ ગુજરાત અને ભૂદે ગુજરાતમાંથી નીકળતાં બધાં માસિકોના તંત્રીઓને સાહિત્યકાર કહી પાડીશું તો સાહિત્ય (Literature) ની વ્યાખ્યા બહુ ખેંચવી પડશે. ઇંદુલાલ અને કેશવપ્રસાદ દેસાઈ પણ માસિકોના તંત્રીઓ હતા કે છે, અને એવાં તો અગણ્ય દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે. પણ એ ક્રાંતિ સમર્થ સાહિત્યક થવા આવ્યું હોય એવું લક્ષમાં નથી અને આવ્યું હોય તો બહુ ખોટું. એમ છે કે આપણે સાહિત્ય અને એની સાથેના વિષયો વચ્ચે તો ભેદ જોતા જ નથી. આજ કારણને લીધે સાહિત્યનાં માસિકોમાં હુન્નર-વિજ્ઞાન-સંતતિશાસ્ત્રી-નાણાં શાસ્ત્રી-છ. વિષયો નજરે પડે છે. આ ભેદ નહીં હોવાથી એક માણસ ક્રાંતિ એક શાસ્ત્રમાં પારંગત થાય એટલે તેને આપણે માન આપીએ

છીએ અને એ પોતાના વિચારો લાપાદારા પ્રકટ કરે છે એટલે તેને આપણે સમર્થ સાહિત્યકારતરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ. આને લીધેજ જુદા જુદા વિષયોના બધા પંડિતોને આપણે સાક્ષરો કહીએ છીએ. ગોખલેએ ગુજરાતીમાં

અંકગણિત લખ્યું હોત તો આપણે એમને ગુર્જર ગિરાના પરમ સાક્ષર ગણી લેત. તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સંતતિશાસ્ત્રી, આ બધા જુદાજ વિષયો છે. એનો પંડિત લાપાદારા વિચારો દર્શાવે એથી એ સાહિત્યકાર ગણાય નહીં. પ્રો. કુવ પહેલા તત્ત્વજ્ઞાની પછી સાહિત્યકાર. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે એમનું સ્થાન ગુજરાતમાં ઘણું ઉચું છે—સાહિત્યકાર તરીકે એમણે બીજા વર્ગમાં બેસવું જોઈએ. માંધીજીને પણ આપણે આમ ને આમ સાહિત્યકાર ગણી લીધેલા: આમજ મી. ઝવેરી

અને બીજા કેટલાક સાહિત્યના ઝોડા તરીકે પ્રકાશે છે. હું રપ૬ કરવા છપ્પું કે પોતપોતાના વિષયમાં દરેકની સેવા બહુમુલી છે. એ સેવા આપણે સન્માનીયે નહીં તો આપણે નયણા ગણાઈએ. હું જે બેઠ સુચનું છું એ સ્વ. લાલુ મહમ્મદ, સમજતા હતા. કોઈએ એમને ‘સાક્ષર’

કહ્યા એટલે એમણે તરત કથું: “ના છ, હું જર્નાલીસ્ટ-પત્રકાર છું”-પણ એથી હાલ મહમ્મદની સેવા ઉતરતી નથી. ‘સાક્ષરની ઉપાધિ બક્ષવામાં ગુજરાત તો એટલું બધું ઉદાર અથવા બેદરકાર છે કે આણું દર્શાવેલા



ગાંધીજી આજુ દરોકર બાપુબાઈ કુવ.

તો હીક, પણ અમુક સાક્ષરોની સામે દરતા કેટલાક સાક્ષરમિત્રોને પણ ગુજરાતે ‘સાક્ષર’ બનાવી દીધા હતા. બીજું કે નામ ન જડે તો લોકો તેને ‘સાક્ષર’ કહી દેતા—લગભગ આવી સ્થિતિ હતી. વેપારી ગુજરાતને તાણું આપવાનાં હોત તો કદાચ વિચાર કરત પણ વગર ખચે

ધંકાગ્ર આપવામાં તો તે ઉદાર છે. સરકારના ધંકાઓ કરતાં પ્રજાના ધંકાઓ કાંઈક વાર વધારે મુલલ હોય છે. આવું છે એટલે શ્રી. આયુદ્ધશંકર અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર ગણાય છે. પણ એ ખોટું લાગે છે. તત્વજ્ઞાની તરીકે આયુદ્ધશંકર માનના અધિકારી છે અને પ્રજાએ તે દાપું આપવું નોંધ્યું. પણ એમના સાહિત્ય કરતાં તો આજની કેટલીક છાકરીઓનું સાહિત્ય ચઢીયાતું છે. પછી તો “નાછ, આપ વફીલ નહીં, ડાકટર હો” એ સત્ય ક્યનથી ડાકટરોને અપમાન લેવું હોય તો નેમને છુટ છે અને આપણે નિરુપાય છીએ. સર ને વૈદું નથી આપડતું અથવા ઓછું આવડે છે એથી એમની કદર ઓછી નથી થતી. ઉરડું ભુડી પ્રશંસા કદુ સત્ય કરતાં વધારે અપમાનકારક ગણાવી નોંધ્યું.

આયુદ્ધશંકરભાઈ આજ લગી વગર વાંધે પુળયા. તેનું કારણ છે. હીંદુસ્થાન પહેલાં જેટલું આજે સંસ્કૃત નથી રહ્યું છતાં હજી ભુની સંસ્કૃતિના કેટલાક આદર્શો મુલાગ્યે આપણામાં ટકી રહ્યા છે. આચાર્યોને દેવ માનતા આવેલા હીંદુસ્થાનમાં આજે માસ્તરો પણ પુજ્ય છે. પિતા ગમે એટલો વિદ્વાન કે સંસ્કારી હોય છતાં તેના નાના બાળકનો ડોહ મહેતાજી તેને મળવા આવે ત્યારે જાણે અજાણે પિતા તેને નમસ્કાર કરી દે છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. આમ છે એટલે આયુદ્ધશંકરભાઈ આજના ગુજરાતમાં અતિ પુજ્ય છે. આજના કેટલાક વિદ્વાનોના એ ગુરુ છે અને બાકીના વિદ્વાનોએ મનોવડીઆના ગુરુને પોતાના ગુરુ જેવા ગણી લીધા હશે. આચાર્ય તરફનો આ પૂજ્યભાવ સદૃશ છે. મારા હરિશ્ચંદ્ર માસ્તર તરફ મને પણ એવોજ પૂજ્યભાવ છે. નાનપણમાં મને એ સંસ્કૃત શીખવાડતા. એકવાર મને એમણે ‘રામનાં રૂપ’ બોલવાનું કહ્યું હતું. હું ઉભો થયો અને બોલ્યો:

રામઃ, રામઃ, રામે..... “મુ-૨-ખા બેસી જ. લ...રથો તું સંસ્કૃત.” હરિશ્ચંદ્ર માસ્તરે મોટા અવાજે કહ્યું હતું. હું પહેલાં તો હેયકાષ ગયો હતો. પછી ખીજે છાકરો રામનાં રૂપ બોલી ગયો એટલે મેં ધીમેથી પુછ્યું: “પણ સાહેબ! રામ તો એક છે પછી રામા, રામા: એમ બે અને જીવવચન ક્યાંથી થાય!” ત્યારે માસ્તર એવા દબદબાથી બોલ્યા કે હું અચ્છ ગયો હતો. તેમણે કહ્યું હતું: “આ સંસ્કૃત છે, સમજ્યો?” આજે હરિશ્ચંદ્ર માસ્તર કરતાં મને કદાચ ઘણું વધારે સંસ્કૃત આવડે છે; છતાં તે દિવસથી મારામાં જે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ હજી પણ કાયમ છે. બાર વર્ષનો હું તે વખતે એમના નરક જે દયામણી અને નિર્બલ નગરે જોતો તેમ આજે પણ જોઉં છું અને માસ્તર રસ્તામાં મળે છે ત્યારે એમને એવાજ ભાવે નમસ્કાર કરું છું. લોહામાં થોડી મહેનતે માન અને મોટાઈ મેળવવી હોય તો ગુજરાતમાં માસ્તર થવાનો હજી સરલ માર્ગ છે.

x x x

કોઈક કહે છે કે આયુદ્ધશંકરભાઈમાં ઉડી રસિકતા છે. એ વાત ખરી છે. રસિકતા દેખાતી નથી કારણકે એ ઉઠાંજળી અને છીછરી નથી. “હસ્યો ડીપર” કહી શેરીમાંથી ભુમ પાડનારની એ રસિકતા નથી. એ તો “પ્રિયુષ મૌમાગ્યવલ્લ દિ ચાલ્લા, ...ક્ષતિતિ પ્રવિશમેંહં મા વહિસ્તિષ્ઠ કાન્તે...અર્થે સતે તિષ્ઠતિ સંગમેત્સુકો કે દેવિ, વધિરેલ વ્યવસીત્ત્વા ની શાંત અને નિર્મલ સંસ્કૃત રસિકતા છે. આયુદ્ધશંકરભાઈ જરો પછી ગુજરાતમાંથી ભવ્ય રસિકતા ઝોછી થશે. ગુજરાતે સવેળા એનો રસ ગ્રીષ્મી લેવો નોંધ્યો.

x x x

આજના ગુજરાતી જીવનમાં પૂર્વ અને [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૬]

અ જ્ઞા ત ને પ ત્રો

લેખક:
પ્રોફેસર મેરીમી

ભાષાંતર કર્તા.

સૈ. બહેન લીલાવતી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસ્થા

-૩૩૬૭૮૬૮૬-

પેરીસ, ઓક્ટોબર તા ૭ ૧૮૬૦

પ્રિય મિત્ર!

છે વટે તમારો પત્ર આવ્યો અને મારા પત્ર વીશેની ચિંતા મટાડી શહેનશાહની મુલાકાત દરમિયાન મારસેદમવાસીઓનું માયુજ કરી ગયું હતું, એની તમારી ફરીઆદ ખરી છે. તેમા સ્પેનીશ દારુની બે નાની સુરાહીઓ મને મોકલવામાં આવી હતી તે પછી ખોવાઈ ગઈ છે. પ્રભુ જાણે ક્યાં સુધી તો જકાતખાતામાજ રહી હતી. મારસેદમનો દારુનો વેપારી જે એને સ્વીકારવાનો હતો તે મને વગર સંકાયે લખે છે કે ઉત્સાહની રોકાણોમાં મારા દારુનો વિચાર કરવાની એને પુરસદજ નહોતી. અને થોડા આરામ લીધા વિના એના તરફ ધ્યાન આપવાનું એનાથી બની શક્યું નહીં

પૌર્વાત્ય જીવનના પ્રથમ પરિચયે તમે કેટલા મોહ અને રસથી આકર્ષાયા હશે એ હું સંપૂર્ણ રીતે અમુલ્ય છું, ફરક એવો કે તો કેક હાસ્ય

જનક કે કા તો કેક પ્રસાંસાપાત્ર વસ્તુઓ તમને જડે છે. એવા તમારા મતમાં હું સંપૂર્ણ રીતે સંમત છું. ભરડીન દે આન્ટરુના એક જાતના વિચિત્ર અને ભલકદાર પ્રાણીઓની માફક પૌર્વાત્યોમાં પણ કે ને કે હાસ્યજનક વિચિત્રતા હોય છેજ. ડીકેમ્પ પૌર્વાત્યોની આ વિચિત્રતાને બરાબર જોઈ શક્યો છે. પણ તેટલી એનાથી એમના ચારિત્ર્યમાં રહેલી ખાનદાની અને સુદરતા જોઈ શકાઈ નથી.

તમારાં વર્ણનો માટે ઉપકાર માનું છું પણ જરાક તે અધુરા લાગે છે. મુસલમાન સ્ત્રીઓને જોઈ શકવાના વિરલ અધિકારનો લાભ તમે લઈ શક્યાં છો તોપણ મારે એ વીશે જે જાણવું છે તે તમે કહેતાં નથી તુર્કસ્તાનની માફક આસ્તોરીઆમાં તેઓ પોતાની મોહકતાનું ઉદાર પ્રદર્શન કરે છે ખરાં? હાય છે તે સુલતાનની માનું ઉપરનું અર્ધ શરીર તમારું મુંખ જેગીતે જોઈ શકું છું તેટલીજ સ્પષ્ટતાથી જોએવું મને યાદ છે. વળી તમે ત્યાં જોએલા નૃત્ય કેવા પ્રકારના હતા તે પછી મારે જાણવું છે. એમાં

લક્ષ્મણશીલતાનો અંશ હતો ખરો? નેન હોય
તો સાથી નહીં તે વીશે બરાબર સ્પષ્ટતાથી
લખજો.

તમારા પર મોકલવાનું પોટલું મારે તમને
કેવી રીતે મોકલવું તેનો રસ્તો સુચવશે તો હું
તરતજ તમને મોકલી આપીશ. મારસેલ્સ
આવ્યો સાર સુધીમાં તમને તે ન મળે તો
પહેલી નીકળતી આગબોટે તમને મોકલી
આપીશ. મારા ઉપયોગમાં આવે એવું કંઈક
ખરીદશો તો મને ગમશે. મને શું શું ગમે છે
તે તો તમે જાણો છો અને તેથી તમારી અનુમાન
શક્તિ પર પસંદગી કરવાનું છોડું છું.

હું થોડા દિવસ સેઇન્ટોન્જ ગયો હતો અને
ત્યાંથી ગઇકાલેજ પાછો આવ્યો. હવા એકધારી
ખરાબ હતી અને હું ત્યાંથી ખેસી ગયો. બોખરો
ઘાંટો અને બપોરે શરદી લઇ આવ્યો છું.
ત્યાંના લોકો પોપ-પવિત્ર પિતા Holy father
અને જનરલ સેમોરીસીઅરના દુર્લભ પર
અંતિથય દુખી થતા હતા અને રડી રડીને
તો તેમની આંખોજ નીકળી પડી હતી. કોઈક
મને કહેતું હતું કે જનરલ ચાન્ગર નીચરે એના
વખતના સાથીનું વર્ણન આપ્યું તેમાં એના
વખાણ કરતાં એને ગગન સુધી ચઢાવી દીધો
પછી એની કેટલીક અક્ષમ્ય ભુલો એણે બતાવી.
મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ પ્રાણોત્સર્ગ
કરનારા વીરોમાં કોઈ પણ ઉપદાસ પાત્ર ન
હોય તો એકલો પોમોડનજ છે. એ મર્થો તે
પણ બહાદુર લઢવૈયાની માફક. કેદી ચએસા
કેટલાક આત્મભોગીઓ તરીકે ગણાવતો દાવો
કરે છે એવા ઘોરો પર મને જરાએ દવા નથી
આવતી. હાલનો વખત પણ કે તદ્દન બેવકુફી
ભરેલોજ છે. દર સવારે છાપું વાંચતાં કેક
નવી આપત્તિના સમાચાર જાણતાં અને કથુર
કે પોપનું દરમાન વાંચતાં મને ઠીક ગમત પડે

છે. વોકર અમેરીકામાં મરી ગયો તે જાણી મને
જરા અગમ્યની ચઇ કારણ કે એની હકીકત
તો ગેરી ગાઈડી જેવીજ છે. ને એને તો આપણે
બધાએ વખાણીએ છીએ.

મારી છખીમાં ઠીક મળતાપણું છે એમ
તમને લાગે છે? આ સાથે એથી વધારે સારી
અથવા જરા ઓછા શોકાતુર દેખાવની બીજી
છખી મોકલી આપું છું. તમને પેરીસના સમા-
ચાર હું ખુશીથી આપત. પણ અહીં કે જેજ
નહીં: સૂર્ય પ્રકાશમાં હોવા માટે મને તમારી
દર્ખા આવે છે.

તમારે જે મને સોંપવા સરખું કંઈ પણ
કામ હોય તો પેરીસમાં એક મહીનો
અથવા તેથીએ વધારે હું રહેવાનો છું.
ગામડાનું પાકસાત્ત કેવું છે તે તો તમે મને કથુજ
નહીં. ખાવાનું સારું મળે છે કે નહીં? મળતું
હોય તો નેની યાદી મેળવજો.

સલામ, પ્રિય મિત્ર!

x x x
બુધવાર, એપ્રિલ તા. ૧૩, ૧૮૬૪.

પ્રિય મિત્ર!

તમે ગયા તેથી મને મદુજ દીલગીરી લાગે
છે. જતા પહેલાં તમારે મને ફરી એકવાર વધારે
મળવા આવવું જોઈતું હતું. તમે મને ખુબ
ઉશ્કેરાયો. જોયો હોત. આર્સેનીક અને આરામ
લેવા છતાં મારાથી વારંવાર ચાકી જવાય છે.
ઝગતી શરદી ઓછી ચઇ એટલે મને જરા ઠીક
લાગવા માંડ્યું હતું. પણ મને એટલી શરદી થઈ
છે કે દર વખત કરતાં મારી સ્થિતિ એવે
ખુબ બગાડી મુકી છે.

હું કવચિતજ બહાર જાઉં છું છતાં
મહારાજ અને રાણી સાહેબને મળવા આવું
હતો. તેઓ બંનેની સરીર સુખાકારી સરસ છે
આ મુલાકાતે મને નવી દેશનો જોવાની ત

આપી, જે મને કે બહુ ગમી નહીં. હું ઘરડો થતો જાઉં છું તેની એ નીશાની છે. હાલની કેશ-રચના તો માત્રાથી ખીલકુલ સહેવાતીજ નથી. એક પણ સ્ત્રી ત્યાં એવી નહોતી કે જેણે પોતાના મુખને શોભે એવી કેશ-રચના કરી હોય. દરેક જાણુ 'વીગ' પહેરેલા માથાના જેવો દેખાવ કરવાના રીવાજને અનુસરે છે: મારો એક મિત્ર ત્યાં મળ્યો ને તેણે મને તેની પાત્ની સાથે જાળખાણ કરાવ્યું. તે એક સુંદર યુવતી છે પણ તેના રંગેલા મગ, કાતરેલાં લવાં અને પાવડરવાળું મુખ જોઇ મને તિરસ્કાર આવ્યો.

એજાઉટસનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું ? તે મારી પાસે છે અને તમારે જોઇતું હોય તો તમારી તહેનાતમાં હાજર છે. લોકોને એ ગમ્યું કે નહીં તે મને ખબર નથી પણ એમાં વિનોદ વ્યક્ત છે. આ વખતે ધર્મચુરઓએ એની સામે મનાઇ હુકમ ન કાઢવાનું ડહાપણ બતાવ્યું છે, પુસ્તકની લોકપ્રિયતા વધારવાનો એ ખાસ રસ્તો છે. રેનનનો આર્થિક ઉદય આમજ થયો હતો. મેં સાંભળ્યું છે કે આવી ટુંકી કવિતામાંથી એણે એક લાખ સીતેર દળર ક્રાંક મેળવ્યા.

અગ્રેજ સાહિબના ઇતિહાસ પરનાં ટેકનનાં ત્રણ મોટાં પુસ્તકો હજી મારી પાસે તમારા હુકમની વાટ જોતાં પડ્યાં છે. એ વિનોદી અને ડહાપણભર્યાં છે. શૈલી જરાક ડાળી છે પણ તોએ વાંચનાં ખુબ આનંદ આવે છે. એવાજ વિધવને મળના-શેકસપીઅરના સમકાલીનો અને પછીના લેખકો-એ વિધવા મેઝીઅરના ગ્રંથના બે ભાગો પણ મારી પાસે છે. જોઇએ તે કરતાં વધારે આવેશમાં આવેલા કે વખતે શાંત પડેલા રહેને લખ્યાં હોય એવાં એ પુસ્તકો છે. વાર્તાઓ તો હવે હું વાંચનાજ નથી.

અમારા વિદ્વત મંડલમાં કાલે અમે માર્સેલ્સ ઓદ્રાન કે લુદ્સ જેની નને નીમવાના છીએ થઈ

કરીને તો માર્સેલ્સ ઓદ્રાનજ આવશે. મારો ઉમેદવાર તો નિષ્ફળ થશે. મેં તો હવે નક્કીજ કર્યું છે કે મારો પગાર લેવા જવા સીવાય મારે એ મંડલમાં જતું નહીં. દર મહીને ત્યાસી ક્રાંક ને વીસ સેન્ટીમ. આવતા બે વર્ષમાં તો સલાસદોની નીતિ લયકર થશે. મારા સાથીઓની મુખ-મુદાઓ મેં ગઈ કાલે તપાસી. મારી વાત તો હું કરતોજ નથી પણ એમને જોઇને કાંઈ એમજ જાણે કે બધા જાણે ધોર જોદનારાની વાટજ જોતા હોવા હોય. આ બધાની જગાએ પુરવા કાણુ આવશે તેજ હું તો કહી શકતો નથી.

તમે ક્યારે આવો છો ?માં તો એક પખવાડીયુંજ રહેવાનું તમે કહ્યું હતું પણ દર વખતની માફક એ પખવાડીયું પણ મહીના જેટલું લંબાશે એની મને ખાતરી છે. આપણે દર વખત કરતાં હતાં તેમ પ્રકુલ્સ સ્થિતિને વખાણતાં તમારી સાથે ફરવા જવાની અને તમને મળવાની આજુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ છું. મારે માટે તો જરી કાબોનો આનંદ માણવાનો કવચિતજ મળતો એ પ્રસંગ હશે.

જયજય, પ્રિય મિત્ર ! પત્ર લખજો. શહેરની લાયબ્રેરી સીવાય ખીલુ કાંઈ પુસ્તકો મેળવવાનું સાધન ન હોય તો પીરિટ ડી એબોન કોટનું કે ખીજ કોટનું લુશીઅનનું બાષાંતર વાંચશો તો ફીક પડશે. તમને એમાં મજાહ પડશે અને તમારી હેલેનીક રસવૃત્તિને પોષશે પણ ખરું.

હું તો હમણાં પીટર ધી ઐટના ઇતિહાસમાં ઉડા ઉતરી ગયો છું. ને જનસમાજને મારે એમાં સહભાગી કરવો છે. તે એક દુષ્ટ માણસ હતો અને દુષ્ટ માણસોથી ઘેરાએલો હતો. એની વાતમાં મને કે શેડી મજાહ પડતી નથી.

મારો કાગળ મળે કે તરત જવાબ લખજો.



તંત્રીસ્થાનથી

ગુજરાત કલા સમાજ

આ પછી આધુનિક રંગભૂમિને માત્ર ભવાઈના તખ્તમાંથી કેંક ઉચ્ચ ભૂમિકાએ, લાઈ જવા; સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયમાં પ્રગ્ન જીવનને રમ લેતું કરવા અને ઉચ્ચ કલાત્મક સુભગ દર્શન કરાવવાના હેતુથી ગુજરાત કલા સમાજની સ્થાપના કરનાર ઉત્સાહી યુવકોને તેમના આ સ્નેહશ્રમ માટે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

સામાન્યતઃ આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારના અને હૃદયસ્પર્શી અભિનયને કે જીવનના રસને ઉત્તમ બનાવે તેવા સંગીતને સ્થાન નથી; અને એ અંગને વિકસિત કરવા આપણે જોઈએ તેટલા પ્રયત્નો કર્યા નથી. લગભગ ધણી ખરી નાટક મંડળીની પોતાની કીર્તિની અને લોકપ્રિયતાની ધમારનો શિષ્ટ વર્ગના પ્રેક્ષકોની રસિકતા ઉપર નહીં પરંતુ ચોથા વર્ગની હલકટ રસપ્રતિભા ચિદ્વરૂપ શીટીઓ અને વારંવાર મળતી 'વન્સ મોર'ના અવાજો ઉપર રચાઈ છે. અને તેથી 'નાટકમાંથી કે નાટ્ય પ્રયોગમાંથી' કલાનાં શુદ્ધ અને પ્રેરક તત્વો જોઈએ તે પ્રજા 'ન્યાન જનાર' કરનામાં આવ્યાં છે.

પરંતુ ગયા માસમાં મુંબાઈમાં વડોદરાના 'ગુજર

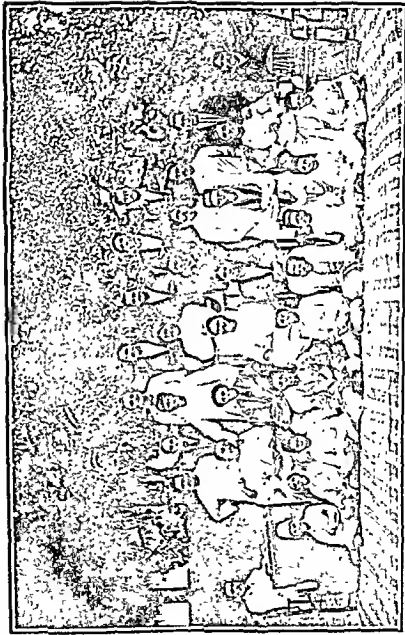
કલા સમાજ' તરફથી ભજવાયેલો 'શંકિત હૃદય'નો પ્રયોગ જોયા પછી અમને કેંક આશા પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણી રંગભૂમિ નજીકના ભવિષ્યમાં નહીં તો કોઈક દિવસ પણ કલાનાં શુદ્ધ તત્વોને ઉતારી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

'શંકિત હૃદય'નો પ્રયોગ ભજવનાર બધા વિદ્યાર્થી-નટો શિક્ષિત અને ઉત્સાહી યુવકો-ત્રેન્ડયુએટો અને વકીલો હતા.

તેમનાં અભિનય અને સંગીત, પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાય તેવાં તેા નહીં પરંતુ આધુનિક રંગભૂમિ ઉપરનાં 'લટકાં મટકાં' થી અને કાવ્ય કે સંગીતથી દૂર વસતાં 'ગાયનો' થી કંટાળેલા પ્રેક્ષકોને જરા વિશ્રામ સ્થાન મળે તેવાં ગણી શકાય.

કુળની ભૂમિકાં ભજવતા લાઈ નાગેન્દ્ર મજમુદારની અભિનય કલા અને સંગીતની ધારી કેળવાયેલા નટની કોટિમાં મુકી શકાય. વિલાસની ભૂમિકા ભજવનાર લાઈ જાનની સ્ત્રીની નાજીકતાને મોહકતા વાળું હૃદયનયન તેમજ ચબ્દો ઉપર યોગ્ય પ્રમાણ સર બાર મુકી બોલવાની રીત ઉપરની પ્રચુતા આપણને 'મુંદરી' કરતાં કેંક ઉચ્ચ પ્રકારની લાગે છે. અને તજ રીતે સિદ્ધાન

[વધુ મટ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૦]



ગુજરાત મ્હા સમાજ, વડોદરા તરફથી 'વંશિત દરદી'ના પ્રયોગ ધાન્ડાનાર ઉત્સાહી યુવકો.
[પી. ૧૯૮૨]



ગુજરાત કલા સમાજ

આ પાણી આધુનિક રંગભૂમિને માત્ર લવાઈના તખ્તામાંથી કેક ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઈ જવા; સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયમાં પ્રજા જીવનને રસ લેતું કરવા અને ઉચ્ચ કલાત્મક સુભગ દર્શન કરાવવાના હેતુથી ગુજરાત કલા સમાજની સ્થાપના કરનાર ઉત્સાહી યુવકોને તેમના આ સ્નેહદાયક માટે અને અભિનંદન આપીએ છીએ.

સામાન્યતઃ આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારના અને હૃદયસ્પર્શી અભિનયને કે જીવનના દરસને ઉત્તમ બનાવે તેવા સંગીતને સ્થાન નથી; અને એ અંગને વિકસિત કરવા આપણે જોઈએ તેટલા પ્રયત્નો કર્યા નથી. લગભગ ઘણી ખરી નાટક મંડળીની ચોતાની કાર્તિની અને લોકપ્રિયતાની ધમારતો શિષ્ટ વર્ગના પ્રેક્ષકોની રસિકતા ઉપર નહીં પરંતુ ચોથા વર્ગની હલકટ રસજીતિના ચિહ્નરૂપ રીટીઓ અને વારંવાર મળતી 'વન્સ મોર'ના અવાજો ઉપર સ્થાપિત છે. અને તેથી 'નાટકમાં'થી કે નાટ્ય પ્રયોગમાંથી કલાનાં શુદ્ધ અને પ્રેરક તત્ત્વો જોઈએ તે પ્રજા 'ન્યાત બહાર' કરવામાં આવ્યાં છે.

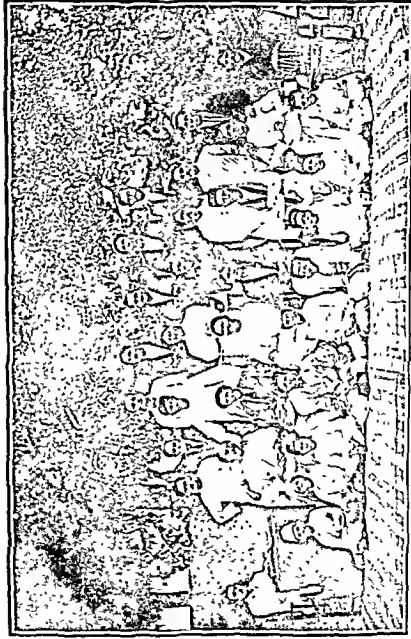
પરંતુ ગયા માસમાં મુળાધૂમાં વડોદરાના 'ગુજરાત

કલા સમાજ' તરફથી ભજવાયેલો 'શકિત હૃદય'નો પ્રયોગ જ્યાં પછી અમને કેક આશા પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણી રંગભૂમિ નજીકના ભવિષ્યમાં નહીં તો કોઈક દિવસ પણ કલાનાં શુદ્ધ તત્ત્વોને ઉતારી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

'શકિત હૃદય'નો પ્રયોગ ભજવનાર બધા વિદ્યાર્થી-નટો શિક્ષિત અને ઉત્સાહી યુવકો-ત્રેન્યુઓ અને વકીલો હતા.

તેમનાં અભિનય અને સંગીત, પ્રથમ પંક્તિમાં સુકાય તેવાં તો નહીં પરંતુ આધુનિક રંગભૂમિ ઉપરનાં 'લટકાં મટકાં' થી અને કાવ્ય કે સંગીતથી દૂર વસતાં 'ગાયનો' થી કંટાળેલા પ્રેક્ષકોને જરા વિશ્રામ સ્થાન મળે તેવાં ગણી શકાય.

કુંજની ભૂમિકા ભજવતા ભાઈ નાગેન્દ્ર મજમુદારની અભિનય કલા અને સંગીતની ધોરી ફળદાયકતા નંદની. કોટિમાં મુશ્કેલી શકાય. વિલાસની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઈ જાંબલી સ્ત્રીની નાજુકતાને મોહકતા લાઈ હલનચલન. તેમજ શબ્દો ઉપર યોગ્ય પ્રમાણ સર ભાર મુશ્કેલી બોલવાની રીત ઉપરની પ્રભુતા આપણને 'સુંદરી' કરતાં કેક ઉચ્ચ પ્રકારની લાગે છે. અને તજ રીતે ચિદ્વંત



ગુજરાત પ્રજા સંમિલન, વડોદરા નગરની 'દક્ષિણ દેવ'ના પ્રસંગે ભાગ લેનાર જિલ્લાની સ્ત્રીઓ.
[૧૯૫૫-૫૬]

સોળમા પાનાને છેડે ક્ષિતિખાણુ પરત્વે કરાએરો નીખાલસ દીલનો એકરાર-ક્ષિતિખાણુનો પરિચય પંચુ બહુ દુકો હોવાથી એમને વીશેનાં સુંદર સ્મરણો બહુ થોડાંજ છે. એમને ન્યાય આપવાનું તો કેમજ બને ?-એવો એકરાર ખીખ પણ કેટલાંક રેખાચિત્રોને અતે વાંચવા આપણે પામ્યા હોત. પરંતુ હવે તો, એ જાતનું કથન વારંવાર કર્યા કરવા પર કર્તાના કલ્પસંકિત આત્માને કંટાળો આપે. હશે એમ આપણે કલ્પનાબલે માની લીધેજ છુટકો. ગમે તેમ, પણ વધારે અનુભવ, ધીરજ અને પાકટ-પણાનો લાભ એમને મળ્યો હોત તો, મેક્સર્સ નાનાલાલ, મુનશી, કલેશ્વર, યાજ્ઞિક ને આનંદ-શંકર, તેમજ સરોજનિ નાયકુ, અતીખામેગમ, વિદ્યાજહેન ને શારદા બહેન-સર્વેનાં જે નાનાં નાનાં સુવાચ્ય સંસ્કાર ચિત્રો ('ઇમેજીસ-સ')-આ વિભાગની સર્વોત્તમ કૃતિઓ-અહીં છપાયાં છે તેને સ્થાને ખરેખરાં, નમુનારૂપ રેખાચિત્રો ('કેરેક્ટર સ્ટેચીઝ')-આલની ઋતુના લોક પ્રિય રેખાચિત્રકાર શ્રીશીવ એડવા જેવી માત્ર તેજેમય શૈલીનાં નહીં, પણ ગાર્ડીનરની વધારે સ્થિર, સુધઃ, અર્થગર્ભ શૈલીનાં અસત્ત રેખાચિત્રો-ગુજરાતને મળ્યાં હોત. પણ એ નથી મળ્યાં તેથી એકદમ ઉતાવળે દીક્ષગીર થઇ જવાનું મન તો થતું નથી. રેખા ચિત્ર સારુ જરૂરી એવી સર્વ શક્તિઓ મુકુટરૂપે પ્રસ્તુત ચિત્રોમાં પણ વિકસતી દેખાય છે; અને એ આરોખાવા પછી ત્રણ સવાત્રણ વર્ષ વહી ગયાં છે. એટલા ગાળામાં કર્તાની અવસોકન ને પૃથકકરણની નૈમર્ગિક શક્તિ વધારે સચેત થઇ છે. એમનું વ્યવહાર ગાન વિશાસતર બા-યું છે, ગંભીરતા ને ભારે-ખમપણું પણ વધતાં જાય છે, એમ સમજીને વાચક પ્રજા એમની પાસેથી એાં એજ કે નવાં આભાસેનાં સ્મૃત્તોનાં પરિપક્વ રેખાચિત્રોની

આશા રાખે તો એ અથોગ્ય કે અસ્થાને છે એમ કાણું કહેશે ?

૪

અંથનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ રોકનાર એ મુખ્ય વિષયોના આટલા વિવેચન પછી કેક વિસ્તારથી લખવાનું તો શૈલી વીશેજ રહે છે. પણ ત્યારે પહેલાં બાકીના વિભાગો પર ઉડતી નજર તો નાખવીજ જોઇએ. એમાં પ્રવાસ વિભાગ સૌથી મદત્તનો છે. 'યુરોપના પત્રો'ની ત્રણ વર્ષ અગાઉ 'કાશ્મીરની નોંધ પોથી' લખાઇ હતી છતાં વિચારવાન ને સરસ વર્ણનોવાળી, ઋણુનામય 'નોંધ પોથી'માં ક્યાંય નથી પણ 'પત્રો'માં પકવતા વધારે આવી છે. ઝીણવટ પણ વધી છે એ સ્પષ્ટ છે. અને ગુજરાતના ખીખ ધણા અત્યંત શાંતરસિક યુરોપી-પત્ર લેખકો કરતાં સૌ. લીલાજહેનમાં અદ્ભુત રસ ને હાસ્ય રસ વધારે છે, પ્રમાણ બુદ્ધિ પણ વધારે છે અને કલાદ્રષ્ટિ તો વધારે સૂક્ષ્મ છે, સુવિકસિત છે, એ કહેવાની શી જરૂર ? એ 'કલા' શબ્દ એકબીજી વાતની પણ યાદ આપે છે. લીલાજહેન ટીકાકાર ને વિવેચક તો અખિલ જગતનાં છે, પણ આ પત્રોમાં કલા વીશે તેમજ 'સ્ટ્રી પાત્રો' 'આનાનોલ ક્રાંસ' અને 'દલપનરામ' એ નિબંધોમાં ગદિય વીશે એમણે દર્શાવેલા વિચારો તો ગુજરાતી વિવેચકોમાં એમને ઉચું સ્થાન અપાવે નેવા છે. એમની વિવેચન શૈલી અર્વાચીન કાલને અનુરૂપ સંસ્કાર ભોગી ('ઇમેજીનીસ્ટીક') પ્રકારની-જે રુઢિઓ ને પુરાણો ધોરણોથી પર રહીને કલાકૃતિ વીશેના સ્વદીય, પ્રાણવાન સંસ્કારોને રસત્મક વાણીમાં ઉતારનારો વિવેચનને પ્રકાર છે-ને તે રીપ્રદનારી છે. વળી નિબંધોનો રિમાગ એક પીળ કારચુથી પણ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સીંચવનના પ્રશ્નોનાં

સ્વપદ્રષ્ટા

૩૩૩૨૨૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી]

તેવેબર મહીના આવી લાગ્યો, ને સુલોચનાની પરીક્ષા પુરી થઇ. એક દિવસે સવારે જગમોહનલાલે સુલોચનાને બોલાવી. ક્ષીક્રના દગલા ને પુસ્તકોના બૂહોંથી લયંકર લાગતી ટેબલ પર બીરાજેલા નામદારે સુલોચના આગળ કાગળ ધર્યો.

“સુલોચના ! આજ રાતની ગાડીએ સદુલાઇ આવવાના છે. ગાડી લઇ લઇ આવજો.

“હું જાઉં?” સુલોચનાએ ભીમજીમાં કહ્યું.

“કેમ તું ધણી મોટી થઇ ગઇ કે?” સખ્તાઈથી નામદારે પુછ્યું; “એને જઇને અહીંયાં લઇ આવવાના છે. સમજી?” જગમોહનલાલે રૂપરૂ આરા આપી.

“Alright” કહી નાંક ચઢાવી સુલોચના ચાલી ગઇ.

“આ છોકરીનું શું થવાનું છે?” જગમોહનલાલ બબડ્યા.

થોડીવારે નામદાર કોરટમાં ગયા એટલે સુલોચના બાપના ખંડમાં આવી. તે ટેલીફોન પર ગઇ. ને બે જળુને ટેલીફોન કર્યો. બંનેને બેજ વાક્ય કહ્યા; “Come to-night at 8-30 on the Grant Road Up Station. There is great fun” (રાતના સાડા આઠ માંટરેડ અપ સ્ટેશન પર આવજો. ધણી મજા છે.)

રાતના સાડા આઠ વાગે કેકી રુખ, અછડ કપડાં પહેરી માંટરેડ સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યા. પહે દિવસે એને સુલોચનાનો સરેશો મળ્યો હતો, એટલે એનું મગજ વાહળ સાથે વાત કરતું હતું.

જોવા તે પ્લેટફોર્મ પર આવ્યા કે એક દીવા નીચે તેણે ગમન દલાલને ઉભેલો જોયો ને તેના પેટમાં તેલ રેડાયું. આ વાણીઓ અહીંયાં ક્યાંથી ! ગમન બેદરકારીથી સીગાર પીતો હતો. એની શાંતિ બેધ કેકીને એક ધબ્બો મારવાનું મન થયું.

પલવારમાં બેની આંખ મળી. પલવાર ગમનના મુખ પર પણ કચવાટ થયો પણ તેણે તરત હસવું મોઢું કરી બેદરકારીથી સલામ કરી.

“ઓહો ! તું અહીંયાં ?” કેકીએ પુછ્યું.

“હું પણ તને બેજ પુછવાનો હતો”

બંને જણે પ્લેટફોર્મના દરવાજા તરફ એકી સામટી નજર કરી અને પછી એક બીજા તરફ દેખથી બેધ રહ્યા.

“નામદારને મળવા આવ્યો છે?” ગમને પુછ્યું.

“Mind your own business” કેકીએ રોડમાં ઉતર આપ્યો.

“કેમ ?” સીગાર પરની રાખ ખંબેરતાં ગમને કહ્યું; “તકરાર કરવાની ધુનમાં છે ?”

“ચીઠીઓ યા મા દીકરા” કેકીએ કહ્યું.

“Physician heal thy self.”

(વેદ ! તું તારી જાતનેજ સારી કર) ગમને ઉત્તર દીધો. “લો, આ પેલો શીવલાલ શ્રોડ આવ્યો.”

બે છોકરા પ્લેટફોર્મ પર આવ્યા; બીમતાથ પર બેગા થયેલામાંના બે મુબાછારા શીવલાલ શ્રોડ અને અબેલાલ દેસાઇ. શીવલાલ શ્રોડ એલ્ફીન્સ્ટનમાં નહોતો, પણ પ્રખ્યાત બાપ સારી દોલત મુકી જવાથી, અને પોતાની હોંશીઆરીથી લુગલુગ બધી કાલેજમાં તે જાણીતો હતો. તોફાની છોકરાઓના તેમજ હોંશીયાર છોકરાના બંને વર્ગમાં તેનું સ્થાન હતું.

“હવે ગમન !”

“કાણુ શ્રોદ્ધ?”

“ને આ કેટલી રુખ કયાંથી?” બધાએ શેકહેંડ કરી.

“આ મારા મિત્ર અંબેલાલ દેસાઈ. એમ. એ. નું ભણે છે. આ કેટલી રુખ ને ગમન ફલાલ એસ્પીરેટનના ornaments (અલંકાર છે.)”

શીવલાલ હસીને મીઠું બોલતો ત્યારે પણ તેના અર્થમાં કૈંક કટાક્ષ જણાતો. અંબેલાલ દેસાઈ ગંભીર ને નીખાલસ દેખાતો. તેણે આ બે ફાંકડા એસ્પીરેટનીઓને તરફ તિરસ્કારથી જોયું.

કેટલી ને ગમનનો ધરાદો આ બેથી તરત છુટા પડવાનો હતો, પણ શીવલાલ સાથે તોછડાઈથી વર્તીય એમ નહોતું.

“ટ્રેન આવવાનો વખત થયો” ગમન ફલાલે કહ્યું.

“તમારા ફ્રેંડસ (મિત્ર) તો સેકંડ ને ફર્સ્ટમાં હશે. અમારા તો ગટર ક્લાસમાં આવશે” શીવલાલે હસીને કહ્યું; અને બે ફકકડોને નિજીવતાનો અનુભવ કરાવે એવી એક દૃષ્ટિ નાખી.

“એવો કાણુ છે?” કેટલીએ પુછ્યું.

“વડોદરા કોલેજમાં ભણે છે—

પણ શીવલાલ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં ગમન ને કેટલીની દૃષ્ટિ દરવાજા પર પડી, ને બંને એકદમ તે તરફ ફર્યા. સુલોચના પ્લેટફોર્મ પર આવી હતી.

શીવલાલ ને અંબાલાલ જ્ઞાતિથી તે તરફ ફર્યા.

“આ બે અત્યારે કેમ અહીંયાં આવ્યા છે તે સમજ્યુ” શીવલાલે જરાક હસીને ધીમેથી અંબાલાલને કહ્યું. અંબાલાલે આંખથી જ કારણ પુછ્યું; “આ પેલી નામદાર જામોહનલાલની છોકરી; સુલોચના. એસ્પીરેટનમાં છે.”

“સમજ્યો” અંબાલાલે કહ્યું. બંને જણ

ને ત્વરથી કેટલી ને ગમન સુલોચના પાસે ગયા, ને જે ઉત્સાહથી વાત કરવા લાગ્યા તે જોઈ રહ્યા.

લાં સુલોચના મિત્રો તરફ હસી રહી, “આવ્યા કે? પેલું ‘મોચીયું’ આવે છે. તમને જોવા બોલાવ્યા છે.”

“આહા-હા-” બંને હસ્યા; પણ બંને અંતરમાં જરા નાસીપાસ થયા. આ ખાસ નિમંત્રણને પરિણામે એમણે કૈંક ખરેખરી મજાદ કરવાની ધારી હતી.

“મને લાગે છે કે શીવલાલ પણ એને જોવા આવ્યા છે.” ગમને કહ્યું.

“આ પેલો શીવલાલ શ્રોદ્ધ કે?” સુલોચનાએ પુછ્યું; “આલો આપણે એના બેગા રહીએ, નહીં તો પપા જાણ્યો તો જીવ કાઢશે.”

“Oh these papas!” (આ બાપોથી તોખા) કેટલીએ પોતાનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો. અને ત્રણે જણ શીવલાલ શ્રોદ્ધ પાસે ગયાં.

“શીવલાલ મીસ સુલોચનાને ઓળખો છો કે?” ગમને કહ્યું.

“નામ સાંભળ્યું છે. મળવાનું માન આજે જ મળે છે. કેમ છો બહેન” કહી શીવલાલે શેકહેંડ કરી.

“આ અંબેલાલ દેસાઈ” ગમને કહ્યું; “એ પણ શીવલાલ જોડે વીલ્સનમાં છે.”

“I see. મળ્યે ઘણો જ આનંદ થયો.” કહી સુલોચનાએ શેકહેંડ કરી.

“એ પણ એક વડોદરાના વિદ્યાર્થીન જોવા આવ્યા છે.” કેટલીએ અંગ્રેજીમાં કહ્યું.

પણ શીવલાલ જવાબ આપે તે પહેલાં ગાડી આવી ને શીવલાલ ને અંબેલાલ છુટા પડી યડ ક્લાસના ડબ્બા તરફ અપાટાબધ ચાલ્યા. નારણભાઈ પટેલ ડબ્બામાંથી અડધું શરીર બહાર કાઢી, ડાબા ફાડી જોઈ રહ્યા હતા તેણે

શીવલાલને ઝાળખી આપું. સ્ટેશન આકર્ષાય
એવા ચાળા કરવા માંજા.

સુલોચનાએ તેના મિત્રોને કહ્યું: “જરા દૂરથી-
જ નેજે. પછી હું ઝાળખાવીશ.” તે સેકંડ
કલાસના ડબ્બા તરફ ગઇ. તેના ઝાળખાણુમાં-
થી કાઢી પશુ યડ કલાસમાં મુસાફરી કરે એ
કલ્પના તેણે અત્યારસુધી કરી નહોતી. તે
ધીમેથી સેકંડકલાસના ડબ્બામાં નજર નાખતી
ચાલી, પણ સુદર્શન દેખાયો નહીં.

“નથી આવ્યો કે શું?” થોડેક દૂર ચાલતાં
ગમને કહ્યું.

“ગટરકલાસમાં પશુ હોય” કેકીએ હસીને
કહ્યું.

સુલોચનાની શરમનો પાર રહ્યો નહીં. એ
જેને તેડવા આવે, જેને તેના પિતા તેના ભરથાર
બનાવવા માગતા હતા તે યડમાં ! એ મિત્રોને
પોતાની આ અધમતા જેવા બોલાવ્યા તેથી તેને
પસ્તાવો થયો. તેને લાગ્યું કે સુદર્શનને યડમાં
શોધવા કરતાં ઘેર જઇ તે નથી આવ્યો એમ
ગપ્પું મારવું વધારે સારું પડે.

તે આ નિચારમાં હુંચવાઇ જરા-
વાર-કેબી. અને ગમન તે કેકી પાસે આવી
લાગ્યા. એટલામાં ગાડીમાંથી ઉતરી બહાર જતા
માણસોની ઠઠમાંથી શીવલાલનો અવાજ
સંભળાયો.

“ગમન ! કેકી ! સાહેબંદો.”

સુલોચના ફરી ને એક ભયંકર દૃશ્ય તેની
નજરે પડ્યું. એક જોડા, કુંડાળો, મોટા ડોળાવાળો
છોકરો કુંડા પોતીયું પહેરી શીવલાલનો હાથ
પોતાની બગલમાં રાખી ચાલતો હતો. તેની
પાછળ તેજ એલી ટોપી-કલાસ બટનનો
કળો કોટ-ફરફટું મેલું પોતીયું-ચવાએલા
દસળી જેડામાં-રાગભાઈ મામાને લાંબાં એલેક્ટ્રીક
સેકંડ નાનું ચીરી મોડું જરા મુકાયું હતું; આંખો

જરા હડી ગઇ હતી; કપાળ પર ગાંભીર્ય જરા
વધ્યું હતું ! નિર્જીવતાની પરાકાષ્ટા મૂર્તિમાન
થઇ તેની ગળચી દાખી દેતી હોય તેમ સુલોચના
શુંગળાઇ ગઇ. તેની આંખે અધારાં આવ્યાં.
ગ્રાંટરોડ પર, તેના મિત્રો દેખતાં, આ ઠઠમાં
આની જોડે ઝાળખાણુ છે એ વાત કહ્યલવી !
શંકુતલાએ ધરતીમાતા પાસે માગ માગ્યો હતો
તે તેને યાદ નહોતું; એટલે આપના ધાકથી
ત્રેરાઇ તેણે ઉચ્ચાચું-તેનાથી ઉચ્ચરાઇ ગયું-
“સદુભાઈ !”

સુદર્શને ઉચું જોયું ને સુલોચનાને જોઇ-
ઝાળખી. તેને ક્ષોભ થયો. શું કરવું તે સુઝ્યું
નહીં. શીવલાલ નારણભાઈનો હાથ છોડી આગળ
આવ્યો.

“તમે સદુભાઈને ઝાળખો છો કે શું”
તેણે સુલોચનાને પુછ્યું.

“હું એમને તો ક્ષેવા આવી છું”
સુલોચનાએ ક્રીકે મોઢે કહ્યું; “ચાલો. પપાએ
મને ખાસ મોકલી છે.”

“સુલોચના બહેન ! જગમોહનકાકોનો
મારા તરફથી આભાર માનજો. હું કાલખાલ
મળી જઇશ પણ હું તો અંબાલાલ દેસાઈને
ત્યાંજ જઇશ.”

“એ તે કે ચાલે ?”

નિશ્ચયાત્મક અવાજે સુદર્શને કહ્યું: “મને
અંબાલાલને ત્યાં વાંચવું ઠીક ફાવશે.”

બધા સાથે સુલોચનાએ દરવાજા તરફ
ચાલવા માંડ્યું. ને કીકીટ આંખી બધા બહાર
નીકળ્યા.

“અંબાલાલ !” શીવલાલે કહ્યું; “હું
નારણભાઈને લઇ જઈ છું.”

“અરે હારે, મને તો પચાસ બીજી પરાંણા.
હશે તોએ વધી નહીં આવે.” નારણભાઈએ
જરાડો માર્યો.

“ચાલો સુલોચના બહેન ! જય જય” સુદર્શને હાથ જોડી કહ્યું ને અંબાલાલ લાડુતી માડી લાવ્યો હતો તેમાં બેસી ચાલ્યો ગયો.

સુલોચનાને ‘જય જય’ કરવાની દેશી રીત પશુ પસંદ પડી નહીં. કેકી ને ગમનનું હાસ્ય સંભળાતું નહોતું છતાં તેના પડધા સંભળાતા હતા.

પછી શીવલાલની ગાડી આવી ને તારણલાલ ધોડા પર ચઢવા ફલંગ મારે તેમ કમાનવાળી ગાડી ધધણી ઉઠે એવી ફલંગ મારી ચડી ગયા.

“સાહેબજી સુલોચના બહેન ! સાહેબજી ગમન ! કેકી સાહેબજી !” શીવલાલે હાથ મેળવ્યા.

“આ તારો વડોદરાનો મિત્ર કે ?” કેકીએ સુલોચનાને રીઝવવા શીવલાલને તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

શીવલાલ હસ્યે; અડધી મગ્નકમાં, અડધું તોફાનમાં તે બોલ્યો.

“કેકી ! દીકરા ! આપણે વીસ ભેગા યૌવને ત્રણ વા બેમાંથી એકને પહોંચીએ નહીં. સમજ્યો ?” શીવલાલ પોતાની ગાડીમાં બેઠો ને માડી ચાલી ગયો.

શીવલાલના અચાનક આવી પડેલા પ્રમાણ-પત્રથી ત્રણે જણા જરા કચવાયા.

સુલોચનાની ગાડી આવી, ને વગર ઉત્સાહે ‘સાહેબજી’ કરી તે પોતાની ગાડીમાં બેઠી. તેની ગાડી ઉપર તે પહેલાં, અને તે સાંભળે તેમ ગમને કહ્યું: “સાજો તદ્દન બોચીયું છે.”

૩

લાડુતી ગાડી સુદર્શનને અને અંબેલાલને લઈ, ગીરગોમર્ગ રોજ્ય માર્ગ વટાવી, કાંઠવાડીમાં યૌવ કસ્યાણુમેતીની ચાલે પહોંચી. કસ્યાણુ મેતીની એક ચાંદમાં પહેલું મેળું; અંબાલાલ પોતાની માં ને બહેન સાથે રહેતો હતો.

અંબાલાલ જેટલો, હોંશીયાર હતો તેટલો ગરીબ હતો, એટલે છોકરાં. લણવાની પોતાનું પોષણ કરતો અને કેલવણી લેતો. એની વિધવા મા સદાએ માંદી રહેતી. એટલે અંબાલાલ પાંચ વાગે ઉઠી ચૌદ વર્ષની બહેનને નળેથી પાણી લઈ આવવામાં મદદ કરતો. પછી પોતે પોતાની પથારી ઉંચકી, ધની બહેનને બંબો ચેતાવવામાં મદદ કરતો એટલામાં બહેને ચઢા કરી આપે તે પી, નાહી લઈ, દોઢ કલાક ડીટમાર ને સસ્તે દીવે વાંચી નાખતો.

સાડાસાત યથે કપડાં પહેરી તે બહાર પડતો, ને એક છોકરાને મેટ્રીક ને બીજા છોકરાને પાંચમા રટોડડનો અભ્યાસ કરાવી રોજ દોઢ રૂપીએ કમાઈ દસ વાગે પાછો આવતો. પછી ખાઈને તે કાલેજે જતો અને લેબોરેટરીમાં સાંજના સાડાચાર વાગતા સુધી પ્રયોગો કરતો.

પાંચ વાગે એ એક ત્રીજા શિષ્યને રોજના રૂપીઆ લેખે શીખવતો ને સાંજના ચોપાડી ફરી આઠ વાગે ઘેર આવતો. મા બહેને જે તૈયાર કર્યું હોય તે ખાતો, ને દસ વાગ્યા સુધી પોતાના અભ્યાસમાં રોકાતો.

અંબાલાલ હોંશીયાર હતો ને દૃઢ હૃદયી હતો. એના અંતરમાં અન્યાયનું ભાન ધૂણતીત્ર હતું; ઇશ્વરે એને અન્યાય કર્યો હતો—કારણ કે વગર પુછે એને જન્મ આપ્યો હતો, ને વગર પરવાનગીએ નિર્ધન આપ ને માંદી મા આપી હતી. સમાજે તેને અન્યાય કર્યો હતો—કારણ કે આઠવી શુદ્ધિ છતાં એ બહુ રસ્તાનો કચરો હોય તેમ સમાજે એની જોડે વર્તતી હતી. વિધિએ તેને અન્યાય કર્યો હતો—કારણ કે એને તરીબે ને છોકરાઓને લણાવવાનું મળતું તે બધા પૃથ્થરના ભંડારડાંતીકળતા. સ્વભાવે તેને અન્યાય કર્યો હતો—કારણ કે બધી અન્યાય સહન કરવાની એની માં

સહિષ્ણુતા નહોતી. આ બધા અન્યાયનો ભોગ ખોનાને ગણ્યો હોવાથી, સમગ્ર સૃષ્ટિ 'તરફ' તે દેવની નજરે જોતો હતો. આટલો દેવ અંતરમાં ઉછળતો હતો છતાં તે સીધો, સરળ, ભાવાર્થી, પરદુઃખમંજન હતો; માત્ર એ દેવે એની જીભમાં કડવાશ આણી મુકી હતી.

અન્યાય વિરુદ્ધ સતત વિગ્રહ ચલાવવામાં એનાં એ વિશ્રામ સ્થાન હતાં. એક એની રમતીયાળ, હસમુખી બહેન અને બીજી એની સહાધ્યાયીની વકીલ. મીસ વકીલ ને અંબાલાલ મેટ્રીકથી સાથે હતાં. અને એક પારસી અને બીજો હાંફુ છતાં એમ. એ. ના અભ્યાસ સુધી તેમણે મૈત્રી જળજળી રાખી હતી. વિજ્ઞાનગૃહમાં પાંચ ક્લાકના પ્રયોગો એ અભ્યાસ નહોતો, પણ એ વિચક્ષણ સહાધ્યાયિની જોડે આદરેલો આનંદભર્યો સફરાર હતો. એ પાંચ ક્લાકમાં અન્યાયનું ભાન તેને જતું રહેતું; અને કાચની શીશાંઓને નળાઓમાં જાણે અમૃતભર્યાં હોય તેમ સુમધુરતા પ્રસરી રહેતી. ૧૯૦૭ માં એ ને મીસ વકીલ એમ. એ. માં ખેડવાનાં હતાં.

સુદર્શન એને ત્યાં આવ્યો, ને કપડાં કાઢી જમવા બેઠો. ધનીબહેન પીરસી રહી હતી. જે મુશ્કેલીઓમાં અંબાલાલ જીવનનું ધ્યેય સેતી રહ્યો હતો તેનું એને અસારે સ્પષ્ટ ભાન થયું; અને આવા હીમતવાન ને ભાવનાશીલ પુરુષના મિત્ર થવાનું સુભાગ્ય મળ્યું. તેથી તે રાત્રી રહ્યો હતો. આવી અગવડોમાં, આવી ગરીબીમાં, આવા જીવનના વિગ્રહમાં જ ખરી માનવતા ઘડાય છે એ વિચાર કરતાં અંબાલાલની અધારી ખોલી મહેલના ભક્ષકથી ચમકી રહી તે આમ તેમ ફરતી, ટડુકો કરતી ધનીબહેનમાં શીરસોનું તેજ દેખાયું.

ધની મુકી, ઉઘી, ને છટાદાર હતી. તે રંગે બહુ ઝોરી નહોતી. તે સુંદર કહી ન શકાય. છતાં

ઝોટી, આંખો, ભરવેદાર ચોટલો, નાનું નાક અને સદાએ - હસતું મુખ - તેના વ્યક્તિત્વને આકર્ષક બનાવતાં. પુરસદની વખતે અંબાલાલ તેને થોડું ધણું શીખવતો; અને સ્વાભાવિક ચંચલતાથી તે હતી તેનાથી વધારે હોશીયાર દેખાઈ શકતી. સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની કળા તેણે હાથ કરી હતી અને સમજે અણસમજે અંબાલાલની મુશ્કેલી ને તેનાં સ્વપ્નોમાં ભાગ લેવાની તેને ટેવ પડી હતી.

“સદ્બાધ ધણા હોશીયાર છે હોં, ધની બહેન !” અંબાલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું. “તે એની પેરાણાચાકરી બરોબર કરવાની છે. નામદાર જગમોહનલાલનો બંગલો છોડી અહીં આંબ્યા છે.”

“અમારે ત્યાં તો સવરીનાં બોર મળશે” ધનીએ કહ્યું.

“હું રામચંદ્રજી નથી પણ ગરીબ વિદ્યાર્થી છું એટલે જ ફેર છે.” સુદર્શને કહ્યું.

“રામચંદ્રજી પણ વિદ્યાર્થી તો હતા” ધનીએ કહ્યું.

બધા હસ્યા; અને હસતાં હસતાં રેટલી, ટુક ને શાક પુરાં થઈ ગયાં.

“પછી આપણું મંડળ કેમ ચાલે છે !”

“હમણાં તો બધા પરીક્ષામાં મર્યા છે. પછી વાત.”

સુદર્શને કહ્યું ને ચોપડીઓ કાઢી વાંચવા માંડ્યું. અને અંબાલાલે સોરઠ મદદારના સુર લલકારવા માંડ્યા. અંદર ધની વાસણ મંજતી હતી તે સંભળાતું હતું, ને થોડીથોડીવાર કે કારણસર તે બહાર આવી ટડુકો કરી જતી. સુદર્શન વાંચવામાં રોકાયો હતો છતાં આ નાની ખોલીમાં વસતી નિર્ધન ભાવના-શીલતાની અસર તેના અંતરમાં થવા માંડી.

ઘનીએ પથારી કરી, દેસાઈએ ઉઠવા માંડ્યું. ને સુદર્શને વાંચ્યા કર્યું. બાર વાગે એણે ચોપડી બંધ કરી અને પથારી પર લંબાવ્યું. મછરો ગણગણતાં હતાં; કાંદાવાડીની ગંદી હવા ચારે તરફ પ્રસરી હતી; વાંચેલા વિષયના મુદ્દાઓ તેના મગજમાં તરવરતા હતા; અને છતાં આ સ્થિતિમાં સ્વપ્નમાં સિદ્ધ કરવાં સહેલાં લાગવા માંડ્યાં.

તે સવારે ઉઠ્યો. ત્યારે અંબાલાલ બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો.

“હું મજૂરી પર ચડું છું. જમતી વખત આનીશ. ઘનીઅહેન ! સદુભાષને ચહા આપજો” કહી અંબાલાલ ચાલી ગયો.

સુદર્શન ઉઠ્યો. મુંઝાઈની ધીચ વસ્તીવાળી ચાલની સવાર ગદારગામ રહેનાર ને વિચિત્ર લાગ્યા વગર રહેતી નથી. પાણી ભરતી સ્ત્રીઓ; દાંતણુ કરતા પુરુષો; છત્રમાં પડેલા મોડા ઉઠનારાઓ; ધીમેથી દ્રવતા હળમો; નળ આગળનો ધોંધાટ; નીમેથી આવતો પ્રચંડ ધોધ:—નલ બંધ કરે; રસ્તામાં શુભ પાડતા શાકવાળા; આ દરો, આ નાદ, આ ગરબડ સંસ્કૃતિના કલંકરૂપ ચાલ શીવાય બીજો કંઈપણ મળતાં નથી. સુદર્શનને આ અનુભવ ઉત્તેજક લાગ્યો. આ તરવરનો માનવસમૂહ એની નજરે તો ઉજળો ઉત્સાહ, ઉભરાતી શક્તિની મૂર્તિ લાગ્યો.

તેણે દાંતણુ ક્યું ને ઘની ચહા લઈ આની. કેડ પર હાથ રાખી તે સુદર્શન સામે જોઈ રહી. “તમે પાસ થઈ શું કરશો?” તેણે પુછ્યું. “હું દેશસેવા કરવાનો છું.”

“ભાઈ પણ એજ કરવાના છે. તમે જે મળી કામ કરશો તો દેશને જરૂર દહાડો દરો. તમે સ્વદેશી મત લીધું છે? ભાઈએ તો લીધું છે.”

સુદર્શને હિંચું જોયું. આ નાની છોકરી સ્વદેશી મતની વાત કરે. શું નાનકડી છોકરી ! શો તેની ચમકતી આંખોમાં ઉત્સાહ !

“મેં પણ લીધું છે.”

“મેં પણ લીધું છે. હું કાચની બંગડી પહેરતીજ નથી.” કહી તેણે કચકડાની પહેરેલી બંગડી દેખાડી ને તે હસી.

“તમે તો મોટાં દેહલકત છો” સુદર્શનથી કહેવાઈ ગયું.

“ના. ભાઈ દેશલકત થશે ને હું તેની સેવા કરીશ” ઘનીએ કહ્યું.

“અંબાલાલ પરવ્યા નથી ?” સુદર્શને પુછ્યું.

“ભાઈ પણ નથી પરણવાના ને હું પણ નથી પરણવાની.”

“ખરી વાત છે !” આ છોકરીના શબ્દે ઉભાં કરેલાં તરંગોમાં તલ્લીન થએલા સુદર્શને કહ્યું. “જે દેશલકિતને વધું હોય તે બીજને કેમ વરે ?”

“તમે પણ નથી પરવ્યા ?”

“ના.” સુદર્શને કહ્યું.

“ચાલો વાંચો” ઘનીએ કહ્યું; “ભાઈ આવશે તો વદશે.”

સુદર્શન વાંચવા બેઠો પણ ઘનીના બોલો ને હાસ્ય તેના કાનમાં સંભળાયાજ કર્યાં.

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

આપણા કેટલાક મહાજનો



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૪ થી]

પશ્ચિમનો જે સારો નરસો સંગમ થવા બેઠો છે તેમાં આણંદશંકરભાઈ પુરો ફાળો નથી આપતા. જતાં એ એક જરૂરી છેક છે. મુનશી ગુજરાતના જીવનનું ઇંજન હાથ સરેગ હાથે જાય છે તે ગાડી આડી અવળી ન થવા માટે તેની પાછળ રજનદાર ગાડીના રબ્બામાંથી આણંદશંકરભાઈ કોઈ રાર લાલ વાવરો દેખાડે એ આવશ્યક છે. કમનસીમ એટલું છે કે આણંદશંકરભાઈ વસવાટ અને વર્તણૂક ને લીધે, ગુજરાતના જીવનથી પર અને દૂર છે. ‘મારો ગુજરાત’ ‘મારા લોક’ એ લાગણી એમનામાં હોત તો ગુજરાતનું જીવન વધારે વેગવતુ તો નહીં પણ વધારે ગૌરવવતુ થાત; પણ તત્વસાનીઓને મમત્વ નથી હોતું એ ગુજરાતનું કમનસીમ છે.

x . x x

વસવાટ અને વર્તણૂકથી જેમ આણંદશંકરભાઈ લોકહૃદયથી પર છે તેમ એમની શૈલીને લીધે ગુજરાતના લોક એમનાથી દૂર છે: બાકી દિવસમાં ત્રણ વખત ટપાલ વહેંચાય ને કેટલાક દૈનિક છાપાંની દિવસમાં ત્રણ ચાર આટલિઓ નીકળે એ જમાનામાં વારાણસી ગુજરાતથી દૂર નથી. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે આજની પ્રગ્ન ઉતાવળની ચગડોણે ચઢી છે; આજનો સુગ પાવડે પગ રાખી દૂર છે. એવા જમાનામાં “પિતાહા! પ્રણામ કરું છું.” કહી પોતાની પુત્રી પાસે આવે, પછી ત્રણવાર એના મોંને લચક આપી, હાથ બેઠી પૂજ્યભાવથી

ઉભી રહે અને પિતાની આજ્ઞા મળતાં ધીમે ધીમે આગળ બોલવા માટે કે “પધારો જોજનનો સમય થયો છે.” એ ૯-૪૨ ની લોકલ ચુકી જવાની બાંકિ નથી પાલવતું: પાવનના પરાગથી પમરતી નવવધુ રાત્રે ઝંપટી ઉઠે અને બારીમાંથી જણાતા ચંદ્રને જોઈ ખોલે કે “પ્રિયતમ! જુઓને ચંદ્રની કળા કેવી સુંદર ખીલી છે.” તો એ લલિત રસિકને કમને કહેવું પડે છે કે “સુષ્ણ હવે; સવારે વહેલા કામે જવું છે.” તો પછી આણંદશંકરભાઈની જુની વહેલની ગતિએ ચાલતી ચંદ્રી આજના ગુજરાતને કેવી રીતે પરવડે? વિદ્વાનોએ લોકને જ્ઞાન આપવું હોય તો લોકને અનુકુળ થાય એવી રીતે આપવું જોઈએ. જે સમયનો અમલ સ્વીકારતો નથી તેને સમયના ચક્રમાંથી ખસી જવું પડે છે. આજના વિદ્વાનો કહેવાનું ઝડપથી કહેશે નહીં તો તે વધુસાંભળ્યા રહેશે એવી બીક રહે છે. વિદ્વાનો પોતાનાં મન મનાવે છે એટલા પ્રમાણમાં લોક જાનના અભિસ્રાપી હોતા નથી. બે એમ હોત તો એ આપ મેલે જ્ઞાન બોળી લેત. પછી વિદ્વાનોની આવશ્યકતાજ રહેત નહીં.

x . x x

આવું આવું છે: બાકી તો તોફાની બેદરકાર નીરાણીઆઓ પણ આણંદશંકરભાઈ આવતા હોય તો માર્ગ આપે છે: કેટલાક પૂજ્યભાવથી નમે છે. કોઈ હાથ ઉઠા કરે છે: કોઈક આશ્ચર્યથી જુએ છે અને એક હજાર વર્ષનો યોગી આજના બજારમાંથી પસાર થાય તો આપણે જેમ સડોતુક જોઈ રહીએ તેમ કોઈકોઈક “અહો” ભાવથી જોઈ રહે છે.....

(આ રસિક દેખાવિત્રાવલિનો વધુ મજાકે આવતા અંકમાં)



અજ્ઞાતને પત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૭ થી]

પેરીસ, ગુરુવાર.

મને તમારો પત્ર વખતસર મળ્યો. તમારી બધીજ વસ્તુઓ કે ન સમજાય તેવી હોય છે. અને તેજ કારણે તમારું વર્તન બીજા સર્વજનો કરતાં કે જુદાજ પ્રકારનું હોય છે. તમે ગામડે જશો એમ તમે મને જણાવો છો. ધણુંજ સરસ, એનો અર્થ એજ કે ત્યાં લખવા સીવાય બીજું કામ કરવાનું તો તમારે હશેજ નહીં. કારણ કે ત્યાં દહાડો લાંબો લાગશે અને આજસુપણું પત્ર લેખનને માટે ધણું અનુકૂળ છે. પણ તેજ વખતે તમારા વાલીની દેખરેખ અને ઉત્કંઠાને શહેરની હંમેશની રોકાણોનો પ્રતિબંધ ઓછો થશે ને તેથી તમારા પર કોઇનો કાગળ જોશે ત્યારે પુછપરછનો પાર નહીં રહે. સાધારણ રીતે દેશના રહેઠાણમાં કોઇનો કાગળ આવે એજ અગત્યનો બનાવ હોય એવું મનાય. ના, એમ તો નહીં. ત્યાં કદાચ કાગળ લખી ન શકાય પણ અગણિત પત્રો સ્વીકારવા હોય તો તેમ કરતાં વાંધો નહીં નડે.

દિવસે દિવસે હું તમારી યુક્તિઓથી વાકેફ થતો જાઉં છું એટલે હવે તમે કે પણ કરો તેથી મને આશ્ચર્ય નથી લાગતું. પણ તો એ મારા પર દયા રાખવા હું તમને વીનવું છું. કોણ જાણે કેમ કરતાં મને એક ટેવ પડી છે. તમે જે કે કરો તે મારે મન યોગ્યજ લાગે છે. હું આ કહી દઉં છું તેની પ્રતીતિ આપુવા કે આકરી કસોટી મહેરબાની કરીને કાઢશો નહીં.

મારા છેલ્લા કાગળમાં મારા સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં મેં નોંધ્યું તે કરતાં જરા વધારે નીખાલસતા દેખાડી છે. મારો એક મિત્ર જે

ધણે હોંશીયાર અને પાકો મુત્સદ્દી છે તેણે મને ધણીવાર કહ્યું છે કે “કદી પોતાની જાતનું ધસાતું બોલવું નહીં, દુનીઆમાં આપણા બીજા ધણા મિત્રો એવું કરનાર પડ્યા છે.” મને હવે શીકર જાગવા માંડી છે કે મેં મારી જાતને ઉતારી પાડવા જે કે કહ્યું હશે તે તમે અક્ષરસઃ સાચું માનશો. તમે જાણતાં હશો કે નમ્રતા એ મારો મુખ્ય ગુણ છે. મારામાં તેનો અતિરેક છે. મારા પર તેથી તમને અપક્ષપાત તો નહીં થાય ! કોઇ બીજી વખત જ્યારે વધારે સુખદ રીતે પ્રેરાયો હોઇશ ત્યારે કદાચ મારા સ્વભાવ ને ગુણદોષનું યથાર્થ પરિભાષાથી વર્ણન કરીશ. એની તો એક પત્રક લગાય તેટલી લાંબી યાદી થશે. પણ આજ મને ઠીક નથી અને આ અનંત ગુણાકાર કરીને મગજને તરફી આપવાની મારી જરાએ દાનત નથી.

શનિવારે રાત્રે હું ક્યાં હતો અને મધ્ય રાત્રિ સુધી મેં શું કર્યું એની તમે કદાચ અટકળ પણ લાગ્યેજ કરી શકશો. તે દિવસે હું મારા ચાર મિત્રોની સાથે નોત્રદામના મીનારાના છાપરા પર હતો. અમે ત્યાં આરેન્જેડ પીધું ને આઇસ ક્રીમ ખાધો. સુધાનાથ પણ તે દિવસે તો પુર બહારમાં હતો. એક મોહું ધ્રુવડ અમારી આસપાસ એની પાંખો ફફડાવતું. તે સમયે ચંદ્રિકાની જ્યોત્સ્નામાં પેરીસ ખરેખર અતિશય સુંદર લાગતું. અરેબીઅન નાઇટસમાં વર્ણવેલા શહેર જેવું-જેના રહેવાસીઓ નિદ્રામાંજ જાગુ વચ થયા તેને મળતું તે કેક લાગતું. પેરીશીયનો ધણું ખરું તો મધરાતેજ સુએ છે. અમારી ટોળા એક વિચિત્ર મંડળી જેવી હતી. તેમાંના ચાર જણ ચાર જુદા દેશોના રહેવાસી હતા. ને દરેકને પોત પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુએ જુદાં હતાં. કંટાળો વધારે તો એમ આવતો કે ચંદ્રમા અને ધ્રુવડના સંગાથમાં સાંને

રસધેલા દેખાવાની ને જુનાં પુરાણાં-પ્રાકૃત વાક્યો બોલવાની જાણે દુરજ હોય એમ લાગતું ને ધીમેધીમે છેવટે તો અધાએ ગમે તેમ અર્થ-વગરનું લવવાજ માંડ્યું.

કાણુ જાણે શાથી ને ક્યાએ વિચારના સામ્યથી આ અર્ધી રસિક-કાવ્યમય જણાતી સાંજ એક ખીજજ સંધ્યાનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં તો આદલોએ રસ નહોતો. મારા એક યુવક મિત્રે આપેલા નૃત્યના મેળાવડા (બોલ)માં એકવાર હું ગયો હતો. એણે ઓપેરાની બધીએ નૃત્યક્રીઓને ત્યાં આમંત્રી હતી. ધણુંખરું તો આ સ્ત્રીઓ જડ જેવીજ હોય છે. પણ એમનાજ વર્ગના પુરુષો કરતાં નૈતિક ભાવના આ સ્ત્રીઓમાં ચઢીઆતી હોય છે. ખીજ સ્ત્રીઓથી જુદાં પાડે એવો કેં દુર્ગંધ એમનામાં હોય તો તે દરિદ્રતા. આ અસખલ પ્રત્યાપ તમારા જ્ઞાનમાં ખાસ વધારો કરી દેશે. એટલે હવે તો હું આ વાત અહીંજ કરું જો કે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં મારે તેમ કરવું જોઈતું હતું.

જય જયા મારી જાતનું આતું અનાકર્ષક ચિત્ર દોરી મોકલવા માટે શુરસે ચતાં નહીં.

૨

સ્ત્રીઓ સત્ય અને નીખાલસતાના ધરજવા યોગ્ય સહજુણો આગેજ માને છે. એમને મન તો એ દૂર રાખવા જેવા વધારે લાગે છે. ઓપેરાની નૃત્યક્રી જેમાં હાજર હતી એવા નૃત્યના મેળાવડામાં હું ગયો તેથી તમે મને વિલાસી-વર્ષ જેવો ગણો છો. તેથીએ મોટો ગુનહો એ ખીચારીઓને વખાણવામાં હું કરતો હોઉં એમ તમે મને હંપકા દો છો. પણ હું તો ફરીથી કહું છું. એમને ધનઆપો-એમની દરિદ્રતા દૂર કરો ને પછી જુઓ કે એમના સ્વભાવનાં સારાં લક્ષણો દેખાય છે કે નહીં? પણ જુદા જુદા સામાજિક વર્ગો વચ્ચે હંચા વર્ગના લોકોએ ન ઓળંગાય તેવા

અંતરાયો હિભા કર્યા છે. તેથી કાષ એક વર્ગ અંતરાયની ખીજ બાબુએ રહેલા વગ સાથેની સામ્યતા પારખી શકતો નથી. આ ત્રાસદાયક સંગતમાંજ સાંભળેલી એક નૃત્યક્રીની વાત હું કહું તો સાંભળવા જેટલું ધૈર્ય રહેશે? સેન્ટ હોનારના (એક રસ્તાનું નામ) એક ઘરના એક કાતરીઆમાં એક ગરીબ સ્ત્રી રહેતી હતી. મહીને ત્રણ ક્રાંક તે ભાકુ આવતી ને એનું કાતરીયું છોડી કદીએ બહાર નહોતી જતી. તેને એક બાર વરસની છોકરી હતી. સાદી પણ સ્વચ્છ ને નમ્ર દેખાવની આ છોકરી એના વર્તનમાં ઘણીજ ગંભીર હતી. અઠવાડીઆમાં ત્રણ વાર બપોરે તે બહાર જતી અને છેક મધ્યરાત્રે તે પાછી આવતી. બધાં જાણતાં કે તે ઓપેરામાં ગાનારી છોકરી તરીકે કામ કરે છે. એક દવાડો રખવાળની ઓરડીમાં જઈને એણે મીથુબત્તીનો દુકડો માગ્યો ને તે લખને તે ગઈ. ફરી એ નીચે ન આવી એટલે રખવાળની બેરીને કૈંક અન્યથા થઈ. અને તે તપાસ કરવા ઉપર ચઢી. જુએ છે તો એક ગાલા જેવા તકીઆ પર પેલી સ્ત્રી મરેલી પડી હતી. અને પેલી નાની છોકરી એક મોટી પેટીમાંથી ઢગલાબંધ કાગળો કાઢી વગર વાગે બાળા નાખતી હતી. એણે કહ્યું: “મારી મા કાલે રાત્રે મરી ગઈ અને મને એના કાગળો વગર વાંચે નાસ દરવાનું સોંપતી ગઈ છે.” આ ખીચારી છોકરીને એની માનું ખરું નામ ખખર નહોતું. આખી દુનીઆમાં તે તદ્દન એકલી યઈને રહી. પાસે પૈસો નહીં, સાધન નહીં. માત્ર નાટકશાળામાં તોફારી કરવાની ને ગીધ કે વાંદરા કે સેતાન જેનો પાઠ આપે તે કરી પેટ ભરવાનું.

એની માની મરતી વખતની છેલ્લી શીખા-મણુ એજ હતી કે હડાપણુ રાખવું ને નાટક-શાળાનો ધધો ચાલુ રાખવો. આ છોકરીમાં વિનેક-દૂરદર્શીપણું છે. હોડા ધર્મભાવ છે અને

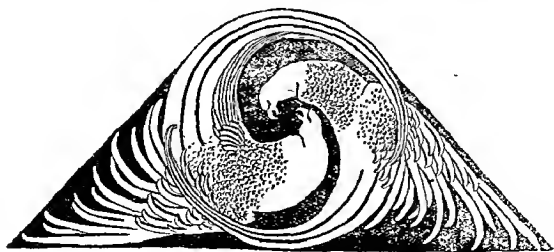
અનિચ્છાએજ પોતાની વાત કહે છે. કહો જોઈ તમે કે જે સુભાગ્ય અને નિષ્કલંક પરિસ્થિતિની મોજ માણી શકે છે અને આખી સંસ્કૃતિના સારરૂપ સરેકારી સ્વભાવ દાખવી શકે છે તેના કરતાં આ નાની જાળા જે જાતનું જીવન ગુમરે છે તે વધારે પ્રસંશા પાત્ર નથી? હું તમને સત્ય વાત કહી દઉં? આવાં અકુસીન જનોનો સંસર્ગ કોઈ કોઈવાર હું સહન કરી શકું છું. કારણકે દરેક પ્રકારની વિવિધ માનવતાને ઓળખવાની મારાનાં કે ન સંતોષાય એવી જિજ્ઞાસા ભરી છે. પુરુષોમાં હલકા માણસોની મોખ્ખત મારાથી જરાએ ન ખમાય. એમનામાં મને કે ધણુંજ નિંદા હોય એવું દેખાયછે-તેમાંએ આપણા દેશીજનોમાં તો ખાસ; રૂપેનમાં તોહું થોડાવાળા ને.....સાથે ધણીવાર દોસ્તી બાંધતો. ધણીવાર મેં એવા ભોંકાની સાથે એસીને ખાધું છે કે એક અંગ્રેજ તો પોતાનું માન ખોવાની બીકે જેના સામે જોવાનીએ દરકાર ના કરે. ને ચુનેહગારો સાથે એકજ પાત્રમાંથી મેં પાણી પીધું છે. એટલું ખરું કે ત્યાં બીજું પાત્ર હતું નહીં અને ત્યાં લાગે તેને છીપાવ્યા વિના ચાલે નહીં. પણ આ ઉપરથી એમ ન

ધારતાં કે મને આવા હીન જનો માટે પક્ષપાત છે. મને મારાથી જુદી હોય એવી બીજાની રીતભાત, નવા ચહેરા, બીજાની ભાષાઓ એવું એવું જાણવાનો શોખ છે. એજ વિચારથી આ બધું પ્રેરાયું હોય છે. અને માણસ સામાજિક અંધનોનો નાશ કરે તેનો અર્થ મારી માન્યતા પ્રમાણે એ કે ફોર્ગવર્ગનાસેંટ જરમેઇનના દીવાનખાના કરતાં બીજે સ્થળે પણ સારી રીતભાત જડી શકે છે. અરેબીક ભાષાની માફક તમને તો આ બધું ન સમજાય તેવુંજ છે. પણ હું શું કામ કહું છું તેજ મને સમજાય નથી પડતી.

x x x

એના મૃત્યુના બે કલાક પહેલાં લખાએલો પત્ર પ્રિય મિત્ર !

હું ઘણાજ માંદો છું, એટલો માંદો કે લખવું તે પણ ઘણું અધરું થઇ પડ્યું છે. પણ હવે સહેજ સુધારા પર છે. વિગતવાર લખવાને, આશા રાખું છું કે થોડા વખતમાં શક્તિમાન થઇશ. 'મેડેમ સેવીનના પત્રો' અને 'શેક્સ્પીઅર' માટે પેરીસમાં મારે ઘેર લેવા મોકલજો. હું તમારી પાસે એ બંને પુસ્તકો લાવત પણ મારે આવતા રહેવું પડ્યું. જયજય! હું તમને ભેટું છું.



નવું સાહિત્ય

૧૯૨૨-૨૩

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૨ થી)

અને 'સ્ત્રી વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર' અને આ યુગના પ્રધાન લક્ષણ નારીવાદ (ફેમીનીઝમ) ના પ્રતીકરૂપ છે. કર્તાનો નારીવાદ તો અલખત એમના ધણાખરા લેખોમાં ખોલી ઉઠે છે- 'પાર્વતી' 'દ્રૌપદી' ને 'પદ્મિની' એ પુરાતન આર્ય ભાવનાઓને નવી નજરે આલેખતી કૃતિઓમાં પણ તેની સખળ છાયા છે. પણ ઉપલા બે નિબંધો તો ભાવિ યુગરાતણા બ્યારે એક મહાન મહિલા પરિપદમાં ગોઠવાઈને પોતાના વિધિપુરઃ સરના 'ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ' નો મુસદ્દો ધડવા બેસશે ત્યારે તેમને ધણા અગત્યના સિદ્ધાંતો અને સૂત્રો પુરા પાડે તેવા છે. સ્મૃતિ-ઓજ પામી શકે તેવું એ માન એ નિબંધોને મળવાનો વધારે સંભવ એટલા માટે રહે છે કે તેમાં ઉગ્રતા ને આક્રમણની વૃત્તિ તો છે પણ દક્ષતા ને દાક્ષિણ્ય પણ છે. (જેમકે, પૃ. ૩૯૭ માંનો છુટા છડાનો વિચારપૂર્વક ચએલો વિરોધ.) આ છેલ્લા બે ગુણો નારીવાદના બીજા ધીમાયત્તીઓ પણ જેમ વધુ કેળવશે તેમ તેમ એમના લક્ષ્યની જે થોડી ઘણી પણ સિદ્ધિ થવાની હશે તે વહેલી થશે એમાં સંદેહ નથી.

૫

જેવું લેખકનું જીવનદર્શન તેવી તેની શૈલી. જો તેની શૈલીસૂચી અઘૈરિક અમૂર્ત ભાવનાઓને સેવનારી હોય તો શૈલી તેજસ્વી પણ નિરાશર બને; જો એ શૈલીસૂચી એકલવાળા પાંડિત્યરણુ લખવામાં મોજ માણનારી હોય તો શૈલીમાં અમોઘ ચોકસાઈની સાથે સાથે આકાર-હીનતા ને શુષ્કતા બને પ્રગટે; જો શૈલીસૂચી નર્પા એહિક જીવનમાં લોટનારી હોય તો જીવલેણુ ટિક્કના અને અસ્તબ્ધ આડંબર શૈલીમાં આવે;

અને જો એ ભાવના અને વારતવિકતાનો દુષ્ટ સમન્વય કૃતોદ્ધમદીર્ઘ સાધતી હોય તો શૈલી પણ તેજસ્વી ને રસાળ હોય, ચિત્રાત્મક હોય- આડંબરી બન્યા વિના ઉચિત શણગારને સહજ સંદર્ભથી દીપતી કાષ્ઠ ચમત્કારી દેવમૂર્તિ સમી હોય. આ ચારે શૈલીપ્રકારના આપણા અધિષ્ઠાતા-ઓ 'અનુક્રમે' નાનાલાલ કવિ, પૂર્વકાલીન નરસિંહરાવ, નારાયણ વિ. દકકુર અને લીલાબહેન છે.

"પોતાની આંખે જોનાર અને પોતાની ભાષામાં દહેનાર કવિઓ આપણે ત્યાં ક્યારે પાકશે?" છટલીના પત્રમાં પુછાએલા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કંઈનાં ચારસો ઓગણત્રીસ ઓગણત્રીસ પાનાં આપી રહ્યાં છે કે "અધીર પ્રકાર! એ પાકેના પહેલો ફાલ ઉગાડનાર અહીંયાં છે, અહીંયાં છે." અને આવો ઉત્તર સ્વાભાવિક છે, કેમકે, લેખોમાં બીજી કેટલીક મર્યાદાઓ નવરા શોધનારને માંપડે તેમ છે. પણ કૃતિએ જીવન પર મારેલી દૃષ્ટિમાં એમની પોતાની આંખ વપરાઈ નથી, અથવા તો એમની શબ્દ સૃષ્ટિ સ્વરચિત નથી, વ્યક્તિપ્રભાવવાળી નથી, એવું તો કાષ્ઠથી કહેવાશે નહીં. એ દૃષ્ટિ નિર્મલ છે, અરદ છે અને મર્મગામી છે તેથી જ એની રચેલી સૃષ્ટિમાં ચિંતન્ય, તાજગી ને નવીનતા છે; 'સાહિત્યકારની પ્રેરકતા' પણ છે-મીસીસ એસ્કવીથની જેમ 'કેટલેક' નહીં પણ ઘણે અંશે. અને એ પ્રેરકતા વડે જ, અવલોકનની શરઆતમાં જેનાં ઉદ્દેશ્ય કુર્યો છે તે અનેક તત્ત્વના અંશે લખાણમાં ઠેરઠેર પ્રગટે છે. એ તત્ત્વને હૃદયમાં નિરંતર ધારનાર કલાકારનો આત્મા જીવો અને પદાર્થોમાં પરસ્પરનાં એવાં સામ્ય દેખે છે જેવાં પ્રાકૃત પામર મનુષ્યોને કદી દેખાતાં નથી. આથી, કલાકાર સરખા-મણીઓમાં અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી ચિત્ર રચનામાં

રાયે છે—રંગને રેખાનાં નહીં; મનના ભાવોનાં અને શબ્દોનાં પણ ચિત્રોની રચનામાં. સાહિત્યકારના રસાત્માની આવી વૃત્તિમાંથીજ તેની કૃત્તિમાં ઉપમારૂપકાદિ અલંકારો, અણુધાર્યા અસરકારક દૃષ્ટાંતો અને અવનવી કલ્પનાઓ અવતરે છે. અને સૌ. લીલા બહેનની એકેએક કૃતિ ઓછા વધુ પ્રમાણમાં આ વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેથીજ એમની શૈલીમાં સાહિત્યકારની પ્રેરકતા છે એમ આપણે યથાર્થતાથી કહી શકીએ.

એ પ્રેરકતાના દાખલાઓની સંગોપાંગ સચ્ચિ અહીં રજુ કરવા વિચાર નથી. મૂલ ગ્રંથ વાંચવાથીજ તેનો અરાબર અારવાદ લઈ શકાય અને જેઓ તુટક ફકરામાંથી મળતા આ સ્વાદના શોખીન હશે તેમને, જરા ગહીને બીજા હેતુ માટે ટાંકીય તે ગણના નમુના થોડા સતોપ આપશે. પણ કર્તાના અલંકારોની એક મોટી વિશેષતા તેા અહીંજ નોંધાવી યોગ્ય લાગે છે. એમની શૈલીને જરા અભ્યાસની નજરે જોઈએ એટલે તુરત જણાઈ આવે છે કે ધણીખરાં ઉપમયો અને દૃષ્ટાંતો કુદરતના કે સામાન્ય વહુવારના પ્રદેશોમાંથી લેવાયાં છે—પ્રાણી સજ્જિ કે માનવભાવોના પ્રદેશોમાંથી નહીં. આનાં ઉદાહરણ લાગે—ધોધ, તારક, શિખર, માગર, પર્વતરાજ, રોપ, પુષ્પ, અગ્નિ, ચંદ્ર, પથ્થર, પ્રલય, મેઘ; અથવા વેદી, ખરપર, સીતાર, બીન, મોરલી, પુતળ, સીસું, કાંટા, અંકોડો, કોડલો, રત્નો, રણુ—આવી અણવ વસ્તુઓનો ઉપયોગ બહુ છુટથી થયેલો જોઈએ છીએ, સારે પુસ્તકના એના એજ ભાગોમાં પતંગ, બાળક, સિંહણ, યોગી કે અભિમુનિ—એટલાંજ જીવન્ત : પ્રાણીઓ અલંકાર દૃષ્ટિએ વપરાયાં છે. એ બીચારાંની આવડી કરકસર કરવાનું. શું કારણ હશે? સાહિત્યકારે તેા નિજીવ તેમ સજીવ અને સૃષ્ટિના અવલોકન

ને મનનથી આત્માને સમૃદ્ધ થવા દેવો ઘટે. કદાચ એમ બન્યું હોય કે “સૃષ્ટિની ભવ્યતામાં દિવ્ય “અને દેવતા કલ્પનારા” (૧) (પૃ ૩૨૬) કર્તાના આર્થ હૃદયને જડ અદિભ્ય ને, મક્ષિત માનવો ને જીવજંતુઓ કરતાં ભવ્ય કુદરતનું ખ્યાન ધરવા તરફ વધારે પક્ષપાત રહેતો હોય.

મનુષ્યો ભણી હમેશાંજ કશાક વક્ષાવ (“સીત્તીસીતમ”) થી અને કોષવાર તેા મોંત્રણુ-હાંકયા તિરસ્કારથી જોવાની એવી ટેવ લીલા-બહેનના કટાક્ષમાં પણ વારંવાર દેખા દે છે. એ કટાક્ષ પ્રસંગ પ્રમાણે જીવજંતુ ૨૫ ધરે છે; કોષ વાર તેમાં સમભાવસુક્તા તોફાન, તેા કોષવાર પ્રજ્વળી નાખતો કોષ ને તુલ્યકાર હોય છે. થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ—

(૧) પુરતકો એમના [૧]. આન દશકેરના] પ્રિય મિત્રો છે—જતમલાલભાઈ અને નરસિંહરાવભાઈ તેા ખરાજ. (પૃ. ૨૧.)

(૨) જો કે રાજોમાં એ હમેશાં પતિનું અર્ધાંત્ર કહેવાય છે એટલી સચયતા માટે સ્ત્રીમંત્રિએ રાજા-કારોને જરૂર આભાર માનવો જોઈએ. (પૃ ૪૦૨.)

(૩) પવિત્રતા એટલે સમાજરૂપી મદારીની હુગહુગી પર વ્યક્તિ-વાંદરનો નાચ એવો શાસ્ત્રાર્થ હશે? (પ. ૧૧૮)

(૪) પરમેશ્વરને પણ પુરુષ કહ્યો. અને તેથીજ એ આટલો પુરુષો તરફ પક્ષપાતી હશે? એવા પુરુષ-ધિરની માર્થના કંઈ શું વગે? એએ મજ્જિને છેતરીને છુટા થવાની માયાકટમાં પડ્યો છે. ને કે મજ્જિથીજ એને બાળખાચ છે ને પમાય છે. એવા ધિરતા વારસો આ પુરુષો. એ પણ બીજા કાની નાલ કરે? (પૃ ૧૦૬.)

આ સીવાય ‘વિનોદાત્મક લેખો’માંના—જેમાંના પહેલા બે સાહિત્ય લેખે નબળા નેજરા છાપાંશાષ્ટ બની ગયા છે—ઝોથી સારા ‘કું’ મોડો કેમ જ-ગ્યો’ માં પણ કટાક્ષની કલા સરસ ખીલી છે, અને એ કાને અનુલક્ષીને

લખાયો છે તે હકીકત જાણનાર તો તેની મળ વધારેમાં વધારે માણી શકશે.

૬

હવે આ શૈલીમાંનાં (અને આખું અવલોકન પણ) સમેટી લઈએ. તેમ કરતાં, સા. બહેન લીલાવતીના લાક્ષણિક ગદ્યની દ્વિવિધ પ્રસાદી વાચકને ધરવાનુંજ સૌથી ઉચિત લાગે છે. એ-ગદ્યને દ્વિવિધ કહેવાનું ખાસ કારણ છે. એમાંના પહેલો પ્રકાર અગ્રેજીમાં જોને 'પર્ફલ પેચીઝ' કહે છે પ્રધાનતઃ 'અલકદાર રંગ' પ્રધાન ગદ્યનો છે, અને બીજો, વાગ્ય જોમાં સંપૂર્ણ છે એવા સમતોલ અર્થવાહી ને વિમલ ગદ્યનો છે. પહેલા પ્રકારના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના તરીકે 'જોન' અને 'શેલી' વાળા લગભગ આખા લેખોનેજ સુચવી શકાય. પણ બીજો સ્થળેએ એનું લખાણ ધણીવાર નજરે ચડે છે:

(૧) નવસંસ્કૃતિની ઘટનામાં સ્ત્રીઓ ક્યાં?

આંખ આગળ ટ્રાપદો સમી પ્રતાપી આર્થિકલની અધિષ્ઠાત્રીઓની હાર હેઠળી યતી દેખાય છે. તુરજહાં સમી સમ્રાજીઓનાં અનેક ફરે દશન યાય છે. સીતારામ સમાં અખંડ અને અદ્વિતીય પ્રેમી જોડલાંઓ અવતરતાં લાગે છે. રામાયણનાં સીતારામ કરતાંએ તેમને સહચાર વિવિધ સ્વરૂપે દેખા છે. મી. અને મીસીસ બ્રાહ્મર્ણગ સમેા સાહિત્યમાં સહચાર, મી. અને મીસીસ પૌંદ રીશાર સમેા થેાગમાં એકતાર, મી. અને મીસીસ એરકવીય સમાં જહેર જવનનાં રસીઆં, અને મી. અને મીસીસ સીડર્ના વેળ જેવાં મહુર. પ્રવૃત્તિનાં ઉપાસકોના અવતારો ગુજરાતની નવસંસ્કૃતિને જન્માવશે. અને પેાલશે; ત્યારે સરસ્વતી દેવી સદેહે અવતાર લેશે, લક્ષ્મીદેવીના વાસ સદૈવ યશે; ત્યારે જોન સમી વીર બાલાઓ પાકશે, સાવિત્રી સમી મૃત્યુનેએ ડરાવે એવા તેજસ્વી પત્નીઓ યશે; ત્યારે પ્રેમ, સંસ્કૃતિ અને જવનનો ઉલ્ક સાધતી નારીઓ અને એમને અલુકક નરો પાંકશે; ત્યારે સ્ત્રી પૃથ્વીના અંતરની એકતા સધારશે અને ત્યારે

ગુજરાતમાં નવયુગ અને નવસંસ્કૃતિની સ્થાપના યશે. (પૃ. ૪૦૩-૪૦૪.)

૨. એ અપૂર્વ સુંદરી (પદ્મિની) ની છબી દોરતાં આજ પણ આપણે કંપનને યકવીએ છીએ. એની મોહકતાના વિચારે આજે પણ આપણે કંપનને યકવીએ છીએ; એની મોહકતાના વિચારે આજે પણ આપણે પ્રમત બનીએ છીએ. હવેરો ચોદાઓને મૃત્યુની લહે જગાડનાર એ મનોરમ સ્વરૂપવાળી જોગમાયા હજી આપણને વિસ્મિત કરે છે.

તે કેરી હશે? બળવાન શંકરની ચંદ્રકલા સમી તે નમણી તેઓ અપ્રાપ્ય હશે કે બાલક્ય સમી કમળી પણ તેજસ્વી હશે? પુષ્પના પરાગ સમી તે મૃદુ અને મત કરે તેવી હશે કે વનસ્પતિ સમી માફક અને ઉતોજિત કરે તેવી હશે? વીણા સમા તેના સ્વર આત્મામાં હતરી કે દિવ્ય આદેશ જગાડે તેવા હશે કે રણવાદો સમા તેના સુર જંગલમાં અંધલાવવાનું જોમ જોમે એવા હશે? સૌંદર્ય અને સંયોગથી માત્ર અમર યક્ષીએ એ અબલા હશે કે પીરોનાં દેયાં જીવનનાર એ કેઈ શક્તિ હશે? (પૃ. ૧૭-૧૮.)

અંતમાં, અતિ લંબાણના લયે બીજાં ગદ્ય પ્રકારનો એકથી વધુ ફકરો ટાંકી શકશે નહીં (જેમને એવું ગદ્ય વધુ પ્રમાણમાં ચાખવાની પિપાસા હોય તેઓ પૃથ્વી ૩૩૧, ૨૯૬, ૪૨૭ અને ૪૨૫ પર તે છીપાવી શકશે.)

જ્યામાં એક પ્રકારની અપાર્થિવતા છે. એને લીધે એ સખી યઈ શકે એવા વિચાર કરવામાં એ ધૃષ્ટતા લાગે છે. એને તો દેવી તરીકે પુજા સકાય. એ માનુષી છે એમ તો જ્યારે એ જુદાં હોડલાં તરણે છે ત્યારેજ લાગે છે. માનવદેહની રવામાલિક ગંગા કરતાં આકાશની સ્વર્ગ ગંગા જેવાં એના થેાગ સુસંતોજ અર્ચાવધારે લાગે છે. એનાં કંપનમાં અધુર ઉર્જુયન છે પણ જીંદગીની અનિવાર્ય જરૂરી આતોણું લાં લેખું નથી. સ્વર્ગગંગાનાં મંદિરો લીસોટા કરતાં ગંગા ગેયાના અધુર મસાદા તપાને છીંછાંવવાને વધારે સમર્થ નીવડે છે. સ્વર્ગગંગાને

નીરખી રહ્યા પછી સ્નાન કરી શુદ્ધ અને સાંત સત્ય અજ્ઞાન ન રહી શકે એ સ્વીકારવા સર્વ કોઈ થવાને જગતની ગંગા તરફજ માનવદેહધને વળવું તરફર છે. એમના ઉત્તમ આત્માને કદાચ સૌંદર્ય પડે છે. રા. કવિ જેવી પ્રભાવશાળી બુદ્ધિ-આ આગળ સત્ય ઝાંખું લાગ્યું હશે. (પૃ. ૩૮૨)."

૨. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખોની' ભાષામાં થોડી અશુદ્ધિ. ઉતાવળી એ પરવાઈ, ને કદીક હણી રસદષ્ટિ તેમજ ખોટા શબ્દ પ્રયોગ, ખોડીલી વાક્યરચનાઓ અને કોઈ કોઈ મહાપ્રભાવ છાપ બુલેટીક પ્રમાણમાં છે. એ દોષો એકંદરે ભેદાં, સ્ત્રીના સમગ્ર સાહર્યને ધ્યાનમાં લેતાં, એવડા મોટા નથી કે અવગણના દેહમાંજ તેમને સવિસ્તાર ચર્ચવા પડે. પણ એ સર્વ પદ્ધતિપણના માનને લાયક તો છેજ, અને અહીં તેમનું સૂચન કરીએ છીએ તે લેખિકાને બવિષ્ય માટે પાઠ ભણાવવાની વૃત્તિથી નહીં, (કયા કમનસીબ નરની મગદુર છે કે નારીવાદનાં આ અર્થે હીમાચલીને કોઈ પણ તરફના પાઠ ભણાવવા કમર કરી રહી?)—પણ, એ દોષોને આતાં શિષ્ટ ગ્રંથકર્તાની કૃતિમાં ભેદને યાચનાર કે શીખાઈ લખનાર તેમને ગુણો માની બેસે નહીં, એજ કારણથી, એ દોષોમાંના મુખ્ય આ ભાવના છે:—

(૧) પૃ. ૧૯: ત્રિવક્ષણ અને વિનોદીએ છે; 'આવીએ એમના હાથમાં છે; 'નેતાએ પ્રયા; 'પ્રિય નએ લાગે; આમ 'એ' અવ્યયનો એકજ પાનામાં ઉપરા ઉપર પ્રયોગ થાય એ સૂક્ષ્મ રસરુચિને તરત જુએ તેવું છે. એજ કૃતિથી ધણાંખરાં રેખાચિત્રો દુષિત છે

(૨) પૃ. ૨૫: 'પ્રતિકુળ સંભેગમાં એમની પતિભક્તિ અળી નથી એમનાં વિનય અને ગૌરવમાં એમણે અર્થો હીરસો કહીએ માણ્યો નથી.' અહીં સાતમે શબ્દ 'એમનાં' ને બદલે 'પતિનાં' મુક્યું હોત તો યૌચિત્ય ને સ્પષ્ટતા બને વધુ જળવાત.

(૩) પૃ. ૩૭, ૬૭, ૮૬: 'વિશિષ્ટ' આ શબ્દ અને તેથી પણ વધુ તો 'જરૂરીઆત' (પૃ. ૩૩૩, ૩૮૨, ૩૯૬, ૪૧૪, ૪૨૧) બેઠને કાઢી બહેલા માણસોએ પ્રચલિત કરી દીધા છે, પણ ખરાં ૨૫ 'વિશિષ્ટ' અને 'જરૂરત' છે.

(૪) પૃ. ૩૮: 'એ સર્વમાં સ્નેહ તો એકજ પ્રકારનું.' આ ભુલ અજણ તેટલીજ રમુજ છે, કેમકે નામ 'સ્નેહ'ને ઠેકાણે વિરોધાત્મક 'સ્નેહ' લખાયું છે.

(૫) પૃ. ૪૩: 'પરિણામે નથી એનું મૂલ સ્વરૂપ રહ્યું કે નવું સ્વરૂપ બન્યું' બીજી વાર પણ 'નથી' ભેદબે. આમ તો બારદર્યાન દીઠું બને છે.

(૬) પૃ. ૨૫૪: 'એટલું બધું નવું, નવી રીતે ને નવાઇથી હેવાઈ ગયું' હતું.' આમાં નવાઈ ત્રીજી પુનરુક્તિ નક મી ને અર્થ વિનાની છે

(૭) પૃ. ૩૭૭: 'સ્ત્રીઓની નિરાધારી ભેટલી પ્રેરણા અર્થે છે તેટલી બીજા કરાયા નથી મળતા.' આ પણ દીઠા બારદર્યાનનો દાખલો. બેને ઠેકાણે ક્રિયાપદ કાં તો 'અપણું' ને કાં તો 'લખણું'ના પ્રયોગ કરીને બાળીની રચના તે પ્રમાણે ગોઠવવી ભેદબે.

(૮) . ૩૮૩: 'પરંતુ પ્રતાપી, નિષ્કલ અને ગૌરવભરી ભૂમિએ અનુભવે એવી છતાં સ્વરસ એમની નાવિકાઓનાં લગભગ ખાસ લક્ષણ થઈ ગયાં હોય એવા લાગે છે; આ પૂર્વર્ધ ને હતારાઈ સાથે કયો કેટલો સંબંધ છે? આખા ગ્રંથના આ કિત્તપ્તનમ, અત્યંત અસ્પષ્ટ વાક્યનું સંતોષકારક પૃથકરણ તો કદાચ નરસિંહરાવભાઈ પણ ન કરી શકે

(૯) પૃ. ૩૮૪: 'સામ્રાજી' આ ખોટું ૨૫ છે, પણ ખરાયી કર્તા અનુભૂ તો નથી કેમકે પૃ. ૪૦૩ પર-સામ્રાજી વંચાય-છે.

(૧૦) પૃ. ૪૧૫: 'માતૃમૂલ'-'પિતૃમૂલ' એ એ સંખ્યાથી અર્થ તો સમજાય છે, પણ- વ્યાકરણ પ્રમાણે બાપા લખવી હોય તો બને-સ્વર્ણે, 'મૂલ' લખવું ભેદબે

(૨)

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળ.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ (અમદાવાદ ૧૯૨૪)-પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી સહમંત્રી: રા. હીરાલાલ ત્રિશુવન-દાસ પારેખ-અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાતી પત્રકારોના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં આ પરિષદ અને તેના આ વેળાસર પ્રસિદ્ધ થએલા અહેવાલો સંગીન રીતે દિશાસૂચન કર્યું છે. પત્રકારિત્વને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર મુકવા આ પ્રથમ સત્રે ઉદ્યોગપૂર્વક અને એકાગ્રતાથી જે સામગ્રી રજુ કરી હતી તેનો સમગ્ર અને ખરો ખ્યાલ આ અહેવાલ ગમે તેને આપી શકશે. આપણા સાહિત્યના આ વિભાગને ખીલવવા ગુજરાતની વિવિધ અને વૃદ્ધિભર્યા ક્ષેત્રોએ આથી જે પ્રેરક અને સુંદર આરંભ કર્યો છે તેમાં હવે પછીથી વિશેષ સંગીનતા અને સાતત્યની અમે આશા રાખીશું. અસ્તવ્યસ્ત દશામાં વીખરાએલાં આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસનાં સાધનોની કેટલીક વાનગીઓ આ અહેવાલમાં દેખા દે છે.

તમને એ નહીં સમગ્ર-અનુવાદક: રા.

મનુભાઈ કલ્યાણી દેશાઈ, પ્રકાશક: યુગધર્મ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠકોને રૂ. ૦-૧-૦, છુટક રૂ. ૦-૧૦-૦.

હીઓ ટોલ્સ્ટોયના રુસ ભાષાના અંગ્રેજી રૂપાંતરનું સરલ ગુજરાતીરૂપાંતર કરી ગુજરાતનાં બાળકોને જે રસભરી ભેટ રા. મનુભાઈ દેશાઈએ આપી છે તેથી એ બાળકો જરૂર એમને આભાર માનશે. ૨૫. ભોર્ગીદ્રાવ દીવેટીઆ, મહાત્મા ગાંધીજી રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ રા. વળામે, અને રા. મનુભાઈ દેશાઈ વગેરેએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સાધુ લેખકની પ્રસાદી ઉતારી આપણા સાહિત્યની તેમ વિચારોની ઇષ્ટ સેવા કરી છે. યુગધર્મ ગ્રંથમાળા આખોએ ટોલ્સ્ટોય ગુજરાતીમાં ટોલ્સ્ટોયપ્રિય ગુજરાતી લેખકો પાસે ઉતારાવવાની યોજના કરી શકે તો એણે ઉચિત યુગધર્મ આચર્યો કહેવાશે.

અનુવાદક મનુભાઈનો અનુવાદ સફળ થઈ શક્યો છે. એમની સાહિત્ય રસિકતા આ અનુવાદમાં ન્યાં ત્યાં મૂર્તરૂપે તરી આવે છે. બાળ ગુજ-

(૧૧) પૃ. ૯૮: આ પૃષ્ઠ પર ઉપર આખો ફરો લંકાએ છે. તેમાં 'માત્ર' ખોટી જગ્યાએ છે. એ વાક્યાર્થ આવે તોજ તેમાંથી ખરાબર અર્થ હો.

(૧૨) પૃ. ૪૨૫: 'સરભવતુ' રા. સુનરી ને સૌ-હીલાવતી બહેને આ રાજ કઈ બાધામાંથી આપશે હશે? સંસ્કૃત તો નથી લાગતો. તેના મૂળ પરથી 'સાન્નુ' એમ ગુજરાતીમાં તો પાય.

(૧૩) પૃ. ૪૦ પરનું અર્થહીન 'I am not'; પૃ. ૭૬નું 'સંસ્કૃતિકતા'; પૃ. ૭૮૫ નાં 'સ્વદેવી' અને નેત્ર-એ જળની છાપ બુલોનાં ભંચકર દર્શાવે છે. એવી અતિ ખોટી ભૂલો પુરાતું પણ શુદ્ધિપત્રક રચનાની જરૂર સંસદ ગ્રંથાવલિના ચાલકોને ન જણાઈ એ કેટલું આશ્ચર્યજનક!

(૧૪) પૃ. ૨૮૮ ને ૩૩૫ પર જલોર ઔચિત્યભંગ છે. સુંદર સૃષ્ટિ વર્ણન પછી તરત ધરીમાળના મધિમ-ભરેલ કાશમાં 'એ ને' હડાતિ-તત્ત્વચિંતન પછી તરત વેનીસના કાચકામ ને લેસનાં વખાણ છે. વીલાસતના સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં જેને 'બેધોષ' કહે છે તેના આ સરસ નમુનાઓ છે.

ભળતો લાગે છે. હું તો કંઈ નથી જતી.
અહીંજ છુપાઈને જોઉં. એ શું કરે છે તે સત્વર
જણાઈ આવશે.

નાયિકા

(ચારે બાજુ નજર નાખી હાથમાં પાશ
લઈ, અશ્રુ સારતાં) હે ભગવતિ ગારિ! આ
આ ભવમાં તો તારી મહેર ન મળી. પરંતુ
આવતા ભવમાં તો કૃપા કરી આવી દુઃખી ન
કરીશ (ગળે ફાંસો ખાય છે.)

ચેટી

[જોખને ગભરાટમાં] બચાવો ! કાંઈ છે
કે ! બચાવો ! બચાવો ! બચાવો ! આ રાગકન્યા
મળે ફાંસો ખાય છે.

નાયક

[શુભવાતાં દોડી આવી] ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?

ચેટી

આ અશોકના ઝાડ પાછળ.

નાયક

[વીસોફનાં હર્ષથી] આ તો મારીજ
પ્રિયતમા !

[નાયિકાને હાથ ઝાલી પાસ પુચ્છી લે છે]
નહીં નવીં મિત્રા ! શે એ સાદસી કાર્ય આ તો
કર દૂર કે તારા પદ્મવેળી સહારો,
કુલ પલ્લવીણવને હથ ના સકિતવળો,
ક્યમ મરી પછી આજે પાસ તે એ સ્વનાનો ?

નાયિકા

[શુભવાદને] અરે ! આ કાણુ વળી ?

[બરાબર નીદાળનાંજ હાથ રોપથી તરંગોડી

પામે છે] અરે ! છોડી દો ! છોડી દો ! મારા

બાપને મને અટકાવનાર તમે કાણુ વળી ?

તમારો પુત્ર તમારી યાચના કરવી રહી ?

નાયક

[કાંઈક કહે પાસ શું નાખવો થયે ?

તમારો રોગ હાથમાં કેમ છુટ્યો ?

વિદૂષક

[ચેટી પાસે જઈ] કહેશો બાપ ! આમ
આપઘાત કરવાનું કેં કારણ ?

ચેટી

કારણ ? કહું ? તમારા આ પ્રિયમિત્ર !

નાયક

શું હું ? એના આપઘાતનું કારણ હું !
નથી સમજાતું.

વિદૂષક

પણ બાપ ! એ બને જ કેમ ?

ચેટી

[પોતાની વાત જણાવતાં] આ તમારા
મિત્રે પેલી શિક્ષા પર પોતાની કાંઈ પ્રાણવલ્લભા
મીતરી હતી ખરેખરે ! એના પદ્મપાત્રી થઈ,
મિત્રાવમુજ્જએ જ્યારે માથું ક્યું ત્યારે તેમનો
અનાદર કર્યો. બસ ! એજ નિરાશા. એજ
આનું કારણ.

નાયક

[હર્ષથી મનમાં] શું આંજ મિત્રાવસુતી
કન્યકા મહાવળી ! અરેખર ! રત્નાકર વિના
ચંદ્રનેખા ઉદ્ભવેજ ક્યાંથી ? અફસોસ ! જરા
જુલ આધી.

વિદૂષક

એમ હોય તો માન મિત્ર ખીનગુનેહગાર છે.
એમણે તો આમનીજ આદૃતિ દોરી હતી. છતાંએ
માન વચનમાં વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો જાતે
જઈ જોઈ બચાવો.

[નાયિકા હરખે બારી, સરમતી, નાયકને જોઈ
હાથ ખેંચે છે.]

નાયક

[મુઠ્ઠા હસી] નથી મુકનાનો એને. શિક્ષાપટે
મીતરેલી મારી હૃદયવલ્લભા જુઓ, પછીજ.

[સર્વ ચંદનલત્તાઓમાં પ્રવેશ કરે છે]

પ્રો. હીરાભાઈ

૧૯૩૬-૩૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૦ થી]

પણ હીરાભાઈને એ કહેવાની જરૂરજ જણાતી નહોતી. તેમણે તરત વાંકા વળીને, પગ કાઢવા ઢાંકણું ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો. ખીજજ દીણે ‘ઓહ, આપરે!’ ની ચીસ પાડતાં તેમણે પોતાનાં આંગળાં મોંમાં ધાલી દીધાં. આખી પેટી બહુજ ગરમ થઇ ગઇ હતી એટલે ઢાંકણું સહેલાઈથી ઉઘડે તેમ નહતું. ગરમી વધતી જતી હતી. પગમાં પહેરેલાં શુટ, અસ્તરનું ચામડું, પાટલુનનાં પાયચા વગેરે બહુજ ધ.મેધ.મે સળગવા માંડ્યું હતું. હીરાભાઈના મોં ઉપર હવે ભયનાં ખુદ્દાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. “નાનાભાઈ! મૂર્ખાની માફ જોવા શું કરે છો?” હીરાભાઈએ જીમ મરી. “ઢાંકણું ઉઘાડો, કાંતો દીવા હોલવો કે કાને ગેર બંધ કરો. નહીં તો હું જીવતો ભડ થઇ જઇશ.”

મેં જભરાઈને ત્રણે વાનાં કરવાનો યત્ન કર્યો. મારાં આંગળાંએ વધુ કરવાની ના પાડી. મોંમાં આંગળાં ધાલતો હું પાછો ખેંચી ગયો. પેલા પુરપને દયા આવવાથી તેણે રુમાલ રાખીને યત્ન કરી જોયો પણ તેની પણ તેજ દશા થઇ. હીરાભાઈની સ્થિતિ હવે ગંભીર થતી જતી હતી. તેણે વિચાર કરીને એ બધામાંથી છૂટવાનો માર્ગ શોધવાને બદલે પોતાના પગ જમીન ઉપર અક્ષાળવા માંડ્યા. મોંમાંથી ગમે તેમ બોલવા માંડ્યું. પણ બધું વ્યર્થ! પરિણામ શું આવત તે અત્યારે કંઈપણ મુશ્કેલ છે, કારણ કે અમે ચારે માણસે પોતાનું મગજ ખોઇ નાખ્યું હતું અને સાંજળ ખેંચીને ટૂંન ઉભી રાખવાનું પણ અમને સૂઝત કે નહીં તે સવાલ

હતો! પણ સુભાએ ટૂંન એટલામાં વાંદરા ઉપર આવી પહોંચી એટલે મેં હીરાભાઈને રોશન ઉપર ખેંચી કાઢ્યાં. એટલીવારમાં તો એમને વેદના અસ્થ થઇ પડી હતી અને એ મોટીથી ચાલે ભારતા હતા. રોશન ઉપર મધરાત હતી છતાં હોહા થઇ ગઇ અને આખરે એક પોરારે સમયસુચકતા વાપરી મોટી બાલકી ભરીને પાણી છાંટી દીધું એટલે સુઉડિ સુઉડિ કરીને પેલું ચંત્ર ટુંક થઇ ગયું. ટૂંન તો ચાલી ગઇ હતી એટલે સાંતાકુઝ જવાને મારે તો ગાડી બાડે કરવાની હતી. આથી સમયનો સવાલ ડબો ન હતો. રોશન મારનરના કાલાવાલા કરતાં એમણે યાડના એક શીટરને બેલાવી મંગાવ્યો. તેણે ધીણી, રફુકાદવર, હથોડી વગેરેની મદદથી આખરે પેલી પેટી હીરાભાઈના પગથી છુટી કરી. અમે તેને થોડી બક્ષીસ આપી. રોશન મારતર અને બીજા આસપાસ ઉભેલા માણસોને આ અકસ્માતનો દત્તિદાસ દબો અને ત્યાંથી સીધા ડાક્ટરને ત્યાં ગયા. ત્યાં દાખલાના કપચાર કરાવી પેટી રાતે સાંતાકુઝ પહોંચ્યા. હીરાભાઈ પંદર સ્તર દિવસની હેરાનગતી પછી પાછા હોંસીઆર થઇ ગયા. પણ ખેંદની વાત એ છે કે પેલું ચંત્ર વાંદરાના, રોશન ઉપર શીટર પાસે પડી રહ્યું અને હીરાભાઈએ એવાં બીજાં ચંત્રો બનાવવા વૃત્તિ બતાવીજ નથી!

બાકી હજી મને એમ લાગે છે કે એ ચંત્રથી રતાળ, શકરીયાં, બટાટા, કાંદા વગેરે બહુ સારાં બાકી શકાય અને હોળીના વખતમાં એનાં લાડવા બનાવવામાં બહુ સારી રીતે ઉપયોગમાં લઇ શકાય. પણ હીરાભાઈને આ વિષયનું એટલો અગ્રિય છે કે એમને આપું ચંત્ર બનાવવાનું કહે કોણ?

આપણું એ કેવળ અશક્ય છે; ઇનિહામના પ્રવાહમાં એ સત્ય વારંવારે ખરું પડેલું જણાય છે. જ્યાં સુધી માણસ અજ્ઞાન છે, જ્યાં સુધી તેનામાં આકર્ષિત છે, ત્યાં સુધી તે દુઃખી રહેવાનો. અજ્ઞાન અને આસક્તિનું પરિણામ દુઃખ સીતલ નીળું શું હોય ? આ જગતના એ નિયમ છે, તમા તમે શું કરી શકો ?”

“પરંતુ, હું દમણાં જે કાર્યમાં ગુલામીએલો છું” બાણીશ્વર પોતજ માણુ રાખ્યું; “તે નીચે પ્રમાણ છે. મારે આ વિશ્વમાં એક એવી શક્તિનું આકર્ષણ કરવું કે કે જે આ સ્થૂળ જગતમાં એક નવી શક્તિ તરીકે ભવિષ્યમાં કનું કરવી રહેશે. તે શક્તિ આપણા સમય અનારનાં, આપણા એકેએક કરણનાં-આર્ત, મન, પ્રાણ અને શરીરની ભૂમિકાઓમાં-નવા નિયંત્રકનાં લગવાના સીધેસીધ અર્થિનાંરૂપ થશે. આપણા અસ્તરની ત્રણ વિશાળ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે: તે ભૂમિકાઓ પ્રત્યે આપણે પ્રવૃત્ત થવાનું છે તથા તેમનાદ્વારા આજ આપણા વિકાસ કરવાનો હોય છે તે ભૂમિકાઓ એ: લે ૧. મનોમય ૨. પ્રાણીય અને ૩. સ્થૂળ-શરીરની ભૂમિકા. દરેક દુ કરવા માગુ છું તે એ છે કે અસ્તરની એ ભૂમિકાઓને અ ઉચ્ચતરવાને દિવ્ય આવર્તમાં ૧૧ અ ૨ નીચે લાવવા માગુ છું. એ વનાજે થતા માનવનું ચૈતન્ય મનોમય ભૂમિકામાં પર આવી રહેલી. વિજ્ઞાનની ભૂમિકાને પ્રામ યષ્ટ શકશે અને ત્યાં સ્થિત થઈને મન, પ્રાણ તથા શરીરનાં કાર્યોનું રૂપાંતર કરીને નેમને વધારે દિવ્ય તથા દિવ્ય બનાવી શકશે. એ કાર્ય રથાયા અને ભરોસાદાર પદ્ધતિસર ચાલુ રહેશે. મારો આવાંય સમજવામાં અહીં રમે તમે બુલ

કરતા !” હું એમ નથી કહેતો કે એ શક્તિ આખી માનવજાતિનું એકદમ રૂપાંતર કરી નાખશે. મેં તમને આગળ જણાવ્યું છે કે એવી અભિપ્રાયો, જે કે ઉત્તર છે, દાત છે, તોપણ તેના સાક્ષાત્કાર થવા અશક્ય છે એ મને ક્યેક્યે માણુમ પડ્યું છે. એવી અભિપ્રાયો વિશ્વ નિયમની વિરુદ્ધ છે અને એ નિયમ સ્વીકાર્યજ આપણો છુદો છે. એટલે હું જારે આ મહાન દિવ્ય શક્તિ વીશે તમને કદુ છું ત્યારે હું તેને આ વિશ્વમાં દંમેજીને મારે લાવવા મગુ છું એવો મારો લાગાર્ય છે. એ પ્રમાણે થતા તે ધીમેધીમે માનવતા ઉપર દાયક કરશે તથા અભાર સુધી અજ્ઞાત શક્તિ તરીકે માનવને તે ધડશે. થોડક માણસો ઉપર તેનું કાર્ય થતાં આખી માનવજાતિમાં કેવી શક્યતા રહેલી છે તેનું સૂચન માનવજાતિને થશે, તથા માનવની પ્રકૃતિનું રૂપાંતર થતાં તે કેવી ચરં. તેના ખ્યાલ પણ આવી શકશે. મારું કહેવાનું તમે સમજવા કે ?”

“હા જુ હું આપણું કહેવું સમજી છું” મેં નેમન જણાવ્યું; “પરંતુ, એ શક્તિ ધર્માં માણસોને લાભ આપી શકશે કે છુદા, છાગવા થોડા માણસોનેજ તે ઉપકાર નીવડશે તે મારે જણવું છે.”

“એક ધર્માં.” તેમણે ખાતી આપતા કહ્યું: “જો મારું કાર્ય મારા જેવા એક કે બે માણસો મારેજ-હોમ નો માનવજાતિને મારે મારું કાર્ય ધર્માંજ આપણું ઉપયોગી ગણાય. એક, બે વ્યક્તિના ઉપર એ કાર્ય થવું ધર્માં સહેલ છે. મારો હેતુ કે જીવનને લાભ કરવાનો નથી, પરંતુ દિવ્ય આપિર્માન સાથે આપણા જીવનનો મેળ મેળવવાનો છે ફક્ત, તે કાર્ય કરવા મારે માણસે કંમર કરીને મંડ્યાજ રહેવું જોઈએ.

મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ચૈતન્યની ઉચ્ચ ભૂમકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે મનથી પર-ભુદ્ધિથી પર-ગહેલી આપણી શક્તિ બોને ફેલાવવી પડે છે.”

એમની જોડેની વાતચીત ઉપની જાગૃત મનના ઉત્કૃષ્ટ રચના સંસ્કાર સ્ત્રોતો તે એ દેવો કે બ્રહ્મા પોતાના વ્યક્તિગત મોક્ષના

હૃદયથી સાધના કરતા નથી, પરંતુ વર્તમાન યુગને અનુકુળ થઈ પડે એવું ચોક્કસમંત્રીનું એકીકરણ કરી બીજા બધાં માણસોને તેના સાક્ષ આપવાને પ્રયત્ન કરે છે. વળી તેઓ જે ચોક્કસ અનુચીતન કરે છે તે હવામાં ખાસ કરવા જેવા [મધ્યા અર્ધાત મૃગમળ જેવો અનુભવ પણ નથી.

અ હાર પડી ચુકી છે!

અંમદ-અંચાવનિ પત્રક-૮

સૌ. બહેન લીલાવતીકૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠ દળદાર પ્રતક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઈ જવા વીનંતી છે.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકડાઉસ સેન. કોટ, મુંબાઈ.

લીબમ



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૨ થી]

મૃગયાસીંઘશાન્તનું રાગ એક દિવસ ગંગાને કાંડે લમના હતા, તેટલામાં ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય કુમારને ધનુષ્ય ખાણુ સાથે ક્રોડ કરતો જોયો. રાગ કુમારને સવિરમય નીડાળીજ રહ્યા હતા. એટલામાં ત્યાં ગંગાજી પ્રત્યક્ષ થતાં તેમણે દેવમનનું અભિજ્ઞાન કરાવી તેને રાગને સોંપ્યો. વેદવેદાંગમાં પારંગત યજ્ઞેજ્ઞ પોતાના કુમારનો સ્વીકાર કરી રાગ રાજધાનીમાં પધાર્યા અને પુત્રને યોગગત્પદે રથાપી તેના કીર્તિચંદ્રની અભિવૃદ્ધિ સાથે નયને નીડાળી રહ્યા.

મૃગયાભોગી શાન્તનું રાગ એક દિવસ ગંગાકાંડે પરિવ્રમણ કરતા હતા, તેવામાં દિવ્ય પરિવ્રમથી તેમનું મન આકર્ષાયું. સુગંધિના ઉદ્ભવ સ્થાનને શોધતા શોધતા રાગ એક માછી મારના ઝુંપડા પાસે આવી પહોંચ્યા. અહીં તેમણે મદનદેવના અંકમાં રમતી એક યુવાન કન્યા જોય. તે કન્યાના ગૌર વદન ઉપર આછી આછી રતાશ પ્રસરી હતી. તેનું પ્રત્યેક અંગ ભરાવાદાર હતું. તેનો ઉજ્જત સ્તન પ્રદેશ અનંગ રાગના પર્થકનું ભાન કગવતો હતો. ભરાવાદાર માંસલ સ્તનપ્રદેશને લીધે કટિમાંથી સેજ લગી પડતી કિશોર કન્યા મદનરાગના શરસંધાનનું સૂચન કરતી. અનંગ હોવા છતાં કેમ જાણે અંગુષ્ઠ હોય તેવો આભાસ કરાવતો મનમથ આ કન્યાના પ્રત્યેક અંગમાંથી ડોકીમાં કરતો હતો. આ માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા હતી. તેનાજ અંગમાંથી દિવ્ય પરિમલ પ્રસરતો હતો. આ કન્યાએ પરાશર મુનિના સંસર્ગથી બે વર્ષ ઉપર બાસને જન્મ આપ્યો હતો, પણ તેની આ વાનદગ્ધ કાંઈ જાણી શક્યું નહોતું. એનો

પિતા પણ તેને હજી કન્યાજ ધારતો હતો. રાગએ તો તે કન્યાને મદનરાગની સત્તામાં સપડાએલીજ જોય!

મત્સ્યગંધાના શરીરમાંથી ઉદ્ભવતી કૌરભ થી મોહવશ થઈ શાન્તનુ રાગ ધીમેથી ને કન્યા પાસે ગયા, અને તેના માર્ગાતા, તથા તેની સ્થિતિ વાંચી બધો જ્ઞાન તેને પ્રુજી લીધો. રાગએ મત્સ્યગંધાના હૃત્તતી યાચના કરતાં કંપના ધીમા આગળે કહ્યું: “કન્યે! હું તારા પાણિપ્રહણની યાચના કરું છું. તું મને વરશે!”

કન્યા લજવાઇ. પરણતું શું, તે એ જાણતી હતી. એકવાર અનુમત્ત થઈ ચુક્યો હતો. સુંદર યુવાન સ્ત્રીઓથી પુરુષો શાને આકર્ષાતા હશે, તેનું રહસ્ય ને સમજી હતી તેથી મૃદુ સ્વરે નીચું મુખ રાખી ને બોલી, “રાગના! હું પરાશ છું. મારા પિતાના રવાંધનમાં રહું છું. પિતાની આજ્ઞા વિના મારાથી કેં થઈ શકે નેમ નથી. માટે નેમની અનુતા મેળવો” માર્ગ્ય ઝરતા સ્વરે આટલું બોલી, લજાળથી ગાને ઉમરાળી રતાશ સાથે કન્યાએ શૂંભિ તરફ જોયું. રાગએ કન્યાનું હૃદય પારખ્યું અને માછીમાર પાસે જઈ તેની કન્યાના પાણિપ્રહણની યાચના કરી. રાગની યાચના સાંભળી માછીમાર પાણી પાગી થઈ ગયો, છતાં ધીજાળથી ને બોલ્યો: “રાગના! આનાથી તમને જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, ને નમારી પાછળ રાગ ધાય, તેટલું વચન આપો, તો આ મારી પુત્રીને તમારી સાથે પરણાવું”

રાગની આશામાં મોટો વિશ્વાસ પડ્યો! એકપાસ પોતાના મુકુમાર પ્રતાપી પુત્રનો સ્વાર્થ અને બીજાપાસ પોતાની મનોગત કામાભિપ્રાય તૃપ્ત થવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા! રાગ સહસા કેં નિર્ણય કરી શક્યા નહો અને પોતાની રાજધાની તરફ પ્રાણ ફર્યા.

મત્સ્યગંધાના મોહપાશમાં સપડાએલા શાન્તનું રાજ હંમેશાં ઉદાસીન રહેવા લાગ્યા. રાજકાળમાંથી તેમનું મન ઉઠી ગયું. આવેધીવ દેવા સુના જેવા થએલા રાજની મુખકાન્તિ ઝાંખી થઇ ગઇ. દુનિયાના સઘળા વૈભવો તેમને આક્રા લાગવા માંડ્યા.

પિતાની વિકૃત દશાનું કારણ પિતૃવત્સલ દેવવ્રતે યુક્તિથી શોધી કાઢ્યું. તે એકદમ માછીમાર પાસે ગયો અને પિતાને મત્સ્યગંધા પરણાવવા સમજાવવા લાગે. માછીમાર બોલ્યો: “કુમર! આ કન્યાને જે પુત્ર થાય, તે શાન્તનું પછી રાજ થાય, તેવું વચન આપે, તો આ કન્યા હું તમરા પિતાને આપું.”

“માછીમાર! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. ગાદી ઉપરથી હું મારે હક્ક ઉઠાવું છું.” બીધે દ્વંદ્વતાથી ઉતર આપ્યો.

“તે તો ઠીક,” માછીમાર બોલ્યો; “તમારો વચન ઉપર મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, પણ તમારી સંતતિ મ્હાર માગ દાહિતને ત્રાસ આપે તો?”

દેવવ્રત વિચારમાં પડ્યા. તેમની પિતૃભક્તિનું માપ અત્યંત નીચળું હતું તેમણે અલ્પ રુમ્મમાં મન સાથે દન નિશ્ચય કરી લીધો અને બિડો ત્રાસ લઇ ધીમેથી બેઠા: “માછીમાર! સાંભળ, મેં તે નાજ્યનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તારા દાહિતનું ક્રિય દરવાગે તને કહું છું તે તું સાંભળ. આજથી મરણ પર્વત હે દાસ, હું સ્વભૂત પાળશ, અપુત્રતા જે ગતિ થાય છે, તેવાં ગતિ મારી નહીં થાય. મૃત્યુ પછી મને મોક્ષ મળશે. હવે તું નિઃશંક થઇ તારી પુત્રી મારા પિતાને પરણાવ.”

દેવવ્રતની વાર્ણીથી ગંગાનાં જળ સ્તંભી ગયાં, વાયુ ચિત્ત થઇ ગયો; અને માછીમાર તે આમોગ બની ગયો. અતે ત્વરાથી રાજને

મત્સ્યગંધા પરણાવવામાં આવી. શાન્તનુંજે જ્યારે દેવવ્રતની પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી, સારે હર્ષાન્વિત થઇ સમજાવ નયને તેમણે દેવવ્રતને વરદાન આપનાં કહ્યું: “પુત્ર! તું ઇચ્છીશ, સારે તારાં મંચુ થશે. તારી ઇચ્છા વિના મૃત્યુ તને ત્રી ગ્રસ્ત નહીં.” આમણાં કૌમાર્ય. મત લીધેલું દેવાથી દેવવ્રત સાર પાછો બીધના નામથી ઓળખાયા. અરબ્ધિત યજ્ઞાર્યના પાલનથી આવું અલ્પ વરદાન મળે, તેમાં નવાઈ પડે શી હોય.

મત્સ્યગંધાથી શાન્તનું રાજને જે ઘેરા થયા. શાન્તનું રાજ વિરેદ પ્રયા પછી પ્રથમ પુત્ર ચિત્રંગેનને રાજ બનાવવામાં આવ્યો. બીધ માત્ર તેને સમાદ આપવાનું કામ કરતા હતા. પણ ચિત્રંગેન યજ્ઞ સાથેના યુદ્ધમાં લણ્યો, એકદમ દુનિયપુત્ર બાગક વિચિત્રવર્ધને રાજ ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

જ્યારે ચિત્રવર્ધન વાચનદશાએ પહોંચ્યો, ત્યારે તેને મારે કન્યાઓ શોધી લાવવાનું કામ બીધને કવું પડ્યું. તે સમયે કાગીરાજની ત્રણ કન્યો એનો સ્વયંવર થવાને દને, તે વાત બીધને દાને આવતાં બીધ એકલાજ તે સ્વયંવરમાં ગયા, અને સ્વયંવરમાંથી જગાદારે કન્યા એનું દન્ડુ કહ્યું. સદય, શિશુમળ અને કાર્ત્તી રાજ જેવા બીધના રાજ્યો બીધના આવા અવિનયથી ક્રોધિત થઇ તત્કાળ તેમની પાછળ પડ્યા. બીધ એકાંત સ્થળે જઇ ત્રણ મહારથી એનો પરાભવ કરી કન્યાઓ લઇ રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા આ પ્રસંગ બન્યા પછી બીધ અન્યેય મનાવા લાગ્યા ત્રણે કન્યાઓને વિચિત્ર વીર્ય સાથે પરણાવવાની તૈયારી બાળે કરવા માંડી, તે સમયે મોટી કન્યા અંબા બીધ પાસે આવી અને કહેવા લાગી: “મેં મનથી શાલ્વ

રાજને પસંદ કર્યો છે. તેથી હું મહાભાગ! તમને યોગ્ય લાગે તેમ હવે વર્તો.” અંબાના મનનો અભિપ્રાય જાણી ભીષ્મ જાતે અંબાને લઈને શાસ્ત્ર રાજનના નગર સુધી મુકી આવ્યા. બીજી એ કન્યાઓ અંબાસિકા, અને અંબિકાનાં વિચિત્રવીર્ય સાથે પ્રાણિપ્રદણ થયાં.

પદ્મસુરના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ગણી શકેલે અંબાનો સ્વીકાર ન કર્યો. આથી અંબા પાછી હરિતનાપુરમાં આવી અને ભીષ્મનેજ પરણવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ સમયે ભીષ્મ યૌવનની દશા અનુભવતા હતા; યાચના કરનાર અંબા જેવી સ્વરૂપની સુંદરી હતી; છતાં પિતાને માટે આયેલી પ્રતિજ્ઞા સંભારી ભીષ્મે અંબાની યાચનાનો સ્વીકાર ન કર્યો. પોતાના જીવનને આમ નીરસ કરનાર ભીષ્મ છે એમ જાણી અંબાએ ભીષ્મ ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પરશુરામને ઉડેર્યો અને ગુરુ શિષ્યનાં યુદ્ધ મંડાયાં, બ્રહ્મચર્યનો વિજય થયો, એટલે અંબા હતાશ થઈ મહાદેવની તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. બીજા જન્મમાં ભીષ્મને મારવાનું વરદાન મેળવી અંબા બીજા જન્મમાં સ્ત્રી થઈને જન્મી. તેનું નામ શિખંડી પાડવામાં આવ્યું. લાંબે કાળે તે સ્ત્રી મરી પુરુષ થઈ અને મહાભારત યુદ્ધમાં ભીષ્મના મરણનું નિમિત્ત બની.

કાર્શીરાજની યુવાન કન્યાઓના સહવાસમાં વિચિત્રવીર્ય અહોરાત્ર રહેવા લાગ્યો, તેથી રાજ્યભાર ભીષ્મે વહેવા માંડ્યો. સ્ત્રીઓના અતિ સહવાસને લીધે ક્ષય રોગ થવાથી વિચિત્રવીર્ય અકાલે મરણ શરણ થયો. મત્સ્યગંધાને હવે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. એના હિતની આતર ભીષ્મે આમરણાંત બ્રહ્મચર્ય પાલનની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પણ અત્યારે એનું હિત શામાં હતું? વિપત્તિમયત્વે ક્વચિદ્ભવેલ અમૃત વા વિપત્તિચરેલ્લયા દેવમતની પ્રતિજ્ઞા મત્સ્યગંધાને અનેકવાર અમૃત સમાન હતી, હવે તેજ પ્રતિજ્ઞા તેને સાલવા

લાગી. ચંદ્રવંશનો અત્યારે લોપ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. મત્સ્યગંધા-સસત્રની-એ ભીષ્મને વિચિત્રવીર્યની લાખ્યાંઓ સાથે નિયોગથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને સમજાવ્યા, પણ ભીષ્મ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ચળ્યા નહીં. તેમણે કહ્યું: “માતા! તમે ખરેખર ધર્મનીજ વાતો કહો છો. પણ તમારા લક્ષ સમયે શુદ્ધ તરીકે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે જાણો છો. તે પ્રતિજ્ઞાને હું ત્યજનાર નથી. પૃથ્વી ગંધ ગુણનો ભાગ કરે, જળ રસગુણ ત્યજે, જ્યોતિ તેજહીન થાય ચંદ્રમા ઉજ્જ્વલ થાય, અને સર્વ સીત થાય, તો પણ હું મારી પ્રતિજ્ઞા ત્યજશ નહીં.”

પુત્ર વિના વંશક્રમનો નાશ થાય, એ આર્ય હૃદય સહી શકેજ નહીં. પોતાના પિતાએ ભીષ્મ પાસે કરાવેલી પ્રતિજ્ઞામાં સત્યવતીએ વંશનો નાશ બેધે. એ પ્રતિજ્ઞાજ તેને લઈકર જણાવા લાગી. અતે ભીષ્મ બોલ્યા: “ભદ્રવંશની વૃદ્ધિને માટે હું માતા એક નિયમ છે તે સાંભળો: કોઈ ગુણવાન બ્રાહ્મણને ધન આપીને બોલાવી વિચિત્રવીર્યની લાખ્યાંઓથી સંતાન ઉત્પન્ન કરાવો.”

ભીષ્મની વાણી સાંભળી ધીમું દસીને લજ્જાથી સત્યવતી બોલી: “તમે ખરેખર સત્યગંધો કહો છો. તમારા ઉપર નિશ્ચય રાખી એક વાત કહું છું તે સાંભળો! મારી કૌભાયાવસ્થામાં પરાશર યુનિયી મારે વ્યાસ નામે કામીનપુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, તે અત્યારે તેના પિતા પાસે વસે છે. જો તમે કહો, તો હું તેને બોલાવી પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવું.” ભીષ્મે સત્યવતીનાં વચનોને અનુમતિ આપી અને વ્યાસથી ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ, ને વિદુરનો જન્મ થયો.

કુમારોની બાલ્યાવસ્થામાં ભીષ્મેજ રાત્રી-ભાર ઉઠાવ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ ને વિદુર વંશમાં આવતાં તેમને માટે યોગ્ય કન્યાઓ શોધી લાવી ભીષ્મે ભરતકુળને નવપદ્મવિત રાખ્યું હતું કૌરવો અને પાંડવોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલી ઈર્ષ્યા, આ બધાને થોડા સમય સુધી ભીષ્મ સહી

શક્યા, તટસ્થ રહી શક્યા, અને સંયમમાં પણ રાખી શક્યા; પણ ન્યાયાં બાળકાનો પક્ષ ધીરે ધીરે નરમ પડતો ગયો અને કૌરવો રાજ્યસત્તા પચાવી પડવા લાગ્યા. બીજાં આ સમયે વધારે આત્મ-અળ દર્શાવતું જોઈતું હતું, પણ દેવની ગતિને લીધે બીજા કૌરવની સત્તામાં તણાયા. પાંડવો પ્રતિ સદબાવ હોવા છતાં બીજા તેમને લેસ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા નહીં. વારણાવતમાં પાંડવોને આળી નાખવાના પ્રયાસ થયા, તેમને વનવન રમગમનું પડ્યું; હરિનાપૂરમાંથી તેમને કાઢી મુકી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં લુહા રાખવામાં આવ્યા, ત્યાં સુધીના બધા પ્રસંગોમાં બીજા પોતાનું વ્યક્તિત્વ શમાવી, પોતાના અંતરતાદને દબાવી કેવળ શાંત થઈને બેસી રહ્યા હતા. તે ધડી ધડી ધૃતરાષ્ટ્રને અને દુર્યોધનને શીખામણ આપતા હતા, પણ કુટુંબનો વડીલ કહે તેમ નહીં. પણ કોઈ બહારનો માણસ કહે તેમજ તેમણે વર્તન રાખ્યું હતું.

પાંડવોએ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો ને સમયે બીજા પણ ત્યાં ગયા. પ્રથમ અર્ધ્યાદાન દોને આપતું. એ પ્રથમ જ્યારે ઉપરિચિત થયો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઐશ્વર્યને સારી પેઠે સમજી ગયેલા બીજા કૌરવનેજ પ્રથમ અર્ધ્યાદાન કરવા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. શિશુપાળ ક્રોધે ભરડો. વયમાં, 'સાનમાં' કે જળમાં શ્રીકૃષ્ણ કસતાં બધા રાજાઓ ત્યાં ચઢીઆત્મ હતા. વાગુદેવ તરફ દેખવૃત્તિ હોવાને લીધે શિશુપાળ કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય સન્નયો નરોનો. પુરુષા વાગુદેવને પરિણામે શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાળનો નાશ કર્યો.

રાજસૂય યજ્ઞમાંથી દ્રૌપદી અને બીમસેને દુર્યોધન શકુનિ વગેરેની મશ્કરી કરવાથી જાણે પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. બીજા દુર્યોધનને ધણો સમજાવ્યો, પણ ન માન્યું-દુર્યોધને કે ન સાંભળ્યું ધૃતરાષ્ટ્રે. પાંડવો એકવાર તો હાર્યા. અને દ્રૌપદી-

વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. ભર સલામાં છુટા કેશે દ્રૌપદી આવી. તેનું અર્ધ વસ્ત્ર નીકળી પડ્યું હતું, દુઃશાસન વારેવારે તેને ધક્કા મારતો હતો. તેના અંતરમાં રાગ અને લજ્જા'એ ઉભરાતાં હતાં. 'બીજા અને દ્રોણ જેવા સલામાં છે, તે મારું અપમાન થવા નહીં દે' એ આશા-એજ તેણે સલામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો: 'યુધિષ્ઠિર પ્રથમ પોતાની જાતને હારી બેસા છે કે મને?' પ્રશ્ન સાવ સાચો હતો. પોતાની જાતને પ્રથમ દાર્દ પછી બીજાને હેડમાં મુકવાનો યુધિષ્ઠિરને અધિકાર શો હતો? મરેલો માણસ બીજાને કમ મારી શકે? આ ધર્મ અને આ અધર્મ એમાં ગોથા ખાતા બીજા, દ્રોણ નપુંસક પેઠે જે થયું તે જોઈજ રહ્યા. 'ધર્મની સુદૃઢતાને લીધે માનથી તને યોગ્ય ઉત્તર આપી શક શો નહીં,' આમજ બીજા બોલવા લાગ્યા અંતઃકાત્મા જે કહે તે ધર્મ, એ નિહાંત દુર્યોધનથી જ્યારે બીજા વ્યક્ત ન કરી શક્યા. પાંચાલીએ દ્રોણ જ મીઠમચ્ચ ચ નાસ્ત સચ્ચા વગેરે શબ્દોથી તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. તેની આશાના સ્તંભો પડ્યા બચાયા. ભરદ્વારીએ લાંગી ગજેલા નાવમાંથી જળમાં ડબકાં ખાને મનુષ્ય લાકડાનો કડો દેખી બચવાની આશાએ તે કડો પકડવા જતાં જળતું શીથ દાયમાં આવે ત્યારે જેટલો નિરાશ થાય, તેટલી નિરાશા દ્રૌપદીને થઈ. હવે પોતાની લાજ લેવાશે, એમ તેને લાગ્યું. પણ અણી વખતે ભક્તવન્સલ ભગવાન પાંચાલીનાં વહારે ધાંધા, એકને મદદ અનેક ચીર નીકળવા લાગ્યાં. સલામાં ચમત્કર થવાથી સૌ આશ્ચર્ય પામી જોઈ રહ્યા! આખરે પાંડવો પાંચલીના પ્રતાપે બંધનમાંથી છુટ્યા. દુર્યોધનના પ્રપંચથી બીજાવાર છુટ રમાયું અને પાંડવો તેર વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા પનમાં ચાલ્યા ગયા.

તેર વર્ષના વનવાસને અતે પાંડવોએ પોતાનો રાજ્યભાગ પાછો માગ્યો. પણ દુર્યોધને અધમર્જિતથી 'રાજ્યભાગ આપવા ના પાડી. પરિણામે મહાભારતનાં યુદ્ધ મંડાયાં. બીજમે આ યુદ્ધમાં પ્રથમ સેનાપતિપદ સ્વીકાયું'. અરાધ દિવસના અર્ધકર યુદ્ધમાં બીજમે દસ દિવસ સુધી સંગ્રામ કર્યો. પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર થઇ ગયો. શ્રી કૃષ્ણની નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા બીજમે સૌથી દાખવી એવાર તોડાવી. એકનીસ વાર નિઃશસ્ત્રિય પૃથ્વી કરનાર જામદગ્નિ-ને યુદ્ધમાં પરાજિત કરનાર બીજમ કૃષ્ણની સદાય-થી લડતા અભુત સામે નકાબ્યા. રુવેરુવે તેમનું શરીર બાણોથી બેદાઇ ગયું. શરીરમાં કેટલાંક આણે ઉડાં ખુપાં ગયાં, કેટલાંક શરીરની આર-પાર નીકળી ગયાં. કેટલાંક શરીર બહાર લટકવા લાગ્યાં અનેક બાણોથી વ્યથિત થતા બીજમ મોટા ધમ્માકા સાથે રથમાંથી ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા. શરીરમાં ખુપેલાં અસંખ્ય બાણોને લીધે તેમનું આખું શરીર શરે ઉપર ટેકવાઇ ગયું. આથી જલે શરતદષ ઉપર બીજમ સુના હોય, તેવો આભાસ થવા લાગ્યો. તેમના આખા શરીરની ચામડી બેદર્ષ ગઈ હતી. તેમાંથી લોહી વરેતું હતું, માંસની પીથીઓ કેટલેક રચળેથી બહાર નીકળી પડી હતી. આમ દુઃખ પામતા બીજમ પડ્યા. તેમનું મગતક ઢળી પડતું હોવાથી અભુતે શોષપદાન આપ્યું. બીજમને દૃષ્ટાતર થએલા જોઇ પાતાળ મંગાનું મિષ્ટ જળ અભુતે પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપથી પાપું. બીજમ શાંતિમાં શરતદષ ઉપર પડી રહ્યા. દ્રૌપદીને થએલા ઘોર અન્યાયનું મુગે મોટું જોઇ રહેનાર બીજમને શરતદષ ઉપર પડ્યા રહી અપાગ બધા સહેલી પડી. પાપ કરનાર, અને પાપ થતું જોઇ રહેનાર અને પાપના ભાગીદાર બને છે, એમ આપણાં

શાસ્ત્રો પ્રતિપાદન કરે છે. બીજમે આમજ પાપની ભાગીદારી કરી અને પરિણામ ભોગ્યાં.

પિતાના વરદાનને લીધે બીજમ ઉત્તરાયણના સૂર્ય ન થાય, હાં સુધી મરણ શરણ ન થયા. પિતામહપડ્યા પછી પણ જીવતા રહ્યા. 'સારિવક વૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ' યુધિષ્ઠિર પાસે શ્રી કૃષ્ણ યોગેશ્વર પિતામહના આટલા આયુષ્ય-નો પરમ લાભ લેવડાવે છે. શાંતિપર અને અનુશાસનપર જેવી મંજૂઆઓમાં ભરેલા ગંબીર, ઉદાત્ત, અને પરમશુદ્ધિથી શોધી સંસ્કારેલાં અનુભવરત્નોના અક્ષય ભંડાર પિતામહ પાસેથી લેઇ લેઇ યુધિષ્ઠિર રાજ્ય રાજ્યના અને પ્રજાના પરમ હોમના આધાર થયા.^૧

અઢાવન દિવસ સુધી શરતદષમાં પડે પડે પીડા પામતા બીજમનો અવસાનકાળ આવ્યો. તે સમયે તેમણે પાંડવો તથા શ્રી કૃષ્ણને પોતાની પામે બોલાવ્યા. પાંડવોને અંતિમ મોષ આપ્યો, અને શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમદષ્ટિ રાખી તેમણે પ્રાણ ભાગ કરી દીધો.

રાજ્યતંત્રની અંદર રહીને રૈયત વર્ગનો પ્રત્યેક જણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને આચાર-માં મુકી શકે નથી. રાજ્યાધિકારી જે કે કરે, તે બધું યોગજ હોય, એમ પણ બનતું નથી. તેમ છતાં પ્રજા વર્ગ જ્યાં સુધી અમુક શામનને સ્વીકારે ત્યાં સુધી તે શાસનનાં કાર્યોને અનુકૂળ થઇ જતું અને તેમાં સહાય કરવી એ પ્રજા વર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે.^૨

બીજમ જાણતા હતા. કે દુર્યોધનને પક્ષ અન્યા માં છે. છતાં અર્ધમ્ય પુરુષે હામો એ ભાવનાને અનુસરતા બીજમ કૌરવપક્ષમાં રહ્યા અને અને મરણશઃણ થયા.

“Bhishma is the spirit of the Traditions, Experience, and Wisdom of Ages.”^૩

૧ શરતદષના ભગ ૪ થો.

૨ બોચર યુદ્ધ વીરો લખતાં મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દો.

છેલ્લો દાવ

અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૬૦ થી]

૦૦૦૦૦૦૦૦

રણુકાર કરતી નીચે જમીન પર પડી. હજીએ જન્મત ટેમલ પર કોણી ટેકરીને, મુખમુદ્રા હાથથી ઢાંકીને એમ ને એમ શાંત અને અશુભ ખેસી રહ્યો હતો.

આ લક્ષ્મીના લાડીલા પુત્ર તરફ સધળી આંખો હવે દોગમ્બ. ખીમ રમનારાઓએ જગનની બાહુ જોવા પોતાની બાહુ પડતી મુકી. પાછો નંબર પાંચ! કોલાહલ વધતો ચલ્યો. આનંદપુરના લોકો જગતનું-જેતાનું-વદન જોવા આતુર બન્યા.

ગીતીઓથી ઘેરાએલો જગત તો હજી એમ ને એમ ટેમલ પર કોણી મુકી ચૂનવત ખેસી રહ્યો. લોકો તેની ખુરસીને ઘેરી વળ્યાં. એક જણે તો તેની સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો-પછીથી માત્રમ પડ્યું કે તે લલિતબાણુ હતો; પણ વ્યર્થ. જગતનું આપું શરીર ધે.જું થઇ ગયું હતું. ચિત્રમાં આલેખેલ ચિત્ર પેડે હાલ્યા ચાલ્યા વિના તે ખુરસી પર ચોંટી રહ્યો હતો. કેમ જાણે આરસમાંથી પ્રતિમા ન કોતરી કાઢી હોય!

પાછો નંબર પાંચ!

“આનંદપુર ઘૂતશાળા”ના વ્યવસ્થાપક હવે હીમત હાર્યા. તે સાંજને માટે ઘૂતશાળા હવે બંધ રાખવામાં આવી. જગત તો પુનઃજાંતી માફક સ્વસ્થ અને નિઃશ્વેષ ખેસી રહ્યો હતો. લોકોમાં વાતચીત વધી પડી.” એનું અભિમાન હવે તો ઉતારવું જ નેહએ. દૂરના ખુણામાંથી કોઇના ગાવાનો સ્વર સંભળાયો: “સીતારા હો તો અવસા હો.”

આ કોલાહલ પણ એ ગૂઢ રમનારને એની

નિદામાંથી જગાડી ન શક્યો તેની આસપાસ લોકોનો સમૂહ વધતો ચાલ્યો. મિત્રોએ તેને બોલાવ્યો: “જગતબાણુ, જગતબા...ણુ” લલિત-મોહનનો પરિચિત સ્વર ઘૂતશાળાના ભંચ ખંડમાં ગાજી ઉઠ્યો.

હજી પણ તે જવાબ આપ્યા વિના ખેસી રહ્યો.

વ્યવસ્થાપક એને ઢંઢેલ્યો; ખભા હલાવ્યા. પણ વ્યર્થ. તેની ખુરસી પણ હચમચાવી મુકનામાં આવી. પણ તે મૂર્તિ માફક સ્થિરજ રહ્યો.

જનસમૂહ વધતો ચાલ્યો. લલિતબાણુ અને વ્યવસ્થાપક એ રુમકૂને ભેડી જગતની ખુરસી પાસે આવ્યા. મહામહેનને એ ગૂઢ જેતાના હાથ તેના વદન પરથી ખસેડાયા. તેનું માથું તેની છાતી પર ઢળી પડ્યું...કેવું ભીખણ દસ્ય!

પ્રેક્ષકોમાંથી એક ઝીણી પણ કારમી સીસ ઉઠી.

જેણે આખા આનંદપુરની લક્ષ્મી વશ મરી હતી તેનું શરીર અત્યારે હિંમવત ઠંડુ થઇ ગયું હતું. આંખો ઉધાડી હતી. કેમ જાણે ટેમલ પર સુવર્ણના ઢગલા તરફ તાકી તાકીને ન જોઇ રહી હોય! એનું મોઢું અધું ઉધાડું રહી ગયું હતું. સફેદ કપાળપ્રદેશ પર આંખના એ મિંદુઓ રમી રહ્યાં હતાં.

જગતે આ ક્ષાત્રી જગતનો ત્યાગ કર્યો હતો. ઘૂતશાળામાં-કે જ્યાં તેણે પોતાનું સધળું જીવન વીતાવ્યું હતું ત્યાં-તેનું નિર્જીવ બોળાણું પડી રહ્યું; સુવર્ણના ઢગે તેને દાટી દીધું હતું.

.....હજીએ આનંદપુરના જનો વાત કરે છે કે જગત અંતઃપર્વત જુગારીજ રહ્યો; લક્ષ્મીના બોળામાં ઉછર્યો અને લક્ષ્મીના બોળામાંજ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

તુતાન્ખામનની કબર



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી]

ત્રીજું પડ ખીજ પડના જેવું જ હતું પણ તેના પર પણ સીલ હોવાથી શોધકાએ નકકી કયું કે કફન (Sarcophagus) સુધી કોઇનો હાથ હતો આવ્યો નથી; તે પડ ઉપર એ તેમને એ સોનાના હીરે મટેલા મોટા કદના પંખા મળ્યા. તે એ તે લંબચોરસ કફનના એ છેડે મુકલા હતા. તે અને ઉપર શહેનશાહનાં એ લુદા લુદા પ્રસંગ પરનાં ચિત્રો કોતરેલાં હતાં. એ લાંબાં મોટાં રણ શીંગાં કફનની એ બાજુએ ગોઠવેલા હતાં. મી. કાટરે તેમને ત્યાં વગાડીને ખાત્રી કરી કે તેઓ ૩૩૦૦ વર્ષ પછી પણ વગડી શકે છે. વળી શહેનશાહની રક્ષક દેવીઓના ચિન્હરૂપ એક કુડું મળ્યું. તેના ઉપર શહેનશાહને પરચોકમાં મહાયરૂપ થવા માટે મંત્રો લખેલા હતા. આ ઉપરાંત શહેનશાહના અંગત વપરાશમાં આવેલી જાતજાતના કોતરકામવાળી હાથની લાકડીઓ મળી.

ચોથું પડ ત્રીજ પડના જેવું જ હતું. તેના ઉપર પણ સીલ હતું; તે ઉપર એટલે તેમને પીળા ચારસપહાણનું કફન મળ્યું. તે કફનના પથ્થર મહામહેનતે ખસેડયો; શોધકાએ તરતજ પોતાની વીજળીક અતીઓનો પ્રકાશ તેના ઉપર આતુરતાથી ફેંક્યો; તેમને મૃતદેહને અદ્યે ફક્ત રેશમી પડાઓ જ નજરે પડ્યા. જોત જોતામાં તે પડાઓ ચીરાઈ ગયા; અને સર્વેની નજરે શહેનશાહનો સોનાથી મટેલો મૃતદેહ નજરે પડ્યો. તેના હાથ વાળેલા હતા; તે અને હાથમાં રાજદંડ હતા. તેના માથા ઉપર નાગદેવ અને

ગંધેવ—હિતર અને દક્ષિણ ધણપના ઐક્યનું ચિહ્ન હતા: ન્યારે તે શોધકાના આતુર નયનોએ તે ચિહ્નની આસપાસ નાની પુલોની અને પાંદડાની માળા કે જે કદાચ તે મહાન પણ બાળક શહેનશાહની વિધવા બાળક મહારાણીનું છેલ્લું પ્રેમચિહ્ન હશે, તે જોઈ ત્યારે દરેકના હૃદયમાં શોકની લાગણી વહલવી.

તુતાન્ખામનના વખતમાં લાકડી લાંબી કરવા જવાનો શોખ હોવો જોઈએ, કારણ કે કેટલીક વાંકા હાથાની, કેટલીક તદ્દન સીધી, કેટલીક જાત જાતની ધાતુ ઉપર લુદા લુદા કોતરકામવાળા હાથાની લાકડીઓ મળી આવી છે.

એ કફન (Sarcophagus) વાળા ચોરસમાં તુતાન્ખામનની નાની મોટી ઘણી સોનાની મૂર્તિઓ જડી આવી છે. શા કારણે લીધે આટલી બધી મૂર્તિઓ બનાવડાવી હશે તે હજી સમજાતું નથી. કદાચ હાલમાં ખીતાબોથી લોકો ખુશ થાય છે, તેવી રીતે તે વખતના લોકોને ખુશ કરવા માટે આપવાને માટે બનાવડાવી હોય તો કાણ જાણે?

ત્યાર પછી મી. હાર્ડ કાટરે તેમની નાદુરસ્ત તબીબોતને લીધે અને ઇંગ્લાંડના લોકોને તુતાન્ખામનની આરામગાહ વીશે છેલ્લામાં છેલ્લી ખબર આપવાને ઇંગ્લાંડ આવ્યા. કબરને ખાલી કરવાનું કામ હજી ચાલુ જ છે; આ કબરને લીધે ઇતિહાસ ઉપર પડેલા તેજ વીશે પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓ (Archaeologists) આપણને જણાવે ત્યારે જ ખબર પડશે. હાલ તુરત તો તેજીસ સદીઓ પરની પ્રચલિત વસ્તુઓ જોઈને જ એસી રહેવાનું.

આવા શબ્દો મેં એના મોંએ સાંભળ્યા હશે.”

“મી. ભટ્ટ! કાલે તમે ચાર વખત એમ બોલ્યા હતા એ વાત ખરી?”

“કાણુ જાણે, સાહેબ! મને યાદ નથી. હું કે બધું આગળથી જાણીને બોલતો નથી.”

મેં વાત ફેરવી; અને બીજી આડી વાતો કરી. છોકરાઓ ગયા ને હું ને વાસુદેવ એકલા પડ્યા. વાસુદેવ ક્યારનો હસ્યા કરતો હતો.

“કેમ, અલ્યા!” મેં પુછ્યું.

“માણો જબરો છે” તેણે કહ્યું.

“કાણુ?”

“પેલો જશવંત ભટ્ટ. લેખનો જશ મળતો હોય તો ખાટી જવા તૈઆર છે.”

“એમ?”

“તારે બીલું શું? એ તે શું લખતો’તો?”

“પણ તે કેમ જાણ્યું?” મેં પુછ્યું.

“કારણ કે હું લેખકને ઓળખું છું.”

“એમ?” મારાથી પણ હસી દેવાયું.

એમ હોય તો માણો જબરો ખરો.” મેં પણ મેયું: “લેખનાં વાક્યો પણ વાપરે’ જાય છે.”

૩

રાતે વાળુ કર્યા પછી ફરીવાર મંડળ ભરાયું; પણ દરમ્યાનમાં તો વાસુદેવે એ લેખ વીશે ધણી બાતમી મને આપી દીધી હતી, એટલે મારે પોતાને તો કે મુઝાવાનું હતુંજ નહીં. થોડીવાર આમતેમ વાત પછી ફરી પાછી લેખની વાટાઘાટ શરૂ થઈ. મને પણ રસ પડવા માંડ્યો. હું હવે બોમીઓ થઈ ગયો હતો. થોડીવારે હરદેવરામ-ભાઈએ કહ્યું: “ચાલો, દમણાં અકલુપિતભાઈ આવી પહોંચશે ને બધો નિર્ણય થઈ જશે.”

હું ગભરાયો. પાસે એટલા વાસુદેવને મેં ધીરથી પુછ્યું: “એ શું છે?” કાંઈક જાદુગર આવવાનો હોય એવી લાગણી મને થતી હતી—

કાલભૈરવની કોઈ આરાધના કરતું હોય એવું વાતાવરણ થઈ ગયું હતું.

“નથી જાણતા! પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી છે. અથંગ વિદ્વાન છે. સો—બસો તો ભાષાઓ જાણે છે. જબરા માણસ છે.”

મેં ભવાં ચઢાવી હા લણી. “પણ” મેં કહ્યું: “એ શાનો નિર્ણય કરશે?”

“ભાષા ઉપરથી લેખક કાણુ છે એ શોધી આપશે.” વાસુદેવે કહ્યું.

“પણ એ કેમ થઈ શકે?” મેં પુછ્યું.

“કેમ ના થાય? ત્યારે રમણભાઈ નીલકંઠ એક સહી ઉપરથી કેમ કરીને લખનાર પકડી આપે છે? અગ્રહાના નીશાન ઉપરથી માણસ જડે તો આખા લેખ ઉપરથી તેના લેખકને શોધી કાઢ્યું એ કે અધરું નથી.”

પણ વધારે ચર્ચા થવા પામી નહીં. આગળ પાછળ ખખડાટ થયો; ને શું થયું એ ખબર પડે એટલામાં એક ગોરા, તેજસ્વી લાગતા ઉંચા અને પહોળા માણસ મેડે આવ્યા. “પધારો, પધારો અકલુપિતભાઈ! પધારો, પધારો” કહી આવનારનો સન્કાર કર્યો. બધા બેઠા એટલે એમની અને મારી ઓળખાણ થઈ. અમે આમતેમ વાતમાં પડ્યા ને એટલામાં ચોગમ નજર કરું છું તો સો—બસો માણુમોની મેદની જમી ગએલી દેખાઈ.

હરદેવરામભાઈએ કહ્યું: “અકલુપિતભાઈ ચાલો, ત્યારે.”

બકરાને વંધ માટે લઈ જાય ત્યારે તે જેમ બધા તરફ નજર કરે તેમ અકલુપિતભાઈએ મારા તરફ દયામણી નજર કરી.

મેં વિનવસર કહ્યું: ‘હા, જી, પધારો.” એટલામાં કાંઈએ લુપ્ત પડી. “ઉભા થઈને બોલો, સંભળાતું નથી. બધું ફરી બોલી જાઓ.”

સા. શ્રી અકલુપિતપ્રસાદભાઈ ઉભા થયા. થોડાક છોકરાઓએ તાળીઓ પાડી.

“મહાશયો અને ભાઈઓ!”

એક તોફાની છોકરાએ કહ્યું “હું.”

ભાવણકારે આગળ ચલાવ્યું. “મારું આજનું કાર્ય અતીવ કઠણ છે— એક ન્યાયાધીશનું કાર્ય હોય છે. હેવું. આપણે પેલા લેખના લેખકને શોધી કાઢવો છે કારણકે એમાં આપણું, આપણી સંતતિનું, આપણી સંસ્કૃતિનું અરે! સમસ્ત વિશ્વનું શ્રેય સમાજેલું છે. કિં? બહુના; અસ્તુ! હવે જ્યારે આ મેવા આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે આપણે એ માટે નિયુક્ત થવું જ નોંધએ.”

જરા તરા ગરબડાટ હતો તે યધો શાંત પડી ગયો હતો. વિદ્યાભૂપણ એક અને અનન્ય જોવા દીપતા હતા.

“ત્યારે હું એ મેવામાં, આપ સર્વના આદેશ અનુસાર અને જગન્નિયંતાની દિવ્ય પ્રેરણા થકી નિયુક્ત થાઉં છું. અસ્તુ!”

“આજનું કાર્ય અતિ વિશાલ છે. નેનો પાર પામવાનું ભાગ્ય કોઈ વિરલ જ્ઞાતી પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ શાસ્ત્રોક્તિ અનુસાર કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માં ફલેતુ કદાચન! આપણે પામર મનુષ્યોને કર્મના ફલનો અધિકારજ નથી; અર્થાત્ આપણે એના કાયકજ નથી એટલે વદિ આપણે આ કામ કરી નહીં શકીએ તોપણ નિરાશ થવું નહીં એવું શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે.”

“કેટલા વાગ્યા?” મેં વામુદેવને પુછ્યું.

વિદ્યાભૂપણે આગળ ચલાવ્યું: “આ ઉદ્ઘાટનની આવશ્યકતા એ છે કે આ કલિકાલમાં લેખિકા અદ્વારહિત થઈ ગયા છે માટેજ સ્પષ્ટ વક્તા સુચી મન્વેત્તિતિ વ્યવહાર પ્રમાણમ્.

લેખિકા માનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. વીરપૂજ અને નાનકડિત પ્રેરેખર અનુપમ છે.

વિદ્યાભૂપણ અટક્યા. કેડમાંથી તપખીર કાઢી સલા તરફ જોતા ઉભા રહ્યા. કોણ જાણે કેટલીવાર થઈ હશે પણ મને લાગ્યું કે અનંતકાળ સુધી એમ ને એમજ એસાડી રાખ્યા હોત તોપણ લેખિકા અદ્વારમય ખેત્તી રહેત. મેં વામુદેવ તરફ નજર કરી પણ એ તો જોડાં ખાતો હતો.

“હવે વિષયપરન્વે કહેવાનું એ” વિદ્યાભૂપણ ઉવાચ. મેં મારી શ્રવણેંદ્રિય ચતેજ કરી.

“કે આજે આપણા ધર્મવિશારદ સર્વશુભ-સંપન્ન, સાક્ષરશ્રી હરદેવરામભાઈદ્વારા મને આજના વિષયની સુચના મળી હતી.” વિદ્યાભૂપણે જરાક નાલ લઈ આગળ ચલાવ્યું. “અને મેં પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ એજ કાર્યમાં વ્યતીત કર્યો છે. હવે આપની અનુજ્ઞા લઈ મારું અલ્પજ્ઞાન અર્થાત મારા પરિશ્રમનું ફલ તમારા શ્રેયાર્થે હું કહીશ.

“પ્રસ્તુત લેખનો લેખક મહા વિદ્વાન છે એ નિઃસંશય છે.” કહી ફરી વિદ્યાભૂપણે તપખીરની મદદ લીધી. “એ ચતુર છે: ભાષા અને સારિત્યનો અભ્યાસી એટલે એમાં પારંગત છે— કારણ—કારણ કે એમાં નાનાવિધ જાતની ભાષાની ખુશીઓ છે અને જુદાજુદા લેખકોની નાનાવિધ શૈલીઓનાં એમાં દર્શન થાય છે.”

“અ—હો!” એક સસાજને કહ્યું; બધાએ પ્રશંસાથી વિદ્યાભૂપણ તરફ જોયા કર્યું.

“અને આ કારણને લીધે પૃથક્કરણનું કાર્ય વધારે ને વધારે મુશ્કેલ છે.

“હવે પૃથ-ણુ કરીએ. એમાં ડાહ્ય કવિશ્રી નાનાકાલનું છે.” બધા ચમક્યા. “એટલે ડાહ્યનશાસ્ત્રીના મતઅનુસાર એના લેખક નાનાકાલ હોવા જોઈએ એવો તર્ક અસ્થાને નથી; અને આ મતને દરેક લીડીમાં આવતા, અ, બ, લ, ઇત્યાદિ અંક્ષરમિથિત

શબ્દોથી પુષ્ટિ મળે છે, તેમજ ચિન્હોના શાસ્ત્રીય નિયમો પણ કવિ નાનાલાલના છે.

“પણ ખીછ દષ્ટિએ ‘દિવ્ય’ આદિ શબ્દોથી અને ‘હ’ અક્ષરના પ્રયોગને લીધે એવો તર્ક નબ છે કે લેખક ગુર્જરગિરાના પરમ અભ્યાસી સા. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ આ કૃતિના કર્તા હોવા નોંધએ.”

એ ત્રણ જણા ઉભા થઈ ગયા. પણ વિદ્યાભૂપણ ધ્રુવર અને અન્યજ જેવા અરપશ્ચં હતા. પેલા લોક ખેસી ગયા.

“આવા નાનાવિધ તર્ક થઈ શકે છે. અને તે તે દષ્ટિએ તે તે લેખકોને કર્તા ગણી શકાય. એમ છે એટલુંજ નહીં પણ એક મત તો એવો જાય છે કે સૌ. દેવી રસવતીની પણ આ કૃતિ હાઈ શકે. આ રીતે મહાત્મા ગાંધીજી, આણંદરાંકરભાઈ, બલવંત ઠાકોર, મુનશી આદિ અનેક નાના મોટા લેખકોની છાયા મળી આવે છે અર્થાત્ કૈં ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે એ અશક્યવત છે. કારણ બહુધા આ ગતનું સામાન્ય જ્ઞાન અદ્ય અને હલકી કાટિનુંજ અવશ્ય હોય છે. એટલે ઉચ્ચતર જ્ઞાનનો આધાર ખોળવો પડે છે. અને સત્ય હકીકત એ છે કે એજ પરમ સત્ય છે અને એ જ્ઞાનને લીધેજ આજે પણ અમારી કદર થાય છે. અને એ યોગ્ય છે. અરુ હવે એ જ્ઞાનનો લાભ આપું છું.”

સા શ્રી. હરદેવરામભાઈ જરાટટાર થયા; મેં જેમ નેમ બગાસુ રોડી રાખ્યું; વાસુદેવ આંખો ચોળતો ખેડો થયો; વિદ્યાભૂપણે છીંકણીની ચપડી ભરી ને લોકો બધા સોતકંઈ નોંધ રહ્યા.

“આ રીતના પૃથક્કરણમાં પ્રથમ સ્થાન હમજવસરાના સિદ્ધાંતને છે અને તે યોગ્યજ છે કારણ સર્વ સિદ્ધાંતોનો એજ રાજ છે: એજ ઇન્દ્ર છે. અને હમજવસર નો નિયમ નયનગફાકલમના

સૂત્ર ઉપર અવલંબે છે. અર્થાત્ આ એ અને એની નારી જાતિના નિયમો એ ચાર આશ્રમો જેમ સિદ્ધાંતસંસારના પાયા છે. એ ન હોય તો ઇશ્વર વિનાના જગત અને વેદ વિનાની વિદ્યા પેડે બધું અસત્ અર્થાત્ માયા છે; અર્થાત્ કૈંજ નથી. ત્યારે હમજવસરાના સિદ્ધાંત અનુસાર આ લેખ. યવનકલ્યાણની ભૂમિકા પર છે. ત્યારે નયનગફાકલમના સૂત્ર અનુસારો એ બિલાસ અને નહીં તો જંતિણીની કક્ષામાં પહોંચી જાય છે. આ વિરોધ સામાન્ય બુદ્ધિથી ન પમાય એવો અને પડિતોને શુંયવે એવો છે. એકદા લનહરી રાજના શૃંગારશતકના એક ચરણમાં આવા વિરોધનું લક્ષણ દષ્ટિગોચર થયું હતું; એટલે કે આ વિરોધ નવીન કાળનો નથી. પુરાણકાળથી એ ઉતરી આવેલો છે; અરે પુરાણકાળમાં નહોતું એવું આ વિશ્વરચનામાં કૈંપણ હોઈ શકેજ કેમ હવે આ વિરોધનું નિવારણ સ્વીકૃતિસ્ત દેશના એક પડિતે શાશ્વત્ હતું તથા આર્યાવર્તની પવિત્રભૂમિને તે અનુકુળ ના થયું એટલે અર્ધીના પરમધર્માવતારી, પાતરમરણીય ઋષિઓએ તેનું વિસર્જન કયું હતું અને ને યથોચિત હતું. ત્યારે આ લેખનું એ એક લક્ષણ છે.”

વિદ્યાભૂપણે ફરી છીંકણી લીધી. લોકો ઘેસાંતર થઈ ગયાં હોય એમ જણાતું હતું. ખરેજ, જ્ઞાનદશા એ પરમ માનનીય છે.

પણ શામળે કહ્યું: “એ વિરોધ શું દર્શાવે છે?”

“હા” વિદ્યાભૂપણે કહ્યું: “એનાં દાર્શનિક ચિહ્નો અગાધ છે: અપૂર્વ છે. એમાં ટટહલજની દશાની કલુષતા નથી માટે એ ઉચ્ચતર કોટિમાં જાય છે. પરંતુ એમાં ખરજનાં લક્ષણો તો છેજ અર્થાત્ સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો એમાં વહનદક્ષતાસ્મનાં ચિહ્નો છે. એટલે એ ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચતું નથી. હવે વહનદક્ષતાસ્મના વિરોધમાં જલ્લકરમ નો

અભાવ છે સારે ક્ષણની ડાયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.”

“પણ...” શામળ બોલવા જતો હતો.

“હા, પણ સુર્ક્ષર્પ પણ છે—અરેરે એ વિસ્મૃતિ થઇ ત્યારે તો બુદ્ધિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ થયું. એની સ્મૃતિ ના રહી.” વિદ્યા-બૂધણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. એમનો અવાજ ગળગળો થઇ ગયો.

“હવે ?” હરદેવરામભાઇ બોલ્યા.

“હવે, કે નહીં. મિથુનના સંસ્કારમાં સુર્ક્ષર્પ આવે છે એટલે આખું ગણિત ફરી કરવું જોઈશે.”

બધા દીલગીર થઇ ગયા—સ્વનન મરી જાય ને મોં થઇ જાય છે, લગભગ તેમ.

“સહજ યોજનના વિસ્તારમાં કમળના તંતુનો જેટલો ભાગ તેટલો...” વિદ્યાબૂધણે કેં યાદ કરતા હોય તેમ વાળ ખંજવાળ્યા.

“એમ મોંએ તો ગણિત કરવું કેમ ફાવશે ?” મેં કહ્યું; “સહજ યોજનના હીસાબમાં કમળ દળને.....”

“બરાબર છે; ત્યારે તો.....” અકલુપિત પ્રસાદ બોલ્યા.

“હાજી, એમાં તો ગૃહોની ગણતરી કરવી પડતી હશેને ?” મેં અંપલાવ્યું.

“હાસ્તો, અવશ્ય. તે વગર કેં યાચજ કેમ ?” ઉત્તર મળ્યો.

“સારે તો નિરુપાય. કાલે, હવે.” કાલ સવારની ટ્રેન પકડવાનો વિચાર કરી મેં કહ્યું.

એટલામાં સલામાં હોહા થઇ. ધીરધીરે કોલાહલ વખે વિદ્યાબૂધણે બેસી ગયા. એક જણે ઉભા થઇ કહ્યું: “ભાઇઓ! આપણે આનો નિર્ણય કર્યા વગર આજે જવું નહીં.”

કેટલાકે હા કહી કેટલાઓ ના પાડી ઉઠ્યા. અંતે રમઝટ વધી. બધાને શર. ચડ્યું. એકે કહ્યું; “હા, ખરી વાત છે. ગમે તે એકને આપણે નક્કી કરવોજ જોઈએ. આ શું ? મંશ્યાત્મા વિનયતિ એ કેમ બુદ્ધી જાઓ છો ?”

બધાંએ હોહા કરવા માંડી. કોઇ કોઇનો અવાજ સંભળાય કે પરમાય એમ રહ્યું નહીં. માત્ર એક જણનો ભુલદ અવાજ વારંવાર સંભળાતો હતો. તેણે કહ્યું: “આપણે આટલો એક નિર્ણય નહીં કરી શકીએ તો પછી સ્વરાજ્ય માટે લાયક કેમ ગણાશું ? દાદા અંગત કારણસર આનો નીકાલ કરવા ઇચ્છતા નહીં હોય પણ હોદ મૈયાને ખાતર—ભારત માતાને ખાતર આપણે નીકાલ કર્યેજ છુટકો બોલો હોદ મૈયાકો જય ! ગાંધી મહાત્માની જય !”

મેં પણ મારા તત્તુડનો અવાજ “મા”ની જયના એ ભેરી નાદમાં ઉમેર્યો. બધામાં દેશ-ભક્તિ પ્રકાશી રહી હતી. અંતે સા. શ્રી. હરદેવરામભાઇ ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું: “ભાઇઓ ! તમે માનો છો એવું કેંજ નથી મારે કોઇની તરફ પક્ષપાત છેજ નહીં. એની સાખીતી કરી આપવા હું તૈયાર છું. હું સૂર્ય-ચંદ્રને માફી રાખી કહું છું કે.....” બ્રહ્માએ “હું, હું” કહ્યું. “હું શપથ લઉં છું કે...” કોઇ સતી માતા શાપ આપવા તૈયાર થતી હોય એવું દશ્ય રચાયું. શું થઇ જશે એ લાગણી પથરાઇ ગઇ. કેટલાકને રસ પડ્યો; કેટલાકે કંકળાણ કર્યું. હરદેવરામભાઇ આગળ વધ્યા. “હું એ લેખક સાથે જીવતાં સુધી કોઇ જનનો સંબંધ રાખીશ નહીં.”

તાળીઓનો ખુબ અવાજ થયો ! બધું સાંત થયું એટલે એક જણે પુછ્યું: “પણ એને કેમ-શોધી કાઢશું ?”

“કેમ શું ? અલખત, વધુ મતે. અમારે લોકસત્તા જોઈએ છે—કોઈની પણ જોહુકમી નથી જોઈતી” તરત જવાબ મળ્યો.

“હા, હા, વધુ મતે. આ સ્વતંત્રતાના દિવસો છે.” પાંચ પચીસ જુદાજુદા અવાજો આવ્યા. તરત પાંચ—છ નામો સુચવાયાં. અતે એક નામ વધુમતે પસંદ થયું—રા. કિરપારામનું.

“કિરપારામ કાણુ ?” મેં પુછ્યું.

“હરદેવરામનો ભાવિ જમાઈ” વાસુદેવે કહ્યું.

“હું ?” હું જોલી ઉઠ્યો. હરદેવરામભાઈનું મોં પડી ગયું.

વાસુદેવનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો. તે ઉભો થઈ ગયો. તેના જોરદાર અવાજે તેણે કહ્યું : “ભાઈઓ ! તમારી વાત જુડી છે. પેલા લેખના

લેખક મુંબાઈના મારા એક પરમ મિત્ર છે. તેનું નામ રા. રા. ચિત્તહરરામ. આ રેલા તેના કાગળો. કિરપારામ નિર્દોષ છે.” કહી વાસુદેવે કાગળોની થોકડી સભા તરફ ફેંકી.

બધા ચુપ થઈ ગયા.

“એ કાણુ છે ?” એક અવાજે પુછ્યું.

વાસુદેવ જાહેલા થોડા પેડે અડગ ઉભો હતો.

“બ્રાહ્મણ છે : વિદ્વાન છે : સાહિત્યરસિક છે”

વાસુદેવે ઠુંડે કલેજે કહ્યું :

બધા શાંત થઈ ગયા.

x

x

x

કાઠીઆવાડની પ્રેકટીસ સર કરવાનાં મારાં સ્વપ્નાંઓ તુટી ગયાં હતાં. તેના તુટેલા કટકાઓ વીણતો હું બીજો દિવસે મુંબાઈ જવા નીકળી પડ્યો.

દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક સુશોભિત, આકર્ષક અને ત્રિંગી ચિત્રો

‘ગુજરાત’

ના ગ્રાહકોને આપેલાં

નટનજ. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, અને શ્રી કૃષ્ણનાં ચિત્રો

નકલના અનુક્રમે છ આના અને ચાર ચાર આના રાખવામાં આવ્યા છે.

ગણ્યાંગાંડ્યાં ચિત્રો હવે ત્યાં છે

વી પી થી નદી મોકલવામાં આવે,—પોસ્ટેજ આઠ આનાની દીકરીટો ખીડો

વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪ બેકલાઉસલેન.-મુંબાઈ, ૧.

મારી હકીકત

૧૯૩૭-૩૮

(અનુક્રમણિકા પૃષ્ઠ ૩૬૧ થી).

મોસાળ ૪ સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા સુદ દસમે ને શનીવારે અથવા સને ૧૮૭૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે વાઢાણાનાં પ્હારમાં સુરજ ઉગતે જન્મ્યો હતો. મારા જન્મભાક્ષર ખોવાઈ ગયા છે. જનમ વેળા મારા બાપ સુરતમાં નોહોતા. મારો જનમ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયો હતો ને તેથી જ્યેષ્ઠાશાંતિ કરવી પડી હતી. એ શાંતિ જરે મારા બાપે સંવત ૧૮૯૦ માં મુંબઈથી આવી ૧૦૦ રૂપીઆ ખરચીને કરી તારે તેનાથી મારું મ્હો જોવાયું.

૨. હમે ઔદ્યુસ ગોત્રના કેહેવાયે છે. જાતમ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, કસ્યપ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને જમ્બવિન એ સાત અને અગસ્ય એ આઠ ઋષિયોયકી વંશ વિસ્તાર થયો છે માટે એ જે અકકેકુ મૂળ તે ગોત્ર કેહેવાય છે ને જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે ગોત્રજ

કેહેવાય છે. મુખ્ય ગોત્ર તો આજન પણ બિજા અંચકારોના મત પ્રમાણે એ આજયકી જે પહેલા ૪૯ વંશજો થયા તેમને પણ ગોત્ર એવી સંજ્ઞા છે. કેટલાક કહે છે કે મુખ્ય આજ અને તેઓના પૌત્ર (છોકરાઓના છોકરાઓ) પચીસ જે વંશજ તે સર્વ ગોત્ર કેહેવાય. એ વંશજોમાં (પછી પુત્રવંશજ કે પૌત્રવંશજ) કોઈ ઔદ્યુસ નામનો ઋષિ થયો ને હમારો મૂળપુરૂષ. એ મૂળપુરૂષ કહારે થઈ ગયો તે જાણવાની ઇચ્છા થયેથી મેં એક શાસ્ત્રીને પુછ્યું કે એ ગોત્ર જે છે તે ચાલતા કલિયુગના પ્રારંભથી કે આ ચોકડીના સત્યુગના પ્રારંભથી ? વળી એવા કલિયુગને એવા સત્યુગ તો કેટલાક થઈ ગયા હશે. તે શાસ્ત્રી બોલ્યો કે એ વાતનો ખુલાસો મળે નહીં પણ શ્વેતવારાહ કદ્દપના પ્રારંભમાં એ આઠ ઋષિયો થયા હશે - વળી મેં પુછ્યું કે વસિષ્ઠ નામના શોકડો ને ઔદ્યુસ નામના શોકડો થયા હશે ત્યારે હમારો

મે માણસની એકડી બાથના ઘેરાવાની બચેજર હતું-બલકે અકેકી આમલી ૨૦૦-૨૫૦ વરસની હશે. એમાંની ત્રણ આમલીની મોટી ડાળીયો હમારાં ઘરનાં છાપરાંપર ઝુમી રહી હતી. અર્થાત્ આમલી નીચેજ હમારાં ઘરડાનાં ઘેરા હતાં. એ આમલીઓનાં થડ અને હમારાં ઘર એ બેની વચમાંના રસ્તાપર આમલીની ઘટાને લીધે સુરજનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો ને સંધ્યાકાળ પછી તો-રાત જેવુંજ ભયંકર લાગતું. રે ચોરોના બોથી અને આમલીમાંના જૂતોના બોથી સોંજ પછી મોહોલ્લાના સિવાય બીજા થોડાજ લોકો આવ જવ કરતા. એ આમલીયો હમારાં ઘેરાની સાથે ૧૮૯૭ ની મોટી આગમાં ચૈતર વદ પાંચમે ને મંગળવારે સને ૧૮૭૭ ની ૬-B

૨૫ મી એપ્રિલે વાહણે વાયે બળી ગઈયો. સંવત ૧૮૯૪ માં નવાં ઘર ચાર ગાળાનાં મારા બાપ તથા કાકાએ બાંધવાં શરૂ કર્યાં તે ૧૮૯૫ ની આખરે બંધાઈ રહ્યાં. એમાં ચકલેથી આવતાં પહેલા બે ગાળા કાકાના છોકરાઓના છે ને બીજા બે ગાળા મારા છે. મારાં ઘરની સામે ખુલ્લી બળેલી જમીન હતી તે મેં આ વરસનાં જાનેવારી મહિનામાં ૬૦૦ એ વેચાતી લઈને બંધાવા માંડી છે-એ કકડોં અસલની બે આમલીની જગાની વચમાં છે-ને એ નિશાની સારજ મેં એ જગો લીધી છે.

x એવી રીતે છે. (જણનારીની સંજ્ઞાળ પીપરમાં કાળજીથી થાય તેટલા સાર)

મૂળપુરુષ તે કયો ને ક્યારનો? (ઉત્તર કંઈ મળ્યો નહીં.)

હમારે પ્રવર ત્રણ છે. એટલે હમારા મૂળ-પુરુષે અગ્નિહોત્રનાં કામમાં ત્રણ ઋત્વિજો-કર્મ કરાવનારા બ્રાહ્મણો-ગોર રાખેલા. એ ત્રણનાં નામ વસિષ્ઠ, શક્તિ ને પરાશર હતાં. બ્રાહ્મણો પરંપર ઋત્વિજો થતા; તે વેળા હાલની કેહે છે કે યજ્ઞકર્મમાં જે ઋષિના સંબંધ થકી અગ્નિની સ્તુતિ કરાય છે તે ઋષિને પ્રવર એવી સંજ્ઞા છે. દરેક માણસનાં ગોત્ર પ્રમાણે તેણે ઉચ્ચારવાનાં ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે તેમની સંખ્યા પ્રત્યેક શાળાનું જે કલ્પસૂત્ર હોય છે તેમાં કહેલી છે અને તે સંખ્યા પ્રમાણે તે માણસ, એક પ્રવરી, દ્વિપ્રવરી, ત્રિપ્રવરી ને પંચપ્રવરી કેહેવાય છે. ચતુઃ પ્રવરી ગોત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહે છે કે ગોત્રમાં મોટા પૂજ્ય સ્મરણ રાખવા જગ જે પૂર્વજો તે પ્રવર.

હમે ઋગ્વેદી છીએ એટલે હમારા મૂળપુરુષે અને પછીનાએ એ વેદનું અધ્યયન કરેલું. હમારી શાળા શાંખાયની છે. ઋગ્વેદની આઠ શાળા કહેવાય છે એટલે કર્મકાંડ કરવામાં અને વેદના મત્રો પાઠાદિર બણવાસંબંધી આઠ ઋષિયે પોતપોતાના એમ જુદા જુદા આઠ ભેદ રાખ્યા છે. તેમાં હમારા મૂળપુરુષે શાંખાયન ઋષિવાળા શાંખાની રીત રાખેલી. કાઠ કહે છે કે વેદ બણવો ને બણાવવો એ સંબંધી જે જુદી જુદી રીત તે શાખા. (અધ્યયનાધ્યાયન-વશાત્ ભેદાઃ)

હમારા પૂર્વજો વૃદ્ધ પરંપરાગત ચાલતાં આવેલાં કુળને ઓળખવાના નામ શર્મ છે. બ્રાહ્મણ છે એમ ઓળખવાને નામની પછવાડે શર્મ એ શબ્દ મુકવામાં આવતો. ક્ષત્રીનાં નામની પાછળ વર્મ, વૈશ્યનાં નામની પાછળ

ગુપ્તિ અને શૂદ્રનાં નામની પાછળ દાસ. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ છે એટલું જાણવાને શર્મ શબ્દ હતો પણ હવે કિયું કુળ તે જાણવાને શર્મના ભેદ રાખ્યા છે. ગોત્ર તો મૂળપુરુષ પણ એવા તો ઘણાક થયેલા તેથી પાસેની પેઢીડીનો અને વળી પ્રસિદ્ધિ પામેલો એવો જે પુરુષ તેનાં નામથી શર્મ ઓળખાવા લાગ્યું. દત્તશર્મ, શર્મશર્મ આદિલઘ. હમારા પૂર્વજો બ્રાહ્મણ તે તો શર્મ શબ્દથી ઓળખાતા, હમારા પૂર્વજોની પ્રસિદ્ધ કુલની અટક શર્મ હતી માટે હમે, શર્મ શર્મ-શર્મ એ નામના અટકના બ્રાહ્મણ. (શર્મ એ સામાન્યનામ છે તેમ વિશેષનામ પણ છે.) નર્મદાશંકર શર્મ શર્મ એમ બોલવું નોંધ્યે પણ એ રીત હાલ નિકળી ગઈ છે. (માત્ર શુભા-યુલ કર્મકાંડમાં એ વપરાય છે.)

વળી હમારાં નામની આદિયે હમણાં દ્વિવેદી અથવા અષ્વજંશ રૂપે હવે મુકવાનો ચાલ ચાલુ છે. હમારા પૂર્વજો ઋગ્ ને યજુર બે વેદનું અધ્યયન કરતા

ઉત્તમ જાતિમાં બ્રાહ્મણ ને તેમાં પણ વેદ બણનારા, શાસ્ત્રજ બણનારાથી શ્રેષ્ઠ મનાતાં (વેદાધ્યાયી સદાશિવઃ). અસલના વેદિયા વેદાર્થ પણ કરી જાણતા.

એ પ્રમાણે હમારા. આયેના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.

૩. સૈંકડો વરસ પછી હમારા પૂર્વજો અને ખીજા ઘણાએક ગુજરાતમાં આનંદપુર અથવા વડનગરમાં આવી રહેલા તાંહાં તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ કેહેવાવા લાગ્યા. નાગરોના ‘પ્રવરાધ્યાય’ ઉપરથી જાણાય છે કે આનંદપુરમાં બ્રાહ્મણોના પંદરસેં ગોત્રો હતાં તેમાંથી સંવત ૨૮૩ પેઢેલાં જે ગોત્રો રહેલાં તથા નાગર કહેવાવા લાગ્યા. નાગર બ્રાહ્મણરૂપે હમારું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે- કેટલાકોએ જણે અગ્રણે સુદાદિકાંનાં દાવ

લીધાં અને વળી તેઓ બીજો ગામ જઈ રહ્યા તે ઉપરથી નાગરના પશુ છ સમવાય પડ્યા છે. વડનગર અથવા તળાજા શુદ્ધ નાગર, વિસલ નગર, સાડોદરા, ચિત્રોડા, પ્રતોરા ને કૃષ્ણોદરા. વિસલદેવ રાજ્યએ વિસલનગર (સંવત ૯૩૬ માં) વસાવ્યું ત્યાં કપોતવધનો જગન કર્યો ત્યારે વડનગરથી કેટલાક ત્યાંહાં જોવા ગયા હતા ત્યારે રાજ્યએ તેઓને દક્ષણ આપવા માંડી પશુ જરે નાગરોએ કહ્યું કે હમે કોઈની દક્ષણ લેતા નથી સારે રાજ્યએ પાનનાં બીડાંમાં ગમેનાં નામ લખાને પેલા નાગરોને આપ્યાં અને એ રીતે હળીને દાન આપ્યું. વડનગરના નાગરોએ પેલા જોવા જનરાઓને દાન લીધાના દોષથી ન્યાત બાહાર રાખ્યા ને એ રીતે છ સમવાય થયા છે.

‘સાડોદ ગામ છે રેનાકડિ,’
‘તેનું દાનપાત લઈ અનુસર્યા’
‘સાડોદરા પદવી યદને,’
‘વડનગરથી નીસર્ય’—૧
‘વિસલદેવ રાજ યો,’
‘અની ધર્મસું ધીર’—
‘કપોતવધનો જગન કરતે,’
‘ત્યાં ગયા બે વીર’—૨
‘તેને ઉતરીને જગ કરી,’
‘તાં બોલ માં ચિદ્રી ઓહી’
‘વિસલ નગરનું દાન કીડું,’
‘તે અજણે લીધું સહી’—૩
વગેરે વગેરે વગેરે

નાગરોના ૧૨ ગોત્ર સંભળાય છે પશુ ૧૬નમસ્તિશંકર શાસ્ત્રીએ ૧૪ ગોત્ર લખાવ્યાં છે તે આ:—

કૌશિક, કાસ્યપ, દર્ભ, લક્ષ્મણ, હરિકર, જસપાલ, એતિકાવન, ઉદલલ, ભારદ્વાજ, વારાહ, મૈત્રેય, કૌડિન્ય, આલૌભાવન, પારાધર, મૌપાલ, ઐશ્વર્ય, ગૌતમ, બૈજવાપ, શાંડિલ્ય,

છાદિગ્ય, આત્રેય, વૃદ્ધત્રેય, કૃષ્ણાધેય, દત્તાત્રેય, કૌરંગપ, ગાલપ, કાપિષ્ઠ, જાત્રુકચે; ગૌરાંપત. શારંગ, ગાંધ્યાવન, સાંકૃત્ય, શાર્કરાક્ષ, પિપ્પલાદ, શાકાવન, ગાંધ્ય, માતકાવન, પાશ્વિન્ય. લોકાક્ષ, કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, લોકાક્ષ કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, હારીત, ચંદ્રભારંગવ, આગિરસ, કૌતસ, માંડ્ય, મૌદળ્ય, જૈમિત્રેય, પૈદિનરી, ગૌભિલ, કાત્યાવન, વસિષ્ઠ, નૈમ્ય, નારાયણ, જામ્બલિ, જમ્બહિન, શાંસિહોત્ર, નંદુપ, અગસ્ત્ય, ઔપનસ, ભાગુરાયણ, ત્રેવણેય, વૈતાવન, અને ચવન. એ ૧૪ માં આઠ ગૌત્ર જોવાં કુળ કહેવાય છે તે આ.

“કસ્યપરથેવ કૌડિન્ય ઐશ્વર્ય: શાર્કવૈદિપ:”
બૈજવાપ: પશુમ: પ્રોકતો કપિષ્ઠેતુશ્કરતથા.—૨

સંસ્કારકૌશ્તુભમાં કુલાષ્ટક આ છે—કસ્યપ, કૌડિન્ય, ઐશ્વર્ય, શાર્કવ, કૌશિક, બૈજવાપ, કપિષ્ઠ અને ગૌતમ. એ રીતે જોતાં હું એ આઠમાંનો જગે (વા: વારે મારું અભિમાન !)

૪. વડનગર જ્યારે ભાંચું ત્યારે નાગરો નહારીને બીજો મુકામે જઈ વસ્યા તેમાં મારા વડીલો સુરતમાં આવીને રહ્યા. વડનગર ત્રણુવાર ભાંચું કહેવાય છે. પ્રથમ સંવત ૧૪૫ ના માધ મહીનામાં મ્હેચ્છને ત્રાસે ભાંચું ને કેટલાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. બીજીવાર સંવત ૧૨૭૨ ના કારતેગ મહીનામાં ગોરીશાને (શાહાશુદ્દીન ગોરી હશે) ત્રાસે ભાંચું તેમાં કેટલાક નાગરો જુનાગઢ જઈ રહ્યા ને એમાંથી થોડાક છંદરને અમદાવાદ જઈવસ્યા. (અમદાવાદ તો વસ્યું સંવત ૧૪૬૭—૧૮ પછી; હું ધારું કે જેને હમણું અમદાવાદ કહિએછ ત્યાંહાં નહીં પણ તે જગાની આસપાસની જગોમાં) ત્રીજીવાર ભાંચું તે સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે ને એથી વડનગરમાં રહેલા તમામ નાગરો નિકળ્યા તે છંદર, વાસવાળું, કુંગર પાસે, કાશી

ને મથુરા જઈ વસ્યા. એ બાબત, કોઈ વસ્તુલ-
દાસનો કરેલો નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો
વિવાહ એ નામનો એક જુનો ગ્રંથ મને મળ્યો
છે તેનાં ૬ ટુંકાં કડવામાંથી મેં ઉતારી લીધી છે
પણ કેટલાકની ભલામણ ઉપરથી તે ૬ ટુંકાં
કડવુંજ અહિં દાખલ કરું છું.

કાધો મંત્ર એવો ન્યાતે મળી.

ધન ધન થયા મનચિંતા દલી. ૧

હવાં નરસિંહ મહેતો કેમ થયા,
વડનગરથી ખીજે કેમ રહ્યા. ૨

સર્વે વાત કહું વિસ્તારી,
સુણો શ્રીતાજન ધીર ધારી. ૩

એમ વર્ષ કંઈ વહી ગયાં.

રાજ રાજ્ય ક્ષત્રીનાં થયાં. ૪

વળી જવન હરિતનાપુર ધસ્યા,
ત્યાં નાગર પાસે જઈ વસ્યા. ૫

“ચાકર થઈ નાગર તે,
ભોગ પૃથ્વી ભોગવે;
એમ કરતે જે થયું તે,
સુણો સહુ કહું છું હવે. ૧

સંવત છશે પીસતાળીયા,
જવન ભે માની ધણે;
નથ ભાગ્ય મામ માથે,
વિસ્તાર કહું તેનો સુણો. ૨

નથ પાટણ તણો રાજ,
મહા ધર્મસું ધીર;
અર્ધ નાગ ગયા અહિંથી,
બડા આવન વીર ૩

અરાહ સહસ્રની સંખ્યા છે,
તેમાં ગૃહસ્થ બાર હજાર;
કુંવારા ખટ સહસ્ર છે,
મહારવનો પરિવાર. ૪

તે અર્ધ બીતર નથમાં રહ્યા,
અર્ધ ગયો જે વાસ;
રહ્યા તે આબીતર કહાવ્યા,
ને ગયા જે અધવાસ ૫

નાતજાતમાં કાપ કરણ,
એક મત મનમાં ભ;
પગરણ આવે જેહને,
ભાં સર્વ ભેગા થાય. ૬

સીધપૂર પાટણ વીશે,
અધવાસ સમવા જે રહ્યો;
રીતભાત આચારથી,
વડનગરથી પૃથક થયો. ૭

એમ કરતે વરસ કેટલાં,
થઈ ગયાં તે મધ્ય;
સર્વ સુખ આનંદ ભોકતે,
રાજકાળ સમર્થ. ૮

પછે ક્ષત્રીવંદ જે ધારી નાગરે,
તે રાજઅંશી થઈ રહ્યા;
કેટલા ખીજા રહ્યા તે,
વ્યાપારને વશ થઈ ગયા. ૯

વ્યાપારના ઉદ્ભવ કરે,
તેનું ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધર્યું;
ખીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ,
એ ત્રિવિધ નામ કળિમાં કર્યું. ૧૦

પ્રથમ નગર ભાગ્યું એણી રીતે,
મહા મ્હેચ્છને ત્રાસ;
પછે ખીજા વાર ભાગ્યું તે,
કહે વસ્તુલ દાસ ૧૧

સંવત બાર મોતરે,
પૂરણ કાર્તિક માસ;
ગોરીશાયે દ્રવ્ય લીધા,
તેણે છોડ્યો વાસ; ૧૨

તારે નોઘણુ રાખ. જુનાઘડનો,
જેને ત્રણુ લાખ અસવાર;
એ સહસ્ત ધરને મનમુખ આવી.
લાખો દેશ સુઝાર. ૧૩

ઘણા આદર ચકી રાખી,
ભાવે નાગરી ન્યાત;
રાજકાજનો ભાર સુંધો,
સુંધે તે કહે વાત. ૧૪

તેણે સમે તે માંલથી,
એક સહસ્ત ધર. ઇડર ગયાં;
પાંચ સહસ્ત ધર પગ પરડીને,
વડનગર માંલે રહ્યાં. ૧૫

એણી રીતે અમદાવાદી,
અધવાસ પદ પામ્યા સહી;
સોરડી એ સહસ્ત તેને,
આખંતર પદવી રહી. ૧૬

બારગામ અધવાસ ફેરાં,
સોરડીનાં પુર બાર;
પહે જે રહ્યા વડનગરમાં,
તેનો કહું વિસ્તાર. ૧૭

સંવત સત્તર બ્યાસી એ તો
દક્ષણ ફેરા ત્રાસ;
સરવે નાગર નીસર્યા,
નચની મુકી આસ. ૧૮

ઇડર, વાલંબ, વાંસવાળુ
હુંગરપુર પાટણુ રહ્યા;

* ચાંપાનેરનો હેલ્સો રાજા રાવળ જેસિંગ
ઉરે પતાઇ રાખ હતો. ચાંપાનેરમાં હિંદુ રાજા
હતા તાંહાંસુધી બ્રાહ્મણો તાંહાં રહ્યા ને મુસલમાન
આખ્યા કે તાંહાંથી નાહા એવો સંભવછે. રાસ-
માળખાં ત્રાખ્યું છે કે ચાંપાનેરના રાવળને અને

નચથી જે નીસર્યા તે,
કાશી ને મથુરા ગયા. ૧૯

એણી રીતે નચ બાખ્યું,
કલી ને મહી માય;
છ ગામ વડનગરનાં યામે,
ત્રણે સામવાય. ૨૦

શ્રી સદાશિવની કૃપાથી,
છે સર્વ સંપતવાન;
સુખ સંપન્થી હીન થયા,
જેણે મેહેલ્યું વેદ વિધાન. ૨૧

વેદ ત્રિધ નવ આદરી
તેનું તેજ શિવજીએ દરયું
દસાં નરસંધ મેહેનો થયા ને
વિધિ વિસ્તારી કહું. ૨૨

એ ઉપરથી જોતાં નાગર બ્રાહ્મણ, નાગર
ગૃહસ્થ (વેપારી અને સરકારમાં કામ કરનારા)
અને નાગરક્ષત્રી (રાજા અને સિપાઇઓ અથવા
સિપાઇનાગર) એ ત્રણ તર્ક છે.

૫. સુરતમાં નાગરો ક્યારે આવ્યા તે
સંબંધી કંઈ ઉપર લખ્યું નથી—પણ સુરતના
ઘણા ઘરડા નાગર બ્રાહ્મણો કહેછે કે ‘આપણે
પ્રથમ ચાંપાનેરથી તે ભાગ્યા પછી સુરતની
આબુમાળુનાં ગામમાં આવી રહ્યા’ હજી સુરત-
ના નાગર બ્રાહ્મણો અડાજણથી, નવસારીગરા,
વલસાડિયા, બરાનપોરિયા વગેરે કહેવાય
છે. ચાંપાનેર = ભાખ્યું સંવત ૧૪૫૨ ના
પોસ સદ ૩ જે ને સુરત શહેર વસવા માંડ્યું

ઇડરના રાવને આવવત હતી તેથી ઇડરના રાવે
પોતાની મદદમાં મુસલમાનને તેડી ચાંપાનેર પર
હલ્લો કરાવ્યો રાવળને માળવાના મુલતાની
મદદ હતી પણ આખરે તે દારયો ને અમદાવાદ
ના મહમંદ બેગડાએ ચાંપાનેર લીધું. ઇ. સ.
૧૪૮૪ ની ૨૭ મી નવેમ્બર.

આસરે સંવત ૧૫૭૦ થી.—એ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનના ત્રાસથી બ્રાહ્મણો નાહાસીને સુરતની આસપાસનાં ગામ જ્યાં હિંદુની સત્તા હશે ત્યાં આવી રહ્યા.

૫મી સુરતના બ્રાહ્મણો કેહે છે કે પ્રથમ અશ્વત્થામીકમાર—પુલપાડા ગામમાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને ત્યાંથી પછી પરામાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને પછી શેહેરમાં આવ્યા. શેહેરમાં આવ્યા ને ૧૫૦ વરસ થયાં અને તીજવાર વડનગર છોડ્યાને પણ ૧૪૦ સેક વરસ થયાં પણ વલ્લભ દાસે સુરતનું નામ નથી દીધું માટે જણાય છે કે તેઓ ઇસ્લામી ચાંપાનેર આવેલા. હવે ઇસ્લામ ગયલા તે વલ્લભદાસના કહ્યા પ્રમાણે બીજવારના નાહાસી તેમાંથી—માટે હવે બીજવારના નાહાસવામાંથી વડનગરથી ઇસ્લામ અથવા જુતાગદ ને પછી ઇસ્લામ ગયલા ને ત્યાંથી ચાંપાનેર આવેલા ને ત્યાંથી પછી ગામોમાં રહેતા રહેતા શેવટે સુરત આવી રહેલા એમ કદપના થાય છે.

૬. ગુજરાતમાં સીપાઈ નાગર કોઈ નથી (કાશી ને ગાલિયર તરફ છે) ગૃહસ્થને ભિક્ષુક એટલે એ જોઈ થયા તે વિશે વલ્લભદાસે એ પ્રસંગે કહેલું છે તેમાં બીજો પ્રસંગ ઉપલી કવિતામાં છે. પહેલા પ્રસંગમાં એમ કે વેદધર્મનાં રક્ષણને સાફ કેટલાકને ક્ષત્રીનું કામ કરવું પડ્યું તેથી તેઓ ગૃહસ્થ કેહેવાયા ને જે લોક પોતાનાં અગ્નિરોગાદિક કર્મ રાખી રહ્યા તે

ભિક્ષુક કેહેવાયા. એઓ એક બીજાની દક્ષણા લે તેમ ગૃહસ્થની પણ લે; ગૃહસ્થ, ભિક્ષુકની ન લે. અસલ બ્રાહ્મણો કોઈ વાણિયા વગેરેની દક્ષણા લેતા નહીં પણ હાલ સકુની લે છે ને કેટલાક બ્રાહ્મણો તો વાણિયાને શુભાશુભ કર્મ કરાવે છે.—પણ એ કારણ માટે સુરતમાં એ વર્ગ જે કુંકણાને નામે ઓળખાય છે તેમાંના કોઈ, લોકડા વર્ગમાંનાને કન્યા દે છે (કવચિતળ ખને છે) તો તેને કેટલોક દંડ આપવો પડે છે. જેમ ભિક્ષુક વર્ગમાં દવે, પંડ્યા હોય છે તેમ ગૃહસ્થ વર્ગમાં હાલ નથી—કેમકે તેઓએ વેદ-શાસ્ત્રનાં અધ્યયન મુકી દીધાં છે.

૭. આજકાલ જુવાનિયા ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને નીચા સમજે છે પણ કુળધર્મ જોતાં તો તેઓ કર્મજ્ઞ છે માટે તેઓ નીચા. દુનિયાદારીની માહીતી જોતાં અને શ્રીમંતાઈ જોતાં ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો કર્મ વેહેવારમાં ઉંચા ખરા. પણ એ વિચાર મારે કરવાનો નથી. વૃદ્ધ નાગરો હજી ભિક્ષુકને પોતાના પૂજ્ય સમજે છે. હાલમાં બ્રાહ્મણો આગળની પેઢે ગૃહસ્થના ઉપર ઝાઝો આધાર રાખતા નથી; તેઓએ પણ પોતાનાં પુર્વના ધંધા છોડીને સંસાર ઉઘમે વળગતા માંડ્યું છે. હવે ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એ જોઈ રાખી માંહોમાંહે કુત્રંપ વધારવો, એક બીજાને કન્યા ન આપવી આદિશર્મ વાતોના પ્રતિબંધ પાળવા અને તેથી થતાં નુકશાન ખમવાં એ શહાણા ને

* ઇસ્લામ સામંતિયો સોડ નામના હિંદુ રાજના વખતમાં પ્રથમ નાગરો (હું ધારૂં છે કે વડનગરથી) ઇસ્લામ ગયા ને ચાંપાનેરથી નિકળ્યા એ બંધી મુદત ૨૫૦ વરસની થાય છે. ઇસ્લામ નાગરોની વાત રાસમાળામાં આ પ્રમાણે છે:—સામંતિયાના કોઈ વંશજે પોતાના એક નાગર

કારબારીની કન્યા સાથે પણવાનું ધાર્યું હતું ને પછી એ નાગરે જુગતીથી સોનગજી રોડડને બોલાવી સોડ વંશનું નિકંદન કરાવ્યું. હું ધારૂં છે કે પછી ત્યાંનાં આજુબાજુના મુસલમાનોએ ત્રાસ દીધેલો તેથી ત્યાંના નાગરો ચાંપાનેર આવી રહેલા.

ચતુર નાગરોને ઘટતું નથી. હું કહેવાઉં તો છઉં
ભિક્ષુકનાગર પણ મેં ભિક્ષુકી થોડીકજ કીધીજ.
હું ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહસ્થાષ્ટમાં ઉછર્યોજ. મારા
વિચારમાં આમ છે કે ગૃહસ્થે પોતાની માની
લીધેલી મોટાઈ મુકી દેવી અને ભિક્ષુકે પોતાની
ભિક્ષુકીનો હક અને હલકી રીતભાત છોડી
દેવી—એ બંનેએ પરસ્પર કન્યાઓ આપવી
લેવી—એકજ શેઠરમાં નહીં પણ બધે ઠેકાણે.
મણાક સુધારો પણ દાખલ કરવો કે જેથી
નાગરની રિયતિ ઘણીજ ઊંચી પંક્તિની થાય.
કેવળ ગુજરાતી લોકની નાતોમાં નાગરની
નાત, કુળ, રૂપ, આચાર, વિદ્યા, પદવિ.

ચતુરાષ્ટમાં સદૃથી શ્રેષ્ઠ મનાઈ છે ને મનાય છે.
(એ વિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે
બોલીશ.)

ઉપરની લાંબી દટાકતને મારી સાથે થોડો
સંબંધ છે માટે લખવી તો જોઈએ નહીં પણ
ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ઘણા ઘણા જણ ગોત્ર
પ્રવર વગેરે શું છે તે જાણતા નથી તેઓને
જણાવવા માટે અને મારા નાગર સંબંધી
કેટલીક જણ જે મને મેહનતથી થઈ છે તે મારા
નાતીલાઓને કહેવા માટે ઉપયોગ વિસ્તાર કર્યો
છે—બાકી, નાગર દાખલ મારી મોટાઈ
ખતાવવાને કર્યો નથી.

(આ સ્વિક્ષિત આત્મકથાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.)

બહાર પડી ચુકી છે !!

હીંદુ સંસારના ગૂઢ પ્રશ્નો જાણવા હોય,—સમાજનાં અસામાન્ય લમની વેદી, અને તેનો ભોગ
જોવો હોય,—દોંગી ધર્મ શુરુઓ અને ભોળા સ્ત્રીઓનાં વર્તન જાણવાં હોય,—બ્રાહ્મણ
ડીટકડીવનાં પરાક્રમ વાંચવાં હોય,—અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ જાણવી હોય તો
આજેજ મંગાવો.

“રસિકા ઉર્ફે આદર્શ આર્ય બાળા.”

ભાગ ૧-૨. સંપૂર્ણ કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ (વી. પી. જી. હુ.)

૭૦૦ પાનાનો દળદાર અંચ,

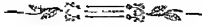
અનેક સુંદર ચિત્રો સહિત

મંગવાનું ઠેકાણું:—

માણેક પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

કરંજ્યા બીલીંગ, ચર્નારોડ જંકશન, મુંબઈ.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ



મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો ! *

તમે જાણ્યું તો હશે કે સાહિત્ય સંસદ તરફથી સાહિત્ય પરિષદને જે નિમંત્રણ મેં મોકલ્યું હતું તે સ્વીકારાયું હતું; અને તેને પરિણામે આવતા એપ્રિલમાં આઠમી પરિષદ મુંબાઈમાં ભરાવાનું નક્કી થઈ ચુક્યું છે. પરિષદ ૧૯૦૭ માં રા. કેશવલાલ ધ્રુવના પ્રમુખપણા નીચે મુંબાઈમાં મળી હતી. ઓગણીસ વર્ષે તે પાછી મુંબાઈમાં આવશે. ગુજરાતી મુંબાઈ તેને આદરથી આવકાર આપશે એવી મને ખાતરી છે.

મુંબાઈ શહેર ગુજરાતમાં નથી એવી ટીકા અવારનવાર થાય છે. આ ટીકા મને ગેરવ્યાજબી લાગે છે. મુંબાઈ મુંબાઈ ઇલાકાનું છે—મહારાષ્ટ્રનું ને ગુજરાતનું—એ કશુંક. પણ છતાં અહીંઆના ગુજરાતી જીવનમાં વિશિષ્ટતા છે; ગુજરાતીપણું છે. નર્મદાથી સોપારા સુધીનો પ્રદેશ પુરાણ કાલમાં એક હતો એ વાત તો આવી રહી; પણ જ્યાં નર્મદ ને ગોવર્ધનરામ જીવી ગયા; જ્યાં દાદાભાઈ, શ્રીરાજશાહ ને ટાટા વસી ગયા; જ્યાં રા. નરસિંહરાવ ને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી આજે વસે છે; જ્યાં સર લક્ષ્મણાઈ ન્યાયાસને શોભે છે ને સર ચીમનલાલ વિદ્યાપીઠે વીરાજે છે; જ્યાં જીના ને વિક્રમભાઈ રાજકીય જીવન ગ્રેરે છે; જ્યાં કાંગા ને ભુલાભાઈ દેસાઈ ધારાશાસ્ત્રીઓ છે; જ્યાં સર પરશોતમદાસાદિ ધંધા કરે છે; જ્યાં દલાલ, પટેલ અને જીવરાજ જેવા પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડોક્ટરો છે; જ્યાં ગુજરાતી પત્રો

જાહેર જીવન ઘટે છે; જ્યાંના સંસ્કારો સમસ્ત ગુજરાતને પ્રેરે છે—તે પ્રદેશને ગુજરાતની બહાર ગણવો એ દષ્ટિબર્ધાદાની સંકુચિતતાની પરાકાષ્ટા કહી શકાય. આપણે ગુજરાતી છીએ, ગુજરાતી રહેવાના ને ભાવિ ગુજરાત ધડવાના પ્રયોગમાં ફાળો આપવાના.

પરં જોતાં તો આખી ગુજરાતની પ્રજા લિંગલિંગ સંસ્કાર લઈ કચ્છથી, કાઠીઆવાડથી, ઇડરથી ને દમણથી આવે છે; અને મુંબાઈના melting potમાં લિંગતાઓ ગાળી ગુજરાતીપણાને રપટ ને સુરેખ બનાવે છે. આવી જગ્યાએ પરિષદ આવે એમાં મુંબાઈને તેમજ પરિષદને—જાને લાભ છે.

પહેલાં અમદાવાદની ગુજરાત સભા, અને તેના પ્રાણુરૂપ રણજીતરામને ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકાનું સમેલન કરવાની ભિમિ થઈ આવી. એ ભિમિને વશ થઈ કેટલાક ઉત્સાહી ગુજરાતીઓએ પરિષદને જન્મ આપ્યો. પહેલી પરિષદમાં, ૧૯૦૫ માં અમદાવાદમાં, ગોવર્ધનરામે તેને આશિષ આપી; ૧૯૦૭ માં મુંબાઈમાં, રા. કેશવલાલે એને ગુજરાતી સાહિત્યના સાતત્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું; ૧૯૦૮માં રાજકોટમાં, અંબાલાલ સાકરલાલે વ્યગ્ર દશાને પામેલી પરિષદને ટકાવી રાખી; ૧૯૧૨માં વડોદરામાં, રણછોડલાઈએ એને પગલારૂં કરી; ૧૯૧૫ માં સુરતમાં, રા. નરસિંહરાવે તેને તેજસ્વી સ્વરૂપ આપી, સંસ્થાઓમાં

* મુંબઈમાં તા. ૨૨-૧૧-૨૫ ના રોજ મારવાડી વિધાલયમાં સર લક્ષ્મણાઈ આચારામ શાહના પ્રમુખ પણા નીચે મળેલી મુંબઈના ગુજરાતીઓની જાહેર સભામાં રા. કનૈયાલાલ માલ્જીલાલ મુનશીએ આપેલું બાવળ

સામાન્ય અપાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. ત્યાં પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા માટે એક સમિતિ નીમાઇ. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ત્યાં બેચાર પ્રસંગે ચઢાપાણી લીધા સીવાય તે સમિતિએ જાતું કામ કર્યું નહીં. સંચાલકોમાંથી રણજીતરામ ૧૯૧૭ માં ગુજરી ગયા; બળવંતરાય ઠાકોરે ભડોળ કમીટીની પ્રવૃત્તિમાં પરિષદની પરવા છોડી દીધી. રમણભાઈ ને હીરાલાલ પારેખ એ બંનેની શ્રદ્ધા ને ઉત્સાહ પર પરિષદની પ્રવૃત્તિ જીવવા લાગી.

પણ અસાર સુધી પરિષદ સંમેલન હતું, સંસ્થા કહી શકાય નહીં; માત્ર વિદ્યાર્થીઓ દેખોની જ નેતા હતી, સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની માતા થવા નહોતી માંડી. ને છતાં તેમાં આશાનાં બીજ હતાં.

૧૯૨૦ ની અમદાવાદની પરિષદનું મહત્વ ગાંધીજી ને રવીંદ્રનાથ ટેગ બે મહાતેજસ્વી પુરુષોના મેળાપથી પ્રગટલા તેજમાં ઢંકાઇ ગયું હતું; પણ રા. હરગોવિંદદાસના નેતાપણા નીચે પરિષદ સ્વરૂપ બદલ્યું. પરિષદ મંડળ પ્રગટ્યું—સંમેલનની સંસ્થા યઇ.

રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ રા. રમણભાઈ ને રા. હીરાલાલ જેડે સાહચર્ય સાધ્યું.

આ નામો ગણાવી ધણા ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ જેમણે આ હીલચાલમાં ભાગ લીધો છે તેમને હું અન્યાય કરવા માગતો નથી. તેમ પેલી ચઢાપી સદ્ગત યથેલી સમિતિનો હું સભ્ય હતો એ સીવાય પરિષદ જેડે મારે સંબંધ નહોતો. છતાં દર ઉભા રહી જે મધ્યસ્થ વ્યક્તિઓ બળ તરીકે મને દેખાઇ હતી તેમનાં નામ આપું છું.

૧૯૨૪ માં ભાવનગરની પરિષદ કમલાચંદર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઇ હતી ભારે પરિષદ મંડળ નક્કી થયું; અને મંડળ રજીસ્ટર કરવાની યોજના યઇ. અને રા. ભરત-

રામ. જેવા. ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રેમીઓ યોજના સફલ કરવાનું ઉઠાવી લીધું. હવે મંડળ રજીસ્ટર થઇ ગયું છે; અને તેણે કામ આરંભ્યું છે. પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે તેણે જોડણીનો વિષય હાથ પર લીધો છે; અને ઘણું અંશે તેને સફલ કરી નાખ્યો છે.

હવે પરિષદ મુંબાઈ આવે છે—એક સંમેલન તરીકે નહીં પણ એક સંસ્થારૂપે; એક શંભુમેળા તરીકે નહીં પણ સમસ્ત ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પર બોમની માફક વીસ્તારી રહેવાની અભિલાષાવાળા મંડલ તરીકે; કાં તો એની એ અભિલાષા પૂર્ણ થશે કે કાં તો એ અભિલાષાં મેલતી પાછી જશે. એની અભિલાષા પૂર્ણ થશે કે કેમ તેનો ધણા આધાર તમારા-મુંબાઈના સાહિત્યવિદ્યાસી ગુજરાતીઓના ઉત્સાહ ને વ્યવસ્થાશક્તિ પર છે.

આ પરિષદનું પહેલું કામ એનું બંધારણ સુદઢ કરવાનું છે. મંડળ પરિષદને સંસ્થા બનાવી છે. એ મંડળને મજબુત કર્યું એ સશક્ત થશે. એ મંડળને સર્વગ્રાહી કરે એ પોતાનું સામાન્ય વીસ્તારી શકશે. એ મંડળને વ્યવસ્થિત કરે ચિરંજીવ ને સતત પ્રવૃત્તિ એ આદરી શકશે. સાહિત્ય સંસ્થાનું બંધારણ એ અધરું કામ છે. એમાં નવા ઉત્સાહને સ્થાન જોઇએ તેમ જુની સંગીનતાને પણ જોઇએ. એમાં લોકપ્રિય થવાના અંશે જોઇએ તેમ પ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતા સચવાય એટલું સામર્થ્ય જોઇએ. આ સર્વ મંડલમાં જેમ એકલવાયપણામાં રાચતા વિદ્યાર્થી સાહિત્યના તેજસ્વી ધૂમકેતુઓ સ્થાન જોઇએ તેમ વ્યવસ્થા સાચવી રહાપણથીજ મર્યાદામાં આગળ વધનારા નાનામોટા ઝોડા પણ જોઇએ.

બીજે અગ્ર પરિષદના સ્થાનનો છે. હાલની સ્થિતિમાં, થોડાં વર્ષ સુધી, પરિષદનું મથક એક જગ્યાએ રહે તે સમજવાનેગ મને લાગતું નથી.

એક ઠેકણે મથક થયું કે પ્રાંતિક સંસ્થા સ્થાનિક બની જવાની. એનું મથક તો અવારનવાર જેમ મુખ્ય કાર્યવાહકોને રુએ તેમ બદલાયાજ કરવું જોઈએ. જ્યાં તે વર્ષના મુખ્ય અધિકારીઓ હોય તેજ મથક રાખવાથી કાર્યદક્ષતા અને સુગમતા બંને સચવાય. અને છતાં આ પ્રયોગ એક દૃષ્ટિએ જોતાં તુકશાનકારક છે. A rolling stone gathers no moss. દર વર્ષે જે મથક બદલાય તો ચોપાનીયું ક્યાંથી નીકળે? પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી ચાલે? જુનાં પુસ્તકો ક્યાં ભેગાં કરાય? પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય કેમ સચવાય? આજ મુશ્કેલીને લીધે અત્યાર સુધી પરિષદ સદ્દહ સંસ્થા થવા પામી નથી.

... એનો મને એકજ રસ્તો લાગે છે. જે જગ્યા વર્ષે વર્ષે અધિકારીઓ નક્કી કરે તે મંડળનું મથક મણાય અને લાંથી મંડળનો કારોબાર ચાલે. પણ જે પ્રવૃત્તિ કે જે કાર્ય મંડળે હાથ ધર્યો હોય તેને માટે કાર્યકર ખાતું તો હંમેશાંને માટે એકજ જગ્યાએ રહે. આ વિકટ પ્રશ્ન આ વખતની પરિષદ આગળ આવશે. અને તેનો સદાને માટે નિર્ણય કરવાથીજ પરિષદને શક્તિ સાંપડશે.

ત્રીજો પ્રશ્ન હું જોડણીનો માનું છું, પરિષદ મંડળે એ બાબતમાં પગલાં પણ માંડ્યાં છે. પરિષદે એનો વિચાર કરવાનો છે—જોડણીનો નિર્ણય કરવાનો છે. અને એ ઉપરાંત માત્ર નિર્ણય કરી બેસી રહેવાનું નથી. જોડણીની વિશુદ્ધિ કરતાં તેની એકતા અત્યારે ઘણી જરૂરની છે. જોડણીની એકતા એટલે સાહિત્યની એકતાનું ભાન; એટલે ગુજરાતી તરીકેની અસ્મિતા અનુભવવાનું અગત્યનું પગલું. પરિષદે ફળવાએલા સમૂહને સરસ પડે એવી જોડણી સર્વમાન્ય કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ—માત્ર પ્રયત્ન નહીં પણ બ્યવસ્થિત ચળવળ

આરંભવી જોઈએ. આ વિષય વિદ્વાનોનો નથી, માત્ર સાહિત્યવિલાસીઓનો નથી પણ ગુજરાતના લોકોનો છે.

ચોથો સવાલ સાહિત્યપ્રકાશનનો છે. અત્યારે જે સાહિત્યપ્રવાહો ગુજરાતમાં એકઠા મળ્યા છે—એક પાશ્ચાત્ય ને બીજો પુરાણો. એ બેના મિશ્રણમાંથી નવું સાહિત્ય પ્રગટે છે. એ નવું સાહિત્ય ગુજરાતનો આત્મા વ્યક્ત કરે, તેના આદર્શો મૂર્તિમાન કરે, તેના અંતરની ઊર્મિઓ બહાર લાવે ત્યારેજ એ ખરું લાક્ષણિક સાહિત્ય બને. અને જ્યાં સુધી જુના સાહિત્યનો પાનો હાલના જીવનને ચઢાવ્યો નથી ત્યાં સુધી એ બનવું ઘણું અઘરું છે. વળી નવા સાહિત્યનું પ્રકાશન જોઈએ તેવું જલદીથી થતું નથી; અને જ્યાં સુધી તે ન થાય ત્યાં સુધી સાહિત્યમાં Renaissance (પુનર્જીવન) આવવાનું નથી. આ પાનો ચઢાવવો, —આ Renaissanceનો માર્ગ સરલ કરવો એ કામ પરિષદનું છે. એટલુંજ નહીં પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ને સંસ્થાઓ છુટાછવાયા પ્રકાશનના પ્રયત્નો આદરી રહ્યાં છે, તેને પરિષદ એકત્રિત ન કરી શકે?

સાહિત્યપ્રકાશનનું કામ અઘરું છે. એમાં વિદ્વાનોની સહાય જોઈશું, ને પૈસા જોઈશું. વિદ્વતા મળશે—સંપૂર્ણ નહીં તો પ્રભુએ આપણા સમય પ્રમાણે આપી હોય તેવી. પૈસા પણ મળશે—શ્રદ્ધાવાન કદી ભુખે મર્યો સાંભળ્યો છે? ઉત્સાહને કદી સાધનહીનતા નહીં છે?

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા વિષયો પણ પડ્યા છે; પણ તેને બ્યવહાર ક્ષેત્રમાં આવતાં વાર લાગશે. એક માસિક કે અઢવાડીક; ધનાભોની યોજના; કોષ ને વિશ્લેષણ; ગુજરાતનો ઇતિહાસ; ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ; ગુજરાતના સાહિત્ય ને સંસ્કારને ઘડે એવા ઘણાં વિષયો પડ્યા છે કે જે પરિષદ મંડળ જે બ્યવસ્થિત ચાલે તો તે હાથ

પર લઇ શકે. આ બધા પ્રશ્નો વીશે મેં થોડા-ધણા વિચાર કર્યો છે, ને યોગ્ય સ્થળ ને સમયે તેને રજુ કરીશ.

આ બધી વાત તો ખરી. અત્યારે સંસ્થાઓ કાઢવાનો ને સંમેલનો મેળવવાનો વા વાગ્યો છે. એ બધી જીવવાની નથી; બધી જીવવા લાયક પણ હોતી નથી. પણ જે સંસ્થામાં ગુજરાતનું નવજીવન પ્રતિબિંબિત થએલું હોય-જેમાં તેની અમર આશાની જ્યોત જળહળતી હોય-જે નવા ગુજરાતની ઘટનામાં પોતાનો ફાળો આપી શકે તેને જ જીવવાનો અધિકાર છે. જે સાહિત્ય પરિષદ અને પરિષદ મંડલ પોતાના નામ ને આશય પ્રમાણે બધા સાહિત્ય તરંગોનું કેન્દ્ર બને, અને બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂલ બને તોજ તેને જીવવાનો, કે માન મેળવવાનો હક્ક છે. પ્રચલિત સાહિત્યના આદર્શો ગ્રીક્ષવા; વિદ્વાનો ને સાહિત્યકારોની પ્રવૃત્તિઓને બ્યવસ્થિત કરવી; માહિત્ય-વિષયક સંસ્થાઓને એકાકાર કરવી; જુના ને નવા માહિત્યનું સંમિશ્રણ કરવું; સાહિત્ય, કલા ને જીવનની પુનર્ઘટના કરવી-આ કાર્યક્રમ પરિષદ ને પરિષદ મંડલ જે સ્વીકારે તોજ તેમને જીવાડવાં કામનાં છે. ગુજરાતને સાહિત્ય, કલા ને સંસ્કારનું મંદિર જોઈએ છે; ગુજરાતી અસ્મિતા વ્યક્ત કરવાનું સજીવ સાધન જોઈએ છે. અને પરિષદે આ મંદિર ને સાધન થવું જોઈએ.

મુંબાઈમાં પરિષદ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ને સ્થાન લેશે એવી આશા મેં તો રાખી છે. આખું ગુજરાત તેને સશક્ત ને સમૃદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એક આદર્શ સંસ્થા ધડવાના અભિલાષથી સમસ્ત ગુજરાત તમારે બારણે આવે ત્યારે તેના કાર્યને મુગમતા કરી આપવી એ દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે. મુંબાઈ ઘણી

વખત મોટી સંસ્થાની પુનર્ઘટનાની પ્રયોગશાલા બની છે. પરિષદને સુદૃઢ કરી મોક્ષલાવંધી એ હવે મુંબાઈની ફરજ છે. અને મુંબાઈમાં અને ત્રદ્ધા છે. એ પોતાની ફરજ અદા કરવા ચુકચુક નથી-ને આ વખતે ચુકશે નહીં.

x x x

તા. ૬-૧૨-૨૫ ના રોજ સુરતમાં સરદાર જનાર્દન પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી જાહેર સભામાં મુંબાઈ ખાતે મળનારી સાહિત્ય પરિષદમાં લાગ લેવાને સુરતનાં શહેરીઓને આમંત્રણ આપતાં રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે:-

આવતે વર્ષે મુંબાઈમાં ભરાનારી સાહિત્ય પરિષદમાં સુરતને નિમંત્રણ આપવાની હું આ તક લઉં છું. એટલું જ નહીં પણ મુંબાઈ આવી સાહિત્ય પરિષદને સખળ કરવામાં તમારો ફાળો આપવાની પ્રાર્થના પણ સાથે સાથે કરું છું. સુરત અને ભરૂચના એટલે પ્રાચીન લાટના લોકો સંસ્કારી છે, મોજલા છે, રસિક છે એમની વાતચીતમાં વિનોદ, રસિકતા ને સચોટતા દેખાય છે. પણ એ બધી સ્વાભાવિક બક્ષીઓને સાહિત્ય-રુપે વ્યક્ત કરવાને બદલે ગમ્મતોમાં, ગપાટાઓમાં ને મોજલયાઈ સંમેલનોમાં તેઓ વાપરી નાખે છે. અને પરિણામે વડોદરાની ઉત્તરે પ્રસ્તરી રહેલું ગાંભીર્ય, જવાબદારીનો પ્રણાલિકાગ્રસ્ત ને ભયંકર ખ્યાલ, પંડિતાઈના ઉંચા આદર્શો, એ બધાંએ ગુજરાતી સાહિત્ય પર છાપ ભારી છે.

આને પરિણામે સાહિત્ય પરિષદ પર ગુંગળાવે એવા ગાંભીર્યના, પટાયાજી બેજાંતી પંડિતાઈનાં જોળા પડ્યાજ કરે છે. એક વખત પરિષદ સંબંધી એક વિદ્વાન મિત્રે જણાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી માણસે પંદર કે વીસ વર્ષ લિપિ, હંદ, જોડણી વગેરે વિદ્વાતાના અગાધ ઉડાણમાં જીવન વિતાવ્યું

ન હોય ત્યાંસુધી તેને સાહિત્ય પરિષદમાં લાગ લેવાનો હક નથી. આ સાંભળી વર્ષો પહેલાં હું ગોમરાઈ ગયો હતો અને જો પરિષદની આજ ભાવના હોય તો હજી પણ એનાથી મને ગભરાટ છુટ્યા વગર રહે નહીં. જેની અગત્ય વિદ્વત્તાપૂર્ણ સાહિત્યની છે, તેવીજ સર્જનાત્મક સાહિત્યની છે-અદેક વધારે છે. છતાં આપણે ત્યાં પરિષદનો જે આદર્શ ગણાય છે તે એવો છે કે જે તે વીલાયતમાં માન્ય થાય તો અનાંક શોને તેમાં સ્થાન મળે નહીં, જો દાનસમાં માન્ય થાય તો રોમે રોલાંને સ્થાન મળે નહીં. ખરી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યની દરેક ભાવનાના પ્રતિનિધિનું સંમેલન થવું જોઈએ. એટલુંજ નહીં, પણ તેમાં એ પ્રતિનિધિઓના સહકારથી પ્રગટેલી પ્રવૃત્તિને વિનંતી બનાવવાની હોંસ જોઈએ. હું એમ માનું છું કે ધીમેધીમે સાહિત્ય પરિષદ આ પ્રકારનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે.

આપણા વિદ્વાનો સાથે થોડાક વ્યવહારુ હિતિ માણસો પરિષદમાં લગવા જોઈએ. આ હીં ચલાથી ધણી વખત સાહિત્ય પરિષદ કલમ માણતો અખાડો થઈ પડે છે; અને ત્યાંસુધી પુરેપુરી વિદ્વત્તા કે પુરેપુરી શુદ્ધિ કે પુરેપુરી કૃતિપૂર્ણતા મળે નહીં ત્યાંસુધી કાર્ય કરવાને પહેલે વિવાદો કર્યા કરવાનો આગ્રહ ચાલ્યાજ નરે છે. જોડણીના દરેક સંશોધક ખીજા સંશોધક જોડે કાઠા રચી વિગ્રહ આરંભે છે અને ત્યાંસુધી પોતે દિગ્ગજીવી ન થાય ત્યાંસુધી નમંતું ન આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેસે છે. હું વિદ્વાન નથી. સત્ય જડે નહીં, ધધર સાંપડે નહીં, કે શુદ્ધમાં શુદ્ધ જોડણી નક્કી થાય નહીં ત્યાંસુધી અનજલનો ત્યાગ કરવાની મહત્વાકાંક્ષી મનોદશા મારે કમનસીબે હું અનુભવતો નથી. હું તો અપૂર્ણ છું, અને દુનીઆ અપૂર્ણ છે અને રહેવાની એ સિદ્ધાંતમાં માનું છું; એટલે

સાહિત્ય પરિષદ શુદ્ધ જોડણી નક્કી કરે તે કરતાં જોડણી વધારે સંખ્યાને સ્વીકાર્ય કરાવી શકે તો મને પરિષદનું જીવન સફળ થએલું દેખાય છે. દૂસ્વ ધ લાંબી ટુંકી હશે તો ચાલશે, પણ ચાલીસ લાખ ગુજરાતી એંશી લાખ રીતે લાખ લખે તો રાષ્ટ્રને સાહિત્યનો વિકાસ અટક્યા વગર રહેશે નહીં. આ દૃષ્ટિબિંદુવાળા પચીસ માણસો નીકળે અને ગમે તે જોડણી સ્વીકારી પચીસ હમ્મર રૂપીઆ ખરચી આખું ગુજરાત એકજ જોડણી લખે તે ખોયે ઉપર એકામે ચિતે મંડ્યા રહે તો સાહિત્ય પરિષદનું જીવન હું તો સફળ થએલું માનું.

આપણે આયોજનને જાતના મેળા કરવાનો અજબ ને પુરાણપુનિત શોખ છે. એટલે દરેક પ્રવૃત્તિ શુકલતીર્થની જાતની માફક ત્રણ દહાડા ઘેલા બનાવે છે; અને બાકીનું વર્ષ એ ઘેલછામાં ભોગવેલા આનંદના વિચારમાં વહી જાય છે. વખતછેને એ પણ કારણ હોય કે આયોજન તરીકે આપણે એટલા અપૂર્વ છીએ કે ત્રણ દહાડા ઉદ્ધારનીવાત કરી હોય તો બાકીના ત્રણસો આસઠ દહાડા તે ક્યાં વગર પણ ચાલે! ક્યાં સુધી કોંગ્રેસની પણ એ દશા; આજે દરેક સંમેલનની એ દશા. આપણી પરિષદનો ઉત્સાહ પણ ત્રણ વર્ષે ત્રણ દહાડા, એટલે વર્ષ દિવસે એક દહાડામાં પુરો થઈ જાય છે. કોઈ પણ મોટું કામ, કોઈ પણ ચિરંજીવ પ્રવૃત્તિ, નિરંતર સકારથી સેવેલા પ્રયાસ વિના ટકી શકતાં નથી. સાહિત્ય પરિષદ જાતનો આદર્શ છોડી સેનાનો આદર્શ સ્વીકારવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં એક ખુબી બધે જોવામાં આવે છે. દરેક મોટા માણસ પોતાને મોટામાં મોટો માને એ તો ઘણુંજ સાધારણ દૃષ્ટિબિંદુ છે. પણ આપણા દેશમાં મોટા માણસો એટલેથી અટકતા નથી. તે પોતાને મોટા માને છે એટલુંજ નહીં,

પણ બીજા કોઇ મોટા હોઇ શકે નહીં, એવી એમને સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે—અને પરિણામે, બે મોટી માથુસ સાથે કામ કરી શકતા નથી. વીલાયતમાં બાહુવીન, એમ્પરલેન, ચર્ચાલ ને બર્કનહેડ જેવા મહાપ્રતાપી પુરુષો પોતાનું વ્યક્તિત્વ રખે જતું રહે એવા ભય વગર સાથે રહી કામ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં કોની મગદુર છે કે મહાત્માજી, પંડિત નેહરુ, જીન્ના ને શાસ્ત્રીને કોઇ ભેગું રાખી શકે? ને આપણી સાહિત્ય પરિષદનું તો પુછવું જ શું? કહેવાય છે કે એક જમાના પહેલાં રાજકોટમાં રા. નાનાલાલ કવિ અને રા. બલ્લભાઇ દંડીર લઢી મુઆ; અને પરિણામે કવિરાજ કહે છે કે ત્યાં દંડીર ત્યાં હું નહોં. એ મારા મુરખ્ખીઓને મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે એકએક પર જેટલો ગુરસો આવે તે કલમ ને શાહી વતે કાઢ્યાં;કરો, પણ અમારા જેવા તમારા નમ્ર પ્રશંસકોને તમારા સંયુક્ત બળની આશ આ સારુ આપતા નથી? એમાં ખરી વાત માત્ર એટલી છે કે પરાધીન પ્રજાને સ્વાભાવિક એવી એક વૃત્તિ આપણામાં પેસી ગઇ છે. તે વૃત્તિ આપણી વ્યવસ્થાશક્તિ ખીલવા દેતી જ નથી. રખેને એકબીજાની સાથે કામ કરતાં પહેલો એકકો કોઇ બીજાનો થઇ જાય એવો ધાક લાગે છે. આ વૃત્તિનો વિનાશ પરિષદે સાધવો જોઇએ. સાહિત્ય પરિષદે અને તેટલા પ્રયત્ને ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્વચ્છદે વીહરતા પુરુષપંથોને નાથવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

અત્યારે જીવનમાં ને સાહિત્યમાં નવા અને જુના આદર્શોની સરિતા ભેગી વહી રહી છે. આ સંગમકાલમાં ઉદ્ભવતાં બધાં બળોને ભેગાં કરી પરિષદે તેને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જુના સાહિત્યનું નવી દૃષ્ટિએ સંશોધન અને પ્રકાશન જેટલું જરૂરનું છે તેટલું જ નવા સાહિત્યનું પ્રકાશન વિસ્તાર જરૂરનાં છે. હંમેશાં

ન્યારે બે આદર્શો સંમિશ્રણ થાય છે, ત્યારે જ નવું ચેતન પ્રગટે છે, ત્યારે જ નવું સાહિત્ય, નવું જીવન ને નવા સંસ્કાર પેદા થાય છે. અત્યારે ગુજરાતમાં એવું સંમિશ્રણ યદ્ય રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય ને પારસ્ત્ય આદર્શો એક બીજાને પટ દઇ રહ્યા છે. અને એ પ્રયોગમાંથી વિવિધ રંગો ઝળકી ઉઠ્યા છે.

આવે પ્રસંગે સાહિત્યપરિષદે માત્ર પ્રાંતિક દૃષ્ટિએ નહોં, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષોટીથી સાહિત્યના આદર્શો પારખવા જોઇએ. ગુજરાતના ગદ્ય કે બાયરન થકેને સતોષ દેવાની વૃત્તિને વીસારે પાડવી જોઇએ. પણ ગુજરાતી સાહિત્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં સ્થાન લે તે પહેલાં આપણા નાનકડા કુવાની મર્યાદા એજ સૃષ્ટિની મર્યાદા છે, એ ભ્રમ ભુલી જવો જોઇએ. આપણે ત્યાં મહત્તાનો આદર્શ એટલો નાનકડો છે, કે જરાક કોઇએ કૈંક અસાધારણ કામ કર્યું, કે સાહિત્ય પ્રગટાવ્યું કે તેની આસપાસના તેને ધૂપદીપથી આરાધવા મંડી જાય છે. આરાધ્ય બીચારો ઉતરોત્તર વિકાસ પામવાને બદલે ભકતજનોની ભકિતના નીશામાં ધીમેધીમે ચક્રચુર બની જાય છે. તેની પ્રગતિ અટકા પડે છે. તીક્ષ્ણતા છુટી થઇ જાય છે. અને ભકિતમાં લીન થયેલા પાર્શ્વિકો વિવેચનશક્તિ ખોઇ નાખી જયજય કરતા બીચારા આરાધ્ય દેવતાને ફનીઆના સાહિત્ય સ્વામીઓ જેડે બેસાડી દે છે. આ ભકિતભાગ મને આપણી સંકુચિત વિવેચન દૃષ્ટિનું મુળ લાગે છે. આપણે ભુલવું ન જોઇએ કે આપણા જુના સાહિત્યમાં નથી જોઇએ તેટલું વૈવિધ્ય કે નથી જોઇએ તેટલી સમૃદ્ધિ; અને આપણા નવા સાહિત્યમાં નથી મહાન અર્વાચીન સાહિત્યકોની કલા કે પ્રેરણા. આ ભાન ન્યાં સુધી આપણને સ્પષ્ટ રીતે થાય નહોં, ત્યાં સુધી સાહિત્યસ્વામીઓના સતત પરિચયથી જ

મગટતી શક્તિ કે સર્જકતા આપણામાં આવે નહીં. સાહિત્ય પરિષદે આંતરરાષ્ટ્રીય વિશાલ દૃષ્ટિ સેવની જોઈએ એટલુંજ નહીં, પણ એ દૃષ્ટિ આપું ગુજરાત સ્વીકારે એવાં પગલાં લેવાં જોઈએ.

આવતી સાહિત્ય પરિષદ આવે કોઈક રસ્તો લે એવો પ્રયાસ મુંબઈમાં મારા મિત્રો કરી રહ્યા છે, અને જ્યારે પરિષદનો સમારંભ થાય ત્યારે ત્યાં આવી સાહિત્ય પરિષદના વિકાસમાં તમારો ફાળો આપી પરિષદને ગુજરાતી સંસ્કાર ને ગૌરવની મૂર્તિ બનાવવાના અલ્પ પ્રયાસમાં બનતી મદદ કરશે એવી હું વીનંતી કરું છું. સાહિત્ય એ એકજ ક્ષેત્ર એવું છે કે જ્યાં જીવનનાં બધાં બળો એકઠાં થઈ શકે અને એક ભગીરથ પ્રયાસ કરી એક ચિરંજીવ ને સજીવ સંસ્થા ગુજરાત માટે સરળતવામાં નર્મદના સુરતના શહેરીઓ પુરતી મદદ કરશે એવી આશા રાખું છું.

ત્યાર બાદ રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ ભાષણ આપતાં જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ માસમાં ઇસ્ટરના તહેવારોમાં “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” નું આહમી અધિવેશન મુંબઈમાં યતાર છે તે પ્રસંગે હાજર રહેવાનું અને કાલેમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવાનું આમંત્રણ આપ સર્વને આપવા સ્વાગત સમિતિ તરફથી અમે અને આવ્યા છીએ. આપ સર્વ આવે પરિષદ શોભશે એટલુંજ નહીં, પરંતુ સમૃદ્ધ થશે.

આપને આમંત્રણ કરતાં ભાઈ મુનશીએ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના પ્રદેશને બોલે દક્ષિણના પ્રદેશની અતિ પ્રશંસા કરી છે તે હું અર્થવાદ અથવા વરઘોટકન્યાયનો પ્રયોગ માની લઉં છું. લાટમાં—સુરતમાં—જ રસિકતાનો ઇન્કાર છે અને અમદાવાદ—વડોદરા, નડિઆદ—પાટણ વગેરે નગરોથી અલંકૃત મધ્ય ગુજરાત કે કાઠિયાવાડ

કે કચ્છ રસિકતાથી વિહિન છે એવું માનવું કે કહેવું એમાં સત્ય કે ન્યાય નથી એટલુંજ નહીં. પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક એકતાની ભાવનાની પોષણની દૃષ્ટિએ શાણપણ પણ નથી. ભાઈ મુનશીના કહેવામાંથી આપને એટલો જ સાર ગ્રહણ કરવાનો છે કે ગુજરાતના ઇતર વિભાગો જેમ પોતાની વિશિષ્ટતાઓને સાહિત્યનું અમર સ્વરૂપ આપે છે તેમ લાટ પ્રદેશ પણ રમુજપણની અને રસિકતાની વિશિષ્ટતાઓને આપવા જેવું છે. બેશક, ગુજરાતી સાહિત્યના તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સર્વ સંગ્રહમાં ઇતર વિભાગોની માફક લાટને પણ સ્વાગતજ હોઈ શકે, અને છે. લાટના વિદ્વાનો પોતાના પ્રદેશની વિશિષ્ટતાઓનો ઉપહાર પરિષદને ચરણે અર્પણ કરશે તેથી પરિષદ સર્વદેશીય અને સમૃદ્ધજ બનશે.

સાહિત્ય પરિષદ સંબંધીના વિચારમાં મુખ્ય બાબત સાહિત્યની ભાવના છે. જેમ સાહિત્યની ભાવના ઉચ્ચ, વિશાલ અને વિવિધ તેમ પરિષદનું કાર્ય ઉચ્ચ, વિશાલ અને વિવિધ. સિપિ, જોડણી, વ્યાકરણ, શૈલી, પદ રચના વગેરે સાહિત્યના વિશાલ પ્રદેશનાં આવશ્યક અંગો છે એ ખરું છે, પરંતુ તેટલામાંજ કાંઈ સાહિત્યની પર્ચાઈ થઈ જાય છે એમ નથી. ઉલટી હકીકત તો એ છે કે એ અંગો પ્રમાણમાં ગૌણ છે અને તે વિપરીતો વિચાર માત્ર પાચમિક કાર્યજ ગણાવુ જોઈએ. ગુજરાતના કેટલાક અગ્રેસર સાક્ષરોએ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં એ એ વિષયોને જે પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે તેથી એવો ભ્રમ પ્રાકૃત મનુષ્યોમાં ઉભો થયો છે કે સાહિત્ય એટલે સિપિ, જોડણી, વ્યાકરણ, શૈલી, પદરચના વગેરેનો જ વિચાર અને પરિણામે સાક્ષર એટલે એ શુષ્કતાઓનો ઉપાસક. સાહિત્યના સંબંધમાં આ લોકભ્રમ સ્વાભાવિક

છે પરંતુ સત્ય નથી, અને આવો શોકભ્રમ ચાલુ રહે તો પરિપક્વતા કાર્યમાં લોકોને જોઈએ તેટલો રસ ન રહે. એટલા માટે જરૂરનું છે કે સાહિત્યની અને સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યક્રમની વિશાલતાનો વારંવાર ખ્યાલ લોકોને આપવામાં આવે. કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નિબંધ એ પશુ સાહિત્યનાં અંગો છે અને તેમનો સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યમાં જેમ ગંભીર અને વિચારપ્રધાન સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે, તેમ મનોરંજક અને રસ પ્રધાન સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યને તેમજ વિવેચનાત્મક સાહિત્યને બન્નેપને સ્થાન છે. પાંડિત્ય અને વિદ્વતાની અનિશ્ચયતા સામે ફરીપાઠ કરનારને પણ તેમના સ્થાનનો સીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. સંક્ષેપમાં, સાહિત્ય એ એક સર્વદેશીય સંબંધસ્થાન છે અને તેમાં સર્વને યથાર્થિ વિદાર કરવાનો અવકાશ છે. આપણે અભિપ્રાય અને પ્રયાસ એવો હોવો જોઈએ કે ભારતવર્ષનાં ધંતર સાહિત્યોની કે જગતનાં ધંતર સાહિત્યોની ગુણનામાં જ માત્ર નહીં પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પણ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તમ, વિશાલ અને વિવિધ બને.

બીજી અગત્યની બાબત એ છે કે સાહિત્યની આતી ભાવનાની સિદ્ધિ માટે સાહિત્ય પરિષદ ગં કરી શકે ? સાહિત્યપરિષદના કાર્યની રીકા કરી અથવા તેને ઉતારી પાડવું એ સંદેહનું છે, પરંતુ તેમ કરવામાં નથી ન્યાય કે નથી ઉદારતા. એક બાબત તો સ્વયમેવ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ કે સાહિત્ય પરિષદ કાંઈ પોતાની આનાથી સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરાવી શકે નહીં. સર્જનાત્મક સાહિત્ય પ્રતિભાની અપેક્ષા રાખે છે અને પ્રતિભાની પ્રાસારિક પ્રેરણાઓ ઉપર નો પ્રભુનો જ અનન્ય અધિકાર છે. સર્જનાત્મક

સાહિત્યના સંબંધમાં પરિષદ ગુણદોષનાં પૃથક્કરણ કરનાર વિવેચનો. લખાવી શકે અને તેવા વિવેચનાત્મક સાહિત્યની ઉત્પત્તિમાં પરિષદ જેટલે અંશે નિમિત્ત થાય તેટલે અંશે તેના કાર્યક્રમના એક અંગની સફલતા. ભાષ મુનશીએ આપણા વિવેચનાત્મક સાહિત્યની ન્યૂનતાઓ વિશે જે મુત્યન કહ્યું છે તે અરધાને નથી. આપણા જીવનમાં તેમજ આપણા સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિની આવશ્યકતા ઉપર એમણે જે ભાર દીધો છે તે વ્યાજબી છે. નિર્વિકારી, રાગદ્વંદ્વિત, નિષ્પક્ષપાત, તટસ્થ, સમતોલ, ગુણદોષનું યથાર્થ પૃથક્કરણ કરનાર વિવેચનોની દૃષ્ટિ આપણે ત્યાં જરૂર છે. વિવેચનના કાર્ય ઉપરાંત વિદ્વતાના કાર્યને પણ દૃષ્ટિ પુષ્કળ અવકાશ છે. ચિંતન અને અન્વેષણ એ પરિષદમાં સદૈવ શોભશે જ આકાંક્ષર અને અસ્વાભાવિકતા ગમે તેવાં ઉપદાસપાત્ર હોય, પરંતુ સાચું અને સચેતન પાંડિત્ય સદૈવ સંકારપાત્ર જ હોઈ શકે, અને પરિષદ એવા સાચા પાંડિત્યની પોષક જ થવી જોઈએ. સંક્ષેપમાં, પ્રકાર ગમે તે હોય પરંતુ જે કે પ્રયાસ થાય તે ચેતનમય હોવો જોઈએ, નિર્જીવ નહીં.

દરે એક બાબત વધારે. મુખાષ્ટ એટલે અર્વાચીનતા, સર્વ દેશીયતા, વ્યાવહારિકતા, પ્રજનનાત્મકતા. મુખાષ્ટ એટલે અર્વાચીન ગુજરાતનું તેમજ મદારાષ્ટ્રનું સંસ્કારોન્ન. સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતના લુહા લુહા વિભાગોમાં ફરી અદારે વર્ષે પાઠી મુખાષ્ટ આવે છે તે જરૂર વધારે અર્વાચીન, સર્વદેશીય, પ્રજનનાત્મક અને વ્યવહારિક બનીને પાઠી જવી જોઈએ. પરિષદનું જે અંશદાન્ય તૈયાર થાય છે તેને તમારા વિચારનો લાભ આપવા જરૂર પધારેગો.

અંતમાં એક વિનંતિ આપ મુનશીએ

આપણા સાહિત્યની અને આપણી સાહિત્ય પરિષદની જે ન્યનતાઓ બતાવી છે તે આપ વધારે સતેજ બનો માટે, નિરાશ થાઓ ને બેદરકાર બનો માટે નહીં. સુધારાને અને પ્રગતિને અવકાશ છે એ બતાવવાનો તેમનો આશય છે. બેશક, સ્વાગત-સમિતિ આપનો

સહકાર પોતાનાથી બતતી રીતે કરશેજ, પરંતુ આપ તો તેમનો વિચાર ક્યાં વિના પરિષદ આપની પોતાની છે એમ સમજીને સકુટુબ સપરિવાર પધારવું. આપને પનોતે પગલે પરિષદ, ચરિતાર્થ થશે.

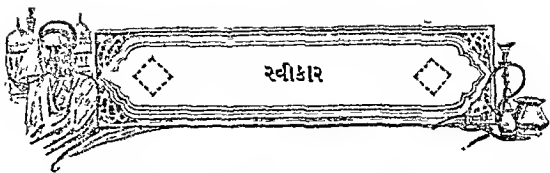
હજી વખત છે.

ઈન્કમટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમટેક્સના અતુભવી.

પહેલો માળ, લાલસિંગ ખીલ્ડીય, મંગળદાસ મારકોટ પાસે, મુંબાઈ.



સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો અમને જુદા જુદા પ્રકાશકો તરફથી મળ્યાં છે, તેનો અમે આભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેનો અને બીજાં મળેલાં પુસ્તકોનો પરિચય અનુક્રમતાએ આપવામાં આવશે.—ઉપતંત્રી.

વડોદરા રાજ્યના ભાષાંતર ખાતા તરફથી:—

માકણ અને જી:—લેખક: સ્વ. ઇંદુવદન દલસુખરામ દેસાઈ વડોદરા.

પાણીનાં પરાક્રમ ભાગ ૧-૨. લેખક: રા. કલ્યાણરાય નાયુભાઈ જોષી.

રક્ષાબંધ પ્રદેશ:—લેખક: રા. લક્ષ્મીનાથ પ્રસાદ દવે બાળપૃથ્વી:—લેખક: રા. મધુસુદન મગનલાલ પરીખ.

હવા અને પાણી:—લેખક: રા. મુળવંતરાય પ્રેમશંકર બક્ષી.

કાચલાની ખાણ:—લેખક: રા. રતિલાલ ધરજીરામ દેસાઈ.

ઉત્સર્ગ તંત્ર: રા. ચંદુલાલ સેવકલાલ દવે નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ લેખક:—રા. ગોકલદાસ મથુરાદાસ. શાહ.

મદ્દલ વિદ્યા:—લેખક: રા. ભગીરથ રખાજી જયેશી.

નૃકુળ વિદ્યા:—લેખક: રા. મધુકુમાર સિંચરામ દેસાઈ.

મનોધર્મવિદ્યાનાં મુળતત્ત્વો. લેખક: રા. હોમનલાલ કલ્યાણરાય બક્ષી.

સ્ટિની જ્ઞાનાવરણ:—લેખક: રા. કલ્યાણભાઈ નાયુભાઈ જોષી.

વડોદરા જે મરાઠી સાહિત્ય:—લેખક: રા. ગણેશ રંગનાથ દંડવતે.

અપ્રસિધ્ધ ઐતિહાસિક ચરિત્ર:—લેખક: રા. વિનાયક સદાશિવ, વાડસંકર.

“ગુજરાતી” ન્યુસ પ્રીન્સીપલ પ્રેસ.

બેક હાઉસ લેન, કોટ મુંબાઈ તરફથી:—

સં. ૧૯૮૨ નું પંચાંગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા.

હોદ અને બ્રીટાનીયા:—લેખક: સ્વ.

ધરજીરામ સુપરામ દેસાઈ.

કોલાત્રિ (કોણ ગમે છે?):—લેખક: રા.

વિનાયક નંદશંકર મહેતા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ તરફથી

આંકડા શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો લેખક: રા.

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ.

પ્રાકૃતિક જુગોલ: લેખક: અ. છોટાલાલ.

બાળકૃત્ય પુરાણી.

પ્રકીર્ણ:—

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ભા. ૧.

સંપ્રાદક: રા. નાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ.

વડોદરા. પ્રકાશક: જીવનલાલ અ. મહેતા,

અમદાવાદ.

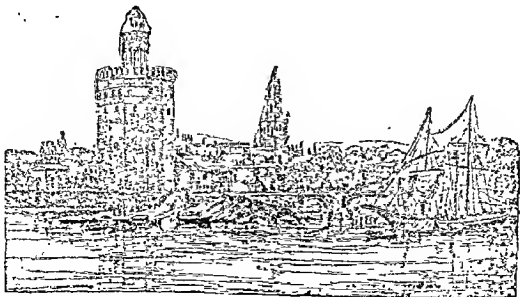
તંત્રી સ્થાનેથી



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮]

-લાઇ હેમંત-નાં કરુણ રસભર્યા આત્મકથનો અને તેને અનુરૂપ અભિનય વિષમ સંજોગ-માં અને 'પાપીની' પદવિ પામ્યા પછી પણ પ્રેક્ષકાની સહાનુભૂતિ મેળવવા લાગ્યશાળી નીવડે છે. ચંદ્રિકા તરીકે લાઇ રમણુચાલ વીણનું કામ પણ સારા પ્રકારનું હતું અને આ શૃંગાર અને કરુણ રસને પોષનાર-એ જેની પરિસીમા-ઓમાંથી જરા આનંદનાં છાછર્યાં નીરમાં જેથી જનાર આપણાં કવિ અને કવિપત્ની-લાઇ મોદી માસ્તર અને લાઇ અનંતવીણ-ના કંટાક્ષોં અને વિનોદી સંવાદો તે તેને ઉચ્ચારવાની રીતભાત પ્રશંસાને પાત્ર નીવડે છે. માત્ર કેાઇ કેાઇ વખતે અભિનયનો અતિરેક ન થતો હોત અને નાટકી યાળાઓથી પોતાના વ્યક્તિત્વને બચાવી લીધું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે હાસ્યરસિક પાત્રોનું તે ઉત્તમ દષ્ટાંત પુરું પાડી શક્યા હોત.

સમાજમાં જે સમયે નાટકમાં લાગ લેવેા એ અકુચિનતા ને અસહ્યતા ગણાતાં હોય તે સમયમાં ઉછરતા યુવાનોએ જે નૈતિક હીમત આ 'શંકિત હૃદય' નો પ્રયોગ કરી બતાવી છે અને સમાજમાં કલામય નાટ્ય પ્રયોગોને માટે સુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તેને અમે ફરીથી અભિ-નંદન આપ્યા વિના રહી શકતા નથી, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવા ઉત્સાહી યુવાનોની મંડળીઓ માત્ર કેાલેજોમાંજ નહીં પણ સમાજમાં પણ દરેક ઝડપમાં અંકેડે ઉત્તમ પ્રયોગથી આપણી રંગભૂમિને ઉચ્ચ કક્ષાએ મુકવા પ્રયત્નો કરશે તો તેમનો સ્નેહશ્રમ પ્રશંસા ને આદરને પાત્ર જરૂર નીવડશે. અમે સાથે સાથે મિત્રધર્મે એટલું પણ સુચવીશું કે માત્ર જન સમાજની અધમ વૃત્તિને પોષવી એ નાટકનો ઉદ્દેશ નથી. નાટક એ કલા છે અને કલાને કલાની ખાતરજ વાપરી સમાજમાં ઉચ્ચ રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી ને પોષવી એ દરેક કલાપ્રિય નટની ફરજ છે એ આપણી ઉછરતી રંગભૂમિનાં રત્નો ખ્યાનમાં રાખશે.



આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબાઈ.

પત્રિકા નં. ૪

અસાર સુધીમાં સત્કાર મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૦ થઈ છે. આ સંખ્યા મુંબાઈના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. ઘણાંએ સ્વચ્છતાને છેવટે સત્કાર મંડળમાં જોડાય છે. પરંતુ પરિષદના પ્રમુખની સુંદણી કરવાનો દક્ષ આ મંડળને છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આ સુંદણીના દિવસ પહેલાં સત્કાર મંડળમાં જોડાયું હતું છે.

૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખો નીમવા માટેની સત્કાર મંડળની સભા તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ ને શનિવારે સાંજના પાંચ વાગનાં બોલાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

૨ પરિષદના પ્રમુખની સુંદણી કરવા માટે સત્કાર મંડળની સભા તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ પછી બોલાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. જે ગૃહસ્થાને ને દિવસ અગાઉ સાંજના પાંચ વાગનાં સુધીમાં લગભગ રૂ. ૧૦) ભરી પોતાનાં નામ નોંધાવી દીધાં દશે તેમનેજ આ સુંદણીમાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.

પરિષદના કાર્યવાહકો સમસ્ત ગુજરાતમાંથી પરિષદમાં મહેમાનોને આમંત્રણ કરવાના હેતુથી, તેમજ આવતી પરિષદ પ્રત્યે લોકરુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કાર્યવાહકોએ ગુજરાતના જુદાં જુદાં શહેરોને પ્રવાસે જવાનું ઠરાવ્યું છે. તે મુજબ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તથા રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ મુરત અને વડોદરામાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

દિવસે દિવસે પરિષદ નજદીક આવતી જાય છે. અને નિબંધો તો પરિષદના પ્રાણરૂપ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે વિદ્વાનો તેમજ અભ્યાસીઓએ આ પરિષદ માટે ઉત્તમ નિબંધો લખવા શરૂ કર્યાં હશે. નિબંધો મોડામાં મોડા ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં મોકલી આપવા વીનંતી છે. જેઓ નિબંધ મોકલવા ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેઓ જે અમને પત્ર લખી અમર આપી શકે તો ઘણું સારું.

પરિષદના બંધારણનો પ્રશ્ન આવતી પરિષદનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન થશે. આ સંબંધમાં અસારથીજ ચર્ચાઓ શરૂ થઈ ગઈ છે. આ ચર્ચાઓ મુદ્દાસર અને તે હેતુથી કાર્યવાહકોએ અમદાવાદમાં મળેલી પરિષદે ધોરણ નિયમોની નકલો છપાવીને પરિષદના કાર્યાલયમાં રાખી છે. જેઓ ત્યાં માગણી કરશે તેમને તે વિના મૂલ્યે મળશે.

પરિષદ માટે ૬૦ ભરાવવાનું કામ આવે છે. પ્રમાણમાં ધનવાન તરફથી પ્રત્યુત્તર સારો મળે છે. અસાર સુધી રૂપીઆ બે હજાર ભરાયા છે. પરંતુ હજી ઘણી ધધારે રકમની જરૂર છે. માટે ખાસ કરીને સંસ્કૃત અને હક્મી બનેલી કૃષા જેમના ઉપર છે તેમને અમે આગ્રહપૂર્વક વીનંતી કરીએ છીએ કે બનતી મદદ અમારા ફંડમાં કરેલો.

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય,
૯/૦. સાહિત્ય પ્રેસ,
૧૦-૧૪, બેકલાડિસ લેન,
મેડીસ્ટ્રીટ, કોટ,
તા. ૧૯-૧૨-૨૫.

પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો
અને
મંત્રીઓ.
કારોબારી મંડળ.

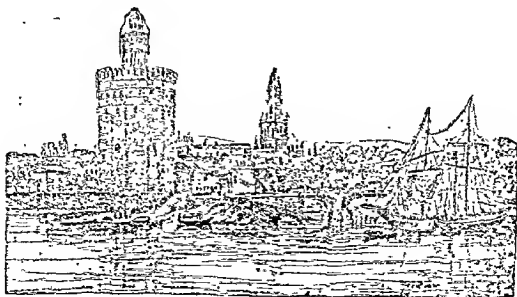
તંત્રી સ્થાનેથી

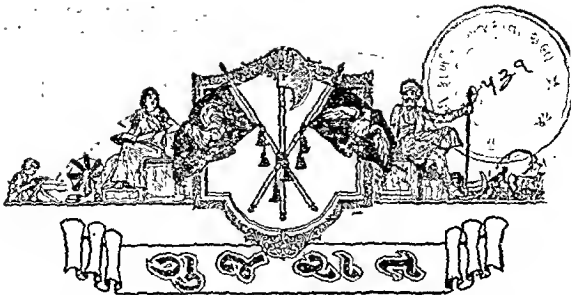


[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮]

-ભાષ હેમંત-નાં કરુણ રસભર્યાં આત્મકથનો અને તેને અનુરૂપ અભિનય વિષમ સંગ્ગેષ-માં અને 'પાપીની' પદવિ પામ્યા પછી પણ પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડે છે. ચંદ્રિકા તરીકે લેખાઈ રમણસાલ વીણનું કામ પણ સારા પ્રકારનું હતું અને આ શૃંગાર અને કરુણ રસને પોષનાર-એ બેની પરિસીમા-ઓમાંથી જરા આનંદનાં છાછરાં નીરમાં ખેંચી જમાર આપણાં કવિ અને કવિપત્ની-ભાષ મોદી માસ્તર અને ભાષ અનંતવીણ-ના કંટાણોં અને વિનોદી સંવાદો ને તેને ઉચ્ચારવાની રીતભાત પ્રશંસાને પાત્ર નીવડે છે. માત્ર કોઈ કોઈ વખતે અભિનયનો અતિરેક ન થતો હોત અને નાટકી યાજ્ઞોથી પોતાના વ્યક્તિત્વને બચાવી લીધું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે હાસ્યરસિક પાત્રોનું તે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પુરું પાડી શક્યા હોત.

સમાજમાં જે સમયે નાટકમાં ભાગ લેવે એ અકુલિનતા ને અસભ્યતા ગણાતાં હોય તે સમયમાં ઉછરતા યુવાનોએ જે નૈતિક હીમત આ 'શંકિત હૃદય' નો પ્રયોગ કરી બતાવી છે અને સમાજમાં કલામય નાટ્ય પ્રયોગોને માટે સુરચિ ઉત્પન્ન કરી છે તેને અમે ફરીથી અભિનંદન આપ્યા વિના રહી શકતા નથી, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવા ઉત્સાહી યુવાનોની મંડળીઓ માત્ર કોલેજોમાં જ નહીં પણ સમાજમાં પણ દરેક ઋતુમાં અદિકે ઉત્તમ પ્રયોગથી આપણી રંગભૂમિને ઉચ્ચ કક્ષાએ મુકવા પ્રયત્નો કરશે તો તેમનો સ્નેહદાયક પ્રશંસા ને આદરને પાત્ર જરૂર નીવડશે. અમે સાથે સાથે મિત્રધર્મે એટલું પણ સુચવીશું કે માત્ર જન સમાજની અધમ વૃત્તિને પોષવી એ નાટકનો ઉદ્દેશ નથી. નાટક એ કલા છે અને કલાને કલાની ખાતરજ વાપરી સમાજમાં ઉચ્ચ રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી ને પોષવી એ દરેક કલાપ્રિય નટની ફરજ છે એ આપણી ઉછરતી રંગભૂમિનાં રત્નો આનમાં રાખશે.





પુસ્તક ૮]

માઘ ૧૯૮૨

[અંક ૫

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સરકારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે આમથીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, દૃઢી વ્યવહારિકતા ને લક્ષ્ય અભિલાષા છે એમાં વ્યવસ્થાપિત છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુત્સદ્દીપણું છે અને નિષ્ઠા છે; બાવનારાજતા છે અને સેવાધર્મ ને પ્રેમ છે; અને બગીચ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રક્ષિકતા છે ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે; કલ્પમયતા છે ને તે વ્યવહારિક છતાં ભુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્માભિલા નથી છતાં, અઢાણુ હૃદયની શક્તિ છે; એમાં પુરુષતા સમાન ચવાની હોંસ છે. છતાં પુરુષને પડમેજ લેવા રહેવાનું હઠાપણુ છે; નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં કુખ સહન કરવાની હોંસ છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની ભ્યોત નજવા માંડી છે.

મામિત્રામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસન્ની રહ્યું છે—પરિપર નવા સરકારનો સંચાર ચાલ્યું છે.

ભરપેચતપથી બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતમાં અંબ બને છે; અને જેમ અર્જુનની એકતાનતા પરપીળ આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી કે છે. કાર્તવ્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઇ ઉભી છે; અને આયત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને નીરવણ સ્વમાન ને સ્વાધર્મ; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃભક્તિ ને જીવહયા; ચળદશક્તિની સર્વોચ્ચેતા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરુકેશ-આ પુરાણના નવ-આચાર્યની પ્રેરણાથી દસે દિશામાં પ્રસરશે.



જ. ચી. વી.

ગુજરાત]

[માર્ચ ૧૯૮૨

“સદુલ્લાહ! તમારે સારું નાં એક રમાલ બરી રાખ્યો છે.”



સ્વ મ દ્ર ષ્ટ

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

અને

સૌ. જહાવખહેન ચામનલાલ વીજુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આશ્વિની સ્ટેશન ઉપર મુબાઇના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા બ પ્રમોદરાયનો પ્રેરણ થાય છે તેઓ સાથે વડોદરે નય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર મુદર્શન કોનેલમાં બી એ ના અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે અનેક સ્વપ્નો રચે છે. તેને મળવા તેઓ બ ને કોલેજ સેસીડસીમાં નય છે પરંતુ તે પ્રા ધાવના આપણમાં મળે છે એટલે રા બ પ્રમોદરાય ત્યાં જ બેસે છે અને ના જગમોહનલાલ તેમના સાથે રાત્રીભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને મુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી નય છે.

થોડી વારે મુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે દેશની પરિસ્થિતિ વીરો વિવાદમસ્ત ચર્ચા માટે છે. રા બ. મુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને સુધીચનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા મદિ રાત્રીભાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. મુદર્શન ક્યવતે મને નય છે

રાજભાષને ત્યાં રાવબહાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલોચના-આને તેને બાપિ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેનો વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'ગોચીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદશય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડીલા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયે છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-બાપિ વરવહુ-અટકારાથી એકમેક સામે ભેઠે રહ્યાં છે. આખરે સ્થળ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનકથેય સમજાવતાં એકમેકનો પાટો નહીં મેઠે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવબહાદુર અને ના. જગમોહનલાલ પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન એક ઘર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હાંદની-સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા મારે છે અને હાંદ જોની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી ભગ્નત થઈ તેના મિત્રોને જઈ મળે છે અને તેના ભગ્નમંડળ સાથે સાંક્રુતિક સ્થાને-બીમનાથના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન-હું બાલજીવન કોઈપણ જાતના ચમત્કાર વિના, બાલસંસ્કર મહેતાજીની નીસાણે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વયે ચત્રોપવિત આપી પ્રાણચારી-પ્રાણજી-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ ઋષિવંશોની સાથે બેસવા થોડા બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના નિષ્ક્રિયાયકો-જેમની બાવના-સાથે તેને જોડી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીયસત વાંચતાં હાંદ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ અનુભવી ઠરેકારી જાય છે. પરંતુ બરેલીયાંકાકા કોઈની તેના માતની પ્રીતિ જોતાં તે આસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જન્માભિલાષી સ્વપ્ને સેવતા દિવસેદિવસે મોટા થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ પોરેસ્વાર મળે છે. ગોરો સવાર બને બાપદીકારને બીજે દિવસે તેની સીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ, માભાઈ અને હલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વલણને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને જાન્યોનું ખરું સ્થાન યુ છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને હલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુરામતભર્યાં હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીએ જોરી પ્રભુ આગળ કટકા ટુકડા મારે પુછીએ પટપટાવતા ચલસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ હો છે. તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર ધણે ક્રોધ બેઠે છે.

સુદર્શને મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વૈકેરાન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પડોશની જમન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીરો ચર્ચા થઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માબાઈનું પ્રજવસ્થાન જણાયું. આ સામે તેના સ્વપ્નાવલારી અને બળજો કર્યો. તેને પ્રાણજીવની માત્ર નીસાનીએ તરફ તિરસ્કાર થયો. જોને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કોમિસ અને હાંદના મેજોની સુરેંદ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરી.

તેને દેશની અને સમાજની શુભામી અવસ્થાનું તીવ્ર જ્ઞાન થયું ને તે જીની 'હાંચો. ઇતિહાસ અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિપ્લવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તેણું, ફેડવું ને બાંગલું એમ સ્વપ્ને જોયાનું કર્યો. અને આ બધા વિનાશને અટકે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાર્યનિક સૃષ્ટિમાં તે વીહરવા લાગ્યો.

જાપાને રશિયાને-યુરપને-પડકાર કરવાને યુદ્ધ આરંભ્યું. સુદર્શને આ વિમ્હથી આજો એશીઆ ખંડ કુંભકર્ણી હંધમાંથી હરતો જોયો. તે 'એશીઆની એકતા'નાં સ્વપ્નામાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પણ લોડ કર્જનના અપમાનભર્યા રાખેથી, અને બંગાલના બાગલા પાડવાનાં સરકારના ઠરાવથી તેને ક્રોડીશ હુકમત નીચે કચડાતા હાંદની શુભામી દશાનું 'તીવ્ર જ્ઞાન થયું', ત્યારે એ સ્વપ્નાં સમી ગયાં

અંગણે 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આકર્ષક બાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી છવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ત્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

રત્નબાઈમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અચાનક દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના છવનની દર્દબરી કહાણી સુદર્શનના આગ્રહથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષ થયાં વીર માનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-માણસની વધ જોતી બેઠી છું" પણ હજી તેનાં દર્શન થતાં નથી, પણ જ્યે પુરુષો અને મારા પુત્રો વચન આપી ગયા છે પણ એકે, હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા ભોગવી રહી છું." એમ કહી તે સુદરી આંસુ સારજી લાગી. "મા! ગજારો નહીં, એમને હું લઇ આવીશ." એમ કહેતો તે હંથું જોવા લાગ્યો એટલામાં તે પેલી સુદરી અદૃશ્ય થઈ ગઇ.

"મા! મા! હું તમારા માણ પાછા લઇ આવીશ-નહીં તો માણ જતા કરીશ" એમ બોલતો તે ટકરી ઉપરથી હતરી પડ્યો.

પણ 'મા'ના દર્શન પછી સુદર્શનને તેની ઝંખના વધી ગઈ. અંગણના 'બંગાલી' પત્રે, ત્યાંની સ્વદેશીની હીલચાલે, બારીસાલની કોનક્રેન્સે તેના વિચારોને અનેક રીતે પોષ્યા.

અરવિંદ ધૈર્યે વડોદરાની કોલેજમાંથી આજ અરસામાં રાજનાથું આપ્યું. તેમણે એક ઉલ્લુ' બાવણુ પણ આપ્યું અને તેજ રત્ને કેટલાક દેશાભિમાની યુવકો બીમનાથને તળાવે કેંક કરવાની છાજાથી એકઠા થયા.

સુદર્શન, પાઠક, કેરસાસ્પ, સત્યકુમાર જોષી, મોહનલાલ પારેખ, પંડયા, ધીરુભાઈ યાચી, ગિરભારજી શક્તે, નારણભાઈ ખટ્ટલ, શિવલાલ અને અંબાલાલ દેસાઈ એમ સૌ એકઠા થયા અને હાંદને કેમ સ્વતંત્ર મરવું તેની યોજના તેમણે ઘડવા માંડી.

કોઈએ ધર્મપ્રચારક થઈ, તો કોઈએ છુપાં મંડળ દ્વારા, કોઈએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય દ્વારા તો કોઈએ સ્વાભાવિક સંસ્થાઓ દ્વારા 'મા'ને સુક્તિ આપાવવાના વિચારો રજૂ કર્યાં.

કેટકેટલીએ યોજનાઓ રજૂ કરી અંતમાં મંડળ રચી સા લીખરાયા. પાઠકને આ બધી યોજનાઓ ઉત્તરદ્રોહી લાગ્યા હતા અને તેથી તે આ બધાની વિરોધ હતો. બીજે દિવસે તે સુદર્શનને સમૂળ છવનનું રહમ્ય સમનવવા ગયો. એક કડુ પ્રસંગ પછી બંનેના રોહથી પ્રેરાઈ માત્ર મતભેદને લઈ હબલે મિત્રતાને નહીં તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુલોચના બાપ સાથે મુંબઈ ગઈ. અને સુદર્શનને 'બેચીયુ' કહી તેણે તેના મિત્રમંડળમાં તેણે ઓળખાણ આપ્યું. કેટકેટલા અને ગમન દલાલ જેડે એક દિવસ સાથે ગાડીમાં ફરવા જતાં રસ્તામાં તેના પિતા મળ્યા અને તેને જરા ધમકાવી પોતાની સાથે લઈ ગ્રા. કાપડીયાને ઘેર ગયા. ગ્રા. કાપડીયા અઠંગ વિદ્વાન હતા. તેમની સાથે સાંસ્કારિક એકતાનતા અને રાષ્ટ્રીયતા (Nationalism) વીરો કેટલીક સ્ત્રીઓ બાપ દીકરી ઘેર ગયાં.

સુલોચનાની પરીક્ષા પુરી થઇ હતી. તેજ અરસામાં સુદર્શન મુંબઈમાં પરીક્ષા આપવા આવ્યો. તેને લેવા સુલોચના સ્ટેશને ગઇ હતી પરંતુ સુદર્શન નામદાર જગમોહનલાલને ત્યાં ન જતાં તેના મિત્ર અંબાલાલ દેસાઈને ત્યાં કાંદાવાડીની એક ચાલમાં નાનકડી ઓરડીમાં હતર્યો.

અંબાલાલ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેને ધની બહેન નામની એક નાનકડી બહેન હતી. તે સમજે અણસમજે તેનાં સ્વપ્ને અને આદર્શોમાં બાળ લેતી. સુદર્શન આ ધની બહેનના ઉત્તમ વિચારો, સદાએ હસતું મોં ને રમતીયાળ સ્વભાવથી આકર્ષાર્યો. તેને ધની બહેન સાથે વાત કરવામાં આનંદ મળતો. અને નાનકડી ને નિર્ધન ઓરડીમાં પણ તે દેશસેવાનાં અનુપમ સ્વપ્ને સેવતો.

(હવે આગળ વાંચો)

પાંચ દહાડા સુદર્શને પરીક્ષા આપી. પહેલે દહાડે તેણે રાવબહાદુર પ્રમોદરાયને પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે હું મારા મિત્રને ત્યાં ઉતર્યો છું. એ ખબર જાણી રાવબહાદુરના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. ને તેણે એકદમ જઈ નામદારને મળી આવવાનો તાર કર્યો.

સુદર્શનને અંબાલાલની સોબતમાંથી ને ધનીની પ્રેરણામાંથી છુટા થવું ગમ્યું નહીં એટલે પરીક્ષા પુરી થઈ ત્યાં સુધી તેણે બાપની આજ્ઞા અમલમાં મુકી નહીં. પણ પાંચમે દિવસે, છેલ્લા વિષયની પરીક્ષા પુરી થયે તે ને અંબાલાલ નામદાર જગમોહનલાલનો ચેંબર શોધવા નીકળ્યા. થોડીક મહેનતે નામદારનો ચેંબર તો જડ્યો, પણ ત્યાં સીપાઈએ ખબર કરી કે સાહેબ શીરોજશાહ મહેતાના ચેંબરમાં ગયા છે અને કલકિક સુધી નહીં આવે. સુદર્શનને અંબાલાલ ટાવરની સામે શીરોજશાહના ચેંબર આગળ જઈ ઉભા.

સુદર્શને શીરોજશાહને એક વખત અમદાવાદ કેંગ્રેસ વખતે દૂરથી જોયા હતા. તે શીરોજશાહની રાજ્યનીતિનો વિરોધી હતો છતાં તેના સાન્નિધ્યમાં જતાં તેને જરાક ફોલ થયો. એ બંને ઘટપાથ પર ઉભા હતા ને એક ગાડી આવી ઉભી; અને થોભીઆની ભવ્યતામાં, ને ચળકતી પાંધડીની તેજસ્વિતામાં શીરોજશાહ ગાડીમાંથી ઉતરી ઓશીસમાં ગયા. સુદર્શને માનથી પ્રેરાઈ સલામ કીધી. શીરોજશાહે એનું દુર્જય હાસ્ય મોં પર આણી સલામ ઝીલી.

“ત્રીસ વર્ષ સુધી આણે મુંબાઈમાં એક ચક્રે રાજ્ય કર્યું છે” સુદર્શને કહ્યું.

“બેગારીના બાદશાહ છે” કડવાશથી અંબાલાલે કહ્યું.

“એના સમય પ્રમાણે એણે પણ ઠીક કર્યું.”

“સદુભાઈ! એની પ્રેરીડેરી એસોરીએજન દર વર્ષે પચાસ લિક્ષાપત્ર સરકારને મોકલાવે છે. એ તો આ દેશનાં દુર્ભાગ્ય છે કે આવાઓ દેશના નેતા થઈ ફરે છે. ચાલો ઉપર જઈએ.”

બંને જણ ઉપર ગયા ને શીરોજશાહના સીપાઈ મારફતે રાવબહાદુરનો તાર જગમોહનલાલને મોકલાવ્યો.

તરત નામદાર બહાર આવ્યા.

“કાણુ સદુભાઈ! વાહ! આટલા દિવસ થયાં આવ્યા છો ને આજેજ મળ્યા?”

“મારી પરીક્ષામાં રોકાયો હતો” સુદર્શને જવાબ આપ્યો.

“એક પા કલાક બેસો. હમણાં જરાક કું કામમાં છું. સીપાઈ! દોન ખુરચી ઇકડે ડેવ. જતા નહીં રહેશે એસજે” કહી નામદાર પાછા ગયા. સીપાઈએ બારણા આગળ બે ખુરચીઓ મુકી આપી ને બંને જણ બેઠા. તે બેઠા હતા ત્યાં આડો પડદાનો ઘોડો હતો; અને પડદાની ફાટમાં થઈ અંદર બેઠેલા બધા દેખાતા.

“સદુભાઈ!” ધીમેથી અંબાલાલે કહ્યું; “આ બધા દેશના ઉદ્ધારકો જેવા જેવા છે, બેગારીના બાદશાહ તો નીચે જોયા; આ પેલા દીનશ વાઝા. બાદશાહના વઝીર.—આ પેલા ચીમનલાલ સેતલવાડ સેનાપતિ. પેલા ખુણામાં

ખેદ છે—ચકરી પાઘડી પહેરી તે હંરિ સીતારામ દીક્ષિત; ગોકળકાકા તો ઓળખ્યાને—સાધારણ રીતે એમની આંખજ ઉઘડતી નથી” એટલામાં ખે જણુ નવા આયા.

“આ તો ગોખલેને? સુદર્શને એકના તરફ આંખળી કરી અંબાલાલના કાનમાં પુછ્યું: “ને બીજો કાણુ?”

આ બીજો ઉચો સુકકો, ને ભભકાદાર હતો. અંગ્રેજી કપડાં વેચનારના જાહેર ખખરના પાટીઆં પર ચીતરેલા નમુનો સજીવ ચંદ ચાલી આવતો હોય એવી તેના પહેરવેશની ભભક હતી. એક મોટી શીગાર તેના મોંઢામાં હતી.

“આ જીણુ બેરીસ્ટર.”

સુદર્શને નીસાંસો મુક્યો.

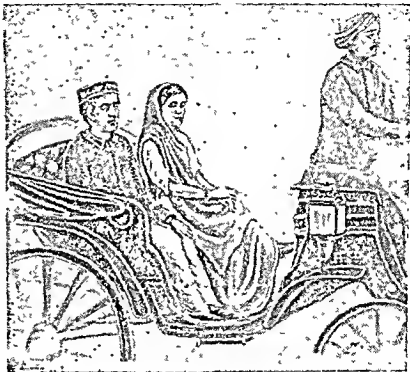
“જેવા આપણા મુંઆઈના મહાન નરો?” કટાક્ષથી અંબાલાલે કહ્યું.

“શી આશ્ત છે?” સુદર્શને કહ્યું; “રાષ્ટ્રની મહત્તા કરતાં આ બધાને સરકારની મહત્તામાં વધારે વિશ્વાસ છે.”

“આપણે રાષ્ટ્ર છીએ એ આમાંના કોઈને હતુ ખખર નથી” અંબાલાલે કહ્યું.

“એમને એ પણ ક્યાંથી ખખર હશે કે રાષ્ટ્રીયતા જાગી છે, ગલીઓમાં ને ગામડાંમાં. ને એમના જેવા કેટલાકને એ ઉચલાવી મુકશે”

એટલામાં અંદર વાદવિવાદ એવો સખત થવા લાગ્યો કે તે સાંભળવામાં બંને રોકાયા. અંદર સવાલ ચચિતો હતો. આવતી કેગ્રિસનો અને બંગાલના લાગણ, સ્વદેશી પ્રત, બોયકોટ, વહેમાતરમ્ વગેરે વિષયો જે સુદર્શન પ્રાણુથી પ્રિય ગણતો હતો તેની આ બધા થોડે કે વધતે અંશે ફેફડી કરતા હતા. બચહાર વાતાવરણ



સુલેચના સુદર્શનેને લગ કરવા નીકળી ત્યારે ગાંડીમાં કોમળું વાતાવરણ છાઈ વહું હતું.

ખંડમાં પ્રસર્યું હતું. સુરેન્દ્રનાથ અવિચારી; રાષ્ટ્રીય ચળવળ માત્ર હોકારાની મુખાંધ; વહેમાતરમ્ એક હોકરવાદી ધર્તીંગ; બોયકોટ એક પાપ; આવા આવા અભિપ્રાયો ત્યાં ઉચ્ચારાતા હતા. સવાલ માત્ર એટલોજ હતો કે આવતી કેગ્રિસ બધાને આંજ, કેમ પાર ઉતારવી.

[વધુ મઠ જ્ઞેઓ ૫૪૫ ૫૪૫]

વિવરણ યાગ

લેખક :
 રા. મણિલાલ મ. શેઠ

નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ,
 એવી તારા અંતરમાં પ્રીતડીની હેલીઓ !
 નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ.

દિવ્ય તારે વીલસે લલાટે સુભગ માંદલો,
 અક્ષાંસમાં હેડે શું હુંએ ચંદ્ર છું જડ્યો !
 નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ.

શુદ્ધો તારી વેણી માંહી શુભવદન ભોગરા,
 તેંએ મને સ્નેહવેણીમાં, ડિયે ! શું છે શુદ્ધો !
 નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ.

નાની તારી પાનીએથી નિત્ય મેદી નીતરે,
 અખંડે એવાં પ્રેમઝરણુ હૃદયેથી શાં વહે !
 નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ.

મીઠી સરિત તું, હું મત્સ્ય મસ્ત છું બન્યો,
 અપ્રુટ વારિ પીલઉં, જલ-મીન વિરલ યોગ શો થયો !
 નયંત તારાં નયનોમાં અંકે વીજળીઓ.



૨૦૧

લેખક અને ચિત્રકાર :

૨૧. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

તમારે ઉધવું હોય તો પથારીમાં મુઠ જઈ વિચાર કરો.

શું

ખોદ્યા? મજા નથી આવતી? તમને મજા માણુનાંજ ક્યાં આવડે છે?

રજા પડી એટલે કાં તો કેનેરીની શુક્ર જોવા જશો કે પછી ધારાપુરી જશો. ને આથડી આથડીને કંટાળશો ને યાજીને દીલા દસ થઈ જશો ને પાછા કહેશો કે મજા નથી પડતી. કુંગરાનાં છાડવાં ને દરીઆનાં પાણીમાં તે કે મજા છે! એકમાં રખડી રખડીને પણ દુઃખે ને બીજામાં બેસી બેસીને કેડ દુઃખે! કાંઈ યાજીને લોથપોથ થઈ જાય ને કાંઈને ઉઘડી ઉપર ઉઘડી થાય! પછી મજા શાની પડે?

એમ? મારે તમને મજા પડે એવું કેક બતાવવું? ઠી...ક ચાલો ત્યારે હું કહું પણ જો જો પાછા રખડવાનો કે ફસડી જવાનો વિચાર ન કરતા!

ફરવા જવ ત્યારે તમે શું આઓ છો? પુરી બજામાં કે કંદોઈના ઘરનું જુસ ને ચટણી! ને તેએ બે તણ વખત! મારી રીતમાં એવું આધા પીધાનું દુઃખ નહીં; રખડ-

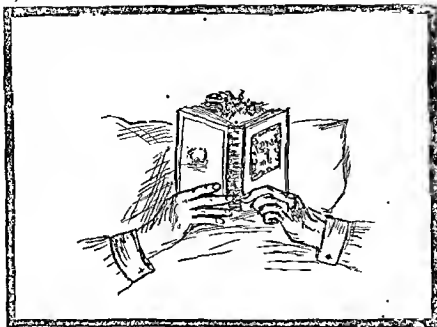
વાની વાત નહીં ઉઘડીની જત' નહીં ને બસ, મજા મજા ને મજા.

"શું?" બહુ ઉતાવળ આવી છે? એક કાને સાંભળવું પડશે, સમજ્યાને!

પાછું વળી પુછ્યું? એ મજા ક્યાં માણવી? એ મજા તમે તમારા ઘરમાંજ માણી શકશો. જી, હાજી, ઘરમાંજ. બીજે ક્યાંએ નહીં. અને તે પણ તમારા પોતાના ખંડમાં અને તમારી પોતાની પથારીમાંજ.

કેમ બહુ દસવું આવે છે? સાચ સાચી વાત છે પણ તમે તેનો અનુભવ નથી કર્યો એટલે એમ લાગે છે! સો ટચનું સોનું કદી ખોટું હોય છે? નહીં, ત્યારે આ રીત પણ ખોટી નથી. સોના પર સરકારની કે નેશનલ બેંકની હોય છે તેમ આ રીત પર મારી પોતાની જાય છે, સમજ્યાને મહેરબાન!

ત્યારે જુઓ રજા પડી એટલે એક કામ કરો. તમે ઉધવાનો બહુ વાર વિચાર કરો છો ને પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પાસાં ઘસો છો પણ ઉધ



કાકાનાં પરાક્રમોત્તર સ્વભાવો ને તમે વાંચવામાં લીન થઇ જશો.

નથી આવતી. ઉધવાતી એ ખરી રીતજ નથી. તમારે ઉધવું હોય તો પથારીમાં સુઇ જઇને વિચાર કર્યા કરો કે પા કલાકમાંજ ઉઠવું છે. પા કલાકમાંજ, વધારે મોડું પણ નહીં. પા કલાક થઇ રહે એટલે વળી બીજો પા કલાક એમ વિચાર કરો પછી એવી તો સુલાખી ઉધ આવશે કે ન પુછો વાત. જરા આ તુલો અજમાવી જુઓ પછી તમારો અનુભવ કહેજો. અરે! તમે એવા તો ધસધસાટ ઉઠી જશો કે ન પુછો વાત!

એવીજ વાત આ મજાની છે. ચાખી જુઓ, માણી જુઓ ને પછી વાત કરજો રગ પડી એટલે તમે એકાદ સુંદર નવલકથા લઇ આવો. રસ ગળે ને કડકા પડે એવી.

ગુજરાતનો નાથ? ચાલશે લઇ લેજો. છાનામાના સંતાડીને એને તમારા ખંડમાં સુકી દેજો, કોઇને બતાવતા નહીં સમજ્યાને!

થેર જઇનેજ તમારાં પત્ની કે પ્રિયતમા ને હોય તેને કહો કે તમારી તબીબત ઠીક નથી.

એમ કેમ? વાહ! એમરોતો. કહીએ તેમ કરવું પડશે. એ પુછે પણ ઝાઝી તીનપાંચ નહીં કરતાં લાગલી પથારી તૈયાર કરાવી સુઇજ જાજો. બનતા સુધી એકાંતજ પસંદ કરજો. પછી જોજો મઝા, ધીરે રહીને તમારાં પત્ની આવી ને પુછશે:

“માથું દુઃખે છે?”

મોઢું કટાણું કરીને તમે જવાબ દેજો— આરો—“થોડું થોડું

દુઃખે છે પણ શું થાય છે તે નથી સમજાવું.”

“લાવો ત્યારે દાણું.”

• “ના, ના. રહેવા દેને, ચાલશે.”

એમ ના ના કહેતા જાજો પણ દાણવા એસે તો ના ન પાડતા. થોડીવાર પછી એને રુખસદ આપી દેજો ને કહી દેજો કે તમને એકાંતનીજ જરૂર છે. છોકરાં તોફાન ન કરે કે ન રંગડે.

પછી જોજો, તમારાં પત્ની છોકરાંઓને ધમકાવીને કહેશે કે ભાઇની તબીબત ખરાબ છે, આજે થોંધાટ ન થાય. ને પછી થોડીવાર ઘરમાં ચડીચુપ થઇ જશે.

બને તો પત્નીને છોકરાંને લઇને ફરવા મોકલી દેજો. કહેજો કે તમારે જરા આરામની જરૂર છે માટે તેઓ ખુસાલ ફરવા જાય.

પછી? ધીરે રહીને ઉઠો ને પેલી ચોપડી લો આજુએથી ઉશીકુ લો અને એકને બદલે બે

કહેને વાંચવાનું શરુ કરે.

કાકનાં પરક્રમેનો રસ જામશે
તે તમે વાંચવામાં લીન થઇ જશો.

વળી પાછી પીડા આવી? એ
તો એમજ અને. પાન ફાડેલાં નથીને?
આપણા કારીગરોજ એવા છે તેમાં
લખનાર શું કરે?

તમે માંદા છો એટલે બીજા
ખંડમાં ન જવાય. આંગળી વડેજ
પાનાં ફાડી લો તમને છુટ છે.

પછી જરા કાન સાંભળ રાખજો.
બધે શાંતિ છે એટલે રજ નેટલો
ખડખડાટ પણ સંભળાશે. તમારી
પત્નીનાં પગલાં સંભળાય એટલે
બંધ કરી દેજો.

ક્યાં સંતાડવી? એટલુંએ નથી આવડતું?
સંતાડી દેજો ઉઘીકા નીચે કે પછી ગારલા નીચે
ને બસ આંખ મીંચીને ઉઘીજ જજો. જો જરા
પણ દસ્તા.તો તમારી વાત તમેજ જાણ્યાં.
બધા ખેલ બગડી જશે. એ આવીને પુછશે:
“હવે તમને કેમ છે?”

જવાબજ ન દેતા.

ફરી કહેશે: “તમને હવે જરા ઠીક લાગે
છે?” સાંભળશોજ નહીં.

“ઉઘી ગયા લાગે છે! ઉઘવા દો સારે.”

તે એ જાણે તો ખુસાલ જવા દેજો. પછી
ક્યાં જશે? સમજ્યા નહીં? સીધી સવારી
રસોડામાંજ જવાની. કેક નવુંનવું થવાનું ને
પાછી શ્રીમતિજની સવારી પધારવાની.

કાન સાંભળ રાખીને વાંચતાં વાંચતાં જ્વાન
રાખજો. કેક લાઇને એ જરુર આવશે. પગલાં
વાગે એટલે ચોપડી ઠેકાણે મુકી દેજો.

૨૩



તમારી પત્નીનાં પગલાં સંભળાય એટલે ચોપડી બંધ કરી દેજો.

પછી કદાચ ધીરજ નહીં રહે તે કપાળે હાથ
મુકશે. બોલશે ને વખતે ઢંઢાળશે.

કહેશે કે ‘કેમ છે? જરા આરામ થતો
લાગે છે.’

જરાક આળસ ખાઇને કહેજો કે ‘હવે જરા
ઠીક થતું જાય છે?’

પછી કહેશે: ‘લો જરા આ પુડલા કરી લાવી
છું. તમને પુડલા તો બહુ ભાવે છે.’

ના ના કહેતા જજો પણ બહુ આગ્રહ કરે
તો કહેજો કે મુકીશ. જરાક ખાઇશ. ને પછી
એ બહાર જાય ત્યારે—તમે શું કરશો તે મને
ક્યાં ખચર નથી.

બીજે દિવસે સવારથીજ પાછો એનો એ
કાર્યક્રમ ચાલુ રાખજો. જુલતા નહીં.

સવારમાં ચકા આવશે. વળી પાછું કેક
નાસ્તા ખાટે ને કેક કુટ, પાછું કેક નવું નેવું
ખાવાનું એમ આખા દહાડામાં છ. સાત વખત

[વજ્ર મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૬]

મોહન માયા

(હાસ્યરસપ્રધાન ચતુરંશી નાટક)

લેખક:

અધ્યાપક ખુશાલ તલકરી શાહ
સભ્ય, સાર્વજનિક સંસ્થા.

—૦૦૦૦૦—

મુખ્ય પાત્રો

—:૦:—

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ...	..	અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીધેલકામાં ગરકાવ થએલ લિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ	અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
મારાભાઈ	અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન પુરોષીચ્ચન ચાલ ગએલો પુત્ર.
મોહનદાસ	નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
છવરાજ	અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ, નરોત્તમના સહાબ્યાસી.
સરદાર હીરાસિંહ	પંજાબનો એક અગ્રેસર તાલુકદાર.
સીવાય નાનાલાલ કવિ,		સ્વદ્રિનાથ ટાગોર, સી. એફ. એનું, મોહનદાસ ગાંધી અનુપરાય ભોમીઓ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી...	અંબાલાલ શેઠની બહેન—વિકલાધેલી ભામિની.
મધુરી	અંબાલાલ શેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પૂષ્પા	નેની નાની બહેન.
		નોકર, ચાકર ઇત્યાદિ.

આગલા પ્રવેશોનો ટૂંક સાર

મોંઘીખત સોંઠ અંબાલાલના અંજણમાં અનુ લોભીઓ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિભાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં થોડાના પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ ફેવી વૃત્તિ છે તે જણાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પોતાની મહત્તાનાં જણાવ્યાં ફૂંકી, ગ્રામ રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. જીવનની રૂબરૂમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રજ્ઞાવિભાને પ્રબળ રીતે દૌર્ભિક ઠેરવે છે અને જીવનના સહિત ચાલ્યો જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબ્રહ્મનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કુટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે ખીળાઈને ચાલ્યો જાય છે. પુષ્પાને મધુરી દાસ્યવિનોદ કરતાં દોષ છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. અને મધુરીને પરસ્પરની પ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠા દૃઢ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે. નરોત્તમનો જીવનનો મિત્ર મોહન વિશ્વની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે. એની વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાના જીવનની વાત કહેવા માંડે છે; એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફેટા આવતાં મોહનની પ્રુબીચી બને મધુરીને વશ કરવાની માર્ગિક ગેરવા રચે છે. અંબાલાલ સહકૃદ્દા બહારથી ફરીને આવે છે, તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પધરામણી યાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન એકાં પડતાં સૌંદર્ય કોને કહેવું, કેમ પારખવું જોઈ વાતચીત કરે છે. જમતાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણું પુરું કરી સર્વે આરામગૃહમાં પ્રવેશ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવેદ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. થોડી વારે સંગીતનો જલસો શરૂ થાય છે. ત્યાર બાદ કાવ્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. અંતે કૃતિની સ્વતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યો જાય છે અને સૌ સમય થતાં વીખરાય છે. બીજો દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાજી કેમ પાર પાડવી તે વીરો વિચાર કરે છે. મોહનના કે પ્રજ્ઞાવેશભર્યા વાગેયો પુષ્પા ક્રોધિત થઈ ચાલી જાય છે. નરોત્તમ મોહનને ટાગોર શીલમ કહે છે જોઈને અંબાલાલના કુટુંબને યથાસ્થિત બાન કરાવી કંટાળે. ઉપભવવા કહે છે અને શીલમ પણ આપે છે. મોહન આ પસંદ નથી કરતો. મોહન તથા માયાવતી વચ્ચે જંઘમાં ઘોર વાગવા વીરો અનિષ્ટ સંવાદ શરૂ થાય છે. માયાવતી થોડાઈ ચાલી જાય છે. મોહન અંબાલાલ સાથે ગાંધી નીતિ વીરો ઉચ્છેદક ચર્ચા ચલાવે છે અને તે પણ થોડાઈ, બીજો દિવસે ગાંધીજીની હાજરીમાંજ વધુ ચર્ચા ચલાવવાનું નક્કી કરી છુટા પડે છે. મધુરી આવી જાય છે અને મધુરી તથા મોહન વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. કુટલોક સમય ટાગોરનાં જીવનમોતમ કાળોની અને તેની મૌલિકતાની ચર્ચા ચાલે છે. મધુરીને આ ચર્ચામાંથી ટાગોર હેમબ્રજા, દંણી અને આસ્થિકવાન રૂપ છે એમ લાગે છે. આ વાર્તાલાપની વચ્ચેજ નરોત્તમ એકએક પત્ર સૂઝાવે બહાને અંદર આવે છે. ટાગોરની સ્વાર્થી પ્રેમવૃત્તિથી મધુરી નરોત્તમની સ્નેહબ્રજિત પારખી રાખી છે; તે તેને જોતાં એકાએક ભર્મિવશ યદ્ય નરોત્તમને બાજી પડે છે. પુષ્પા મોહનને નરોત્તમ તથા મધુરી સુચેત કરાવી આપવા માર્ગના કરે છે. મોહન તેના અપ્રોધ ઉપાય તરીકે કુટલોક આનાકાનીને અંતે પુષ્પાને તેની સાથે પરણવા જણાવે છે. પુષ્પા આ અણધારી મળજીથી વિરમિત યાય છે. એટલામાં ટાગોર અંબાલાલને ત્યાં છે, તેમ હીરાસિંહને ખબર પડતાં શોધ કરતો તે આવી ચડે છે. અને ટાગોરને બધી મંડળી દેખતાં તિરસ્કારે છે. નરોત્તમ તેને યુક્તિમયુક્તિથી આ ટાગોર નથી પરંતુ સાર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોબેટ છે એમ સમજાવે છે. અંબાલાલ જતાં નરોત્તમ મોહનને હીરાસિંહ સાથે લલવાનું સુધી દેઈ પલાયન કરવાની સલાહ આપે છે. મોહન તેમ કરવા ના પાડે છે અને તે પુષ્પા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે એમ જણાવે છે. નરોત્તમ સાનંદ અશ્વય પામે છે. પરંતુ ન્યાં સુધી મોહન ટાગોર વેપધારી બની રહે ત્યાં સુધી તે કામ અસાધ્ય છે એમ જણાવે છે. મોહન તેને સ્વાધી કહે છે અને થયા ચાલે છે. અંબાલાલ આવે છે અને ટાગોરને તેમના એક જીવન મિત્ર મળવા આનંદ જણાવે છે. કુટલોક આનાકાની પછી તે મળવા જાય છે. સસરાજીભાઈ હીરાસિંહથી ટાગોરનું કેમ રસણ કરવું

તેના વિચાર કરે છે. અને આખરે ગાંધીજીને બાલાવવાનું નક્કી થાય છે. અંબાલાલ સમ્રાટરથાન વગેરે સાથે કરાવવા નય છે અને નરોત્તમ ગાંધીજીને આમંત્રણ આપવા નય છે. પુષ્પા ટાગોર સાથે પ્રેમમાં છે, એમ પોતે મધુરીને કહે છે. મધુરી ગુરૂસે થાય છે અને આ અયોગ્ય છે એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી પુષ્પા અને મધુરી વચ્ચે ટાગોર વીરો લંબાણથી ચર્ચા ચાલે છે. પુષ્પા તેના અનેક બહારથી જણાતા ગુણો ઉપર મુગ્ધ થઈ છે, જ્યારે મધુરી તેને અધમ અને નીચશિરિમણિ ગણી ધિક્કારે છે. એટલામાં માયાવતી આવે છે, તે પણ મધુરીના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે, અને વેરાધારી ટાગોર તે સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોનેટના હોવાના સખળ પુરાવા આપે છે. ટાગોર અબ્બાસ તૈયબજીને મળવા ગયેલા છે એમ જણી આ છુપા બેદની ખાતમી મેળવવા માયાવતી પણ તૈયબજીના ઘર તરફ રવાના થાય છે. પછી અંબાલાલ શેઠને પુત્ર સારાભાઈ વેરા બદલીને ત્યાં આવે છે. મધુરી પહેલાં તેનાથી છેતરાય છે પણ ચાછળથી જાણાય છે. પુષ્પાના પ્રેમની સારાભાઈને ખબર પડતાં તે અન્યથા થાય છે, અને મધુરીને પોતાના પતિ ઉપર ક્રોધ ન કરવા સમજાવે છે. અને તેનો પતિ તેને કેટલું ચાહે છે તેનો પુરાવા ટાગોરનો વેધધારી-નવું નાટક લખતી કરી-તેને છતી લેવા જે પ્રયત્ન કરે છે તે જણાવે છે. આખરે બાઇબહેન નરોત્તમ ને પણ બનાવવાની-વેર લેવાની યુક્તિ ધરે છે. સારાભાઈ ટાગોર બને છે અને તેજ દિવસે બને વેધધારી ટાગોરો એકજ આરડામાં મળે છે. અને મધુરી વિના ફો અન્યથા થાય છે. અને ખરા ટાગોર કોણ તે વાંધે પ્રમ્ત રહે છે. એકમેક વચ્ચેજ ખરા ટાગોર કોણ તે વીરો વાદવિવાદ ચાલે છે આખરે બને એકાંતમાં નય છે. ત્યાં આ નાટકનો સ્ફોટ થાય છે. અને એવી રીતે વ્યવસ્થા કરે છે કે નરોત્તમનો શ્રમ છે અને મધુરીને ભેટ છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

નરોત્તમ

[મમ્મગયો તો છેજ તેમાં આ “વેર” સબ્બે અધુરું હવું તે પુરું કરું. કાલ પર સકાષ નય છે.] મધુ-મધુ મને માફ કર મારી જીવ થઈ પણ મારાથી નહોતું ખમાડું નહોતું જોવાતું.

મધુરી

[તેને માથે અને ગાલે હાથ ફેરવે છે.] હશે હવે, થવાનું થયું.

સારાભાઈ

રડે છે શું?

નરોત્તમ

ત્યારે શું કરું? મારો ગુનોહ...

મધુરી

[ભાઈ સામે જોઈ હસે છે] સારું! તું ખીનજીવની છતાં વધારે જાણે; અને પરણ્યા છતાં પુછે છે કે શું કરું? [નરોત્તમ સમજાયો]

તેને જીજ્ઞાસામાં બીડે છે. એક પણ સગી મધુરીનો શ્વાસ વળતો નથી] આટલું-આટલું ચાહો છો વહાલા?

સારાભાઈ

જે હવે સારું માણુ ન થવા બેઠી છે, પોતાના સગા વરને આમ ગડાવીને.

મધુરી

રડાવે નહોં તો? મારી હાંસી કેવી કરાવી તેનો વિચાર [હસે છે.]

નરોત્તમ

[હજી કરગરતો અવાજ છે.] પણ હવે તો તારું વેર વળ્યું? હવે તો મને ક્ષમા કરશે કે નહોં? અને, સારાભાઈ! તમે પણ ઠીક બની ગયા-એક પણ વધારે-એક તમુનો ફેર અને મેં તમને ઠાર કર્યા હોત.

સારાભાઈ

[હસે છે.] તે જાણે હું જોતોજ નહોં

કેમ? હું મધુરી વધેથી પારીસમાં વસું છું, તે કેમ જીવી જાયો છો?

નરોત્તમ

પણ કહેને, મધુ! તું મને માફ કરે છે નહીં?

મધુરી

હા, હા.

સારાભાઈ

તમારા ઇલાજ નાલાયક, પણ ઉદ્દેશ ઉત્તમ દેશે ક્ષમા દીધા વિના છુટકાજ નથી.

મધુરી

પણ મને એક વાત હતી નથી સમજતી.

નરોત્તમ

કંઈ તે?

મધુરી

મોહનભાઈને ફોટોગ્રાફ ટાગોરના કાગળ-
માં કેમ આવ્યો?

નરોત્તમ

તે ટાગોરનો કાઢી મેં મોહનનો મુક્યો.
તું કહે તો હું તને ટાગોરનો ફોટો આપું.

મધુરી

ના, તમેજ રાખો. ગમે તો બાળી નાખજો.

નરોત્તમ

બાપુશીથી. [અંબાલાલ મોહન સાથે જમણે દરવાજેથી આવે છે.]

અંબાલાલ

આ ઠીક ભવાઈ ભાવી છે. સર મોહનદાસે મને ખુલાસો આપ્યો તેથી જુલાય છે [નરોત્તમને] કે તમે અમે સૌની સારી હાંસી કરી છે. [કેં કોષિ બરાજોલો દેખાય છે.]

મધુરી

હા, બાપા! પણ એમને ઉદ્દેશ, ભાઈ કહે છે. તેમ, અતિ ઉત્તમ એટલે માફ કરવા વિના છુટકા નથી.

અંબાલાલ

ભાઈ! કાણુ ભાઈ?

મધુરી

આ સારાભાઈ!

અંબાલાલ

કેમરે, છોકરા! તું પણ આ ભવાઈમાં લગ્યો કે?

સારાભાઈ

શું કરું બાપા? તમે અસહકારી એટલે મારે ન છુટકે બેરોનેટસી તો છાડવી પડી. પણ આ તમાસો જેવામાં વાંધો ન લાગ્યો.

અંબાલાલ

બારોનેટસી? એ શું કહે છે?

સારાભાઈ

વિગત સૌ કાલે છાપામાં વાંચજો; આજ તો એટલું સાંભળી સંતોષ માનજો કે યુરોપમાં મારી સેવા બદલ સરકારે બેરોનેટસી આપવા માંડી, તે મેં આપને ખાતર ઇન્કાર કરી છે.

[બાગમાંથી માયાવતી, પુષ્પા અને હીરાસિંહ આવે છે.]

હીરાસિંહ

અચ્છા સરકાર, અમી પતા બતાવોજો, કે આપ દામેસે કોન કવિરાજ ટાગોર હય?

સારાભાઈ

મય નહીં હું.

મોહન

ઐયર મયમી નહીં.

અંબાલાલ

દામેસે એકમી નહીં, સરકાર સાહેબ!

હીરાસિંહ

તો કમા ટાગોર તીન હય?

[નિશ્ચય આવે છે.]

[વધુ મંદિ-જુઓ પૃષ્ઠ-૫૪૦]

યાત્રાળુને

લેખક :

રા. પુષ્કરરાવ સાંકરલાલ દેસાઈ.

૧૯૨૪

હિમાદ્રિના શિખર જેવાં સ્વેત ને ઉર્ધ્વગામી,
આદર્શો સૌ જીવનભરના આજથી કલ્પજેને;
કાલાખિન્ધનાં વિકટ વમજો વા વીજોડા વટાવી,
તોડા તારી અમરતટ ભણી ખેડો ધૈર્ય ધારી. ૧

રે સંસારી પથિકા તારા માર્ગને આવરીને,
ચારે પાસે ગહન વીંટતી ઘોર આજે તમિત્તા;
તેનાં આ સૌ પડળ રચીયાં બંધ બાંધે અભંગ,
તેનાથી તું છુટી પર યજે ભક્તિનું અસ્ત્ર સાંધી. ૨

શ્રદ્ધા કરાં વિપુલ ઝરણાં ઓઘ ઝેના વહાવી,
પ્રીતિ મીઠી તુજ હૃદયમાં દેવના દેવ કેરી;
નિષ્ઠા ધારી અચળ પ્રભુમાં કાર્ય તું તો કરી લે,
તારો તેથી વિજય જગમાં પાન્ય! સર્વત્ર યાશે. ૩

ને અદ્ભુતે તુંજ-પ્રભુ ચરણમાં મુકી ને માર્ગ લેજે;
તારાં કર્મો પ્રભુચરણમાં મુકાને માર્ગ લેજે;
એ માર્ગેથી જગતભરનાં સર્વ વિધો ટળાને
મુક્તિ કેરા અમરતટની લાધશે તીર્થભૂમિ. ૪



લેખક :

કવિવર રવોદ્રનાથ ઠાકર

અનુવાદક :

રા. ભગવાનલાલ ગિરનાશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

સા. જડાવઅહેન વીણુ

૧
અ પોરે ગપ્પાં મારવા એકઠી થએલી સ્ત્રી સભામાં, કોઇ બીચારી અભાગણી સ્ત્રીના જુલમી અને અન્યાયી પતિની સવિસર વાત નીકળી; ત્યારે પડોશમાં રહેતી તારામતી બોલી ઉઠી કે આવા પતિનું મોઢું બાળ !

આ સાંભળીને જયગોપાળની સ્ત્રી શશીને બહુ લાગી આવ્યું. એટલે તેણે સહેજ સંકોચ બતાવ્યો, ત્યારે તારામતીએ બમણા ઉત્સાહથી કહ્યું કે આવા પતિના કરનાં તો સાત જન્મ વિધવા રહેવું સારું. એમ કહી તે ચાલતી યઇ.

શશી મનમાં મનમાં વીચારવા લાગી કે પતિને એવો કોઇ વાંક કલ્પનામાં પણ આવી શકતો નથી, કે જેને લીધે તેમના તરફની લાગણી આટલી બધી કઠોર થઇ જાય. આ વાતનો વિચાર કરતાંજ તેના કામળ હૃદયનો બધો પ્રીતિરસ પરદેશ ગમેલા તેના પતિ તરફ દર્શાવ્યો. પલંગમાં તેનો પતિ જે તરફ સૂતો તે તરફ હાથ લંબાવીને અન્ય તકીઆને તેણે ચુંગન કર્યું. તકીઆની અંદર પતિના માથાની સુગંધ અનુભવ કરી. બારણું વાસી, લાકડાના કલમ-

દાનમાંથી પતિદેવની, ઘણા કાળને લીધે ઝાંખી પડી ગયેલ જખી તથા ફેટલાક કાગળો બહાર કાઢીને તે બેઠી. તે દિવસનું નિસ્તબ્ધ મધ્યાહ્ન, આ રીતે એકાંત ઓરડામાં, નિર્જન વિચારમાં પુરાણી સ્મૃતિ તથા વિવાદના અશ્રુજળમાં વીતી ગયું.

શશીકળા અને જય ગોપાળ કે નવાં સવાંજ પરણેલાં હતાં એમ નહોતું. નાનપણમાંજ લગ્ન થએલાં એટલે છોકરાં પણ થયાં હતાં. બંને એ ઘણો વખત, એકજ ઠેકાણે રહીને, કેવળ સહેજ, સાધારણ રીતેજ કાળ નિર્ગમન કર્યો હતો. બેમાંથી કોઇનામાં અપરિમિત પ્રેમના ઉત્ત્તરાસનું કોઇ પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નહોતું. લગભગ મોળ વરસ સુધી, એક સરખી રીતે, નોખાં પડ્યા સીંચાય, કાળ નિર્ગમન કર્યો હતો. ત્યાં ઓર્થોતું શશીના વરને કામ પ્રસંગે પરચામ જતું પડ્યું એટલે શશીના મનમાં પ્રબળ પ્રેમોદ્વેગ જામત થઇ ઉઠ્યો. વિરહને લીધે બંધનની દોરી જેટલા જોરથી ખેંચાઇ, તેટલા-જ જોરથી, કામળ હૃદય પ્રેમના બંધનમાં

જકડાઈ ગયું. સાધારણ અવસ્થામાં જેના અસ્તિત્વની સુદ્ધા ખબર પડતી નહોતી, તેની વેદના હવે સખત લાગવા માંડી.

તેથીજ આટલા દિવસ પછી અને આટલી ઉંમરે, છોકરાંની માથેયેલ શરીને, વસંત મધ્યાહ્ન નિર્જન ઓરડાની વિરહશય્યામાં ઉછળતા યૌવનવાળી નવવધૂનું સુખ સ્વપ્ન દેખાવા લાગ્યું. જે પ્રેમ અજાતભાવથી જીવનની સામે પ્રવાહિત થઈને ચાલ્યો ગયો છે તેના મંદ ધ્વનિથી ભગ્ન થઈને, આજ એકાએક શરી, એ પ્રેમપ્રવાહને બંને તીરે, ધણે દૂર ધણીએ સુંવણું નગરો તથા ધણીએ કુંજવનો નેવાલાગી. પરંતુ તે વીતી ગયેલ સુખસંભાવનામાં હવે પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન નથી. તેને હવે વિચાર થયો કે જ્યારે સ્વામી પાછા આવશે ત્યારે જીવનને નીરસ, અને વસંતને નિષ્ફળ થવા દઈશ નહીં. કેટલાએ દિવસ ધણીવાર નકામી વાતમાં સાધારણ કલહ કરીને સ્વામીના ઉપર જે જીલમ ગુજાર્યો હતો તે માટે પશ્ચાતાપ કરીને આજે સંકલ્પ કર્યો કે હવે ફરી કોઈવાર એવી અસહિષ્ણુતા જણાવીશ નહીં. સ્વામીની વિરુદ્ધ યદ્યપ નહીં, સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. પ્રીતિપૂર્ણ નમ્ર હૃદયથી બોલ્યા ચાલ્યા વિના સ્વામીનું સારું માહું બહુજ આચરણ સહન કરીશ. કારણ કે સ્વામી સર્વસ્વ, સ્વામી પ્રિયતમ, સ્વામી દેવતા છે.

ધણી કાળ સુધી શશિકલા તેનાં માબાપની એકની એક દીકરી હતી. તેથી કરીને જયગોપાળ સાધારણ ચાકરી કરતો તોપણ લવિષ્યને માટે તેને કે ચિંતા નહતી. ગામમાં સારી પેઠે સુખચેનમાં રહી શકે તેટલા પુરતી તેના સસરાની મીલકત હતી.

એવે વખતે, છેક કંઈવખતે, ભગભગ જુદાવસ્થામાં, શશિકલાના પિતા કાલીપ્રસન્નને ઘેર એક

પુત્રનો જન્મ થયો. ખરી વાત કહીએ તો માબાપના આવા અણુધાર્યા, અણુજુગતા અને અન્યાયી આચરણથી, શશિકલા મનમાં ને મનમાં બહુજ દીલગીર થઈ; જયગોપાળને પણ ખાસ કે હેત ઉભરાઈ આવ્યું નહીં.

મોટી વયે પ્રાપ્ત થયેલ બાળક પર માબાપનો રનેહ ધણોજ ગાઢ થઈ ગયો. આ નવા આવનાર, હ્રુદકાય, સ્તનપિપાસુ, નિદ્રાતુર સાળો, અજાતલાવે એ દુબળા હાથની અતિ હ્રુદ મુકીમાં, જયગોપાળની બધી આજ્ઞાનું હરણ કરી ખેડે, તે વખતે તે બીચારો તો આસામના ચહાના બગીચામાં નોકરીએ લાગી ગયો હતો.

પાસેના સ્થળમાં નોકરી શોધવાને માટે બધાંએ તેને આગ્રહ કરતાં; પરંતુ લોકોના ઉપરની રીસને લીધે કહો, કે ચહાના બગીચામાં જલદી લાલ મળવાની આશાથી કહો, પણ જયગોપાળે કોઈનું કહેવું માન્યું નહીં. શરીને છોકરાં સાથે તેના આપને ઘેર મુકીને તે આસામ ચાલ્યો ગયો. વિવાહિત જીવનમાં સ્વામી સ્ત્રીના આ પહેલો વિરહ પ્રસંગ.

આ બનાવથી બાળક ભાઈતરફ શશિકલાને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. જે રોય મોટથી કહી ચકવાની સ્થિતિ ન હોય તેજ રોય સૌથી ભારે યદ્યપ. નાનો બાળક આરામથી ધાવવા લાગ્યો અને આંખ મીચીને ઉઘવા લાગ્યો; અને તેની મોટી બહેન, દુધ ગરમ છે, ભાત ટાઢા પડી ગયા છે, છોકરાઓને નીશાળે જવાને મોકલ્યો યદ્યપ છે એવાં નવાંનવાં બહાનાં કાઢી રાત્રિ દિવસ મોકલું ચઢાવતી સુખે ખેસવા દેતી નહોતી.

થોડા દિવસમાંજ છોકરાની મા મરી ગઈ. મર્યા પહેલાં માતાએ કન્યાના હાથમાં નાના બાળકને સોંપી દીધો.

પછી થોડા વખતમાં તે મા વિનાશ. બાળકે અનાયાસેજ તેની મોટી બહેનનું હૃદય

જીતી લીધું. હુલ્લુ અવાજ કરીને જ્યારે તે બહેનની ઉપર પછાડાટી ખાધને દાંત વિનાના નાનકડા મોઢામાં બહેનનું મોઢું, આંખ, નાક સમાવી દેવા વલખાં મારતો, નાની સરખી મુઠીમાં તેના ઘાળ પકડી રાખી કેમે કરીને છોડતો નહીં; સૂર્ય ઉઝ્યા પહેલાંજ જગી જઈને તેના શરીર પાસે આવીને કામળ સ્પર્શથી તેને રોમાંચિત કરી દધ મોટી ધાંધલ કરી મુકતો;—જ્યારે તે તેને જીજ કે જીજમા કહી બોલાવવા માંડ્યો; અને કામમાં કે પુરસદની વખતે ન ખાવાનું ખાઈ, ન કરવાનું કરી, ન જવા.

ને રથજે જઈ, તેના તરફ રીતસર જુલમ કરવા માંડ્યો. —પછી તો શરીરથી રાંડવાયું નહીં.—આ સ્વેચ્છાચારી નાના જુલમગારના ઉપર સંપૂર્ણ રૂપે આત્મ-સમર્પણ કરી દીધું. છોકરાને મા નહોતી તેથી કરીને તેના ઉપર તેનું આધિપત્ય ઘણું વધારે થઈ પડ્યું.

૨

છોકરાનું નામ હતું નીલમણિ. તે એ વરસનો થયો ત્યારે તેના આપને સખત બીમારી થઈ, જલદી આવવા માટે જયગોપાળને કામળ લખ્યો. જયગોપાળ ઘણી મહેનતે રત્ન મેળવીને જ્યારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે કાલીપ્રસન્ન મરણ સચ્ચા પર હતા.

મરવાની અગાઉ, આળસના સંરક્ષણને ભાર જયગોપાળ ઉપર રાખી, તેની સંપત્તિને આઠમો ભાગ દીકરીને નામે લખી આપ્યો.

એટલે મીલકતની દેખરેખના કામને માટે જયગોપાળને નોકરી છોડી આવવું પડ્યું.

ઘણે દિવસે વરવહુનો ફરી મેળાપ થયો. એક જડ પદાર્થ ભાંગી જાય તો તેનો સાંધેસાંધો મેળવી દેવાય. પણ એ માણસને જે સ્થળે નોખાં પાડ્યાં હોય તો તે લાંબે કાળે પાછાં રેખા રેખાએ મળી જતાં નથી. કારણ કે મન એ સજીવ



‘તેના પતિ મુતો તે તરફ... ગન્ય વકીઆને તેણે શુભન કયું.’

પદાર્થ છે. નિમિષ માત્રમાં તેની પરિણતિ અને પરિવર્તન ચાય છે.

શરીરને તો આ નૂતન મીલનમાં નૂતન લાવતો સંચાર થયો. તે તો જાણે સ્વામી સાથે ફરી પરણી. પુરાતન દામ્પત્યમાં લાંબા અભ્યાસને લઈને ટેવ જે કુંદતા જન્મી હતી, તે વિરહના આકર્ષણથી જતી રહી; અને તેણે મોતાના સ્વામીને પહેલાં કરનાં. પણ તે સંપૂર્ણ તરફ આવથી પ્રાપ્ત.

કર્થે—મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગમે તેવો દિવસ જય પશુ મારા સ્વામી તરફની આ દીપ્ત પ્રેમની ઉજ્જવલતાને કદી પશુ મ્હાન થવા નહીં દઉં.

નૂતન મીલનમાં જયગોપાળની મનોદશા જુદાજ પ્રકારની હતી. પહેલાં જ્યારે બંને એકત્ર હતાં; અને જયગોપાળને પોતાનાં સ્વાર્થ અને સગવડની ખાતર સ્ત્રી સાથે મેળ રાખવો પડતો હતો ત્યારે બંનેના કૈંક મેળ સંધાયો હતો. તેમજુદાજે તે હાલેશના કાર્યક્રમમાં આવીતી ધણીએ સ્ત્રી આવે. તેને લીધેજ પરદેશમાં જઈને જયગોપાળ પહેલાં તો ધણી ચિંતામાં પડી ગયો હતો. પરંતુ એવાતાવરણમાંથી મુક્ત થતાં તેને ફરીઆને નવી રીતે જોવાની ટેવ પડી.

માત્ર તેમજ નહોતું. પહેલાં તો કેવળ નિષ્પેષ નિશ્ચિંત ભાવથી તેના દિવસ વહી જતા. વચમાં બે વરસ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ખટપટમાં તેના મનમાં એવો પ્રયત્ન ભાવ જાગી ઉઠ્યો હતો કે બીજું કે તેને સુઝતું નહીં. આ નવીન નીસાની તીવ્રતાને મુકાબલે તેનું પૂર્વ જીવન વસ્તુલીન જાવાની પેઠે દેખાવા લાગ્યું. સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિના પ્રધાન પરિવર્તનમાં દેખાય છે: પ્રેમ; અને પુરુષમાં: મહત્વાકાંક્ષા.

જયગોપાળે બે વરસે પાછા આવીને પોતાની સ્ત્રીને પહેલાંના જેવી જોઈ નહીં. તેની સ્ત્રીના જીવનમાં બાળક સાળાએ એક નૂતન પરિસરની વૃદ્ધિ કરી હતી, આ અંશની તેને તો બીલકુલ ખબર ન હતી. આ અંશમાં સ્ત્રીની સાથે તેને કાંઈ પશુ જાતનો મેળ નહોતો. સ્ત્રીએ તેને પોતાના આ બાળસ્નેહનો ભાગ આપવા ધણી મહેનત કરી પરંતુ તેમાં ફાવી કે નહીં તે કે કદી સકાય તેમ નથી.

નીલમણિને ખોળામાં બેસાડીને હસતે મોઢે શરી તેને પોતાના સ્વામી આગળ ધરતી—નીલમણિ

હેતથી શરીને ગળે વળગીને પોતાનું મોં સંતાડી દેતો. તેને કાંઈપશુ પ્રકારે ગોપાળની સાથે કુટુંબિતાની ખાતરી થતી નહીં. શરીની ઇચ્છા એવી હતી કે તેના આ નાનકડા ભાઈનું મન ભુલાવવાની જેટલા પ્રકારની વિદ્યા સાધ્ય છે તે બધી જયગોપાળની આગળ પ્રગટ થઈ જાય. પરંતુ જયગોપાળ પશુ તેટલા ખાતર ખાસ આગ્રહ રાખતો નહીં અને બાળક પશુ વધારે ઉત્સાહ જણાવતો નહીં. જયગોપાળ કેમે કરીને સમજ નહોતો શકતો કે આ કૃશકાય બુદ્ધત્વ મસ્તક ગંભીરમુખસ્યામવર્ણ છોકરામાં એવું તે શું છે કે તેટલા માટે આટલા બધા સ્નેહનો અપખ્ય કરવામાં આવે છે !

વહાલની ગતિ સ્ત્રીઓ ઝટ સઘને સમજ જાય છે. શરીએ વિના વિલંબે જાણી લીધું કે જયગોપાળને નીલમણિ તરફ કે ઝાઝો ભાવ નથી. પછીથી તો તે ભાઈને ખાસ કાળજી રાખીને દૂર રાખતી. સ્વામીની સ્નેહવીડોણી વિરાગ દષ્ટિથી તેને દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરતી. આવી રીતે એ છોકરો તેની જાની સંભાળનું ધન, તેની એકફીની સ્નેહની સામગ્રી થઈ રહ્યો. બધા જાણે છે કે સ્નેહ જેટલો જાનો, જેટલો નિર્જન. નેટલો પ્રમજ થઈ રહે છે.

નીલમણિ રોવા માટે તો જયગોપાળ ચીઠાઈ જતો. તેટલાં માટે શરી તેને ઝટપટ પોતાની જાતી સરસો ચાંપી અત્યંત હેતથી જાનો રાખવા મથતી. ખાસ કરીને નીલમણિના રોવાથી બે કાંઈ રાત્રે સ્વામીની નિદ્રામાં ખલલ પડતી, અને સ્વામી આ ગેતલ છોકરા તરફ અત્યંત હિંમતવાલે ધણી દેખાડી જઈને ચિંતથી તકુમી ઉઠતા, ત્યારે શરી એક અપરાધીની પેઠે સંકુચિત શરમસ્ત થઈ જતી અને તે વખતેજ તેને દૂર સઘ જઈ કેવળ સાતુનપ સ્નેહના સ્વરે મીઠાં વચનો બોલી ઉઘાડી દેતી.

છોકરાં છોકરાંમાં નજીવી બાળતમાં કુળઓ કંકાસ થયાજ કરે. પહેલાં તો શરી પોતાનાં છોકરાંને વઢીને ભાળતો પક્ષ લેતી, કારણ કે તેને મા નહોતી. હવે તો ન્યાયાધીશ બદલાયાથી શિક્ષાનો વિધિ પણ બદલાયો. હવે હમેશાં નિરપરાધે અને અવિચારે નીલમણિને કઠોર શિક્ષા ખમવી પડતી. એ અન્યાય શરીને ભાલાની માફક ખુચ્ચતો તેથી કરીને શિક્ષા પામેલા પોતાના ભાળને ઓરડાની અંદર લઈ જઈ, તેને મીઠાઈ

કઠોર વતન રાખતો નહીં અને શરી મુગે મોઢે નમ્ર ભાવે હેતથી તેના સ્વામીની સેવા કર્યા કરતી, માત્ર આ નીલમણિને લીધે અને જણાં એક બીજાને નિત્ય આધાત દેવા લાગ્યાં.

આ રીતનો મુગો આધાત પ્રત્યાધાત જાહેર વિવાદના કરતાં ધણો વધારે દુઃસહ થઈ પડ્યો.

૩

નીલમણિના સમસ્ત શરીરમાં માથુંજ સૌથી મુખ્ય હતું. જોતાંજ લાગતું કે વિધાતાએ



જણે એક પાતળી લાકડી-માં ટુંક મારી તેને માથે એક પરપોટો બનાવી દીધો હોય. દાકતરે કાંઈ વાર શંકા કરતા કે પરપોટાની પેઢેજ લાણુલગુર આપુખ્ય ભોગવશે. લાંબા વખત સુધી તે બોલતાં કે ચાલતાં શીખ્યો નહીં. તેનું ગંભીર મુખ જોતાં જણાતું કે તેનાં માથાપે તેમની મોટી ઉમરનો ચિંતાભાર આ ક્ષુદ્ર શિશુના માથા પર લાદી દીધો છે.

અહેનની માવજત અને સેવાથી નીલમણિ વિપતિનો કાલ પુરો કરી ને જીવ વસતો થવા

નીલમણિને જોનામાં બેસાડીને હસતે મોઢે શરી તેને પોતાના સ્વામી આજીવ ધરતી.

ખરરાવી, રમકડાં આપી, રનેહ બતાવી, ચુમી આબો. લઈ, આળકના ફુલાએલા હૃદયને અને તેટલી સાંત્વના કરવાની તજવીજ કરતી.

પરિણામ એ આપ્યું કે શરી નીલમણિને જેટલું વદાહ દાખવતી તેટલોજ જયગોપાળ નીલમણિ તરફ વિરક્ત રહેતો.

જયગોપાળ કદી પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે

કારતક માસમાં ભાઈ બીજાને દિવસે ડગતો પછેડી અને એક લાલ રંગનું ધોતીયું પહેરાવી તે ચરિકલાએ ભાળને રાણુગાળો. એવે વખતે ઉપર કહેલી મોખ્ખા બોલી પાડોચણ તારા આવી ને ચઢીની સાથે નકામો કુળઓ કરવા લાગી.

તે બોલી: "અંદરથી તો ભાઈનું સત્તાનાજ

વાળા, બહારથી લાઇને શણગારવામાં કે માલ નથી.”

એ સાંભળીને શશી, આશ્ચર્યથી, ક્રોધની વેદનાથી દબાઇ ગઇ. છેવટે સાંભળ્યું કે તેમણે— ધણી ધણીયાણીએ સંતલસ કરીને, આ બાળક નીલમણિની સંપત્તિ મહેસુલ ભરવા પેટે લીલામ કરી તેના સ્વામીના ક્રૂપના દીકરા ભાઇને નામે ચઢાવી દીધી છે.

એ સાંભળીને શશીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે જે આટલી બધી જુડી વાત ચલાવી શકે તેને મોટે કાઠ નીકળવો.

એમ કરી રાતી રાતી ને સ્વામી પાસે આવી ને ગામગપાટાની વાત તેને તેણે જણાવી.

જયગોપાળે કહ્યું: “આજકાલના વખતમાં કાઇનો બરેમ્મો કરવા જેવું નથી. ઉપેન્દ્ર તો મારો ક્રૂપના દીકરો ભાઇ છે અને તેના પર બધી કાંતનો બાર રાખીને હું નિશ્ચિંત રહ્યો છું. છાનાં છાનાં મહેસુલ બાકી રાખી મીલકત વેચાતી લીધી છે તેની મને ખબર સુદ્ધાં.”

શશીએ આશ્ચર્ય પામી પુછ્યું: ફરીઆદ ને ?”

જયગોપાળે કહ્યું: “ભાઇને નામે ફરીઆદ કરવી કેમ ? અને ફરીઆદ કર્યે કે વળે તેમ નથી. ફાકટ પૈસા બગાડવાના.”

ધણીની વાત ખરી માનવી એ શશીનું પહેલું કર્નવ્ય હતું પણ તેને કેમે વિશ્વાસ એકો નહીં, પછી તો આ સુખનો સંસાર, આ પ્રેમનું ગાદરૂથ્ય ઓચીંતુ તેની આગળ વિકટ, બિઝસ આકાર ધારણ કરીને ઉભું રહ્યું. જે સંસારને પોતાનો પરમ આશ્રય ગણ્યો હતો, તે ઓચીંતી નિષ્કુર સ્વાર્થની જાળ જણાઇ. તે બને ભાઇ બહેનને ચોતરફથી ઘેરી રહી છે. તે એકલી બાઈ માણસ, અસહાય નીલમણિને કેવી રીતે જવાવી

શકશે તે વિચાર કરતાં તેને કે સુઝ પડી નહીં. જેમજેમ ચિંતા કરવા માંડી, તેમતેમ ભય અને ધૂણારથી, વિપત્તિ બાળક તરફ અપરિસીમરનેહથી તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તેને લાગવા માંડ્યું કે તેને જે ઉપાયની ખબર હોત તો લાટ સાહેબને બહાર કરી દેત, એટલુંજ નહીં રાજ સાહેબને કાળજી લખી તેના ભાઇની મીલકત બચાવી શકત. રાજ કદી પણ ૭૯૯ રૂપિયાની મહેસુલ માટે પોતાનો મહેલ વેચાતો લાઇ લેત નહીં.

આવી રીતે શશી જ્યારે રાજ પાસે પોતાના દીએરને પકડાવવાનો વિચાર કરતી હતી ત્યારે એકાએક નીલમણિને તાવ આવ્યો અને ઉપરા— ઉપરી મૂર્છા આવવા લાગી.

જયગોપાળે ગામડાના એક નેત્રીવ દાકતરને બોલાવ્યો. શશીએ સારા દાકતરને બોલાવવાની રૂઠ લીધી ત્યારે જયગોપાળે કહ્યું: “જેમ મોતીલાલ દાકતરમાં શું ખામી છે ?”

શશીએ હાથે પગે લાગી, સમ ખાધા ત્યારે જયગોપાળે શહેરમાંથી સારો દાકતર બોલાવવાનું કબુલ કર્યું.

શશી નીલમણિને છાતી સરખો ચાંપીને પડી રહી. નીલમણિ પણ એક ઘડીને માટે તેને અજાગી કરતો નહીં. પછી છેતરીને ક્યાંક ચાલી જાય માટે તેને પકડી રાખતો. એટલે સુધી કે ઉંધમાં પણ લુગડું પકડી રાખતો.

આ રીતે આખો દિવસ ગાળ્યા પછી સાંજને વખતે જયગોપાળે આવીને કહ્યું કે શહેરનો દાકતર મળ્યો નથી. તે દૂર કોઇ દરદીને જોવા ચાલી ગયો છે. વળી એમ પણ કહ્યું કે સુકદમાને માટે મારે આજેજ બીજો ગામ જવું પડશે. મેં મોતીલાલને કહી રાખ્યું છે કે તે નિવમિત્ત રીતે આવીને દરદીને તંપાસી જાય.



શુભરાત્રી]

[માસ ૧૯૮૨]

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર : નરુલાવચ્ચા.

સાહિત્ય પરિષદ ભરોલ્લી
કમીટીના સભ્યશ્રી)

[બહેન—૧૫ ૪૮૬]



માય]

મહાત્મા વિચારક અરુણ રમેશ

[૧૯૮૨

આધુનિક ઇતિહાસને વડતાં સમાજબલો

લેખક :
રા. સ્નેહરશ્મિ

૧૩૩-૯૮૬

જગતનો ઇતિહાસ કેટલેક અંશે પ્રગતિ-શીલ છે, અને કેટલેક અંશે પુનરાવર્તન-શીલ છે. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ઇતિહાસ ફરીથી ને ફરીથી એક જ બાજતનું પુનરાવર્તન કરતો માલમ પડે છે; જેમકે જગતમાં અનેક સામ્રાજ્યો જન્મે છે અને તેમનાં ખંડિયેરો ઉપર ખીર્ન નવાં ઉભાં થતાં જાય છે. પ્રાચીન મીસર અને બાબીલોનનાં સામ્રાજ્યોનો ઇરાને સંહાર કર્યો, ઇરાની સામ્રાજ્યનો મેસીડોને, મેસીડોનનો રોમે, અને રોમનો ટયુટન અને આરબ લોકોએ. આમ ઇતિહાસમાં તો સામ્રાજ્યોના અસ્તોદયની એક ધટમાળ જ માલમ પડે છે; પણ એ ધટમાળના પ્રત્યેક ફેરામાં વિવિધતા રહેલી છે, ઇતિહાસ ચક્રના પ્રત્યેક આંદાથી કોઈ નવાં જ આંદોલનો—નવાં જ બળો ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવાં બળો—નવાં આંદોલનો એ જ સમાજની પ્રગતિ, એથી જ આજનો આપણો ઇતિહાસ એક રીતે પ્રાચીન સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન છે અને નથી. આજે આપણે ઓછામાં ઓછી બે બાજતમાં તો અવશ્ય પ્રગતિ કરી છેજ, પ્રથમ તો આપણો અનુભવ વિસ્તાર છે, અને તેથી ઇતિહાસ ઘડવામાં આપણે જ્ઞાન પૂર્વક ભાગ લઈ શકીએ છીએ. અને બીજું માજે આપણું સંઘબળ વધારે દૃઢ છે અને તેને

પરિણામે આજે જગતમાં આપણે હિંત્ર લિંત્ર સુદૃઢ રાષ્ટ્રો જોઈએ છીએ. આ બળો બે પ્રકારનાં છે; (૧) પરિરિચિત વા સંજોગ-બળ અને (૨) વિચાર-બળ. આ બંને બળો સમાજ ઉપર તો અસર કરે છેજ, પણ એક બીજા ઉપર પણ એમની અસર જેવી તેવી નથી. આ લેખનો હેતુ આજના સમાજમાં પહેલા પ્રકારનાં બળો ક્યાં છે, અને સમાજ ઉપર એ તે કેવી અસર કરે છે, અથવા કેવી કરવાનો સંભવ છે તે તપાસવાનો છે.

ઇતિહાસના ઉપક્રાંતિ તરફ વિહંગ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને માલમ પડશે કે તે વખતે મનુષ્ય અહોરાત પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે સતત પ્રયત્નો કરતો. તેને કુદરત સામે બાથ ભીડવાની હતી, હિંસક પશુઓ સામે લડવાનું હતું અને પોતાની જ જાતનાં માનવ પ્રાણીઓની પાશવ અને સ્વાર્થી શક્તિઓ સામે ઝઘમવાનું હતું. આ કુદરત અને માનવશક્તિઓ સાથેનાં મનુષ્યનાં યુદ્ધને પરિણામે બે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ: (૧) વિજ્ઞાન—જે દ્વારા મનુષ્યે કુદરત અને હિંસક પ્રાણીઓ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું વા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે; અને (૨) સમાજશાસ્ત્ર (અર્થશાસ્ત્ર રાજનીતિ શિક્ષણ વગેરે) જેવાં છે તેમ તેમ કેળવેલાં મનુષ્યોમાં ને વધુ-વિસ્તાર થાય એ સ્પષ્ટ છે; મનુષ્યમાં

તેથીજ આજે યુરોપનાં સર્વ વિચારશીલ સ્ત્રી પુરુષો એ બળોના પ્રવૃત્તિઓનું ચિંતાતુર હૃદયે અત્યંત ચક્ષુષ નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. આ બળો તે ઉદ્યોગવાદ (Industrialism) અને રાષ્ટ્રવાદ (Nationalism).

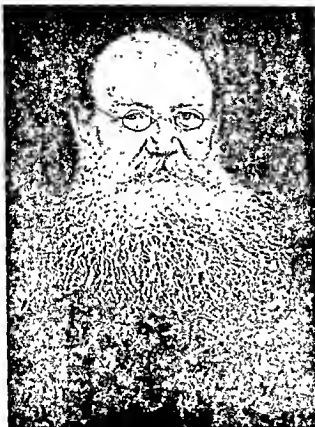
ઉદ્યોગવાદના અને રાષ્ટ્રવાદના બે પ્રકાર છે; (૧) જેઓના હાથમાં સત્તા અને અધિકાર છે તેમને માટે અને (૨) જેઓ સ્વમુક્તિ માટે વળખાં મારી રહ્યા છે તેમને માટે. મુડીવાદ અને સામ્યવાદ એ ઉદ્યોગવાદના બે પ્રકાર છે, અને સામ્રાજ્યવાદ અને પરાધીન પ્રજાઓના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્નો એ રાષ્ટ્રવાદના પ્રકાર છે.

આમ ઉદ્યોગવાદ એક એવું બળ છે જે તેને અંગેઉત્પલ થતા અને કે લાભોને

લીધેગરીજ અનેતવંગર, અબળઅને સખળવચ્ચે અરસપરસ ઇર્ષ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. બને ગરીબ અને તવંગર લોકો એ જળથો ઉત્પન્ન થતા સર્વ લાભો પોતાના દિન માટે હસ્તગત કરવા હચ્છે છે. આથી સમાજમાં મરીજ અને તવંગર વા સામ્યવાદી અને મુડીદારના બે જળરા વિરોધી વર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ ઉદ્યોગવાદ, સમાજમાં ભેદ પાડી જાતીય-વીખવાદ (Class war) ને જન્મ આપે છે. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગવાદ ખીણ અનેક નવી પરિસ્થિતિઓને જન્મ આપે છે; તે બધી હવે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ તો ઉદ્યોગવાદને લઇને સમાજ વધુને વધુ સંઘટિત થતો જાય છે, અને જેમ જેમ



રશિયનો મદાન રોગવાદી પ્રોફેસર કે. પોલ્સકીન.

સમાજ વધુ સંઘટિત થાય છે તેમ તેમ તેને વ્યવસ્થિત રાખવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ મહત્વની થતી જાય છે, અને એને પરિણામે રાજ્યતંત્ર વધારે વિશાલ અને રાજ્યાધિકારવધારે મોટા થતો જાય છે; અને આથી વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને હોમાવું પડે છે. પણ ઉદ્યોગવાદની આ વૃત્તિના બચાવમાં એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે ઉદ્યોગવાદને લઇને જીવનની જરૂરીઆતો અત્યંત

ત સહેલાઈથી મળી રહે છે અને તેથી મનુષ્ય પોતાના જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી વધુ મુક્ત થાય છે, અને આમ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના ભોમનો બદલો વળી રહે છે.

વળી જેમ જેમ ઉદ્યોગવાદનો વધુ ને વધુ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ કેળવણીનોએ વધુ ને વધુ વિસ્તાર થાય છે અને સ્પષ્ટ છે; કારણ કે

યત્રોની અટપટી ને ગુંચવણુ ભરેલી ક્રિયાઓ માટે કેળવણીની જરૂર અનિવાર્ય છે, અને જેમ જેમ શિક્ષણનો પ્રચાર વધુ ને વધુ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની સાથે બીજી અનેક મહત્વની વસ્તુઓ પણ આવતી જાય છે. આવી વસ્તુઓમાં અત્યંત મહત્વની પ્રત્યક્ષ તંત્રની ભાવના અને અભિલાષા છે. જ્યાં મનુષ્ય વર્ગ અસણ હોય ત્યાં આવી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યેજ સંભવી શકે.

ઉદ્યોગવાદનો પ્રચાર થયો હોય એવા સમાજમાં આખો સમાજ કે દરેક જેવાં મંડલો વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓને મોટે ભાગે પ્રેરે છે અને કાબુમાં રાખે છે. આથી કળા, કવ્ય પ્રત્યાદિની જનેતા વ્યક્તિગત ઊર્મિઓ કચરાર્થ જાય છે અને યુદ્ધ, સેનીટરન, પ્રાથમિક કેળવણી પ્રસાદિ જનેતા સામુદાયિક ઊર્મિઓ બળવત્તર થતી જાય છે.

વળી વ્યક્તિગત ઊર્મિઓ જેમ જેમ કચરાર્થી જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ પણ ઓછું થતું જાય છે; અને ઉદ્યોગવાદમાં મૂર્ખા રમી પડી રહેલા સમાજમાં પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાનાં જેવાં થવા સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય છે. આ બીના એચ. જી. વેલ્સના નીચેના શબ્દોમાંથી વધુ સ્પષ્ટ થશે. તે કહે છે કે—

“એક સદી પહેલાં વર્ણનીઆનાં માણસો ન્યુ ઈંગ્લેન્ડના મનુષ્યોને જેટલાં મળતાં આવતાં તેના કરતાં સાન ફ્રાન્સીસ્કોનાં મનુષ્યો ન્યુયોર્કનાં મનુષ્યોને આજે વધુ મળતાં આવે છે. આ એક બીજાનાં જેવાં થવાની ક્રિયા સતત ચાલ્યાજ કરે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ રહેવે, તાર, વિમાન વગેરેથી ગુંથાધને એકજ ભાષા બોલતાં, એકજ રીતે વિચાર કરતાં, એકજ જાતનો આચાર પાળતાં એકજ પ્રકારનાં અનેક માનવીઓનો વિશાલ સમૂહ ‘બની’ રહ્યાં છે—હું માનુ છું કે

આ એક નવી વસ્તુ છે, ભૂતકાલમાં કરોડો મનુષ્યોની વસ્તીથી એ વધુ વસ્તીવાળાં સામ્રાજ્યો હતાં, પણ તે ભિન્ન ભિન્ન લોકોનાં મંડળ હતાં, આજની માફક એકજ પ્રકારના લોકોનો આવો સમૂહ તો કદીએ ન હતો.”

કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ આ વસ્તુ સ્થિતિનું બહુજ આબેહુબ અને અસરકારક વર્ણન કરે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે :—

“પશ્ચિમમાં વ્યાપાર અને રાજનીતિરૂપી રાષ્ટ્રીય યત્રોમાંથી ઉંચા બજાર ભાવવાળી માનવપ્રાણીની અત્યંત સફાઈ અને કાળજીપૂર્વક દબાઈ તૈયાર થએલી ગાંસડીઓ ઉત્પત્ત થાય છે; પરંતુ આ ગાંસડીઓ લોઢાના તાર વડે બંધવામાં આવી હોય છે; પ્રત્યેકની ઉપર છાપ મારવામાં આવી હોય છે; અને એક નિરાનશાસ્ત્રીના જેટલીજ સાવધાની અને ચોકસાઈથી તેને બધી જુદી રાખવામાં આવી હોય છે. ખરું જોતાં તો ધથરે મનુષ્યને મનુષ્ય થવાજ સજ્જેલો પણ આ આધુનિક પેદાશ એટલી તો અદ્ભુત રીતે તૈયાર થઈ હોય છે, એક રાક્ષસી ચંત્રને એ એટલી બધી તો મળતી આવે છે કે સરજનહારને પણ એને પોતાની દૈવી પ્રતિમામાંથી બનેલાં એક ચેતનવંતાં પ્રાણી તરીકે ઓળખતાં મુશ્કેલી પડે.”

પણ ઉદ્યોગવાદનું વધુ ચમકાવનારું વક્ષણ તો કૌટુંબિકભાવના અને બંધનોને શિથિલ કરવા પરત્વે છે. જેમ જેમ ઉદ્યોગવાદનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ વધુ અને વધુ સ્ત્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્યોગોમાં ધંધે વળગતી જાય છે, અને આખો દિવસજ ઘરની બહાર પોતાનો સમય ગાળતી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવાનો સમય તેમને મળી શકતો નથી. આમ માનવજીવનનાં અમીઝરણાંમાં ઉદ્યોગવાદની

કેટલાંક મનુષ્ય પ્રાણીઓ

લેખક :

૨૧. મસ્તફીર

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

૨૧. હરિલાલ ત્રિવેદી

૧૯૩૬-૩૭

“ગુજરાત”ના વાચકોને ગુંદરીયાં નામનાં મનુષ્ય પ્રાણીની પીછાન હું કેટલોક સમય પહેલાં કરાવી ગએલો. આજે કેટલાંક બીજા જાતનાં મનુષ્ય પ્રાણીનો ચીતાર રજુ કરવાનો ધરાદો છે. આ નવાં પ્રાણીઓને મેં ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. લપ, વગગાડ, મફતીયાં અને તોખાદ; અને એ ચારેનો અંકેક નમુનો અનુક્રમે તમારી સમક્ષ રજુ કરી તેમની ખાસીઅત અને રીતભાતથી તમને જાત કરીશ. અને સાથે સાથે એવાં પ્રાણીઓ સામે શા શા ઉપાયો લેવા તે પણ સમજાવીશ. કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવાં પ્રાણીઓ પણ ગુંદરીયાં જેટલાંજ આપણા જીવનમાં નિરુપયોગી અને કંટાળારૂપ હોય છે. હવે જોઈ લો, એક પછી એક નમુનાઓ:-

“લપ” યાને “લવરી”

લપ જાતનાં પ્રાણીઓની વાત કદી પુરી થતીજ નથી. તેમ એ વાતમાં ઝાઝો માલ કે મુદો હોનાં નથી. એવાંઓને બોલાવીએ અને પછી એમનાં મુખાર્ધિંદ ઉર્ફે ઝાંચાંની દાખડી એક વખત ઉપડી તે ઉપડી. પછી બધુંજ ન

થાય; અને કાતર જેવી એમની જીભ ચાલવા માંડે તે છેડાંજ ન આવે. કામનું અને અગલની રોકાણનું બહાનું કાઢી એવાંઓના સાનિધ્યમાંથી પલાયન કરી જાઓ ત્યારેજ તમે એમના સંકળમાંથી છુટો.

લપીએ વખત તમને આ અનુભવ થયો હશે. કોઈ મિત્રની સાથે કે કામે બહાર ગયા હો અને દૂર કોઈ પરિચિત વ્યક્તિ નજરે પડે. તમે એને પાસે બોલાવી કે વાત કરવા માગતા હો અને એને ધુમ પાડવા તૈયારી કરો લાંજ તમારો મિત્ર તમને વારે અને કહે કે “અરે! એને કયાં બોલાવે છે, એ તો લપ છે (સુરત બાણુ “લપ” ને “લવરી”નામથી ઓળખવામાં આવે છે). એક વખત વાતે ચઢ્યો તો આપણું કામ અટકી પડશે.

અને ‘લપ’ અથવા ‘લવરી’ હોય છે પણ એવાંજ. રસ્તામાં એ સામે મળે અને તમે જો એની તખીઅતના ખજર પુછ્યા તો પછી જોઈ લો એની જે વાગધારા છુટે તે. પોતે દેશમાંથી મુજાઈ કરારે આવ્યાં; દેશમાં કેટલો વખત રહ્યું; ત્યાં તખીઅત કેવી રહી હતી; હવે કેમ છે; હવા કાની લે છે; દિવસમાં જરાલી વખત લે છે,



એમનાં મુખાર્વિદ ઉર્ફે કાચાંની દાખડી એક વખત ઉઘડી સે ઉઘડી
પછી બંધન ન થાય.

દવાનો રંગ અને સ્વાદ કેવો છે, અને માંદા
પડવાથી તેની નોકરી કેવી રીતે ગઇ વગેરે
સવિસ્તર તમારી આગળ ગણુગણુતા અવાજે
વર્ણવી જશે, અને આટલું છતાં તમે તેની વાત
સાંભળવા, નવરા હોવાથી, અથવા દયાથી,
અથવા ધીરજથી, અથવા તમે ભલા કે મોંઢાના
મોળા હોવાથી ઉભા રહ્યા દશેા તો એ “દેશની
હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ” કે “ચારે બાજુ
હેખાતી નાણાંભીડ”ની વાત છેડી બીજા તમારો
આસો મેલો કલાક લેજો.

વાત કરવામાં તેમ
પડવું કરવામાં પણ
‘લારી’ એવીજ કંટાળા
મમાન હોય છે. તમે
“જનરમાંથી શાક લઇ ઘેર
પાછા ફરતા હો. રસ્તામાં
લપ સામી મળે (લપ અને
લવરી માટે વ્યાકરણનો
નારી જાતિનો પ્રયોગ
અંધએસ્તો થાય છે)
ઓળખાણ હોવાથી તમે
જરા સામેજેનાં એ ઉભી
રહે, પાસે આવે ને તમને
વાત કરવાની ફરજ પડે.
વગળશે તમે ધારી વધુ
વાત ન કરતાં ફક્ત એ ચાર
શબ્દોમાં અખર અંતર
પુછી નેહ્યો. ‘તો સારું’
એમ તમે મનમાં વીમા-
સના હો ત્યાં એની નજર
તમે પહેરેલા નવા ધોતીઆ
પર પડે કે તરનજ—”

“ધોતીયું કયમી
લીધું ?” એ પુછે.

“મારકાટમાંથી” તમે જવાબ આપો.

“મંગલદાસની કે મુગળ જેહાની” સવાબ
સામે ઉભોજ છે.

“મુગળ જેહાની” તમે બતાવો.

“કોની દુકાનેથી ?” એ સવાલ કરે.

“યાદ નથી કોની ?” તમે ઉઠાવો.

એ એમ ગાંજ્યો ન જાય. તુરંતજ પ્રશ્ન
કરે કે—

“કઇ મીલનું છે ?”

તમારાથી બોલી જનારું કે સોલપુર મીલનું.

પતો ફેટયો અને વાર ફેટયા ? તેની
જાત પિપાસા છીપાઈ ન દોય

“દસચોપન” દુઃખા એ શમ્ભુના તમે
જવાબ આપા

તમે જનાનું કરો ત્યા તમને રોમી પુકે
કે ધોણુ ફેટની થઈ ? આ પ્રશ્ન સાલવા તમ
ઉભી પુછીએ નામો તોજ એ લપમાથી છુટો

નહી તો ધોનીયુ

પથર પર ઝીંકીને કુઓ
હો કે ધોકા મારી ?
તેમ ધોવામા સાણુ
વાપરો હો કે સોડા ?
એ પથુ પુગાય

હું એક જોમ
શહેરે લા નોકરી હતો
એ પેદીમા શેના ગામ
તો તેમનીજ જાતનો
અને તેમનાજ કુટુંબનો
એક છુ । નોકરી હતો.
રોકના ગામનો, કુટુંબ
તો અને શેઠ નાના
હારે એણે રમડેના
એજ એકની લાપમાત
ધી વગમા થયા પેદીનો
ખગાર એ ખાનો જ્યા
પારને લગતુ મહત્વતુ
કામ એને કદી મો । હું
નહી ચીકી ચપાગી
ફેરાફી ક વાનુ કામજ
એને આ નામા આનતુ
પથુ એનુ પથુ કામ
કરી આન્યા પછી એ
કામતેણે કેરી રીતે બન

વધુ તેનુ જે લગાણુ દાસ્તાને લપ એ કરતો તેને
બીધે એવા કામ પથુ બીણુ ફાઇ હાજર ન હોય

તેની અડીબીડી વખતેજ એને મોપવામા આવતા

શેડે તાદનજની બાજુ મગારી હોય તો એ
લપ આવે ખરો. પથુ એ લાવે ટ્રી રીતે ?
આખો મહોદનો જુએ અને જાણે એની રીતે
બાજીની મુડીઓનુ મદર્શન કરતો ડોલનો ડોલનો
વરધોડામા ચાલના સાજનીવાની માફક તે પેદીમા



આખો મહોદનો જુએ અને જાણે એવી રીતે બાજીની મુડીઓનુ મદર્શન
કરતો ડોલનો ડોલનો તે પેદીમા આવે

આવે અને તે પહેલા તો માર્ગમા ડઝન બે ડઝન

[વધુ મઠ લેઓ પૃષ્ઠ ૫૬૨]



તે જ બા

લેખક :

રા. ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

વિતરક :

રા. શ્રવિશંકર મ. રાવળ

૧

મધ્યાહ્ન તથ્યો હતો કિરણે કિરણે અભિ-
ન્ન્યાળા ઝરતી હતી. ઉત્તરી લુ બાળી
નાખતી હતી. ઝાડપાન ડોલીડોલી ને વીરમાં
હતાં. પશુપંખીઓએ વૃક્ષઘટાની શિતલ છાયા
શોધી હતી; એક માખી બલુબલુતી ન હતી

જંગલ આખું શાંત હતું.

અરણ્યના મધ્યભાગમાં લાંબી પગવાટ સુતી
હતી પગવાટે કુળ ઉડાડતા એ ઘોડેસ્વાર ચાલ્યા
આવતા હતા; એક સ્વાર આગળ ને એક
પાછળ યુવાનને હજી મુછનો દોરો પ્રુટયો ન
હોતો એની કાળી ભમ્બર આંખો, વિગાલ
કપાળ ને પહેલવાન શરીર રાજતેજનાં જલ્મતાં
હતાં. એની કાઠી ઘોડીઝણે હવામાં નાચતી
ચાલી આવતી હતી પાછળ જહ્ન ઘોડેસ્વારના
મોઢા ઉપર કરસલીઓ વળી ગઈ હતી. પથુ
આંખમાંથી ખુનસ નોતું ઉતર્યું. જુવાનની
પાછળ પાછળ એની ઘોડી ચાલતી હતી.

બંને સ્વાર પરમેવાથી તરબોળ થઈ ગયા
હતા; મોં ઉપર ચાકનાં કૈક ચિહ્ન આવી આવીને
ઉડી જતાં.

એક વડલા નીચે યુવાને ઘોડી ઉભી રાખી,
ટૂંક પથુ ખાસ લીધો.

“મામા, આજ મારી માણુકીનાં તેજ
પરખાયાં! એકવાર માના સાથેના ઝઘડામાં,
બીજવાર પેલી ટેકરી કુદતાં ને અસારે આ
બળતામાં. આ માણુકીનો જોટો ન જડે, કેમ
મામા?”

“ભાણી! મેં તો મુળથી કીધું છે કે
માણુકી તો જોગમાયાનો અવતાર છે, કાઠ ઘોડાં
એની જોટે નહીં આવે.”

કેમ જાણે માણુકી વાત મમજતી હતી
એના પગ નાચી રહ્યા હતા; સાથે મોનાની
ધુધરીઓ માજતી હતી.

બંને સ્વાર આગળ વધ્યા. અરણ્ય પુરું
થયું, આઘે આઘે એક કોતો જણાયો. કીસ્તા-
ની ધમ્મ પવન સાથે રમતીતી.

“મામા, આ કીસ્તો તો રામસિંહ દાકા-
નો ખરો ને?”

“હા, ભા, બહુ દ.હુ માણુસ છે. આટ-
આટલામાં એવું માણુસ કોઈ નથી.”

“મેંએ સાંભળ્યું છે ખરું.”

વાત કરતાં કરતાં ઘોડાં મારી મુક્યાં.

x x x

ક્રીસ્તાની ધારે ધારે રસ્તો જતો હતો. બંને તરફ રસ્તા ઉપરથી પસાર થતા હતા.

અચાનક ક્રીસ્તાની ઉપલી બારી ઉઘડી; ઓહો, લખુભા ! આવી ધુમ વખતે ક્યાંથી આપુ ?” રામસિંહ ઠાકોરે પુછ્યું.

“રામ રામ, આ ભાઈ હારે જરા ભારજાણે ગામ ગયો’તો.”

“માનાશાનો ઝંખડો પતાવવા ?”

“હા, આપુ.”

“રહો, રહો, હું હેડે આવું.”

રામસિંહ ઠાકોર સાચા રાજપુત હતા, લલાછનો પાર નહોતો, નાનું રાજ છતાં એમની ઉદારતાને છોડા નહોતો.

નીચે આવી કહે: “આપુ, પધારો; આજ તો મારા મહેમાન, મારું ઘર પાવન કરે.”

યુવાને વૃદ્ધ તરફ જોયું.

“રામસિંહજી ! આજ તો મારૂં કરો.

તમારા મહેમાન થવાનું બહુ મન થાય છે; પણ આજ તો જવા દો. ગઈ રાતે સાંઢણી-એ સદેશો આવ્યો છે કે બા ને આપુ ભાઈનીજ ઝંખનામાં જીવે છે.”

રામસિંહએ આમહ ક્યો: “આપુ, એમ કે બંને ? રાજગઢના રાજવી મારે બારણેથી ઠાલા નહાં જાય. આજનો દિવસ તો નહીંજ જવા દઉં; આ માણકીનો થાક તો ઉતરવા દો.”

કોણ જાણે યુવાનનું અંતર રામસિંહના મહેમાન થવા તલપી રહ્યું હતું.

વૃદ્ધ લખુભાએ એના તરફ માનભરી દૃષ્ટિ નાખી; “માણકી થાકી તો ગઈ છે.”

“ઠીક ચાલો ભારે” લખુભાએ કહ્યું.

રામસિંહના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સૌ ક્રીસ્તામાં આવ્યા.

x x x

ઝોરડાની બારીએ બારીએ, વાળાની ટટ્ટીઓ નખાઈ ગઈ.

કંસારનાં આધણ મુકાયાં. મહેમાનની ચાકરી કરતાં રામસિંહજી અર્ધાઅર્ધા થઈ જતા હતા.

જમી પરવારી સૌ વિશ્રાંતી લેવા સુતાં છે, સુરજ નમતો જાય છે.

વાતો ચાલી.

વૃદ્ધ લખુભાએ માનાવાળા ઝંખડાની વાત કાઢી. પોતાના નાના ઠાકોરનાં પરક્રમ વર્ણવતાં એને કદી થાક નહોતો લાગતો.

અજીત આડે પડ્યો પડીને સૌ સાંભળતો હતો, પણ એનું ચિત્ત વાતમાં નહોતું.

દીવાલો ઉપરની કારીગરી જોતીજોતી એની આંખો મેડી ઉપરના ચક્ર તરફ વળી. અજીતે જોયું ચક્ર ઉપર કમળ જેવી આંગળી-ઓ રમતી હતી.

વાતનું વળું બદલાતાં લખુભાએ ડોઝાયું કરી બંધાર જોયું. સંજ પડી હતી. એને રાજગઢ સાંભળ્યું.

“આપુ, આજ રાત માથે લેવી પડશે.”

અજીત તૈયારજી હતો.

એક ધડીમાં બંને સ્વાર ચાલી નીકળ્યા.

મેડી રાતે એ ઘોડેસ્વાર રાજગઢમાં દાખલ થયા.

૨

વર્ષો વીતવા લાગ્યાં.

રામસિંહજીએ કુંવરીનાં લમની પેરવી કરવા માંડી. પુલ જેવી તેજબાને ક્યાં દેવી એ એને નહોતું સમજતું.

લખુલા બધું સમજી ગયા.

એક પળમાં બધો વિચાર ગોઠવી લીધો.

રામસિંહના વળોટીયા સાથે તેજબાને વળાવી;
અને એણે પુર વેગે ઘોડી મારી મુકી.

તેજની આંખે શ્રાવણ ભાદરવો વહી રહ્યો.
સસરાનું ક્રમેત એને સાલતું હતું. વહાણનો
વિયોગ એને કંપાવી રહ્યો હતો.

ધુળના ગોટે ગોટા ઉડાડતી લખુલાની
ઘોડી ધડીકમાં કર્યાં પહોંચી ગઇ.

પાછળ સાથીઓ પહોંચ્યા.

તેજબાને લઇ સૌ પાછા ફર્યા.

૪

કુંગરાની ધારે ધારે રાજગઢનો કીલ્લો
ફરી વળતો હતો.

એની કાંકરીએ કાંકરીએ વાંસદીઆનાં શૂર
ઝળકનાં હતાં.

આજ એમાં અજીતસિંહ બાપુની જે
બોલાય છે. એને કે મથા નથી; પણ ધરમાં
માથાપનું ક્રમેત એને બહુ સાલે છે.

લખુલાનાં આંસુ નથી સુકતાં.

એક દી ઠાકાર કેક દુઃખ વીસર્યા છે,
હેયે ધીરજ આવી છે. દરબારમાં ધીરે ધીરે
કામકાજ ચાલી રહ્યું છે; ત્યાં રામસિંહના
બારોટ આવી પોકાયું: “ધણી ખરમા બાપુ
અજીતરાજને!”

“આવો, આવો, વીરા બારોટ!”

દરબાર વીખરાયો એટલે લખુલા ને
બારોટ સાથે ઠાકાર ગદમાં ગયા.

x x x

સવાર ઉગવાની હજી વાર છે. ઉપા
ડોઝીઆ કરી રહી છે.

ઉપાના આજી અજવાળામાં ભારજને
કઠિ કઠિ એક રથ ચાલ્યો આવે છે. જુદા
લખુલા ધોગા ધોરીને હાંકી રહ્યા છે. આજળ

પાછળ પચાસ પચાસ રાજપુત સૈનિકાનાં
ઘોડાં ચાલે છે.

આજ તેજબા એનાં તેજને મળવા બધ
છે. હંગતી ઉપા જેવું એનું યૌવન પણ દીપે
છે. ઉપાના લાલ લાલ રંગોમાં તેજબાની કસું-
બલ સુંદરી દીપી રહી છે.

સુરજે પૃથ્વી ઉપર ડોઝીયું કર્યું.

પાછલો પડદો ઉઘડી તેજબાએ ઉગતા
સુરજને પ્રણામ કર્યા.

રથ ચાલ્યો જતો હતો.

તેજનું મોં મલક મલક થઇ રહ્યું હતું;
એને થતું જાણે આજે એનો જીવનદીપ
પ્રગટનાર છે.

જીવનદીપ પ્રગટાવવા એ અધીરી બની
હતી. પાસે બેઠેલી વડારણીની એકેએ વાત એને
શેની ગમે?

એને થતું જાણે આજ લખુભાને રથ હાંકતાં
નથી આવડતું; નથી ધોરીને ચાલતાં આવડતું.

તેજનું આખુંએ ચિત્ત દૂર દૂર દોડતું હતું,
ઢેયામાં હરખનાં પુર ઉલટ્યાં હતાં.

ધુધરીઓ ગળવતા ધોરી રથને ખેંચી
લાવ્યા. રાજગઢ દેખાયું. સૌ રાજગઢ તરફ,
એની ઉડતી ધળ તરફ માનથી નેષ રહ્યું.

તેજબાના ઢેયાને દવે પુછવું નેષતું હતું.
રથનો પડદો ઉઘડી ઉઘડી એ કીલ્લાનાં
દર્શન કરે છે. એની ચપળ આંખે ગદની બારીએ
બારીએ ફરી વળે છે. એને થતું જાણે એકાદ
બારી ઉપર અજીત ઠાકાર ઉભા ઉભા એની
રાહ નેષ રહ્યા છે.

મનથી તેજબાએ પ્રણામ કર્યા. એને થતું
પ્રભુએ પાંખો આપી હોત તો એક ધડીમાં
કીલ્લામાં જાત.

સુરજ આયમતાં રથ રાજગઢને પાદર
આવ્યો.

[પ્રુ બદલ્યો ૫૫-૫૫૪]



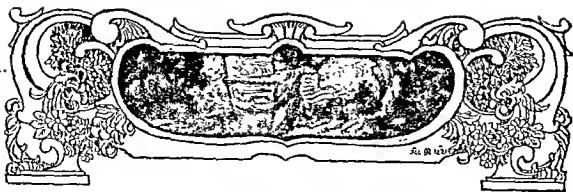


માથ]

[૧૬૮૨

શેડ! શેડ! આમ તો જરા લુઓ!

૨



સંબોધનના પ્રકારો

લેખક :

ગં. સ્વ. બહેન લીલાવતી

સમ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

શ. રવિશંકર શિવશંકર ચંદિત

કલ્યાણેવીના રક્તા પર એક માળામાં હું બે ઝોરડીઓમાં રહેતો હતો. મારી આસપાસની ખીજ બે ઝોરડીઓમાં બે નવાં પરણેલાં વરવહુનાં જોડાં રહેતાં હતાં. એ બંનેને જોઈને મારી નીચેની મુંઝવણનો આરંભ થયો. એ બંને જો લાં ન રહેતાં હોત તો વખતે ધણી મહીના સુધી કરેલી અર્થ વગરની ચિંતાના ભોજનમાંથી હું મુક્ત રહી શક્યો હોત.

એક બાલુ ત્રીસેક વર્ષના નાયાલાલ દેશમાંથી તરતજ પરણીને આવેલા હતા. આ એમનું ત્રીજાવારનું લગ્ન હતું તેથી એમણે એમની વહુનું નામ 'નવી' પાડ્યું હતું. અને એમનો ઘાટો નતીને કે ને કે કામે બોલાવવાને થોડીથોડીવાર માજ રહેતો. નવી તો ઘરમાં કેાઈ ન હોય તો પણ છુમટા કાઢીનેજ જવાબ દેતી એટલે મને એ ધું કહેતી તે બરાબર સમજતું નહીં.

ખીજ બાલુ સુરતના રસિકલાલ રહેતા હતા. એમની વય પચીસેક વર્ષની હતી અને ઓગણીસ

વર્ષનાં શુણ્વતલાખીને પરણી આવ્યે એક મહીનો પણ નહોતો થયો, એટલે "પ્રિયે! આમ આવો તો" "વહાલી! મને પાનની પટ્ટી કરી આપશો? ઓશીસ જવાનો વખત થાય છે." અને જવાબમાં "હા, વહાલા! આવી." "રસિક પ્રિયતમ! તૈઆરજ છેને" વગેરે વગેરે વાક્યો સાંભળાતાં. આવું કેં હોય ભારે હું કાન દબને સાંભળતો, કારણકે મારાં લગ્ન પણ આવતા વૈશાખ માસમાંજ નીર્ધારિત હતાં. અને મારે પણ પત્નીને વ્યામજ સંબોધવાનો વખત પાસે આવતો હતો.

મારી લવિબ્ધની પત્ની વડોદરાના એક પ્રતિષ્ઠિત મૃદસ્યની છોકરી હતી અને કીક લણેલી પણ હતી. મેં સાંભળ્યું હતું કે તે બહુ ચતુર અને સુલક હતી એટલે એને આવતાને વાર ગમે અને મારા પર ખુબ વહાલ આવે એવા નામોની હું શોધમાં હતો.

લગ્નના દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતા મથા

તેમ તેમ મેં મારી સૌધ નાથાલાલ અને રસિક-લાલથી સમાપ્ત કરવાને બદલે આગળ ચલાવવા માંડી. હું કોષ્ટ પણ જોડું જોતો તો મને પહેલો વિચાર એ બંને પરસ્પરને કેમ બોલાવતાં હશે એ વીશેજ આવતો.

મારો એક કાલેજનો મિત્ર હતો. તે એની પત્નીને 'દેવી' કહીને બોલાવતો અને એની પત્ની એને 'દેવ' અને 'પ્રાણેશ્વર' સીવાય સંબોધવાની મનાઈ હતી, મેં તેનું કારણ પૂછ્યું. એણે જવાબમાં એક વાત કહી.

"દોસ્ત! મારા એક કાકા હતા તે મારી કાકીને હમેશાં 'કુલારજન'ના અપૂર્વ નામથી બોલાવતા; પણ એથી ઘણા વખતે મારાં કાકી ખરેખરજ કુલારજન થઇ ગયાં. સ્વાસ્થી મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું મારી પત્નીને 'દેવી' અને 'પ્રાણેશ્વરી' કહીનેજ બોલાવીશ કે એવો પ્રસંગ કોષ્ટ દિવસ આવે નહીં, અને હું એના પ્રાણનો ઇશ્વર થઇ શકું. તું 'સન્નિશન'ની 'થીઅરી'માં માને છે કે નહીં?"

"અને તે તારા પ્રાણની ઇશ્વરી?" મેં ગંભીરતાથી ઉમેર્યું.

"તે તો ખરીસ્તો. ચાલ, હવે તું શું શોધી કાઢે છે?"

"મેં હજી કે નક્કી કર્યું નથી" પણ આ પછી મને દેવી અને પ્રાણેશ્વરી તો કે મર્યાં નહીં. અને બોલતાંએ બહુ આડઅરવાળું લાગે.

એકવાર પોપટકાકા અને મણીકાકી ચોપાટી પર મળ્યાં હતાં. એમને એમના મિત્રમંડળમાં અને કુટુંબમાં પણ સૌ 'કાકા' અને 'કાકી'ને નામેજ આગળનાં, એ બંને જણ એકબીજાને માટે એજ શબ્દો વાપરતાં. એમને જોયાં એટલે તરતજ એમના સંબોધન વીશે વિચાર આવ્યો, કારણ કે કાકા અને કાકી તો એમના નામનાજ લાગુ તરીકે થઇ ગયાં હતાં. પછી સંભળ્યું કે

એમનું સંબોધન પણ એજ હતું. અંહ! પણ તે કે મારા જેવા જીવાનને શોભે નહીં!

'પણ ત્યારે અમે એકબીજાને નામ દઇને બોલાવીએ તો?' એવો એક વિચાર મને આવ્યો. એ મને અરવિંદ કહે અને હું એને કમળા કહું તો કેમ! અમારાં આવાં સુંદર નામ તો હતાં પછી બીજાં શોધવાં શા સારુ! અથવા એ મને મી. પંડ્યા કહે અને હું એને મીસીસ પંડ્યા કહીને બોલાવું. અર્ધાં મુધરેલાંઓ એમજ કરે છે.

પણ એતો કે ચાલેજ નહીં. જ્યાં મુધી હું બહાર નામ 'કાકી' મોટા માણસ થાઉં નહીં ત્યાંમુધી એ કે શોભે નહીં. જો કે કેટલીક મુધરેલી સ્ત્રીઓ બહેનપણીને તેના વરની ખચર પુછતાં તમારા 'મીસ્તર' ની વાત પુછે છે અને કેળવાએલા લોકો લાઘવ્યધની પત્નીને 'મીસીસ' જ કહે છે. "કેમ! ઉદાસ કેમ છે! મીસીસ પીએર તો નથી પધાર્યાં!" જાણે તેમની પણ થોડી મીસીસ હોય તેમ. અને જવાબમાં "ના, ના! મીસીસની તબીઅત સારી નથી."

મારા આગળ પાડોશી જમીલભાઈ હતા તે તેમની પત્નીને 'અંદાબહેન' અને અંદાબહેન એમને 'જમીલભાઈ' કહેતાં. પણ તે તો કે સારું નહોતું લાગતું. ઘણા અગ્નવચા યંઇને "આ તમારાં બહેન થાય?" એવું જાણીએઇને પુછતાં અને તેમની જોડેની આરડીમાં રહેતા હરમુખરામે તો "જૈરીને તો બહેન કહેવાયે એ કસિયુગની બહીદારી" એવું એક ગીત જોડી કાઢ્યું હતું.

પણ એક દાખલો તો બહુજ હસવા જેવો છે. જુહારચાલમાં સુરતના કોષ્ટક મારા પિતાના આગળખીતા રહેતા, તે તો એકબીજાને 'કાકા' અને 'કાકી' કહીનેજ બોલાવતાં, અને એ

[૧૫ મઠ જુઓ ૫૪ ૫૫૭]



[ગતાંશી ચાહ]

ચિરામ ૨:—ઘરડાં વડિલો ને માખાપ.

મા ૨૧ પ્રપિતામહ—આપના દાદા નારા-
યણુ દેવે એણે વેદ યોખ્યો ભણીને
પંચકાવ્યથી વ્યુત્પત્તિ સારી કરી લીધી હતી.
એ મંત્રશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા ને ત્રૌતકર્મ સારી પેઠે
જાણતા. એણે અશ્વિહોત લીધું હતું. દિનમણી-
શંકર શાસ્ત્રી આદિસહ ન્યાતના ધરડાએ દણએ
કહે છે ને માહારા આપ પણ કહેતા કે નારાયણ
દેવેની પાસે સિદ્ધિ સરખું કંઈ હતું—એક વખત
પોતાના છોકરાનાં લગનની ન્યાત પકવાને કીધી
તેમાં એક ન્યાત (આસરે ૩૦૦ માણસ) જમાડાય
એટલું પકવાન કીધું હતું. પકવાનના ઓરડામાં
ઘીનો દીવો પદ્મામાં અખંડ રાખ્યો હતો ને
પોતે તેમાંથી પકવાન આણી પીરસનારને
આપતા. ઘરનાં કલ્પું હતું કે તમે કોઈ દીવો
જેશે નહીં; તે એ પ્રમાણે એક દહાડાની ન્યાત-
ની ત્રામગ્રીમાંથી ત્રણ ન્યાત જમી. પછે સરવે
વિરમ્ય પામ્યા પણ પછી કેટલાએક જણે તેની
અંતિ ઉસકેરીને એની પાસ તાળું ઉઘડાવ્યું;
માંલ જળને બાઈએ જોયું એટલે દીવો ગુલ
થયો તે પછી કોઈએ કંઈ કીધું નહીં.

એ નારણદેવે પોતાનો આગ્રે મયો ખરચ
જખમાનની સાહનાથી કાઢાડના.

એને ત્રણ છોકરા—પુરુષોત્તમ, વિશ્વોત્તમ
અને નરોત્તમ. વિશ્વોત્તમ પરણ્યા હતા, પણ
તેને સંતાન થયાં નહોતાં. નરોત્તમને બે સંતાન
થયાં—એક છોકરો કીકાબાઈ અને એક છોકરી
શિવગવરી, પણ એ બે મરી ગયેથી નરોત્તમનો
વંશ પણ પરવાર્યો છે. દેવે મ્હોટા ને પુરુષોત્તમ,
—માહારા આપના આપ તેને વિષે નીચે પ્રમાણે—

મારા પિતામહ—આપના આપ પુરુષોત્તમ
દેવે દશઅંધપાડી હતા—દશ અંધ એટલે સંદિતા
આખી, પદ, કમ, છ અંગ (શિક્ષા, યત્ન,
અષ્ટાખ્યાય, નિરૂપ્ત, છંદ ને જ્યોતિષ) અને
બ્રાહ્મણ. ત્રણ વૃત્તિ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય
ભણ્યા હતા તેથી એને ભાગ્યવ્યુત્પત્તિ ઘણીજ
સારી હતી. એણે કોઈ અમુક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ
કર્યો નહોતો. તોપણ એ, ભાગવતાદિ પુરાણો
યથાર્થ યથાસ્થિત વાંચતા. પિંગળશાસ્ત્ર સારીપેઠે
સમજતા, પણ કંઈ કવિતા કરતા નહીં. એને
પિંગળની સમજ હતી તે આટલાપરથી માલમ
પડે છે કે છંદ સંબંધી ને અંગ તેનો પાઠ નો
એને હતોજ ને સંસ્કૃત ભણેલા એટલે તે
સમજતા, અને વળી બદશંકર દીક્ષત ને સંસ્કૃત
પિંગળશાસ્ત્રમાં એણે કહેવાતા તે એના પરમ
રનેદી હતા. એના બાળબોધ અક્ષર ઘણા સારા

હતા—એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ધણે ટેકાણે હજીએ વંચાય છે.

એ પોતાનો ગુજરાતે વેદિયા એટલે કર્મકાંડ કરાવી, લેખક એટલે લોકજ્ઞાનાં પુસ્તકો લખી અને પુરાણો વાંચી કરતા. વળી ત્રણ હજારની કિંમતનાં ધરો હતાં તેનું બાકું પણ રૂપિયા સોએક વરસ દહાડે આવતું, એમ સહુ મળીને રૂપિયા ત્રણસેએકની વરસ દહાડે એને પેદાશ હતી.

એની સ્ત્રી ગૌરીવહુને (પિયરનું નામ ધનકુંવર) અધરણીનો જ્ઞેશંકર નામનો એક છોકરો અવનર્યો હતો, પણ તે પાંચ વરસનો થઈને મરી ગયો હતો. એને સારપણી ધણે વરસે ત્રણ છોકરા થયા તેમાં પહેલા ઇચ્છાશંકર, બીજા વેણીશંકર અને ત્રીજા મહારા બાપ. ઇચ્છાશંકર સંવત ૧૮૫૬ માં જન્મીને ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચમે અને વેણીશંકર ૧૮૫૯ માં જન્મીને ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા છે. વેણીશંકર સંખ્યા હું કેજ નાણુનો નથી, પણ એટલું સાંભળું છઉં કે એ બે વાર પરણ્યા હતા ને એને કંઈ સંતાન થયું નથી. ઇચ્છાશંકર કાકા સ્વભાવે ધીરા અને માયાળુ હતા. અને દુનિયાદારીમાં ધર નાતનો વહેવાર સારી રીતે નાણુતા. એણે ઋગ્વેદ-સંહિતા આખી બણી હતી. પણ સરકારમાં ટળાટાંની નોકરી કરી પોતાનો સંસાર ચલાવના—એને હાલ વિધવા સ્ત્રી બે છોકરા ને એક છોકરી છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાનાં જનોઈ દેવાને વાસ્તે પુરુષોત્તમદેવેએ ગુંબજ, લાવનમ્ અને વડોદરે એ ત્રણ ટેકાણે વેદનાં પારાયણ કર્યા હતાં તથા પુરાણો વાંચ્યાં હતાં ને એ રીતે રૂપિયા હજારેક એને મળ્યા હતા. એનો સ્વભાવ એવો હતો કે કાર્ય પડે સારેજ દ્રવ્યને માટે દેસાંતર કરવું, બાકી તેને રાત દિવસ :કુટુંબમાં

બેસી વેદ લખ્યાં કરવાનો અને પુસ્તકો લખ્યાં કરવાનો ચાલ હતા;—(બે કલાકમાં ૭૫ શ્લોક સારે અક્ષરે લખતા). ધરમાં મુમાર વનાનાં પુસ્તકો હતાં તે બધાં મ્હોટી આગમાં બળી ગયાં છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાને પરણાવતાં રૂપિયા ૭ હજાર જોઈતા હતા તે પોતાની સાળીની છોકરીના છોકરા અમરીતરામ ઉરે લાણુન-ભાઈ જે શ્રીમંત હતા તેની પાસથી પોતે દ્વજ લીધા હતા.

પુરુષોત્તમ, ગૌરવણું દીધાડીના અને તેજસ્વી હતા; ધરમાં ધરેણાં ગાંડાં તેા થોડાંજ પણ અમનો સંગ્રહ પુષ્કળ રહેનો હતા. છોકરાં એને લણાવવા પછવાડે ધણોજ શ્રમ લેતા. શાંત સ્વભાવ, કુટુંબ ઉપર પ્રીતિ, સતોષ અને ગરીબ છતે ધણે ટેક એવા એ હતા. એનો ટેક એવો હતો કે કોઈ વેદપુરાણું સાર આમંત્રણ કરતું તોજ જતા, બાકી કોઈની ખુશામત કરતા નહીં. એના ટેકનો એક દાખરો એવો છે કે એક વખત એ બાલાજનાં દરશણ કરીને શ્રીમંત ત્રવાડીને રહેજ મળવા ગયા હતા ત્યાં કોઈએ ત્રવાડી પાસે એની મરફરી કરાવી કે કેમ દવેજ ન્હોતરે ખોતરું. પકવવાને આવ્યાછ કે? સારે દવેજએ જવાબ દીધો કે હા, મહારાજ, ને પછી તે કોઈ દહાડે ત્રવાડીને ઘેર તેા થું પણ બાલાજના દરશણ કરવાને પણ ગયા નહીં. ત્રવાડીને ઘેર ધણાં ધણાં કર્મકાંડ થતાં ને તે દવેજને બોલાવના પણ દવેજ જતા નહીં. એને પાર્થિવપૂજનનો નિયમ હતો.

એ પુરુષોત્તમદેવેએ સંવત ૧૮૮૪ના કારતક વદ ૬ ટેકર વરસની ઉમરે દેહ છોડી.

એની સ્ત્રી મારી પિતામહી બાપની મા ધનકુંવર અથવા ગૌરીવહુ વિષે માકું જણવામાં નથી.—એટલુંજ કે એના જીવન ત્રણ

દીક્ષિત હરીવત્સી દેસાઈના બાપ સગરામવત્સીના આશ્રિત હતા જેથી તે પોતાના બહેનભાણુઓને વખતે વખતે મદદ કરતા. એ વડીઆઈ, વડવા પછી ૪-૫ વરસે ૫૫ વરસની ઉંમરે સંવત ૧૮૮૮ ના સાલમાં ગુજરી ગયાં. એઓની પ્રકૃતિ સતોષી, શાંત અને હેતાળ હતી.

મારા માતામહ—

માના બાપ ઓચ્છવ-રામ બાલણની વૃત્તિ રાખતા. એનું ગોત્ર બૈન્નવાપસ હતું એ સંવત ૧૮૮૩-૮૪ માં સાડેક વરસની ઉંમરે ગત થયા છે. એ ગાંધગણુતા. એના ભાઈ દુલ્લભરામ જે મારી માને ને મને મુંબાઈ લઈ જતા અને તાંથી લાવતા તેને હમારી દાઝં બહુ હતી. આદા ! એની સાથે જરે કું બાળ-પણમાં ઓટલે બેસેના તારે, તેની ઘડપણની ચામડી બેઠને અને તેની વાતો સાંભળાને મને કેવા આનંદ થતો !

મારી માતામહી—
માની માદુચ્છાલખમી
ધણી ગરીબ અને હેતાળ હતી.

મારા પિતા લાલશંકર સંવત ૧૮૬૪ ના પોપ મુદ ૬ મે જન્મ્યા હતા. એ બાળપણમાં સરીરે ગેટકીજેવા, ગોરા, ચપ્પાળ જે શાંત અને ગાંઠા હતા. પાંચ વરસે એને ઉપવીત સરંકાર થયો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો તે ૧૭ વરસ સુધી-દરમિયાનમાં એ બે આઠા ઋગ્વેદ સંદિતા,

ત્રણવૃત્તિ સારસ્વત, ચાર સર્ગ રઘુવંશના, એક સર્ગ કુમારસંભવનો અને અપ્રત્યયસુધી કૌમુદી એટલું શિષ્યા ને પોતાના બાપ જે લઘીયાનું કામ કરતા તે પ્રમાણે એ પણ લખતાં શિષ્યા ને ૧૮ વરસની ઉંમરે ચકલે બેસી લોકનાં ટીપણું લખતા. ઓગણીસમે વરસે

સંવત ૧૮૮૩ ના મહા સુદ ૫ મે પરણ્યા અને પરણ્યા પછી તરતજ વૈશાખ મહિનામાં એને મુંબઈ તોડરી થઈ. આવી રીતે કે સરકારની તરફથી કપતાન (પછવાડેથી કરનલ) જે રવીસનાં ઉપરી-પણાં નીચે નિશાબોને વારંતે થયો છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું-ને વખત હમણાંની પેટે ટેપનું કામ ચાલતું ન્હોતું પણ શીલા-છાપાથી ગ્રંથ છપાતા-એનેસારે સારા અક્ષર લખનારા બેઠતા હતા. દક્ષણી લદિયાઓ તો હતા જ પણ ગુજરાતી બાપા સમજીને લખે એવા તે ન્હોતા માટે જે રવીસે સુરતની અદાલતના નડજ

: : અધિક ચૈત્રનો : :
ખાસ

- - સાહિત્ય - -
- - પરિષદ અંક - -

વિદ્વાનોના હાથે લખાએલ
ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગવાર
— સચિત્ર ઇતિહાસ —

પ્રવર્તમાન સાહિત્યને ઘડતાં પ્રેરક
તત્ત્વો ને સાહિત્યકૌનાં સચિત્ર
- - - - રેખાચિત્રો - - - -

ગુજરાતની જુદીજુદી સાહિત્યશાળા-
ઓનો સરસ ને સચોટ પરિચય
વર્ગેરે વર્ગેરે વાંચનું હોય તો
આ જે જ આ હંક થાઓ.

મિસ્તર બેન્સને લખ્યું હતું કે સુરતમાં કાંઈ સારા લદિયા હોય તો તેને અહીં મોકલવા. એ ઉપરથી અહીં અદાલતમાં બેન્સે લદિયાઓની પરીક્ષા લીધી હતી. એ પરીક્ષામાં લાલશંકરને પણ એની મસીઆણુ બેનના છોડરા બાણુભાઈએ (જેને હમારા કુટુંબની દાઝ હતી ને જેણે ધણા વિષયાર કર્યા હતા તેણે) ઉસડેરીને મોકલ્યા

અને ગમે તેટલું લખાણ મારે મારે પ્રસિદ્ધ થાય છે તો પણ હું ઉત્કંઠા બતાવતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ જાને લાં સુધી તે લખાણ હું વાંચતો-જ નથી. વાંચવામાં શો ફાયદો? લેખમાં જે મારાં વખાણ કર્યાં હોય તો મને લાગે છે કે એ માણસે મારી મસ્કરી કરવાજ આટલાં બધાં વખાણ કર્યાં હશે; અને જે અંદર મને વખોડ્યો હોય તો મને લાગે છે કે જાણી જોઈને પેલાએ મને દેવ શુદ્ધિજન વગોડ્યો છે.

તે સમયમાં મને એક મિત્ર હતો. હવે મને ઘણા મિત્રો છે, પણ તે મિત્રનું સ્થાન કોઈએ લીધું નથી, કારણ કે તે મારો પહેલો મિત્ર હતો અને તે વખતે અમે હમણાની દુનીઆ કરતાં બહુ મોટી દુનીઆમાં વસતા હતા. તે દુનીઆમાં સુખ તેમજ દુઃખ આ દુનીઆના કરતાં વધુ તીવ્ર હતાં. લાં અમે આ દુનીઆ કરતાં વધુ ઉપણે અન્યોન્યને પ્રીકારના અને ચલાતા.

મારા મિત્રને પણ મારીજ માફક પોતાને માટેની ટીકા સંલગ્નવાને શોખ હતો. અમે બંને એકેકના લેખ એકેકને વાંચાવતા અને પછી સામસામી ટીકા કરતા ‘ટીકા’ એટલે અમારે ‘ઉત્તેજન’જ જોઈતું હતું એ સત્ય. અમે તે વખતે સમજતા ન હતા. અમે બંને ઉત્સાહી હતા, યુવાન હતા એટલે ગમે તેવા પ્રહાર પણ અમે સહન કરશું એમ અમે ધારતા હતા.

આ પ્રમાણે અમે એકેકના દોષજન જેતા અને તેમ કરવાથી એકેકનાં વખાણ તો અમે કરતાજ નહીં. અમને બંનેને એકેકના લખાણ માટે અંતરમાં માન હતું એમ હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું, પણ અમારા મગજમાં લિમિટ ખ્યાલો-જ ભરાઈ ગયા હતા એટલે અમારાથી ખુદલાં વખાણ થતાંજ નહીં. અમે અમારી જાતને કહેતા: “માણસને વખાણનારા તો” ઘણા મળી આવે છે, માત્ર એનો મિત્રજ એના દોષ કાઢી

ફેંકે છે. એક મનુષ્યને પોતાને પોતાના દોષ દેખાતા નથી પણ જ્યારે બીજો કોઈ આ દોષ બતાવે છે ત્યારે ખરેખર તે મનુષ્ય પેલાનો આભાર માને છે અને દોષ દૂર કરવા યત્ન કરે છે.”

જેમ જેમ સંસારનો વધુ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ આ વિચારમાં રહેલી અસત્યતા વધુ સ્પષ્ટ જણાતી ગઈ; પણ પછી શા કામનું? જે નુકશાન થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું.

જ્યારે અમારા બેમાંથી કોઈકે લખતો ત્યારે તે લખાણ લઈને તે બીજા પાસે જતો અને કહેતો: “બોલ, આ બાબત તારો ખરેખરો અભિપ્રાય જણાવજે, મને ખોટું લાગવાનું નથી.” આવા સંબંધોમાં એ બોલતો પણ જે એનો ખરો અર્થ લઈએ તો આ પ્રમાણે તે કહેવા માગતો:—

“લાઈ, તને આ લખાણ ગમે તેવું ખરાબ લાગતું હોય તો પણ તું એનાં વખાણ કર અને તે સારું છે એમ મને કહે. જે મનુષ્યો આ જગતને જીતી શકતા નથી તેમના પ્રત્યે આ જગત બહુ દૂર રીતે વર્તે છે, અને આપણે જો કે તમારો મારીને મોં રાતું રાખીએ છીએ તો પણ ખરું જેતાં આપણાં નાનાં નાનાં હૃદયો પણ ઝખમ સહન કરી શકતાં નથી. ઘણીવાર આપણે નાહીમત થઈ જઈએ છીએ, ખરુંને? કોઈને આપણામાં આસ્થા નથી, કોઈને આપણામાં વિશ્વાસ નથી; અને કોઈક કોઈક વખત તો આપણે પણ આપણી જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ બતાવીએ છીએ. તું મારો મિત્ર છે, જેને બીજા લોકો માત્ર નવરાના ધંધા તરીકે જોળખાવશે તેની ખરી કદર તું કરી શકશે. મારા મિત્ર, આ લખાણ સારું છે એમ કહે. મારામાં કે ઉત્સાહ પ્રેર, કેંક આસ્થા રચાપ, કેંક નવું બળ આપ.”

પણ સામેવાળો અવાર્તાન જગતમાં ફેરતાને બદલે વાપરવામાં આવતાં શસ્ત્ર-ટીકાના ઉપયોગ-

માં એવો મસ્ત બની ગયો હોય છે કે તે મિત્રતા સુધી નહીં અને નિષ્ણાલસપણાને જ યાદ રાખે છે. લેખ લખનાર આથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને પરિણામે ઉભયનાં હૈયાં ઝખમાય છે.

એક સાંજે પેલા મિત્ર એક નાટિકા લખીને મને રવાવવા લઈ આવ્યો. તે નાટકમાં વખાણ કરવા જેવું ઘણું હતું પણ તે મેં માલુએ મુકીને દોષ વીણી કાઢ્યા અને બે કલાક સુધી તે વીશે વિવેચન કરીને તેની ધુળ ઝાટકી કાઢી.

આથી મારો ખરો અભિપ્રાય જાણવા માટે આવેલ તે મિત્ર ઉભો થયો અને અત્યંત ગુસ્સામાં તેણે પેશું લખાણ ફાડી નાખ્યું. અને કાગળના ટુકડા બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. પછી ગુસ્સો, નિરાશા વગેરેથી લાલચોળ થઈ જઈને તેણે દીકાકાર તરીકેની મારી શક્તિ વીશે આશરે પા કલાક સુધી મને ગાળો દીધી. છેવટે તે પગ પછાડીને ચાલ્યો ગયો. અમારી મિત્રતા તુટી.

કેટલાં વર્ષ વહી ગયાં. હું તે મિત્રને તેમ છંતાંએ મળી શક્યો જ નહીં. જગતની યોગીઓ એવી આડીઅવળી અને બીડવાળી હોય છે કે એક વખત આપણે એક મનુષ્યથી છુટા પડી જઈએ છીએ તો પછી તેને મળાતું જ નથી. પછી હું જ્યારે તેને મળ્યો ત્યારે માત્ર અકસ્માતથી જ મળ્યો.

એક વખત રાતના આઠેક વાગે હું ચોપાટીને ફીનારે ફરતો હતો તેવામાં એક બીખારી જેવા જણાતા પુરુષે મને કહ્યું: “શેઠ! એક બીડી છે!”

મેં તેને બીડી આપી અને તે સળગાવવા દીવાસળી સળગાવી. દીવાસળીના પ્રકાશમાં પેલા પુરુષનું મોં જણાતાં જ મેં દીવાસળી ફેંકી દીધી અને કહ્યું: “કાણ આત્મારામ?”

પેલાએ કદંશ હાસ્ય કરીને જવાબ આપ્યો:

“હા, એ હું જ; તમે નાનાભાઈને! હું જો આમ જાણતો હોત તો તમારી પાસેથી બીડી માગત નહીં.”

મેં તેને ખભે હાથ મુકીને પુછ્યું: “પણ આ દશ કેમ?”

પેલાએ લાગણી વિના જ જવાબ આપ્યો. “વાત બહુ લાંબી છે, કહેવામાં કે સાર નથી. આપણામાંથી કેટલાક ઉપર ચરે છે અને કેટલાક નીચે

જાય છે. તમારું કીક ચાલે છે, કેમ?”

“હા, સાધારણ કીક ચાલે છે” મેં જવાબ આપ્યો. “પણ તારું શું? તારે માટે હું કેં ફરી શકું તેમ નથી?”

અમે વાત કરતા ચાલતા હતા. આ વખતે અમે એક રસ્તાના દીરા પાસે આવ્યા એટલે પ્રકાશમાં ઉતાર રહીને પેલાએ પુછ્યું: “પેલાં



મેં તેને બીડી આપી અને તે જગાવવા દીવાસળી સળગાવી.



મારો નાનો ભાઈ વીરુ એમની બીની છતી તથા બીનો આવડેલ લઈને
હમરા આગળ ગળડી પડ્યો.

મને ધારી ધારીને લુઓ અને પછી કહો; મારે
માટે તમે કેં કરી શકો તેમ છો?"

હું કે જવાબ દઈ શક્યો નહીં. પેલાએ
થોડીવારે કહ્યું: "મારે માટે ચિંતા કરતા નહીં.
હું મેળમાં છું. હું હવે મારી સ્થિતિ બદલી
શકું તેમ નથી."

"પણ એમ બાવલાની માફક નાહીંમત
કેમ થઈ ગયો? તું હોંશીઆર હતો, તારામાં
ચકિત હતી. સાધારણ ખંત રાખી હોત તો પણ
તું ચડી શક્યો હોત" હું બોલ્યો.

"કદાચ મારામાં દહતા નહીં હોય" તે
બોલ્યો. "જે તે વખતે મને કોઈએ હાંમત આપી
હોત, મારામાં કોઈએ આરથા બતાવી હોત તો
કદાચ હું કાવત. પણ કોઈ તેમ કરનાર મન્યું
નહીં એટલે આખરે મને પણ મારી જાત ઉપર-
થી વિશ્વાસ છડી ગયો. અને જ્યારે એક માણસ-
ને પોતાનામાંથીજ શ્રદ્ધા ચાલી જાય છે ત્યારે
એસ વિનાના અહનના જેવી તેની સ્થિતિ થાય છે."

આ તેના ચખ્છો હું કેંક કોપથી અને કેંક
આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો અને બોલ્યો: "શી
વાંત કરે છે? મને તે વખતે તારામાં સંપૂર્ણ
શ્રદ્ધા હતી, તારી ચકિતને માટે માન હતું
અને—" મને અમારી છેલ્લી મુલાકાતનો પ્રસંગ

યાદ આપ્યો
એટલે બોલનાં
બોલતાં હું
અટકી ગયો.

"એમ?"
તે કેંક નિરસ્કા-
રથી બોલ્યો.
"મને તમે કોઈ
દિવસ કહ્યું ન
હતું. ચાલો,
સાહેબજી."

આટલું બોલીને તે એક ગલીમાં ચાલ્યો ગયો.
ત્યાર પછી તે મને મન્યોજ નથી અને મળશે
પણ નહીં એમ લાગે છે.

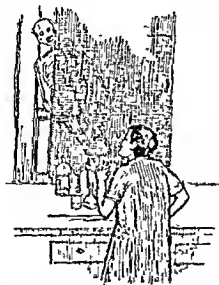
હું આગળ ચાલ્યો ત્યારે મારા મનમાં કેંક
ચિંતાર આવ્યા. મનુષ્યો જાણે કેમ અમર હોય
તેમ અટકેની સાથે કેવાં લડે છે, કેવાં અટકેને
મેણાં મારે છે, કેવાં અટકેને પ્રસંગ આવે દુઃખ
દે છે? લડતી વખતે, મેણાં મરતી વખતે; દુઃખ
દેતી વખતે જળવાન પોતાના હૃદયમાં કેવાં
મલકાય છે? ધડી પછી, માસ પછી, વય પછી,
નિર્જલ આ જગતને છોડીને ચાલ્યું જાય છે ત્યારે
પેલાં જળવાનની શી ગિયતિ? એમાં આખરે
વિજય કોણે મેળવ્યો? પોતે લડ્યું નથી, પોતે
મેણાં માર્યાં નથી, પોતે દુઃખ દીધું નથી એવું
એવું જાણાકારે પણ પેશું જળવાન મનુષ્ય
પોતાના અંતઃકરણને મનાવવા યત્ન કર્યા કરે
છે; પણ જ્યાં અંતઃકરણ એમ છે તરફ નથી.
આટલું જતાં કોણ સમજ્યું છે? કોણે શીખામણ
લીધી છે? સમય હોય, બીજાને દુઃખ દઈ શકતું
હોય તે વખતે દુઃખ દેરામાં કોણે પાછી પની
કરી છે? કોણ સુક્યું છે—શું પ્રગલ્ભો કે શું કુદ
વ્યક્તિઓ?

થોડીવાર પછી રેલવેન આવ્યા. અમારો

નાનો ચાકર વીહુ એમની બીની છત્રી તથા બીનો ઓવરકોટ લઇને ઉમરા આગળ ગબડી પડ્યો. એટલે અમે કોઇ અવ્યુ' છે એમ તરત મળ્યું અને બેયું તો રનેહવદન જણાયા.

આ વીહુ પણ એક અજબ પ્રકારનો ચાકર હતો. અમને ઘરમાં કામ લાગશે એમ કહીને એની મા એને અમારે ત્યાં મુકી ગઇ હતી. જે જે વસ્તુને તે ઉચકે તો તે વસ્તુ તેના હાથમાંથી પડતી. જે જે વસ્તુને તે અડકતો તે તે વસ્તુ ગબડી જતી. જે જે વસ્તુ પાસે તે જતો તે તે વસ્તુ જે જડી લીધેથી નહીં હોય તો ઉધી વગી જતી; અને જે જરેથી હોય તો પોતે ગબડી જતો. આ બધું વીહુમાં સંભાળની ખામીને લીધે બનતું એમ નહીં પણ માત્ર તેનામાં આ પ્રકારની કુદરતી બક્ષીસમ હતી. આખી છ'દગીમાં તે એક વખત પણ બાલદી ભરીને કે વસ્તુ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઇ જઇ રાક્યો હોય એમ હું માનતો નથી. અમારા તંત્ર આગળના છોડવાએ ને પાણી પાવાનું કામ અમે તેને સોંપ્યું હતું મુખ્યએ વરસાદે બીજા

પાણીની જરૂર રાખીજ ન હતી; બાકી એકએક છોડ પાણી વિના મરી ગયો હોત એમ મારી ખાતરી છે. વીહુ દ્વારા છોડવાએને એક દીપું પાણી પણ મળ્યું ન હતું. બીચારો બાલદી ભરી ભરીને પાણી રેડવા લઇ તો જતો હતો પણ છોડ મુખી તે પહોંચેતો નહીં. ધણીખરી વાર તો નળ આગળજ તેનાથી બાલદી દેખાઇ જતી. જે



એના આંખે હાથિજનને એક હાથ પડાની આ બાજુ ધીમેથી આવતો જોયો.

ત્યાંથી બચતી તો પાંચેક ડગલામાંજ વીહુને ઠોકર વામતી અને બાલદી નીચે પડતી. કેટલીકવાર તે અડધે રસ્તે પહોંચતો પણ એટલામાં બાલદી સરી પડતી. એકબેવાર તો તે ઠેઠ છોડવા પાસે જઇ પહોંચ્યો હતો અને બાલદી ઉચી કરીને ક્યારામાં રેડવાનીજ વાર હતી; પણ એટલામાં કાણુ જાણે શાથી વીહુ ગબડ્યો. એનું માથું બરાબર બાલદીમાં પડ્યું. અને અમે જ્યારે એને બાલદીથી છુટો કર્યો ત્યારે જાણે કુવામાંથી અમે એને બહાર કાઢ્યો હોય એટલું પાણી એ પી ગયો હતો.

બીચારો વીહુ કામ કરવા હમેશ આતુર હતો. પણ આ દેવથી એ કોઇ પણ કામ લાગ્યેજ પુરું કરી શકતો. એની સમજશક્તિ પણ આ દેવના પ્રમાણમાંજ હતી. એક વખત આકાશમાં ધુમકેતુ ઉડ્યો હતો. બધાં રાત્રે પુછીએ તારો જોતાં એટલે વીહુને પણ તે જોવાની ઇચ્છા થઇ. તેણે મને પુછ્યું કે તારો ક્યારે અને ક્યાં જોવાશે? એટલે મેં એને કહ્યું કે ઘેર જઇને વાડામાં જોજો.

તો જણાશે. બીજો દિવસે, મને વીહુએ આવીને કહ્યું કે રાત્રે વાડામાં એણે જોયેલું પણ તારો જણાયો નહીં.

એને શાથી નહીં જણાયો એ ખાતર હું એને સવાલ પુછતો હતો. એટલામાં સરલાએ આવીને વીહુને મસ્કરીમાં પુછ્યું: "પણ તે વાડામાં ક્યાં જોયેલું આંખાના ઝાડ નીચે?"

"હા, બાપ! એકએક ઝાડ નીચે જોયેલું" વીહુએ જવાબ આપ્યો.

બીચારાએ જ્ઞાનસ લાધને આખા વાડામાં લગભગ એક કલાક પુછડીએ તારો શોધવા ચત્તે-કર્ચા હતા !

પણ એક વખત તો વીકુએ આ બનાવને પણ કાગળે ખેસાડ્યો હતો. થોડાક વખત પછી કનૈયાલાલે અમને એક શાક પોતાની ખાસ રીત પ્રમાણે બનાવીને ખવડાવ્યું હતું. આ શાક અમે રાંને ખાધું અને સવારમાં તો અમે બધાં માંદાં પડ્યાં. કનૈયાલાલે સુચવેલી રીત પ્રમાણે અનુસરતાં આજં પરિણામ હમેશાં આવે છે. અલબત્ત, આમાં કનૈયાલાલ પોતાનો દોષ જોતાજ નથી. સંનિગોને લાધનેજ આ પ્રમાણે નહીં ધારેલ પરિણામ આવે છે એમ એ પોતે કહે છે. આ વખતે પણ કનૈયાલાલે એમજ કહ્યું. “જે તમે આ શાક નહીં ખાધું હોત તો તમે માંદાં નહીં પડત એમ તમે કેવી રીતે ધારી લઇ શકો છો ? તમે માંદાં છો એ વાત સાચી છે અને તેને માટે હું ખરેખર દીક્ષીર છું; પણ જે તમે આ શાક ખાધું નહીં હોત તો કદાચ તમે આથી પણ વધારે માંદાં પડ્યાં હોત એમ હું માનું છું. અરું પુછાવો તો આ શાક ખાધા-થીજ તમે મોટી ઘાતમાંથી બચ્યાં છો.”

એટલામાં વીકુ આવ્યો. મેં તેનો હાથ પકડીને કહ્યું: “વીકુ, હમણાં હોડનો ડાકટરને લાં જા. જમને કહે કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું છે અને ઉલટીઓ થાય છે માટે ચાર માથુસને જોઇએ તેટલી દવા આપો.”

વીકુ એકદમ હોડ્યો. હોડતાં હોડતાં અમારા દેખતાંજ ત્રણ વાર ગયડ્યો. પણ એક કલાક થઇ ગયો પણ તે પાછો જણાયો નહીં. એની પાછળ કોઇ ખીજું જા્ય એટલી અમારામાં કોઇને શક્તિ રહી ન હતી. ધીમેધીમે અમને તો હિંગાદક ચૂર્ણ અને એની ધરની દવા ખાવાથી આરામ થઇ

ગયો એટલે વીકુ પાછો કેમ નહીં આવ્યો એ જાણવાને માટેજ અમને આતુરતા રહી.

સાંજે અમે ફરતા ફરતા એને ઘેર પણ ગયા. લાં ઓટલા ઉપરજ વીકુ એક મોટી ધાબળાં ઓઢીને દીક્ષોદય થઇને બેઠો હતો.

“કેમ, અલ્યા વીકુ ! તું પાછોજ કેમ નહીં આવ્યો ?” મેં પુછ્યું.

“શેઠ, હું આવીજ શક્યો નહીં; મારાથી ચલાયુંજ નહીં એટલે માએ મને સુષ જવાનું કહ્યું” વીકુ બોલ્યો.

“પણ સવારના તો સાંને હતો એટલામાં થઇ શું ગયું ?” મેં પુછ્યું.

“ડાકટરે જે દવા આપી તેથી તબીયત બગડી આવી. દવા બહુ ખરાબ હતી” વીકુ બોલ્યો.

મને આ ઉત્તરથી ખરી વસ્તુચિત સમજાઇ. મેં પુછ્યું: “તે ડાકટરને લાં જમને શું કહ્યું હતું ?”

“તમે જે કહેવાનું કહ્યું હતું તેજ; એમ કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું છે અને ઉલટીઓ થાય છે. માટે ચાર માથુસને જોઇએ તેટલી દવા આપો.”

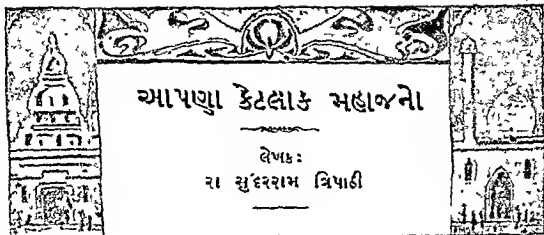
“પછી એણે શું કહ્યું ?” મેં પુછ્યું.

“એમણે એમ કહ્યું કે એ તો એમ અમર્યા બોલે પણ તું એક માથુસને જોઇએ તેટલીજ દવા લઇ જા. તેમ છતાં સારું નહીં થાય તો ફરીથી આવજો. પછી એમણે મને દવા બનાવી આપી ને પી જવાનું કહ્યું તે હું પી ગયો” વીકુ બોલ્યો.

“પણ, વીકુ ! તું મદિજ ન હતો, તને દવાની જરૂરજ નહીં હતી એમ તને નહીં થયું ?” મેં પુછ્યું.

“ના જ.”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૧]



૫

આ પણા સુહાએ આજના ગુજરાતમાં મોટાં ગણાય એવા સ્ત્રીપુરુષો અનેક છે. ગમણુભાઈ, નરસિંહરાવ, વિટ્ઠલભાઈ પટેલ, સર ચીમનલાલ સેતલવડ, સર પુરોષોત્તમદાસ દુધિરાદાસ, વિજયરાય, અનમુખા બહેન, લીલાબહેન, એવાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો ગુજરાતના અનેક-ગી વિકાસમાં કે ને કે ફાળો આપી રહ્યાં છે એમથી કેટલાકનો સુરજ નમ. માંડ્યો છે અને ઉગતા સુરજને નમસ્કાર કરતી આંખેલી પ્રભુ એમનું કાર્ય વીસરવા માડી છે; અને કેટલાકનો સુરજ હજી મધ્યાહ્ને નથી આવ્યો. આમ છે છતાં બધા માટે એક વાત સાચી લાગે છે. આમાંથી કોઈપણ ગુજરાતના નાવનુ સુકાની થાય એવું નથી લાગતું. પ્રતાપી સ્ત્રી પરણે એટલે વ્યક્તિત્વ ઓછું થાય, સરકારી નોકરી લે એટલે કે ખાસ થાય નહીં; અહતા આવે; સત્તાનો મદ ચરે, પુરતાં આધન મળે નહીં, આમ કે ને કે કારણ સત્તરશાળી માણમેના વિકાસને અટકાવે છે એવી માણસજાતિના ઇતિહાસની કથા છે. એજ પ્રમાણે આ બધાં લોક પણ મહાજન થવાની સીમા આગળ આવી હોવા રહ્યાં અરં પણ એ સીમા કાઢીને વટાવી

લાગતી નથી. આમ છે એટલે ગુજરાતના પ્રારંભ-વિધાતા ગણી શકાય એવાં તો આજે ચાર દિગ્ગજાનો જેવા ચાર જણ જણાય છે તે મહાજન. ગાંધી, કવિ નાનાલાલ, મુનશી અને આણંદશંકર, ગુજરાત એક દોર ઉચું ચડે કે નીચું, એના પ્રારંભની લગતી ચડે કે ઉતરે અને એના જીવનને પવરાવે એ વાત આ ચાર જણના હાથમાં હોય એમ લાગે છે.

ગાંધીજીએ એમની રીતે કેક કરી ખતાવ્યું, કવિ નાનાલાલનું ખડું કથું ન કથું જેવું થઈ ગયેલું જણાય છે, મુનશીએ કરવા માડ્યું છે ને, થણું કરવાની ઉમેદ રાખે છે એવી ખબર મળ્યા છે અને આણંદશંકરભાઈ કરી શકે એમ છે પણ કયારે કરશે તે વીશે શંકા થાય છે. આજના ગુજરાતની પ્રગતિની આ દુઝી ઇતિહાસવાર્તા છે.

ગુજરાતી જીવનના વાણીતાણામાં ગાંધીજીના આદર્શોના રંગો રંગાયા છે; અસહકાર પહેલાંના અને આજના ગુજરાતમાં જે ફેર છે તે બધો -લગભગ બધો ગાંધીજીને આભારી છે. એક સપાટે, એકજ વ્યક્તિએ પ્રેરના જીવનના આદર્શોને જોતજોતામાં આમ બદલી નાખ્યા હોય એવું જાણમાં નથી-એક અપવાદ સીવાય તે વ, શ્રી,

ગોવર્ધનનાથનો, સરસ્વતીચંદ્ર પ્રકટ થયું તે પહેલાંના અને આજના ગૃહસંસાર, અને સ્ત્રી-પુરુષના આદર્શો જોઈએ સારે આ ખાસ સમગ્ર એમ છે: પણ એમાં પણ આટલી ઝડપથી જીવન પસંદાયું નહોતું. ગોવર્ધનનાથ એક દાયકામાં કરી ન શક્યા તેવું. ગાંધીજીએ એક વર્ષમાં કરી દીધું. અને હજી ગાંધીજીની ગુજરાત પર શી શી અસર થાય છે તે જોવાનું છે. આવા પુરુષને ગુજરાતના મહાજનોનું અગ્રધાન આપવામાં આવે છે તે યથાર્થ છે. દેવોએ પણ ભુલો તો કરી હતી. માણસ દેવો કરતાં ચઢીઆતો એટલા પુરોતો છે કે દેવો ભુલો કરે છે અને સુધારતા નથી: માણસ તે સુધારે છે ને તે પ્રમાણે વર્તે છે. લવિષ્યમાં ગાંધીજી દેવ રહેશે કે માણસ એ તો ગુજરાતના કીર્ત્તનની વાત છે. ગમે તેમ પણ પ્રતિપર્વરસોદય ગુજરાતમાં પણ આવો પુરુષ તો મંજના કૃષ્ણપુરુષ પેઠે યુગમાં એક હોય છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

ગુજરાતી જીવનમાં ગાંધીજીએ જે પલટો આણ્યો તે માટે કવિ નાનાલાલનું કાર્ય ઉત્તરતું છે. તેમણે નવા આદર્શોની જ્યોતિ પ્રજાગ્ની ખરી પણ પ્રજા તેનો પ્રકાશ જીલે તે પહેલાં તે જુઝાઈ ગઈ એમ સામે છે. આથી પ્રજાના જીવન ઉપર ગાંધીજીએ જેમ ચિરંજીવ સંસ્કારો પાડ્યા તેમ કવિથી થયું નહીં. કવિનો રસમંડપ અનન્ય હતો. આટલું બધું સૌદર્ય, આવી રસકળા અને આવી ઉદાત્ત ભાવનાઓ માટે ગુજરાતે તેમનું સદાન્કુષી રહેવું જોઈએ. પણ એ સૌદર્ય ને એ રસકળા ધણી ઉચ્ચ હતી તેથી કે પછી વટોળીઆ પેઠે મુનશીની કીર્તિ બધે ફેલાઈ વળી તે કારણે-ગમે તેમ પણ કવિનો કીર્તિ-સ્તંભ ચોગ્ર વખતમાં ડગમગવા માંડ્યો.

કવિ આગળ પામર લાગે એવા ગયા યુગના કેટલાક માણસોએ કવિ કરતાં-વધારે લાગે

વખત લોકપ્રિયતા ભોગવી હતી અને જુની થએલી બધી ચીજો સાથે એવા લોકને આજે પણ પ્રજા પુજે છે. એ દૃષ્ટિએ તો જુના જમાનામાં લહીઆ થયું એ આજના પંગિત થયા કરતાં બહેતર હતું-આજે તો પ્રજા એવી વેગલર ધણે છે કે કોને ક્યારે સિંહાસનેથી ખસવું પડશે એ કહેવાયજ નહીં. રાજકીય જીવનમાં પણ આવું જ થએલું જણાય છે. ગોખલે, તીલક, ધોષ, ખીસાન્ટ, ગાંધી-એકે ખીજને એટલા વેગલર ખસેડ્યા કે ગાંધીને પુજનાર પ્રજા ધણી મહેલથી એ ભુલી ગઈ કે એટલાજ હેતથી એણે ખીસાન્ટ-ને પણ પુજ્યાં હતાં. એ તો કાંઈ નવું તુલ લઈ બહાર નથી પડતું નહીં તો ગાંધીજી પણ સમુજા પીસરાઈ જાય. 'The old order changeth, giving place to new' (જુનો ક્રમ બદલાય છે અને નવીન તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરે છે,) આજે old order એરોપ્લેનની ઝડપથી બદલાય છે. એથીજ નાનાલાલની કીર્તિની કુંપળ અધ-ખીલી રહી. એરોપ્લેન નહીં પણ રગમીઆ ગાડાંના જમાનામાં નાનાલાલ એક સૈકા સુધી લોકપ્રિયતા ભોગવતે અને માણસની કીર્તિ લોક હૃદયમાં દસ પંદર વરસ ટકે એટલે પછી એવી પલાંડી વાળીને એ બેસી જાય છે કે સાંધી કાંઈ ખસેડી શકેજ નહીં અને પછી તો પ્રજા એને હંમેશને માટે પૂજ્યનું લેખલ ચોઢી દે છે. આવુંજ છે, નહીં તો પ્રેમાનંદ, દલપતરામ ને એવા અનેકને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવું સ્થાન ક્યાંથી હોઈ શકે? આમ છે એટલે નાનાલાલનો રસ મંડપ કેંકે અકાળે કરમાયો અને આજે માત્ર તેની પીમગ ક્યાંક ક્યાંક પમરે છે. આ ખરું છે છતાં એ પીમગ રસભરી છે. એમાં પ્રાણના ચમકારા છે, એમાં ગુજરાતી સુંદરીના જેવું અમુલ સૌંદર્ય છે. અને આમ છે એટલે પ્રજાના જીવનમાં કવિને

[વધુ મારે લાગે પૃષ્ઠ ૫૩૬]



નવું સાહિત્ય



૧

લેખક:

રા. રતિપરામ દિધમરામ પંડ્યા

રાયચુગની રસીથી વાર્તાઓ. (લેખક અને પ્રકાશક: રા. ગોકુલદાસ દારકા-દાસ રાયચુગ રાજકોટ, મુદ્રણ ૧-૮-૦).

ચુગગતી સાર્વત્રિકતા અદ્ભુત વાર્તાઓ તુ સ્વતંત્ર માહિત્ય દેને ધીરેધીરે વિકાસ પામું જાય છે. અગ્રેજી કે બંગાળી વાર્તાઓને પરવશ ન રહેતાં તળ ચુગરાનની ભાવનાઓ જાગૃત થાય, તેનાં હુંકારો કે સળગ વાર્તાનાં પુસ્તકો દેને ક્ષિતિજ ઉપર પ્રકાશતા લાગ્યાં છે. નવનિર્મિત સાહિત્યમાં અત્યારે નવા યુગનો અરણ્યોદય થતો હોય, એમ અમને જણાય છે.

જાહ રાયચુગની રસીથી વાર્તાઓના પુસ્તક ને આમે નવરૂપે વચાની સહજ છીએ. આ પુસ્તકની વાર્તાઓ કેવળ રસીથી છે, એમ નથી, પણ રસ ઉત્પાદન નીતિની ભાવનાને એમાં ચોખ્ખો પોષણ આપવામાં આવ્યું છે. તાત્કાલીક પીડાતા હૃદયને કડવા કવીનામનના છુટકા ગળે ન ઉતરે, સારે સાકરપુકત કવીનામન આપી તેનો રોગ મટાડતા જેવો પ્રયોગ બાહ્ય રાયચુગે આ વાર્તાઓમાં કર્યો છે. આ પુસ્તકની બારે વાર્તાઓમાંથી એક પણ એવી નથી કે જે

વાંચતાં વાંચનારને મઝા ન પડે, અને સાથે કે શીખવાનુએ ન મળે. કેવળ રસ માટે લખાતી વાર્તાઓ કાંતો અશ્લીલ કે રસહીન થઈ જવાનો સંભવ રહે છે, પણ બાહ્ય રાયચુગની રસીથી વાર્તા બાહ્ય બહેન પાસે, પતિ પત્ની પાસે, અને દીકરા મા પાસે સરળતાથી લેશ પણ ઓસંગળા વિના વચી શકે તેવી છે. રસ રાખીને એક દેવો, એ કઠિન કાર્ય બાહ્ય રાયચુગ ધણીજ સરળતાથી સફળ કરી શક્યા છે, તે માટે તેમને અભિનંદન થતે છે.

આ પુસ્તકમાં બાર વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. પ્રેમ, સામાન્ય-કદાચ કોઈ રચના બનાવે હોય એવા-છે. બાપા ધરમચુ અને સુંદર છે, એટલે આ પુસ્તક સ્ત્રીપુરુષ સૌ કેઈ સહેલાઈથી સમજીને વાંચી શકે તેમ છે. રેલુકા, સાજી, રૂપી કે ગંગા એ પાત્રો ગામડામાં દળુએ રોપ્યાં મળી શકે. ગામડામાં નીતિની ભાવના તેના નવન સ્વરૂપમાં એટલી પ્રખળ હોય છે કે તેની અવગણના કરવી, એટલે શિર ઓતું. રેલુકા સાજી, રાયમહ, અને પત્થર આ ચાર વાર્તાઓમાં રા.

રાયચુરાએ નીતિની આમ્ય બાવનને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે. આ ચારે વાર્તાઓ એક સરખી હોવા, છતાં જુદા જુદા પ્રસંગોને લીધે અંવનવો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. મદદાત્મા ગાંધીજીના કાંતવાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતી 'પાશેર પુછીમાંથી પાદશાહી' વાળી વાર્તા લેખકનો સ્વદેશ પ્રેમ સૂચવે છે. 'શેર બગરનું સ્વપ્ન' અને 'સરવાળો' એ બે વાર્તાઓ ખીજી બધી વાર્તાઓ કરતાં સહેજ ઉતરતી લાગે, છતાં એમાં સુચનાઓએ મોઢપદ આશય જરૂર સ્પષ્ટ થયો છે. 'મારા પ્રિયતમ પરણ્યા' એ કરુણ કદાણી છે, અને લેખકની સાથે ધિંચાંચનાર પણ એજ ઉદ્દગાર કાઢવા પ્રેરાય છે કે ન આવા પ્રસંગોથી દીંદુ સંસાર ક્યારે બચેશે ? 'અતુગાહ' ની વાર્તા લેખકની કલ્પના શક્તિનો સુંદર નમુનો છે.

આ પુસ્તક આખું એ રસીકું છે, અને વાર્તાઓ ખરેખર સુંદર છે, તેમજ પુસ્તકની બંધામણી, તેમાં આપેલાં સુંદર ચિત્રો, અને તેમાં વપરાયેલા કાગળો એ બધું ખ્યાનમાં લેતાં આ પુસ્તક ઝડપે મોઢું ન લેખાય, એટલે ગુજરાતનો શિષ્ટ વર્ગ આવા પુસ્તકને જરૂર સત્કારે, એમ તો અમે કહીએ છીએ.

આ સાથે બાઇ રાયચુરાને એક સૂચના કરવાની અમે પીમરી શકતા નથી. રાજકીય કે સામાજિક સુંવારા કરવાની ધગશ જ્યારે પ્રજાના હિતમાં ઉપન થાય છે, ત્યારે તે તે સમયના લેખકો, વિચારકો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ

એ બધા પોતપોતાના પ્રદેશમાં એકજ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. અત્યારે આપણે દીંદુ સમાજ અનેક કુરુદઓનો ભોગ બની ઉડી વ્યથા ભોગવી રહ્યો છે અનેક સુકોમલ બાળ વિધવાઓનાં રસ અને યૌવન શોષાઇ ગય છે, બાળલગ્ન અને કળેડાંની કદાણીએ શરીરો શરીરો અને ચકલે ચકલે સંબળાયા છે. વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન ઉપર બંધન મુકી તેમની નીતિના ચોકીદારો ખડે પગે રહી સહેજ કલંકનો ભાસ થતાં મોઢું સ્વરૂપ આપી સમાજને ચમકાવે છે. આમ અનેક વિધવાઓની જીવન ખાગં થઇ ગયાં છે. આવા આવા સામાજિક પ્રશ્નોને અત્યારે સમય લેખકોએ હાથમાં લેવા જોઇએ. આ વીશે વાનો લખાય, કવિતા રચાય, બાપણો થાય, લેખો લખાય, આમ ચારે પાસથી એકજ દિશામાં પ્રવાસ થાય, તો સમાજનો સડો દૂર થતાં વાર લાગે તેમ નથી.

બાઇ રાયચુરાએ આમ જીવનનો સારો અનુભવ મેળવ્યો લાગે છે. એમની વાતોને રસ વાંચનારના હૃદયમાં સીધો ઉતરી શકે તેવી એમની કલમ છે. વળી એમની ભાષા પણ સરળ છે; આ બધી અનુકૂળતાને ખ્યાનમાં લઇ એ તેઓ પોતાનું જીવન ખાવાં કાર્પોમાં અર્પે તો સમાજના આશીર્વાદ મેળવવા ઉપગ્રાંત સંઘીન કાચ સાધી શકશે. રસીકી વાર્તાઓમાં કે અંશે કાચ સંપ્રાય છે, માટેજ તેમને ઉપર્યુક્ત સૂચના કરવા અમે પ્રેરણાએ છીએ.

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

૩૩૨૮૯૯

શોપ સંલગ્ન અને ખીજી કવિતાઓ (સંસદ ગ્રંથાવલિ નં ૯)—લેખક : સ્વર્ગ નર્મદાચંદ્ર

પ્રચુરભ લદ્દ, પ્રકાશક : ધી સારિલય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ, મુંબાઈ. મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦.

આનંદી પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી કાવ્યની દેવી એના ઉછરતા બકતજન-પાસે 'જે' કાવ્યસ્તોત્રે મવરંજિતી તેનું ઝાંખું પરંતુ આરાજનક દર્શન આ કવિતાઓ જરૂર કરાવશે. સ્વર્ગે નર્મદાશંકરે બદલું યુવાનું વાતાવરણ કાવ્યમય હતું. સ્વર્ગે કાંતની કાવ્યદેવી એ વાતાવરણને પ્રેરણાઓ પાતી. પચ્ચીસ વર્ષની વયમાં યમદેવે આ હગતા કવિને સંસારમાંથી નહીં ઝડપી લીધા હોત તો આ કવિતાઓનો સરસ પરિપાક ગુજરાતને આજ જરૂર મળત.

અધ્યાપક બલવંતરાય ઠાકોરે આ કવિતાઓની પ્રવેશકદ્વારા સંક્ષેપમાં પણ ચર્ચા રીતે પીઠાન કરાવી છે, આપણા તે વખતના, તે પહેલાંના અને હાલના કાવ્ય સાહિત્યની સાચી સમીક્ષા તદ્વસ્પર્શી દૃષ્ટિ એમણે કરી છે.

(૧) મોહયો પંકજમાં રારી,
કમળનાં લેડા યજી નીસરી;
સેરો નિર્મલ મોતીની,
ધવલતા પામી લતા હેમની;
સ્પર્શે પદ્ય કક્ષિ-દ્વિપુષ્પની,
નથી સુકાઈ કે માલિકા;
આ હૃદયપાત પરંપરાથી અટક્યું
ભવાનું મારું સખા!
(સંસ્કૃત ગુપ્ત બાણ વિલાસનું બાપાંતર
પૃષ્ઠ ૧૭-૧૮).

(૨) હબકીને ચપલા ધરણી પડી
ભયથી ચાદર ઓઢી ગઈ પ્રભા!
નવ ખસેડી શકે શક હોય શું?
હૃદય કામળ સ્ત્રીજનનું ઘણું!
(મિધનાઈ પૃષ્ઠ ૪).

કવિ યુવકની કૃતિમાંથી હવેલાં એ અવતરણો એમની બાપાંતર અને સર્ગશક્તિએ સાવેલી રસિકતાની સાક્ષી પુરવા બસ થશે. કાવ્યદેવીના અપ્રુદ બંદાર-માંથી આટલું થોડું છતાં મોંઘુ અમૃતપાન કરાવી જનાર કાવ્યાત્માને આપણી રમૂતિમાં તાબ કરનાર અધ્યાપક ઠાકોર તેમજ રા. લાભશંકરને ખરેખર ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

શંકિત હૃદય—લેખક: રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ, પ્રકાશક: રા. મોહનલાલ

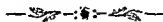
મનસુખરામ શાહ, વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
ગુજરાતની અધઃપાત પંચેલી રંગભૂમિને આપણા સાહિત્યાકાશમાંથી આરાનાં કિરણોનો પ્રકાર મળવા માંડયો છે એ શ્રામ ચિન્હોનાં દર્શન છે. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈએ ઐતિહાસિક સંયુક્તા નાટ્યકૃતિ પછી શંકિત હૃદયની ભાવનાશીલ એકંદરે હત્તમ નાટ્યકૃતિ આપણને અર્પી આપણી રંગભૂમિની સેવા કરી છે. વિશેષ આનંદની વાત એ છે કે આ કૃતિને ગુજરાતનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરના તખ્તા ઉપર અસરકારક અભિનય કલાપી ભજવી બતાવી આપણા યુવક વર્ગે એને ઔચિત્ય સાચવી સુખસિદ્ધ કરી છે. નાટ્યકાર અને નૈતિકબળવાળા આ વિદ્યાર્થી નટ વર્ગની સહકારિતા અમે ઇંડા સમભાવથી જોઈ રહ્યા છીએ અને એમના પ્રયાસને વ્યાપક સ્વરૂપ પામતો નેવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ કે શિષ્ટ વર્ગમાંના નટોજ હાલ તો આપણી રંગભૂમિને થોડા કદમ ઉત્તર કરી રાકે એવી રિયલિટી છે. કૃતિની ત્રુટિઓ અને સફળતાનું રા. મંજુલાલ મળ્યુંદારે વિસ્તારથી આસ્વાદન કરાવ્યું છે. સંગીત કાવ્યોદ્ધારા રસનો ઉદ્ધેક અનુભવાય છે. કેંક અણુવિકસ્યા છતાં જીવંત ગદ્યમાં માણુ પુરાયા છે. વર્તમાન ગુજરાતના ભાવનામય જીવનનો એમાં ઠીકઠી સાક્ષાત્કાર પમાય છે. હાસ્યરસ અને યથાર્થતાનાં એ ઈચ્છ્યાં દર્શન થાય છે.

ગુજરાતના યુવક વર્ગની સાહાય્ય ઉપર આપણી રંગભૂમિના પુનરુદ્ધારની આશા રહેલી છે. ગુજરાતની થોડી છતાં સફળ નાટ્ય કૃતિઓ હજી મોટી સંખ્યામાં ભજવી રાકનાર આપના સુશિક્ષિત નટવર્ગની રાહ જોઈ રહી નથી?

અમારું તે અમારા માટે—કર્તા અને પ્રકાશક: રા. મંગળદાસ મંછારામ પંડ્યાસા. સોલીસીટર, મુંબાઈ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

હોંદોના સુપુત્ર આત્મા જનમ થતાં એની અમરતા અને અસ્મિતાને સાકાર કરવા દુનીઆબર ના રાષ્ટ્રોના હૃદય અને અસ્તોના ઈતિહાસોના અભ્યાસ કરી લેવા તત્પર થયો છે. આયર્લેંડના રાષ્ટ્રીય આત્મા તેને દુઝાવી રાખવા મયલશીલ [વધુ મટિ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૮]

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ



વડોદરાનું વ્યાખ્યાન *

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ વડોદરાનાં સાહિત્ય રસિકોને મુખાધની પરિપદમાં આવવાને વીનતા કરતાં કહ્યું કે વડોદરાનાં સાહિત્ય રસિકો મોટી સંખ્યામાં મુખાધની પરિપદમાં ભાગ લેવાને આવશે અને પરિપદને તેના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપશે.

વળા તેમણે જણાવ્યું હતું કે વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો ત્યાં ઉપસ્થિત થશે અને એટલા માટે એ વરરનું છે કે સમસ્ત ગુજરાતે ત્યાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા જોઈએ.

ત્યાર બાદ રા. મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે પરિપદે હવે માત્ર એક મેળાવણા રૂપે ન રહેવું જોઈએ પરંતુ એક સંસ્થા બનવું જોઈએ. અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યની યાત્રાએ જવા જેવું માત્ર તેણે કહ્યું છે. પણ હવે જો પરિપદને પોતાનું અસ્તિત્વ ધારણ કરી રાખવું હોય તો તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ને વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ઉપર એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરવું જોઈએ; દિવસે દિવસે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આગળ ધપાવતી એક ઉપરોગી મંત્રણા તેને થવું જોઈએ.

ગુજરાતી જોડણીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું એ અઘરું છે પણ તે છતાં સંપૂર્ણતા લાવવાના મિથ્યા પ્રયત્નો ન કરતાં જેમ બને તેમ સરળ અને વ્યવહારુ રીતે તોડ નીકળે તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બીજા પ્રશ્ન પરિપદના બંધારણ વીશેનો છે અને તે તો કેટલેક અંશે પરિપદ મંડળથી નેનું નિરાકરણ થયું છે.

વક્તાએ ત્યાર બાદ કહ્યું કે પરિપદનું ખરું કામ તો જુની ગુજરાતીના શિષ્ટ સાહિત્યને તેમજ હાલના શિષ્ટ સાહિત્યને યથાર્થ રીતે ગોઠવી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનું છે. એમ કહવાથી નવગુજરાતમાં પ્રચલિત એવા નવા આદર્શો સાહિત્યમાં અમર થશે સાહિત્ય પરિપદે સાહિત્યના પુનરુદ્ધારનું મંદિર બનવું જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે આ પરિપદમાં ભાગ લેવાને સાહિત્ય રસિકો માત્ર તેંદુવારો ભોગવવા આવશે નહીં અથવા તો મુખાધનું આતિથ્ય ભોગવવા આવશે નહીં જેઓ ત્યાં આવે તેણે એવા મહત્તમ વિચારથી આવવું જોઈએ કે ચિર કાળ પડોંચે એવા કાર્યનો પાયો નંખાય.

* તા. ૧૪-૧૨-૨૫ ના રોજ વડોદરામાં આજ્ઞ સંકલના દોહમાં રા. બાનુમુખશય મહેતાન. પ્રમુખ-પણ નીચે રા. કૌંચલાલ મુનશી અને રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ આપેલાં ભાષણો.

ભાવનગરનું વ્યાખ્યાન*

“આવતી સાહિત્ય પરિષદ” વીશે અધ્યાપક બીડેના પ્રમુખપણાં નીચે રા. ચંદ્રશંકર નર્મદા-શંકર પંડ્યાએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે સને ૧૯૨૬ ના ઇસ્ટરના તહેવારોમાં મુંબાઈ શહેરમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાની છે, તે માટે સ્વાગત દેવા હું આવ્યો છું.

કાઠીઆવાડ તો મને મારું પોતાનું વતન લાગે છે અને તેમાંએ ભાવનગર પોતાના ભાવ-સભ્યતાને માટે જાણીતું છે. અહીંથી હું કાઠીઆવાડનાં ખીજાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં નિમંત્રણ દેવા જવાનો છું.

હવે આપણી “આવતી પરિષદ” વીશે બોલતાં આપણે ત્રણ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાના છે. એક તો સમગ્ર સાહિત્ય ભાવના, બીજું સાહિત્ય પરિષદ તે ભાવનાને પોષવા માટે જે કરી શકે તે, અને ત્રીજું મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદ શું વિશેષ કરી શકે? અને એ ત્રણે બાબતોનો સમન્વય કરવો જોઈએ.

સાહિત્ય ભાવના માટે આપણી કલ્પના સર્વદેશીય હોવી જોઈએ. તેમાં સર્વનો સત્કાર થાય અને કોઈનો અહિંકાર ન થાય એવું આપણું સાહિત્ય વિશાલ અને વિવિધ બનાવવાની જરૂર છે. સાહિત્ય રચનાત્મક, વિવેચનાત્મક તેમજ તે ગંભીર, વિનોદી અને મનન યોગ્ય વગેરે તમામ પ્રકારના સાહિત્યનો આપણને ખપ છે. આપણું ગુજરાત એટલું વિશાલ છે કે તેમાંના વિભાગોમાં દરેકની વિશિષ્ટતા છે. અને

વિભાગની વિશિષ્ટતા ખોલાયા વગર આખા ગુજરાતની એકતા સાધવાની આપણને જરૂર છે. માટે તેવા સાહિત્યમાં સર્વનો સ્વીકાર કરવો તેમાં શાણપણ છે, ઉદારતા છે અને તેજ સત્ય છે. આપણી સાહિત્યની કલ્પના ઉત્તત, વિવિધ, અને વિશાલ જોઈએ, તેમાં સંકુચિતતા જોઈએ નહીં.

વળી સમગ્ર ગુજરાતની. એકતા. સાથે આપણે આખા હિંદના ઐક્યનો પણ ખ્યાલ કરવાનો રહે છે. મહારાષ્ટ્રના તો આપણે પાઠોશી છીએ અને મદ્યારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઉત્તર હિંદ એ બધા સાથે પરસ્પર વિનિમયની પણ જરૂર છે. વળી ખીજી રીતે જોઈએ તો એકલાં નાગરિક ગીતોમાંજ રસ હોય અને ગ્રામ્ય ગીતો હુખાં હોય એવું પણ માનવું ન જોઈએ. ભાઈ રાયચુરા-એ પરિશ્રમ કરીને બતાવી આપ્યું છે કે કાઠીઆવાડના સોરઠા અને દુહામાં કેવી રસમયતા તરવરે છે! આપણે વાતો કરીએ રાષ્ટ્રીય એકતાની, અને કોઈ પણ ભાષાની અવગણના કરીએ તે પણ ખોટું જ કહેવાય. છેલ્લાં વીસ વરસથી જો કે પરિષદની સંસ્થા ચાલે છે, અને તેના અહેવાલો પણ મોજુદ છે, અને આપણે કેંક કરી શક્યા છીએ એમ કહી શકાય તો પણ એ પણ એકવીસ વરસની મુદતના પ્રમાણમાં સમગ્ર ગુજરાતને શોભે તેવું હજી થયું નથી માટે પરિષદને સાહિત્ય સંવર્ધનનું એક સાધન બનાવવા માટે તેનું બંધારણ કરવું જોઈએ. બેશક જેને હજી વધવું છે તેને એકદમ બાંધી ન દેવાય એ વાત સાચી છે, પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતનો જીવિ-

* ભાવનગર સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૧૮-૧૨-૨૫ ના રોજ આલેક્ષ હાથ સ્ક્રુલના લેખર હોલમાં અ. બીડેના પ્રમુખપણા નીચે શ્રીચુવ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ આપેલું બાણ.

વૈભવ તેમાં સામેલ થાય અને સાહિત્યનો વિકાસ થતો જાય એવું સુધક બંધારણ થવું જોઈએ. તેમાં હૃદયની વિશાલતા, સાત્વિકતા અને ક્ષંતબ્યતા જોઈએ. આમ બંધારણવાળી પરિષદ થાય તે ઇચ્છવા જેવું છે. પરિષદ સર્જનાત્મક કર્તાઓને માન આપી શકે. સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં સ્વયંભૂ આવિર્ભાવની જરૂર પડે છે, તે કે આઠા કરવાથી ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી એવી કૃતિઓનો કેવળ રાગદ્વેષ વિહીન દષ્ટિએ તોલ કરવો જોઈએ કેમકે “તુંડે તુંડે મતિભિંના” હોય છે.

વળી અન્વેષણ, ચિંતન પાંદિત્ય વગેરે ચિંતનાત્મક લેખોનું પણ પરિષદમાં સ્થાન છે, અને એ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારની સર્વ સામગ્રીનો સાહિત્ય પરિષદમાં યોગ્ય સંસ્કાર થવો જોઈએ.

હવે મુંબાઇ એ હાલની સંસ્કૃતિનું પણ કેંદ્ર છે અને તેમાં અવગ્નિનતા છે. મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું પણ સ્થાન છે. મુંબાઇમાં વ્યાવહારિકતા વિશેષ છે. તેથી તે સ્થળે આપનું સ્વાગત સારી રીતે થશે તેની ખાતરી હું આપું છું. લાઇબ્રેરી મુનશીને ધણો ઉત્સાહ છે અને તેમના મનોરથો ધણા મોટા છે. આપણા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનાર પરિષદ દૃઢશ્રૂત થાય અને તે સાહિત્ય સંવર્ધનનું કાયમી સાધન અને તેની સિદ્ધિ માટે આપ સર્વ સાહિત્યરસિકો ત્યાં જરૂર પધારશો. અને “અરિકત પાણિ” ન્યાયે આપને કે અર્પણ કરવું હોય તે જરૂર અર્પણ કરશો.

કાઠીઆવાડમાંથી અણિશંકર, ત્રિલુપત, મોશાદકર એ ગયા છે, અને તેમની ખોટ પડી છે.

પણ કાઠીઆવાડમાં અનેક સાહિત્ય રસિકો છે. રા. નૃસિંહપ્રસાદ અને રા. ગિજુભાઈ તથા રા. મેઘાણી વગેરે એ પોતાના નિબંધો સાથે આવવું એવી મારી વીનંતી છે.

ગઇ પરિષદ વખતે ભાવનગરે જેવી આખા ગુજરાતને શોભા આપી છે તેવીજ શોભા ભાવનગરના સાહિત્યરસિકો આ વખતે મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદમાં ભાગ લેખને જરૂર આપશે એમ ઇચ્છું છું.

ત્યાર પછી પ્રમુખ મહાશય અધ્યાપક બોડેએ જણાવ્યું કે સાહિત્યની ભાવના વીશે, લાઇબ્રેરી ચંદ્રશંકરે જે વિદ્વતાભર્યું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે અને તેમનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત વધારી લેવા યોગ્ય છે. ભાવનગરનાં સાહિત્ય રસિકો જરૂર-તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરશેજ એમ હું તેમનીવતી જાહેર કરું છું.

સાહિત્ય રસિકોએ નિબંધ સાથેજ આવવું એમ તેમણે જે આગ્રહ કર્યો છે તેમાં મને જરા મુશ્કેલી લાગે છે. કેમકે આ પરિષદની બેઠકની જાહેરાત કેક મોડી અથવા ટુંક મુદતની બહાર પડી છે, પરિષદ મળવાની તારીખ અગાઉ માત્ર દોઢ માસ જેટલી મુદત મળવાથી નિબંધની સાથેજ આવવું એ બંધન આકરું છે કેમકે મનનાત્મક સંગ્રહ નિબંધો તૈયાર કરવા માટે આ સમય ધણો ટુંકો છે. બાકી તેમાં હાજરી આપવા માટે સૌને મારી સલાહ છે.

તે પછી લાઇબ્રેરી વિજયરાય કલ્યાણરાય વક્તાનો તેમજ પ્રમુખ મહાશયનો આભાર માન્યો હતો.

પત્રિકા નં. ૫

પરિષદ માટે ચોક્કસ દિવસો નક્કી થયા છે. આવતા એપ્રિલ માસમાં તા. ૨, ૩ તથા ૪, શુક્રવાર, શનિવાર તથા રવિવારના દિવસોએ પરિષદ મળશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો આ દિવસો મોકળા રાખી પરિષદમાં પધારશે.

પરિષદના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની ચુંટણી સર્વાનુમતે થઇ છે.

નીચેનાં સદસ્યો અને સત્કારીઓની પણ સર્વાનુમતે સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટણી થઇ છે.

ઓ. સર લક્ષ્મણાઇ આચારામ શાહ

રા. જુલાલાઇ જીવણજી દેસાઇ

રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ ધૈધ

ડા. જીવણજી જમશેદજી મોદી

રા. જહાંગીર જ. વિમાદલાલ

ડા. રૂસ્તમ એન. આર. રાણીના

રા. નગીનદાસ ત્રિ. ખાસ્તર

શેઠ ગુલામચંદ દેવચંદ ઝવેરી

રા. પરશોત્તમ વિશ્રામ માવજી

રા. રણછોડદાસ નારણદાસ

રા. હીરાલાલ ડાહ્યાલાઇ નાણાવટી

રા. મકનજી જુહાલાઇ મહેતા

સૌ. સુશીલા નરસિંહરાવ દોન્ડેડીઆ

બાઇ સહીનાબાઇ પટેલ

ગં. સ્વ. તાપીજહેન મુનશી

નીઝામુદ્દીન કુરેશી

શેઠ માણેકલાલ પ્રેમચંદ રામચંદ.

પરિષદને અંગે સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન હરવાને પણ નિશ્ચય છેવટનો થઇ ગયો છે તેનો લાલ પણ સર્વ સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પરિષદને જુદા જુદા વિભાગોમાં આ વરસે વહેંચરી નહીં એમ નિર્ણય થઇ ગયો છે; છતાંએ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ આદિ સર્વ વિષયોને તથા તે તે વિષયો સંબંધી આવેલા નિબંધોને પૂર્ણ ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

પરિષદના પ્રમુખશ્રીની ચુંટણીને માટે તા. ૨૩-૧-૧૯૨૬ ને વાર રાત્રી હરાવવામાં આવ્યો છે. સત્કાર મંડળના સર્વ સભાસદોને આ ચુંટણીમાં ભાગ લેવાની અમે વીનંતી કરીએ છીએ. અને આ ચુંટણીમાં ભાગ લેવા માટે મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો સત્કાર મંડળમાં જોડાશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રમુખશ્રીની ચુંટણી માટે સત્કાર મંડળે નીચે સુજ્ઞ હરાવ કર્યો છે:-

“પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી કરવા સત્કાર મંડળની સભા તા. ૨૩-૧-૨૬ એ મળશે. પ્રમુખપદ માટે જે જે વિદ્વાનોનાં નામ સભા આગળ રજુ કરવાનાં હોય તે નામો તા. ૧૮-૧-૨૬ સુધીમાં લેખીત મોકલી આપવાં.”

સભામાં નવાં નામો રજુ કરવા દેવામાં આવશે નહીં.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે સત્કાર મંડળના જે સભાસદોને પ્રમુખપદ માટે જે નામ સુચવવાનાં હોય તેમણે તે નામો તા. ૧૮-૧-૨૬ સુધીમાં, મંત્રીઓને મળે, તે પ્રમાણે મોકલી આપવાં.

પત્રિકા નં. ૬

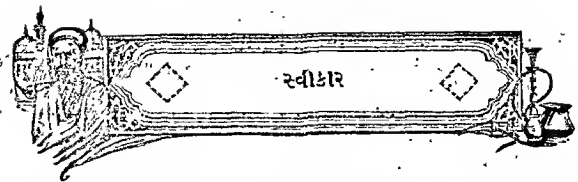
- ૧ સાહિત્ય પરિષદ સાથે સાહિત્ય પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી થયું છે.
- ૨ આ પ્રદર્શનમાં મુદ્રવાના નમુનાઓને ગુજરાત અથવા તો ગુજરાતીઓ સાથે સીધો સંબંધ હોવો જોઈએ.
- ૩ આ પ્રદર્શનમાં શુદ્ધ સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓ ઉપરાંત સાહિત્યના આત્મારૂપ કલાના નમુનાઓને પણ સ્થાન આપવામાં આવશે.
- ૪ કલાના નમુના ચિત્રકલા, ફોટોગ્રાફી, શિલ્પ તથા સ્થાપત્યની ગદ્યરના લેવામાં આવશે નહીં.
- ૫ આ નમુનાઓ મેળવવા માટે માર્ગદર્શક યાદી નીચે મુજબ છે:—

સાહિત્ય વિભાગ

- (૧) પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યકારોની હસ્તલિખિત કૃતિઓ.
- (૨) પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતો—ખિન્ન લિપ્ત ભંડારોમાં હોય તેની યાદીઓ.
- (૩) સદ્ગત સાહિત્યકારોની છબીઓ તથા તેમનાં નિકટનાં કુટુંબીઓની છબીઓ.
- (૪) સદ્ગત સાહિત્યકારોનાં સ્મરણ ચિન્હો તેમજ તેમનાં મકાન વગેરેની છબીઓ.
- (૫) સદ્ગત સાહિત્યકારોની કૃતિઓની પ્રથમ પ્રત (છાપેલી.)
- (૬) સદ્ગત સાહિત્યકારોએ લખેલા પત્રો.
- (૭) તામ્રત્રેખ, શીલાત્રેખ, લુના સીકાઓ વગેરે.
- (૮) તામ્રત્રેખ, શીલાત્રેખ, લુના સીકાઓ સંગ્રહિત હોય તેની યાદીઓ.
- (૯) સામયિક પત્રોની પ્રથમ પ્રત તેમજ જે બંધ પડી ગયાં હોય તેમની છેલ્લી પ્રતો.
- (૧૦) વર્તમાન સમયનાં સર્વ સામયિક પત્રોની એક એક નકલ.
- (૧૧) સર્વ હસ્તલિખિત પત્રોની એક એક નકલ.
- (૧૨) ગુજરાતમાં લખાયેલાં અથવા મળી આવેલાં અન્ય ભાષાઓનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો.

કલા વિભાગ

- (૧) પ્રાચીન કલાની ગુજરાતી ચિત્રકલાના નમુના.
- (૨) અર્વાચીન ચિત્રકલાના નમુના.
- (૩) સામયિક પત્રો મારેનાં ચિત્રો.
- (૪) પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં મારેનાં પંદા ઉપરના કલાત્મક શણગાર.
- (૫) પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં શોભીતાં બનાવે એવી ડીઝાઇનો.
- (૬) ચોપડીઓ બાંધવાની કલાના નમુના
- (૭) ઇલ્યુમીનેટેડ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ. (દીપ્તિમય અલંકૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથો.)
- (૮) કલાત્મક ફોટોગ્રાફી તથા શીફમના નમુનાઓ.
- (૯) શિલ્પકલાના નમુના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.
- (૧૦) સ્થાપત્યના નમુનાઓ તથા ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં ચિત્રો.
- ૬ ગુજરાતના સાહિત્ય અને કલાવિદાસી સંસ્થા તથા પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહ કરનારાઓને પોતાની પાસેના નમુનાઓ પ્રદર્શનમાં મોકલવા વીનંતી છે.



स्वीकार

सामुद्रिक दीप लेखकः राजाराम शास्त्री,
प्रकाशकः रायचंद्र परशराम ऋषि भूष्यः
रु. १-४-०.

अभी अरुणाः लेखकः रा. शयदा प्रकाशकः
“अधडी भोज” आशीस, पायधुनी, मुंणाध
नं. ३. भूष्य रु. १-८-०

रस-धानाः लेखकः रा. शांतिलाव वि.
आजा, सयाल हाधरकुल, पडोहरा.

शिव पुनः लेखकः रा. नरसिंहगिरि भ.
भडिता, कंतादेश्वर, कतारगाम. भूष्य रु. ०-६-०

ह्रीं देना करनु आधुनिक अर्थशास्त्रः लेखकः
रा. मनमोहन पुरुषोत्तम गांधी, साहिल सला,
पडोहरा.

रा. सा. बेगीवाल प्राणुवल्हलदासनुं
जवन यरित्र. संपादकः रा. साकण्यदं जेहा-
लाव शाह.

ह्रीं देना तत्त्वज्ञाननो धर्तिहास ला. २.
लेखकः रा. नर्मदाशंकर दिवशंकरुं महेता.
प्रकाशकः गु. व. सोसायटी.

काव्य सुधाकर लेखकः श्रीमह अजित
सागर सूरि.

श्री सुर सुंदरी यरित्रः लेखकः श्रीमह
अजित सागर सूरि.

स्वर्गनो प्रकाश लेखकः स्वर्ग-अमृतवासि-
पदीमार.

गीतांजलि (ह्रीं दी) लापांतर कर्ता रा. गीरधर
शर्मा नवरत्न.

पधरत्न प्रला (ह्रीं दी) लापांतर कर्ता मे.
लेखकः रा. गीरधर शर्मा नवरत्न.

धर्मसंनता निष्पक्ष अनुवादकः शांतिशंकर
लातुशंकर लावनगर.

रहस्यगुंजन लेखकः रा. मोहनलाल वि.
गांधी.

गीत रत्नाकरः लेखकः श्रीमह अजित
सागर सूरि.

जवनययां लेखकः रा. भावज हाभल
शाह.

नवरत्नना गरभाः सत्राहकने प्रकाशकः
रा. नरोत्तम हरभयंद हाभल्ली-वेष्टीशंकर
वदालल पदीमार योरवाड भूष्य ०-५-०.

नागरोनुं त्रिशिष्टत्य अने श्रेष्ठत लेखकः
रा. अंभावाल बुधापीराम जनीनुं लापल.

वेरमा सुपक मंडण अने सार्वजनिक
लापश्रेरीनो १६१६-१७ थी २२-२३ सुधीनो
वृत्तांत.

ओ भारत सरस्वती मंदिर करंयनी
१६२३-२४ थी. १६२४ थी २५ नो अहेवाल.

श्री-रावण सार्वजनिक पुस्तकालयनो
१६८०-८१ नो अहेवाल.

श्री-रावण सार्वजनिक पुस्तकालयनो
१६८०-८१ नो अहेवाल.

કેટલુંક પરચુરણ

—૩૩:૩૩—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧૮ થી]

“એ વીશે તેં સહેજ વિચાર સરખો પણ
નહોં કર્યો ?” મેં પુછ્યું.

“ના છ.”

જેમણે વીહુને જોયોજ નથી તે આ વાત
માનવાની ના પાડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવશાસ્ત્રથી
એ ઉલટું છે, શક્યતાની મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન
કરી જાય છે. છાશમાં પાણી આ બાબતમાં વધુ
પડતું ઉમેરાયું છે એમ વિવિધ પ્રકારે એ લોકો
આ વાત તોડી પાડવાને કહે છે. જે લોકોએ
વીહુને જોયો છે તે લોકો આ વાત તરતજ
માની લે છે.

સ્નેહવદનના આવવાથી-વાંચનાર સ્નેહ-
વદનના આગમનની વાત ભુલી નહીં ગયા હોય
એમ હું માનું છું—અમે બધા આનંદમાં આવી
ગયા. સ્નેહવદનમાં આજ એક મોટી ખુબી છે.
જેમ જેમ સંજોગો, આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ
વધુ પ્રતિકુળ તેમ તેમ સ્નેહવદન વધુ ને
વધુ આનંદી થતા જાય. માત્ર આનંદી
દેખાવાનો યત્ન સ્નેહવદન કરે છે એમ નથી, પણ
નાનાં નાનાં દુઃખ, ક્ષુદ્ર અગવડો વગેરે માર્ગમાં
આવવાથી સ્નેહવદનને ખરેખર આનંદ થાય છે
અને ઉત્સાહ આવે છે. આવી જાતના બનાવો
બની ગયા પછી કેટલેક કાળે આપણે એ
યાદ કરીને હસી શકીએ છીએ. સ્નેહવદન
જ્યારે એ બનાવ બનતા હોય ત્યારે હસે છે.
પાણીથી તરખોળ થકને પોતે આવ્યા તેથી
પોતાનો ચીતાર જોઈને ખડખડાટ હસતા સ્નેહ-
વદન દાખલ થયા, અને દાખલ થતાંજ ઘોટા
પાડીને તેમણે કહ્યું: “સરલાબહેન! આ અમારા
વેપ જોયો? કે ગરમાગરમ મશાલાની ચદ્દ
ખા-ખાવો કે ઠંડી નીકળી-જાય.”

એમના આવ્યા પછી થોડીવારમાં ‘વરસાદ
પણ ગયો એટલે અમે બધા બહારજ ખુરશી
નાખીને બેઠા અને વાતવરણને અનુકુળ ગંભીર
વિષયો ઉપરજ વાત ચલ્યા.

મેં એક વાત કહી. હું એક દિવસ સાંજે
ઘેર જતો હતો. હાં ટ્રેનમાં મને એક માણસ
મળ્યો. આ માણસને હું ખાસ ઓળખતો નહતો
પણ અમારે સાહેબજી સલામનો તો વ્યવહાર
હતોજ. આખે રસ્તે અમે વાત કરી અને પછી
છુટા પડ્યા. બીજો દિવસે અચાનક મને જણાયું
કે જે માણસ સાથે મેં વાત કરી એમ હું ધારતો
હતો તે માણસ તો જ મહીના થયાં મરણ
પામ્યો હતો.

અલબત્ત, મેં કોઈ બીજા માણસને આ
માણસ ધારીને વાત કરી હશે. એમ ખુલાસો
આપી શકાય; પણ આશરે અરધા કલાકની
વાતચીત ઉપરથી પણ મને કે સામા માણસને
મારી ભુલ નહીં જણાઈ એ જરા અજબ થવા
જેવું છે.

આ ઉપરથી સ્નેહવદનને મને પુછ્યું: “તમે
‘સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ’ માં માનો છો ?”

“આ પ્રશ્ન જરા (તરવાદ) વિશાલ છે.
તમે સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ એટલે શું કહેવા માગો
છો ?” મેં પુછ્યું.

“વારુ, તમે માની શકો કે એક મૃત્યુ
પામેલા મનુષ્યને આત્મા પાછો આ જગતમાં
આવી શકે છે અને આવીને કે કામ કરી શકે
છે અથવા તો કે કામ કોઈ દ્વારા કરી શકાંવે
છે ? દાખલા તરીકે; મારા એક મિત્ર હમેશાં
ટેબલ ઉપર આંગળીઓ મુકીને પ્રેતાત્માને
બોલાવતા હતા. એક વખત તે ટેબલે પોતાની
મેજે ખંડના મધ્યભાગમાંથી ખસીને પેલા મિત્રને
હાંત સાથે દબાવી દીધો. તમારામાંથી કોઈ પણ
આ વાત માની શકે છે ?”

“હું માની શકું,” જાનુશંકર જોડ્યા.
 “પણ તે પહેલાં મારે તમારા મિત્રને આ વીશે
 પુછવું જોઈએ. સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક
 વચ્ચેના તફાવત આપણે ધણીવાર એટલેજ
 ઝણીએ છીએ કે જે વારંવાર અને તે સ્વાભાવિક
 અને જે કાષ્ટકજ વખત અને તે અસ્વાભાવિક
 જે બનાવ આપણે કાંઈ પણ સાધારણ રીતે
 સાખીત નહીં કરી શકીએ એટલે તે બનાવ
 આપણે માનવોજ નહીં એવો કેટલાકનો મત છે;
 પણ હું આ મતને ટેકો આપી શકતો નથી.”

“ત્રેતાત્મા અહીં આવી શકતા હશે અને
 કાષ્ટક કાર્ય કરી શકતા હશે એમ તો હજી હું
 માનું છું પણ અહીં આવીને ટેમ્પલ ઉપર ટકારા
 મારવા જેવાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા
 હશે એમ હું માની શકતો નથી” કનૈયાલાલ
 જોડ્યા.

“એ તો હું પણ માનતો નથી,” સ્નેહવદને
 કહ્યું. “પણ મારું કહેવું જુદુંજ છે. ધારો કે
 એક માણસને પોતાની તીવર્માતીવ ઇચ્છા પુરી
 પાડ્યા વિના મૃત્યુ આવ્યું તો મૃત્યુ પછી તેનો
 આત્મા તે ઇચ્છા પુરી પાડવા પાછો અહીં આવી
 શકે એમ તમે માને છો કે કેમ ?”

“જો આપણે એક વખત એમ માનીએ કે
 મૃત્યુ પછી પણ આત્માને આ સંસારની વાસના
 રહી જાય છે તો પછી આ વાત મનાય એવી
 છે ખરી. પણ આ કહેવામાં તમારી મતલબ
 શી છે ?” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“હમણાંજ હું કહું છું,” સ્નેહવદને કહ્યું;
 “મેં આ વાત આજેજ સવારે એક વૃદ્ધ કેટ
 ડાક્ટર પાસેથી સાંભળી છે. હકીકત સાદી અને
 દૃઢીજ છે અને બાસઠ વર્ષ પહેલાંના સાંની
 પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જાણવામાં આવે
 તેવી છે.

“પણ આ વાતનો સૌથી અગત્યનો મુદ્દો
 કાંઈ પણ ઠેકાણેથી જણાય તેમ નથી અને
 જણાશે પણ નહીં.

“વાતની શરૂઆત એક પુરુષે બીજા પુરુષ
 ના જીવનમાં મોટો ઉડકાપાત કરીને તેના સર્વ
 સુખનો નાશ કર્યો સાંથી ચાલ છે. યુનોહ શો
 હતો તેની મને ખબર નથી પણ પેલા બીજા
 પુરુષની પહેલા પુરુષ પ્રત્યેની વિઘ્નકારની ઉમતા
 અને બીપણતા બેતાં બીજા પુરુષની સ્ત્રીને પહેલા
 પુરુષે કલંક લગાડ્યું હોય એમ સંભવે છે.

“તેમ છતાં આ માત્ર એક અટકળ છે
 અને વાતમાં એ બહુ મહત્વ ધરાવતી નથી
 એટલે હું એ પ્રશ્ન સાંથીજ પડતો મુકું છું.
 યુનોહ કરનાર પુરુષ નાહો. બીજો પુરુષ તેની
 પુત્રે પડ્યો. આ ભયંકર શરતમાં પહેલા પુરુષને
 માત્ર એક દિવસ જેટલો વખત નાસવાનો મળ્યો
 હતો. શરતનું ક્ષેત્ર આખી દુનીઆ હતું અને
 ઇનામમાં પહેલા પુરુષની છાંદગી હતી.

“તે વખતમાં મુસાફરી કરનાર થોડા હતા
 એટલે પુત્ર પકડવી સહેલી હતી. પહેલા પુરુષને
 બીજો પુરુષ પોતાનાથી કેટલો દૂર છે એની
 ખબર નહીં હોવાથી અને પોતે આખરે તેના
 પંજામાંથી નાસી છુટ્યો છે એવી માનિ ચલાથી
 કાષ્ટક કાષ્ટક વખત તે અમુક સ્થળે વિશ્રાંતિ
 લેવા થોભતો. બીજા પુરુષને પહેલો પુરુષ
 પોતાનાથી કેટલો દૂર છે તેની ચોકસ ખબર
 પડતી જતી હોવાથી તે બીલકુલ વિશ્રાંતિ લેતોજ
 નહીં. આથી દિનપ્રતિદિન ધિક્કારથી ઉત્તેજિત
 પુરુષ અને બીકથી નાસતા પુરુષ વચ્ચેનું અંતર
 ધીમેધીમે કમી થતું જતું હતું.

“એક ગામે બીજા પુરુષને ખબર પડતી
 કે પહેલો પુરુષ આગલી રાતે સાંત્રે સાત વાગે
 સાંથી ગયો છે; એટલે બીજો પુરુષ મનમાં

અબડતો: “હવે અહાર કલાકનું છેડું” રહ્યું છે. કે નહીં, મને જલદી આવાનું આપો અને મારી ગાડીના ઘોડા બદલાવી નાખો.”

“બીજે ગામે અંતર સોળ કલાકનું રહેતું.”

“વચમાં ગાડીમાંથી ડોકું કાઢીને બીજે પુરુષ વટેમાર્ગીઓને પુછતો: ‘અહીંથી એક કદાવર અને ખુબસુરત પુરુષની ગાડી ગઇ છે? ગઇ છે તો ક્યારે ગઇ?’”

જવાબ મળતો: “સાહેબ! આજે સવારેજ ગઇ.” બીજે પુરુષ હાંકનારને કહેતો: “દોડાવ, જોરથી દોડાવ, જોરથી દોડાવશે તો જે માગશે તે આપીશ.”

ઘોડાવાળો કહેતો: “પણ સાહેબ, ઘોડા મરી ન્ય તેનું શું?” તો જવાબ મળતો: “જીવતાની કીમત હોય તેના કરતાં ખમણા.”

“એમ કરતાં કરતાં આખરે એક દિવસ બીકથી નાસતા પુરુષે રસ્તામાં એક દેવળ જોયું. એટલે તે અંદર ગયો અને ગુંદણીએ પડીને સ્નાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ધણીવાર સુધી તેણે પ્રાર્થના કરી કારણ કે કુખતો માણસ ધર્મના: વણુને પણ વળગે છે. તે પ્રાર્થના કરતો હતો એટલામાં પેલો બીજે પુરુષ સ્નાં આવી પહોંચ્યો અને તે પણ પહેલા પુરુષથી સહેજ છોટે ગુંદણીએ પડ્યો; પણ તે તો પ્રભુનો ઉપકાર માનવાજ ગુંદણીએ પડ્યો હતો એટલે તરત ઉઠીને ઉભો થયો. પહેલા પુરુષે પ્રાર્થના કરતાં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બીજા પુરુષને જોયો પણ તે બીજા પુરુષની આંખમાં પ્રકાશી રહેલાં વિજયના તેજને લાખને તે ઉઠી શક્યો નહીં. બીજે પુરુષ એક પછી એક ખુરશી ખસેડતો પહેલા પુરુષ પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો. પહેલો પુરુષ ફટલી આંખે તે જોઇ રહ્યો.

“એમ કરતાં કરતાં જ્યારે બીજે પુરુષ પહેલા પુરુષની છેક સમીપ આવ્યો ત્યારે અચા-

નક દેવળમાં પ્રચંડ ઘંટાનો અવાજ થયો. આ અવાજથી બીજા પુરુષની છાતી ખેસી ગઇ અને એક ક્ષણમાં નિ:શબ્દ તે મૃત્યુ. પામીને ગયડી પડ્યો. તેના મુખ ઉપર તેમ છતાં પણ વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“પહેલો પુરુષ પ્રભુનો આહાર માની દેવળની બહાર ચાલ્યો ગયો.

“બીજા પુરુષના સમનું શું થયું તે જરાજર જણાયું નથી. તેના કોષ મિત્રો ન હતા, તેને કોષ ઓળખનાર પણ ન હતું. અઘણ્યા પુરુષનું દેવળમાં મૃત્યુ થયું છે એટલીજ વાત બહાર જણાઇ.

“અનેક વર્ષો વહી ગયાં. પહેલો પુરુષ નામાંકિત વિદ્વાનશાસ્ત્રી તેમજ રસાયનશાસ્ત્રી થઇ ગયો. તેની પ્રયોગશાળામાં તેના કાર્યમાં મદદરૂપ થઇ પડનાર અનેક પદાર્થો અને વસ્તુઓ હતાં જેમાં એક પુરુષનું હાડપિંજર ખાસ ધ્યાન ખેંચતું હતું. આ હાડપિંજર બહુ જીનું હતું અને તેમાં સમારકામ પણ ઘણું કરવામાં આવ્યું હતું. એક દિવસ હાડપિંજર પડી ગયું અને કોષ પણ ઉપયોગમાં આવે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યું નહીં. આથી આવું બીજું હાડપિંજર ખરીદવાની તે પહેલા પુરુષને જરૂર પડી. આવી વસ્તુઓ વેચનારને સ્નાં કહેવડાવ્યાથી દુકાનદારે એક પુરુષનું હાડપિંજર મોકલાવી આપ્યું. સાંજે પેલું હાડપિંજર જીના હાડપિંજરની જગ્યાએ ઉભું રહ્યું.

“પેલો નામાંકિત પુરુષ પ્રયોગશાળામાં પોતાની રોજની ખુરશી ઉપર બેઠો અને પોતાના નવા પ્રયોગમાં વિચાર પરાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ કોણ જાણે શાથી વિચાર સ્થિર રહ્યા નહીં. તેના વિચાર એકજ. દિશામાં જવા લાગ્યા.

આવી મનની સ્થિતિ દૂર કરવા પેલા પુરુષે એકે પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું. પુસ્તકનો વિષય નહીં વાંચી શકાયો. તેને બદલે એકે પુરુષે બીજા પુરુષનું જીવન નષ્ટ કર્યું હતું તે ઉપરથી બીજા પુરુષે પહેલા પુરુષની પુઠ પકડી હતી તેજ કથા વંચાઈ ગુસ્સે થઈને તે પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીએ પુસ્તક ફેંકી દીધું અને બારીમાંથી બહાર જોવાનો યત્ન કર્યો. બહાર એકે જુનું વિશાલ દેવળ જણાયું. દેવળના ઓરલા ઉપર એક પુરુષનું શયન પડ્યું હતું. શયના મુખ ઉપર વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“પોતાની જાતની મુખાંધ ઉપર ચીઢવાઈને તેણે અટહાસ્ય કર્યું. પણ અટહાસ્ય તરતજ અટકી ગયું કારણકે એ પ્રયોગશાળામાં પોતાના અટહાસ્યના પ્રત્યુત્તરમાં એક બીજું અટહાસ્ય સંભળાયું. સહસા ભયથી તેના પગ જમીન સાથે ઝીંટી ગયા. તેણે ફરીથી અટહાસ્ય સંભળવાનો યત્ન કર્યો પણ સંભળાયું નહીં. જે દિશામાંથી આવજ આવ્યો હતો તે દિશામાં તેણે જોયું. સાં માત્ર પેલું નવું હાડપિંજર વિકટ હાસ્ય કરતું દેખાયું. નામાકિંત રસાયનશાસ્ત્રી મુખ ઉપરનો પરસ્પેદ છુછો તે પ્રયોગશાળામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

“જે દિવસ મુઠી પેલો પુરુષ એ ઓરડામાં જઈ શક્યોજ નહીં-ગયોજ નહીં. ત્રીજે દિવસે એને એમ લાગ્યું કે આ પ્રમાણે બીહીને રૂધા કરવું એ તો માત્ર બાયલાપણુંજ કહેવાય એટલે હીંમતથી દીવો લઈને તે અંદર ગયો. અંદર જઈને પેલાં હાડપિંજરને તેણે બારીકાઈથી તપાસ્યું. ‘તણસો કાંકમાં લીધેલાં હાડકાં છે. એનાંથી મારે ગભરાવું!’ આટલું બોલીને તેણે વિકટ હાસ્ય કરતાં તે હાડપિંજરના મુખ આંગળે દીવો ધેર્યો. જાણે શ્વાસોચ્છાસી પવન હાંસ્યો હોય તેમ દીવો જળ્યો.

“આથી પ્રથમ તેનું હૈયું કંથ્યું પણ તરત તે પાછો હીંમતવાન થઈ ગયો. ઘર જુનું હતું અને ભતિમાં ફાટ ઘણી હતી કાંઈક ફાટમાંથી પવન આવ્યો હશે એટલે દીવો જળ્યો હશે એમ તેણે મનને મનાવ્યું. હાડપિંજરના મુખ સામે ટગર ટગર જોતો તે દીવો લઈને પાછો હક્યો અને પાછું મનમાં તેણે ઉપજી કારણજ છે એમ ઠસાવ્યું. પાછા હાડકાં તે પોતાના ટેબલ આગળ ગયો અને સાં દીવો મુકાને પોતે ખુરસી ઉપર બેઠો. ખુરસીના હાથા તેણે જોરથી પકડી રાખ્યા. તેની આંગળીઓ આ જોરથી શીક્રી પડી ગઈ.

“તેણે કામ કરવાનો યત્ન કર્યો પણ હાડપિંજરના આંખના ખાડા તેને પોતાની તરફ ખેંચતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉઠ્યો અને ઓરડામાંથી ચીસ પાડતા નાસી જવાની તેની ઊર્મિને દબાવી દેવાના યત્ન કરવા લાગ્યો. બીકથી ધ્રુજતાં, તેની દૃષ્ટિએ એક પડદો પડ્યો. તેણે ખસેડીને પોતાની અને હાડપિંજરની વચ્ચે મુક્યો. પછી પાછો પોતાનું કામ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. બેચાર મીનીટ એ પ્રમાણે એણે કર્યું પણ પછી એનાથી રહેવાયું નહીં. પોતાની આંખ જે જોવા માગતી હતી તે જોવાને તેણે માયું ઉચક્યું.

“કદાચ તેની આંખે તેને દગો દીધો હશે. કદાચ પડદાની અમુક સ્થિતએ પ્રમાણે બનવા પામ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ એણે-એની આંખે હાડપિંજરનો એક હાથ પડદાની આ બાજુ ધીમે ધીમે આવતો જોયો. એક લયાનક ચીસ પાડીને તે અંમીન ઉપર ગમડી પડ્યો અને બેભાન થઈ ગયો.

“ઘેરમાંથી બધાં માંથુસો. આ ચીસ સાંભળીને દોડી આવ્યાં અને તેને ઉચકાને તેના બીજાનો ઉપર લઈ ગયાં. ભાનમાં આવતાં તેણે ચહેસો ધ્રુવેન એ પુછ્યો કે તેમણે એ હાડપિંજર

ક્યાં જોયું. ? જ્યાં ગોઠવેલું હતું ત્યાં એમણે જોયું હતું એવો જવાબ સાંભળ્યો છતાં સતોષ નહીં પામવાથી તેણે બધાને પાછાં જોવા મોકલ્યાં. જોઈ આવીને બધાંએ છુપી રીતે હસતાં પાછું એનું એજ કહ્યું અને ઘણું કામ કરવાથી તેની તબીયત બગડી આવી છે અને વિશ્રાંતિ અને હવાફેરની જરૂર છે એમ પણ કહ્યું. આ તેણે કથુબ કયું.

“આ પ્રમાણે ધણા મહીના મુધી તે ઝોરડાનું બારણું બંધ રહ્યું. પછી એક શીઆળાની ઠંડી રાતે પેલા રસાયનશાસ્ત્રીએ એ ઝોરડાનાં બારણાં ઉઘાડીને અંદર જઈને બારણાં દબ દીધાં.

“તેણે દીવો સળગાવ્યો, ચોપડી ઉઘાડી અને ટેબલ ઉપર જોઈતી વસ્તુઓ ગોઠવવા માંડી. ભુતકાળની બીક પાછી તેના હૃદયમાં પેડી.

“પણ આ વખતે તે બીકને-તે ગેરવ્યાજબી બીકને તેણે છતવાતો નિશ્ચય કર્યો હતો. હવાફેરથી તે તંદુરસ્ત બન્યો હતો અને મગજ પણ સ્થિર અને ચોખ્ખું હતું. તેણે જઈને બારણાં બરાબર વાસ્ચાં અને ડુંગી લઈને કલમદાનમાંથી બહાર બીજા ઝોરડામાં ફેંકી દીધી.

“પાછળથી તેની વૃદ્ધ ચાકરડીએ સુવા જતી વખતે તેનાં બારણાં ઠોક્યાં હતાં અને તેને ‘ગુડ નાઇટ’ પોતાના રીવાજ પ્રમાણે કહી હતી. જવાબ નહીં મળવાથી તેણે શકથી ફરીથી બારણાં ઠોક્યાં એટલે અંદરથી ‘ગુડ નાઇટ’ ના શબ્દોનો અવાજ આવ્યો એટલે સતોષ પામીને તે ચાલી ગઈ.

“તે વખતે તેને એ વીશે ઝાઝા વિચાર આવ્યાજ નહતા પણ પાછળથી વિચાર કરતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે એ અવાજ બહુ કડક અને ધાર્મિક લાગ્યો હતો. એ અવાજ કેના જેવો હતો તે સરખાવવાનું એને કહ્યું ત્યારે એણે કહ્યું

હતું કે કોઈ યંત્રનું પુતળું બોલે તો એવુંજ બોલે.

“બીજો દિવસે સવારે પણ એનું બારણું બંધજ રહ્યું. પણ આ પ્રમાણે આખી રાત અને બીજો દિવસ પણ તે ઘણીવાર બારણાં બંધ કરીને કામ કરતો એટલે કોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું નહોતું. પણ જ્યારે તે દિવસે સાંજે પણ બારણાં ઉઘડ્યાં નહીં ત્યારે ચાકરો અને બીજાં બધાં માણસો તેના બારણા આગળ ભેગાં થયાં અને આગળ જો બનાવ બની ગયો હતો તે યાદ કરીને ગભરામણમાં પડ્યાં.

“તેમણે બારણા આગળ કાન ધર્યા પણ અવાજ સંભળાયો નહોતો. તેમણે છુમો પાડી પણ જવાબ મળ્યો નહોતો, તેમણે બારણાં જોરથી અકાલ્યાં પણ સામેથી અવાજ સંભળાયો નહોતો.

“આથી ગભરાટ અને ધાસ્તીથી તેમણે બારણાં તોડવાનો યત્ન કર્યો અને મહા મહેનતે આખરે તોડ્યાં પણ ખરાં. બધાં માણસો ટોળું યઈને અંદર દાખલ થઈ ગયાં.

“પેલો નામઠકિત રસાયનશાસ્ત્રી પોતાની ખુરશી ઉપર ટટાર બેઠો હતો. બધાં માણસોને પ્રથમ એમ જણાયું કે તે ઉંઘમાંજ મૂક્યું પાખ્યો હશે.

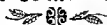
પણ જ્યારે તેઓ પાસે ગયાં અને દાવાનો પ્રકાશ તેના મુખ ઉપર તેમણે નાખ્યો ત્યારે તેના ગળાં ઉપર માણસની આંગળીના હાકાંના ડાઘ હતા અને કોઈ પણ મનુષ્યની આંખમાં સાધારણ રીતે નહીં જણાતાં હોય તેવાં ભકયંત્ર બીક અને ભયાનક ભયાનાં ચિહ્ન તેની આંખમાં સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં.”

સ્નેહવદન વાત કહી રહ્યા. કેટલીક વારે ભાનુશંકરે પ્રસરેલી શાંતિમાં વિધન નાખ્યું.

“આજે રાતે મારે તો અહીંજ સુઈ રહેવું છે.”

સ્નેહવદનની વાતોમાં મુજબ આજ ખાસ ખુબી છે. તેમની વાતો સાંભળ્યા પછી એકદમ કોઈથી ધરની બહાર એકલા નીકળાતું નથી.

આપણું કેટલાક મહાજનો



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૦ થી]

ચિરંજીવ સ્થાન મળશે એમ લાગે છે. એ તો કહેવત છે કે ગરીબનું નસીબ ગરીબ હોય તેમ આપણું ગુજરાત ગરીબનું રહી ગયું; નહીં તો વળી જ્યાં ગાંધીજી જેવા વિશ્વવિખ્યાત મહાજન વસતા હોય ને જગવિખ્યાત થવા જોઈએ તેવા કવિ હોય ત્યાં આજે એક નહીં પણ અનેક શાંતિનિકેતનો સ્થાપાયાં હોત; ગુજરાતના તીરથે તીરથે વિશ્વભારતિના મંદો પ્રગટ્યા હોત; અહીંથી સંસ્કૃતિની મહા સરિતાઓ વહેતી હોત; અહીંથી જીવનની રસધારાઓ ઉડતી હોત અને આપણા ગુજરાતને વિશ્વ આજે વંદનું હોત; પણ ગાંધીજી આવી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા ને કવિએ અસહકારનો ભેખ લીધો ને ટીકાવૃત્તિ આદરી એટલે.....એટલે આજે બીચારું ગુજરાત નમતું ચાલે છે.

બાકી એ મહાજનો રહ્યા-મુનશી અને આણંદશંકર. ગાંધીજી અને નાનાલાલથી કેંક અંશે નિરાશ થઈને ગુજરાત આજે આ બે જણ તરફ જોઈ રહ્યું છે. એ નગરમાં નિરાશા છે; કેંક અનિશ્વાસ છે; યોડાક સંક્રાંત છે; અણગમો છે; દેવવૃત્તિનો ધિક્કાર છે અને હોંશ અને ઉલટ પણ છે. ઇતિહાસનો શીરસ્તો તો લખે સારે પણ આજનું આશાવાદી ગુજરાત આમને લીધે કે કે સ્વપ્નાંઓ પણ મનમાં લખી રહ્યું છે.

મુનશીની આકાંક્ષાઓ ઉચ્ચ છે. કૈલાસ જેવી દુર્ધર્ષ અને કાલમિ સમી દુઃસહ જેવી કેંક. એમનાં સ્વપ્નાંઓ પાંખાળાં છે. એમની પ્રવૃત્તિમાં વેગ, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા છે. ઉદ્ધાસ-એ મુનશીનો મુદ્રામંત્ર લાગે છે. આવા કાર્યધુરંધરો બહુધા હોય છે તેમ મુનશી જરા વધારે પડતા આશાવાદી છે. આજના જીવનમાં ને સાહિત્યમાં બધે

એમને ઉદ્ધાસજ જણાય છે. આ વાત સહેલથી બળે ઉતરે એવી નથી. આજના સાહિત્યમાં ને જીવનમાં વેગ છે, ગતિ છે પણ ઉદ્ધાસ હજી નથી. આવશે એમ ઇચ્છીએ એ જુદી વાત છે. પતરાંનો ખાલી ડોબો ખખડે તેવો આજના જીવનનો અવાજ છે. ઉંચા ટેકરા પરથી શિવાલયનો ધંદારવ સંધ્યાકાળે યોગમ પ્રસરતો નીચે ઉતરે એવો પ્રતિભાવાળો, રમ્ય કે આનંદકારી અવાજ આજના જીવનનો નથી લાગતો. બીજી બાજુથી સ્મશાનનાં બૂન ને મુડાંની નિર્જીવતા ઓછાં થતાં જાય છે એ પણ જુએ તેને દેખાય એમ છે. પ્રગ્ન આજસ મરડી ઉભી થતી જણાય છે, ક્યાંક ઉત્સાહ નગરે પડે છે, ક્યાંક દેશ અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણપુરા પ્રયત્નોની વાતો તો થરા માંડી છે. લોકો રસિક થયા છે અને અસ્મિતાના અસ્મિની સ્થાપના થઈ છે. એ ઉત્સાહ છે કે ખાલી ધમધમણ? એ સ્વતંત્રતા છે કે સ્વચ્છંદતા? એ રસિકતા છે કે વિલાસવેશ? એ અસ્મિતાની વેદીમાંથી અલંકારનો દાવાનલ તો ફાટી નહીં ઉઠે? એવા પ્રશ્નો બાજબી રીતે પુછાય છે; અને કોઈક કોઈક તેને ઉત્તર આપે છે કે આજનો માનવી અચતી કાલના જોષ જોવા બેસે તો આજનું કામ રહી જશે-શું થશે કે શું થવા બેઠું છે તે કોઈ કહી શકે એમ લાગતું નથી. એટલું છે, ગુજરાતના દિતચિંતકો દિતની ચિંતા ક્યાં કરવાને બદલે કે કાર્ય કરવા મંડી પડે તો વધારે સારું; પણ એ બધી કોને પડી છે?

મુનશીના કાર્યમાં મને પુરેપુરી શ્રદ્ધા નથી; એનું કારણ એ છે કે અસારે એ કાર્ય મને અસ્પૃશ્ય લાગે છે અને સમજતું નથી. મુનશીના કેટલાક સિદ્ધાંતો મને માન્ય નથી કારણ કે તે હું માન્ય રાખું તો હું રખડી મરું; મુનશીની પ્રવૃત્તિઓમાં હું જોડાયો નથી કારણ એની ઝડપથી હું

મહારાષ્ટ્ર જઈ હું; મુનશી કોઈના મિત્ર નથી એમ સાંભળ્યું છે એટલે મારા મિત્ર છે એમ કહેવાની હીંમત ચાલતી નથી; મુનશી તરફ મને ઈર્ષ્યા નથી કારણ મારે બીજા પેઢે પાટણ કે લાટનું રાજ્ય લેવું નથી. ગાંધીજી તરફ મને થોડો ઘણો પણ પૂજ્યભાવ છે; નાનાલાલ માટે કેંક આકર્ષણ છે; આણંદશંકરલાઠી માટે મન કચવાય છે પણ માન છે; અને મુનશીને કેટલાક પેઢે પ્રજના કૃષ્ણ જેવા એક કે અદ્વિતીય હું માનતો નથી; છતાં હું એટલું જોઈ હું કે બધા પરવારી ચુક્યા છે સારે મુનશી કેંક કરવાની ઉમેદ રાખે છે; એ કારે મુક્યા જેવી વાત નથી. એમનામાં જોહુકમી છે; એમની સંસ્કૃતિની દબજબ કેંક ઢીલી છે; એમને મોક બહેલાવવાની ટેવ પડી ગઈ છે; એવું એવું થઈ કહી શકાય એમ છે છતાં ચંદ્રશંકર કહેના હતા તે ખરું લાગે છે કે જો કાંઈ કેંક કરે તો આજે મુનશી કરે એમ છે. શું કરશે તે તો હું સમજી શક્યો નથી.

જેમને મુનશીના કાર્યક્રમ સામે સાચો ખોરા વિરોધ છે તે લોક પ્રી. આણંદશંકર તરફ વાચક દૃષ્ટિથી જુએ છે. આણંદશંકર-લાઠીમાં સામર્થ્ય છે. કાલની ગતિને તો કાંઈ અટકાવી શક્યું નથી પણ પ્રજના પ્રારબ્ધતા પુરમાં પોતાના લાલ પીળા રંગ પુરી શકે એટલી જીત એમનામાં છે. પણ મુનશી શું કરશે તે ક્યાં લઈ જશે એવી શંકા રાખનારને આણંદશંકર-ભાઈ ક્યાંય પણ લઈ જશે કે નહીં એવી શંકા થાય તો ખોટું નહીં. જીવનનો મધ્યાહ્ન ઉત્તર્યા પછી કેંક કરી શકવું એ અશક્ય નહીં પણ કઠણ છે. તેમાં વળી આણંદશંકરલાઠી રહ્યા તત્વજ્ઞાની. ગુજરાતના પ્રારબ્ધ ઉપરનું પાંદડું એ હંચુ કરે ને

મહીથી ગુજરાતની યશસ્વી ભાગ્યરેખાઓ અળદળી ઉઠે એ તો બીજાં સ્વપ્નાઓ જેવું એક સ્વપ્ન લાગે છે: પણ સારું, માણસ ધરતું થાય છે: આંધળો આશા સદા જીવાન છે એટલું આશ્વાસન છે.

x

x

x

માણસ પોતેજ ઇતિહાસ ઘડતો હોય છતાં તેની તેને જાણ નથી હોતી. ગાંધીજી, નાનાલાલ, મુનશી અને આણંદશંકર-આ ચાર જાણ જો ધારે તો ગુજરાતની સોનાની મુરત કરી દે. પણ કદાચ એમને પણ જાણ નહીં હોય કે ગુજરાતનું સુકાન આજે એમના હાથમાં છે. કેટલીક અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ કાચના મુદે હીરાઓ વેચી દે છે સારે એમની આપણે દયા ખાઈએ છીએ પણ આવા સુકાનીઓ પ્રજના જહાજને લઈ જવા માટે છે સારે કોઈ વાર કોઈ અને ગુંગામણ થાય છે. પછી હીંદુઓને સદજ એવા નરીખમાં શ્રદ્ધા રાખી મન વાળી લઈએ એ જુદી વાત છે.

આજના ગુજરાતનું નરીખ ગમે તેમ, ગમે તેના હાથે રચાતું હોય કોઈવાર ભવિષ્યકાળને નોતરી એમાં દૃષ્ટિ માંડીએ છીએ સારે ગુજરાત-નો સુર્પ મહોજ્જલ પ્રકાશતો લાગે છે. ગુજરાત-ની સંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ દશેદિશામાં ફરકતો નજરે પડે છે. ગુજરાતની જયધોળાનો બેરી નાદ સર્વેત્ર સંભળાય છે ને ગુજરાતનાં નર-નારીઓનાં પ્રયુદ્ધ જીવનની સુવાસ બધે પ્રસરી રહે છે. સારે આજના મહાજનો તે વખતના લોક આગળ નાનાં નાનાં દેખાય છે. પછી આંખ ખુલી જાય છે સારે આજના ગુજરાતના નરીખને દોરતા, માત્ર આ ચાર મહાજનો: નજરે પડે છે.

સંપૂર્ણ.

નવું સાહિત્ય

૨૩૩૯૯૧

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૩ થી]

રહેનારી અંગ્રેજ પ્રજાની દોષપાત્ર રાજ્યપદ્ધતિ સામે સમભર ખુશી કેવી રીતે સ્વત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યા એ ઇતિહાસ દોઢ સદીના પર ચક્ર તળે ચંપાઈ રહેલા હોદ્દાને જેવા તેવા બોધ આપે એમ નથી. હોદ્દા પ્રજાના જનનિત માર્ગમાં આ ઇતિહાસની જનલક્ષિત જ્યોતિએ તેની જુરી જુરી બાધાઓમાં જેટલી ત્રિશેષ હતી તે જ તેટલી જરૂરી હતી. રા. મંગળદાસ પંડ્યાસાહેબે આ જ્યોતિએને ગુજરાતીમાં સરસ અને સચોટ રીતે ઉતારી આપણા રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એક ઉમદા વધારો કર્યો.

ક્યોદ્ધાતમાં રા. કનૈયાલાલ મુનશી આ કચ્છ ઇતિહાસને ઉદેશી કહે છે:

અનેક સદીઓ થયાં આચર્ણાંડ શ્રીરીરા સામ્રાજ્યનું અભાગી અંગ હતું ઇંગ્લાંડના લાભ મટે એની મહત્વાકાંક્ષા. એનું સુખ ને એનું સ્વાતંત્ર્ય કચ્છી નાંખવામાં અંગ્રેજ રાજપુરુષો પેતાની કાર્ય-દક્ષતાની સાર્થકતા સમજતા, એને દેશ ખાનર તનતેડ પ્રયાસો કરવામાં, સતત લડત કરવામાં, અને પ્રાણ અર્પવામાં ઉત્સાહી આયરીશો જીવનનું સાર્થક સમજતા. પણ લાંબા કાલ સુધી એ દેશના ઇતિહાસને પાને પાને અંગ્રેજ લુલ્લભ ને આયરીશ નીશામી, અંગ્રેજ ક્રૂતા ને આયરીશ દેશબંધિત વ્યવસ્થિત પણ આત્માવિદોષી અંગ્રેજ દમનનીતિ અને ભાવનાશીલ અને નીકર આયરીશ મક્કમપણું લખાયા છે. અને આ ઇતિહાસને અંગ્રેજ અને આયરીશ મુક્તદીપણાને શોભાવે એવો છે.

રા. મંગળદાસને આ દેશબંધિત પ્રશંસનીય પ્રયાસ આ સ્વાતંત્રતાના વિગ્રહના ઉલ્લાસ સાથે 'સીનક્રીન'નાં યાને અમારું' તે અમારા મટે એ સિધ્ધાંતનાં-રેખાદર્શન કરાવવાનો છે. એ રેખાદર્શન એમણે ઉચિત રીતે કરાવ્યું છે.

એમની ગદ્યશૈલીમાં સરલતા છે, સચોટતા છે, પ્રભાવ છે વાચકને એ રસપૂર્વક ખેંચી રહે છે. એકજ અવતરભૂષી એ સ્પષ્ટ થશે.

જે સપ્તઈર્ધી ઈંગ્લાંડે આચર્ણાંડમાં ઈસ્ટરના બળવાને મટે કામ લીધું અને 'સીનક્રીન'ના સરદારને પકડીને કેદ કર્યો અથવા ફાંસી દીધા તેથી તેથી 'સીનક્રીન'વાળા થોડાક વખત તો ડંધાજળ ગયા. સર્વત્ર થોડાક વખત રાત્રિ યથારાઈ ઈંગ્લાંડના લોકો સમજ્યા કે આપણી દમનનીતિ ક્લેત્રમંદ થઈ છે. આપણે ઠીક ધડો લેણાડયો છે. હવે કે નહીં તો થોડાક વખત તો આચર્ણાંડે દબાએણું રહેશે.

આ ગદ્યસરિતાનાં જળ સડસડ આનંદી બાળકો જેવાં દોડે જાય છે. આપણા રાજપરણી સાહિત્યની ગદ્યશૈલીનો એક અસરકારક પ્રકાર રા. પંડ્યાસાહેબ સમજી રીતે સાધ્યો છે. એ પ્રકારને નાદક પાડિયોના પટપટારો કયેતો નથી. અનુચિત આરંભમપણાને એમાં મિથ્યાભાર નથી. મિથ્યા આવેશોથી રોગમસ્ત થઈ એ નિર્બલ થઈ જતી નથી. આવી રસભર શૈલીમાં દેશભક્ત આયરીશોના સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસને ગુજરાતની સેવામાં રજુ કરવા મટે લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે એમની આ કૃતિનો લાભ ગુજરાતી આલમ પુરતો છે અને એમની પાસે આવા અન્ય રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આલેખાવે.

સ્વીકાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૩૦ થી]

ખડાપતા જ્ઞાતિ પુરંકોની સમાજોચના લેખક: રા. બાહુલાઈ ત્રિભુવનદાસ દેશાઈ મુંબાઈ, વિના મૂલ્યે.

Baby week in Baroda 1925. published by Dr. D. B. Talati.

ગુજરાતની વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇ. સ. ૧૯૨૪ ની સાલનો અહેવાલ.

શ્રી રાષ્ટ્રીય વિનય મંદિર કોલેજ વાર્ષિક અહેવાલ.

કપડવંજ સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર ૧૯૨૪ ના વર્ષનો અહેવાલ.

ગુજરાત વ્યાયામ મંડળ મુંબાઈનો ૧૯૨૪ ના વર્ષનો અહેવાલ અને યોજના.

છડમાં અત્યાચાર લેખક: રા. મથુરાદાસ ગાંધી મૂલ્ય ૦-૦-૩.

હીંદુસ્થાનમાં માતાઓ અને બાળકોના રક્ષણનો પ્રશ્ન:—બાળકોમાં અકાળ મૃત્યુનાં કેટલાંક કારણો અનુવાદક રા. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યા, વડોદરા.

ટાઢીઓ તાવ અને તેને નાશદ કરવાની યોજના: લેખક અને પ્રકાશક: દા. તલાટી વડોદરા, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૨-૦.

શ્યામ વિરહશતક: લેખક: કવિ નવલરામ વલ્લભજી જેતપુર, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૨-૦.

૨૪

અનુસંધાન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૩ થી]

યહા પાંણી નારતો, કુટ વગેરે લહેરથી ઉડાવજો
તે વાંચ્યે રાખજો.

બહુ ઝડપથી વાંચવાની ટેવ હોય તો
આગળથી 'રાત્રિધિરાજ' પથુ લાવી રાખજો.

આખા દહાડામાં મઝા છુટી છુટીને તમે
ધરાધજશો. આવનું, પીવાનું, સુવાનું, વાંચવાનું
તે સેવા ચાકરી એટલી થશે કે ન પુહો વાત.
તમારા પત્નીના પ્રેમની પથુ પ્રતીતિ થશે.

વખતે સાંજના એ કેક લઇને આવે તો
જરા ધ્યાન રાખજો. આખા દહાડામાં તમે
કેટલું ખાધું એના એલે હીસાખ રાખ્યો ન હોય !

મનતા સુધી તો હીસાખ નહીં રાખ્યો હોય.
દમાથુ કરીને કહેશે કે આ બટાટાની કાતરી કે
બટાટા પાંવા ક્યાં છે. જરાક લોતે.

ધીરે રહીને નજર નાખી લેજો કે કેટલા
છે ? ઘણું ખરું પુરતા હશે. કહી દેજો કે 'ઉહ,
હવે તો મને ભુખ નથી.'


'પથુ કે ખાધા વિના ચાલે ? શક્તિ કેમ
રહેશે ?'

'પથુ રુચિ નથી તે શું કરું ? મારે તો
ખાનું જ નથી.'

મનમા લાવે ને મુઠી હલાવે એ બરાબર
કરી બતાવજો. વાત વધી ને 'મારા સમ' ઉપર
આવશે એટલે ધીરે રહીને થોડું ખાધ લેજો.
થોડુંક જ સમજવાતે.

પછી આખા દહાડાનો કે આખી રમતો-
સરવાળો કાઢજો. તમને કેનેરીની ગુફા જેવામાં
કે ધારાપુરીની સહેલમાં મઝા વધારે પડત-કે આ
મારી રીતે પધારીમાંજ વધારે મઝા પડી તેનો
હીસાખ કાઢજો.

એક વાત ધ્યાન રાખજો. બનતા સુધી
મંભીર રહેજો ને તમારા પત્ની ડાકટરને બોલાવ-
વાની વાન કરે તો નાની નાજ પાડ્યા કરજો.
કહેજો કે એવું કે ગભરાવા જેવું નથી. કારણકે
ડાકટરને બોલાવશે તો એડનું ચોડ વેતરાવશે.
એ બેટીઆપ સમજશે પથુ નહીં કે તમને શું
રોગ થયો છે ને ગુચવાડામાં પડી જઇને માથુ
હલાવશે.

 <p>કુમાર</p>	<p>કુમારોમાં</p> <p>માણતા વિધાર્થી કુમારો અને કુમારીઓ</p> <p>મારેમાસ</p> <p>વાર્તાઓ, કાવ્યો, સોડકાઓ ઇતિહાસના પ્રસંગો, વિજ્ઞાન નાયકાઓ, હુલ્લો, ડારોની- રીઓ, નુસખાઓ, પ્રગોળ- ભુગોળની વાતો, રંગીન ચિત્ર અને ફોટોગ્રાફો વગેરે</p> <p>તંત્રી રવિશંકર રાખળ વિમલાર</p> <p>ઉગતી પ્રજાનું માસિક</p>	<p>પરદાના ઉપાસ્યા - લલાજીમ</p> <p>પરદાના છ રૂપીઆ છ માસનો નવલકથા</p> <p>રોજનો એક પૈસો</p> <p>કમળા બાળકોની કેવળા વિજ્ઞાન, વિનોદ માટે એટલું પાછ સુંભારે પડે ?</p>
<p>કુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રાયપુર : અમદાવાદ.</p>		

મોહન માયા

૪૪૪૪૪૪૪૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૭ થી]

નોકર

[અંબાલાલને] શેઠ સાહેબ! મહાત્માજી પાંચ છ ગૃહસ્થો સાથે આપને મળવા આન્ધા છે.

નરોત્તમ

કોણ કોણ છે?

નોકર

જી, સાહેબ મને બાબર ખબર નથી, પણ મહાત્માજી ઉપનાંત એક તો કવિરાજ... [ગભરાય છે.]

હીરાસિંહ

એ ગેટાલાકા તો કુછ સેવટજ દીખાતા નહીં!

માયાવતી

[તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો] સચ કહી, સરદાર સાહેબ! મગર દેખો આપ હસ તર્ક આઓગે મેરી સાથ? મેં આપકો સંગ્રહ-સ્થાન દીખાઈ!

હીરાસિંહ

[તેની સામે એક તીરછી નજર નાખે છે એક સેકંડ પણ] જી હા ગરુર બાંધસાહેબો! [તેની પુઠે પુઠે જાય છે]

અંબાલાલ

[મળેલી મંડળી સન્મુખ જુએ છે. સ્મિતદાર્ય] હવે આપણું દગર દગર જોવાનું કેં ફારણુ નથી. મને તો નથી લાગતું કે હાલ આવનાર મૂર્તિઓ ઉઠાવગીર હોય સારાભાઈ

ઉઠાવગીર હોય કે નહીં. પણ આપણે તો આદરસત્કાર કરવોજ જોઈએ. [નોકરને]

ધરધણીના અવાજે હુકમ કરે છે] જાહે, તું મહાત્માજીને અહીં લઈ આવ. [નોકર એક ક્ષણ આ અજાણના હુકમને માન આપતું કે નહીં તેનો વિચાર કરતો લાગે છે પણ અંબાલાલ શેઠ માથું નમાવ્યું એટલે ગયા વિના તેને છુટકો નથી. થોડીવારે ગાંધીજી હસતે વદને દાખલ થાય છે. સાથે એમના હંમેશના બે ત્રણ સહચરો છે]

મહાત્મા ગાંધી

કેમ, અંબાલાલ શેઠ! શી નવાજીની ચાલે છે?

[પણ અંબાલાલશેઠ તો સ્વબળ બની ગયા લાગે છે. હાથ જોડી નમસ્કાર કરી વ્યર્થ સ્મિત કરતા જડ જેવા હજા છે.]

એક સહચર

શેઠજી! મહાત્માજીને હમણાંજ ખબર મળ્યા કે તમારે ત્યાં કેવી ભવાઈ ચાલી રહી છે.

બીજો સહચર

[કાંધણકત અવાજે] એમણે એવી સ્વધે પણ આશા નહોતી રાખી કે તમારા જેવા સુરત ગાંધીમકતને ત્યાં આમ મહાત્માજીની નાહીથી અને અપમાન કરવામાં આવશે.

[સારાભાઈ આંતો હતાર કુંક કચાક કે ગરમીથી પાળત, પણ મહાત્માજી બાલતા હોવાથી એ ચુપ રહે છે.]

મહાત્મા ગાંધી

[સહચરોને] હું સ્વધે કેવી આશા કે ઉમેદ ગાણું છું તેનું તમને માન કેમ થયું? [એના સહચરો ગાંધી પામે છે અને સહેજ પાછા હટ છે.]

સારાભાઈ

અને, મહાત્માજી તિને નમસ્કાર કરે છે.]...

મહાત્મા ગાંધી

[મિસન. પ્રદુષ્ટ વદને]. તમે અંબાલાલ
કેના ચિરંજીવી સારાલાલ, નહીં ?

અંબાલાલ

[હવે કેક ધૈય આબુ, એટલે આગળ
આવી ઝોળખાણ કરાવે છે] હાજી, મહાત્માજી !
એ આજેજ કેટલાક વર્ષે પારીત્યી આવ્યો.
અને તેણે પણ અસહકાર મન તો આજ્ઞીજ
અંગીકાર કર્યું છે. એણે બેરોનેટસીનો
દફતાર ત્યજ દીધો,—આપનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ
કરવા ખાતર.

મહાત્મા ગાંધી

[સારાલાલને] આટલી ઉંમરે બેરોનેટસી
મેળવવા જેટલી લાયકાત સંપાદન કરવા માટે
તમને ધન્યવાદ આપું, કે એનો ત્યાગ કરવા
માટે ? દેખાવ ખાતર માત્ર તે ત્યાગ કર્યો
હોય,—ફક્ત મને બાળક સમજી મારું મનરંજન
કરવા એ નાટકી પ્રયોગ આદર્યો હોય
[તેના અવાજમાં કે અદ્ભુત ગમગીનીનો તાર
સંભળાય છે.] તો તો.....

સારાલાલ

[તેને સહાયે, સવિનય નમે છે.]
મહાત્માજી, મને બાજરવૃત્તિ કરતાં અવડતી
નથી, આપને રંજીત કરવાનો ખ્યાલ નહીં,
પણ મારી આ નાની બહેનની [પુષ્પાને
ખતાવે છે] શીખવણીથી બાપાને ખુશ કરવાનો
કેંક અંશે ધીરો ખરો, જોકે સાથે એટલું
પણ સત્ય ખાતર ઉમેરવું જોઈએ કે મને એ

મો-૧

નામના માનનો ત્યાગ કરવાથી મોટો ભોગ
આપવો પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

મોહન

અને મને તો એટલુંજ વિસ્મય કારણ
લાગે છે કે મહાત્માજી જેવા મનસ્વી આ

હજીયાજી ભર્યા માનપાનનો બદિલાર કરવામાં
અને કરાવવામાં આટલો મોટો ભોગ કેમ
સમજ્યા હશે, કે જેથી તેને પરાવધ
અસહકાર વ્રતમાં આવું પ્રધાનપદ આપ્યું. મારો
દફતાર—[હવે જરા અચકાય છે.]

નરેતમ

[આગળ આવી ઝોળખાણ કરાવે છે.]
આ મારા બાળસ્નેહી મુંબાઈના સર મોહનદાસ
માધવદાસ.

સારાલાલ

[આ લાગ લીક આવ્યો છે, નવું નીશાન
તાડવાનો] અને હવે પછી અમારી પુષ્પાના
વિવાહિત પતિ અને પ્રણયી સૌ આનંદમય
ચહેરે હસે છે. પુષ્પા શરમાઈ પાછી ઢકવા
જાય છે તેને મધુરી પડી રાખે છે. અંબાલાલ
શેઠ વિસ્મય પામે છે,—અને પૂજ્ય મહાત્માજી
ની હાજરીમાં કે વધુ પડતું બોલાઈ જાય તેની
ધાર્તીથી—મૈન રહે છે.]

મહાત્મા ગાંધીજી

મોહનલાલ ! એનો તમારા જેવા ગભ-
શ્રીમંત અને દેશાટ્યથી પ્રણીય અનેલા ઉદાર
ચિંતારના, જનમયીજ દફતારધરને સમજાવજ
નહીં. સરકારે સન્માનિત દેશીઓની કૃત્રિમ
પ્રતિષ્ઠા પણ આપણાજ દેશી લાઇઓએ
એટલી બધી વધારી છે, એવી સન્માનિત
બક્રિનગો દળુ પણ એટલી બધી અતુકરણીય
પ્રજામાં ગણાય છે, કે એ સરકારદત્ત સન્માન-
નો મુળથી ત્યાગ કરવા અને કરાવવાથી જે
માનસિક જાગૃતિ જન્મે છે, તેની કોમત
તમારા જેવા ન સમજે. હું જે કરું
છું તે.....

સારાલાલ

[એને મુગા રહેવાની ટેવ નથી, તે
અત્યારે કેમ શીખે ? છતાં વિવેકનો લાસ ચાલુ

રાખવા પ્રયાસ તો કરે છે] અવિનય ક્ષમા કરજો, મહાત્મા ગાંધીજી! પણ આપ જે કરો છો, અને કરવા અનુમોદન આપો છો, તેમાં શું અમારા બાપાજીની ગાં...આપના પ્રતિની મોહ-માયા પણ સમાખ ગ્રહ કે?

અંબાલાલ

[હવે એક બોલ બોલવાની જરૂર છે] હું મુગો રહે, સારું! મને કે મહાત્માજીએ...

મહાત્મા ગાંધીજી

[એમના મોં પર તો એજ શાંત સ્મિત ફરે છે.] સારામાઇ, તમે તો મધ્યાએ દેશો અને મધ્યાએ લોકો બોલો હશે. ત્યારે શું તમારા જોવામાં ક્યાંય નથી આવ્યું કે દુનીઆમાં કેંક અંશે પ્રતિષ્ઠિત ચએલી વ્યક્તિને તેના અનુરાગીઓ પ્રીતિને કારણે પણ એવું રૂપ-એટલું મહાત્મ્ય-આપે છે, કે જે તે મુજ વ્યક્તિને જ્ઞાતર અપ્રિય હોય, કિંવા કષ્ટકર્તા હોય!

ગાંધીજીનો ૧ લો સહચર

મહાત્માજી કેં કોઇને કહેવા નથી જતા-

કોઇ પણ મહાપુરુષ એમ કહેજ નહીં, -કે તમે મારી ભક્તિ કરો. પૂજા કરો.

અંબાલાલ

[માનસિક ઉભરાને રોકી નથી શકતો] પણ તે મહા વ્યક્તિ અરેખર દેવાંશી હોય તો પૂજા કરવામાં પાપ શું?

મધુરી

[એને પણ આ લાગ ઠીક દેખાય છે.] મનની પ્રીતિ અને મનની ભક્તિ સ્વભાવજડ પુરુષમાત્રથી સમજાતાં જ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી

[મધુરીને] પ્રીતિ એક વસ્તુ છે-ભક્તિ તદ્દન બીજી ચીજ છે. તમે બંનેને એક કરી

નાઓ છો. એજ મારા જેવા પામરને સંતાપકારી બને છે અને એ સંતાપ કોને કહીએ! [મધુરી અંબાલાલ છે. હવે પુષ્પાને વારો છે, તેનો હાથ દાખી સૂક્ષ્મ શાતન કરવાનો] [મહાત્માજી સારામાઇ અને મોહનને ઉદ્દેશે કં.] કહેવા જઇએ તો કોઇ માને પણ નહીં, અને બ્યથા સંતાપ વધે! એટલે હું તો હવે એની કનવાર કરતો જ નથી. પણ જ્યારે માનસિક પ્રીતિ અંબાલાલ શેઠની ભક્તિનું રૂપ લે ત્યારે દીક્ષમાં એવી બ્યથા ઉદ્ભવે કે શબ્દોમાં એના ખ્યાલ આપવો પણ દુષ્કૃત છે. એક તરફથી એવા પ્રેમીજન હોઇ શકે છે એટલા માન માત્રથી અદ્ભુત આદર્શ! અને બીજીગમથી એ પ્રેમની પ્રવૃત્તિ જોઇ એની વિકૃતિ અનુભવી, -એટલો કે એથી વધારે સંતાપ મેં તો કદીએ કોઇને અણસારે પણ કહ્યું નથી કે હું મશીફા-કે અગીઆરમે! અવનાર છું. છતાં લોકો મને અડવાથી જ-ફેવળ પોતાની જ માનસિક શ્રદ્ધાથી-અમતકાર Miracles થતા જુએ, તો મારે તેમને કેમ અટકાવવા?

નરોત્તમ

પણ, મહાત્માજી! આવા માનસિક પ્રેમની ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પર તો માઠી અસર- [અતરતી ભાઈ ન રોકાવાથી આટલું બોલાયું. પણ હવે માન થયું કે આમ-કહેવાથી મધુરી ઉભરી વધારે રીસાશે એટલે અધવચ મુંઝાય છે, અને અટકે છે.]

મહાત્મા ગાંધી

ભાઇ તમે સ્ત્રીઓના નૈસર્ગિક પ્રેમમય સ્વભાવને હૃદયને નથી જાણખતા એટલે આવી ધારતી ખતાવો છો, -અને તેથી જ આજે ફાર્સ બજાવવાની ધૂંટતા કરી [સ્મિત જરા વધારે ખાલે છે.] પણ તમારાં જ અનુભવથી

જીજ્ઞાસુને કે ખરા મોટા મનવાળું કોણ? તમે કે તમારી મધુરી? [ગાંધીજી અને સારાભાઈ હસે છે. પુષ્પા પણ રિમત કરે છે. નરાતમ લજવાય છે. મધુરી-એના ભાવ કોણ આ-લેખી શકે? એ નીચું જોષ રહે છે.] અશબ્દ મેં એવા ઉચ્છ્વસ વ્યક્તિઓ ધણીએ જોષ છે કે જેનો માનસિક પ્રેમ કે શક્તિ માત્ર સ્વભવત, ખ્યાલી, નિર્મોહ્ય હોય છે. [દવે એમનો સ્વર ગંભીર બને છે.] આજકાલની કહેવાતી કેળવણી, અને ફરજિયાત નકામી કે નિરુદ્ધમી રહેતી આજોના મગજ આવી ભ્રમણા લખકર રૂપ લે.-અનિષ્ટ કરે-એ અસંભાળ્ય નથી પણ તેથી શું આપણે એના મુળને ઉખેડી નાખવાં? [પણવાર કોઈ જવાબ આપતું નથી. આખરે મધુરી અતિ મંદ સ્વરે બોલે છે.]

મધુરી

એમણે તો એજ રસ્તા સ્વીકાર્યો.

મહાત્મા ગાંધી

તેમાં એમનાંજ લઘુતા દેખાઈ. તમારે તો, બહેન! સર્વ પ્રકારે આનંદ પામવાનું જ કારણ છે, કેમકે આવા કઠોર પ્રયોગને અતે પણ પરિણામ શું? એમની તમાન પર અગાધ પ્રીતિનો અપ્રતીમ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ, કેટલી નવોદાઓને આવા આસ્વાદકારક અનુભવ છ'ંદગીમાં થતા હશે, વારું?

અંબાલાલ

પણ મહાત્માજી એમની એ ભવાઈમાં ખીચારા કવિરાજની નિરચક' જનદક્ષી થઈ તેનું શું?

મહાત્મા ગાંધીજી

[એજ અપૂર્વ રિમત ચાલુ છે] અંબાલાલ શે? એવા ધડીબળા કુતૂહલથી સહસ્ર વિષ્ણુ:

પૂજનીય કવિવર ટાંગોરની જનદક્ષી થાય ખરી કે? અને ખુદ આ નાટકકારો પોતેજ નાટકને અસત્ય માનતા હતા-ફક્ત એક ધડીભરના પ્રયોગ ખાતર રંગભૂમિમાં પાત્રનો ભાગજ કેવળ જળવતા હતા-તેમાં કવિગજનું કે કોઈનું પણ અપમાન થાયજ કેમ? મને તો ખાતરી છે કે અહીં બજવાએજ નાટકની રવિબાણુને માઠીતી મળશે સારે તેઓ તો જેમ હું હસ્યો તેમ હસી એમાંથી આનંદ મેળવશે. અને જે કૃતિકાર મગજે આ અવનવી. સુકિત શોધી પ્રયોગ આદર્યો તેને કદાચ અભિનંદન આપશે. [દવે સૌના દીકરે આશામ થાય છે, નટલે હસવા લાગે છે] નાટક રચના એ પણ એક કળા છે. અને એ કળાનું કોયલ પીછાની શકે તેને તો અમાં જરા પણ જળતરા કરવાનું કારણ નથી.

સારાભાઈ

[હર્ષવેશમાં] અને ન પીછાને તેની અમારે પરવા નથી. કેમ મધુ?

માયાવતી

[જમણે દરવાજેથી આવે છે] લો, એ પીડા પતી! હીરાસિંહ મર્યો. [મહાત્માને જોષ જગ મલરાય છે. નમે છે. અને ખુબ મજાવા-જોગ બીના જણાવી દે છે] પણ જતા જતાંએ મુખોંથી તો કરનોજ ગયો [જમણે અતિજ શરમાતી હોય] મને પરજવાનું.....

અંબાલાલ

માયા!—

[પણ દવે કોઈને ગુસ્સે થવાનું મનજ નથી. એટલે સૌ આ સમાચાર સાંભળી અડ-અડટ દસી પડે છે.]

નરોત્તમ

[મજકમાં] ત્યારે, ફેશ્યા, દા પાડી કે?

માયાવતી

[કૃત્રિમ ક્રોધ] જુઓ, નરોત્તમદાસ! તળી
ભવાઈ માંડી!

સારાભાઈ

[નરોત્તમની વદારે] એ તો, ફોધ્યા!
સુધરવાનોજ નથી. મારી તો તલાઈ ચાપ છે
કે એને અને મધુરીન દેશનીકાલ કરે. આદમ
ધવને જેમ આજે ઇરમમાંથી ફરેતાએ જાતલ
કર્તા હતાં તેમ! ભલે એ બે જલુ પોતાનું
ફેડી લે.

માયાવતી

[વાન કડાવવા] ને તો યશે! પણ દરમ્યાન

કોઈને આ પૂજનીય મહાત્માજીનો સત્કાર
કરવાનું પણ સુઝતું નથી.

મોહનદાસ

હવે, ફોધ્યા! તમે ખરેખર શું હેણી પનવા
લાગ્યા છો!

માયાવતી

[આશ્ચર્ય ચકિત] તમારી ફેધ? કયાર-
થી ધધ?

પણ જરાબ આપવાની જરૂર કે પુરસદ કોઈને
જણાતી નથી. કાશુ સૌ અંબાલાલ રોહની પ્રે
ખીજ કમમાં જવા મોડે છે.

ખહાર પડી ચુકી છે!!

હીંદુ સંસારના ગૂઢ પ્રશ્નો જાણવા હોય, —સમાજનાં અસામાન્ય લક્ષની વેદી, અને તેનો ભોગ
ભોવો હોય, —દોંગી ધર્મ ગુરુઓ અને ભોળા સ્ત્રીઓનાં વર્તન જાણવાં હોય, —બાહોશ
ડીટકરીવનાં પરાક્રમ વાંચવાં હોય, —અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ જાણવી હોય તો

આજેજ મંગાવો.

“રાસેકા ઉર્ આદર્શ આર્ય બાબા.”

ભાગ ૧-૨. સંપૂર્ણ કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ (વી. પી. જુદુ.)

૭૦૦ પાનાનો દળદાર ગ્રંથ, અનેક સુંદર ચિત્રો સહિત

મળવાનું ઠેકાણું:—

માથુક મી-ટીંગ પ્રેસ,

કરં જ્યા બીહીંગ, ચર્નીશિલ જકરાન, મુંબાઈ.

સ્વમંદ્રા

—(૦):—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૭૬ થી]

સુદર્શનનું લોહી ઉઠાવી આવ્યું. આ બધા તેની નજરે દેશદ્રોહી દેખાયા. એને વચસો પડેલા તોડી, આ બધાને કહેવાનું મન થયું કે જેની તે મળક કરતા હતા તે રાષ્ટ્રીયના. વિજયી પ્રાબલ્યમાં બહાર પડી હતી; અને એમના જેવા મેંકડોથી લાથમાં રહેવાની નથી.

આખરે સજા પિસર્જન થઇ; અને નામદારે આવી સુદર્શનને પોતાને ત્યાં આપવાની ખર્ખોસ કરી. સુદર્શન ના નદી કહી શક્યો. નામદારે માડી કાંદાવાડી લેવડારી અને સુદર્શનનો જોઈનો સાગાન સંઘલીધો ને અંબાલાક્ષને ઉતારી મુક્યો.

જાણે જેલમાં જતો હોય એવી મનોદશા અનુભવતો સુદર્શન કાંદાવાડીથી વાલકેશ્વર ગયો.

૬

સુદર્શનને જ્યારથી નામદારના ખંગલામાં પગ મુક્યો ત્યારથી પોને અદાઅ પાપ કરતો હોય એવું તેને લાગવા માંડ્યું.

કાંદાવાડીની ગંધાતી ખોલીમાં નિર્ધનતા હતી. ખાવના હતી, દેશદાજ હતી, રવદેશી મત હતું, આત્મન્યાજ દતો. તે છોડી જ્યાં યજ્ઞ, ને રવચ્છતા માથે વીહરતા, જ્યાં મીઠાનર ને સ્વાર્થ સદચાર કરતાં, જ્યાં વિદેશી સાગમી ને રાષ્ટ્ર દ્રોહ ડગમે ડગમે દેખાતો ત્યાં આવનાં તેનું અંતર ચીગ્રાઇ જતું. ગોદારણીસ્થનું વાક્ય તેના કાનમાં સંભળાયા ક્યું:—The nakedness of the indigent world can be clothed from the trimmings of the rich. (નિર્ધન દુનિઆની નગના ધનરાનોની કોર જાસરોથી લોંટી યથાય); અને તેના અંતરમાં 'મા'નો અવાજ સંભળાયો: "આરા

મારા પુત્રો પરદેશી વિલાસમાં લોભાઇ મારી પરાધીનતા ચીરંજીવ કરતા હતા. સુદર્શન! તારે આવા કપુત જોડે શું?"

સુદર્શનને એક ખંડ આપવામાં આવ્યો. એણે ત્યાં મુકેલા આરસામાં પોતાનાં વાળ, પહેરવેષ, મોઢું જેવાં. અને ચારે તરફ જોતાં તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે તેનું સ્થાન આ મોડીઆની દુનિઆમાં નહોતું, પણ કાંદાવાડીમાં, ગામડામાં, ગંદવાડમાં જ્યાં તેના દેશજન્યુઓ રુડતા હતા ત્યાં હતું. તે અહીંયાં પોતે કલંકરૂપ દતો. આ પરદેશી ભલક હાંદમાં કલંકરૂપ હતી.

આવા અનેક વિચારોના વમગમાં તેણે કપડાં કાઢ્યાં, મોઢું ઘેર્યું, ને તે બદાર આવ્યો ત્યારે નામદાર ને મુસોઅના તેની વાટ જોતાં હતાં.

"સદુભાઈ! તમે અહીંયાં નહીં આવ્યા તે ખોટું ક્યું હોં. હું ને રવબદાદુર તો બાળપણના મિત્રો છીએ." નામદારે મજાકાઈ વાપરી.

"મને અહીંયાં નહીં ફાવે."

"અરે કે વાત છે, બધી સગવડ કરી આપત."

"કાકા! મને આ સગવડ ને આ મુખ પરિચિત નથી." સુદર્શનને નીચું જોઇ કહ્યું.

"ને પરિચિત થશે, તમે પાસ થાઓ પછી અહીંયાંજ રહી એલએસ. બી. થવાનું છે."

સુદર્શનને દરોને ડોકું ધુણાવ્યું

"કેમ?" નામદારે આશ્ચર્ય પામી પુછ્યું.

"આટલા મુખમાં મારાથી વંચાય નહીં ને વિચાર નહીં થાય. મને તો મુશ્કેલીઓમાંજ મગ્ન પડે છે," સુદર્શનને જવાબ આપ્યો. તેની નજર મુસોઅના પર પડી. ક્યાં આ અકકાઈમાં ને અભિગમનમાં જોડેલી, વિદેશી દાદમાં માણતી મુસોઅનાનું હંડુ, મદદરઆનીમ્યું સ્વાગન ને ક્યાં મજુરી કરતી ડાયલમાં પણ ગવ'ધરતી દેશદાજ બીની ખોલી, દમમુખી ધનીઅદેનનું

હેતાળ આતિથ્ય? તેને લાગ્યું કે આ ઘરનું વાતાવરણ ત્રણ દહાડા મારી આસપાસ રહેતો જરૂર મારે આત્મઘાત કરવો પડે.

“વડાદરામાં બેઠા બેઠા તમે પણ જીવનના સિદ્ધાંતો ઠીક ઘડી કાઢ્યા છે?” નામદાર મહામુશ્કેલીએ કચવાટ ખાળી, હસ્યા.

સુદર્શન મુગો રહ્યો.

“હવું કાપડીઆ કેમ નથી આવ્યા,” નામદારે પુછ્યું.

“હું ધારું છું કે આ ગાડી ઉભી રહી તે એમનેજ લઇ આવી હશે” સુલોચના બોલી.

સુદર્શનના ગંભીર વ્યક્તિત્વની છાયા નામદાર પર પણ પડી. તેને લાગ્યું કે આ નાના છોકરામાં ગુંગળાવે એવું વાતાવરણ પેદા કરવાની અજબ શક્તિ હતી.

એટલામાં ટ્રેફિકર કાપડીઆ પંચીયું, હાફ કોટને ટોપી પહેરી આવી પહોંચ્યા.

“ચાલો કાપડીઆ આવ્યા કે?” નામદારે કહ્યું.

“આઓ-આ આવ્યો” તપકીરનો એક ચપટો નાકમાં મુકતાં કાપડીઆ આવ્યા.

“સુલોચના ! જા જમવાની તૈયારી કર,” નામદારે આજ્ઞા કરી. “કાપડીઆ! આ મારા મિત્રનો છોકરો સદુભાષ. મેં વાત કરી હતી તે.”

કાપડીઆ ખંડની વચ્ચે ઉભા રહ્યા. તેણે નાક પર ચરમ્માં ધીમેથી જોડ્યા. ને સુદર્શન નવું જાનવર હોય તેમ તેને પગથી તે માયા સુધી જોયા ક્યું.

“ઠીક ! સદુભાષ કેમ છે ?”

“સારું,” ઉભા થઇ ચિનયપૂર્વક સુદર્શને કહ્યું.

“બી. એ.ની પરીક્ષા આપવા આવ્યા છે.” નામદારે કહ્યું; “વડાદરા કોલેજમાં છે, વિશ્લવવાદી છે. અરવિંદ ઘોષના ભક્ત છે.”

કાપડીઆ એક સોફા પર બેઠા, નાક લુછ્યું ને બોલ્યા: “કોલેજમાં બધા વિશ્લવવાદી, મધ્યાવસ્થામાં બધા કોંગ્રેસવાળા, ને ઘડપણમાં બધા સરકારના સેવક. નાનપણમાં કે જોવાનું નહીં એટલે વિશ્લવવાદ સરસ લાગે; મધ્યાવસ્થામાં આગળ પડવા વ્યવસ્થિત ચળવળની જરૂર જણાય; ઘડપણમાં મેળવેલું સાચવવા કાપડાને વ્યવસ્થાના મદદનીશ થઇ બેસે હા-હા-હા ! સમન્ધા ?” કાપડીઆએ કહ્યું.

“એટલે સદુભાષ પણ ઘડપણમાં કાપડાને વ્યવસ્થાના મદદનીશ થશે” નામદારે કહ્યું.

સુદર્શનને આ વાક્યો ડામ જેવાં લાગ્યાં; તેણે ઉચું જોયું, બને તેટલી નમ્રતાથી પુછ્યું: “મેઝીનીનું શું ?”

“મુરોખીઅનની વાત જવા દો” કાપડીઆ. એ કહ્યું; “હાઈમાં હાઈની વાત કરો.”

“એટલે આપણે માણસ નથી?” સુદર્શને પુછ્યું “એક પ્રકારના. એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કહે છે તેમ “Featherless biped” (પંજા વગરના બેપગા) તો ખરાજ સમન્ધા ?” કાપડીઆએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે બીજા બેપગા કરે ને આપણે કેમ નહીં એમ સદુભાષનું કહેવું છે.” સોફા પર આઝ પડતા નામદારે કહ્યું. જમાઇ મેળવવાના આ અખતરાથી એને કંટાળો આવતો હતો.

“વિશ્લવવાદી હોય તે” કાપડીઆએ આંગળીઓ છુટી છુટી કરતાં ગણતરી કરવા માંડી, “નિર્ધન જોઇએ. ભાવનાશીલ જોઇએ. સ્વભાષમાં જીવી શકે એવો જોઇએ. ને કોઇએક મહાદેવથી સદાય ઝળે જોઇએ. હાઈને નિર્ધનતા એટલી સાધારણ છે કે તેથી એને કે અગવડ પડતી નથી ને પરિણામે અસતોષ થતો નથી. એની ભાવનાશીલતા વ્યવહાર જીવનથી એટલી નીરાળી છે કે બને નદીઓ, સંગમ વિના. નીરાળી વહી જાય

છે. એની સ્વપદ્ધતિ એટલી મુક્ત ને અવાસ્તવિક હોય છે કે તે તરત વૈકુંઠ ને સધા કૃષ્ણ નહીં તો અક્ષના સાક્ષાત્કાર કરવાનાજ કુદર્કા મારી રહે છે. ને અહિંસા પરમોધર્મ એની રગમાં એટલો છે કે ચાલીસ કલાક દ્રૌપદી ઝનુન તે એની ચક્ષુ નથી. સમજ્યા? કેશવચંદ્રએ ધાર્મિક વિશ્લેષ માંડ્યો તે આખરે તે મહારામને છોકરી આપી ને નરસિંહ મહેતાની જેમ કરતાલ કુટવા લાગ્યો. નર્મદાશંકરે મામાનિક વિશ્લેષ શરૂ કર્યો ને આખરે તે ધર્મ ને વર્ણનાં રહેસ્યો પારખવા એકા. વીસ વર્ષ આપો, એટલે તમારા સદુભાષ કોં તો આડંબરી ધનાઢય થશે, નહીં તો ઘેલછાભર્યા લગનડા થશે, સમજ્યા? "

કાપડીઆનાં ભાણે પુરસદની વખતે નામદારને ધણું ગમતાં એટલે ધીમેથી સીગારનો ધુમાડો મેંમાથી કાઢતાં તેણે આ સાંભળ્યા ક્યું. સુદર્શનને આ પ્રેક્ષિસરના વાક્યમાં રસ પડ્યો; તેનાથી એનામાં પરિચિત વિચારે સંકલ્પો ને સિદ્ધિતો જાગ્યા. તેણે આતુરતાથી શબ્દે શબ્દે સાંભળ્યો ને કાપડીઆએ પુરું ક્યું ત્યારે એની હ્રદિ સનેજ થઇ, એની જોડે બાથ બીડવા તૈયાર થઇ રહ્યો.

પણ એટલામાં સુલોચના આવી. 'પપા! વખત થઇ,' ચાલો કહી નામદાર ઉઠ્યા. ને અનેક વિદ્યાના વાક્યપુરની માફક તેણે નવો વિષય કાઢ્યો. "આવતી કોંગ્રેસમાં ધણી ગરબ મચવાની છે. પ્રેક્ષિસર! આજે અમે તેનો વિચાર કરવા મળ્યા હતા."

"અને તમારા dictator (સવ સત્તાધિકારી) એ શું ક્યું?" હસીને કાપડીયાએ પુછ્યું.

"અમારો કોઇનો હીસાબજ નથી?"

"કેટલો? હા-હા-હા. જગાજના રમખાણ થી તમે બધા ધણા અકળાયા લાગો છો."

"Not a bit (જરાએ નહીં)" પાટલા પર બેસતાં નામદારે કહ્યું.

"તોફાન શરૂ થયું, એટલે આરદ્રીએ સુરક્ષિત રહેવાં રતીમાં માથું ખોસ્તું કે શું?"

"અરે એ idiots (મુરખાઓ) શું કરવાના હતા! એ બાણુઓનાં મોંમાંજ ટેકાણું નથી. સદુભાષ જરાક તો લા."

"હા, મારાથી વધારે નથી ખવાતું."

"સુલોચના! કાલે સદુભાષને સવારે ફરવા લઇ જજો."

"મારે કાલે રાતના તો જવું છે એટલે કાલે મારા મિત્રોને મળવા જવું પડશે."

"સવારના ફરી આવજો."

"હા" સુદર્શને કહ્યું.

ને પછી અનેક વાતોમાં જમણુ પુરું થયું. કાપડીઆએ રજા લીધી ને નામદાર પોતાના કામમાં રોકાયા.

સુદર્શન પોતાના ખંડમાં જઇ એકા. કાપડીઆના શબ્દોએ તેની કદપનાશક્તિ ઉત્તેજ હતી. પ્રેક્ષિસરે પણ 'મા'નાજ શબ્દો જાણે વાપર્ષાં હોય એવું લાગ્યું. શું 'મા'ના પુત્રોમાં માનવતાજ નથી? શું માના 'પ્રાણ' પાછા નહીં આવે?

પણ પાંચ દિવસની સખત મહેનત પછી સુદર્શનની સ્વપદ્ધતિ પણ યાદી ગઇ હતી. તે પચારીમાં સુતો ને તેણે આંખો ઉઘાડી ત્યારે સવાર પડી હતી.

૭

સુલોચના સુદર્શનને લઇ ફરવા નીકળી ત્યારે ગાડીમાં હોબનું વાતાવરણ છાંછ રહ્યું હતું. આ 'બોચીયા' જોડે ફરવા નીકળવાથી સુલોચનાનું અભિમાન ધવાયું હતું. અને રખે તેને આ છોકરા જોડે કાઇ જેઠ જાય એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. એ ઉપરાંત શિવલાલ, નામદાર ને કાપડીઆ પર એ જાપ પાડી શક્યો હતો, તેનું રહસ્ય તે કળી ચકા નહોતી છતાં તે અદૃષ્ટ રહસ્યનો તેને ધાક લાગવા માંડ્યો હતો. સુદર્શનને

એમ લાગતું હતું કે તેને સુલોચના પરણાવવાની યોજનામાં આ એક પ્રયોગ હતો; એટલે કોઈ અપસરા તરફ ઋષિરાજ યોજીને ચાલે તેમ તે ચાલતો હતો. અને આ લલકારદાર, સુધડ, અભિમાની ને તોછડી છોકરી તરફ તેને તિરસ્કાર આવતો હતો.

થોડીક આડી તેડી વાત કરતાં તે ચોપાડી પર આવ્યાં.

“આ તમારા શિવલાલ શ્રેયસ્નું ઘર” સુલોચનાએ કહ્યું.

“આપણે અહીં આંધીજ દરવાનું માંડી વાળીએ તો કેમ?” સુદર્શને કહ્યું; “મારે શિવલાલને મળવું છે.”

“પપા વદશે. પછી જેવી મરજી” સુલોચનાએ ખેદરકારીથી કહ્યું.

“વખત થોડો છે, ને મારે કામ ઘણું છે” સુદર્શને જવાબ વાળ્યો. મારો “સામાન કાંદાવાડીમાં મોકલાવજો ને નહીં તો હું શિવલાલની ગાડી મોકલીશ.”

સુલોચનાએ ગાડી રાખી ને સુદર્શન ઉતરી ચાલ્યો ગયો.

સુલોચના થોડીવાર આરમાં જોઈ રહી.

એક નાનો સરખો છોકરો પણ કેટલો કચવાટ પેદા કરી શકે છે? આખરે નાક ચઢાવી તેણે ગાડીવાળાને ગાડી ઘેર લાઇ જવા ફરમાવ્યું.

સુદર્શને શિવલાલને ત્યાં ખાધું; અપોરે કાલેજમાં જઈ અંબાલાલને મળી મીસ વજીલની ઓળખાણ કરી; પછી કાલબાદેવી પર જઈ થોડાં પુરતકો ખરીદ્યાં; ને સાંજના અંબાલાલને ત્યાં આવ્યો.

“સદુબાધ! તમારે સારું મેં એક રુમાલ ભરી રાખ્યો છે” ધનીએ એમ કહી એક નાનકડા દોરાનો રુમાલ આગળ ધર્યો.

સુદર્શને રુમાલમાં દોરાથી ભરેલા શબ્દો ‘વદેમાતમ્’ વાંચ્યા ને તેનું હૃદય ઉછળી આવ્યું. પ્રેરકતાની શી અપ્રતિમ મૂર્તિ! તેણે બીની આંખે રુમાલ લીધો; ને કપડાં બાંધ્યાં.

શિવલાલ ને નારણલાલ પણ આજે અંબાલાલને ત્યાં જ મેળવાના હતા. તે બંધા જમ્યા ને રાતની ગાડીએ સુદર્શને મુંબાઈ છોડ્યું.

તે પહેલાં પોતે મુંબાઈ લાજુવા આવે તો અંબાલાલને ત્યાં પૈસા આપી રહેવું એવી જાહેરાત તેણે કરી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૧૦ મુ

મુંબાઈમાં વસવાટ

૧

સુદર્શન પોતાને ગામ ગયો ને બીજે દિવસે તે રાવબહાદુર પ્રમોદરાયના સખત ગુસ્સાનો ભોગ થયો. એ ગુસ્સાનું કારણ નામદાર જગમોહનલાલનો પત્ર હતો.

મુંબાઈ... ૧૧-૧૯૦૬.

રા. પ્રમોદભાઈ,

ચિ. સુદર્શન મુંબાઈ આવી ગયો-અને અમારે ત્યાં બહુ કંઈ પણ નબ હત્યો. કેંક અભિમાન, કેંક

ખોટા ખ્યાલો, ને કેંક મૂર્ખ જેવા આદરોએ એ આશરપદ છોકરાને બગાડી મુક્યો છે. ખોટું લગાડરો નહીં-મારે મન પણ એ છોકરાનું છે એટલે આમ લખું છું. આ બધું જોતાં આપણે આપણે સંબંધ તોડી કરવાના પ્રયત્નો મેંકે રાખવાનું પડશે. એન-અંત્ર બાહ્યને પ્રમાણ

લી.

જગમોહનભાઈના

૧૪ ૧૪

“તે આ શું કયું, મુખા!” જરાડો મારી પ્રમોદરાયે સુદર્શનને કહ્યું, “દહાડે દહાડે અક્ષલ ઓછીજ થતી જાય છે. મુંબાઇ જઇ શું શું ડાળી આવ્યો?”

“બાપાણ! કે નહીં. પણ મારી હંદગી મારી રીતે જીવવાને હું હવે લાયક થયો છું.”

“એટલે ગમે તેને મોડું લગાડવાનો અધિકાર મળ્યો નહીં?” રાતાપીળા યજ્ઞ રાવબહાદુરે કહ્યું.

“મેં એમનું જરાએ અપમાન કયું નથી. જ્યાં મને રહે નહીં ત્યાં ઉતરું શા વાસ્તે? ને એની મુશ્કેલીને હું શું કરું? પરણ્યો તો મારે છેને? એને રાખવા હું કાચનું કબાટ ક્યાંથી લાવું?” તપી જઇ સુદર્શનને કહ્યું.

“એટલે તું મુશ્કેલીને નહીં પરણવાનો.”

“મારી મરજી નથી—મુશ્કેલીને મરજી નથી. હવે જગમોદન કાકાની મરજી નથી. પછી નાદક શું કામ આશા રાખે છે?”

“તું કરવાનો શું છે?”

“મને પૈસો નથી જોઈના, મારે પ્રતિષ્ઠા નથી જોઈતી, મને કન્યા નથી જોઈતી.”

“પછી રાખ ચોળી ફરવું છે?”

“મેં તો ક્યારનીએ રાખ ચોળી છે.”

“હોકરા તું મને ઉકાળ નહીં. ધણીગરબડ કરશે તો ધરની બહાર કાઢી મુકીશ.”

“તમે કહેશો પછી બીજી પગે નહીં રહું. બાપાણ! શું કામ ગુસ્સે ચાલ્યો છે? ફુંખરાય છું? ફું ફુંકી છું? ફું પાપી છું? મારો શો વાંક? મારે મારી હંદગી મારી રીતે ઘડવી છે, અને તંમારી રીતે તમને ઘડવા દેવાનો નથી એ પણ ચોક્કસ.”

“તું જલ્દી ડાલો થયો છે.”

“હું તો બાલક છું.”

“તેમાં શું? આ ઘેલછા તાર છાંડાજ પડશે નહીં તો—”

“બાપાણ! મારી ઘેલછા જોરજુલમથી કદી નહીં જાય” જરાક ઉચે રવરે સુદર્શનને કહ્યું.

“નહીં જાય! નહીં જાય!” ત્રાડ પાડી રાવબહાદુર હીચકા પરથી ઉઠ્યા ને સુદર્શનની પાસે જઇ તેને એક તમાચો ચોઢી કાઢ્યો. “નહીં જાય” દાંત કચકચાવી ઉઘ રાવબહાદુરે ફરીથી કહ્યું: “ખબરદાર જો આવી નફટાઇ મારે મોઢે બતાવી છે તો! બાળ તારું મોં.”

સુદર્શનની આંખમાં પલવાર દેખ આવ્યો, પણ તેના બાપ માટે તેને ધણુંજ માન ને હેત હતાં; અને હંમેશાં પુત્રનો આદર્શ સાચવવાને બનતો પ્રયાસ કર્યો કરતો હતો. તે મુંગે મોઢે નીચું જોઇ ઉભો. તેના હૈયામાં કે કે કઢી નાખવાની ઝનુન પ્રગટી હતી, પણ તેણે તે દબાવી.

તે નીચું મોડું કરી ચાલ્યો ગયો. તેને લાગ્યું કે તેની માનવતાની કસોટી શરૂ થતી હતી. તે હેઠળ ગયો ને ખુલ્લે ખેસી મંકદપ કર્યો કે જે ધરમાં તેને પોતાની રીતે જીવવાનો અધિકાર નહોતો—જ્યાં તેને ‘મા’ની ભક્તિ કરવાનો હક નહોતો ત્યાં રહેવું નકામું હતું. જીવનના આદર્શો ને સંવેદનાં સ્વપ્નાં તેને ધરની બહાર નીકળી જવા નીમંત્રી રહ્યાં હતાં. નિરંકુશ દેશભક્તિ સેવવા તેને સ્વાતંત્ર્યની જરૂર જણાઇ.

તેણે ધર બંદાર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાનું ધોતીયું, એક ખમીસ, એ ચોપડીઓ, એક ડાવરી ને પાસે પહેલા ચૌદ રૂપિયા ગાંધ્યા; અને મધરાત પછી ધરમાંથી નીકળી, એ વાગ્યાની ગાડીમાં મુંબાઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

માબાપ તેના છરાદો જાણી ન જાય તેટલા માટે તે રીત ‘ચમાણે ૧૦ વાગે પધારીમાં જઇ, જાગેના માંગેના મને અગ્રીયારેક વાગે પર અહ’ સારાં યજ્ઞ ગયું. તેને ઉડવાનો પિયાર કર્યો ને ત્રીજો માળથી રાવબહાદુરનાં ઉતરતાં પગલાં

સાંભળ્યાં તે જાણે ઉઘડે. હાંય-તેમ પુંઠ ફરવી
સુધ રહ્યો.

પ્રમોદરાય ને ગંગાભાભી ધીમે પગલે તેની
પથારી પાસે આંચાં. બંને પથારી પાસે ક્યાં
સુધી ઉભાં રહ્યાં ને તેને જોઈ રહ્યાં. રખેને તે
જોઈ છે એમ પકડાઈ જાય તેથી સુદર્શન ભારે
આંસે સુધઈ રહ્યો.

“મારાંથી ઘણું જોરમાં મરાઈ ગયું”
પ્રમોદરાયે ગંગાભાભીને કહ્યું. તેના અવાજમાં
હેત ને ખેદ બંને હતાં. “છોકરો તો હીરા
જેવો છે.”

“તમે અમથા આંકળા પડો છો” ગંગા-
ભાભીએ ધીમેથી જવાબ વાળ્યો; “એ મોટા થયે
એની મેળે સીધો થશે. એ તો જગમોહનલાલના
મજાનજાનાં કેકાણાં નથી તેમાં એમ લખ્યું. તેની
સુલોચના નહીં મળે તો મારો છોકરો કુંવારો
રહેવાનો છે?”

સુદર્શન આ ભાવનુ પ્રદર્શન સાંભળી
રડવા જેવો થઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે
ક્યાંસુધી મા ને બાપ બંને તેને હેતથી
જોઈ રહ્યાં; એક વખત તો જાણે બંનેએ એકજ
ખાનના ઉમળકાથી હાથમાં હાથ નાખ્યા હોય
છેવું લાગ્યું; એક વખત તેના શરીર પર
પ્રમોદરાયે પોતેથી હાથ ફેરવ્યો. આ બંને તેને
આંખની કાકી, ગણતાં હતાં. થોડીવારે બંને
ધીમે પગે ઉપર ચાલ્યાં ગયાં.

તે ગયાં એટલે સુદર્શન ફરીને આંખ
ઉઘાડી-તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. તેના
ગળામાં કુમો ભરાઈ આવ્યો હતો. વાતાવરણમાં
અપાર્થિવ શ્રદ્ધતા ને રનેદાળતા હતાં. એ જાદુઈ
વાતાવરણમાં એણે ફરીથી છતી આંખે રૂદ્ધ
માત પિતાને પથારી પાસે ઉભાં રહી તેના તરફ
મમતા વર્ષાવતાં જોયાં. આ બંનેના જીવનનો તે
પોતે આશ્વાસન હતો. પોતે જો જાય તો શ્રવણ

ને વિશેષે તેનાં માતપિતા મુખ્યાં તેમ આમની
“દશા થાય. શું એમને નાહક મારવામાં માનવતા
હતી? શું એમને સુખી કરી માની ભક્તિ
નહીં જ થાય? શું અત્યારે માળાપત્ની સેવાને
માની સેવા વચ્ચે વિરોધ હતો?

ક્યાંસુધી તેણે વિચાર કર્યાં કર્યો” તેણે
અનેકવાર પોટલી ઉઘડી કપડો પહેરવા મોડવાનો
વિચાર કર્યો; પણ જીવ ચાલ્યો નહીં.

બાર થયા, એક થયો—ગાડીનો વખત થઈ
ગયો. સુદર્શન જાગતો માંગતો પડી રહ્યો. બળ
લાંબળું થયું ત્યારે તેણે નીસામો મુક્યો.

“મા! મા! આ બેને આમ મારી ને હું
ક્યાં જાઉં? મા! એમને છોડવાની જરૂર હોય
તો આત્તા કરજો.”

તે પથારીમાં પડ્યો ને થોડી વારે તેની
આંખ ખીંચાઈ.

૨

બીજે દિવસે પ્રમોદરાય ને સુદર્શન બંનેએ
આગલા દિવસનો બનાવ વીસારે પાડ્યો અને
બધું હતું તેમ ચાલ્યું. જગમોહનલાલ, સુલોચના
તમાચો—બધું એક સ્વપ્ના જેવું થઈ ગયું.

થોડે દહાડે સુદર્શન બી. એ. માં સેકન્ડ
ક્લાસમાં પાસ થયો તેની ખબર આવી, તે
આખું કુટુંબ આનંદ મહોત્સવમાં પડ્યું પેંડા
પહેંચાયા; ચઢા પીવાઈ. મુખારકબાદીના પત્રો
અલ્યા; રાવળહાદૂર ગર્વથી ફરવા લાગ્યા.
ગંગાભાભીની આંખમાં દરખનાં આંસુ આવ્યાં.
અને જીંદગીનાં ઉધડતાં દારથી સુદર્શનને હા
થયો. અંબાલાલનું સાહચર્ય, મુંબાઈનું શક્તિપ્રેરક
વાતાવરણ, દર્શિનદુઓ વિકસાવવાની તકો
અને સાથે મંડળને સજીવ બનાવવાનું લક્ષ્ય, અને
ધનીનું હેતુબધુ સહાનુભૂતિથી ભીનું પ્રેરણાદન,
—આ બધાં અંગોનાં બનેલાં નવાં ને રમણી
જીવનનાં સ્વપ્નોની મજાદ માંલુવામાં તે મુક્યો.

બીમનાથ તળાવને આરે સ્થપાએલો મંડળ વીણે તે અનેકવાર ગોળ વિચાર કરેતો; અને તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કુદરુપ થઈ, દેશમાં રાષ્ટ્રીયતા ને સ્વાતંત્ર્ય લાવે તેનો તે વિચાર કર્યાજ કરેતો. તેને એક ખ્યાલ પ્રગટ્યો હતો કે તે મંડળનો બીજો દરેક સભ્ય એકદેશીય દૃષ્ટિથી રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન વીચારતો હતો-માત્ર તે પોતે એકલોજ ને બધી દૃષ્ટિઓ ને સમગ્ર રીતે બોધ શકતો હતો, અને માત્ર તેનીજ ચોળના સર્વગ્રાહી હતી. દરેક સભ્યની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ બીજાની પ્રવૃત્તિ બોધે પ્રેરતી, એક સર્વદેશીય ચળવળ કેમ પ્રગટાય તેના વિચાર તે કર્યા કરતો હતો. આ વિચારો કરતાં સ્વપ્નાં અનુભવવાની તેની શક્તિ પર અંકુશ મુકાયો. દરેક પ્રવૃત્તિ પોષવાને માટે બોધતાં સાધનો કેવાં જોઈએ ને તે કેમ મેળવવાય તેનો વિચાર કરતાં સ્વપ્નાંનો વિસ્તાર વ્યવહાર મર્યાદામાં આવવા લાગ્યો.

આ બધાથી મુશ્કેલીનો સત્તાલ તો 'મા'ના 'પ્રાણુ' જોળણી તેને પાછા લઈ આવવાનો હતો. પ્રેદેસર કાપડીઆના શબ્દોએ તેના હૃદય પર આઘાત કર્યો હતો. શું 'મા'ના 'પ્રાણુ', તેજ કાપડીઆની વિશ્લવાસક માનવતા! અને એ 'પ્રાણુ' 'મા' ને પાછા મળના નથી કારણુ કે કાપડીઆએ કશું હતું તેમ હીંદી નિધન, ભાવનાશીલ, સ્વપ્નદ્રશ ને મદાદેથી ધવાને અશકત હતો!

વન્યુઆરી આગ્યો ને નરમ પડેલા રાવ-બદાદુરે સુદર્શન કાયદાનો અભ્યાસ કરે તે પરાધર્મી અંબાલાલને લાં પૈસા આપી રહેવાની રજા આપી, જમ્મોદનલાલ તરફ રાવબદાદુરને પણ અજુગમે ઘેરો હતો એટલે તેની વાત તો તે બોલવાજ નહીં.

ગીઆગાની એક સવારે સુદર્શન એક દુકા, અને પંધારી લંછ ચર્નાચીડ રટેશન પર ઉતર્યો

અને તેડવા આવેલો અંબાલાલને મળ્યો. બંને મલુરને માથે પેટી મુકાવી કાંદાવાડીમાં ગયા અને ધનીનું હેતાળ સ્વાંગત સર્વકારતા સંવાર તો વહી ગઈ.

સુદર્શન લો કોમેન્સમાં બધા લાગ્યો, અને આગો વખત પીટીટ લાગ્યેરીમાં તેજ ગાળવાં માંગ્યો અને લાગ્યું કે હાલદામાં ને જાન ચરિત્રોમાં રહેલું રહસ્ય ઉઠેલા ધના 'મા'ના 'પ્રાણુ' પાછા લાવવાનો પ્રયત્ન ઉઠેલાવાનો નથી. એ પ્રયત્ન ઉઠેલવા તેણે અનેક વિધિઓ અભ્યાસ શરૂ કર્યો

જાનતા સંચય સાથે તેણે વિચાર પણ ધણો કરવા માંગ્યો અને વખત મળે અંબાલાલ શિવલાલ કે મીસ વક્રીલ જોડે વાતચીત કરેતો. તે બધાનો વિગ્ન એકજ હતો-માતૃમૃતિ. તે બધાને લક્ષ્ય એકજ હતું-માતાને ઉદ્ધાર.

સાથે સાથે તે મંડળના સભ્યો સાથે પણ ગાઢ સંબંધ રાખી રહ્યો હતો. કેરશારપર બજાર-માં મચ્યો રહેતો, પણ સુદર્શન તેને અવારનવાર મળતો ને ધડી બે ધડી લુદા લુદા પ્રશ્નો પર તે ચર્ચા કરતા. અંબાલાલ ને મીસ વક્રીલ જાનાં-માનાં જોખ તૈઆર કરવાના પ્રયોગો કર્યા કરતા; અને તે પ્રયોગો ધણા થોડા વખતમાં સફળ થશે એમ તેઓ સુદર્શનને ખાતરી આપતાં. શિવલાલ શીનીયર બી. એ. માં હતો પણ લુદી લુદી સંસ્થા, ને તેના ચાલકો સાથે સંબંધમાં આવી દરેકની ચાવી શી છે તે નક્કી કરવામાં પ્રયત્ન રહેતો.

મગ્ન પડ્યા બી. એસ.સી. ના હેલા વર્ષ માટે વડોદર મહેનત કરી રહ્યો હતો, અને પાસ થાય તો વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેને વિરેશ મોહને એવી પેરવી કરવામાં પડ્યો હતો.

પાઠક એમ. એ. યથો હતો, અને કોષ પ્રકારે સારી નોકરીમાં ગોઠવાવા માટે ચીટીઓ

મેળવવામાં, ને લેકિને રીઝવવામાં રોકાએલો રહેતો.

ધીરુ શાસ્ત્રી બી. એસસી. માં પાસ થયો હતો અને કોઈ પણ પ્રકારે આર્થિક સમાજની પ્રવૃત્તિને અવ્યાસ થઈ શકે એવી તક શોધતો હતો.

સનતકુમાર જેમીએ ઈન્ટરમીડીએટ પાસ કરી અખાડાઓ માટે ચાલકો કેળવવાની યોજના હાથ પર લીધી હતી.

ગિરિનજાંકર શુકલ સીનીઅરમાં આવ્યો હતો. છતાં અવ્યાસ તરફ એપરવા રહી લશ્કરી વ્યવસ્થા વીશે મોટા મોટા વિચારો કરી રહ્યો હતો એમ ખબર આપેલો.

નારણભાઈ પટેલે બી. એ. માં ગણિતમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ લીધો, અને એમ. એ. થયું કે આઈ. સી. એસ. થવા વીલાયત જવું તેનો વિચાર તે મલાવતો હતો.

મોડનક્લાસ પારેખ વિશ્વવવાદ પ્રસારવાનું કામ કર્યાં કરતો હતો.

૩

પણ આ બધા કરતાં સુદર્શનના મગજમાં અગ્રસ્થાન ધનીબહેને લેવા માંડ્યું હતું. અંબાલાલની માફક તે પણ તેને ધરકામમાં મદદ કરતો; અને આખી બચોર નવરો હોવાથી તેને શીખવવાની ને તેની જોડે વાતો કરવાની તેને તક મળતી. ધની આતુર શિષ્યા હતી; અને નાની વયે પણ સામાને રીઝવવાની કળા તેને આવડતી. તે મીઠું હસતી, ને અવારનવાર મસ્કરી પણ કરતી. ધીમેધીમે આ એનો સમાગમ વધતો ગયો; અને એ કલાક ધની સાથે વાંચવામાં કે વાત કરવામાં ગાળવા એ દિવસના કમનો એક અગત્યનો ભાગ થઈ પડ્યો.

સુદર્શન ધનીને વિદેશી ને સ્વદેશી સહાનુભૂતિની જીવનકથા કહેતો; માતૃભૂમિની કારકીર્દી

ના જુદા જુદા પ્રસંગો વર્ણવતો; અવર્તિત દેશભક્તોના જીવનની માહિતી આપતો; તે તેને પોતાનાં આલપણનાં સ્વપ્નાં કહેતો, ને કાલેજમાં સેવેલાં સ્વપ્નાંની રેખાઓ કેંક કેંક દર્શાવતો. આંખો પહોળી રાખી, હોઠ વણખીડયા રાખી ધની બધું સાંભળતી, ને સુદર્શન બોલતો અટકે કે “પછી ?” કહીને ટપુકો કરતી. આ “પછી ?” સુદર્શનના કાનમાં સુમધુર પડ્યા પ્રગટાવતો.

સ્ત્રીની આગળ હૃદય બોલવું એ પુરુષને મોક્ષથી પણ વધારે આકર્ષક છે, મસ્તિષ્કનંદથી પણ વધારે આલ્હાદક છે; પણ જે સ્ત્રી શિષ્યા હોય—જે તે પુરુષને પુજતી હોય—જે બોડ જોવાની તેને આવડત નહીં હોય ને સ્વતંત્ર ધોરણ બાંધવાની બાહોશી નહીં હોય—જે પુરુષે રચેલી શબ્દજાળની મોહિનીમાં પરવશ થવાની તેનામ નિર્જલતા હોય તો તે પુરુષને પલવાર અદ્ભુત પ્રેરણા આપે છે; તેના વ્યક્તિત્વને વિકસાવે છે, તેનાં સ્મરણોને મહાકાવ્યનું રૂપ આપે છે; તેના ભાવિને લગ્ય બનાવે છે;—તેને એવી પ્રયત્ન મહતાનું ભાન કરાવે છે કે તેની માનવતા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ તિરસ્કારી દેવી વિસ્તારને પામે છે; અને પલવાર તે દેવોનો પણ સંગો વડીઓ બન્યો હોય એમ જાણે છે. કોઈ કહી શકે કે એવી મોહિની નહોત તો ધનુ ખ્રીસ્ત પયંગઅર યાત ખરો ?

આવું કેંક સુદર્શનને થયું. તેના વિચારો ને સ્વપ્નાંઓ આ નાની અણુસમગ્ર હોકરી આગળ બ્યક્ત કરતાં તેને પોતાની માનવતાનું માપ જડ્યું; અને પોતે પયંગઅર થવા સર્ગશી હોય એવો કેંક ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. અને સાથે ધનીનું પણ દેવી સ્વરૂપ તેને દેખાયું. તે માતૃસામ્રાજ્ય હોકરી નહોતી; પણ તેની આંખ

માં અગાધ ઉડાણો તેણે જોયાં, ને તેની વાણીમાં
અનેરી પ્રેરણા તેણે સાંભળી. તેને આમ તેમ
ફરતી, કામ કરતી, વાત કરતી, જોતાં કે તેના
નાનકડા દેહમાં શીરસ્તાની તેજસ્વી પારદર્શકતા
તેને દેખાઇ; તે પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરતો
તો તેમાં ધનીની સુવર્ણરંગી દેવલતા અદ્ભુત
રીતે વલ્લુલી બહ્યાઇ. તે દેશ નાયક પોતાને કદપતો
તો ધની હાથમાં હાર લઇ તેને વધાવવા તૈયાર
દેખાતી. તે પોતાને છુપા મંડળનો નાયક કદપતો
તો ધની તેની પડખે ઉભી ઉભી મંડળને પ્રેરતી
તેને સદા દેખાતી. તે પોતાને કારાગ્રહમાં પડેલો
ધારતો, તો ધની બદાર મત કરી તેની વાટ જોતી
તેને દેખાતી. તે પોતાને શક્તિ પર ચડતો કદપતો

તો દૂર ન દેખાય એની રીતે ઉમેલી ધનીનાં દિવ્ય
સમુદાયમાંથી શક્તિ મેળવી પોતાની છેલ્લી
પળો ને જોડવાનિયત કરતો જોતો.

આ બધાં સ્વપ્નામાં પાર્થિવ તત્ત્વ નામનુંજ
હતું. ધની તેની સ્વપ્નચૃદ્ધિમાં દેવી સરખી ખીરાછ
રહી હતી; અને વાસ્તાવિક જીવનમાં તે ગમે તેવી
હોય તો પણ સ્વપ્નજીવનમાં તે અપૂર્વ દેવી બની
બધા પર રાજ્ય ચલાવવા લાગી. અને છતાં આ
ભાવનાશીલ વિદ્યાર્થી તેને સગાભાઈથી વધારે
નિર્મલ સ્નેહ ને માન આપી વર્તતો. ઉગતું,
નિર્દોષ, સરકારી માનવહૃદય, ભાવનાશીલ
કદનાની દૃષ્ટિએ પિકસરું સ્ત્રીતત્ત્વ જુએ તેમ
સુદર્શન ધનીને જોઇ રહેતો.

(આ-રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવવા અંકમાં).

બ હા ર પ ડી ચુ ડી છે!

સંસદ-અંયાવણિ પ્રસ્તુત-૮

સૌ. બહેન લીલાવતીકૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦]

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઇ નવા વીનંતી છે.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકડાકસ સેન. કોટ, મુંબાઈ.

તનમનની મહેનત કરનારાં!

ઝંડુનું

તમે વાપર્યું

નમુનેદાર ચાટણ

કેસરી જીવન

કે?

સુશાભિત—સુવાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાગનરૂપ હીનાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિદ્ધર, અબક,
કેસર, કસ્તૂરી અને બીજાં હીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપશે
મેળવી બનાવેલું

માંદાં હો કે સાજાં હો
નબૂળાં હો કે સખળાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

મહારસાયન

ઝંડુના કેસરી જીવનનો એક પેઢ
આજેજ લઈ જાઓ : આજેજ મંગાવી લ્યો :
તનમનની મહેનત મારે તૈયાર થવા માંડો

ઝંડુ

ફા માંસ્ચુટકલ

વર્કસ, લી૦

કારખાનું : એલફીન્સ્ટન રોડ મુંબાઈ ૧૩

મુખ્ય દુકાન : કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન—રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ ૧૦ ના રૂ. ૨૫, ૧૦ ના રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનનું માહિતીપત્ર તથા વ્યાખ્યાન દ્વારા સુચીપત્ર તાજા મંગાવો

બહેન

[અનુસંધાન ૫૪ ૨૮૬ થી]

રાતે નીલમણિ ઉધમાં બધવા માંડ્યો. સવારે કે પણ વિચાર કર્યા વગર માંદા લાઇને લઇને શશિકલા ગાડીમાં બેઠી અને શહેરમાં જઈ દાકતરને ઘેર પહોંચી ગઇ. દાકતર ઘેરજ હતો અને ઘર છોડીને ક્યાંય ગયા નહોતા. મૃદચ્ચ કુટુંબની સ્ત્રીને જોઇ કે તેમણે એક ઓરો દીક કરાવ્યો, એક વિધવા સ્ત્રી બોલાવી અને દરદીની સારવાર શરૂ કરી.

ખીજેજ દિવસે જયગોપાળ આવી પહોંચ્યો. કોઇથી લાલચોળ થઇને પોતાની સ્ત્રીને તરતજ સાથે ચાલી નીકળવા હુકમ કર્યો.

સ્ત્રીએ કહ્યું: “મારા કટકા કરી નાખશે તોપણ હું અર્ધીથી ખસવાની નથી. તમે મારા નીલમણિને મારી નાખવા ધારો છો; તેનાં માથાપ નથી, મારા સીવાય તેનું કોઇ નથી હું તેને બચાવીશ.”

જયગોપાળે ખીજાને કહ્યું: “સાર અર્ધજ રહે. તું હવે મારે ઘેર આવતી નહીં.”

શશીએ જરા તપીને કહ્યું: “ધર તમારું ક્યાં છે? માગ લાઇનું એ ઘર છે.”

દીક છે, તે જોયું જશે.

આડોશીપાડોશી આ બનાવ બન્યા પછી ખુબ વાતો કરવા માંડ્યાં. પાડોશીય બોલી કે ધણીની સાથે લડતું હોય તો બાપુ! ઘેર બેસીને લડોને. ધર છોડીને જવાની જરૂર શું? ગમે તેમ હોય પણ ધણી તો ખરો ના! વગેરે.

સાથે જોટલા પૈસા હતા તે ખુટયા એટલે ધરેણાં વેચીને શશીએ તેના લાઇને મોતના પંજામાંથી બચાવ્યો. તેને ખજર મળ્યા કે ગામમાં તેની જે મોટી જમીન હતી અને જેની આવક

ધણી આવતી હતી તે, જમીનદારની સાથે મળી જઇને જયગોપાળ પોતાના નામે ચઢાવી દીધી હતી. એટલે હવે અર્ધી મીલકત તેની થઇ ગઇ હતી; તેના લાઇની નહીં.

રોગમાંથી મારણે થઇ નીલમણિ કરણ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે બહેન ઘેર ચાલો. ત્યાં તેના લાઇખંધ લાણે તેને મળવા તેને કે કે થતું હતું. તેથીજ વારંવાર કહેતો કે, બહેન! ઘેર ચાલોને, મોટી બહેન! એ સાંભળીને બહેન રોવા માંડતી ને કહેતી કે આપણું ઘર હવે ક્યાં રહ્યું છે?

પરંતુ માત્ર રોવા કરવાથી કે ફળ નથી. આખી પૃથ્વીમાં એક બહેન સીવાય તેનું કોઇ નહોતું એમ વીચારી આંખ લુછી, શશી, કેપુટી માશ્વરેટ તારિણીઆણુને ઘેર ગઇ અને તેની સ્ત્રીને વીનવી.

કેપુટી સાહેબ જયગોપાળને ઓળખતા. સારા ધરની સ્ત્રી ધરની બહાર નીકળીને મીલકતને માટે પોતાના સ્વામી સાથે લડવા નીકળી તેથી શશી તરફ તે નારાજ થયા.

તેણે તરતજ જયગોપાળને કાગળ લખ્યો. જયગોપાળ સાળાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને જોર-જુલમથી ગાડીમાં બેસાડી ઘેર લઇ ગયો.

ધણીધણીઆણી ખીજવારના વિરહ પછી ફરીવાર પાછાં મળ્યાં!

ધણે દિવસે ઘેર પાછા ફરતાં પોતાના જુના લાઇખંધો મળવાથી નીલમણિ ખુબ રાજ થઇને રમવા લાગ્યો. તેના નિશ્ચિત આનંદ જોઇને શશીનું અંતર ચીરાવા લાગ્યું.

૪

શીઆળામાં માહરરેટ સાહેબ બહારગામ તપાસણી કરવા નીકળ્યા હતા અને શીકાર શોધતા ગામની, પ્રાસે તુંજ નાખીને પડ્યા હતા. ગામને રસ્તે સાહેબની સાથે નીલમણિનો ભેટો

થયો. બીજા છોકરાઓ તેમને જોઈ ચાલુક્યના શ્લોકને સહેજ ફેરવીને નખી, રંગી, દંતિ વગેરેની સાથે સાહેબનો પણ સમાવેશ કરીને ઘણે દુર નાસી ગયા હતા. પરંતુ ગંભીર પ્રકૃતિ નીલમણિ અટલ કુતૂહલથી ચાન્તલાવે સાહેબનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

સાહેબને કાતુક થવાથી પાસે આચ્ચા અને પુછ્યું: “તમે નીલાગમાં બણો છો ?”

બાળક માથું નમાવીને જણાવ્યું કે હા.

સાહેબે પુછ્યું: “તમે ક્યું પુસ્તક બણો છો ?”

નીલમણિ પુસ્તકનો અર્થ ન સમજવાથી મુંઝે મોઢે સહેબની સામે જવા માડ્યો.

માલ્ટ્રેટ સાહેબ સાથેના આ પરિચયની વાત નીલમણિએ ખુબ રસથી પોતાની મોટી બહેનને કહી સંભળાવી.

બપોરે કાઠ પાટણ ને પાધીથી શણગારી જયગોપાળ માલ્ટ્રેટ સાહેબની સક્ષાત્તે ગયો. અરજદાર, ચોટીદાર સીતાધર્યો વગેરેની ચારે બાજુએ મેદિની જામી છે. સાહેબને ગરમી લાગવાથી તંબુની બહાર કે પટેલના બીજાની બેઠા છે, અને જયગોપાળને ખુરશી પર બેસાડી સ્થાનિક ખજારો પુછી રહ્યા છે. જયગોપાળ, તેના ગામના લોકોની નજર સામે આ ગૌરવવાળુ આસન ગૌરવવાથી ધુલાવેલો અને મનમાં ધ્રુવનો હતો કે તેની ધર્મા કરનારા હમણાં આવીને રિયતિ જોઈ તો જાય કેવું સારું !

એવે વખતે નીલમણિને સાથે લઈને લાજ કાઢેલી એક સ્ત્રી એકદમ માલ્ટ્રેટ સાહેબ આગળ આવીને ઉભી રહી, અને કહ્યું: “સાહેબ, તમારા હાથમાં આ મારા અનાથ ભાઈનું કાંડું ‘ગોપુ’ છે, તમે બચાવો.”

અંગાઉ જોએલાં ગંભીર પ્રકૃતિ અને મોટા આંધાવાળાં બાળકને અને આંધને સારાં ધરનું

માણસ સમજી, સાહેબ એકદમ ઉભા થઈ ગયા, અને કહ્યું કે તમે તંબુમાં પધારો.

સ્ત્રીએ કહ્યું: “મારે જે કે કહેવાનું છે તે હું અહીંજ કહીશ.”

જયગોપાળ ગમરાવા માંડ્યો. પરવારતા, ગામના લોકો કે નવાજુની ધારીને ચારે તરફ આગળ ધસવા માંડ્યા. સાહેબે લાકડી ઉગામ્યાની સાથે બધા નાસી ગયા.

પછી શશી, પોતાના ભાઈનો હાથ પકડીને તે માથાપ વિનાના આગળનો બધો ઇતિહાસ, આલોપાંત કહી ગઈ. વચ્ચે જયગોપાળ કે કહેવા જતો ત્યારે સાહેબ લાલચોળ મોઢે તકુકી ઉઠતા કે ચુપ રહો ! અને સોટી બતાવી, ખુરશી પરથી ઉભા રહેવા ફરમાવી દીધું.

જયગોપાળ મનમાં ને મનમાં શશી ઉપર ધુરસે થતો મુંઝો મુંઝો ઉભો રહ્યો. નીલમણિ બહેનની છેક નજીક ઉભો રહીને છાનોમાનો બધું સાંભળતો હતો.

શશીની વાત પુરી થઈ કે માલ્ટ્રેટ જયગોપાળને ફટલાક સવાલો પુછ્યા. અને તેના જવાબ સાંભળ્યા પછી ધણીવાર ચુપ રહ્યા. પછી શશીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “અચ્ચા, આ મુકદ્દમો કદાચ મારી આગળ ન ચાલે તોપણ તમે નિશ્ચિંત રહેજો. આ બાબતમાં જે કે કર્યું ઘટશે તે બધું હું કરીશ. તમે તમારા ભાઈને લઈને વિના ભય ધેર જાઓ.”

શશીએ કહ્યું: “સાહેબ બધાં મુધી પોતાનાં ધરત્યાર પાછાં ન સોંપાય ત્યાં સુધી મારા ભાઈને લઈને જવાની મારી હીમત થતી નથી. હમણાં તમે નીલમણિને નહીં બચાવો તો બીજું કાંઈ તેને બચાવી શકે તેમ નથી.”

સાહેબે પુછ્યું: “ત્યારે તમે ક્યાં જશો ?”

શશીએ કહ્યું: હું હમણાં મારા ધણીને ઘેર જઈશ, મારી કે ચિંતા નથી.”

સાહેબ સહેબ હસ્યા અને ગળામાં માદળીયું
પહેરેલ, દુબળા, કાળા, ગંબીર, પ્રશાંત, મૃદુ
સ્વભાવ, છોકરાને પોતાની સાથે રાખવા
કશુલ થયા.

શરી જવા તેઆર ચઇ ત્યારે છોકરાએ તેને
પકડી રાખી. સાહેબે કહ્યું: “બચ્ચા ખીશ
નહીં, આવ.”

ધુમટામાંથી અવિરલ અથ્રુ સારતાં સારતાં
શરી બોલી: “બાપુ, ભાઇ, જા ભાઇ, પછી તારી
બહેન મળશે.”

એમ કહી, ભાઇને આલિંગન કરી, તેને
માથે પંપાળી ધારેથી કપડું મુકાવી એકદમ તે
ચાલી ગઇ. આ તરફ સાહેબે નીલમણિને ડાબે
હાથે પીંટી લીધી અને તે બહેન બહેન કરીને

શુભ મારવા લાગ્યો. એકવાર ખાજા ફરી શરી,
જમણો હાથ સાંતવના આપતીહાથ તેમલખાવી,
વિદીર્ઘ હૃદયે ચાલી ગઇ.

વળી તે લાંબા કાળનાં પરિચિત પુરાતન
ઘરમાં વરવહુ મળ્યાં.

પરંતુ આ મીલન લાંબો કાળ ટક્યું નહીં.
કારણ કે થોડાજ દિવસ પછી ગામના લોકોએ
સાંભળ્યું કે રાતમાંજ શરીને કાલેરા ચવાથી મરી
ગઇ હતી અને રાતમાંજ તેની દહનક્રિયા
આટોપી લેવામાં આવી હતી.

વિદાય કાળે શરીએ ભાઇને વચન આપ્યું
હતું કે ‘પછી મળીશ’ એ વાત પાળી રાકાઇ હતી
કે નહીં તે ખબર નથી.

દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક મુશોભિત, આકર્ષક અને ત્રિરંગી ચિત્રો

‘ગુજરાત’

ના પ્રાદેશને આપેલાં

નરરાજ, દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, અને શ્રી કૃષ્ણનાં ચિત્રો

નકલના અનુક્રમે છ આના અને ચાર ચાર આના રાખવામાં આવ્યા છે.

ગણ્યાંગાંઠ્યાં ચિત્રો હવે રહ્યાં છે

વી પી. થી નહીં મોકલવામાં આવે,—પૌરોજ આઠ આનાની રીકાટો ખીડો

વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪ બેકહાઉસલેન, મુંબાઈ, ૧.

સંસદ ગ્રંથાવલિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો

લેખક :

૨૧. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો

લેખક :

સૌ. જ્યેષ્ઠ લીલાવતી.

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

ગુજરાતના સર્વોચ્ચ લોકપ્રિય નવલકથાકાર :

૨ા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કૃત

૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૪-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ત આત્મા.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૪. કોનો વાંક ?

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૫. પૃથિવીવદ્સલ.

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૬. ગુજરાતનો નાથ.

મૂલ્ય : રૂ. ૪-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૭. રાજાધિરાજ.

મૂલ્ય : રૂ. ૪-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૧૦ મારી કમલા અને બીજાં વાતો.

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ

લેખક :

૨૧. નર્મદાસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

ગુજરાત

કાર્યાલય.

c/o 'સાહિત્ય' પ્રેસ,

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાજ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબાઈ ૧.

ઉપરનાં બધાં પુસ્તકો મેશર્સ આર. વનમાળીદાસ, બુકસેલર્સ; ટે. : જુની
સારીઆ મહાજનવાડી સામે, ૪૯૭, કાલખાદેવી રોડ : એમની પાસેથી મળશે.

આધુનિક ઇતિહાસને ધડતાં સમાજબલો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૮ થી]

મરુ ભૂમિમાં અદૃશ્ય થઇ જતાં માલમ પડે છે અને જ્યાં પરસ્પર સહાય એજ સ્વભાવિક ધર્મ છે ત્યાં સ્પર્ધા અસ્તિત્વમાં આવે છે, અને પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે એક પ્રકારનું ઢંઢ—યુદ્ધ મચી રહે છે. આ વલણને પરિણામે, બર્ડન્ડ રસલ જેવા વિચારશીલ પુરુષો માને છે કે, લક્ષ્મી સંસ્થા નાશુદ્ધ થશે, રાજ્ય બધાં બાળકોને ઉછેરશે, અને જાહેર ભોજનગૃહોમાં લોકો પોતાનો ખોરાક લેશે.

વળી ઉદ્યોગવાદનું એક બીજું વલણ એવું છે જે ધણાએ આસ્તિક લોકોનાં હૃદયને આધાત પહોંચાડ્યા વિના ન રહે. એ ઇશ્વર અને ધર્મનાં સદંતર અસ્વીકારને લગતું છે. બેકુનીને ધોડ્યાં “ઇન્ટર નેશનલ એલાયન્સ ઓફ સોસાયલ ડેમોક્રસી”ના કાર્યક્રમનું પહેલું જ વાક્ય “આ સંસ્થા પોતાને નિરીશ્વરવાદી જાહેર કરે છે” એવું છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં એ એકવાર આવું વલણ લોકાયત પંથના અર્થશાસ્ત્રીઓએ ‘અતાલ્યુ’ હતું. એ પંથનો નેતા ચારવાક હતો. તેઓ પ્રત્યક્ષવાદી હતા. કોઇ પણ પ્રકારનાં અદૃશ્ય તત્વનાં અસ્તિત્વને તેઓ ઇન્કાર કરતા. આકાશ તત્વ જેવી વસ્તુને પણ અસ્વીકાર કરવા જેટલી હદ સુધી તેઓ ગયા હતા. તેઓ ઇશ્વર, ધર્મ કે નીતિવિષયક સર્વ વિચારો વિરુદ્ધ આજે જેમ કેઇ અનુની ચરવાદી (Anarchist) કે સામ્યવાદી (Socialist) અનુમે છે તેમ સખત રીતે અપ્રેક્ષકીયતા. પણ ભારતના આ નાસ્તિક શીસ્તુકોને અતે કડવો અનુભવ થયો હતો કે ઇશ્વરનો અંત

આણવા જતાં તેમનેનાજ અંત આવી ગયો. આજ આ યુરોપીય લોકાયત પંથનું શુ ચાપ છે એ આપણે જોવાનું છે. પણ યુરોપનાં આ નાસ્તિકતાંતરકનાં વલણનાં કારણો શોધી કાઢવાં એ બહુ ભારે વાત નથી. જનસમૂહનો મોટો ભાગ દુઃખ અને દારિદ્ર્યથી પીડાઇ રહ્યો છે. આ બધા લોકોને વારંવાર ધર્મશુભ્યો તરફથી કહેવામાં આવે છે કે “તેમનું નશીબજ એવું છે,” “પ્રભુની ઇચ્છા છે.” “અધુ દુઃખ તેમણે મુજે મોઢે સહન કરવું જોઇએ.”—વગેરે પણ આ દુઃખી લોકો તેમને દુઃખ આપવામાં ઇશ્વરનો ન્યાય ખમજી શકતા નથી. મુડીદાર તો ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને. કાંઈકે તેને તો પોતાના સહભાગ્ય માટે કાંઈકનો આભાર માનવાનો છે; પણ ગરીબ લોકો કને તો એવું કૈજ નથી જ્યો તેઓને ઇશ્વર પ્રત્યે આભારની લાગણી ઉછળી આવે, અને તેઓ એટલા બધા દુઃખી હોય છે કે દુઃખની તેમને પરવા હોતી નથી. અને એથી સ્વભાવિક રીતે ઇશ્વરનો તેમને ડર લાગતો નથી. આમ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માણસ જે એ રીતે—પ્રેમથી કે ભયથી માનવા પ્રેરાય છે તે બને વસ્તુઓનો ગરીબ લોકો માટે અભાવ છે. આથી જે ઇશ્વરનો નામ હેડળ તેમને સદીઓથી રીઆયત્તા રાખવામાં આવે છે તે ઇશ્વરની સામે તેઓ બળવો કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વર્ષો ધર્મ એક એવી વસ્તુ છે જે આગળ વધતી સંસ્કૃતિ સાથે એકાએક વધી શકતી નથી; અને એથી લોકોના આચાર વિચાર અને ધર્મ વચ્ચે એવો મોટો ભેદ પડી જાય છે કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર લોકોને ધર્મ જંગલી ભૂતકાલનાં નિરુપયોગી અવશેષ જેવોજ લાગે છે.

આ ઉપરાંત ઉદ્યોગવાદનું બીજું વલણ મનુષ્યને કલાપ્રિય નહીં પણ ઉપયોગિતાવાદી

કેટલાંક સનુષ્ય પ્રાણીઓ

—

—

ઓળખીતાઓને તેણે ખંચર આપી પછી દીધી હોય કે “શેઠ લાજ મંગાવી છે.”

વાલકેશ્વર બગેથી શેઠ મુસને (એ માણસનું નામ મુસ હતું) લાજ માટે પુછે. મુસ કુદકો મારી ટેલીફોન ઓળખ વન્ય અને રીસીવર કાને લગાડી ટેલીફોનનાં ભુગળાં પર મોં લગાડી લાજ માટેના મુસના પ્રયાસ, લાજવાળીઓની એકસંખી અને બદમાસી, સારી જાતની તોજ લાજ માટે મુસની ધગશ વગેરે બાબતો પર લંબાણથી વિવેચનની શરુઆત કરે ને બોલે:—

“નારે શેઠ, આઉ સુમેરમે છે બજે નલ-બજાર લાજ ગીન્યાસઓ.”

પછી અમારા શેઠ મુસની ખાસીઅત આપાદ જણાવતા. “દાર્સ્તાને મુસ” શરુ થતાંજ એ મુળ મુદ્દાનો સવાલ “લાજ આવી કે કેમ?” એ પુછી લેતા અને તેનો હકારમાં જવાબ જાતાં ટેલીફોનનું રીસીવર પાછું જ્યાંનું ત્યાં મુકી ઓ ચાલી જતા, અને મુસાજ પોતાનું લાંબુ વિવેચન ટેલીફોનનાં ભુગળાં પાસે કરી, સામી બાજુ તેમની વાત કોઈ સાંભળતું નથી એ પ્રતિતી મોડી મોડી થતાં ચાટ પડી, બળડતા, ચટકતા પાછા પોતાને સ્થાને આવી બેસતા અને બેકફર દુનીઆ તરફ તિરસ્કાર વર્ષાવતા.

ઘણાં ખરાં લપ વૃદ્ધ હોય છે, અને એવું પણ બને છે કે આપણાં નજદીકનાં સગાંઓ, પાસેનાં વડીલો એવાં ‘લવરી’ હોય છે. કોઈ કાકા તો કોઈ મામા તો કોઈ માજી કે કોઈ દુધ્યાના સપાટામાં આવી જઈએ તો મને કમને પણ એમનો અગાઉ પાંતરીસ વખત સાંભળેલો યાત્રાનો અહેવાલ, કે જીવનના કોઈ પ્રસંગનું

બ્યાન કે ત્યાતના કોઈ પ્રસંગ કે બનાવની એમની દૃષ્ટિએ લાંબી નુકતેચીની અને સમાધાનના આપણને ધીરજથી સાંભળવી પડે.

લપની વાત હંમેશાં કંટાળારૂપ હોય છે. મેધાના ચમકારા, દાર્શનિકાં છાંટણાં, નવીન દૃષ્ટિબિંદુ કે રસની જમાવટ ત્યાં હોતી નથી એવું એવું હોય તો વળી એવી વાત કરનાર લપ કહેતાયજ નહીં. લપ અથવા લવરી તો એકજ સરખે અવાજે, સાંભળતાં જરા પણ સ્વાદ કે મજા ન આવે એવી રીતે પોતાનું પીંજણ કર્યેજ જાય છે.

લપને ભોળાં, ભોળું કે ભોળી ગણવી કે પોતામાં જ મશગુલ (self-centred) ગણવી એ શંકાનું હું પોતે તો સમાધાન નથી કરી શક્યો. કેટલાંક આપખજથી આગળ વધેલાં અને પોતાના ધંધામાં પાવરધાં માણસ પણ વાત કરવા માટે ત્યારે લપ થઈ પડે છે. એમની વાતચીતમાં હર-હંમેશ, ચોવીસે કલાક એમનાં પોતાનાંજ પરક્રમ, એમની હાડમારી અને એમની મુશ્કેલીઓ, એ મુશ્કેલીઓની સામે શ્રવામાં એમણે બતાવેલી ચાતુરી, ચાલાકી, હોંમત અને જુદી, એમની આશાઓ, એમની મહત્વાકાંક્ષાઓ, એમની લાવનાઓ, એમના સિદ્ધાંતો, એમના અનુભવો, એમ નં સ્વપ્નાં અને એમનાં મનોરાજ્ય એમ બધું પહેલેથી છેડેને મુધી એમનામય હોય છે. ત્યારે મજા ત્યારે તમારે તો ઘણા વખત સાંભળ્યું હોવા છતાં પાછું એમનું જીવનચરિત્ર પહેલેથી છેડેને મુધી સાંભળવું પડે. આવી રીતે મારા એક મિત્રનું જીવનચરિત્ર મારે એને સ્વમુખે લગભગ સાડત્રીસ વખત સાંભળવું પડ્યું હતું.

કેટલાંક લપ ભોળાં ભટાક હોય છે એ પણ ખરું. એમની વિચારશક્તિ-કલ્પના ચાલતી નથી હોય છે—અરે પંજાય મેલની ઝડપથી દોડે છે. એક પ્રસંગ બન્યો હોય કે એક દૃષ્ય જોયું હોય તો

તેની એમના મન પર જે છાપ પડે તેનો ચીતાર એ ખીચારો દુઃકમાં થોડા. શબ્દોમાં આપી શકતાંજ નથી. લંબાણુ, વિગત અને પુનરાવર્તનનો એમને રોગ થયો હોય એમ લાગે. ઘણી વખત તો આપણને એમ પણ લાગે કે આવી ખીચારી લપો કે બાપડી લવરીઓ માંદગીના છેડા સુધી કોઈ દિવસ ધરાધને પોતાની વાત કોઈને કહી શકતાં હશે કે ?

આવી લપ સાહિતના ક્ષેત્રમાં કુકાવે તો ? વાતજ ના કરો. એ નાનકડી કવિતાઓ કે નવલિકાઓ કે એકાંકી નાટક તો નાંજ લખે. એ તો મહાકાવ્યોજ ઉપાડે, અને નવસકથાઓ લખે. તે પણ એક બે ભાગની નહીં પણ સાત સાત, આઠ આઠ, અને બાર બાર પુસ્તકો લખે, અને નાટક લખે તો તે એટલું લાંબું ચાલે એટલું લાંબુંજ ચાલે. દુઃકમાં એવી લપોની સાહિત

[ખીલ' વિચાર પ્રાણીઓની ઓળખણ આવતા અંકમાં]

કૃતિઓ સાહિતના ઓમાપ્રકની ગરજ સારે.

એવું લપ નામનું પ્રાણી ન કરે નારાયણ અને એકંજાહેર વક્તા હોય તો વળી એક લો શ્રોતાઓની અવદશા ! તેને બોલવા ઉભું કરવામાં આવે તો વળી બંધજ ન પડે. પણ સહલાંબે એવી લપોને વખતસર અટકાવી વચમાંથીજ બેસાડી દેવા મટેજ પ્રમુખ નામના પંતુલઓની શોધ થઈ છે. અને એવા સરનશીન અને અધ્યક્ષ નામથી ઓળખાતા પંતુલઓ લપોને કીક કાણુમાં રાખી શકે છે.

લપની તરફેણમાં બોલવા માગીએ તો કહી શકાય કે એમને સ્થળ અને પ્રસંગના અનુસાર હોતા નથી. એમના વિચારો ગઢન, ભાવનાઓ તાગ ન લાગે એટલી ઉડી, ધીરજ અપરંપાર, ઉઘમ નિરંતર, વાણીનો પ્રવાહ અરંપસિત, ફેફસાં અને જડામાં ઝાઝું જોર વગેરે વગેરે.

આવતા માસમાં : : : : :
— બહાર : : : પડશે —

સંસદ-અંધાવ લ પુસ્તક - ૧૧

અ. ખુશાલ તલકશી શાહ કૃત

(પુસ્તક આકારે) **મોહન માયા** (અતુરંકી નાટક)

લપો :

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાજ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ ૧.

તેજબા

૩૩૯૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૬ થી]

સો સો સામતો દુકરાણાને લેવા આવ્યા. દાસી સાથે જોગલ પડદામાં તેજબા નીચે ઉતરી: લોકલાગે એને ધીમાં પગલાં ભરવાં પડતાં હતાં.

તેજબાને લઈ સૌ ગદ ઉપર આવ્યાં.

કીલ્લ માં દોડા દોડી થઈ રહી. ‘બા પધાર્યા’ ‘બા પધાર્યા’ કહેતી ખવાસણોએ દોડા દોડ કરી મુરી.

તેજબાના ઉનારા વચલા ખંડમાં હતા. ખંડ શણગારવામાં મણા નહોતી કરી; દીવાના પ્રકાશમાં તેજબાની આંખો અજીતને શોધતી હતી.

એક ધરડી ખવાસણ તેજબાની મનોદશા સમજી. એણે પાસે આવી કહ્યું: “બાપુ હમણે પધારશે. સામે ગામ સીધાવ્યા છે.”

“કયારે?”

“છેક હમણે. આખો દી એન નથી પડ્યું. ધડીકમાં દરબાર ને ધડીકમાં ગદ એમ ફરવામાં જી ગાલ્યોતો. નમતા પહેરે સામા ગામનાં માણસો આવ્યાંતાં. કહેતાંતાં કે વાઘ વાઘણની એક જોડીએ ઘાણ કાઢ્યો છે. કેક જીવ લીધા છે, ને હજીએ એ વકરાએનાં ફરે છે, આખા ગામનો જીવ પડીકે બંધાયો છે.”

“પડી?”

“અટલું સાંભળતાં બાપુ તરવાર ને લાલો કસી માણસોને લઈ ધાયા. કહેતા ગયા છે ‘હમણે આવું છું.’”

x x x

તેજ બારીએ ઉભી ઉભી જોયાં કરે છે. એને ખાવા પીવાનું કયાંથી ગમે? સંધ્યાનાં

ઝાંખાં અજવાળાં જોતી એ બારીએ ઉભી રહી.

ઘોડીના ડાબલા સંભળાયા. તેના કાન સતેજ થયા. એણે રસ્તા પર જોયું. કાઠી ઘોડી ચારે પગે ઉઠળી રહી છે. જમીન સરસી પડી પડી એ ઉછળે છે.

ધડીમાં ઘોડી રાજગદમાં આવી.

ઘોડી ઉભી રહે એ પહેલાં ટાકોર કુદી પડ્યા. લખુલાને ઘોડી આપીને મહેલમાં ગયા.

૫

રાત્રિ શરૂ થઈ ગઈ.

અમી વરસાવનો ચાંદો ઉઠ્યો, પણ ઉગતા ચાંદાને જુતાવળ જેવી કાળી કાળી વાદળો એ ઘેરી લીધો.

ચાંદની ન ખીસી.

અજીતના આનંદનો પાર નહોતો. તેજ સાથે વાત કરતાં એને શર શર લોહી ચઢતું હતું.

જમીને જોડલી ધડીક, અગાશી ઉપર આવે છે.

અજીતે જોયું કુંગરો શાંત ઉભો હતો. કોઈ વીરને માથે એનો ફેટા શોભી રહ્યો હોય તેમ ઉપર ગદ શોભી રહ્યા હતા; નાચે રાજગદ ઉછું હતું.

ગદ પુરો ધાય ત્યાં ઉડી ખીણમાં એક સરોવર પથરાયું હતું.

અજીત તેજને લઈ નીચે ઉતર્યો. ફરતાં ફરતાં જાને ગદની પેલી પાર પહોંચ્યાં.

કુંગરાની ધાર પુરી થતી હતી: નીચે ઉઠે એક તળાવડી લહેરતી હતી. ચોમાસે ચોમાસે કુંગર નહાતો ને તળાવડી એનું પાણી ઝીલી લેતી.

કુંગર નહાતાં થાકે નહીં; તળાવડી ઝીલતાં થાકે નહીં.

પાણી ઝીઝી ઝીઝી એનું હૃદય વિશાલ બનતું ગયું, મુગ તળાવડીને ફેંકાણે આજે તો મોટું સરોવર લાંબુરીમાં લે છે.

કુંગરનું ધાર ઉપર બેસી ઘણીએવાર અછતે કુંગરને બેટતાં તળાવડીનાં નીર નીલાન્યાં હતાં. કોઈ દી વડેલી સવરે ને કોઈ દી આથમના સુગંધ વખરે એ ત્યાં આવતો.

આજે તેજને એ રમણ બતાવવા એ તલપી રહ્યો હતો. બને ત્યાં આવ્યાં.

એક મોટી શિલા ઉપર બેઠે બેઠાં.

શાંતિની એક પગ પછી તેજે ધીમેથી પ્રુછ્યું: “ત્યાં વાઘ વાઘણું શું થયું?”

“બનેએ ફેર વર્ત્યો” તો. ફેંક હયા કરી હતી. હું ગયો ભરે એ ગામને પાદર લીધી કુંડમાં પડ્યાં તાં. લોકો બીચારા ઘરમાં પેસી રહ્યાં તા.

પડારો સાંભળી બેઠે ઉઠ્યા આવ્યાં, ભાલાથી વાઘ તો વીધાયો, પણ વાઘણું છટપટી ગઇ. માણ્યોએ પાછી પાની નહોતી કરી; જેમ તેમ એને રોષ્ટ્ર: વાઘણું કુંડો વગી ગઇ, હું અહીં આવ્યો. વાઘણું તિકાર વગી ફાક દી કર્યું.”

તેજબા ખીચી તરફ બેઠ રહી હતી. સરોવરનાં પાણી સાથે એને નાચવાનું મન થઇ જતું.

“તેજ! પેલા ચક.....”

અછત થંભી ગયો. એને થયું જાણે કોઈ દિસક પ્રાણી આસપાસ ભમે છે. બીજા પળે એણે ધાર્યું એ તો દિવસના ભયંકાર.

“તેજ! પેલા ચક પરનાં કમળ નથી જુલાતાં...”

તેજ સડેજ હતી.

એકાએક અછત ઉભો થઇ ગયો. હાથ તરવારની મુઠ ઉપર પડ્યો; એણે નરવાર બેચી.

દિવસની વકરાએલી વાઘણું ભમતી ભમતી અહીં આવી હતી. સામા પથ્થર પાછળ લપાઇ એ વેર વાળના જૈઆર થઇ હતી.

વાઘણું કુદે એ પડેલાં અછતે પાસે જઇ તરવારનો ધા ફેંક્યો: વીચળી જેવી તરવારે ચમકારો કર્યો.

વાઘણુંની ગરદન ઉપર ધા પડે એ પડેલાં એ કુદી; એક છતંગ ભરી ને પથ્થર સાથે અંધાધંધ; તલવારના એ કકડા થઇ ગયા.

વાઘણું ખુબ ઉરકેરાઇ.

રાજપુતના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

એ કટાર કાઢવા ત્રાંકો વળ્યો. લપંકર ધુધવાટ સાથે વાઘણું એના ઉપર ધમ્મી.

છેડાએલી વાઘણું એક ધાયો અછતના ખસા ઉપર માર્યો. માંસનો લોચો નીકળી પડ્યો ને લોહીની ધાર ચાલી.

તેજબા રાજપુત કુંવરી હતી. ભયનું એને ભાન નહોતું. પણ અનુભવા પ્રદેશમાં, પતિના પ્રથમ મીઠનમાં આવી પડેલું વિદન એને શું ચી રહ્યું હતું.

અછતનું લોહી એનાથી ન નેચાયું. પોતાની નાની કટાર કાઢી એ ધસી.

લાંબો રસ્તો હોડી એ ત્રીધી દેડી. આડો એકજ નાનો પથ્થર હતો: એક છતંગે તેજ પથ્થર ને વગળી.

પણ નવા મહેમાનને ખચર નહોતી કે પથ્થર નીચે ખીચમાં જવાનો પગધાર છે. પથ્થર એના મથાળે પડ્યો તો.

ગોવાળીઆ ઘર ઘર રમી પથ્થરો ગોઠવતાં, આજે કોઈ ગોવાળીએ પગધારને મથાળે પથ્થર મુક્યો તો.

તેજબા નહોતી જાણતી; જાણતી હોત તોએ ઘણીની વધારે જતાં એ જુલો જાત.

પથ્થર ઉપર જખર દબાણું થયું. એકજ પળમાં ગડગડગડ કરતો પથ્થર તેજબાને લઇ પગથાર ઉપર થઇ ધબાક દઇ પાણીમાં પડ્યો. મોલ મોલ જેવડાં મોઝાં ઉછળ્યાં, નાણે કાઇ રાક્ષસી નાચ કરવા લાગી.

વાઘણને મારી અછત પાછો ફર્યો. વિજયનો હર્ષ એની આંખમાં તરતો હતો; એક ડગણું આગળ વધતાં એણે ધબાકા સાંભળ્યો, એ ચમક્યો, એણે દોટ મુકી ધાર ઉપર આવતાં અછતે નેયું એની માનીતી તલાવડી આજે ગાંડીતુર બની છે.

અછત બધું સમજી ગયો. એણે ઉપરથી-જ જુસકો માર્યો. 'હર હર મહાદેવ'ની કારમી ચીસ ચોમેર ફેલાઇ ગઇ. લાંબી લાંબી વામો ભરતો અછત પોતાનું રત્ન શોધવા લાગ્યો.

આખી તલાવડી-સરોવર-કોળી વળ્યો પણુ તેજ એને ન મળી.

મેંકડો કુબકીઓ ખાધી પણુ એને તેજ ન મળી.

અછત નિરાશ થયો એનું વીર શરીર પંપવા લાગ્યું. કદીએ ન પીગળે એવા હૈયામાં ઝાકનો સાગર કેવટયો; આંખે આંસુ સર્પાં.

ખીન્ને પ્રયત્ન પણુ નિષ્ફલ ગયો.

કાંઈ બેસી અછતે 'મારી તેજ! વહાલી તેજ!' આમ બોલ્યા કયું. શાંત ખીણમાં માત્ર એના પડવા પડના હતા.

કીડોનો આખો ખળભળી ઉઠ્યો. સૌને બાણ થઇ. મોટા મોટા તારા પડ્યા પણુ કાળરૂપ પથ્થર નીચે દટાએલી તેજ કાઇને હાથ ન આવી.

x x x

રાજગઢ સુનું પડ્યું-છે.

ચૈત્ર સુદી પુનેમ ઉપર રાજગઢના મેદાનમાં એક મેળો ભરાય છે. દૂર દૂરથી ધણાં માણસ ત્યાં આવે છે.

સૌ કહે છે મેળાને દિવસે ઉગતા સૂરજ સાથે એક કમળ સરોવરનાં જળમાંથી ઉગે છે.

ઘડાં વાત કહે છે: "એતો તેજબા ઉગે છે."

મેળાને દિવસે અંધારે ઉત્તર તરફથી એક ચોગી ઉતરી આવે છે. મેળા તરફથી ગઢ તરફ કે રાજગઢ તરફ એની આંખ સરખીએ નથી જતી. સરોવરના એક પથ્થર ઉપર એ બેસે છે. આતુરતાથી કમળની રાહ જુએ છે, સૂરજ ઉગે છે ને સરોવરમાં ઉડે ઉડીથી એક કમળ તરી આવે છે. કમળ નાણે હવામાં નાચી ચોગીને પ્રણામ કરે છે.

ચોગી એના તરફ પ્રેમભરી નજરે નોંધ રહે છે. કોઇવાર એની આંખમાં આંધાં આંસુ દેખાય છે. એક અંજળી ચઢાવી એ ઉભો થાય છે

ધીમે પગલે-અતિ ધીમે પગલે ચોગી પોતાને રસ્તે પાછો જાય છે.

હજી વખત છે

ઈન્કમરેક્ષ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમરેક્ષના અનુભવી.

પેહેલો માળ, લાલસિંગ ખીલ્ડીંગ, મંગળદાસ મારકીટ પાસે, મુંબાઈ

સંબોધનના પ્રકારો

—:(૦):—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૮ થી]

સીધાં આ નવા જમાનામાં બીજું એક પણ નામ ચાલી શકેજ નહીં એમ એમણેજ મારા પિતાને કહ્યું હતું. “અગ્રેજી ‘ઓલ્ડ બોય’ અને ‘ઓલ્ડ ગર્લ’ કહે છે કેની અને પારસીઓમાં પણ ‘દીકરા’ ને ‘દીકરી’ કયાં નથી કહેતાં! આપણે દીંદુ લોકોજ એવા કે કશામાં સુધરીએ નહી.” એમના મતના સમર્થનમાં એમણે ઉમેરેલું. પણ મને કે આવાત ગમી નહીં. સારે તો ‘બુબુ-બુબી’ ‘છોકરો-છોકરી’ ‘બયુ-બયુડી’ કેમ નહીં? અને દુખળા ભણુશે સારે તો ‘પોયરા-પોયરી’ કરવા માંડશે. ના ભાઈ, આ વાત તો મારે ગમે કે ઉતરી નહીં.

‘પણ સારે શું?’ મારાં લમ જેમજેમ પામેં આવ્યાં તેમતેમ મારા મનમાં વધારે ને વધારે મડલાંગ થવા લાગી.

કેટલાક પુરુષો પત્નીને અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પતિને ‘સાહેબ’ કહે છે મેં એની સાથે વાક્ય ગોઠવી જોયાં. “કેમ સાહેબ! આ ગમશે કે?” “સાહેબ! હું બુનેશ્વર જાઉં છું.” કે કામ છે?” શ...શ...શ...કેવું વિચિત્ર લાગે છે? મારી ચતુર પત્ની તો મને હાલનાં ને ચાલનાં અનાયાજ કરે. કહેશે “ના, એમ નહીં. તમે સાહેબ સારે હું મડમ” નારે, મડમ તો ભારે પડે. અને ઘેરીને ‘સાહેબ’ ને ‘સરકાર’ કહેનારા જુદા, હું નહીં.

મને એકવાર અગ્રેજ ‘ડીઅર’ અને ‘ડાર્લિંગ’ દાખલ કરવાનો વિચાર આવ્યો. પણ કમળા બહુ અગ્રેજ લણી નહોતી. અને કોઈ કોઈ ગયાં હોઈએ ને ડીઅર ને ડાર્લિંગમાં પાત કરનાં હોઈએ અને એને બીજું કે આવડે નહીં નારે. કેવેતો થાય કેની? અને બધાં

મશ્કરી કરે તે જુદાં. એવું વિદેશી નામ કે કામનુંજ નહીં. એમાં સ્વદેશી રનેહ પણ કે આવે નહીં.

લોકો ઘાટી અને નોકરો તો કહે પણ પોતાની જાતેજ પોતાને ‘શંક’ અને ‘બાઈ’ કહી બોલાવે છે. મારા વકીલ કાકાનાં નવાં વહુ હતાં કેની તે કાકા ગુસ્સે થાય સારે પટામણું મોં કરી “શંક! શંક! આમ તો જરા જુઓ! મારા પર ગુસ્સે થયા છે કે? જુઓ શંક હોં, આજે હું તમારી માથે બોલવાની નથી.” વગેરે, અને વકીલ કાકા પણ એમને ‘બાઈ’જ કહેતા. હું નાનો હતો સારે છાત્રાનું આ બધું સાંભળેલું. મને તે વખતે એવું દસવું આવે! એવું દસવું આવે! અને હજુ પણ એ વાત યાદ આવે છે સારે દસી પડાય છે. જો કે નવી કાકી તો પાટોરાળો આગળ ગર્વથી કહેતાં કે અમારે ત્યાં લોકની માફક કાઠ દહાડો ટુંકારે બોલાવવાનો રીવાજ નથી.

કેટલાક લેકિને હજુએ વહુનું નામ દેનાં ધરમ આવે છે. કે કામ હોય તો ‘તમારી ભાભી’ ને મોકલો, અને ‘તમારા ભાઈ’ને જરા આમ બોલાવોને. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ તો ‘તમારા દીયર’ અને ‘તમારા દીકરા’નીજ વાત કરશે. બહુ થાય તો વળી ‘એ’ અને ‘એમને’. આખી દુનીઆમાં વીસમી સદી ચાલે છે સારે આપણી દુનીઆમાં અઠાદમી સદી પણ હજુ પુરી નથી થઈ. આપણે કોઈ દિવસ સુધરવાનાજ નથીને.

મારા પ્રાણલાભ કુવાના ઘરમાં હજુ ‘મારા ધરવાળા’ અને ‘મારી ધરવાળી’નો પ્રકાર ચાલે છે. મારા કાનમાં તો દમેશા એવું કોઈ બોલે સારે ઘોડાપાળો ને ઘોડાવાળીનાજ ભણકાર સંભળાય. એના કરતાં તો સાત લવ કુવારા રહેવું સારું તે એવું કોઈ કહે તો નહીં.

કેટલીક સ્ત્રીઓ કાગળમાં પતિને “સાલાબ-શોબન-પ્રાણનાથ” લખે છે. જાણે: જાણે: પુરુષોને

સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય શાલાવ્યા વિના ખીજે કે
ધંધોજ નહીં હોય! અને કેટલાક પુરુષોએ સ્ત્રીને
'સૌભાગ્યવતી'ને નામે સંબોધે છે. પણ પોતે
હવતા છે એનું દર પછે એને યાદ દેવડાવવાની
કે જરૂર? અને સ્ત્રીઓએ એવી મુશ્કેલી હશે કે
આવું દેખીતું સલ એકદમ વીસરી જઈ શકતી
હશે! ના, ના, આવું મુશ્કેલી જેવું તો હું કે
કરવાનો નહીં.

હું કોયેજમાં હતો ત્યારે સંસ્કૃત નાટકો
વાંચતી વખતે મને 'અર્ચપુત્ર' અને 'પ્રિયે' કે
'દેવી' વિશેષાણુ આવતાં તે બહુ સુંદર લાગતાં.
કમલા 'પ્રિયે' કે 'દેવી' તો બહુ સહેલાઈથી યાદ
થઈ પણ મારાથી કે 'અર્ચપુત્ર' યવાય નહીં.
પેલા ભામિનીભૂષણના ભટ્ટને થતું તેમ મારાએ
લખ્યા 'કોઈની સાંભળે તો મારી સ્ત્રી મને 'પુત્ર'
આખી તલાયકી-સ્ત્રીને મારી મસ્કરીજ
પણ નેજ એને ન મળી. 'અ' કામ છે.

'મેં' કહે કુબક્રીઓ આધી પણ એને
ન મળી.

અચ્છત નિરાશ થયો એનું વીર શરીર
કંપવા લાગ્યું. કદીએ ન પીગળે એવા હૈયામાં
જોડતો સાગર કેલટયો; આંખે આંસુ સર્ચાં.
ખીજે પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો.

કાંકે ખેત્રી અચ્છતે 'મારી નેજ! વદાલી
તેજ!' આમ બોલ્યા કર્યું. શાંત ખીજમાં માત્ર
એના પડયા પડતા હતા.

કરંજ શાનો! જેનાથી રાધાજી રીસાયાં તેનાથી
વળી કમળા રીસાયા વગર રહે!

આમ તે આમ લમના બે દિવસ પહેલાં હું
છેક ગુજરાતી હેમરેટ બની ગયો. અને 'આ કે
તે' ના વિચારોમાં મને પીકે ચોળી તેનું બે ભાન
રહ્યું નહોતું. મારા સસરાજી એમની પત્નીને
'પંડિતા' કહેતા તે તો ગણે ઠીક; કારણ કે મારાં
સાસુ જરા દોઢ ડાહ્યાં હતાં. પણ મારા કાકા સસરા
તો એમની વહુને 'ચક્કર' કહેતાં, જે કે બીચારાં
ડાહ્યાં હતાં તો પણ. આ સીવાય પણ સાંમે' બહુ
હસવા જેવા પ્રયોગો સાંભળ્યા. નરભોરભાઈના
ઘરમાં 'કીકાની બા' અને 'કીકાના બાપા'
કહેવાનો રીવાજ હતો. લોકો 'અર્ચી' કહે છે એ
કરતાં તો એ સારું પણ એકું કહેવાનો તો મને
સ્વપ્ને પણ વિચાર આવે નહીં.

મારો સાગો પ્રિતમરાય એની પત્નીને 'કાકી'
કહેતો તે મને ગમ્યું. પણ કમળાએ રાજ રાજ
એ નામ સાંભળેલું એટલે એને એમાં કે
નવીનતા લાગે નહીં એમ ધારી એ વિચાર માંડી
ચોગોઈ જેમાં નૈસર્ગિકતા ન હોય તે નામ
ચોગાં

રહે છે. કોઈએ કેટલોયો હું. આવતી કાલે મારા
આંસુ દેખાય છે. મારા મિત્રો ધારે છે કે હું
હિમો થાય છે. ફક્ત બન્યો હું, એમને

ધીમે પગલે-અતિ ખખર હોય! એક
પોતાને રસ્તે પાછો જાય 'હી સુએ એમ માની

માના નિર્ણય પર

હજી વખત છે

કન્કમરેક્ષ ખચાવવા મારે મળે.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈધની કું.

કન્કમરેક્ષના અનુભવો.

મારી મુશ્કેલીમાં
શે. માત્ર નીચે

પણ નામ
નિયમો નોંધ્યો.

નોંધ્યો કે જે
જે છતાં પારકાની

જેમાં

સન્માન અને સ્નેહ બંને દેખાય. તે શ્રવણ મધુર અને અર્થસુંદર હોવું જોઈએ. ઉપરાંત લાડ અને નવીનતા પણ જરા દેખાય. બસ, આટલું હશે તો ચાલશે.

પણ આ બધા જવાબો આવતાં તો વાર લાગશે અને કાલે હું પરણી જઈશ. સારે શું થશે !

x x x
જડ્યું ! જડ્યું ! જડ્યું ! મને એકદમ

કુદવાનું મન થાય છે; પણ એટલી મહેનત પછી મને એ સુઝ્યું છે કે મહેનત કરી ન હોય એવા અધિકાર વિનાના માણસોને એ કહેવાતો મારો વિચાર કેં થતો નથી. તમે મેં કરી તેટલી મહેનત કરી એટલાં બીજાં નામોની શોધ કરી મને લખી જણાવશો સારેજ આ અપૂર્વ સંબોધનની ભેટ તમને મળશે. ત્યાં સુધી એકલી કમલાને માટે મેં એ ‘રીઝર્વ’ રાખ્યું છે.

સુંદર અને આકર્ષક કામ કયાં છપાવશો ?

સાહિત્ય પ્રેસ

માં

કે જ્યાં, ઓર્ડરોની તાત્કાલિક ખજાનણી, નવાં ને સંપૂર્ણ સાધનો, અનુભવી કામદારોની સેવા, ફેળવાએલા વ્યવસ્થાપકોની દેખરેખ

ને

સૌથી કીકાયત ભાવ

આ બધાનો સામગ્રો લાભ લેવો હોય તો. તમારું સઘળી જાતનું ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી છાપવાનું કામ

એક વખત આપી દ્રાયલ મેળવો.

લખો:—

મેનેજર ‘સાહિત્ય’ પ્રેસ,

૧૦-૧૪, બેકહાલિસ લેન, મેડાઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ-૧.

મારી હકીકત

[અનુસંધાન ૫૪૬ પાઠ્ય]

નિકળેલાં એના બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો બહુજ છે—એ સિવાયે બીજી ઘણી પોથીયો—લાંગવત, ચંડીપાઠ, આદિલઈ જે છપાઈજ નથી.

શિક્ષામાળા પુસ્તક રજામાં ત્રિકોણ મિતિનો વિપય જે ઝીણો બાળબોધ અક્ષર છે તે એનો પહેલો લખેલો. એના સહુથી સરસમાં સરસ બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો ગુજરાતી વિદ્યા ઉદ્દેશ લાલ ને સંતોષ અને મરેડી ડમાર્ગનનું બીજ ગણિત છે. ગુજરાતી અક્ષરવાળાં પુસ્તકોમાં ભૂગોળ વિદ્યા (ઝીણા અક્ષરની), પહેલી છપાયેલી સંસાર ચોપડી અને મંડળી મળવાથી થતા લાલનો નિબંધ. પિંગળ પ્રવેશ પહેલી આવૃત્તિ ને રસ પ્રવેશ પણ એનાજ લખેલા છે. મેં એના બાળબોધ અક્ષરનો સરસમાં સરસ નમુનો રાખવાને મુનેરી કાગળ ઉપર ચંડી પાઠ લખાવ્યો હતો જે તેણે મોટી ધીરજથી ને સહાધથી મોટે અક્ષરે લખ્યો હતો—પણ એ પોથી ગકતર ભાઈ દાહતી નજરે પડેથી એણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની ઇચ્છા દેખાડીને લઈ લીધી—નું ધલોજ દલગીર ખજાં ને તે તેની પામે પણ ન રહી—પુઠું કરાવવાને ગકતરે બહાર કઢાડી હતી એવામાં કાંઈ ચોરી ગયું. લાલશંકર કહેતા કે 'દમારા જેરવીસનાં ખાતામાં એક દક્ષણી લઈયો હતો તેના જેવો તો મુંબઈ પ્રેસિડેન્સીમાં નહોતો ને તેના પછી તો નું એક રહ્યો જઈ પણ હવે અવસ્થાથી અક્ષર કોતરીગયા છે !

એટલા ઉઘમની સાથે ધર ચલાવવાની કાળજી રાખતા—મારી માએ જે વરસ ખાટલો ભોગવ્યો તેની અટપટ કરતા—એ અંદર સુરેત રહેતા તારે છાપખાનાવાળાના આગ્રહથી મુરતથી કાંપી લખી પોસ્ટમાં મોકલતા. લખ લખ લખ એજ એનો ઉલોગ.

એટલો ઉઘમ એમને લોકને એવું લાગશે કે તે લોભી હતો પણ નહીં. ધરમાં કુટુંબને સારી હાલતમાં રાખવાને માટે પરાણા દોસ્તોની ખાતર કરવા માટે અને ન્યાતમાં જીજ્ઞા કહેવાતા હતા તે તેવા હમેશ કહેવાયે એટલા માટે અને અંદર તો પોણું હતું માટે એને ઉઘમ કરવો પડતો—તેમાં વળી ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે તે પ્રમાણે છાપખાનાવાળા એનાજ અક્ષર પસંદ કરતા તેથી તેઓ એનેજ મહેનત આપતા—આપુ હરશેક દેવલેકરે તો ખરીજ ભકિત દેખાડી ને એના મુઠાં પછી કાંઈ ગુજરાતી પુસ્તક બીજની પાસે લખાવી છપાવ્યું નથી.

રાહરઅદાલતમાં રહ્યા છતાં એણે વકીલ મુનસફની પરીક્ષા ન આપી તેનું કારણ એ કે તે તરતના લાલને વધારે જોતા, અને વકીલ થઈ ખુશામતને તથા મુનસફ થઈ લપરીના દુપકા સાંભળવાને ઇચ્છતા નહીં. તેઓ કહેતા કે 'લોકો સરકારી કામદારોને માન આપેછે પણ તેઓને ટોપીવાળોએનાં કેટલા દુપકા સાંભળવા પડેછ ને તેઓને કેટલી અંદરખાનેની ખુશામતથી નિભયું પડેછ ને હમેજ નાળિયેજ.' 'દરવરે મારો કાંડામાં નેર મુકયુંજ એટલે માટે નવિંતથી રળવાનું છે; મોટા કામમાં કાચ ધાતવાથી કેટલીક નીતિને આથે મુકવી પડેછ.'

એક વખત વિદ્યારામ શિરસ્તેદારે લાલશંકર ને કહ્યું કે 'મારું એક પુસ્તક લખવું છે તે ઘેર આવીને લખો.' મારા આપે જવાબ દીધો કે 'ઘેર આવીને તો નહીં લખું મારે ઘેર લખું' એ અને બીજે કેટલેક પ્રસંગે સ્પષ્ટ ભાષણ કરેલું નથી તે શિરસ્તેદાર મનમાં નારાજ હતો ને કાંચે પગારે વધવા દેતો નહીં. પણ જુનો, પુસ્ત ને હાશિઆર કારકુન પડ્યો એટલે તેનાથી તેને કઠાડી મુકાવાયો નહોતો.

લાલશંકર અડનેજ સારી સલાહ આપતા—શાંત રીતે તડને લાઝ જવાબ દેતા—તેમ વ્યવારમાં પણ ઘણા ચોખ્ખા રહેતા. પોતાના ધરખરચનો દિસાળ લેતા—રૂપિયા પેરી ઉપર મુકાવી કાપી આપતા—દુનિયાદારી સમજતા.

આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ*

સ વાલ-સાહિત્ય પરિષદે અસાર સુધીમાં મોટામા મોટું ને સારામાં સારું કામ પૂરું છે?

જવાબ-અસાર સુધી સાહિત્ય પરિષદે હુમ્મ કામ તો એ કયું છે કે જે જે ગુજરાતીઓ ગુજરાતની એકતામાં ને સંસ્કૃતિમાં માનતા હોય, તેઓએ બેઠા આપ્યા છે. આતે પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતના લાપિમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ એકઠા મળી શક્યા છે. હું તો ગુજરાતની રાષ્ટ્રીયતામાં માનનારો છું; એટલે મારી નજરે આ સેવા નાનીમુની નથી. આ ગુજરાતી રાષ્ટ્રીયતાને હોદી રાષ્ટ્રીયતા ને કે વિશેષ નથી.

સ.-પ્રાંતિક રાષ્ટ્રીયતા અને આખા દેશની રાષ્ટ્રીયતા એ બે એક સાથે કેમ સ્વચરણ?

જવાબ-તો પહેલેથી માનું છું કે દોઢી રાષ્ટ્રીયતાનું શિખર પ્રાંતિક રાષ્ટ્રીયતાના પાંજરા ઉપર રચાતું ને-એ જોને આપણે હાંકુરધાનમાં પ્રાંત કહીએ છીએ, તે પ્રાંતો નથી, પણ સરકાર, સમાજ, સાહિત્ય અને કેટલેક અંગે સમાન લોકોનાં અનેકાં નીરાળાં રાજ છે. આ નીરાળી રાષ્ટ્રીયતા અને સંસ્કૃતી અસ્મિતા એજ આપણા ધર્મ છે. અને એજ ધર્મને અનુસરતા આપણે વિકાસ સાધી શકીશું. દરેક પ્રાંત સમગ્ર રાષ્ટ્ર થશે, તો પછી દોઢી રાષ્ટ્રીયતા એક કલચરણ ફરેશનનું સ્વરૂપ લેશે. આ મારો મત તો બુનો છે; પણ આ રવિવરે 'કોનીકલ'માં આવેલા મી. પાલકના પુસ્તકના ઉતારાથી પ્રુટિ મળે છે પણ આ વાત અપ્રત્યુત થતી વ્યથ છે.

સ.-પરિષદનું સ્વરૂપ અને બંધારણ કેવા પ્રાર્થનું હોતું જોઈએ?

જવાબ-અસાર સુધી સાહિત્ય પરિષદ એક સમજનરૂપે હતી. હવે એ સ્વરૂપ છોડીને વ્યવહાર સંસ્થા તરીકે તેણે કારકીર્દી શરૂ કરવી જોઈએ. ભાવનગરથી શરૂઆત થઈ છે. પણ અસારે આપણે એનું બંધારણ એનું મજબુત અને ધોરણસર કરવું જોઈએ કે જેથી પરિષદ મંડળ બંધી સંસ્થાઓમાં વધારે પ્રભાવશાળી થઈ શકે. આ કડવા માટે એના પરિષદ મંડળને મજબુત બનાવવાની જરૂર છે. પરિષદ મંડળમાં સભ્યની સંખ્યા એછામાં એછી ૫૦૦૦ પર લાવવી જોઈએ અને ગુજરાતમાં સાહિત્ય ને ફળવણીની ખ્યાસેક સંસ્થા મંડળ સાથે એકીલીએક (જોડાવી) થવી જોઈએ. તે ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્ય અને ભારિમાં જેને શ્રદ્ધા હોય અને જે પખત, શક્તિ અને સમર્થિતો ભોગ આપી શકે એવા ઝોઝામાં ઝોઝા ચાલીસથી પચાસ માણસોની મધ્યમ સલાએ એના કાયદમનો હંમેશ વિચાર ચલાવવો જોઈએ. તે ઉપરાંત જે પરિષદ મંડળના અમલદારો હોય, તેઓએ તેઓની ફરજ આપણું વર્ષ કામ કરવાની હોવી જોઈએ. આ બધું કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદ ને અસારે માત્ર એક જવાના મેળારૂપ છે તેણે વ્યવહાર સંસ્થા બનવું જોઈએ.

વાલડીઅરો, તોરજો વગેરે લપકા ઝોંછો થાય તો દરકત નહીં. એ હજાર ને બંદલે બંસે માણસો આવે તોપણ દરકત નહીં; પણ ૧૯૧૫ પહેલાંની કોંગ્રેસના સ્વરૂપનું આણું અનુકરણ એમાં દેખાય છે તેને બદલે એકેકેમી અને એક ફુનીપર્સીદીની સેનેટ એ ખતે સ્વરૂપ સાથે રહી

* ગુજરાતના ત્રણ વર્તમાન દેનિક પત્રના પ્રતિનિધિને તા. ૨૦-૧-૨૧ ના દેનિક રા. કે. નવાલક મુસલમાની એકી મુસલમાની હોવાથી.

શકે એવી સંસ્થા ઉભી થાય. પછી એના મહોત્સવમાં જોઈએ તેટલી ધમાકે થોડા દંડા મારે આપણે કરીએ તો વાંધા નહીં. પણ ખરા કામને ભોગે તો નહીંજ.

સ.—પરિવહનું સ્થાન ક્યાં રાખવું ?

જ.—પરિવહનું સ્થાન નક્કી કરવું જોઈએ. જ્યાંસુધી કાર્ય કર એાશીસ એક જગ્યાએ નહીં હોય, ત્યાંસુધી એનાથી કે પછી કામ માથે લેવાય નહીં. અત્યાર સુધી લુદેજીદે ઠેકાણે સ્થાનિક કિસાહ કેળવી સમસ્ત ગુજરાતની એક સંસ્થાએ છે એવી માન્યતા ઉભી થયા હો. હવે ઠેકાણ એક ઠેકાણે એનું સ્થાનક થાય તો ખોટું નહીં.

સ.—સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાનક ક્યાં ચલું જોઈએ ?

જ.—એ સ્થળ કાં તો અમદાવાદ, વડોદરા કે મુંબાઈમાં હોઈ શકે. પણ જો સાહિત્ય પરિષદે ભગીરથ કામ માથે લેવું હોય, તો મુંબાઈ સીધાવ તેના છુટકો નથી. જેટલી લાગવગ, જેટલો પૈસો અને જેટલી શક્તિ એને મુંબાઈમાં મળશે, તેટલી ખીજે મળવાની નથી. હું તો એમ માનું છું કે જો મુંબાઈમાં સ્થાનક કરી પરિવહના બધા કાર્ય-કર્તાઓ એ વર્ષ મહેનત કરે, તો પરિવહને માટે પ્રકાશ, લાઈબ્રેરી અને પ્રેસ ત્રણે વાનાં ચઢ શકે. એ ત્રણ વાનાં ત્યાં સુધી ચાલ નહીં ત્યાં સુધી કે પછી ચિરસ્થાયી કામ કરી શકે નહીં. જે ઠેકાણે સ્થાનક થાય તે ઠેકાણે આચાર માટે કાર્ય-કર્તાઓને જો અર્થ પુરો પાડવામાં આવે તો કોઈને પણ અગવડ નહીં પડે એમ હું માનું છું. થોડાક કિસાહી કાર્યકર્તાઓ વર્ષમાં પાંચ પૂંદર વખત એક સ્થાને મળે એ પણ ફાયદો નાનો સુનો નથી અને મુંબાઈમાં લગભગ ઘણાખરા કિસાહી ગુજરાતીઓને વર્ષમાં એક વખત આવવું તો ચતુંજ હશે.

સ.—ઘણાઓ માને છે કે સાહિત્ય પરિષદમાં થોડા છે. આપને શું એ વત ખરી લાગે છે ?

જ.—હાલ તો નથીજ, એક વખત હશે તે ઠાણ જાણે કે એના સ્થાપક સ્વ. રણજીરામ તો ઘણાજ ઉદાર વિચારના હતા, અને આજે ત્યાં કે જાતનો વિચાર કર્યા વગર તેમજ પોતે કયા સાહિત્ય સંપ્રદાયના છે તેની પરવા કર્યા વગર બધા એક હાથે કામ કરે છે, એ હું જોઈ છું અને તેનો અને અનુભવ છે. અમદાવાદ, વડોદરા ને મુંબાઈ ત્રણેના કાર્યકર્તાઓ અત્યાર મને એકજ આદર્શ ને ઉત્સાહથી કામ કરતા જણાય છે.

સ.—મુંબાઈના કાર્યકર્તાઓમાં કે મતભેદ છે કે ?

જ.—મુંબાઈના કાર્યકર્તાઓ અને સંચાલક વચ્ચે એકતાનતા તેમજ ધણે અંશે ખરા મુદ્દાઓ ઉપર એકજ મત છે. કારોબારી સભા ને અવસ્થાપક સમિતિ બંનેમાં મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર કે પછી વિરોધ નથી. એટલુંજ નહીં પણ બંધા જેમ અને તેમ મળી સંપીને પરિવહને પાર ઉતારવા મથી રહ્યા છે. ગયા શનિવારની કારોબારી સભામાં વિલાગી પરિવહ કરવી કે નહીં તે હરાવ પર મત લેવાયા હતા અને તેમાં રહ વિરોધ મતથી વિલાગ ન કરવા એમ સભાએ હરાવું હતું. સ્વાગત સમિતિમાં પ્રમુખની ચુંટણી કંઈ પદ્ધતિ પર કરવી તે હરાવ ૧૧ વિરોધ ૨ મતે મસાર થયો હતો. આજ બનાવશે કે પરિવહનાં કાર્યકર્તાઓમાં એક તાનતા છે તેમજ થોડો વધતો મતભેદ થાય તોપણ વધુ મને જ નહીં થાય તે પાર ઉતારવાની તત્પરતા છે.

સ.—ગુજરાત મંડળનો વિરોધ કહેવાય છે એ શું ખરું છે ?

જ.—ગુજરાત મંડળ મંડળ તરીકે, ખરો વ્યક્તિ આવે કરતાં, ઠોષદંડો વિરોધી હતું નહીં.

જેમ નહીં. સંસદના સભ્યો સંસ્કારો અંગ્રજીમાં
ડાળના સભ્યો છે અને તેની કાર્યવાહી સભ્યો
રેખા છે. હું પણ ગુજરાત મંડળનો સભ્ય છું.
ઉચ્ચરણ એકા કાર્યાલારી સભાની
જાત સમિતિના સભ્ય છે; બાકી કેશવપ્રસાદ
દેસાઈ ને સંસદના સભ્ય છે તે કાર્યાલારી
સભાના મંત્રી છે તે ગુજરાત મંડળના મંત્રી છે.
સંસદના એક વખતના સભ્ય અને સ્કાર મંડળ
ના ઉપપ્રમુખ રા. નગીનદાસ માસ્તર ને ગુજરાત
મંડળના પ્રમુખ છે એ પરિષદની વ્યવસ્થાપક
સમિતિના સભ્ય તરીકે આગળ પડતો બાક લે છે.
બાક ચંદ્રચંદ્ર પંડ્યા સંસદના તેમજ ગુજરાત
મંડળના આગળ પડતા સભ્ય છે અને પરિષદના
મંત્રી છે. હું ને એ બાક હમેશા સાથે કામ
કરીએ છીએ. એટલે આ ને ગળ ચતાવવામાં
આવી છે તે બીજા સત્તાવારી અને કોઈના મુદ્દા
પર પાડવા માટે ઉભી કરવામાં આવી હોય તો
કોઈ જાણે ?

સ.-સાહિત્ય પરિષદ સફળ થાય તેટલા
માટે મુંબાઈની જનતાએ શું કરવું જોઈએ ?

જ.-મુંબાઈની જનતાએ પહેલું કામ તો
કાર્યકર્તાઓને મુશ્કેલી કરી આપવાનું છે.
મુંબાઈમાંથી સ્કાર મંડળના ૫૦૦ સભ્યોની જે
આશા રાખું છું. હજી ૧૫૦ થયા છે. બાકીનું
કામ અધૂરું છે.

મુંબાઈનું બીજું કાર્ય પરિષદ ભરાય તેને
દરેક રીતે ફોર્મલ કરવાની સગવડ કરી
આપવાનું છે અને ત્રીજું કામ ને પરિષદનું
જાહેર મજલુસ થાય તો તેને ઓછા પૈસા
પર પાડવાનું છે. તેને મુંબાઈને ગુજરાતી ગણું
હું એટલે ગુજરાતના પ્રથમ સદેર તરીકે એણે
મેં જો આવી જોઈએ.

સ.-સાહિત્ય પરિષદની ખાસ ઉપયોગિતા
શામાં છે ?

જ.-ગુજરાત એક સંસ્કારોનો પ્રાંત છે.
કોઈક વખત ગુજરાતને એક રાજકીય તંત્ર
માટે એ ધ્યેય માટે કામ કરવું તેમાં હું ગુજરાત-
ની પહેલી ફરજ સમજું છું. પણ એ રાજકીય
ફરકાર દૂર છે. એ થાય ત્યાં સુધી આપણી
સાંસ્કારિક એકતા આપણે જાળવવી જોઈએ તે
વધારવી જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદ મજલુસ થાય
અને ગુજરાતની યુનિવર્સિટી થાય તો આપણે
આ મોટો ગદ્ય છતાં એમ હું માનું છું. એટલે
અત્યારે બધું વીસારી આ એકામ પર ગુજરાતી
એક મંડળ જોઈએ. આ કામ પુરું પાડવાનું
એક મુખ્ય જ્ઞાન પરિષદ છે તેથી જ એની
ઉપયોગિતા છે.

સ.-મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની
ચુંટણી સંબંધે આપના વિચારો જણાવશો ?

જ.-હું વ્યવસ્થાપક સમિતિનો પ્રમુખ છું
એટલે એ વીશે કે કહી શકતો નથી, પણ ને
કોઈ પ્રમુખ થાય તેની લાપકાત આ પ્રમાણે હોવી
જોઈએ.

(૧) સાહિત્યની કચેલી સેવા.

(૨) સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્રમમાં તેણે
રાખેલો રસ.

(૩) અને આવતાં બે વર્ષ સુધી આપણી
સાથે રહી કાર્ય કરવાની તત્પરતા.

આ જાણે યરનો પુરી કરી શકે તેને પ્રમુખ
ચુંટવાથી પરિષદ નિર્ણય થશે.

સ.-આપ મહાત્મા ગાંધીજીને મળવા ગયા.
હતા એ વાત ખરી કે ? અને એ વાંધો ન હોય તો
એ મુદ્દાકાતનું પરિણામ કહેશો ?

જ.-હું મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યો હતો ખરો.
પણ એ વીશે હોલ હું કે કહેવા માગતો નથી.